Иван Илчев, Пламен Митев

Докосвания до Америка

(XIX–началото на XX век)

Фондация „Хемимонт“
София. 2003

Авторите изказват благодарност
на г-н Евтим Пъндев, който даде идеята
и финансира това проучване.

Иван Илчев, Пламен Митев

Докосвания до Америка

(XIX–началото на XX век)

1997

Фондация „Хемимонт“
София. 2003

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана,
обработвана със системи за съхранение на информация или предавана по какъвто и да е
електронен или механичен начин, включително фотокопия и запис,
без писмено разрешение на фондация „Хемимонт".

© 2003 Иван Илчев
© 2003 Пламен Митев
© Владимир Коновалов, художник

ISBN 954-91386-1-5
© Фондация „Хемимонт"

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ *(Иван Илчев, Пламен Митев)* 7

Дял първи
АМЕРИКАНСКИТЕ МИСИОНЕРИ, ЕВАНГЕЛИЕТО И БЪЛГАРИТЕ (XIX–НАЧАЛОТО НА XX В.) *(Пламен Митев)*

Мисионерите откриват българите 27
Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина 30
Основни етапи в развитието на протестантската пропаганда сред българите през XIX и началото на XX в. 36
Началото на едно дълго опознаване 40
Как се стигна до първото отпечатване на Новия завет на новобългарски език 49
Как американските мисионери се установиха в Цариград и как бяха създадени мисионерските станции в българските земи 58
Евангелистката пропаганда в българските земи 72
Отношението на православната църква към американските мисионери 106
Американските мисионери и българо-гръцката църковна разпра 126
Американските мисионери, Източната криза и българският политически въпрос 136
Приложение. Из дневника на Уилиъм Мериам (1860 г.) 165

Дял втори
„... И ЩЕ ПОСВЕТЯТ СЕБЕ СИ НА ВЪЗДИГАНЕ НА ОТЕЧЕСТВОТО..." АМЕРИКАНСКИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ИНСТИТУЦИИ И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В. *(Иван Илчев)*

Част първа. Роберт колеж и пътят към голямото „добро утро" 181
    Между спомена и забравата 181
    Предходниците или когато колежът не беше 183
    Бащата на колежа 186
    Материализираната идея или от слово към дело 196
    Колежът 208
    Национален състав на учениците 229
    Появата на българите 233
    Българите се увеличават 237
    Ежедневието на колежаните 247
    Обществена активност 256
    Заникът 275
    Случаят Уошбърн или как преподавателят въздействаше на учениците си 281
    „...Да помогнеш на другите да си помагат сами..." 293
    Приложение. Завършили и учили в Роберт колеж българи 1863–1912 298

Част втора. „А моята баба е учила в Роберт колеж!" Alter ego-то на престижното мъжко образование 321
    Идеята и нейната реализация 324
    Ученичките 339

Делникът и празникът на колежанките.....345
Влудените от мъките на пубертета.....353
Военни години.....355
Оценката на времето.....357
Възхвалата.....360
Приложение. Завършили или учили в Американския девически колеж в Цариград.....362

Част трета. Американските училища в Самоков.....369
Градът.....369
Първите стъпки.....375
Българите отвръщат на удара.....379
Трансформациите.....381
Таксите.....397
Характер на образованието, получавано в Самоков.....399
Самоковските училища и българската държава.....405
„Новаторството“ на американското училище.....412
Училищен живот.....414
Самоковските училища в новата история на образованието ни.....417
Послеслов.....420
Приложение. Възпитанички на Самоковското девическо училище.....429
Възпитаници на Самоковското мъжко училище.....436

Дял трети
БАЛКАНСКИТЕ ИНДИАНЦИ В АМЕРИКА *(Иван Илчев)*

Българите и далечна Америка.....441
Чудесата в Чикаго.....454
Хайде, всички на изложението!.....458
Параметрите на българското пространство.....486
Приложение. С Алеко в Америка от д-р Г. Н. Чакалов.....491

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ *(Иван Илчев, Пламен Митев)*.....499

ИЗТОЧНИЦИ И ЛИТЕРАТУРА.....505

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА *(Меглена Кусева)*.....517

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА *(Меглена Кусева)*.....532

Уводни думи

Защо се решихме да напишем тази книга? Трудно е да се каже, че взаимоотношенията на България със Съединените щати са били пренебрегвани в нашата, а и в американската историография*.

Първите опити за професионалното им осмисляне се появяват още в края на XIX в. Свързани са най-вече с дейността на протестантските мисионери в българските земи.

В годините след Втората световна война американският изследовател Джеймс Кларк (James Clark) положи огромни усилия и постигна впечатляващи резултати при изясняване на процеса на откриването на българите от американците.

При разкриване на обратната страна на този процес първопроходски и важни са приносите на Андрей Пантев. Мисионерската активност до Балканските войни до голяма степен е изяснена от Веселин Трайков, Маньо Стоянов и Татяна Несторова. Духовните аспекти на контактите между двата народа са намерили място в работи на Илия Конев, Георги Генов и Вера Бонева. Не е била лишена от внимание и темата за официалните взаимоотношения между двете страни, разработвана в най-големи подробности от Марин Пундев и Петко Петков. Аферата „мис Стоун" с нейната колоритна сплав от насилие, дипломация и интриги, въобще американското отношение към хаоса, наречен „македонски въпрос", също са изследвани нееднократно.

Та при това изобилие от заглавия кое ни накара наново да тръгнем към темата? Ако сме честни, трябва да признаем, че вниманието ни към нея бе привлечено от господин Евтим Пъндев, изпълнителен директор на фондация „Хемимонт". Фондацията имаше амбицията да представи на българския читател едно сравнително популярно по стил, но научно по методология изложение на българо-американските взаимоотношения в ранния им етап. Подпомогна ни с проучвателната работа. Създаде ни условия за издирване на материали, за които рядко си и мечтае неразглезеният от внимание нашенски историк. В процеса на работата се наложи да внесем доста корекции в първоначалните си идеи. Оказа се, че документалното богатство по темата – и то само нашенското – е огромно. Стотици, ако не и хиляди писма, дневници, брошури, вестникарски материали, пръснати из държавни и частни архиви и книгохранилища. Целият този информационен масив ни принуди да се откажем от първоначално замисленото всеобхватно изследване. За да постигнем целите си, щяха да ни трябват години. Но интересни се оказаха някои аспекти на българо-американските отношения, за които не се бяхме и сещали в началото. Затова в крайна сметка решихме да наречем резултата от нашия труд „Докосвания до Америка". Смисълът е двояк. От една страна, обозначава невъзможността ни да обемем всичко. От друга, посочва достатъчно ясно, че в годините, които бяха обект на интереса ни, Съединените щати си оставаха държава, твърде далечна за България; об-

---

** За да не утежняваме изложението, предлагаме читателите да видят библиографията в края на книгата.*

щество, чиито идеи си оставаха чужди, макар и не непознати за българина; икономика, която, въпреки че бе вече една от най-мощните в света, имаше ограничен допир с българското стопанство; развиваща се култура, която се губеше в ярката светлина на английското изкуство и литература.

* * *

През 1785 г. – само две години след официалното признаване на американската независимост – на Бостонската борса бе обявена за продан обичайна ориенталска стока – маслини. Необичаен бе произходът ѝ. Бе внесена не от Италия, от Испания или от Южна Франция, както си му бе редът, а от егейското пристанище Смирна (Измир). За съжаление не може да се разбере дали американски или английски кораб бе докарал товара, но първият пробив в търговските взаимоотношения между САЩ и Османската империя бе направен.

Следващото лято кораб на младата американска република за първи път акостира в Цариград*. После гледката стана по-обичайна, но и петнадесет години по-късно поданиците на султана с любопитство се тълпяха на кея, за да лицезрат обсипаното с все още не толкова много звезди знаме. Владетелят тогава – нещастният по съдба реформатор Селим III – по-късно отсече, че имало голяма прилика между турците и американците. Основанията? И двата народа били небесни. На знамето на Османската империя имало полумесец, а на американското – звезди.

Имаше и нещо друго общо. И в двете страни хал хабер си нямаха една за друга. Както сочеше в доклада си американският капитан в Цариград,

> *„никой не бил чувал за Съединените щати, но знаели,*
> *че имало някакъв „нов свят““*[1].

В САЩ пък новини от нашия край на земята на практика нямаше освен кратки съобщения във вестниците за британската обсада на входа на Дарданелите по време на Наполеоновите войни.

Не бе чудно, че за американците Балканите бяха „тъмна Индия“. Те не бяха по-светли и за европейците. В началото на XIX в. Балканите си оставаха екзотичен, на практика неизвестен придатък на континента. Откъм края на XVIII столетие първо сред англичаните от горните класи, а после и в други големи европейски държави стана модерен т.нар. голям тур. За да приключат образованието си и „да видят свят“, наследниците на богати семейства прекарваха няколко месеца, понякога дори и година-две из Франция, Германия, Италия. Привичният ритъм бе нарушен в годините на Наполеоновите войни. Пътуването по обичайните европейски маршрути стана и трудно, и опасно. Страстта да видиш нови земи обаче, веднъж събудена, бе трудна за утоляване. Англичаните измислиха палиатив. Романтичният британец вземаше кораб в Малта и поемаше по маршрута Албания, Гърция, Константинопол, егейските острови[2]. Пътем охкаше и ахкаше при вида на развалините и на живописно дрипавите местни жители. При късмет изпушваше чибук и изпиваше чаша-две кафе къде при Али паша Янински, къде при някой по-дребен албански разбойник. Това бе зародишът на съвременния туризъм. Само че през целия XIX в. в Европейския Югоизток той си остана само едно намерение. Туристите се интересуваха (подредени по значимост) от изкуство и архитектура, от пейзажи, от старини, от състоянието на обществото и от перспективите пред търговията. Държаха и на сравнително добри условия за пребиваване. С голяма мъка регионът можеше да отговори на част от интересите им, но не и на изискването за относителен комфорт.

---

* *В цялата книга ще използваме основно битуващото тогава сред българите название на турската столица. Към формите Истанбул и Константинопол ще прибягваме, само когато това е наложително поради съображения, свързани с историческата традиция.*

[1] *Field, J. America and the Mediterranean World. Princeton University Press. Princeton, 1969, 114–115.*

[2] *Feifer, M. Going Places. The Ways of the Tourist from Imperial Rome to the Present Day. Macmillan, 1985, 140–155.*

Балканите не можаха да се наместят и в зараждащия се здравен туризъм. Тук нямаше разработени минерални извори, които да конкурират тези в Западна и Централна Европа. Въобще от гледна точка на тези, които обичаха да зяпат света без да имат конкретна цел, полуостровът не съществуваше на географската карта[3]. Впечатленията за него, доколкото ги имаше, идеха от дипломати, мисионери, военни, понякога търговци и промишленици – с една дума, професионалисти в своята област.

В Америка положението бе още по-отчайващо. Пътникопотокът през Атлантическия океан бе насочен от изток на запад. От края на XVIII та до началото на XX в. малцина американци се отправяха към Европа. Вперили поглед в своята преместваща се на запад граница, щастливо убедени в собственото си превъзходство над „дегенериращия" Стар континент, те не проявяваха някакъв особен интерес към Близкия изток, който за тях не бе друго освен мястото, в което бяха разположени Светите места*.

Вярно, че класическата древност бе на мода. В пропагандата на Американската революция примерите, заети от историята на републиканска Гърция, заемаха важно място. Имена на гърци тираноборци щедро сипеше в речите и статиите си един от идеолозите на революцията Самюел Адамс[4] (Samuel Adams). Умението да говориш на публично място бе издигано в култ. Имената на оратори като Демостен и Сократ, на философи като Аристотел и Платон, позоваването на техните становища се бе превърнало в едно от основните средства за мобилизация на масите[5]. Томас Джеферсън (Thomas Jefferson) копираше античното наследство при планирането на университета във Вирджиния. Пак той още в края на XVIII столетие споделяше надеждата си някога да чуе

> *„езика на Омир и Демостен да се излива от устата*
> *на един свободен и умен народ".*

Чак до средата на XIX в. университети, в които едва ли не три четвърти от времетраенето на обучението бе отделяно за изучаване на старогръцките и римските класици, водеха люта борба в Щатите със застъпниците на ново, съвременно образование.

Само че интересът и знанието за древността не се трансформираше задължително в интерес и знание за съвременността.

---

[3] *Towner, J. An Historical Geography of Recreation and Tourism in the Western World 1540–1940. John Wiley and Sons, 1996, p. 55, 103, 110–130.*

* *Да не критикуваме прекомерно тогавашните американци. Преди петнайсетина години четях (И. И.) курс лекции по история на балканските народи в град Колумбус, в университета на щата Охайо. Поразпален от регионална гордост, явно бях прехвърлил границите на любопитството на студентите. Един от тях – протестантски свещенослужител – дойде и меко ми каза: „Много е интересно, господин професоре, но, моля Ви, не забравяйте, че за нас изворът на Дунав и изворът на Нил са току един до друг."*

[4] *Miller, J. Sam Adams. Pioneer in Propapaganda. Stanford University Press, 1964 (I-st edition 1936), p. 19; Davison, Ph. Propaganda and the American Revolution. Chapel Hill. The University of North Carolina Press, 1941.*

[5] *Baskerville, B. The People's Voice. The Orator in American Society. The University Press of Kentucky, 1979, p. 5.*

Дори по време на Гръцкото въстание (1821–1828), когато любопитството към събитията в южната част на полуострова достигна апогея си, имаше какво още да се желае при изграждането на реалистична представа за бушуващите конфликти. Даниел Уебстър (Daniel Webster), който през тези години подготвяше бъдещата си блестяща политическа и държавническа кариера, съзря перспективата в това да стане експерт по балканските въпроси, та писа на близък приятел в Европа:

> *„Моля Ви да ми пишете толкова често, колкото можете,*
> *за всичко, но най-вече за гърците.*
> *Много е вероятно, че някой друг може да ме изпревари*
> *в това отношение – например председателят*
> *на комисията по външните работи. Но това не е важно.*
> *Мога да изляза със становище по повод*
> *на чуждо предложение точно както и по своето собствено.*
> *Моето главно затруднение е моето невежество*
> *(подч.н. – И.И., П.М.).“*[6]

В Америка въобще не познаваха Балканите. Полуостровът като цяло и България в частност никога през XIX–XX столетие не бяха представлявали приоритет за американската външна политика. Оттук и интересът, и знанията за тях бяха минимални. Докъм края на XIX в. в САЩ бяха издадени повече книги за Далечния изток – за Китай и Япония, за Централна Африка или Океания, отколкото за нашия регион. В началото на XX в. видният американски политик Уилиъм Джеймс Брайан (William Bryan) пътуваше из Европа. Стигна и до Цариград. Изпращайки го на гарата, местният американски консул му каза, че вероятно пътуването му из Балканите ще бъде интересно. Бъдещият държавен секретар, човекът, който в началото на Първата световна война трябваше да даде основните насоки на световната политика на своята държава, се озадачи и запита учудено: „What are the Balkans?“[7]

Това, което се знаеше, е, че тези земи са владение на турците, а отношението към Турция, към турците и мюсюлманите въобще бе отрицателно[8]. Вярно, че в научните среди се водеха спорове за същността на исляма и приноса му към световната цивилизация. Влиятелният историк Чарлс Форстер (Ch. Forster) снизходително смяташе, че и той бил изиграл някаква роля за човешкия прогрес и напредък, бил своего рода подготовка за по-висшата форма на религия – разбирай християнството[9]. Според Реджиналд Смит (R. Smith), който освен че написа влиятелна книга за исляма, но и популяризираше възгледите си чрез охотно посещавани от висшето общество беседи, твърдеше, че самият Мохамед бил

> *„наполовина християнин, наполовина езичник;*
> *наполовина цивилизован и наполовина варварин“.*

Само че докато ориенталистите като цяло бяха склонни да приемат тези умерени становища, повечето мисионери и въобще тези, които бяха живели в непосредствен досег с мюсюлмани, съвсем не ги споделяха. Автор на биография на Мохамед възкликваше:

---

[6] *Курилла, И. „Войти в круг великих держав...“ Дэниел Уэбстер и внешняя политика США в середине XIX века. Волгоград, 1997, с. 29. – писмо на Даниел Уебстър от ноември 1823 г. до един от американските филелини по повод намерението му да направи впечатление на общественото мнение, като излезе с предложение за коренна промяна на американската външна политика.*

[7] *Ferrel, R. American Diplomacy. A History. W. Norton & Co. New York, 1975, p. 11.*

[8] *Thomas, L., R. Frye. The United States and Turkey and Iran. Harvard University Press. Cambridge, 1951, p. 139.*

[9] *Bennett, C. Victorian Images of Islam. Grey Seal. London, 1992, 21–73.*

> *„...сабята на Мохамед и Коранът са най-упоритите врагове на цивилизацията, свободата и истината, които светът някога е познавал."*[10]

През 60-те години на XIX в. един от американските писатели, чието име тепърва щеше да се прочуе, добавяше:

> *„...самолюбието ми се засяга, когато видя, че тези езичници отказват да ядат храна, сготвена за нас, или да ядат от чиния, в която сме яли ние, или да пият от кози мех, който сме замърсили с християнските си устни, освен ако не филтрират водата през парцал, който слагат на гърлото на меха... Никога не съм мразил китаец така, както мразя тези долни турци..."*[11]

Тези чувства странно се преплитаха с идеализирани представи за реда и справедливостта, които царели в империята на султана – представи, повечето от които се изпариха към края на 70-те години на XIX в.

За да бъдем справедливи, трябва да посочим, че отношението към християните в империята не бе много по-различно. То се колебаеше в широки амплитуди в зависимост от знанията и опита на този, който излагаше впечатленията си, и от политическите събития. Един от първите мисионери в региона пишеше за гърците в дневника си през 1831 г. (надлежно напечатан в „Missionary Herald"):

> *„Копнеех да проповядвам Евангелието на този погиващ народ, към който действително чувствах жал и съчувствие."*[12]

Друг негов колега добавяше с чувство на недотам християнско превъзходство:

> *„Започнах превода на „Детска книга за душата" на съвременен арменски и тъй като хората тук всички (подч.н. – И.И., П.М.) са деца по интелект, смятам, че тази книга напълно отговаря на нуждите им."*[13]

Трети дозабиваше пироните в ковчега:

> *„...тези хора, които наричат себе си християни, чиито църкви са сцена на шум, хаос, кръстове и изображения, емблеми и знаци на предразсъдъци и идолопоклонничество..."*[14]

В първия туристически пътеводител за християнските народи в Югоизточна Европа се говореше снизходително:

> *„Християните в Турция биха могли да се развият, ако това зависеше от тяхното собствено умствено и морално ниво. За съжаление те са доведени до дъното на деградацията. Те са християни само на думи поради причини, чиято тежест и продължителност са без паралел в световната история. Разрушаването на знанието сред тях е довело тяхното*

---

[10] *Muir, W. Life of Mahomet from Original Sources. London, 1877, p. 535.*

[11] *Твен, М. Глупаци в чужбина или ново поклонение. Забележителен разказ за екскурзията до Европа и Божи гроб с парахода „Квакер сити". С., 1986, с. 394.*

[12] *Missionary Herald, Vol. 26, Oct. 1831, p. 318.*

[13] *Пак там, Vol. 31, Feb. 1835, p. 53.*

[14] *Пак там, June 1835, p. 221.*

> *християнство до едно деградиращо идолопоклонничество. С прогреса на образованието всеки ден те прочистват своята вяра и хиляди от тях във всички краища на империята вече са отхвърлили своите суеверия и грешки, натрупани във „вековете на невежество", и са пример за облагородяващото и цивилизоващо влияние на евангелското християнство."*[15]

И това описание се отнасяше за народи, които са били християнски по времето, когато по Ирландия са бродели друиди.

Същият голям хуманист Марк Твен (M. Twain), прочул се със защитата си на онеправданите, съвсем не смяташе да глади с гъше перо християните на полуострова и най-вече гърците, с които се бе сблъскал непосредствено.

> *„Нацията наброява само осемстотин хиляди души, а сред тях има предостатъчно бедност, мизерия и лъжливост за четиридесет милиона... дрипаво население от изобретателни нехранимайковци, които осем месеца в годината са безработни, защото тук няма много за вземане на заем, а още по-малко за крадене."*[16]

А дори в края на XIX в. дългогодишната директорка на Ловешкото училище мис Блякбърн (Blackburn), наскоро дошла в бурно развиващата се, често давана за пример България, описваше за приятелите си тежките условия на работа сред привърженици на

> *„гръцката църква и всички нейни суеверия, подразделения и опорочени учения".*

* * *

Два бяха китовете, на които официално се крепеше американската външна политика през XIX в. – моралът и икономиката.

Моралът, на първо място, бе морал християнски, морал, основан на дълбоките религиозни чувства на протестантите от различни деноминации, които представляваха мнозинството от населението на съюза и бяха най-дейната му част.

Схемата за установяване на взаимоотношенията на САЩ с Югоизточна Европа бе класическа за времето на англосаксонската експанзия в света – първо вървеше ромът, после кръстът, после оръдията и накрая облечените с фракове дипломати.

Всъщност преувеличение е да се твърди, че ромът бе основното перо в американската търговия с нашия район на света, но той бе съществена част от букета ѝ от аромати десетилетия наред. Колкото и странно да изглежда особено за поколенията, привикнали да възприемат Съединените щати като аванпост на борбата на съвременната цивилизация срещу наркобизнеса, първоначално вниманието на американските търговци не беше привлечено от стоките, с които владенията на падишаха традиционно присъстваха на европейските пазари, а от турския опиум. При това той бе предназначен за пласиране не толкова в самата Америка (където законови възбрани срещу употребата му нямаше – можеше да си го купуваш свободно в дрогериите – кеф ти за лекарства, кеф ти да си го пушиш в луличка), колкото за прехвърлянето и препродаването му в региони, в които търсенето надвишаваше предлагането. На пръв поглед подобна търговия с всички рискове, които Леванта неизбежно криеше за иновереца, дързнал да върти альш-вериш в подвластните на Високата порта земи, не изглеждаше примамлива. Но за предприемчивите янки* турският опиум бе ключът към необятните възможности на пазара в Китай. И тъй като до последната четвърт на XVIII в. опиумът за тази страна (предимно бенгалски) бе доставян най-вече от английската Остиндийска компания, възможността да се разбие в Азия монополът на бившата метрополия сгряваше и сърцата, и портфейлите на американските търговци. Пуританският морал не пречеше на янките да осигуряват опиум за радост и утеха на местните „жълтолики“.

---

[15] *Handbook for Travellers in Turkey in Asia including Constantinople, the Bosphorus, Dardanelles, Brousa and the Plain of Troy. John Murray, London, 1872, p. 31. Цит. се по: Shashko, Ph. Nineteenth-Century American Travellers: Limited Visions of Bulgaria.*

[16] *Твен, М. Цит. съч., с. 302.*

Първите стъпки бяха плахи и неуверени, но още в началото на XIX в. спекулативната търговия с опиум се разрасна и се превърна във водещо перо за американския износ от Турция. Пример за вдъхновение и подражание бе филаделфийският авантюрист Стивън Джирард (St. Gerard). Той успя да натрупа огромно богатство и да се прочуе през 1813 г. като един от най-заможните предприемачи в САЩ. Рецептата за забогатяване бе проста – комбинацията от амбиция и смелост водеше до приятен дисбаланс в търговските книги – неговите агенти изкупуваха опиума в Турция по 3 долара за фунт и го предлагаха на китайците срещу 7 до 10 долара.

През 1805 г. 5,5 тона опиум бяха изнесени от империята, на следващата година – 9,5, а още година по-късно – 8. Дори наложеното през 1808 г. под натиска на Лондон ембарго за американската търговия в Китай не навреди на печелившия бизнес с турския опиум – американците имаха богат опит в контрабандирането още в годините преди революцията, а и много скоро нормалната търговия бе възстановена. През 1810 г. например само от Смирна за Китай потеглиха два американски кораба, натоварени с опиум. Имената им – „Решителност“ и „Очакване“ – символизираха жизненото кредо на собствениците им. През 1817 г. два кораба на най-богатия тогава американец Астор (Astor), натрупал състоянието си най-вече от търговия с кожи, но непренебрегващ никаква друга възможност за печалба, отнесоха в Източна Азия 7 тона от тази стока[17].

През 1829–1830 г. опиумът достигаше около 32% от общия американски износ от Турция. По това време на англичаните не им оставаше друго, освен с носталгия да гледат към годините на своето първенство. Вече почти целият опиум, произвеждан в Турция, бе закупуван и изнасян от американци.

Разбира се, търговският интерес на САЩ в империята съвсем не се ограничаваше само с този наркотик. Още през 1785 г. бостонска фирма предлагаше на своите клиенти малки количества смирненски стафиди с „превъзходно качество“. През 1812 г. пък един от капитаните, зает с подобна търговия, пусна обяв-

---

** Чак до 30-те години на XIX в. преобладаващата част от търговията бе в ръцете на търговци от Нова Англия – „янки“.*

[17] *Gordon, L. American Relations with Turkey, 1830–1930. Philadelphia, 1932, 43–45; Халфин, Н. Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана. Москва, 1958, 40–42.*

ление във филаделфийския „Дейли Адвертайзър", с което приканваше клиентите да посетят магазина му, за да си купят „лешници, ядки и стафиди" от Турция[18]. Левантинските стоки не бяха екзотика за жителите на големите пристанища по източното крайбрежие на САЩ. Още отпреди Войната за независимост отделни търговци бяха успели да се възползват като поданици на британската корона от привилегирования статут, с който английската Левантинска компания се ползваше в пределите на Османската империя.

Да бъдеш гражданин на независима държава обаче си имаше своите недостатъци. Американците загубиха правата, на които се радваха по силата на търговските капитулации на Високата порта с Великобритания. Оттук насетне трябваше да се оправят сами. Разчитаха предимно на собствената си находчивост и предприемчивост. По-малко на подкрепата – дипломатическа или военна, която младата им държава можеше да им окаже.

Присъединяването на Турция към т.нар. въоръжен неутралитет по време на Войната за независимост беше добър знак за корабопритежателите от Бостон, Ню Йорк и Филаделфия[19]. Той ги подтикна по-смело да навлязат в Източното Средиземноморие. И въпреки че американците в Турция останаха без ясно регламентиран правен статут чак до 1830 г., търговските контакти с подвластните на султана земи постепенно се стабилизираха. Къде залагайки на изпитаното в Ориента средство – подкупа, къде, възползвайки се от покровителственото отношение на някои от европейските страни към младата република или от любопитството и личните симпатии на местните паши и бейове, янките бързо съумяха да се впишат в голямата левантинска търговия. В началото на XIX в. започнаха да откриват свои търговски къщи в най-оживените пристанища на империята. Обменът видимо нарастваше, а вносно-износната листа непрекъснато се разнообразяваше. През 1830 г. американският внос в Турция достигна 74 хил. долара, а износът – 417 хил. Сред внасяните в султанските владения стоки се открояваха зърнените храни, обработеният памук, спиртът, барутът. Някои от по-прозорливите търговци не пропускаха да провокират изтънчените вкусове на турските големци и с чуждоземски мебели, сапун, канцеларски материали, месни продукти, рафинирана захар. От изнасяните стоки пък най-голям дял заемаха споменатият вече опиум, плодовете и ядките, среброто, зехтинът, необработената вълна, стари медни съдове и обрезки за претопяване в американските леярни, парцали за производство на хартия, кожи[20].

Още по време на Гръцкото въстание 1821–1828 г. пристигна и „Кръстът" – мисионери, обладани от страстния стремеж да превърнат балканците и анадолците от заблудени мюсюлмани и двойно по-заблудени православни в трижди по-правоверни протестанти. Успехът им, откъдето и да го гледаш, не бе впечатляващ, но ентусиазмът на мисионерите не секваше – дотам че в продължение на няколко десетилетия американското присъствие в региона бе свързвано предимно с тях. Успяха поне да наложат мисията си в общественото съзнание на местните жители. В гръцкото общество, което доста неприязнено се отнасяше към опитите за прозелитизъм, „американци" бяха наричани всички протестантски мисионери и библейски агенти независимо от народността им[21].

---

[18] *Gordon, L. Цит. съч., с. 41.*

[19] *Век Екатерины II. Дела Балканские. Москва, 2000, с. 188, 206.*

[20] *Gordon L. Цит. съч., с. 41.*

Всъщност изпълниха една от повелите на „англосаксонския християнски империализъм", както го наричаше един от идеолозите му Джосайа Стронг (Josia Strong), да развият

> *„особено агресивни черти, които ще спомогнат за налагане на институциите му върху човечеството по цялата земя"*[22].

Разностранната дейност на тези неуморни проповедници на евангелските, но и на американските ценности ще бъде една от основните теми на нашето изследване.

Не закъсняха и оръдията. Ще да е любопитно за съвременника да си припомни, че първата акция на Съединените щати срещу „международния тероризъм" бе свързана донейде и с нашия край на света. В началото на XIX в. пирати от държавиците в Северна Африка – Триполитания – „Варварският бряг" – според терминологията на епохата (днешното крайбрежие на Либия), намиращи се номинално под властта на султана, не спираха нападенията си срещу американски търговски кораби (не проявяваха национални предразсъдъци и не прощаваха нито на англичани, нито на французи, разбира се). Пленените американци бяха освобождавани след дълги, мъчителни и най-важното обременително скъпи преговори и откупи. Това дотегна на власт имащите във Вашингтон. Още повече пашата на Триполи, недоволен от количествата на вълната, която стрижеше от гърбовете на американските търговци, „ничтоже сумняшеся", по своя инициатива обяви през 1801 г. война на северноамериканската република. От Балтимор за другия край на света се отправи специално флотско съединение. След кратка, но бляскава война през 1804–1805 г. пиратите, блокирани в пристанищата си и възправени пред смазващата огнева мощ на американските кораби, бяха разбити. Трябваше да подпишат унизителен договор с янките, а Съединените щати се сдобиха с един от ранните си политически митове.

В Средиземно море остана за постояннно малка група кораби – първообраз на сетнешния мощен американски флот, която през тези години не толкова пореше морските простори, колкото сменяше различни пристанища[23]. В открито море излизаше едва ли не единствено, когато в Европа пристигнеше някой влиятелен американски политик, който между другите си многобройни задължения – балове, приеми, соарета – имаше желание да подиша и морски въздух.

Най-късно комай пристигнаха дипломатите.

Идеята за установяване на дипломатически отношения между САЩ и Османската империя съвсем не бе нова. Още по време на революцията комисионерите, изпратени от Конгреса в Европа да водят дипломатически преговори, имаха в списъка на страните, с които бе желателно да установят контакт, и държавата на султана[24]. Турците също бяха склонни да установят официални отношения с младата държава. Високата порта търсеше балансьор на преобладаващото европейско влияние в империята. Дълго време пречеше установената схема от международни отношения и специфичните културни нагласи на двете страни. За някои турски дипломати Америка бе страна на „диаманти и злато“. Преведено на човешки език, означаваше, че те не виждат защо американците да не отстъпят малка част от многото си злато на турските преговарящи. През 1820 г. в Държавния департамент преценяваха, че сключването на договор, който щеше да позволи американските търговски кораби да навлязат и в Черно море, би им струвало към 350 хил. пиастра, от които 50 хил. щяха да отидат, за да

---

[21] *Missionary Herald, Vol. 34, Jan. 1838, p. 4.*

[22] *Dallek, R. The American Style of Foreign Policy. Cultural Politics and Foreign Affairs. Alfred Knopf. New York, 1983, 6–7.*

[23] *По време на администрацията на президента Дж. Монро (James Monroe) флотът бе подсилен с два кораба, но и тогава си остана по-скоро заявка за влияние, отколкото възможност за упражняване на влияние.*

> *„бъде задържано мнението на Халет ефенди такова,*
> *каквото е в момента“*[25].

Само че въпросният висш чиновник, който играеше важна роля в разговорите, не можа да задържи не само мнението си, но и благоволението на султана и бе удушен – нещо, което в представите на американците минаваше едва ли не за нормалния начин в империята да подадеш оставка.

Турците продължаваха да повдигат въпроса. По едно време искаха в знак на уважение американците да им подарят някой и друг кораб*. Във Вашингтон се колебаеха. Империята заемаше периферно място във всяко едно отношение на американските икономически, политически и културни интереси. Но все пак изискванията на американската външна политика, която според първото изложение на американските дипломатически проблеми бе с „предимно търговски характер“, налагаха известна активност.

В разгара на гръцкото въстание бяха поведени нови преговори. Сражаващите се гърци не предизвикваха бурни симпатии у корабопритежателите. Само през първите десет месеца на 1827 г. те нападнаха, превзеха и оплячкосаха четири американски кораба. Затваряха си очите пред официално обявения неутралитет на САЩ в конфликта[26].

> *Преговорите от американска страна водеше Джордж Инглиш (George English). Биографията му бе, меко казано, прелюбопитна. Завършил бе теология в Харвард. После скъса не само с проповедничеството, но и с християнството въобще. Стана мюсюлманин и мюсюлманин си остана до края на живота въпреки увещанията на приятели и колеги. Издаваше вестник. Служеше като морски офицер в американската флота, после стана артилерийски генерал в египетската армия. В Леванта бе изпратен от президента Джон Куинси Адамс (John Quincy Adams). Не можа да се пребори*

---

[24] Gordon, L. *Цит. съч.*, с. 8.

[25] Field, J. *Цит. съч.*, с. 120.

* *Бизнесмени в Ню Йорк, заинтересувани от възможностите на търговията в Черно море, обсъждаха дали да не връчат на султана парахода „Робърт Фултън“, чиято експлоатация се бе оказала неизгодна. По неясни причини идеята пропадна, а с нея и шансът империята рано-рано да стане една от гордите притежателки на новото техническо чудо.*

[26] Андриенко, В. *До и после Наварина.* Москва, Санкт Петербург, 2002, с. 231.

> *с упоритостта на британците, които внимателно, но упорито саботираха разговорите. За зла чест те прекъснаха тъкмо, когато временен край на намесата на Лондон сложи морското сражение при Наварино. В него турско-египетската флота пое към дъното под комбинираните залпове на английски, френски и руски кораби.*

Чак през 1830 г. след десетилетни терзания и колебания бе подписан Договор за търговия и корабоплаване между Щатите и Турция. Подкрепа оказаха руските дипломати, които търсеха баланс срещу влиянието на Великобритания. Още в първия член се провъзгласяваше, че турските търговци, независимо дали са мюсюлмани или рая, ще се радват на правата на „най-облагодетелствена нация“ в САЩ. От само себе си се разбираше, че същите права щяха да имат и американските търговци в Турция [27].

Договорът подбутна двустранните търговски отношения. Още през 1831 г. обемът на внасяните и изнасяните от американски предприемачи стоки възлизаше вече на 560 хил. долара. През 1836 г. за първи път бе надскочена сумата от 1 млн. долара. През 1897 г. беше достигната най-високата за XIX в. стойност на взаимната търговия от над 7 млн. долара.

Търговията на САЩ с Османската империя, 1831–1899 г.

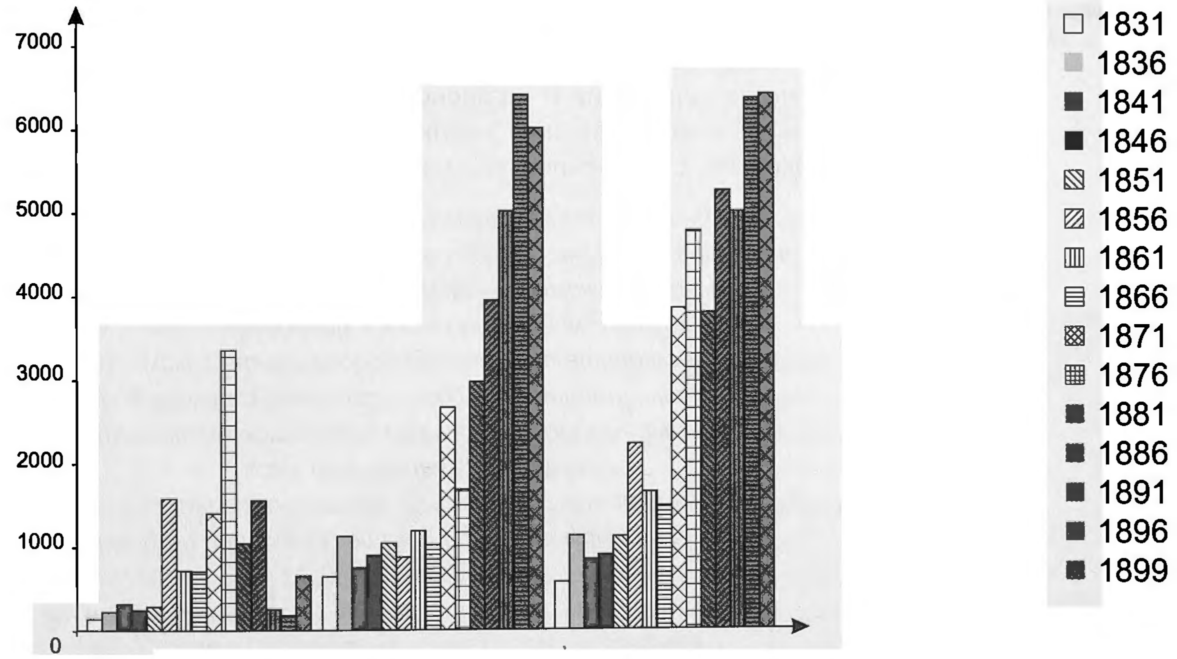

Щатите не бяха най-важният търговски партньор на империята, но търговията със Северна Америка съвсем не бе за пренебрегване както по обеми, качество, така и по разнообразие на артикулите.

---

[27] *Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776–1949. Vol. 10. Washington, D.C., 1972, 619–627; Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record. By J. Hurewitz. Vol. I. Princeton, New Jersey, 1956, 102–105. Подписан бе от само един от тримата американски пратеници. В тайно допълнение той пое отговорността да обещае на султана, че срещу намаляването на митата за американски стоки, произтичащо от договора, американците ще окажат съдействие за построяване на турски кораби в САЩ. Сенатът отхвърли допълнението, но утвърди останалия текст.*

Основни партньори в турската търговия през 1876 г. (в хил. дол.)

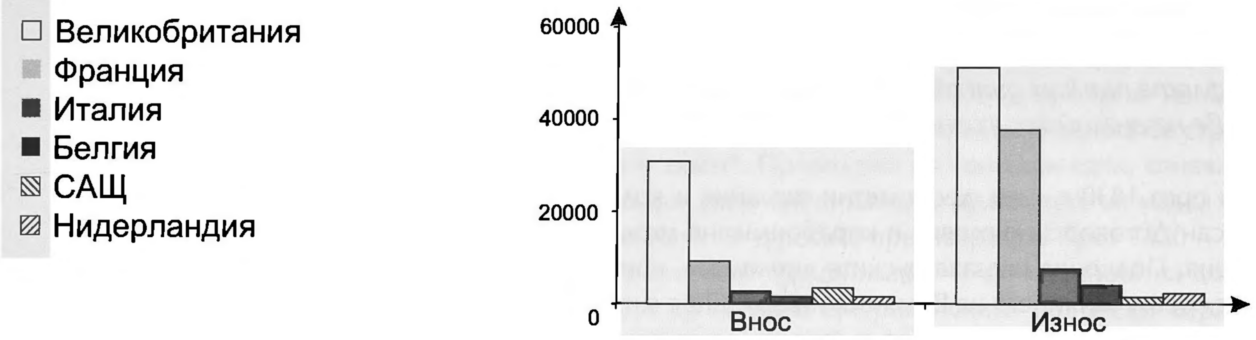

Американските стоки станаха привични в ежедневието на значителна част от заможните купувачи на Балканите. В Търново и Панагюрище имаше десетки дюкяни за „памучна прежда и американско платно“. Страниците на възрожденските издания пъстрееха от реклами за „патентовани машини, за да чистят памук (американска система)“, американски цигари и т.н. Много бързо производството на североамериканските щати се превърна едва ли не в символ за качество за местните жители.

> *„По модата в Америка, американски – казваше той. –*
> *Хаджи Смион казваше това без най-малката цел да излъже.*
> *ой го казваше естествено и с пълно чистосърдечие.*
> *„Американско“ за него беше всичко, що се отличаваше*
> *с особно качество или с ексцентричност.“*[28]

Американски мисионер, който с любопитство следеше екзотичните церемонии и празненства по обрязването на един от синовете на султана и на десетки наследници на висшата аристокрация, с удивление споделяше в писмо до дома:

> *„Забавно е да се наблюдава как страната ни, поради това*
> *че е „Нов свят“, че е далеко от Турция и никой не знае нищо*
> *за нея, си е спечелила честта да даде името си на всичко,*
> *което е любопитно или е с добро качество.*
> *При последните празненства водоносачите викаха сред*
> *тълпата: „американска вода“, т.е. добра, прясна вода.*
> *Продавачът на сладкиши викаше като великолепна похвала:*
> *„направени с американско масло“.*
> *Човек, който показваше щраус срещу заплащане, стоеше*
> *пред палатката си, като викаше от сутрин до вечер:*
> *„американска птица“.*
> *Обичайно е да срещнеш евреин на ъгъла, който крещи*
> *колкото му глас държи: „американски памук“*[29]*.*

Бихме могли да решим, че описанието му е продиктувано от национална гордост, но действително в годините до Берлинския конгрес никъде в печата няма оплакване от качествата на американската продукция, докато такива за руската, австрийската и дори английската не липсват.

---

[28] *Вазов, Ив. Чичовци. Събр. съч. Т. 6. Повести. С., 1976, с. 216.*

[29] *Missionary Herald, Vol. 33, April, 1837, p. 156.*

За първи американски представител в Османската империя бе назначен комодор Дейвид Портър (David Porter). Легацията бе открита на 2 март 1831 г.

> *Султанът бе засегнат от ниското ниво на дипломата, той бе само chargé d'affaires. Независимо от това Портър имаше богат опит – и в региона, и в американската политика, и по света. Като млад бе взел участие във войната с Триполи, бе работил във Военноморското министерство, беше командвал мексиканската флота. По убеждения бе ярък експанзионист. Още през 1815 г. бе предложил Япония да бъде принудена насилствено да отвори пристанищата си за американски кораби.*
>
> *За да избегне обичайните обвинения на турците към европейците в недостойно скъперничество при поднасяне на обичайните при установяване на контакти подаръци, комодорът бе осенен от блестяща идея. На всеки от даровете за министъра на Външните работи акуратно бе написал цената. Не можа да го омилостиви. Недоволен, турският чиновник хладно отвърна, че американецът май се е оказал доста неопитен при пазарлъка. Във всеки случай рицарски пренебрегна оскърблението и задържа пакетите.*

Ниското ниво на представителство идеше и от традиционното скъперничество на членовете на Конгреса. Те бяха непомерно щедри по отношение на собствените си заплати, но държавнически стиснати по отношение на плащането на възнаграждения на правителствени чиновници, които нямаха щастието да са се радвали на вниманието на избирателите си. Портър бе принуден да наеме вила не в модното Буюк дере, където живееха европейските му колеги, а в далеч по-непрестижната, но затова пък по-евтина Терапия[30].

Зачестиха посещения на американски военни, на инженери и на корабостроители. В армията въведоха обучение на снайперисти по американска методика, назначиха американски оръдеен конструктор, възприеха нов модел американски пушки. Американски предприемач през 1837 г. за един час само пусна на вода под благосклонния поглед на султана построените от него два катера, една фрегата и един бриг. Денят на знаменателното събитие бе избран от астролози. Четири коча присъединиха предсмъртното си блеене към извиваната от Шейх юл исляма молитва, преди да се озоват в големите казани за курбан. Флагманът на турската флота, който развяваше знамето на капудан пашата, бе построен от американци[31]. Към 1838 г. османската флота се бе съвзела от катастрофалните загуби, претърпени в битката при Наварино и по време на конфликта с непокорния египетски васал Мехмед Али дотам, че да се изравни с руската в Черно море и наново да възстанови паритета си с египетската[32].

---

[30] *Daniel, R. American Philanthropy in the Near East 1820–1960. Ohio University Press, p. 44.*

[31] *Missionary Herald, Vol. 33, April, 1837, p. 156.*

Още през 1845 г. турците назначиха свой консул в Бостон. Като имаме предвид, че търговията в Източното Средиземноморие се държеше от търговци от Нова Англия, изборът на града съвсем не бе случаен.

Като подтик за установяването на истински взаимоотношения на по-високо ниво послужи Гражданската война в Щатите. Тогава султанът бе забранил на кораби на Конфедерацията да посещават турските пристанища – решение, което накара държавният секретар Сюърд (Seward) да възкликне:

> *„Разбирате ли, че Турция е единствената държава на тази земя, която официално е подкрепила американското правителство в сегашните ни изпитания."*[33]

Само осем дни след капитулацията на южняшките войски при Апоматокс през 1865 г. военноморското министерство създаде т.нар. европейски флот, който трябваше да замести предвоенния средиземноморски.

Първият турски посланик се установи в американската столица едва през 1867 г. Това бе Блак бей (Blacque) – християнин на служба при Високата порта, от семейство, което в продължение на повече от четири десетилетия бе оказвало разни услуги на империята във външнополитическата област*. Битието му на бреговете на Потомак бе оразмерено и ненатоварено с особени задължения. Като чете човек кореспонденцията му с американското правителство докъм средата на 70-те години, може да стигне до извода, че едва ли не основна тема на разменените с държавния секретар писма бе стремежът на турския дипломат да освободи от митниците все нови и нови партиди френско шампанско за нуждите на легацията му.

Интерес проявяваше и към закупуването на оръжие, от което в американските складове имаше доволно след приключилата война.

Американските представители в Турция си оставаха с нисък ранг. Но това не бе проява на пренебрежение към Османската империя. Всъщност Републиката, водена от стремежа си да спастри парици, почти никъде по света не пращаше посланици, а само пълномощни министри*. Един от потърпевшите дипломати се оплакваше, че той, представителят на великата република, бил принуждаван от правилата на протокола да изчаква в кьошето да премине аудиенцията на турския представител, който носел гордата, но нищо незначеща титла посланик, за да може на свой ред да прекрачи прага на кабинета на съответния министър на външните работи.

Дипломатическият пост в Цариград като правило не говореше за някакъв интерес или опит на американския представител в региона, а по-скоро бе награда за оказана политическа подкрепа в местни или национални избори (всъщност това си остана правило за доста дълго време). Като резултат американските дипломати не си даваха много зор. Като четеш спомените на някои от тях, прекарали години в Цариград, трудно можеш да намериш друго освен описание на старините, на екзотиката, на пищните соарета, на китните вили на Принцовите острови и по бреговете на Буюк дере. Десетилетия наред американската легация нямаше дори собствено здание в турската столица, а комай всяка година наемаше сгради от различни поданици на султана.

---

[32] *Field, J. Цит. съч., 168–170.*

[33] *Gordon, L. Цит. съч., с. 12.*

* *Баща му издаваше един от първите вестници на френски език в Османската империя. Високата порта го финансираше, за да защитава външнополитическите ѝ позиции.*

* *Имаше и друг мотив. Посланикът, съгласно приетите принципи на международното право, представляваше монарха. Та според критиците поради липсата на владетел републиката нямала нужда от подобна титла. Вж. Adams, R. A History of the Foreign Policy of the United States. New York, 1939, p. 81.*

> *Пълномощният министър в Цариград ген. Лю Уолъс (Lewis Wallace) – воин, известен от полесраженията на Гражданската война, опитен администратор в Средния и Далечния Запад, но останал в паметта на потомците предимно като писател – автор на екранизираната през 30-те години в Холивуд феерия „Бен Хур" – остави колоритно описание на церемонията по връчване на акредитивни писма.*
>
> *Действието ставало в Илдъза в обширен апартамент с високи тавани и огромни прозорци, надвесени над Босфора.*
>
> *Етикетът според него бил строг, но впечатляващ. Държавните министри стоели отдясно на суверена. Всеки държал едната си ръка на дръжката на парадната си сабя, а другата бил положил на сърцето си като израз на върховна почтителност. Посланикът бил въведен в центъра на стаята. До него стоял преводачът му, а отзад бил нареден антуражът му. Самият султан стоял прав между прозорците от южната страна на стаята. От лявата му страна бил застанал министърът на Външните работи и великият церемониалмайстор. Размяната на любезности вървяла по сложен път – пълномощният министър говорел на преводача, той – на министъра на Външните работи и той – на султана. Отговорите следвали същата процедура. При приключването на аудиенцията дипломатите се измъквали заднишком от стаята.*
>
> *В съседната стая министрите гощавали американските дипломати с кафе в изящни чашки, по които проблясвали малки диамантчета, и с цигари в кехлибарени цигарета. След туй наново били поканени да влязат в приемната зала, за да я разгледат по-добре.*
>
> *Интересно бе, че сред картините по стените имаше и две с морска тематика на руския художник, арменеца по произход, Айвазовски. Султан Абдул Хамид II, който по-късно щеше да остане в историята с кланетата си над арменци, бил любител на неговото творчество*[34].

---

[34] *Grosvenor, E. Constantinople. Vol. I. London, 1895, 148–150.*

През 1837 г. бе сключен и търговски договор с Гърция. Наново инициативата дойде от балканците. Точно тридесет години по-късно във Вашингтон пристигна първият гръцки пълномощен министър – историкът Александър Рангабе. На следващата година в Атина се озова и американски дипломат със същия ранг. Така в края на 60-те години САЩ имаха нормални официални отношения и с двете независими държави в региона.

Пак през 1867 г. американски консул – натурализиран унгарски доктор – бе назначен в Букурещ – столицата на вече обединените Дунавски княжества. Това едва ли бе най-добрият избор, като се знае, че унгарците не бяха особено популярни в Румъния. Екзекватура за назначаването му даде султанът – княжествата официално бяха турски протекторат.

В десетилетията след Гражданската война Съединените щати станаха голяма световна сила. Не че нямаше кризи, но те се редуваха с периоди на бурно икономическо развитие. Рязко се увеличи вътрешният пазар – двойно нарасна броят на населението, тройно производството на зърно, осем пъти на въглищата, пет пъти на стоманата, двадесет пъти на нефта. След 1874 г. финансовата година обикновено бе приключвана с положителен търговски баланс. С други думи, износът бе по-голям от вноса. В политическите среди се водеха дискусии за необходимостта от осигуряване на външни пазари. Само че сред тях Близкият изток липсваше.

А. Пантев е прав, когато преценява, че

> *„САЩ имат търговски, културни и религиозни интереси в Османската империя, които са от периферно естество“*[35].

Изводът му се потвърждава и от внимателното вчитане в изследванията на американски историци. И в най-авторитетните и обемни съвременни истории на американската външна политика не се и споменават Балканите и Източното Средиземноморие като възможно поле за влагане на американски капитали и продажба на продукцията на промишлеността и селското стопанство[36].

През 1874 г. бе сключен нов договор, с който американците получиха правото да закупуват недвижима собственост в империята. Бъдещите им притежания получиха доста силни гаранции за неприкосновеност. Същия ден беше сключен и договор за взаимна екстрадиция на престъпници[37].

Това стана в навечерието на Източната криза от 1875–1878 г., която за първи път наложи по-активна американска политика в региона. След обявяването на румънската и сръбската независимост по време на войната от 1877–1878 г. на дневен ред дойде и назначаването на дипломат от съответния ранг в Букурещ и в Белград.

Но за всичко това по-късно.

---

[35] *Пантев, А. Българският въпрос в САЩ 1876–1903. В. Търново, 1984, 16–17.*

[36] *La Feber, W. The American Age. United States Foreign Policy at Home and Abroad since 1750. W. W. Norton, New York, London, 1989, 150–155; La Feber, W. The Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. II. The American Search for Opportunity. Cambridge University Press, 1993.*

[37] *Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776–1949. Vol. 10. 1972, 637–639, 642.*

* * *

Уводът и заключението на монографията са написани от двамата автори. Пламен Митев е автор на дял първи, а Иван Илчев – на дял втори и трети.

Бихме искали да изкажем благодарността си на колегите от Български исторически архив, Централен държавен архив, архивите в Шумен, Пловдив, Габрово, Рилски манастир, историческия архив към Народната библиотека „Иван Вазов" в Пловдив и от музеите в Стара Загора, Ловеч, Пловдив, Самоков, които ни оказаха съществена помощ при издирване на документално градиво за тази книга. Много любезно сътрудничество получихме от трийсетина областни архиви и музеи, които ни изпратиха писмени данни за жизнения път на възпитаници на американски училища. Специална благодарност изказваме на г-н Димитър Кърлев, пастир на евангелската църква в Банско, и на г-жа Мария Йончева от Самоков. Благодарим и на администрацията на Американския колеж в София, която ни разреши да работим с богатата библиотека на колежа и по-специално с най-пълно запазеното в България течение на „Missionary Herald".

ДЯЛ ПЪРВИ

Американските мисионери, Евангелието и българите

(XIX–началото на XX в.)

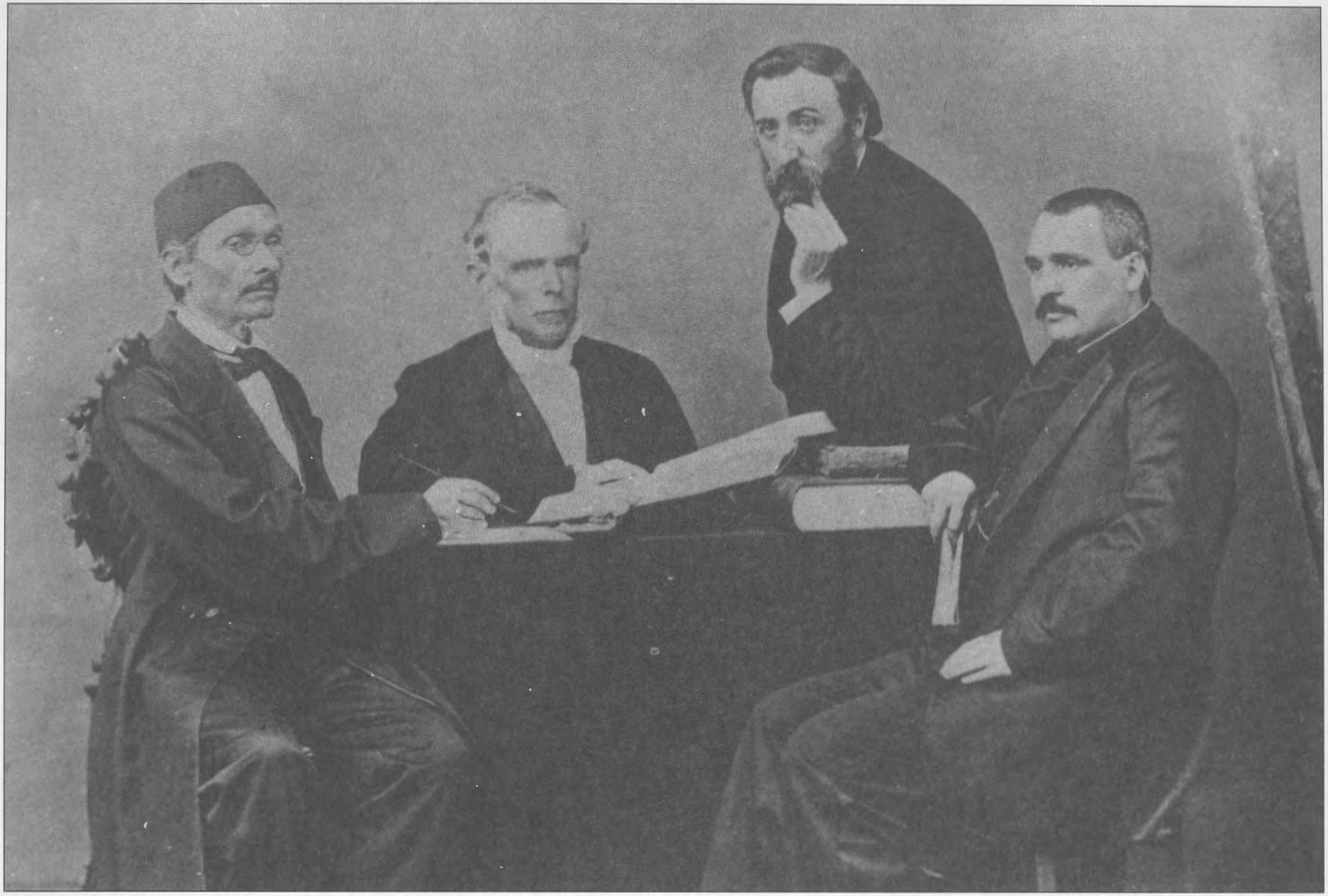

Една от безспорните заслуги на американските мисионери в духовното възраждане на българите бе свързана с превеждането и отпечатването на Библията на новобългарски език. В осъществяването на това изключително трудоемко дело участваха Христодул Сичан, Илайъс Ригс, Алберт Лонг и Петко Р. Славейков.

Мисионерите откриват Българите

На 19 април 1823 г., събота рано сутринта, Бенджамин Баркър (Benjamin Barker) – млад и енергичен мъж, придружаван от слугата си и от един водач (татарин от Алепо), напуснаха Константинопол по посока към Одрин. Времето беше превъзходно и малката група напредваше бързо, въпреки че само на един час път от Пера митнически служители им направиха щателна проверка. Четири часа по-късно те бяха вече в Кючук чекмедже, а след още шест часа езда спряха да пренощуват в хана на Бъгадос – голямо село на брега на морето, в което местните християни (около 600 къщи) притежаваха две църкви и четири училища. Тримата пътници бяха вече поизморени, но това не попречи на Бенджамин Баркър да отбележи в дневника си:

> *„...мисълта, че ако пътуването ми успее, то ще донесе спокойствие на угнетените души на множеството потиснати християни, всичко това ме правеше изключително радостен."*[1]

Кой всъщност беше пътникът и с каква мисия беше натоварен той?

Бенджамин Баркър произхождаше от англо-левантинско семейство. Баща му – Уилиъм, беше предприемчив англичанин, успешно вписал се в печелившата по онова време търговия на Левантинската компания в пределите на Османската империя. Меркантилният му нюх го бе подтикнал да закупи имение във Флорида, но деловите му интереси го задържаха в Смирна (Измир). Ожени се щастливо за местна жителка, която го дари с 12 деца. По-късно големият му син Джон Баркър (John Barker) стана генерален консул на Левантинската компания в Алепо (сега Халеп, Сирия), а самият Бенджамин беше назначен за вицеконсул на Великобритания в същия град[2].

Възпитан в духа на добрите просвещенски традиции, Бенджамин Баркър се отличаваше с начетеност и висока обща култура. Великолепно владееше около дузина местни езици, включително арабски, турски и гръцки. Притежаваше и изключителната дарба бързо да спечелва доверието на хората, с които се среща, независимо към коя религиозна или етническа общност принадлежаха те. За пределите на Османската империя и особено за района на Леванта и на Балканите, където пъстротията от народи беше такава, че напомняше за библейската притча за Вавилонската кула, подобни качества бяха изключително ценни и уважавани. Точно тези способности на Бенджамин Баркър бяха забелязани и от пристигналия през януари 1821 г. в Цариград Хенри Лийвз (Henry Leeves), назначен наскоро за постоянен представител на Британското библейско дружество в столицата на Османската империя[3].

Британското библейско дружество беше създадено на 7 март 1804 г. в Лондон. Основната му задача се състоеше в разпространението на Библията по целия свят, като за целта беше

---

[1] Английски пътеписи за Балканите (края на XVI–30-те години на XIX в.). С., 1987, с. 567. Дневникът на Бенджамин Баркър.

[2] Clarke, J. Benjamin Barker and the Bulgarians. - В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гандев. С., 1983, с. 216.

[3] British and Foreign Bible Society – Британско и чуждестранно библейско дружество. В българската историческа книжнина могат да се срещнат различни варианти на превод на това име – Английско библейско и чуждестранно дружество; Британско и чуждестранно библейско общество; Британско библейско общество и др. За краткост по-нататък в изложението ще се използва само Британско библейско дружество или БЧБД.

предприета непозната до този момент по мащаби и по амбициозност издателска активност за превеждането на Стария и Новия завет на всички по-известни съвременни езици в Европа. Показателно за размаха на започнатата евангелистка пропаганда е, че през 1815 г. – десетина години след създаването на Британското дружество, Библията можеше вече да се чете на 44 езика, а само Новият завет беше издаден на 59 езика[4].

Сред страните, към които Британското библейско дружество обърна специално внимание, попадна и Турция. И това съвсем не беше случайно, тъй като още през XVIII в. султанските владения заемаха важно място в геополитическата стратегия, следвана от британската корона в района на Балканите и Близкия изток. За съжаление представите на Лондон за Европейския Югоизток се оказаха много повърхностни и това пролича още при първите опити за превеждане и отпечатване на Библията на новогръцки, влашки и сръбски език[5]. Затова в усилията си да разпространят Светото писание сред балканските християнски народи дейците на Британското библейско дружество решиха да изпратят в проучвателна мисия в този регион своя емисар за Русия Робърт Пинкертън (Robert Pinkerton).

През лятото на 1816 г. Пинкертън посети Бесарабия, където установи, че една от най-големите общности сред местното население са българите. При разговорите си с представителите на православния клир Пинкертън се убеди, че възможностите за работа сред бесарабските и влашките българи са добри и у него постепенно се породи идеята за издаване на Библията и на български език. На този етап обаче той се задоволи само да информира Британското библейско дружество, а конкретното реализиране на проекта остави за един по-късен етап.

През февруари 1819 г. Робърт Пинкертън предприе едногодишно пътуване из Гърция и Тракия. Впечатленията си от европейските владения на Турция той редовно изпращаше до Лондон, като общото му заключение беше, че условията за евангелизаторска пропаганда сред подвластните на Високата порта народи (гърци, българи, сърби, арменци, албанци) са изключително благоприятни. Британското библейско дружество отчете всичко това и в крайна сметка реши да открие в Константинопол свое представителство, което повери на енергичния Хенри Лийвз.

Веднага след като се установи в турската столица в стремежа си да осигури успех на започнатото от Британското библейско дружество дело Лийвз потърси подходящи сътрудници сред резидиращите в големите левантински пристанища английски поданици, които бяха добре запознати с политическата действителност и с обичаите в Османската империя. Изборът му падна върху Бенджамин Баркър и не сбърка, защото, освен че свободно владееше повечето от местните езици, Баркър притежаваше така нужната за евангелизаторската работа ерудиция и психологическа нагласа да пропагандира Божието слово[6].

Назначен за агент на Британското библейско дружество за района на Европейска Турция, Баркър напусна Алепо през 1821 г.

---

[4] *World Christian Encyclopedia. New York, 1982, p. 28.*

[5] *Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians. – In: Harvard Slavic Studies, Vol. III, 1957, p. 77.*

[6] *Години по-късно по повод смъртта на Бенджамин Баркър американският мисионер Харисън Дуайт основателно ще отбележи в едно свое писмо от Цариград: „Той беше категорично пионерът на мисионерската работа в Турция." Вж. Clarke, J. Benjamin Barker and ..., с. 216.*

и се върна в родния си град Смирна, като едва през 1823 г. предприе първото си проучвателно пътуване в Тракия[7]. Забавянето се дължеше на сложната политическа обстановка в империята, предизвикана от избухналото през март 1821 г. Гръцко въстание. Но тъй като напрежението в балканските провинции на падишаха не намаляваше, Баркър реши да не отлага повече пътуването си и на 19 април 1823 г. тръгна от Константинопол към Одрин, а оттам продължи до Димотика и Родосто. После пое обратно към столицата, където се завърна на 14 май. Действително пътуването беше кратко, но събраните сведения и осъществените с местните християни контакти имаха важно значение за неговата по-нататъшна дейност.

Още при първите си срещи в Одрин и околните на Одрин селища Баркър с изненада установи и отбеляза в дневника си:

> *„... гърците използват за четене и писане както съвременния гръцки, така и българския език, но в селата по пътя за Филипопол знаят по-добре български. Светото писание тук се среща изключително рядко и е напълно непознато сред по-нисшите класи."*[8]

Затова, смяташе той, Библейското дружество в Лондон трябваше да вземе „под сериозно внимание" всички обстоятелства и да предприеме

> *„съответните стъпки да се снабди с Божието слово тази интересна страна, гъсто населена с християни, нещо, което при сегашното състояние на нещата ще бъде истинска благословия за тях"*[9].

Впечатленията от видяното в Тракия позволиха на Бенджамин Баркър да изготви и конкретен план за по-нататъшната дейност на евангелистките мисионери в тòзи регион, като централно място в плана се падаше на Одрин.

> *„Мястото – отбеляза той – е от пряк интерес за Библейското общество поради непосредствения му контакт с Филипополи, София, Никопол, Търново, Силистра и др., както и с по-малките градове и села на Румелия. Бързо ще може да се разпродаде един добър запас от библии и евангелия на гръцки, български и на езиците на другите области на Европейска Турция, както и на арменски, турски с арменски букви, еврейски и испански с еврейски букви, в една страна, където Светото писание се среща толкова рядко. Адрианопол има също преимуществото да се намира в близост с двата прочути панаира на Узунджово и Сливен, където всяка година се стичат хора от всички провинции на Европейска Турция, за да купуват стоки."*[10]

Без да е запознат с предложенията на Робърт Пинкертън от 1816 г., още при първата си обиколка в Тракия Бенджамин Баркър интуитивно долови колко важно за започнатото от Британското библейско дружество дело на Балканите би било, ако Библията се преведе и отпечата на български език. Новите пътувания из европейските владения на Османската империя, съответно през 1826 и 1832 г.[11], затвърдиха наблюденията му и затова една от основните задачи, за решаването на които той посвети значителна част от времето и енергията си през следващите 35 години, беше разпространението на Библията сред българите на техния говорим език. Междувременно обаче с реализирането на подобен проект се заеха и представителите на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина[12], който през 20-те години на XIX в. откри свои станции в Смирна и в Гърция, а малко по-късно трайно се установи и в Константинопол. И тъй като Британското библейско дружество и Американският съвет имаха сходни цели, а организирането на ефикасна протестантска пропаганда в пределите на Османската империя си беше сериозно предизвикателство, то координирането на действията на английските и на американските мисионери придобиваше изключително значение за крайния успех на евангелизаторското дело сред местните мюсюлмански и християнски народи.

---

[7] *Бенджамин Баркър остава в Смирна до 1853 г., след което се премества в Константинопол, където умира на 16 септември 1859 г.*

[8] *Английски пътеписи ..., с. 572.*

[9] *Пак там, с. 579.*

[10] *Пак там, с. 574.*

[11] *През 1826 г. Бенджамин Баркър преминава по маршрута Смирна–Солун–Самоков–Пловдив–Узунджово–Одрин, а през 1832 г. извършва опознавателна обиколка из Македония, като тръгва от Солун, придвижва се до Ниш и стига до Белград.*

Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина

Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина беше създаден на 29 юни 1810 г. в Бостон от няколко ентусиазирани дейци на Масачузетското мисионерско общество. Подкрепени от свои съмишленици от Кънетикът, те решиха да основат съвет, който да подпомага, координира и направлява дейността на американските протестантски мисионери, работещи в различни страни по света. На 5 септември в гр. Фармингтън (Farmington), Кънетикът, се проведе първото общо събрание на съвета. Присъстваха само петима души, но въпреки това началото беше поставено.

На следващата година събранието на пълномощниците беше свикано в Устър (Worcester), а участниците бяха вече седем. Подготвени бяха и първите петима доброволци мисионери, които през януари 1812 г. очакваха да се отправят към Индия, но разполагаха само с 1200 долара и затова съветът реши да отложи заминаването им. В крайна сметка събраната от дарения сума достигна 6000 долара и в последните дни на февруари 1812 г. новите мисионери потеглиха[13].

Първите стъпки на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина бяха съпроводени с трудности и пречки от всякакво естество. Финансовите възможности бяха ограничени, сътрудниците не достигаха. Дори ежедневната канцеларска работа се вършеше по домовете на секретарите на съвета и едва през 1838 г. мисионерите се сдобиха със самостоятелни офиси на „Пембертън скуеър“ (Pemberton Square), Бостон[14].

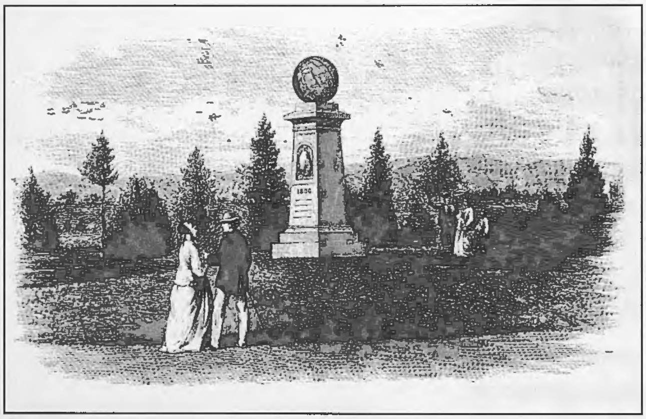

На това място се „роди“ Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина. По-късно ръководството на съвета организира построяването на скромен паметник, който трябваше да напомня на потомците откъде започна да се пише историята на най-авторитетната през XIX в. американска мисионерска организация.

---

[12] *По-нататък за краткост само Американския съвет или съвета в Бостон.*

[13] *Historical Sketch of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. – Missionary Herald, Vol. 73, Jan. 1877, 1–2.*

[14] *Daniel, R. Цит. съч., с. 67.*

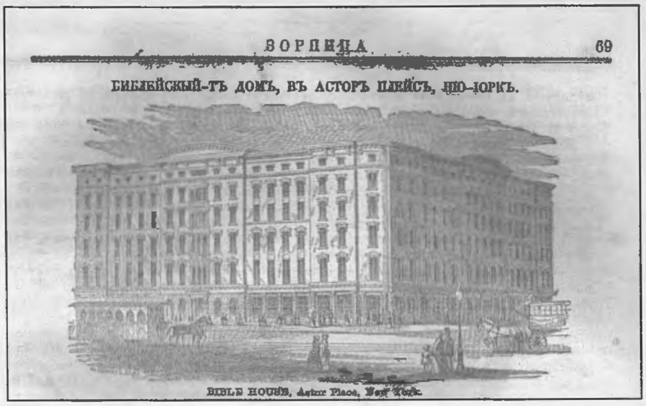
ЗОРНИЦА
69
БИБЛЕЙСКИЙ-ТЪ ДОМЪ, ВЪ АСТОРЪ ПЛЕЙСЪ, НЮ-ЙОРКЪ.
BIBLE HOUSE, Astor Place, New York.

В тази нюйоркска сграда се помещаваше Американският библейски дом, който осигуряваше методическа помощ на мисионерите в Турция при превеждането на Библията на различните балкански езици.

Поне две десетилетия трябваше да изминат, за да се изгради една по-стройна организационна структура, както и за да изкристализират по-ясни правила за функциониране на съвета. Висш негов орган стана годишното събрание, в което участваха духовни и светски лица, принадлежащи към трите най-големи протестантски църкви в страната – конгрешанската, презвитерианската и реформистката. Оперативното ръководство се осъществяваше от специален комитет, който първоначално заседаваше според конкретните нужди, но от 1832 г. насетне започна да се събира веднъж седмично. Ежедневната работа се поемаше от секретарите на съвета, като те отговаряха практически за всичко, касаещо нормалното функциониране на отделните мисии – от подготовката на мисионерите до осигуряването на техния годишен бюджет.

Резултатите от упоритата и постоянна работа на ръководството на съвета не закъсняха. Още през 1812 г. Върховният съд на щата Масачузетс утвърди устава на Американския съвет. През 1813 г. в Махрата, Индия, беше създадена първата мисионерска станция. Три години по-късно съветът успя да открие мисия и в Цейлон. Последваха мисиите в Южна Африка, Турция, Микронезия, Китай, Австро-Унгария. Успехите следваха един след друг. Авторитетът на Американския съвет в Бостон нарастваше, засилваше се и общественото му влияние, а ролята му за разпространението на евангелското учение непрекъснато се разширяваше. И макар че през следващите десетилетия в САЩ се появиха и други сродни по характер неправителствени организации, Американският съвет в Бостон си остана най-влиятелният и най-дейният през XIX в. координационен център на американските протестантски мисии по света. Показателни в това отношение са данните на пълномощния министър в Константинопол Самюел Кокс (Samuel Cox), който в доклад до Вашингтон отбеляза, че през 1880 г. в пределите на Османската империя са действали осем по-големи американски мисионерски и филантропски организации: Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина, Презвитерианският съвет за чуждестранните мисии, Обединеният презвитериански мисионерски съвет, Мисионерският съвет на Методистката епископална църква, Съветът за чуждестранни мисии на Реформираната презвитерианска църква от Ню Йорк, Американското библейско дружество, Баптисткото издателско дружество от Ню Йорк и Църквата на последователите. Най-ефективна, най-мащабна и най-полезна според Кокс обаче беше дейността на Американския съвет от Бостон, който, за разлика от другите, не ограничаваше интересите си в една отделна турска провинция, а поддържаше свои станции и мисионери на територията на цялата Османска империя, включително и във вече откъсналите се от Високата порта независими балкански държави[15].

---

[15] *Salt, J. Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians (1878–1896). London, 1993, p. 31.*

За популярността на Американския съвет през XIX в. в десетки страни по света допринесе и „Missionary Herald“ („Мисионерски вестител“) – специализирано месечно списание, издавано още от 1805 г., но превърнало се след 1810 г. в информационен бюлетин на съвета в Бостон. По страниците на „Missionary Herald“ се обнародваха годишните отчети на ръководството на съвета, дописки и друга кореспонденция от самите мисионери, подробности от дейността на сродни мисионерски организации, любопитни сведения за разпространението на Светото писание и за хода на евангелизаторското дело в отделните страни. Показателно за влиянието на „Missionary Herald“ е, че още през 30-те години на XIX в. неговият месечен тираж достигна 21 хил. броя, като през следващите години той непрекъснато нарастваше. Списвано редовно, професионално и с великолепно за онези времена типографско качество, „Missionary Herald“ беше важно пропагандно средство за осъществяване политиката на Американския съвет през целия XIX в.

За да се илюстрират мащабността и значимостта на свършеното от съвета в Бостон, достатъчно е да се отбележи, че ако през 1811 г. учредителите с огромни усилия успяха да съберат 1200 долара, четвърт век по-късно (през 1836 г.) годишните дарения достигнаха 176 232,15 долара, а разходите за поддържане на всичките 31 мисии в различни страни от Азия, Африка, Европа и Северна Америка с общо 398 души в тях възлязоха по това време на 248 307,54 долара. През 1876 г. мисиите, организирани от съвета, бяха вече 48 с 1672 служители, от които 357 американци, а годишният приход достигна около 500 000 долара[16]. При това съществена част от набраните средства и от кадровия потенциал бяха насочени към Османската империя и в частност към Балканите, които през последната четвърт на XIX в. заемаха все по-важно място в дейността на Американския съвет. Показателни в това отношение са и цифрите в долната таблица:

	1877			1878			1884		
	Общо в света	В Турция	В Европ. Турция	Общо в света	В Турция	В Европ. Турция	Общо в света	В Турция	В Европ. Турция
Станции	82	16	4	79	15	3	79	16	4
Американски мисионери	365	134	19	347	134	19	413	157	29
Местни помощници	1153	528	27	1178	519	27	1821	583	20
Евангелски църкви	256	94	3	248	92	3	292	105	6
Членове на еванг. църкви	13 452	5565	125	13 854	6057	138	21 176	7714	347

От огромното документално наследство на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина могат да се извлекат множество данни, свидетелстващи за характера и обема на неговата дейност. Но каквито и цифри да бъдат представени, те не ще бъдат достатъчни, за да се очертаят реалните параметри на свършеното от американските мисионери в една или друга част от света. Защото зад чисто количествените измерения за броя на откритите мисии и станции или пък за събра-

---

[16] *Конкретните цифри са взети от отчетите на American Board of Commissioners for Foreign Missions, публикувани в различни броеве на „Missionary Herald“.*

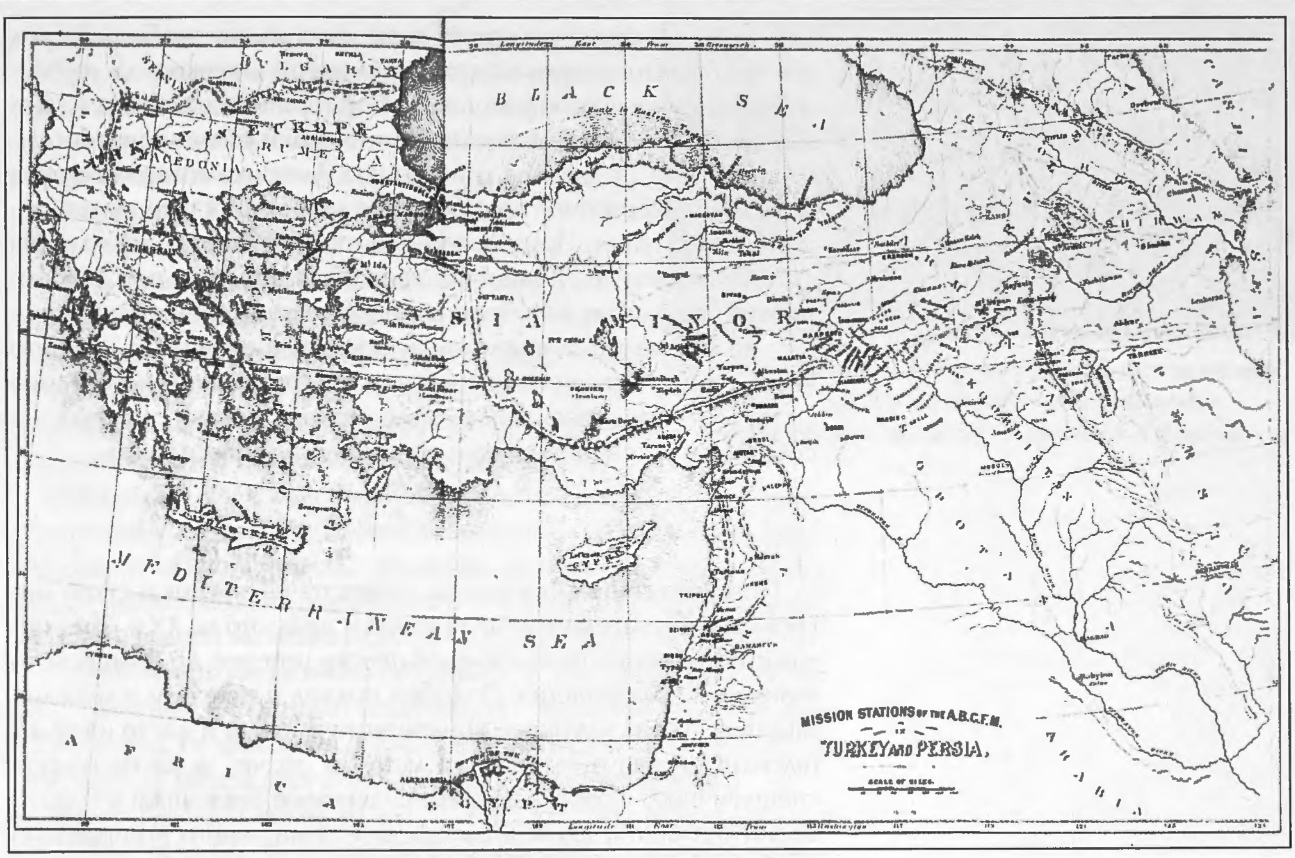

През първото десетилетие от своето съществуване съветът в Бостон успя да изпрати в Турция само 5 мисионери. Половин век по-късно Американският съвет разполагаше в различните провинции на империята с над 130 мисионери.

ните помощи за отпечатване на Библията на един или друг език трудно прозира нещо много по-важно и съществено – американските мисионери не бяха просто проповедници на протестантската вяра, а и носители на един друг дух, дух на свободолюбие и обществена ангажираност, дух, който в началото на миналия век Макс Вебер сполучливо определи като един от двигателите за развитието на модерната цивилизация. В този именно смисъл истинското градиво за историята на мисионерското дело, независимо за коя страна по света става дума, би трябвало да се потърси измежду онези материали и документи, които ще позволят да се проследят максимално пълно, точно и безпристрастно както хронологията на проникването на американските мисионери в отделните страни, така и измеренията на тяхната многостранна дейност, отразяващи „срещите" им и взаимното опознаване (понякога и „сблъсъка") с представителите на съответните „чужди" етноси, раси, религии и култури. Следите от тези „срещи" могат да се открият не само в разпространението на Светото писание и в успехите на евангелските църкви сред местното население, но и във видимите промени в ежедневието, в начина на мислене, в общественото поведение на онези групи, които влизаха в пряк досег с представителите на мисиите, организирани от съвета в Бостон. С особена сила това се отнася за подвластните на Османската империя християнски общности, които по причини от различно естество не дадоха голям шанс на протестантската вяра да покълне свободно сред тях така, както американските мисионери успяваха да го постигнат в други региони по света. В историческата съдба на арменци, гърци, българи, а и на самите турци обаче контактите с мисионерите от далечна и непозната Америка изиграха важна роля за по-лесното им приобщаване към ценностите на модерната цивилизация. Признавани или отричани, тези „заслуги“ на американското мисионерство са особено видими при формирането на макар и малоброен, но добре подготвен елит, способен да поеме отговорностите и предизвикателствата, с които всеки един от споменатите народи се сблъскваше по трудния си път от Средновековието към Новото време, по пътя на собствената си национална и политическа еманципация.

* * *

Повечето автори, проучвали дейността на американските мисионери в българските земи през XIX и началото на XX в., ограничават обикновено своя изследователски интерес до българското етническо пространство. Подобен подход е обясним и напълно защитим. За да се разкрие конкретното влияние и място на евангелските църкви в българската история обаче, за да се открои специфичното в работата на американските библейски и благотворителни организации в българските земи, много по-правилно би било проникването и разпространението на протестантската вяра сред българите да се разглежда като продължителен и сложен процес, протичащ не само в българските етнонационални граници, а в една много по-обширна териториална рамка – тази на Османската империя. Аргументите за това са поне два.

Първо, когато отправи поглед към Леванта и Балканите, Американският съвет в Бостон разполагаше с твърде обща и неточна представа за етническите, религиозните и политическите реалности в Европейския Югоизток, представа, в която българите първоначално въобще не фигурираха и трябваше да минат години, за да попаднат в полезрението на американските мисионери. Разбира се, контакти между българи и американци започнаха да се осъществяват още след идването на първите мисионери в непознатите владения на падишаха, но тези „ранни“ контакти се реализираха на практика извън границите на т.нар. българско етническо пространство и дълго време имаха личностен и епизодичен характер. Почти четвърт век беше всъщност необходим на пратениците на Американския съвет, за да „открият“ и да опознаят българите и едва тогава да започнат да разработват конкретните си планове за по-последователна работа сред тях. Но дори и по-късно – през 60-те и 70-те години на XIX в., дейността на американските протестанти в същинските български земи беше напълно подчинена

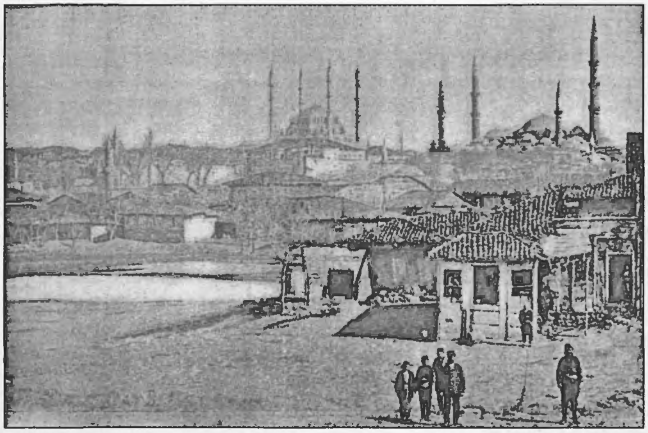

Първата мисионерска станция в балканските владения на Високата порта (след тази в Цариград) американците откриха в Одрин на 16 юли 1858 г. Оттук те смятаха постепенно да подготвят почвата за системно проникване на протестантската пропаганда все пò на север, в същинските български земи.

За продължителен период от време евангелистката пропаганда в Македония се ръководеше от американската мисионерска станция в Битоля.

на общите насоки за работа на американските мисии в пределите на цялата Османска империя, като тази „подчиненост“ (зависимост) може да се проследи в отделни отношения чак до Първата световна война.

Второ, до Санстефанския договор (3 март 1878 г.) българите бяха подвластни на Високата порта и като такива те бяха трайно интегрирани в тогавашното османско общество. Действително в хода на Танзиматските реформи от времето на Абдул Меджид (1839–1861) и на неговия наследник Абдул Азис (1861–1876) статутът на християните постепенно се променяше, а с фермана от 27 февруари 1870 г. българите бяха признати дори за самостоятелен „миллет“ (общност). Целият им стопански, обществен и духовен живот обаче си остана подчинен на социално-икономическата политика, водена от султанското правителство, и американските мисионери не можеха да не се съобразяват с това положение. Действията им ревниво се следяха от властите и за да не бъдат обвинени, че подриват установения в империята ред, десетилетия наред те трябваше внимателно да подбират средствата и методите за своята пропагандна дейност сред българите.

Руско-турската война от 1877–1878 г. промени чувствително историческата съдба на балканските народи. На север от Стара планина беше създадено васално трибутарно Княжество България, а Сърбия, Румъния и Черна гора получиха независимост. Но и след Берлинския конгрес (13 юни–13 юли 1878) значителни части от етническите български територии останаха под пряката власт на султана. Съединението между Източна Румелия и Княжеството (18 септември 1885 г.) също не доведе до обединяването на всички българи в една държава. Така геополитическите сътресения на Балканите от последната четвърт на XIX в. не повлияха съществено върху работата на американските мисионери сред българите. При това както независимата българска църква – Екзархията, запази седалището си в Истанбул, така и американските мисионерски служители останаха подчинени на функциониращата в турската столица „главна“ мисия. И още нещо. В края на XIX и в началото на XX в. тежестта на протестантската пропаганда постепенно се прехвърли към останалите в границите на Османската империя Македония и Одринска Тракия, а евангелизаторското дело в пределите на Княжеството се пое от вече подготвените с помощта на американските мисионери местни кадри. В този смисъл, ако искаме да отразим обективно и цялостно присъствието на американските протестантски мисионери в българските земи през XIX в., тяхната дейност не трябва да се „затваря“ в тяснобългарското етническо (държавно) пространство, а да се разглежда като съставна част от една по-широкообхватна, общобалканска политика, следвана както от мисиите в Османската империя, така и от самия Американски съвет в Бостон.

Основни етапи в развитието на протестантската пропаганда сред българите през XIX и началото на XX в.

Протестантската пропаганда в българските земи не се осъществяваше стихийно, а организирано и целенасочено. В общи линии Американският съвет в Бостон се опираше в своята дейност на опита на проповедници на Христовата вяра, работили сред различни групи и народи и в различни географски и политически условия. Поуките от вече преживените успехи и провали послужиха на ръководството на съвета да изработи някои общи правила за работа на американските протестантски мисионери, независимо в коя част на света щяха да бъдат изпращани те. Тези правила, съобразени с демократичните традиции за управление на евангелските църкви, бяха периодично актуализирани и обогатявани по време на годишните събрания на пълномощниците на мисиите в чужбина.

В съответствие с възприетите от Американския съвет правила първите мисионери в дадена страна получаваха за задача да се запознаят с обстановката на място, след което пристъпваха към откриване на съответната мисия. Впоследствие тази мисия организираше проучването на един по-обширен регион, издирвайки най-подходящите селища за създаване на мисионерски станции. Изпратените в станциите мисионери се нагърбваха с осъществяване на пропагандата сред местното население и когато спечелеха достатъчно привърженици за протестантската вяра, съдействаха за строителството на евангелски църкви. Там пък, където нямаше възможност за откриване на църква, населението се организираше в евангелски общества (общини). Обикновено подобни общества се създаваха в селища с малък брой евангелисти, без свой пастир, поради което се водеха като клонове на най-близката евангелска църква.

Когато евангелисткото дело в даден регион (страна) укрепнеше достатъчно, а броят на евангелските църкви и общества чувствително нараснеше, тогава се пристъпваше към създаване на съюз (дружество), като всяка година представителите на отделните евангелски църкви и общества се събираха на годишно общо събрание и обменяха опит, дискутираха теоретични проблеми на евангелисткото дело, разработваха общи насоки за работа през следващата година.

Въпреки специфичните условия за работа на Балканите пратениците на Американския съвет в Османската империя стриктно спазваха описаните по-горе изисквания и последователно ги прилагаха в усилията си да пропагандират протестантската вяра сред местното християнско и мюсюлманско население. От чисто организационна гледна точка това означаваше, че мисионерската дейност в Европейския Югоизток и в частност в българските земи също премина през няколко основни етапа.

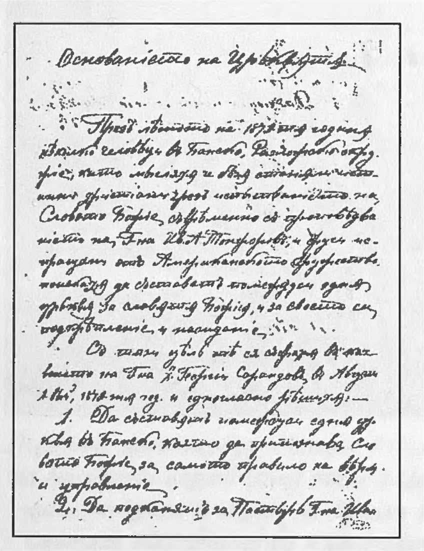

Протокол за учредяването на евангелската църква в Банско

Повечето изследователи отнасят първите целенасочени действия на американските мисионери в Тракия и Мизия към 50-те години на XIX в. и по-специално към 1857–1858 г., когато представители на Американския съвет в Бостон в сътрудничество с дейци на Мисионерското общество на Методистката епископална църква осъществяват проучвателни пътувания в двете области и започват подготовка за откриване на първите мисионерски станции сред българите[17]. В родната историография обаче могат да се срещнат и други мнения по този въпрос. Според Елена Хаджиниколова например американските мисионери идват в българските земи още след обнародването на Хатихумаюна от 1856 г.[18] Константин Златев пък приема, че началото на дейността на протестантското мисионерство сред българите е поставено през 1844 г., годината, в която Илайъс Ригс (Elias Riggs) завършва своята българска граматика[19]. Автори като Джеймс Ф. Кларк и Георги Генов, от своя страна, аргументирано защитават тезата, че мисионерската работа сред българите е подета още по-рано.

В публикациите си за американското присъствие в живота на възрожденските българи Джеймс Кларк доказва например, че началото на българо-американските връзки може да се постави през 1834 г., годината, в която двама мисионери от Цариград Харисън Дж. О. Дуайт (Harrison Dwight) и Уилиъм Шауфлер (William Schauffler) проучват района от Солун до Одрин и за първи път се сблъскват с българите от вътрешността на Османската империя. Тази първа фаза на опознаване продължава според Кларк до 1858 г., когато в Цариград умира Константин Фотинов, ключовата фигура в реализирането на една от основните задачи на американската протестантска пропаганда по отношение на българите – превеждането и отпечатването на Библията на говорим български език[20].

Във великолепната си работа за Илайъс Ригс – един от найдейните и най-успешни през XIX в. представители на Американския съвет на Балканите, Георги Генов убедително отнася първите контакти на протестантските мисионери с представители на тогавашното българско общество още по-назад – в края на второто и началото на третото десетилетие на XIX в. По това време отделни дейци, макар и несвързани пряко със съвета в Бостон, но ангажирани с проблемите на протестантската пропаганда, преминават през българските земи и събират полезна информация за възможностите за работа сред местното население, като по-късно тази информация е успешно използвана от американските мисионери в усилията им да продължат евангелисткото дело сред българите[21].

Подобен подход към историята на американското мисионерство в българските земи е не само основателен, но и необходим, защото отчита всички вече отбелязани по-горе специфики в оперативната организация на мисионерската дейност, осъществявана от Американския съвет в Бостон, и защото позволява проникването и трайното установяване на американските протестантски мисионери в българските земи да се представи в неговата цялост – не като съвкупност от множество изолирани случки и събития, а като продължителен и многолик процес на взаимно опознаване и на многоаспектни взаимодействия.

---

[17] *Несторова, Т. Американски мисионери сред българите (1858–1912). С., 1991, 11–12; Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 46.; Шопов, П. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX в. – ИИИ, 23, 1974, 152–153.*

[18] *Хаджиниколова, Е. Алберт Лонг и българите (1857–1877). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: Българистиката в зората на двадесет и първи век: българо-американската перспектива за научни изследвания. С., 2000, с. 32.*

[19] *Златев, К. История на християнството на Балканския полуостров от XI век до наши дни. Християнството през вековете. С., 1998, с. 635.*

[20] *Кларк, Дж. Американците откриват българите: 1834–1871 г. – В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, 477–485.*

[21] *Генов, Г. Американският принос за Възраждането на българщината, с особен оглед към личността на Илайъс Ригс. – Исторически архив, III, № 9–10, ноември 2000–май 2001, с. 14.*

В този именно смисъл би могло да се приеме, че първият етап в развитието на българо-американските духовни контакти започна в края на второто десетилетие на XIX в. (1818–1819) и продължи до към 1858 г. В рамките на този период Американският съвет откри своите мисии в Смирна, Константинопол (Цариград) и в Гърция, като по различни поводи работещите там мисионери започнаха да натрупват информация и за българското население. През 20-те–40-те години на XIX в. се осъществиха и епизодични връзки с отделни представители на тогавашната българска възрожденска интелигенция. Контактите се реализираха главно в селища извън българските етнически територии (Смирна, Цариград и др.), като имаха предимно литературно естество и бяха свързани с усилията на американските мисионери да подготвят отпечатването на Светото писание на говорим български език.

Вторият етап от развитието на протестантската пропаганда, осъществявана от представителите на Американския съвет спрямо българите в Османската империя, започна през 1858 и завърши през 1875 г. За началната граница на този етап няма спорове, тъй като всички автори приемат, че откриването на мисионерската станция в Одрин (16 юли 1858 г.) действително

> *„отбелязва началото на близо един век непрестанни усилия на Американския съвет да евангелизира българите“*[22].

Що се отнася до горната граница на етапа обаче, в научната литература могат да се срещнат различни мнения. Татяна Несторова например разглежда периода от 1858 до 1870 г. като самостоятелен, защото смята, че с конституирането на 27 май 1870 г. на отделна мисия за българите под названието „Мисия за Европейска Турция“ започва нов етап от евангелизаторската дейност на американските мисионери в българските земи[23]. Джеймс Кларк пък поставя границата на втория етап малко погъвкаво – между 1870 и 1871 г. Той също отбелязва учредяването на „независима българска мисия (за Европейска Турция), отделно от породилата я цариградска мисионерска централа“[24], но добавя и още няколко емблематични за живота на възрожденските българи събития – султанския ферман от 27 февруари 1870 г., с който се възстановява независимата българска църква; отпечатването на окончателния превод на новобългарски език на цялата Библия; пренасянето на американското девическо училище от Стара Загора и на протестантското мъжко училище от Пловдив в Самоков, където според Кларк

> *„се установява и главното седалище на мисията за България“*[25].

И Татяна Несторова, и Джеймс Кларк имат своите основания за подобно очертаване на границите на втория етап от дейността на американските мисионери сред българите. При това и двамата подкрепят своето виждане с конкретен фактологичен материал, за разлика от всички останали изследователи, които избягват да открояват отделните етапи в развитието на американското мисионерство по българските земи и предпочитат да разглеждат неговото присъствие в българската история било по сфери на дейност (евангелизаторска, просветна, книжовно-издателска и т.н.), било последователно хронологически в рамките на целия XIX в.[26] Според мен обаче по-сполучливо би било границата на втория етап да се постави не в 1870 или в 1871 г., а в 1875 г., когато на специално свикано в Самоков събрание (от 16 до 19 юли 1875 г.) се учредява Българското евангелско дружество.

---

[22] *Несторова, Т. Цит. съч., с. 12.*

[23] *Пак там, с. 17.*

[24] *Кларк, Дж. Цит. съч., с. 483.*

[25] *Пак там.*

Основният ми мотив за това е свързан с обстоятелството, че създадената през 1870 г. „българска" мисия (мисия за Европейска Турция – „European Turkey Mission") не обхваща дейността на всички американски мисионери, ангажирани в работа сред българите. На практика дълги години тази мисия ръководеше само станциите в Константинопол, Стара Загора, Самоков и Битоля (Монастир). Извън нейното полезрение оставаха мисионерите в пределите на Дунавския вилает (създаден през 1864 г. след поредната административна реформа в Османската империя), както и тези, които се бяха установили в други региони на Европейска Турция, но бяха пряко подчинени на Методистката епископална църква. Това положение се запази и след 1878 г., когато макар и само в границите на Княжество България се възстанови българската държавност.

Малко по-различно е положението с учреденото през 1875 г. Българско евангелско дружество (БЕД). Неговата поява отбеляза всъщност логичния завършек на един ясно обособен етап в развитието на протестантската пропаганда сред българите – етап, в рамките на който американските мисионери подготвиха необходимите им кадри измежду местното население и постепенно предадоха в техни ръце по-нататъшната съдба на евангелизаторското дело сред българите. На практика след 1878 г. главната тежест за пропагандирането на протестантската вяра и за развитието на евангелските църкви на територията на Княжество България се падна на БЕД. Със Съединението на Източна Румелия с Княжеството през 1885 г. БЕД пое ръководството и над онези църкви и евангелски общества, които се намираха в дн. Южна България. Ролята на американските мисионери в тези области непрекъснато намаляваше за сметка на местните протестантски дейци, които те самите бяха подготвили. Прочее тази „подмяна" не би трябвало да се разглежда като някаква реакция, насочена срещу американските мисионери. Напротив, това беше един естествен процес, предварително заложен в дългосрочната стратегия на Американския съвет за пропагандиране на протестантската вяра не само в българските земи, а във всички региони, където функционираха американски протестантски мисии. Подобна подмяна в края на XIX и началото на XX в. се извършваше и в Македония и Одринска Тракия, въпреки че БЕД нямаше,

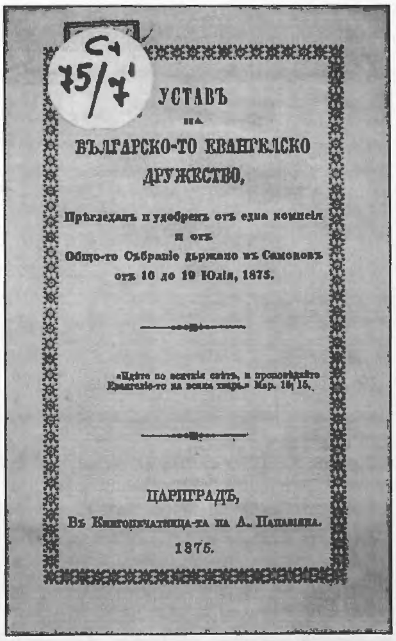

С4 75/7

УСТАВЪ
НА
БЪЛГАРСКО-ТО ЕВАНГЕЛСКО
ДРУЖЕСТВО,
Прѣгледанъ и удобренъ отъ една комисія
и отъ
Общо-то Събраніе държано въ Самоковъ
отъ 16 до 19 Юлія, 1875.

«Идѣте по всичкія свѣтъ, и проповѣдайте
Евангеліе-то на всяка тварь.» Мар. 16, 15.

ЦАРИГРАДЪ,
Въ Книгопечатница-та на А. Пападіана.
1875.

Уставът на Българското евангелско дружество а и не можеше да има влияние върху евангелските църкви и евангелските общества в тези области, останали извън пределите на Княжеството, по чисто политически причини.

---

[26] *Стоянов, М. Начало на ...; Шопов, П. Пропагандата и ... .*

Изобщо след 1875 г. се наблюдаваше процес на постепенно „оттегляне" на американските мисионери от делата на протестантската пропаганда сред българското население. Някои от старите мисионери окончателно се завърнаха в САЩ, а други се ориентираха към преподавателска дейност било в Роберт колеж, било в други важни за българите образователни центрове като американските училища в Самоков и Ловеч например. Така в рамките на третия етап от дейността на американското мисионерство сред българите, започнал от 1875 г. и продължил до края на Първата световна война, Американският съвет на пълномощниците в Бостон започна практически да подготвя своето изтегляне от българските земи. Към началото на XX в. американските мисионери разбраха, че не могат да постигнат повече от вече направеното за изпълнението на двете основни задачи, които съветът им беше поставил – да създадат необходимите предпоставки за развитието на евангелистките църкви и да разпространят Светото писание сред българското население на говорим български език. За оттеглянето от българските земи допринесоха и други фактори, превърнали се за дълго в символ на междуетнически конфликти: сложната политическа обстановка на Балканите, слабият интерес на местното население към протестантската вяра, нарастващата враждебност към протестантската пропаганда от страна на православната църква и др. Все пак окончателното напускане на България стана едва през 1934 г., когато след 115 години работа в Турция и почти един век дейност сред и за българите Американският съвет реши да прекрати мисионерската си активност в България. Последен си тръгна Теодор Халуей, който до 1937 г. беше учител в евангелската семинария в Самоков[27].

Началото на едно дълго опознаване

Когато Американският съвет в Бостон реши да включи в обсега на своята мисионерска дейност и района на Средиземноморието и Близкия изток, Османската империя преживяваше един от преломните моменти в своята история. Едва успяла да се справи с всеобщата анархия, предизвикана от аянските бунтове и кърджалийските размирици, централната власт беше изправена пред нови трудности. Злощастията за падишаха следваха едно след друго: поредната руско-турска война от 1806–1812 г., двете сръбски въстания от 1804–1813 и от 1815 г., Гръцката революция от 1821–1829 г., бунтовните действия на Мехмед Али паша в Египет, катастрофалният за Високата порта поход на руската армия начело с ген. Иван Дибич през Стара планина до Одрин (1828–1829) и накрая самият Одрински мирен договор (14 септември 1829 г.), който доведе до създаването на автономното Сръбско княжество и до независимото Гръцко кралство[28].

---

[27] *Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. С., 1994, с. 58.*

[28] *По силата на Одринския мирен договор Гърция също има автономен статут, но на 3 февруари 1830 г. със специално решение, взето в Лондон, представителите на Русия, Англия и Франция се съгласяват Гърция да получи пълна независимост.*

Икономически изтощена и военно немощна, някогашната световна сила се беше превърнала във второстепенен политически фактор от регионално естество. Действително владенията на султана продължаваха да се разпростират на три континента, но Турция на Махмуд II (1808–1839) отдавна беше изгубила блясъка и величието от времето на Сюлейман Великолепни (1520–1566), когато целият християнски свят тръпнеше в очакване на нови завоевателни походи на османлиите към Виена.

В началото на XIX в. ситуацията се беше променила дотолкова, че Високата порта се опитваше да запази единството на империята, разчитайки най-вече на благоволението на доскорошните си кръвни врагове. Пред самия султан пък нямаше друг изход, освен да предприеме радикални реформи в административното и военното дело, в стопанската, политическата и културната област. И Махмуд II не се поколеба да поеме по трудния, но единствено спасителен за неговата огромна империя път. През 1826 г. той унищожи еничарския корпус, а през 1833–1834 г. започна аграрна реформа, която трябваше да доведе до постепенна отмяна на спахийската система. С тези си смели, решителни действия Махмуд II подготви почвата за по-нататъшното европеизиране на Турция, осъществено успешно от неговите наследници Абдул Меджид (1839–1861) и Абдул Азис (1861–1876) в рамките на т. нар. Танзимат.

Атмосферата на отвореност и промени, в която османското общество заживя през втората четвърт на XIX в., се отрази особено благотворно върху съдбата на все още подвластните на падишаха балкански народи. Стопанският просперитет и духовната еманципация се превърнаха в отличителен белег на тяхното развитие, особено що се отнася до българите, които до към Гръцката революция оставаха в периферията на имперската икономика. През 20-те и 30-те години на века подходящи условия за работа в пределите на Османската империя се създадоха и за чуждите католически и протестантски пропаганди. Затова и неслучайно Турция се оказа сред първите страни, в които Американският съвет на пълномощниците в Бостон реши да действа с всички възможни средства.

През първите години от съществуването си Американският съвет насочи вниманието си към Индия, Цейлон и към някои от индианските племена в Северна Америка, като до 1816 г. (на няколко групи), бяха изпратени общо 14 мисионери. През 1817 г. съветът подготви трима нови мисионери, от които единият – Леви Парсънс (Levi Parsons), беше изпратен в Сирия. На следващата година за там замина и Плини Фиск (Pliny Fisk). По това време Сирия и Палестина принадлежаха на Високата порта и в този смисъл Парсънс и Фиск бяха първите официални американски мисионери в пределите на Османската империя. Тяхната основна цел се свеждаше до изучаване на условията за евангелизаторска дейност сред евреите и сред другите етнически групи, населяващи района на Светите места. При възможност двамата трябваше да открият и самостоятелна мисия в Ерусалим. Задачата им обаче беше изключително трудна, а постигнатото – далеч под очакванията, въпреки че по-късно на помощ им бяха изпратени и Айзък Бърд (Isaac Bird) (1820 г.), Уилиъм Гуудъл (William Goodell) (1820 г.), Джонас Кинг (Jonas King) (1822 г.), Ели Смит (Eli Smith) (1826 г.) и др.[29]

Неуспехите на американските мисионери в района на Близкия изток се дължаха до голяма степен на политическата нестабилност в арабските провинции на падишаха, но не би трябвало да се игнорират и някои допълнителни фактори като интригите на римокатолическата църква по отношение на протестантската пропаганда или пък враждебното отношение на евреите към американските мисионери. Така още през 20-те години на XIX в. стана ясно, че амбициозните планове за мащабна евангелизаторска работа в района на Ерусалим и Палестина са обречени на неуспех. При това положение, за да продължи работата си в пределите на Османската империя, съветът в Бостон беше принуден да пренасочи вниманието си в три нови направления. Първото бяха многобройните арабски общности, за които трябваше да отговаря Сирийската мисия, разполагаща със станции в Бейрут и Ерусалим; второто направление беше Гърция, а третото – Мала Азия. За подсигуряването на последните две беше използвана и Малта, където през 1820 г. беше изпратен Даниел Темпл (Daniel Temple). Малко по-късно тук дойде и Уилиъм Гуудъл, който така и не успя да се установи в Ерусалим, поради което съветът го изтегли в Малта.

Средиземноморският остров Малта – някогашната непристъпна крепост на Малтийския рицарски орден, превзет през 1798 г. от Наполеон Бонапарт, но от 1800 г. преминал в английско владение, предоставяше добри възможности за организиране на протестантска пропаганда в района на целия Левант. След лично посещение на Руфус Андерсън (Rufus Anderson) – секретар на Американския съвет в Бостон, и не без съдействието на Британското библейско дружество американските мисионери успяха около 1822 г. да превърнат Малта в истинска база за подготовка на пропагандни материали и на протестантска книжнина, предназначени за разпространение сред населението на Османската империя. Още до края на 20-те години на XIX в. под ръководството на Д. Темпл бяха отпечатани десетки книги на новогръцки, италиански, арменотурски (турски с арменски букви) и гръко-турски (турски с гръцки букви) в общ тираж от 287 150 бр., с обем от около 10 795 400 стр. От началото на 1830 до юли 1833 г. само на новогръцки бяха издадени 33 книги в над 60 хил. тираж, между които „Животът на Давид“, „Животът на Моисей“, „Животът на Йосиф“, “История на Гърция”, „История на Рим“, „История на Франция“ и др.[30]

---

[29] *Годишен доклад на Американския съвет за 1837 г. – Missionary Herald, Vol. 34, Jan. 1838, 16–17.*

[30] *Пак там, Vol. 31, Jan. 1835, p. 8.*

Когато съветът в Бостон осъзна, че евангелистката пропаганда в района на Светите места изисква значително повече енергия и търпение, най-големи надежди американските мисионери вложиха в гръцкото направление. В това нямаше нищо неестествено, особено ако се отчете популярността, на която гърците и гръцката история се радваха в началото на XIX в. и от двете страни на Атлантика. След първите проучвателни стъпки, още през 1829 г. в Атина беше открита мисионерска станция, поверена на опитния Джонас Кинг. През 1831 г. – вече след като Гърция получи своята независимост, на о. Тинос започна да функционира мисионерска печатница[31]. Впоследствие през 1832 г. в страната пристигна и Илайъс Ригс, с чиято помощ беше основана станция в Аргос. Малко по-късно в Аргос се установи и Натан Бенджамин (Nathan Benjamin) със съпругата си[32]. С всяка следваща година обаче условията за евангелистка работа сред местното население ставаха все по-трудни.

Плановете на Американския съвет за продължителна и спокойна пропагандна дейност в Гърция се разминаваха с действителната обстановка в наскоро получилата независимостта си балканска държавица. Новият гръцки елит не криеше амбициите си да възстанови някогашната могъща Византийска империя, а православният клир, който през 1833 г. успя да извоюва създаването на автокефална гръцка църква, се опиваше от мисълта да играе ролята на бастион на православието срещу „попълзновенията“ на католическата и протестантската пропаганда на Балканите. В тази атмосфера на разрастващ се национализъм американските мисионери нямаха голям шанс за успех, защото срещу тях беше подета яростна кампания от страна на местното духовенство. Национализмът в Гърция набираше скорост и по думите на секретаря на Американския съвет в Бостон Руфус Андерсън

> *„гръцкото политическо съзнание – алчно за възвръщането на Константинопол и за възобновяването на Източната империя, и разчитащо на обединяването на Гръцката църква като крайна цел – оказва чудодейно въздействие върху мислите и чувствата на цялото общество и най-вече върху неговата висша класа“*[33].

Около 1837–1838 г. положението на мисионерите в Гърция стана още по-тежко. Правителството и лично крал Отон подкрепиха подетата от православното духовенство антипротестантска кампания и след няколко провокирани от най-консервативните клерикални кръгове обществени скандала представителите на Американския съвет трябваше да прекратят дейността си в страната. През 1838 г. Ригс се пресели в Смирна. Училищата в Аргос бяха затворени, а в Гърция остана само Джонас Кинг, който въпреки трудностите продължи да работи в Атина. След неговата смърт (22 май 1869 г.) мисионерската станция в гръцката столица преустанови фактическото си съществуване. По-късно делото му беше продължено от неговите ученици, като вършената дотогава от Американския съвет в Бостон културно-пропагандна дейност мина под опеката на Американския и чуждестранен християнски съюз (American and Foreign Christian Union)[34].

---

[31] *Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейнополитическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1994, с. 105.*

[32] *Missionary Herald, Vol. 33, Jan. 1837, p. 5.*

[33] *Цит. по: Генов, Г. Цит. съч., 17–18.*

Отпадането на Гърция като поле за мащабна евангелизаторска дейност подтикна протестантските мисионери отново да преосмислят плановете си за дългогодишна работа в региона на Балканите. Постепенно основните сили на Американския съвет в Османската империя бяха пренасочени към Константинопол и Мала Азия, като специално внимание беше отделено на Смирна.

С доброто си географско положение и с населението си от около 150–160 хил. души градът действително примамваше чужденци от всички по-големи европейски страни. Франция, Англия и Холандия разполагаха с търговски къщи и с консулски представителства в Смирна още от XVII в. Пъстрият етнически и религиозен облик на населението в тази част от Османската империя пък привличаше мисионери от различни католически и протестантски дружества с възможностите за разгръщане на комплексна и продължителна пропагандна дейност сред местните арменци, евреи и мюсюлмани. В началото на XIX в. Смирна зае важно място и в опитите на САЩ да се установят в района на Леванта.

Американските търговци, политици и мисионери бързо се убедиха, че големият пристанищен център притежаваше всички удобства, за да се превърне в предмостие за трайно икономическо, политическо и духовно проникване в Мала Азия и на Балканите. Още в края на XVIII в. американски търговски кораби започнаха редовно да посещават Смирна, а през 1811 г. филаделфийският квакер Дейвид Офли (David Offley) създаде първата американска търговска къща в града[35].

За първи път американски кораб посещава Смирна през 1797 г. През 1805 г. броят на американските кораби, преминали през пристанището на Смирна, е 5, а през 1809 г. – 20. По това време най-активна търговска дейност тук осъществяват собствениците на кораби от Филаделфия и Балтимор. В началото на 1812 г. американските кораби вече държат по-голямата част от доходоносния превоз на стоки между Леванта и Англия, но войната от 1812 г. прекъсва смирненската търговия. Едва около 1816–1817 г. е достигнат предвоенният обем, като през 20-те години на XIX в. търговското присъствие на САЩ в Смирна непрекъснато се разраства с две кратковременни прекъсвания около 1819–1820 г. (по време на депресията в САЩ) и около поредната руско-турска война през 1828–1829 г. Една година по-късно (1830) пристанището на Смирна е посетено от 30 американски кораба, 13 от които идвали директно от Бостон, а 7 – от други пристанища на Масачузетс[36].

---

[34] *Missionary Herald, Vol. 66, Jan. 1870, p. 9.*

[35] *Field, J. Цит. съч., 113–118.*

[36] *Пак там, 113–114.*

Вероятно около 1819–1820 г. през Смирна преминаха и първите мисионери на Американския съвет в Бостон. Някои български автори допускат, че това са Леви Парсънс и Плини Фиск, които още през 1819 г. били пренасочени от Сирия и Палестина към Смирна[37]. Други твърдят, че през 1819 г. двамата се настанили първо в Малта, оттам заминали за Смирна, откъдето пък „посетили Палестина, Александрия, Сирия и Кипър", като тези именно посещения

> *„поставили основите на дейността на мисиите в Сирия, Египет, Мала Азия, Персия, Гърция и България"*[38].

За съжаление включеният в научно обращение документален материал не позволява да се разкрият повече подробности от дейността на Парсънс и Фиск. Не е достатъчно ясно и дали те наистина се установяват в Смирна и какво точно са правили при тези си пътувания из различните провинции на Османската империя. Прочее двамата мисионери нямаха и много време за по-сериозни успехи в изпълнение на поставените им задачи, защото Парсънс умря още през 1822 г. в Александрия, а три години след него (през 1825 г.) в Бейрут почина и Фиск[39]. Едно обаче беше сигурно: Американският съвет в Бостон отрано оцени значението на Смирна и съсредоточи вниманието си към този град.

През 20-те години на XIX в. броят на американските мисионери в Смирна непрекъснато се увеличаваше, което доведе до откриването на самостоятелна мисионерска станция още през 1826 г. През 1834 г. станции бяха открити в Бурса от Бенджамин Шнайдер (Benjamin Schneider), в Трапезунд от Томас Джонстън (Thomas Johnston) и на о. Хиос, където беше изпратен Самюел Ръдерфорд (Samuel Rutherford) със съпругата си[40]. В продължение на почти три десетилетия тези четири станции представляваха опорните пунктове на Малоазийската мисия на Американския съвет и тъй като акцентът на евангелизаторската работа беше поставен върху многобройните арменски общности, по-късно мисията беше преименувана в Арменска (Северноарменска). Към тази именно мисия известно време се числяха и станциите в европейските територии на Високата порта. Едва през 1860 г., когато дейността на съвета видимо се разрасна, мисиите в Турция бяха реорганизирани в три главни: за Европейска Турция и Западна Мала Азия; за Централна Турция и за Източна Турция[41]. През 70-те години на XIX в. мисията за Европейска Турция и за Западна Азия беше разделена на две, като от нея се обособиха самостоятелни за Западна Турция (Мала Азия) и за Европейска Турция. Последната – Мисията за Европейска Турция, конституирана официално на 27 май 1870 г., включваше първоначално станциите в Цариград, Стара Загора, Самоков и Битоля, и работеше преимуществено сред българите, поради което често беше определяна и като „българската" мисия.

---

[37] *Несторова, Т. Цит. съч., с. 9.*

[38] *Шопов, П. Цит. съч., с. 151.*

[39] *Годишен доклад на Американския съвет за 1837 г. – Missionary Herald, Vol. 34, Jan. 1838, p.17.*

[40] *Sonyel, S. Цит. съч., с. 193.*

[41] *Missionary Herald, Vol. 57, Jan. 1861, p. 4. За района на Сирия и Светите места Американският съвет поддържаше самостоятелна главна мисия – т.нар. Сирийска мисия.*

Мисионери на Американския съвет в Османската империя и на Балканите през 1837 г.[42]

Мисии	Станции	Мисионери	Лекари	Учители	Печатници
Гърция	2	3	-	-	-
Цариград	1	4	-	-	-
Мала Азия	4	8	-	-	1 (Смирна)
Сирия	3	9	-	-	-
Общо в Осман. имп. и на Балканите	10	24	-	-	1
Общо за всички мисии на Амер. съвет в чужбина	79	122	11	28	8

До създаването на станцията в Константинопол обаче, а и известно време след това център на мисионерската активност на Американския съвет в Мала Азия и на Балканите си остана Смирна. Главната заслуга за учредяването на станцията в Смирна принадлежеше на Елнатан Гридли (Elnathan Gridley) – пристигнал в Мала Азия през 1824 г., но починал в Смирна още през 1827 г., и на Джозая Брюър (Josiah Brewer) – изпратен от съвета през 1825 г.[43] В своята дейност двамата американци бяха улеснени от дългогодишното присъствие в града на английски търговци и мисионери, както и от добрите позиции, които САЩ вече си бяха извоювали в този регион.

Веднага след откриването на станцията Елнатан Гридли и Джозая Брюър разгърнаха изключително активна дейност. Направени бяха първите успешни стъпки за пропагандиране на евангелисткото дело сред местните арменци, гърци и евреи. Джозая Брюър и съпругата му отвориха училище в града. През 1831 г. с помощта на американците започна да излиза гръцкият вестник „Приятел на младежта“ („The Friend of Youth“), а през 1833 г. отново с тяхно съдействие се появи и в. „Звезда на Изток“, списван едновременно на гръцки и на английски език[44]. В началото на 30-те години на XIX в. станцията беше подсилена и от Джон Аджер (Jonh Adjer), който, след като завърши теология в Принстън, се постави на разположение на Американския съвет и през 1833 г. беше изпратен в Османската империя[45].

Протестантската общност в Смирна често посрещаше и транзитно преминаващи през града мисионери, които на път за Константинопол или за някое друго по-отдалечено място из балканските или пък из азиатските провинции на империята не пропускаха да се отбият и да разгледат „малкия Париж“, както по сполучливия израз на Шатобриан европейците наричаха втория по големина град в Турция. Макар и краткотрайни, тези посещения привнасяха допълнителен колорит в ежедневието на смирненската станция. Тогава домовете на американците се оживяваха, водеха се шумни разговори, организираха се посещения на училището и на местните забележителности, разменяха се новини и светски клюки, крояха се планове за бъдещи действия, обменяше се полезен практически опит. Поради кръстопътното географско разположение на града ролята на смирненската станция като своеобразен център на евангелистката пропаганда в района на Балканите и в Мала Азия непрекъснато нарастваше. За това допринесе и обстоятелството, че около 1834–1835 г. между Константинопол и Смирна беше установена редовна параходна връзка и вместо мъчителното почти едномесечно пътуване разстоянието между двата града започна да се изминава вече само за 48 часа[46].

---

[42] *Пак там, Vol. 34, Jan. 1838, p. 16.*

[43] *Георги Генов смята, че Брюър и Гридли са изпратени в Смирна през 1826 г., но в отчетните доклади на Американския съвет изрично е отбелязано, че Гридли тръгва през 1824 г., а Брюър – през 1825 г., вж. Генов, Г. Цит. съч., с. 19; Missionary Herald, Vol. 34, Jan. 1838, p. 17.*

[44] *Данова, Н. Цит. съч., с. 102.*

[45] *Missionary Herald, Vol. 34, Jan. 1838, p. 18.*

В началото на 30-те години на XIX в. по решение на съвета в Бостон Смирна постепенно се превърна и в най-голямата база за подготовка и печатане на протестантска и друга пропагандна книжнина, нужна на американските мисионери за тяхната дейност в пределите на Османската империя. Първата стъпка в тази посока беше свързана с прехвърлянето на Даниел Темпл и на печатаря Хоман Халок (Homan Hallock) от Малта в Смирна.

Темпл и Халок пристигнаха със семействата си в Смирна на 23 декември 1833 г.[47], но посрещането им беше помрачено от един неприятен инцидент. Под натиска на местния арменски епископ пашата на Смирна разпореди на Темпл да напусне града в десетдневен срок, заплашвайки, че в противен случай ще го изпрати в затвора в Цариград. След намесата на американския консул Офли недоразумението бързо се разреши, при това по един неочаквано благоприятен за мисионерите начин. Тъй като преподобният Даниел Темпл отказа да се оплаче до Високата порта за причинените му неудобства, благодарният управител на Смирна започна да гледа от този момент на американските протестанти като на свои благодетели и правеше всичко, което зависеше от него, за да улесни тяхната дейност[48].

Присъединяването на Темпл и Халок към станцията в Смирна се почувства веднага. Още през първата година след тяхното пристигане (от март 1834 до март 1835 г.) на двете преси, които те донесоха от Малта, бяха отпечатани няколко книги на гръцки език с общ тираж от 26 256 бр., като сред издадените заглавия се открояваха „Географията“ на Удбридж (Woodbridge) в 3000 екз., учебник по гръцки език в 4000 екз., „Детска аритметика“ в 3000 екз. и др.[49] Една година по-късно двамата успяха да отпечатат нови 13 книги с общ тираж 27 хил. екз., между които армено-английска граматика, „История на Гърция“, „Географията“ на Питър Пирли (Peter Perley), „Животът на Самуил“, „Животът на Давид“ и др.[50]

В края на 30-те години на XIX в. пропагандната дейност на мисията се разрасна още повече, дял за което имаше и опитният Илайъс Ригс, прехвърлил се през 1838 г. от Гърция в Смирна. Междувременно печатните възможности на мисионерската станция в Смирна се удвоиха, тъй като при едно от пътуванията си до САЩ Халок успя да осигури ново оборудване, а през 1836 г. и Джозая Брюър донесе от САЩ още една преса, която предостави на частното печатарско сдружение на Антон Дамиан (Дамянос).

---

[46] *Пак там, Vol. 32, Feb. 1836, p. 48.*

[47] *Пак там, Vol. 31, Jan. 1835, p. 2.*

[48] *Пак там, 8–9.*

[49] *Пак там, Vol. 32, Jan. 1836, p. 7.*

[50] *Пак там, Vol. 33, Jan. 1837, p. 7.*

Сдружението на Антон Дамиан не конкурираше издателската дейност на Темпл и Халок. Въпреки че беше грък, верен на православието, Дамиан навреме прецени, че сътрудничеството с американците е печелившо начинание и заедно с Джозая Брюър създадоха обща компания. За печатар беше привлечен Томас Браун, а когато Брюър се върна в САЩ (1840 г.), цялото оборудване остана собственост на Дамиан[51]. Независимо от обстоятелствата около собствеността на печатарската преса, печатницата на Дамиан бързо се утвърди като една от най-проспериращите в този сравнително нов и неразработен за Османската империя бранш, но по-важно е да се отбележи, че още преди Брюър да напусне Смирна, тъкмо печатницата на Дамиан стана причина протестантските мисионери да влязат в контакт и с българите.

В началото на XIX в. българската общност в Смирна не беше голяма, но за сметка на това успешно беше се вписала в стопанския и духовния облик на града. Още в края на XVIII в. Смирна стана притегателен център за десетки български търговци и предприемачи, които въртяха алъш-вериша с дърводелски и железарски изделия от Габрово, с пловдивски ориз и с дървен материал от Родопите, с тютюн и керамични съдове от Димотика. Сред етнорелигиозната пъстротия на Смирна се открояваха и абаджиите от Жеравна, Пловдив, Пазарджик, Панагюрище, Карлово, Самоков.

Някои от по-влиятелните и преуспели търговци и занаятчии притежаваха собствени дюкяни в Европейския квартал, други се наемаха да работят в чужди работилници, а трети идваха в града, само за да продължат образованието си в прочутите местни гръцки училища. Постепенно българите в Смирна се сдобиха и със свой параклис, с метох на Хилендарския манастир, а през 1835 г. благодарение на Константин Фотинов – и със свое българско светско взаимно училище.

През 30-те години на XIX в. книгопечатането на български език все още едва прохождаше. Дори в училищата по българските земи, доколкото по това време ги имаше и то предимно килийни, учебникарската книжнина на български език беше крайно оскъдна, а любознателните българчета трябваше да се учат на четмо и писмо предимно по гръцки, сръбски и руски учебници или в най-добрия случай ползваха издания на църковнославянски[52]. Пробуждащото се за духовна обнова българско общество изпитваше въпиюща нужда от книги на новобългарски език и който съумееше да се впише успешно в тази издателска ниша, получаваше реални възможности да влияе върху формиращия се духовен елит на тогавашното българско общество.

---

[51] *Генов, Г. Цит. съч., с. 19; Clarke, J. Konstantin Fotinov, Luboslovie and the Smyrna Bulgarian Press. – Славянские культуры и Балканы, С., 1978, № 2, с. 34.*

[52] *До 1835 г., когато в Габрово се открива първото светско новобългарско взаимно училище, само в по-големите български градове функционират гръцки светски училища, а в отделни селища като Котел, Карлово, Свищов, Търново, Сливен и Смирна са организирани и т.нар. елинобългарски училища.*

Американските мисионери добре прецениха това и в продължение на няколко десетилетия съзнателно съсредоточиха усилията си към превеждането и отпечатването на български език на разнообразна евангелистка и общообразователна литература, като за спечелване доверието на българската интелигенция те се заеха на първо време с издаването на Стария и Новия завет. Опитът от работата сред другите християнски общности в Османската империя (най-вече сред гърците и арменците) показа, че подобна задача беше не само амбициозна, но и твърде трудна и изключително отговорна, тъй като от нейното тъкмо изпълнение зависеше успешното провеждане на истинската проповедническа дейност сред местното население. Прочее представителите на Британското и чуждестранното библейско дружество, резидиращи в Смирна и Константинопол, вече бяха подготвили почвата за успешното осъществяване на подобно начинание. И за да се предотврати евентуалното съперничество между Лондонското дружество и Американския съвет, през 1835 г. в Смирна се организира общо събрание на британските и американските мисионери, което доведе до сключване на споразумение за сътрудничество при отпечатването и разпространението на Светото писание не само сред българите, но и сред другите православни общности на Балканите[53].

Първата печатна книга на новобългарски – „Кириакодромион сиреч неделник", преведена от гръцки и отпечатана през 1806 г. в Римник, беше дело на Софроний Врачански. До 1820 г. се отпечатаха още 8 книги на български език; между 1821 и 1830 г. бяха издадени нови 8 книги, а между 1831 и 1840 г., когато благодарение на американските мисионери в Смирна беше отпечатан преводът на Новия завет от Неофит Рилски – още 39 книги. До края на 1840 г. броят на печатните български книги достигна 56, като около 55% от заглавията бяха с църковнорелигиозно съдържание.

Как се стигна до първото отпечатване на Новия завет на новобългарски език

Инициативата за отпечатване на Библията на български език беше лансирана за първи път от Британското библейско дружество и по-специално от нейния емисар за Русия Робърт Пинкертън. През лятото на 1816 г. той осъществи проучвателно пътуване в Бесарабия. По време на престоя си в Кишинев, където трябваше да подготви издаването на 5000 броя от Светото писание на влашки език и да организира Молдовско библейско дружество, Пинкертън се срещна с угро-влашкия митрополит Гаврил, както и с митрополита на арменците. В разговорите с двамата православни архиереи той разбра, че „от всички народи на славянското племе нито един не страда така от липсата" на Светото писание, както българите.

---

[53] *Данова, Н. Цит. съч., с. 106.*

> *„Езикът им – отбеляза в отчета за пътуването си Пинкертън – толкова се е изменил в сравнение с корена, че те почти не са в състояние да разбират свещените книги на славянски, а имат и малко екземпляри от тях."*[54]

Изходът от това нерадостно за българите положение Робърт Пинкертън виждаше в осъществяването на конкретни стъпки за отпечатване на Библията на говорим български език. Събеседниците му в Кишинев го увериха, че подходящи за подобна работа лица има и дори го насочиха към Букурещ, където от началото на XIX в. се беше оформила многобройна българска колония и където съвсем до скоро твореше големият възрожденски книжовник и обществен деец Софроний Врачански (1739–1813)[55]. Библейското дружество в Лондон също подкрепи тази инициатива и веднага предостави 200 лири за нейното реализиране[56]. Междувременно митрополит Гаврил постави въпроса за превода на Светото писание на български език и пред Руското библейско общество в Петербург, което доведе до обединяване усилията на двете организации за по-скорошното осъществяване на този замисъл[57].

По време на проучвателното си пътуване из Европейска Турция през 1819–1820 г. Робърт Пинкертън посети и Константинопол, където през септември 1819 г. се срещна с тогавашния гръцки патриарх Григорий V и покрай разговорите за новогръцкия превод на Новия завет обсъди с него и възможностите за отпечатване на Библията на турски, арменски, албански и български език. За българския превод Григорий V (година и половина по-късно патриархът беше обесен от турците във връзка с Гръцката революция) предложи на Пинкертън архимандрит Теодосий от Бистрицкия манастир, близо до Букурещ, но му препоръча на връщане към Влашко и Русия непременно да премине през Търново, за да разговаря по този въпрос и с местния митрополит Йоаникий, който поддържаше добри отношения с образованите българи и можеше да му бъде полезен при намирането на подходящ преводач за Светото писание. По здравословни причини обаче Пинкертън беше принуден да се завърне направо в Одеса и срещата с Йоаникий се провали[58], а през пролетта на 1821 г. и търновският митрополит беше убит от турците. Затова контактът с Теодосий се осъществи чрез руския консул в Букурещ, контролът за изпълнението на проекта беше възложен на митрополит Гаврил, а самият превод на Новия завет беше завършен през лятото на 1821 г.[59] През февруари 1822 г. Пинкертън докладва в Лондон, че Руското библейско общество е одобрило изготвения от Теодосий Бистрички ръкопис и че предстои неговото отпечатване в Петербург в тираж от 5000 екз.[60]

Намерението на Руското и на Британското библейско дружество да се издаде Библията на български език не остана скрито за българската емиграция във Влашко и Бесарабия. Начинанието беше похвално, но букурещките българи бяха изненадани, че толкова отговорна задача беше поверена на гръцкия духовник Теодосий Бистрички. Някои от по-будните емигранти се опитаха да предупредят Кишиневския митрополит Гаврил, че Теодосий дори не знае добре български език, а руският консул в Букурещ беше посетен от Петър Сапунов – български емигрант от Трявна, който вече беше започнал да прави свой превод на Новия завет на новобългарски[61]. Българите от Брашов също се противопоставиха открито на издаването на ръкописа на Теодосий Бистрички и предложиха преводът да се възложи на трима от най-добре подготвените по онова време български книжовници – Михаил Кифалов, Атанас Ненович и Васил Ненович[62].

---

[54] *Цит. по: Радкова, Р. Първият печатен превод на Евангелието на български език. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 244.*

[55] *Пак там, с. 245.*

[56] *Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians ..., с. 80.*

[57] *Руското библейско общество е създадено през 1812 г. и съществува до 24 април 1826 г., когато е закрито по заповед на император Николай I. Митрополит Гаврил (1746–1821) е унгровлашки митрополит от 1808 г.; през 1812 г. става Кишиневски и Хотински митрополит и екзарх на Молдова; изпълнява функциите на вицепрезидент на Бесарабското отделение на Руското библейско общество.*

[58] *Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians ..., с. 82.*

[59] *Някои автори допускат, че Теодосий Бистрички е бил подпомаган от анонимен български духовник, вж. Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965, с. 67; Clark, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians ..., с. 87.*

[60] *Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians ..., с. 83.*

Руското библейско общество не обърна необходимото внимание на тези сигнали и в крайна сметка след продължителни дебати „за" и „против" съставения от Теодосий Бистрички ръкопис през 1823 г. в Петербург бяха отпечатани 2000 екз., но не на целия Нов завет, а само на Евангелието на Матея[63]. Практическата реализация на това издание обаче остава и до днес обвита с много неизвестни. Някои автори предполагат, че скоро след отпечатването на Евангелието на Матея Руското библейско общество се убеждава в несъвършенствата на превода и само унищожава вече готовите екземпляри. Други допускат, че пожар изпепелява подготвеното за разпространение издание, а според трети причината за изгубването на целия тираж е голямото наводнение в Петербург от ноември 1823 г.[64]

Малко по-различна беше съдбата на новобългарския превод на Новия завет, за който Петър Сапунов лобираше пред руския консул в Букурещ (Пини) още през 1821 г. Всъщност този превод беше съвместно дело на Петър Сапунов и българския духовник Серафим от Стара Загора, но след смъртта на отец Серафим (около 1821–1822) цялата дейност по издаването на готовия ръкопис се пое от Петър Сапунов[65]. С подкрепата на угровлашкия митрополит Григорий Дидаскалос първите две евангелия бяха отпечатани през 1827 г. По нареждане на патриарх Агатангел обаче издаването беше прекратено с типичната за цариградските фанариоти витиеватост.

> *„Тъй като това издание става на едно такова долно наречие – написа Агатангел на Григорий –, то за него се изискват учени и със съвършена опитност мъже. Затова този превод, който е започнат да се издава, ще да има, както предполагаме, немалко грешки. Поради това именно ние, подбудени от грижа, благолюбно съветваме Твое преосвещенство да се откаже от това попечителство и да прекрати това започнато дело, за да не би то, вместо да принесе полза, да стане причина за душевна вреда на благочестивите християни ..."*[66]

Веднага след като получи писмото на патриарха митрополит Григорий се разпореди печатането да се преустанови и изпрати екземпляри от вече готовите две евангелия в Цариград, за да може

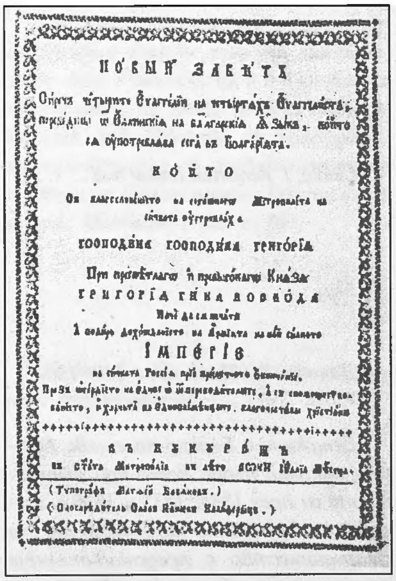

Въпреки машинациите на Патриаршията Петър Сапунов успя да отпечата своя превод на Новия завет.

---

[61] *Радкова, Р. Петър Сапунов – В: Трявна. С., 1982, с. 273; Жечев, Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 39.*

[62] *Жечев, Н. Цит. съч., с. 40.*

[63] *Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians ..., с. 87.*

[64] *Радкова, Р. Първият печатен превод ..., 256–257.*

[65] *Радкова, Р. Петър Сапунов ..., с. 275.*

[66] *Кодов, Хр. Към историята на Сапуновия превод на Св. Евангелие. – Родина, II, 1939, № 2, с. 71.*

Агатангел лично да се увери в тяхното качество[67]. През пролетта на 1828 г. Патриаршията върна прегледаните текстове в Букурещ и въпреки че нямаше категорично разрешение, Григорий Дидаскалос позволи по-нататъшното отпечатване на целия ръкопис[68]. Така през юли 1828 г. Новият завет се появи на български език в тираж от 1000 екз. Само пет години по-късно (през 1833) в Букурещ беше направено и второ издание на четирите евангелия[69].

Изданието на П. Сапунов от 1828 г. беше важна стъпка за популяризиране на Светото писание сред българското население, но предвид на динамично протичащите точно през 20-те и 30-те години на XIX в. процеси на духовна и национална еманципация в тогавашното българско общество тази стъпка се оказа твърде плаха и недостатъчна. Още повече че и самият превод страдаше от редица неточности. Избухналата пък през пролетта на 1828 г. поредна руско-турска война (продължила до септември 1829 г.) попречи за разпространението на книгата, а липсата на парични средства осуети намерението на Сапунов да включи в отпечатания текст и „Деянията на Апостолите", както и „Откровението на Йоана"[70].

Дейците на Британското библейско дружество, които внимателно следяха усилията на Петър Сапунов, отчетоха това и разработиха нов проект за превеждане и отпечатване на всички части на Новия завет на новобългарски език, като инициативата този път принадлежеше на представителя на дружеството в Цариград Хенри Лийвз и на агента за Европейска Турция Бенджамин Баркър. Още след първото си пътуване из Тракия (през 1823 г.) Баркър обърна внимание на Лийвз колко важно беше Библията да се преведе на български език. Три години по-късно (през 1826), когато Баркър обиколи района на Солун, Самоков, Пловдив, Хасково и Одрин, а Лийвз извърши опознавателно пътуване до Търново, този извод се затвърди. Постепенно издаването на Светото писание на новобългарски език се превърна в приоритетна задача за двамата мисионерски деятели, като единственият по-сериозен проблем, който те трябваше да разрешат, беше на кого да се повери преводът[71].

Първоначално изборът на Баркър падна върху Константин Фотинов – един от най-ярките и най-начетени българи в Смирна. През пролетта на 1834 г. Фотинов бе уговорен да направи пробен превод на три глави от „Евангелието на Йоан". Впоследствие обаче при едно от пътуванията си из българските земи Бенджамин Баркър установи с изненада, че текстът на Фотинов е тежък и неподходящ за обикновените българи. Населението в района на Видин, Ниш, Пловдив и Одрин предпочиташе превода на Петър Сапунов, който въпреки недостатъците си поне се разбираше от всички. Това в крайна сметка предопредели съдбата на Фотиновия ръкопис и принуди Баркър да потърси друг преводач[72]. След неколкомесечни проучвания и предварителни разговори с Търновския митрополит Иларион Критски, както и с по-влиятелните букурещки българи[73], Бенджамин Баркър реши да възложи превода на Новия завет на Неофит Рилски (1793–1881).

---

[67] *Пак там, с. 73.*

[68] *Радкова, Р. Петър Сапунов ..., с. 276.*

[69] *Новий завет сиреч четирите евангелии на четиртях евангелиста, переведени от елинския на българския език, които ся употреблява сега в Болгарията ... Букурещ, 1833.*

[70] *Томов, С. Българска евангелска литература. – В: Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1. Самоков, 1909.*

[71] *Clarke, J. Benjamin Barker and ..., с. 217.*

[72] *Данова, Н. Цит. съч., 119–120.*

[73] *Бенджамин Баркър посещава Букурещ няколко пъти, като при пътуванията си през 1834, 1835 и 1838 г. изучава конкретните възможности за сътрудничество с представителите на местната българска общност и дори преговаря с Петър Сапунов за изкупуване на 800 екз. от неговото издание на Новия завет. Вж. Clarke, J. Benjamin Barker and ..., с. 217.*

По времето, когато беше препоръчан на английските и на американските мисионери от Иларион Критски, Неофит Рилски се радваше на широка популярност сред образованите българи. На 42 години той имаше вече солиден педагогически и проповеднически опит. Притежаваше енциклопедична култура и отлични езикови познания. Габровската община му се беше доверила и го назначи за пръв учител на новооснованото в града светско взаимно училище. Това разнесе славата на рилския монах из цяла Румелия, но най-много впечатляваше пристрастеността му към книгата. Някои изследователи твърдят, че измежду сънародниците си той бе успял да събере най-голямата лична библиотека по онова време, състояща се от стотици редки старопечатни книги. За съжаление при големия пожар в Рилския манастир през 1833 г. тя напълно изгоря[74].

За творческите способности на Неофит Рилски говори и обстоятелството, че за петте години – от 1835 г., когато се съгласи да преведе Новия завет на новобългарски език, до отпечатването на готовия вече текст през 1840 г. в Смирна, една четвърт от всички излезли за същия период български книги (8 от общо 33) бяха негови. Безспорно изборът на преводач на Светото писание, направен от Бенджамин Баркър, беше сполучлив и за да не се отлага изпълнението на замислената от английските и американските мисионери инициатива, Баркър побърза да се срещне с Неофит Рилски. През септември 1835 г. Баркър посети Иларион Критски в Търново, а после се отправи за Габрово и лично разговаря с Неофит, като успя да договори с него всички подробности около предстоящото отпечатване на Новия завет в Смирна[75].

Неофит Рилски прие поверената му задача с желание. Само за два месеца той преведе от църковнославянски на български евангелията на Матей и Марко, като в работата си активно използваше и новогръцкия превод на Новия завет от Иларион Критски[76]. През февруари 1836 г. беше съставен и официалният договор, според който преводачът трябваше да получи след представяне на ръкописа 5000 гроша – една добра за онова време сума.

Заплатите на българските учители през 30-те – 40-те години на XIX в. варираха според техния ценз и според възможностите на отделните общини. Взаимните учители взимаха обикновено от 400 до 1500 гроша годишно, а класните даскали – по 1000–1500 гроша, като по-опитните и потърсените получаваха по 3000–4000 гроша[77]*. Цените на стоките в Османската империя обаче бяха сравнително ниски. По времето, когато Неофит Рилски превеждаше Новия завет например, 1 една ока ориз струваше 60–75 пари; ока боб можеше да се купи за 12 пари; 1 ока памук – 6 гроша, 1 ока ябълки – 17 пари, 1 ока грозде – 20–24 пари, 1 ока орехи – 26 пари, 1 ока маслини – 76 пари, 1 ока кафе – 9,5 гроша, ока вино – 1 грош, 1 ока овнешко – 21–23 пари, 1 ока сирене – 1 грош, 1 ока мед – 3–4 гроша, 1 ока зехтин – 6 гроша и т.н.*[78]

---

[74] *Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1983, с. 33.*

[75] *Пак там, с. 97.*

[76] *От документалното наследство на Неофит Рилски личи, че най-вероятно той е разполагал и с издания на евангелията на руски, сръбски и влашки език. Вж. Иванова, Д. Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002, с. 167.*

[77] *Даскалова, Кр. Българският учител през Възраждането. С., 1997, 218–221.*

[78] *Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976.*

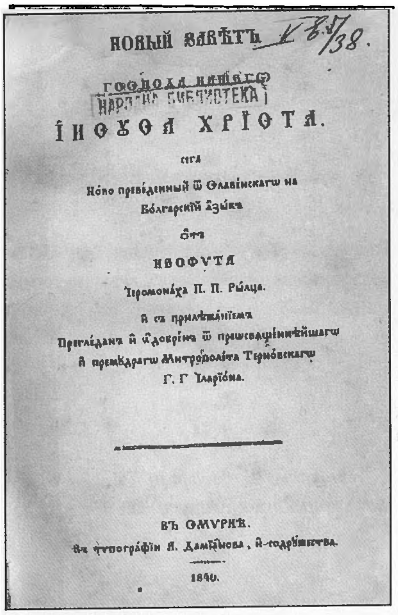

НОВЫЙ ЗАВѢТЪ

ІИСОУСА ХРІСТА.

сега

Ново преведенный ѿ Славенскагѡ на
Болгарскій Ѧзыкъ

ѿтъ

НЕОФҮТА

Іеромонаха П. П. Рылца.

И съ прилѣжанїемъ
Прегледанъ и одобренъ ѿ преѡсвященнѣйшагѡ
и премѫдрагѡ Митрополита Терновскагѡ
Г. Г Іларіона.

ВЪ СМѴРНѢ.
Въ Типографїи А. Дамїанова, и-содружества.

1840.

Преводът на Новия завет на Неофит Рилски бе първата българска книга, която американските мисионери отпечатаха в Смирна.

Три месеца по-късно Неофит Рилски успя да изпрати в Смирна половината от текста на Новия завет. Но точно тогава започнаха и първите му по-сериозни неприятности. През септември 1836 г. Търновският митрополит го уведоми, че е получил патриаршеско послание, в което се нареждаше превеждането на евангелията да се преустанови, тъй като цялото начинание обслужвало „нечистите намерения“ на протестантите. След кратки колебания Неофит изостави по-нататъшната подготовка на Новия завет и едва след около година и половина отново се захвана с превода. През пролетта на 1838 г. текстът беше окончателно готов и изпратен в Смирна[79].

Първоначално мисионерите обмисляха да отпечатат превода на Неофит Рилски на пресата на Даниел Темпл, който разполагаше с комплект от църковнославянски букви, набавени, за да се издаде Светото писание на влашки език. Оказа се обаче, че наличните букви не можеха да задоволят желанието на издателите Новият завет да се публикува на новобългарски, за да бъде достъпен и разбираем за всички българи. Тогава Б. Баркър се зае да осигури нов комплект от букви, а по предложение на Илайъс Ригс на Константин Фотинов беше поверено да „надзирава“ самото печатане[80]. Между май 1839 и февруари 1840 г. целият текст беше набран в печатницата на Брюър и Дамиан. Няколко месеца по-късно Новият завет на новобългарски вече се продаваше в Цариград и новината за неговото отпечатване бързо се разпространи сред образованите българи.

Успехът на замисленото от английските и американските мисионери начинание беше безспорен и Смирненската станция имаше всички основания да се гордее със свършената работа, тъй като във филологическо отношение преводът на Неофит Рилски беше на по-голяма висота от преводите на Теодосий Бистрицки и на Петър Сапунов и същевременно много по-близо до народната реч, а фразата му беше освободена от сковаващите синтактични модели на църковнославянската традиция[81]. За съжаление Цариградската патриаршия отново се намеси и веднага забрани разпространението на готовото вече издание. Със специално разпореждане митрополитите бяха инструктирани да съберат и унищожат разпродадените екземпляри под предлог, че това е творение на протестантските „еретици“. Пусна се дори и слух, че Неофит Рилски ще бъде заточен от Патриаршията заради „лутеро-калвинство“[82]. Всички тези действия обаче се оказаха неефективни, защото българите възприеха наказателните мерки от страна на Патриаршията не като опит за противодействие на протестантската пропаганда в пределите на Османската империя, а като поредната атака срещу духовната пробуда на българското възрожденско общество. Показателни в това отношение са спомените на известния старозагорски учител Атанас Иванов, според когото гръцкият патриарх прокълнал превода на Неофит Рилски „от завист и злоба“[83]. Убедени, че забраната на Неофитовия превод на Новия завет е поредната фанариотска интрига, българите реагираха

[79] *Радкова, Р. Неофит Рилски и ..., с. 101.*

[80] *Пак там; Генов, Г. Цит. съч., 20–21; Clarke, J. Konstantin Fotinov ..., с. 34.*

[81] *Иванова, Д. Цит. съч., с. 170.*

[82] *Радкова, Р. Неофит Рилски ..., 102–103.*

[83] *Спомени на Атанас Иванов. – Училищен преглед, 1884, № 11, с. 503.*

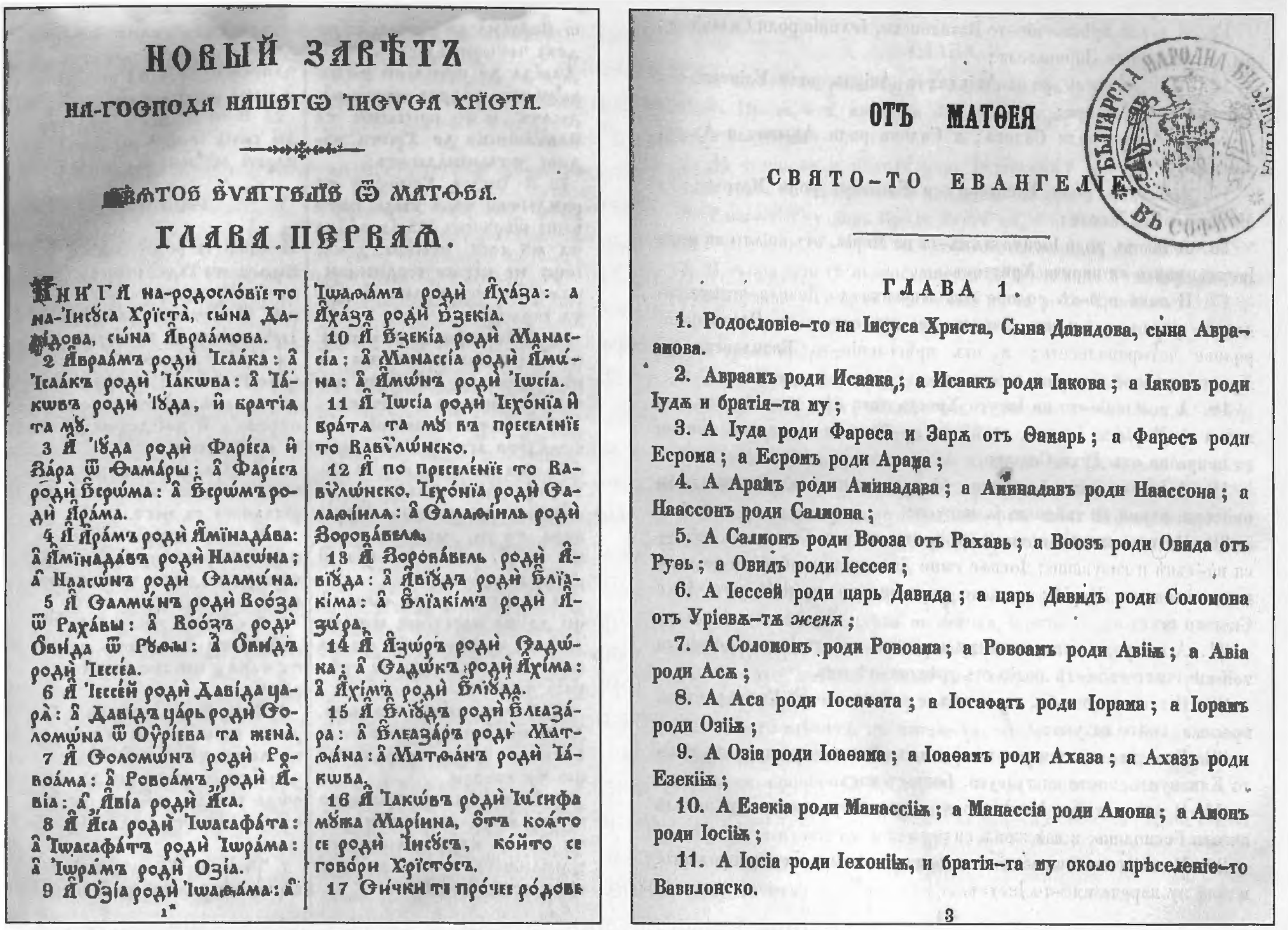

НОВЫЙ ЗАВѢТЪ
НА-ГОСПОДА НАШЕГѠ ІИСУСА ХРІСТА.

СВѦТОЕ ЕѴАГГЕЛІЕ Ѿ МАТѲЕА.
ГЛАВА ПЕРВАѦ.

КНИГА на-родословіе-то на-Іисȣса Хріста, сына Давідова, сына Авраамова.

2 Авраамъ роди Ісаака: а Ісаакъ роди Іакѡва: а Іакѡвъ роди Іȣда, и братіа та мȣ.

3 А Іȣда роди Фареса и Зара ѿ Ѳамары: а Фаресъ роди Есрѡма: а Есрѡмъ роди Арама.

4 А Арамъ роди Амінадава: а Амінадавъ роди Наасѡна; а Наасѡнъ роди Салмина.

5 А Салминъ роди Вооза ѿ Рахавы: а Воозъ роди Овида ѿ Рȣѳы: а Овидъ роди Іессеа.

6 А Іессей роди Давіда цара: а Давідъ царь роди Соломѡна ѿ Оуріева та жена.

7 А Соломѡнъ роди Ровоама: а Ровоамъ роди Авіа: а Авіа роди Аса.

8 А Аса роди Іѡсафата: а Іѡсафатъ роди Іѡрама: а Іѡрамъ роди Озіа.

9 А Озіа роди Іѡаѳама: а Іѡаѳамъ роди Ахаза: а Ахазъ роди Езекіа.

10 А Езекіа роди Манассіа: а Манассіа роди Аміна: а Амѡнъ роди Іѡсіа.

11 А Іѡсіа роди Іехонію и брата та мȣ въ преселеніе то Вавѵлѡнско.

12 А по преселеніе то Вавѵлѡнско, Іехоніа роди Салаѳіила: а Салаѳіилъ роди Зоровавела.

13 А Зоровавель роди Авіȣда: а Авіȣдъ роди Еліакіма: а Еліакімъ роди Азѡра.

14 А Азѡръ роди Садѡка: а Садѡкъ роди Ахіма: а Ахімъ роди Еліȣда.

15 А Еліȣдъ роди Елеазара: а Елеазаръ роди Матѳана: а Матѳанъ роди Іакѡва.

16 А Іакѡвъ роди Іѡсифа мȣжа Маріина, ѿтъ която се роди Іисȣсъ, който се говори Хрістосъ.

17 Сички ти прочее родове

1*

ОТЪ МАТѲЕЯ
СВЯТО-ТО ЕВАНГЕЛІЕ.

ГЛАВА 1.

1. Родословіе-то на Іисуса Христа, Сына Давидова, сына Авраамова.

2. Авраамъ роди Исаака; а Исаакъ роди Іакова; а Іаковъ роди Іудѫ и братія-та му;

3. А Іуда роди Фареса и Зарѫ отъ Ѳамарь; а Фаресъ роди Есрома; а Есромъ роди Арама;

4. А Арамъ роди Аминадава; а Аминадавъ роди Наассона; а Наассонъ роди Салмона;

5. А Салмонъ роди Вооза отъ Рахавь; а Воозъ роди Овида отъ Руѳь; а Овидъ роди Іессея;

6. А Іессей роди царь Давида; а царь Давидъ роди Соломона отъ Уріевѫ-тѫ *женѫ*;

7. А Соломонъ роди Ровоама; а Ровоамъ роди Авіѭ; а Авіа роди Асѫ;

8. А Аса роди Іосафата; а Іосафатъ роди Іорама; а Іорамъ роди Озіѭ;

9. А Озіа роди Іоаѳама; а Іоаѳамъ роди Ахаза; а Ахазъ роди Езекіѭ;

10. А Езекіа роди Манассіѭ; а Манассіа роди Амона; а Амонъ роди Іосіѭ;

11. А Іосіа роди Іехоніѭ, и братія-та му около прѣселеніе-то Вавилонско.

3

Разликите между преводите на Н. Рилски и П. Сапунов бяха очевидни.

спонтанно срещу взетите наказателни мерки и вместо изданието да потъне колкото се може по-бързо в забвение, интересът към него се засили, което наложи и препечатването му още 4 пъти – през 1843 г. в Смирна, през 1853 г. в Букурещ и през 1859 г. в Букурещ и Лондон[84].

> *„Патриархът и неговите владици говорят, че българският текст на Евангелието бил печатан от еретици, каквито били американските свещеници. Да, така е, но какво от това? Нима при печатането се е променила неговата същност? Нито мястото, нито печатарят, нито нещо друго могат да променят смисъла на тази обща за всички християнски църкви книга ...“*[85]

Възникналият около превода на Новия завет от Неофит Рилски конфликт между българи и Цариградската патриаршия имаше още една важна последица. Вместо да се отдръпнат и да преустановят връзките си с протестантските мисионери, българските книжовници оцениха материалните им възможности и започнаха активно да търсят контакт с тях. Изгодата беше взаимна. Пратениците на Американския съвет се блазнеха от мисълта да компенсират провалите в пропагандната си дейност сред евреите и гърците, а българите, от своя страна, се надяваха да се възползват от печатарската база на мисионерите, за да отговорят поне частично на потребностите на непрекъснато разрастващия се български книжен пазар. Така благодарение на американските печатни преси Смирна постепенно се превърна в един от основните български книгоиздателски центрове през 40-те години на XIX в.

---

[84] *Радкова, Р. Неофит Рилски ..., с. 103. Джеймс Кларк смята, че общият тираж на преведения от Неофит Рилски Нов завет след всичките му преиздавания достига около 30 000 екз. Вж. Кларк, Дж. Американците откриват ..., с. 479.*

[85] *Из словото на Иван Селимински „Трябва ли Евангелието да се превежда на различни езици“. – В: Д-р Иван Селимински. Съчинения. С., 1989, с. 200.*

Първата стъпка в тази посока беше направена през 1838 г., когато към печатницата на Дж. Брюър и А. Дамиан се обособи „българско отделение“[86], чиято основна задача беше да улесни издаването на Неофитовия превод на Новия завет. През следващите години Дамиан успя да издаде на своята американска преса 18 български книги, което съставляваше 6,36% от появилите се между 1840 и 1855 г. български заглавия. По съдържание тези книги бяха предназначени или за прохождащото светско образование у нас, или обслужваха нравственото и религиозното възпитание на подрастващите – все задачи с приоритетна значимост за американските мисионери.

Авторите на визираните книги принадлежаха към интелектуалния елит на тогавашното българско общество, като повечето текстове бяха преводи на вече подготвени с помощта на протестантските мисии в Османската империя гръцки издания. Сава Радулов например преведе от гръцки и само за една година (1843) отпечата при А. Дамиан „Благонравни учения о сообнесении образованаго человека“, „Кратка священа история ветхаго и новаго завета“, „Стихийни уроци землеописания“ и „Стихийная аритметика“[87]. Константин Фотинов, от своя страна, състави „Болгарский разговорник“ (1845 г.) и преведе „Душесловие за поучение на децата“ (1852 г.), както и прочутото си „Общое землеописание вкратце за сичката земля“ (1843 г.), за издаването на което американските мисионери допринесоха не само с печатарската си техника, но и с илюстративния материал[88]. През 1855 г. със съдействието на Илайъс Ригс Фотинов успя да преведе и да отпечата и „Псалтир или книга псаломска“.

Между 1840 и 1855 г. бяха отпечатани общо 283 български книги, като по броя на българските издания Смирна се нареждаше на 4-то място след Цариград, Белград и Букурещ.

Български издания от 1840 до 1855 г.

Цариград	*– 78*	*Смирна*	*– 18*	*Будапеща*	*– 6*
Петербург	*– 4*	*Белград*	*– 61*	*Одеса*	*– 11*
Земун	*– 5*	*Виена*	*– 2*	*Букурещ*	*– 42*
Самоков	*– 8*	*Москва*	*– 5*		

Съществена помощ от американските мисионери Константин Фотинов получи и при осъществяването на идеята си за българско списание. Насърчен от успеха на издаваните с американска помощ гръцки списания в Смирна, Фотинов разработи амбициозен план за популярно и общообразователно месечно списание – „Любословие“, което трябваше да приобщава четящите българи към постиженията на модерната наука в различните области на човешкото познание. През 1842 г. в печатницата на А. Дамиан беше отпечатан пробният брой на списанието, а през април 1844 г. то започна да излиза редовно[89]. Така всъщност се роди и българският периодичен печат.

---

[86] *Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. 1. С., 1957, с. 509.*

[87] *Пак там, с. 306. По-подробно за биографията на Сава Радулов вж. Николова, Ю. Сава Радулов. С., 1989.*

[88] *Данова, Н. Цит. съч., с. 123. Основният текст на „Землеописанието“ К. Фотинов преведе от гръцката версия на „Географията“ на Уудбърн, като надписите в някои от илюстрациите (картите на земните полукълба например) бяха възпроизведени на английски език.*

Сред заслугите на протестантската станция в Смирна за развитието на българското книгопечатане беше реализирането и на един съвместен англо-американски проект, свързан с превеждането и издаването на български език на популярни евангелски брошури. Той предвиждаше преводите да се подготвят от българи, живеещи или учещи в Русия, а самото печатане трябваше да се осъществява на американските преси в Смирна. Вероятно от позициите на днешните представи за премерена и целенасочена пропаганда подобни канали за разпространение на протестантските идеи сред българите ще ни изглеждат твърде заобиколни и тромави. В опитите си да извоюват терен за влияние върху православните общности на Балканите обаче мисионерите бяха склонни да използват и най-малката откриваща им се възможност за спечелване ако не на душите, то поне на благоразположението на формиращия се по онова време български интелектуален елит. В действителност Британското библейско дружество имаше силни позиции в Русия и неговите агенти в Европейския Югоизток хранеха надежди, че лесно могат да си създадат ползотворни контакти сред многобройната българска общност в пределите на Руската империя. Нещо повече. Тези надежди бяха съвсем основателни по поне две причини: първо, защото с името на британските мисионери образованите българи свързваха първия опит за отпечатване на Библията на български език през 1823 г., и второ, защото точно през 30-те и 40-те години на XIX в. благодарение родолюбивите начинания на Васил Априлов (1789–1847) българите в Русия видимо се раздвижиха и започнаха да търсят различни средства и пътища за пробуждане на все още позаспалата българска народност. Особена роля в това отношение играеха одеските българи, към които по това време се числяха такива емблематични за Българското възраждане личности като Найден Геров, Ботьо Петков, Захари Княжески, Илия Велчев, Иван Момчилов, Никола Михайловски, Никифор поп Константинов, Сава Филаретов, Васил Чолаков[90].

В изпълнение на своя замисъл Британското библейско дружество натовари представителя си в Смирна Бенджамин Баркър да разговаря с Илайъс Ригс и да поиска от американските мисионери образци от изготвените от тях пропагандни издания на гръцки език. Екземплярите щяха да се изпратят в Одеса и да се предоставят за превеждане на български език на някои от местните български патриоти. Илайъс Ригс веднага се отзова на предложението и през есента на 1840 г. предостави на Баркър „Животът на Давид“ и други евангелски брошури[91]. Крайният резултат от съвместния англо-американски проект се изрази в няколко книги, издадени в печатницата на А. Дамиан в Смирна, сред които се открояваха преводите на Ботьо Петков „Нещо за безграмотните человеци“ (1843 г.) и „Психология или душесловие за учение на децата“ (1844 г.). Но не толкова бройката на отпечатаните в Смирна български книги беше важна. Много по-голямо значение за бъдещите българо-американски културни контакти имаше обстоятелството, че покрай тези издания американските мисионери осъзнаха, че българите заслужават повече внимание и че пропагандната дейност сред тях трябва да се отдели като самостоятелно направление. Показателни в това отношение бяха разсъжденията на Илайъс Ригс, който по повод на разговорите си с Бенджамин Баркър отбеляза в специална дописка до „Missionary Herald“:

---

[89] *Пак там, 134–135. От „Любословие или периодическо повсемесячно списание“ – както беше пълното наименование на списанието, излязоха общо 24 броя, като последният отпечатан брой беше за декември 1846 г.*

[90] *Генчев, Н. Българо-руски културни общувания през Възраждането. С., 2002, 69–74.*

[91] *Missionary Herald, Vol. 37, July 1841, p. 287. Дописка на Илайъс Ригс от 3 октомври 1840.*

> *„За да бъдат преводите завършени, така че да отговарят на нашите изисквания, те следва да бъдат отпечатани тук, под наше ръководство, със същата преса, която г-н Баркър наскоро използва за отпечатването на Новия завет на български език. По този начин пред Американското библейско дружество ще се разкрие едно ново и интересно поле за действие. Господин Баркър – продължаваше Ригс – е пътувал из България и съседните райони и според неговите лични впечатления и водената от него кореспонденция е убеден, че това е много подходящо място за извършване на мисионерска дейност.“*[92]

Практическото осъществяване на идеята за евангелистка работа сред българите обаче беше поето от Цариградската мисионерска станция, която през 40-те години на XIX в. постепенно се очерта като методически център за ръководство на протестантската пропаганда в балканските провинции на Османската империя.

Как американските мисионери се установиха в Цариград и как бяха създадени мисионерските станции в българските земи

По времето, когато съветът в Бостон предприе по-решителни стъпки за изпращане на свои представители във владенията на Високата порта, турската столица не фигурираше в плановете за откриване на мисионерски станции. Дали защото повечето американски кораби, търгуващи в Леванта, стигаха през първата четвърт на XIX в. само до Смирна и в много редки случаи продължаваха до Босфора, или защото самите мисионери преценяваха, че условията за евангелистка работа в Цариград ще бъдат по-тежки, но цяло едно десетилетие американските мисионери гледаха на Константинопол като на „забранения град“. Действително някои от тях преминаваха през столицата и дори си водеха подробни бележки за впечатленията си, като например преподобния Джонас Кинг, който през 1826 г. на път от Гърция за САЩ посети турската столица и разгледа нейните забележителности. Една година по-късно и Джозая Брюър, комуто беше възложено да работи сред евреите в Смирна, също осъществи кратък и ползотворен престой в Цариград[93]. През май 1830 г., връщайки се от дълго и опасно проучвателно пътуване из Армения и Кавказ, в Цариград отседнаха Смит (Smith) и Дуайт (Dwight)[94]. Към имената на преминалите през 20-те години на XIX в. през турската столица американски мисионери могат да се добавят и други, но трайното установяване на мисионерите в Цариград започна чак след като Сенатът на САЩ одобри в началото на 1831 г. договора с Високата порта.

---

[92] *Пак там.*

[93] *Field, J. America and ..., с.153.*

[94] *Missionary Herald, Vol. 27, Sept. 1831, p. 281.*

Съветът в Бостон, разбира се, не се нуждаеше от дипломатическата протекция на Вашингтон, за да опита да открие своя станция в столицата на султана, но факт е, че едва в началото на 1831 г. ръководството на Американския съвет изпрати инструкции на намиращия се в Малта Уилиъм Гудъл (William Goodell) да се заеме с организирането на мисионерска станция в Цариград. Гудъл получи инструкциите на 26 април 1831 г. Месец по-късно (на 21 май) той и семейството му тръгнаха от Малта за Смирна, където трябваше да се прехвърлят на друг търговски кораб за Цариград. В Смирна пристигнаха на 29 май, но в града върлуваше чума, та дори американското мисионерско училище, ръководено от Джозая Брюър, беше временно разпуснато. Без да се бави излишно, семейство Гудъл потегли на 2 юни за Константинопол и седмица по-късно (на 9 юни 1830 г.) достигна до турската столица.

Трудно е да се възпроизведат чувствата, които вълнуваха Уилиъм Гудъл, когато се отправи към града на Босфора. Притесняваше ли се от предстоящите срещи с иноверците? Изпитваше ли някакви колебания относно собствената си мисия? Неизвестното често разбужда неподозирани пластове в човешкото съзнание. Чутото и прочетеното отстъпва пред тръпката на очакването, а сетивата са изострени до краен предел. Мисионерите, макар и предварително подготвени за това, с което им предстоеше да се сблъскат в Османската империя, бяха подвластни на тревогите на обикновените хора, защото, какъвто и опит да притежаваха, неясното бъдеще не можеше да не предизвика в душите им колебания и съмнения. Гудъл не правеше изключение, още повече че пътуваше с цялото си семейство, а и отговорностите по създаването на новата станция падаха изцяло върху него.

> *„Чувствам, понякога много силно – сподели Уилиъм Гудъл в едно свое писмо непосредствено преди да пристигне в Цариград, – че ако се налага постоянно да правя жертви за Него (Христос – б.м., П. М.), който толкова е дал и страдал за нас, нямам никакво време за губене. Трябва да бъда готов и да го направя!"*[95]

Израсъл в земеделските райони на Нова Англия, Гудъл твърде отрано беше решил да стане проповедник. Когато тръгна да изучава Божието слово, пропътува пеша, със сандъчето си на гръб, 60 мили, за да стигне до бъдещото си училище. Като студент беше толкова прилежен, че заслужи честта да бъде сред първите мисионери на съвета в Бостон. След като завърши Dartmouth College и Andover Seminary, Гудъл получи назначение в Бейрут (1820 г.), където започна да изучава турски език. По време на войната за гръцката независимост се прехвърли на о. Малта и пое надзора по отпечатването на Новия завет на армено-турски (на турски език с арменски букви)[96]. През следващите няколко години той понатрупа опит и значително разшири познанията си върху турския език,

---

[95] *Пак там.*

[96] *Field, J. America and ..., с. 42.*

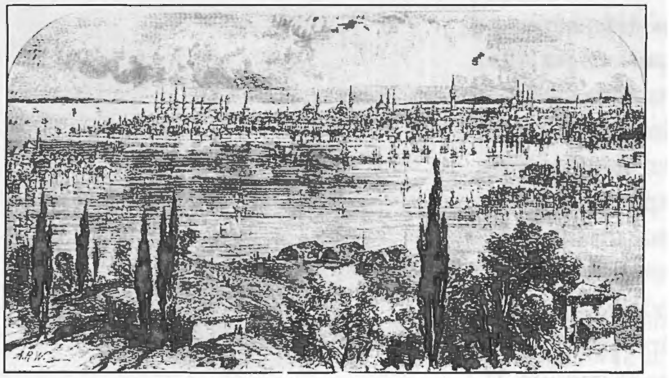

През 30-те години на XIX в. духът на Новото време все по-осезаемо поставяше своя отпечатък върху облика на милионния Истанбул. Част от промените бяха свързани и с трайното установяване в древния град край Босфора на американските мисионери.

както и върху Османската империя и нейните християнски поданици. Затова решението на съвета в Бостон да го натовари с организирането на мисионерската станция в Цариград не изненада никого. Самият Гуудъл се чувстваше готов да се справи с новите отговорности и каквито и колебания да бе имал преди това, при вида на турската столица беше изпълнен с желание за работа.

> *„Като се доближихме до Константинопол, пред нас се откри най-пленителната гледка. Местността, разположена ни от лявата страна, представлява култивирани и плодородни полета. От дясната ни страна има малки островчета в морето, а в далечините се виждат височините на Бруса с Олимп, извисяващ своя, покрит с вечен сняг връх в облаците. В самия град джамиите, кубетата и стотиците високи минарета изпъкват пред по-скромните домове, всичките потънали сред дървета от черен кипарис, които в един момент изглеждат почти като гори; в същото време пред нас, зад нас и около нас повече от двадесет кораба с хоризонтални рейки, носещи флаговете на различни нации, всичките с опънати платна заради лекия, но благоприятен бриз, всичките се приближават към една точка и това е Константинопол. Когато, заобикаляйки Сарая, за първи път съзряхме Топхане, Галата и Пера, простиращи се от морския бряг до билото на хълмовете, гледката стана още по-прекрасна и величествена. Тя значително надхвърли всичко, което някога съм си представял.“*[97]

Няколко месеца по-късно в помощ на Гуудъл в Цариград бяха изпратени още двама опитни мисионери: Харисън Грей Отис Дуайт (Harrison Gray Otis Dwight)[98] и Уилиъм Готлиб Шауфлер (William Gottlieb Schauffler)[99]. Впоследствие в турската столица пристигнаха Сайръс Хемлин (Cyrus Hamlin) и Хенри Хомс (Henry Homes). Първоначално усилията на така оформилата се цариградска мисионерска група се съсредоточиха към изучаване условията за евангелизаторска работа сред различните етнически и религиозни общности в милионния и космополитен столичен град. Предприеха се кратки проучвателни пътувания до Смирна и из крайбрежните райони в близост до Истанбул.

Едновременно с изучаване на обстановката Гуудъл се зае да организира и училище по бел-ланкастърския метод за гръцките и арменските деца[100]. През 1833 г. по молба на великия везир Гуудъл основа и две взаимни училища, в които млади турски офицери трябваше да се учат да пишат, да смятат и да чертаят топографски и военни скици. За целта спешно се наложи да се подготвят и подходящи учебници и помагала. И въпреки ограничените възможности, с които разполагаше, Уилиъм Гуудъл се справи блестящо. С подръчни средства той успя да „измайстори“ дори малък „планетариум“ с небесните и земните сфери.

---

[97] *Missionary Herald, Vol. 27, Oct. 1831, 319–320.*

[98] *Харисън Дуайт бе възпитаник на Андовърската семинария. Владееше добре арменски език и затова пое задължението да работи сред арменската общност в Цариград. През 1862 г. загина нелепо при жп катастрофа в Нова Англия.*

[99] *Уилиъм Шауфлер бе роден в Щутгарт, но Наполеоновите войни принудиха семейството му да се пресели в Одеса. По-късно с помощта на Джонас Кинг завърши Андовърската семинария и през 1832 г. замина за турската столица. Шауфлер говореше свободно 10, а пишеше на 12 езика. Основната му задача бе да пропагандира евангелисткото учение сред евреите.*

[100] *Field, A. Цит. съч., с. 168.*

Една година по-късно с помощта на американците в Цариград се откриха още пет взаимни училища с над 2000 ученика, като по настояване на влиятелните турски съветници, следящи отблизо действията на протестантите, Шауфлер и Дуайт започнаха да съставят учебници на турски език, включително и една цялостна съвременна география на Армения и Турция, каквато до този момент не бе все още правена. През есента на същата година Гудъл и Дуайт успяха да организират за по-напредналите и по-амбициозните си ученици и училище от по-висока степен (напомняща гимназиалния тип образование, но от ранния етап на неговото развитие). Това училище бе открито на 27 октомври 1834 г., като поради липса на по-подходящо място то се помещаваше повече от година в стая, свързана с дома на Гудъл в Пера[101]. Независимо от проблемите интересът към училището бързо нарасна и още през март 1835 г. в него се учеха вече 20 арменски и 10 гръцки младежи. Много желаещи бяха дори върнати, тъй като местата бяха ограничени. Що се отнася до преподаването, акцентът се поставяше върху изучаването на английски, италиански, старогръцки, турски, краснопис, аритметика, география, философия[102].

През втората и третата четвърт на XIX в. благодарение на чуждестранните мисионери в Османската империя се създадоха добри условия за развитие на светското образование. Още през 1826 г. в турската столица беше открито военномедицинско училище. Двадесет години по-късно (1846 г.) се създаде селскостопанско училище, а през 1850 г. отвори врати и ветеринарно училище. В навечерието на Източната криза, четири десетилетия след като Гудъл откри мисионерското взаимно училище, в турската столица функционираха 264 светски училища (включително 25 девически), в които се обучаваха над 13 хил. мюсюлмански деца.

По същото време мис Дуайт организира в къщата, където живееше, курс по английски език за по-малки деца[103], а в Пера бе открито единственото в града девическо училище. През първата година от неговото съществуване то се посещаваше от 50 момичета, като интересът към него непрекъснато нарастваше[104].

Успоредно с реализирането на образователните си инициативи американските мисионери в Цариград започнаха да подготвят и условията за продължителна евангелистка пропаганда. Около 1835–1836 г. Гудъл организира малка печатна база, за която осигури от Бостон допълнителни шрифтове, позволяващи да се печатат преводи на арабски, турски, еврейски, гръцки, арменски, както и специализирани текстове по геометрия, алгебра, тригонометрия, география и астрономия. През 1837 г. започна и издаването на месечни (по-късно превърнали се в седмични) списания на гръцки и арменски език. Тези начинания бяха подкрепени от секретаря на съвета в Бостон Дейвид Грийн (David Green), който поощряваше мисионерите да „изсипят съкровищата на науката, човешката мисъл и изисканата сантименталност на езиците на азиатските народи"[105].

През 1836 г. бяха предприети и мерки за организационното укрепване на Цариградската станция. На общо събрание мисионерите си избраха секретар, който трябваше занапред да води кореспонденцията със съвета в Бостон и да контролира изразходването на постъпващите финансови средства. През следващите няколко години в столицата пристигнаха и нови работници, което постепенно превърна Цариград в методически център на мисионерската дейност в цялата Османска империя.

Важна роля в тази посока изигра и откриването през 1854 г. на клон на Американското библейско общество, чийто представител С. Н. Райтър активно се включи в превеждането и раз-

---

[101] *Missionary Herald, Vol. 32, Aug. 1836, p. 283.*

[102] *Пак там, Vol. 31, Nov. 1835, p. 411.*

[103] *Пак там, Feb. 1835, p. 54.*

[104] *Пак там, Jan. 1835, 6–8.*

[105] *Field, A. Цит. съч., с. 60.*

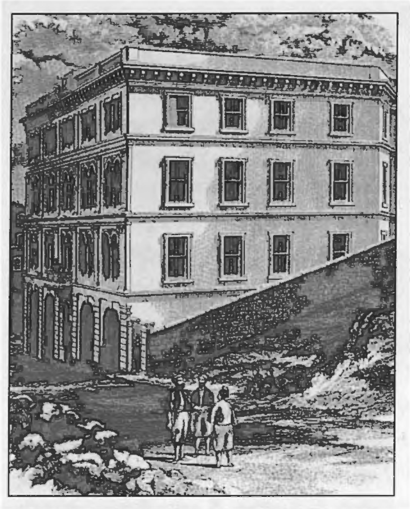

Сградата на Библейския дом се намираше в старата част на Цариград и дълго време след построяването ѝ турските ходжи и молли не можеха да минат покрай нея, „без да си поклатят главата от ненавист“. Тук на практика се подготвяше цялата книжнина, която в продължение на десетилетия мисионерите издаваха в огромно количество и на всички срещащи се в империята езици.

разпространението на Светото писание сред подвластното на Високата порта население. Впоследствие американците обединиха усилията си за издаване на Библията на всички местни езици с Британското библейско общество, което разполагаше и с повече средства, и така в столицата на падишаха се появи един от символите на протестантската пропаганда в Турция – „Библейският дом“ (Bible House). С времето тази институция си извоюва огромен авторитет сред по-образованите българи, гърци, турци, арменци, евреи, тъй като през третата четвърт на XIX в. покрай чисто евангелските издания Библейският дом в Цариград се превърна в едно от най-ефективните средоточия за подготовка и отпечатване на църковнорелигиозна и светска книжнина в рамките на Османската империя.

По това време Цариградската станция бе вече най-многобройната. През 1861 г. например в турската столица резидираха 18 американски мисионери (9 мъже и 9 жени), които се подпомагаха от около 20 местни сътрудници[106]. През 1874 г. броят на мисионерите в Цариград нарасна на 19 души, през 1878 г. – на 27, а през 1885 г. – на 30[107]. Постигнатото, разбира се, не трябва да се преувеличава, защото при изпълнението на основната си задача – разпространението на евангелската вяра сред поданиците на Османската империя, мисионерите в Цариград не можеха да се похвалят със сериозни резултати. През 1834 г., четири години след като бе преминал за първи път през турската столица, преподобният Дуайт сподели в писмо до редакцията на „Missionary Herald“, че не вижда никакъв съществен напредък на протестантските идеи. Действително кореспонденцията си от града край Босфора опитният мисионер завършваше с оптимистичното „всичко е в Божиите ръце и негова ще бъде славата!“[108]. Но очакваната „слава“ се оказа непосилна за амбициозните планове на съвета в Бостон. И ако петдесет години покъсно Харисън Дуайт бе жив, би установил, че положението не се бе променило с нищо. Защото според официалната статистика на съвета в Бостон за 1883–1884 г. в цяла Европейска Турция протестантите разполагаха с 49 местни помощници, 6 евангелистки църкви с около 440 членове и с общо 548 ученици в различните мисионерски училища[109].

Причините за провала на евангелизаторското дело бяха комплексни и изпратените в Цариград проповедници имаха най-малко вина за слабата ефективност на протестантската пропаганда в Османската империя. Но с постоянството и с неуморимата си енергия тъкмо те заслужено можеха да се дадат като пример за мисионерска всеотдайност и жертвоготовност.

Още след пристигането си в турската столица американските мисонери бяха изправени пред затруднения от най-различно естество и за да изпълняват поставените им от съвета в Бостон задачи, те трябваше да демонстрират не само търпение и изобретателност, но и бързо да се адаптират към специфичните за вековния град нрави, обичаи и среда.

---

[106] *Missionary Herald, Vol. 57, Jan. 1861, p. 4.*

[107] *Данните са извлечени от годишните отчети на съвета в Бостон, публикувани на страниците на „Missionary Herald“.*

[108] *Missionary Herald, Vol. 31, Feb. 1835, 53–55.*

[109] *Пак там, Vol. 81, Jan. 1885, p. 7.*

Малко след като се установи в Пера, Гуудъл например трябваше да си търси ново жилище, тъй като един от типичните в Цариград пожари засегна и неговия дом[110]. Друго тежко бедствие за столицата на империята бяха честите холерни епидемии. Така през 1835 и 1836 г. мисионерското училище в Пера бе временно затваряно на два пъти, защото холерата принуди повечето жители да потърсят спасение в околните на Цариград села и градчета[111]. По-късно от холера починаха съпругата и едно от децата на Дуайт. За да се предпазят пък от заразата, другите мисионери трябваше да вземат изключителни предпазни мерки. Така през 1837 г. Даниел Темпл, който по това време работеше все още в Смирненската станция, отваряйки редовната поща от Цариград, откри предупредителна бележка:

> *„По-добре ще направите, ако окадите съдържанието на пакета преди да пипате в него. Аз го направих предварително, но добре би било вие да го направите отново! Холерата е навсякъде около нас!*
> *У. Гуудъл"*[112]

Пожарите и болестите не бяха единствените опасности, които дебнеха американските мисионери в Турция. Подобни затруднения можеха лесно да се преодолеят, особено ако предварително си готов за тях. Прочее една от големите заслуги на Гуудъл, Дуайт и Шауфлер пред съвета в Бостон бе, че в продължение на две-три години (1834–1836) те включваха в писмата си до Бостон подробна информация за затрудненията, пред които се изправяха. На основата на този техен опит бяха изготвени специални „Съвети и предупреждения", предоставяни на всички мисионери, които се готвеха тепърва да потеглят към османските владения[113].

С мюсюлманското население мисионерите лесно намираха общ език. Отначало появата на американците по цариградските улици и чаршии предизвикваше любопитство и чести подмятания. Имаше, разбира се, и по-остри реакции:

> *„Турските ни съседи в Хисар бяха големи фанатици и сегиз-тогиз ни създаваха главоболия, но ние се стремяхме да бъдем колкото се може по-търпеливи, надявайки се, че с течение на времето ще ни опознаят и ще разберат, че е излишно да бъдат неприятелски настроени към нас. Паднеше ли им случай, замеряха ни с камъни, понякога ни плюеха, но най-често използваха по наш адрес богатия си на ругатни и хули речник."*[114]

Като цяло турците проявяваха търпимост към пратениците на съвета в Бостон. Още повече че през 30-те и 40-те години на XIX в. реформаторският дух се налагаше все по-осезаемо над столицата на Османовия род. Елитът на тогавашното турско общество добре разбираше ползата от приятелските отношения с великите европейски държави и САЩ и това в значителна степен улесняваше работата на протестантските мисионери в пределите на империята. Тяхното самочувствие и увереност се поддържаше и от редките, но впечатляващи посещения на американски военни кораби в пристанището на Цариград, както и от ува-

Семействата на мисионерите споделяха всички неволи и беди, които пратениците на Американския съвет трябваше да преодоляват в работата си сред местното население. Понякога трудностите бяха толкова големи, че мисионерите се принуждаваха да се върнат в родината, но повечето от децата на мисионерите отрано се адаптираха към тежките условия и посвещаваха живота си на делото на своите бащи. Така стана и с децата на преподобния Хенри Хаскел – Едуард и Мери, които, след като пораснаха, останаха да работят сред българите.

---

[110] *Field, A. Цит. съч., с. 168.*

[111] *Missionary Herald, Vol. 32, Jan. 1836, p. 5; Vol. 34, Jan. 1838, 4–5.*

[112] *Field, A. Цит. съч., 263–264.*

[113] *Пак там, с. 265.*

[114] *Уошбърн, Дж. Петдесет години в Цариград. (Спомени за Робърт колеж). С., 1980, с. 47.*

жението, което представителите на централните власти демонстрираха по отношение на Вашингтон. Иначе контактите с местното население бяха за повечето мисионери полезни, защото покрай тях протестантските проповедници усъвършенстваха езика си и научаваха любопитни и полезни подробности за живота и начина на мислене на балканските народи.

Показателен в това отношение бе разказът на Шауфлер за пътуването му до Смирна през септември 1833 г. За по-бързо[115] той се договори с капитана на малка товарна гемия да го вземе на борда, надявайки се, че ще компенсира неудобствата на търговския кораб с това, че ще бъде единственият външен човек. Щом се качи на гемията обаче, Шауфлер бе поразен от стълпотворението от пътници – общо 72 души плюс екипажа. Сред т.нар. пасажери имаше гърци, арменци, турци, араби, евреи, помюсюлманчени гръцки жени, новоизпечени хаджии, връщащи се от Мека, войници, офицери, робини и свободни жени. Малката тясна палуба бе „обградена с 30 барела ром и с много други пакети, кутии, сандъци, нахвърляни един върху друг“. Всеки викаше на своя си език, едни пушеха, други пееха, трети се хранеха – един истински магически калейдоскоп, в който пред очите на смаяния мисионер се бе събрала цялата пъстротия от хора, религии и обичаи, които съставляваха империята на падишаха[116].

Всъщност сериозните проблеми за пратениците на съвета в Бостон дойдоха не от турците или от властите, а от арменското и гръцкото духовенство. Още след първите предприети от американските мисионери инициативи представителите на местния православен клир демонстрираха враждебността си, използвайки всяка възможност да злепоставят протестантските проповедници пред Портата и пред своето паство. През 1834 г. например цариградският патриарх произнесе проклятие срещу мисионерското девическо училище в Пера и забрани на гърците да записват дъщерите си в него. Подобни мерки спрямо проявяващите желание за контакт с протестантите взе и арменският патриарх[117].

Около 1837–1838 г. ситуацията се утежни още повече. По това време американската икономика бе изпаднала в депресия, което се отрази неблагоприятно върху финансовото състояние на съвета в Бостон. Паричните помощи за Цариград намаляха и мисионерите трябваше да съкратят част от разходите си. Обстановката в столицата се нажежаваше и от непрекъснатите вътрешнополитически проблеми на турското правителство в Сирия и Египет. Точно тогава гръцките и арменските архиереи засилиха атаките си срещу протестантската пропаганда[118].

За да си осигурят по-нормална обстановка за работа и за да неутрализират по-успешно непрекъснатите нападки, на които бяха подлагани, американските мисионери решиха да прибегнат до единственото изпитано и сигурно средство във владенията на падишаха – да получат от Високата порта признаването на протестантите като самостоятелна конфесионална общност („миллиет“). За целта трябваше да се издейства султански ферман, който според съществуващите традиции щеше да изравни

Прислужницата на Джеймс Кларк с две от неговите деца – Джеймс и Уили

Православните свещеници често принуждаваха младите момичета, които помагаха на мисионерските семейства, да ги напускат, като заплашваха, че ще ги отлъчат от църквата. На 23 октомври 1860 г. например преподобният Уилиъм Мериам записа в дневника си: „Момичето, което ни обслужва, избяга вчера с една нова рокля по един напълно необясним начин.“

---

[115] *По онова време придвижването от Цариград до Смирна бе уморително и дълго. Понякога пътуването продължаваше няколко седмици, тъй като малките турски и гръцки корабчета спираха на всяко пристанище. Едва през 1835 г. между двата града бе установена редовна параходна линия, която позволи разстоянието да се преминава само за 48 часа. – Missionary Herald, Vol. 32, Feb. 1836, p. 5.*

[116] *Пак там, Vol. 31, Feb. 1835, 54–55.*

[117] *Пак там, Nov. 1835, p. 411.*

[118] *Field, A. Цит. съч., 199–200.*

по права представителите на различните евангелистки църкви в Османската империя с всички останали религиозни общности. Подобен ферман бе нужен на мисионерите и поради обстоятелството, че техният собствен статут не бе много ясно регламентиран. Договорът между САЩ и Турция от 1830 г. се възприемаше преди всичко като търговски договор и в него дейността на протестантските мисионери въобще не се третираше. При това положение често възникваха усложнения, които можеха да засегнат интересите на съвета в Бостон. Характерен в това отношение бе примерът със съдбата на американските мисионери в Ливан, които бяха заплашени от маронитите, че ще бъдат изгонени от тази османска провниция, тъй като не разполагаха с официално разрешение за осъществяване на религиозна пропаганда.

След продължителна размяна на мнения между американския пълномощен министър в Турция Дейвид Портър и Държавния департамент във Вашингтон легацията в Цариград бе уведомена, че президентът на САЩ е „заинтересован" от бързото решаване на проблема в полза на мисионерите. На Портър бяха дадени ясни инструкции да използва всяка възможност, за да демонстрира пред турските власти, че дължи на протестантските проповедници същата загриженост, както и на американските търговци[119].

Твърдо проявената от страна на правителството на САЩ воля да се гарантират правата на всички американски граждани, независимо дали ставаше дума за търговци, мисионери или пътешественици, принуди Високата порта да направи известни отстъпки. В духа на изложените в Гюлханския хатишериф от 3 ноември 1839 г. реформаторски намерения султан Абдул Меджид издаде през 1841 г. нареждане, което призна на протестантските мисионери правото свободно да пропагандират своята вяра.

Тази султанска разпоредба обаче представляваше частично решение на проблема, защото на практика тя се отнасяше само до живеещите в Цариград мисионери. По-късно бяха издадени специални фермани и за последователите на евангелизма в Халеп, Сирия и Ерзерум. Едва през 1850 г., при това под непосредствения натиск на британския посланик Стратфорд Канинг, Абдул Меджид издаде ферман, признаващ протестантите за „миллиет" в цялата империя. Три години по-късно, на 4 юли 1853 г. (най-вероятно датата не бе избрана случайно), султанът потвърди дадените на евангелистите права, което бе официално оформено със специално ираде от 10 юли 1853 г.[120]

„Тъй като делата на поданиците, носещи името протестанти, естествено не се гледат от другите патриарси и духовни началници, поради нашата еднаква благосклонност към всички поданици признават се протестантите като отделна общност."[121]

* * *

Постигнатите през втората четвърт на XIX в. успехи от страна на Цариградската станция имаха решаващо значение за по-нататъшната дейност на американските мисионери в балканските владения на Портата и по-специално в българските земи, които с всяка изминала година все повече привличаха погледите на протестантските проповедници.

---

[119] *Пак там, с. 287.*

[120] *Документи за българската история. Т. 3. С., 1940, с. 342.*

[121] *Пак там, с. 346.*

Първият досег на мисионерите в Цариград с българите се осъществи през пролетта на 1834 г., когато Дуайт и Шауфлер предприеха продължителна обиколка из Македония и Одринска Тракия. Пътуването беше изморително, но двамата американци успяха да посетят Солун, Серес, Неврокоп, Кавала, Гюмюрджина, Одрин. Преминавайки през десетки християнски селища, Дуайт и Шауфлер достигнаха до извода, че в обширните райони на север от Солун и Одрин съществуват добри условия за продължителна и ефективна евангелизаторска работа сред местното население. В по-далечна перспектива двамата мисионери виждаха възможности за проникване на протестантската пропаганда през Тракия и Македония и в Молдова, Влашко и Сърбия. Интересното в случая бе, че в наблюденията си за населението в Македония, които бяха отпечатани впоследствие в „Missionary Herald", Дуайт изрично отбеляза българите като самостоятелна етническа група[122]. В края на 30-те години на XIX в. българите спорадично се появяваха в кореспонденцията на мисионерите от Цариград и като част от християнското население на турската столица. Междувременно работещите в Смирненската станция също бяха вече открили българите като възможен реципиент на евангелските идеи и съвместно с представителите на Британското библейско дружество започнаха да задвижват първите си проекти за издаване на евангелистка книжнина на български език.

Постепенно през 40-те и началото на 50-те години на XIX в. информацията за българите непрекъснато се разширяваше и прецизираше. Някои мисионери като Дуайт, Хемлин, Ригс и др. предприеха нови пътувания из Македония и Тракия, които допълнително обогатиха представите на американските проповедници за възможностите за организиране на евангелистка пропаганда сред българите. Резултатът от всичко това бе, че на годишното събрание на Цариградската станция през 1851 г. мисионерите отправиха предложение до съвета в Бостон да се направи необходимото за откриване на самостоятелна българска мисионерска станция.

Важна стъпка в тази посока бе и решението на мисионерите от Цариград да издирят подходящи младежи от местното население, които да бъдат изпратени в протестантското училище на о. Малта. Там те трябваше усилено да се подготвят за самостоятелна пастирска дейност сред своите сънародници. Вероятно първите българчета заминаха да се учат на о. Малта още в края на 30-те или най-късно в началото на 40-те години на XIX в. Подобно твърдение се подкрепя от едно писмо на Иван Селимински до Васил Априлов от 1842 г., в което споделя, че американските мисионери взели 4 младежи от Битоля, за да ги изпратят да се учат[123]. По-късно най-вече със съдействието на д-р Лонг и д-р Ригс през протестантския колеж на о. Малта по различно време преминаха

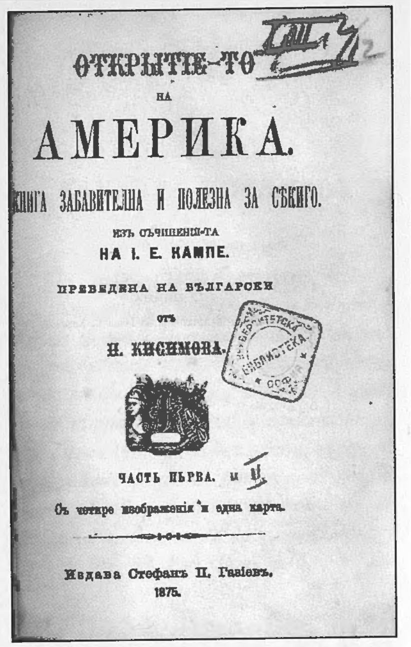

ѲТКРЫТІЕ-ТО
НА
АМЕРИКА.
КНИГА ЗАБАВИТЕЛНА И ПОЛЕЗНА ЗА СѢКИГО.
ИЗЪ СЪЧИНЕНІЯ-ТА
НА І. Е. КАМПЕ.
ПРЕВЕДЕНА НА БЪЛГАРСКИ
ОТЪ
Н. КИСИМОВА.
ЧАСТЬ ПЬРВА. и II.
Съ четире изображенія и една карта.
Издава Стефанъ П. Гаіевъ.
1875.

Американските мисионери и българите постепенно се опознаваха. Но за разлика от пратениците на съвета в Бостон образованите българи знаеха повече за родината на своите „гости". Още в първите български учебници по география на Неофит Бозвели и на Константин Фотинов (т. нар. Землеописания) българчетата получаваха обобщена представа за Америка. С годините публикациите, посветени на САЩ, непрекъснато се увеличаваха, а с това и информираността на българина за американското общество и за американската цивилизация се разширяваше.

---

[122] *Обикновено авторите, които отбелязват пътуването на Дуайт и Шауфлер, погрешно приемат, че при тази си обиколка двамата мисионери не обърнали внимание на българите. Вж. Missionary Herald, Vol. 32, July 1836, p. 247.*

[123] *Кристанов, Цв., Ив. Пенаков, Ст. Маслев. Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962, с. 136. В писмото си Иван Селимински твърдеше, че българчетата били изпратени да учат в Бостон, но вероятно той грешеше, тъй като по онова време съветът в Бостон не приемаше чужденци за обучение, а мисионерите изпращаха подбраните младежи само на о. Малта или в Цариград.*

20-тина души, между които бяха Стефан Томов, Никола Стойчев, Иван Славейков, Радко Радославов, Петър Матеев, Димитър Иванов, Тодор Джебаров, Димитър Витанов[124].

За по-бързото изкристализиране и практическо изпълнение на решението за пряко ангажиране на американските мисионери с пропагандна дейност сред българите съществено значение имаше и обстоятелството, че през 1853 г. към Цариградската станция се присъедини преподобният Илайъс Ригс. По това време той се открояваше като един от най-дейните и най-способните мисионери в Османската империя, затова и съветът в Бостон го назначи за директор на новосъздадения в турската столица издателски център.

Илайъс Ригс беше роден през 1810 г. в Ню Провидънс, щата Ню Джърси. Още в детските си години той бе впечатлил своите близки и учители с изключителната си лингвистична дабра. На 4 години Ригс можеше да чете. На 9 години се захвана да изучава старогръцки. На 13 години започна да усвоява староеврейски, а няколко години по-късно и халдейски, арабски и турски. През 1829 г. завърши Амхърст Колидж, после продължи образованието си в Андовърската семинария и докато навлизаше в богословската материя, към колекцията си от чужди и редки езици добави новогръцкия, църковнославянския и руския. Така общият брой на езиците, които той ползваше, достигна 21 – нещо действително удивително и заслужаващо искрено възхищение. На 20 години, малко преди да се дипломира, Ригс издаде „Граматика на халдейския език"[125], което си беше едно истинско предизвикателство към тогавашната наука, но с вродената си скромност той не направи нищо, за да популяризира прозренията си в областта на древната клинообразна писменост.

През 1832 г. Ригс стана пастир и се постави в услуга на Американския съвет в Бостон, като още същата година замина със съпругата си Марта за Гърция[126]. В пределите на Османската империя и на бившите ѝ балкански владения Ригс остана общо 69 години. Тук се родиха неговите деца и внуци. Тук загуби своята съпруга и първородния си син. Тук по същество премина целият му творчески и мисионерски път.

Попаднал веднъж в левантинския свят, Илайъс Ригс бързо се адаптира към непривичните за американските мисионери местни условия. Той често пътуваше, като непрекъснато обикаляше нови и нови райони. Непознатото не го плашеше и с удоволствие разширяваше познанията си върху историята и езиците на живеещите в пределите на Османската империя народи. Лесно печелеше доверието и симпатиите на своите събеседници, което му създаваше приятелства и контакти там, където други мисионери не можеха с години да преодолеят враждебността или пък безразличието на местното население.

Първите контакти на Ригс с българите датираха отпреди 1838 г. и имаха спорадичен и случаен характер. След установяването му в Смирна обаче (1838 г.) Ригс постепенно стана един от най-ревностните защитници на идеята за системна евангелизаторска

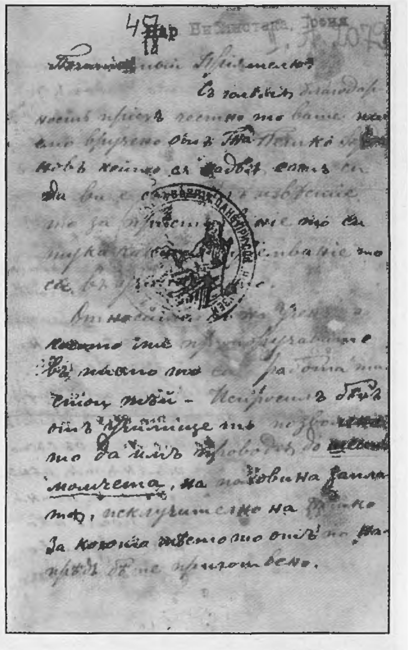

Писмо на Алберт Лонг до Никола п. Константинов, 1865 г. Понякога българските учители сами търсеха съдействие от американските мисионери за изпращането на техните по-добри възпитаници в протестантските училища. Поради ограничените си възможности обаче невинаги пратениците на съвета в Бостон можеха да откликнат на всички желания. Такъв бе и случаят с опита на еленския учител Никола п. Константинов да осигури по-високо образование на едно еленско момче с помощта на д-р Лонг.

---

[124] *Според проф. Николай Генчев общият брой на училите на о. Малта българи бе само 11 души. Вж. Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция, с. 237.*

[125] *Генов, Г. Цит. съч., с. 10.*

[126] *В научната литература е възприето, че името на съпругата на д-р Ригс е Мери (в публикациите си на български език тя сама се подписваше с побългареното си име „Мария"). Вж. Генов, Г. Цит. съч., с. 59. Във всички течения на „Missionary Herald" обаче името на г-жа Ригс е Марта – Martha J. Riggs.*

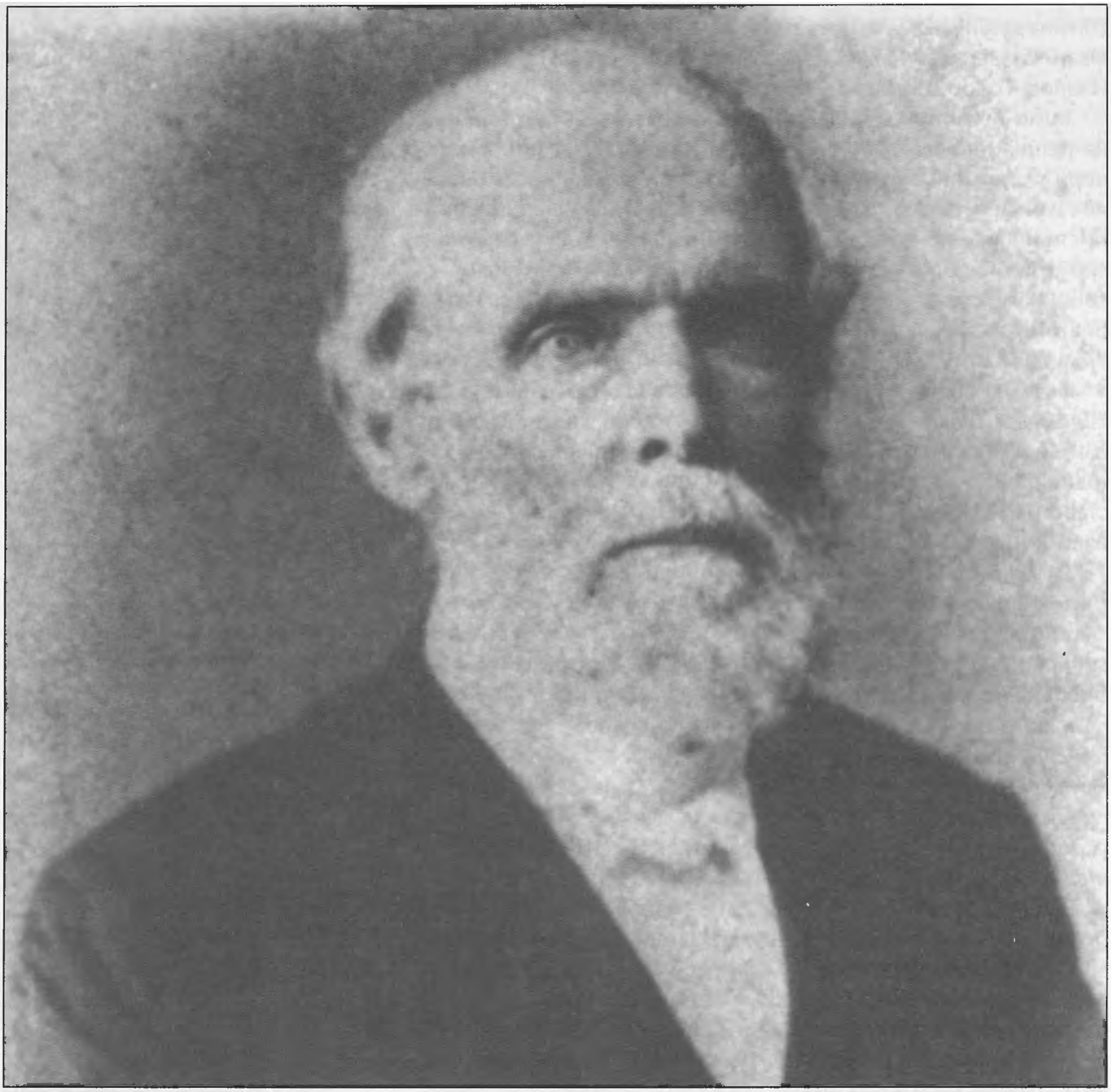

Д-р Илайъс Ригс (1810–1901)

работа сред българите. През 1840 г. той осъществи обиколка из Европейска Турция. Малко по-късно се зае интезивно да учи български език, като през лятото и есента на 1843 г. предприе пътуване до Варна, а оттам се прехвърли в Цариград, където продължи да усъвършенства познанията си по български език при известния книжовник Константин Огнянович[127]. След завръщането си в Смирна преподобният Илайъс Ригс реши да изготви граматика, която трябваше да улесни американските мисионери при изучаването на трудния и непознат за тях български език. През пролетта на 1844 г. учебникът беше завършен и на 1 май с.г. беше отпечатан под общото заглавие „Бележки върху граматиката на българския език“. Излизането на тази граматика отбеляза важна стъпка в усилията на американския съвет в Бос-

[127] *Пак там, с. 30.*

тон да включи в обсега на своето действие и българските земи, защото, както сам Ригс призна по-късно, той се беше заел с това отговорно начинание с една-единичка цел – да допринесе

> *„поне малко за популяризирането на Евангелието между един народ, който току-що се е събудил за интелектуален живот, един народ, изтръгнал се от заблудите на гръцките политици и от контактите си с френското безбожие“*[128].

За съжаление д-р Ригс не успя веднага да пристъпи към осъществяване на своето намерение за започване на активна работа сред българите. Когато се установи в Цариград през 1853 г., ангажиментите в Библейския дом отклониха вниманието му към други задачи, поставени му от ръководството на мисионерската станция. Скоро след това избухна Кримската война и едва след подписването на Парижкия мирен договор (1856 г.) условията за спокойна и целенасочена евангелистка пропаганда в българските земи се възстановиха. Междувременно интерес към българите започна да проявява и Методистката църква в САЩ, която докъм 1852 г. бе съсредоточила мисионерските си усилия предимно в Западна Африка, Южна Америка и Индия.

През 1857 г. по инициатива на наскоро сформираното в Лондон Дружество за подпомагане на мисиите в Турция (1854 г.) Сайръс Хемлин и Хенри Джонс предприеха поредната проучвателна обиколка в Тракия, като този път в маршрута попадна и Пловдив. Събраната от двамата мисионери информация бе предоставена на съвета в Бостон, на Мисионерския съвет на Методистката църква и на дружеството в Лондон. След задълбочен анализ и след преценка на финансовите възможности ръководствата на трите организации се споразумяха да организират системна евангелистка пропаганда сред българите, като Методистката църква поемаше земите на север от Стара планина, а съветът в Бостон получаваше свобода за действие в районите на юг от Балкана. Изпълнението на този план започна през 1858 г.

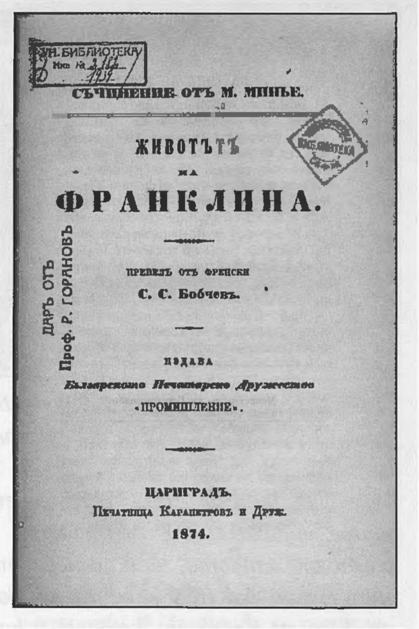

УН. БИБЛИОТЕКА

СЪЧИНЕНИЕ ОТЪ М. МИНЬЕ.

ЖИВОТЪТЪ
НА
ФРАНКЛИНА.

ПРЕВЕЛЪ ОТЪ ФРЕНСКИ
С. С. Бобчевъ.

ИЗДАВА
Българското Печатарско Дружество
«ПРОМИШЛЕНИЕ».

ЦАРИГРАДЪ.
Печатница Карапетровъ и Друж.
1874.

ДАРЪ ОТЪ
Проф. Р. ГОРАНОВЪ

В годините след Кримската война интересът на българите към САЩ също нарасна осезаемо. Чрез вестниците и печатната книга възрожденските българи научаваха все повече за американското общество, за неговата култура и политическа система, за неговата история и за съвременното му развитие.

* * *

Хронологията на същинското проникване и установяване на американските мисионери в българските земи е много подробно изследвана както от родната, така и от американската историопис. Съществени приноси за изясняване общата стратегия, отделните етапи и основните направления на работа на протестантските проповедници сред българите имат Маньо Стоянов, Петър Шопов, Джеймс Кларк, Татяна Несторова, Георги Генов. Стойностен характер за доуточняване на различни аспекти от присъствието на американските мисионери в българската история преди и след Освобождението притежават трите „евангелски“ сборника – „Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1–2“ (Самоков,1909); „Юбилейна книга на Българското евангелско благотворително дружество по случай петдесетгодишнината му. 1875–1925“. (С.,

---

[128] *Цит. по: Генов, Г. Цит. съч., с. 33.*

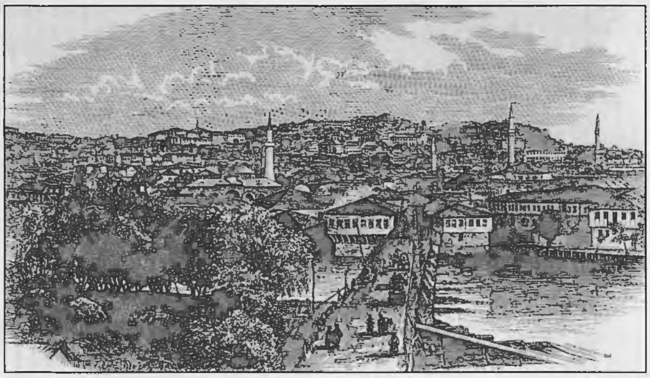

Мисионерската станция в Пловдив бе открита от Уилиъм Мериам и Джеймс Кларк през октомври 1859 г. По-късно тук работиха Х. Хаскел, Е. Лок, Л. Бонд, Дж. Марш, Р. Томсън и др. За значението, което американците отдаваха на тази станция, можем да съдим по обстоятелството, че в последната книжка на „Missionary Herald" за 1870 г. бе публикувана обширна дописка на Джеймс Кларк за Пловдив, в която градът бе определен като „най-важният духовен, образователен и политически център на българите" след Цариград.

1925) и „Вестители на истината. История на евангелските църкви в България" (С., 1994).

Важно значение за разкриване дейността на мисионерските станции в Пловдив, Стара Загора, София, Самоков и Битоля, както и за проследяване активността на отделни мисионери, работили по различно време и с различна продължителност в Шумен, Търново, Тулча, Русе, Банско, Ямбол и в др. български селища, имат и регионалните проучвания на Николай Генчев, Величка Койчева, Борис Кожухаров, Веселка Радева, Флойд Бляк, пастор Димитър Митев, Росица Ангелова. Интересни податки по темата могат да се открият и в публикациите на Андрей Пантев, Мария Тодорова, Илия Конев, Румяна Радкова, Надя Данова, Петко Петков, Вера Бонева, Елена Хаджиниколова.

Вероятно при един по-обстоен и претенциозен (академичен) историографски преглед авторите, занимавали се с историята на американските мисионери в българските земи, ще се увеличат. Струва ми се обаче, че и изброените дотук имена са достатъчни, за да се убеди читателят каква огромна по обем книжнина, посветена на протестантските мисионерски станции по българските земи, е вече събрана. В този именно смисъл всеки, който тепърва дръзне да посегне към тази проблематика, ще бъде изключително затруднен в опитите си да избегне повтарянето на вече описани преди него събития и личности. След дълги колебания и изкушения дали и аз да не се впусна в излагане на известните и придобили широка популярност факти около създаването и функционирането на американските мисионерски станции (нещо, което лесно може да се оправдае с необходимостта от пълнота на разказа) в крайна сметка се реших да отбележа само няколко по-важни констатации.

На първо място, важно е да се отбележи, че до Освобождението, а и след него мисионерски станции се откриваха само от съвета в Бостон. Методистката църква предпочете да заложи на индивидуално действащите мисионери и до края на изследвания период методистите никъде (в районите, за които отговаряха) не организираха свои самостоятелни станции. Доколко този подход бе правилен, е трудно да се каже, но ако се вгледаме в резултатите на отделни мисионери, (например д-р Алберт Лонг като представител на Методистката църква и Джеймс Кларк като представител на Конгрешанската църква), лесно ще установим, че организационната форма не предопределяше крайните резултати от дейността на съответните мисионерски организации.

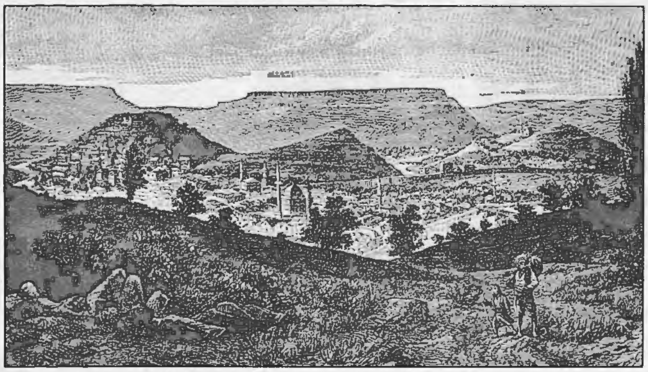

Търново попадна в обсега на действие на Методистката църква, като началото на протестантската пропаганда в старопрестолния български град бе поставено през септември 1859 г. от д-р Алберт Лонг. Първото евангелско молитвено богослужение в Търново бе устроено в дома на Лонг на Бъдни вечер (24 декември) 1859 г.

Всичко се свеждаше до индивидуалните качества на проповедниците и до реалните условия за работа в съответните селища.

До края на 60-те години на XIX в. в станциите в Одрин, Пловдив, Стара Загора, София и Самоков средногодишно работеха по 4–5 до 6 мисионери. Ако към тях прибавим съпругите, които също бяха ангажирани под различна форма в пропагандната дейност сред местното население, както и методистите в Шумен и Търново, общият брой на американците, свързани с мисионерското дело в българските земи, не надхвърляше 15 души. Сред тях като най-дейни се открояваха Джеймс Кларк, Уилиъм Мериам, Чарлс Морс, Байнгтън, Лонг, Бонд, Хаскел.

През 70-те години на века, когато работата в Пловдивската, Софийската и Одринската станция по различни причини позамря, тежестта в евангелизаторската работа бе поета от мисионерите в Стара Загора, Самоков и от новооткритата станция в Битоля. По това време броят на мисионерите (особено в Самоков) се увеличи, с което цифрата на пряко ангажираните с пропагандна дейност сред българите американци (мъже и жени) достигна 18–20 души.

При проповядването на евангелистките идеи американските мисионери залагаха на индивидуалния подход и последователността в своите действия. Навсякъде, откъдето минеха, (а те пътуваха често, периодично обикаляйки десетки селища в района на постоянното си пребиваване) се опитваха да спечелят първоначално по-образованите българи (учители и ученици, грамотни търговци и занаятчии). Посещаваха кафенетата, седмичните пазари, чаршиите и панаирите, търсеха контакти с хората там, където обичайно българите се събираха в свободното си време. В градовете, където резидираха, мисионерите често канеха гости в домовете си и с часове им разказваха за Америка или пък демонстрираха „чудесата“ на модерната цивилизация – шевна машина, хармониум, глобус, телескоп и други подобни предмети, част от които те активно ползваха като учебни пособия в своите училища.

Съществена роля за подобряване на работата сред местното население изиграха и годишните събрания на мисионерите в Европейска Турция. Тези събрания се провеждаха в различни градове, по предварително обявен график и дневен ред. В хода на събранията американските проповедници разменяха опит, споделяха проблемите си, запознаваха се с последните издания на Библейския дом в Цариград, разменяха си вести за близки приятели и познати.

Първите осезаеми резултати в разпространението на евангелистките идеи американските мисионери постигнаха в малки и отдалечени от големите градове селища като Банско и Меричлери. В тези именно селища се откриха първите български евангелистки църкви (в Банско още на 6 август 1868 г.), а впоследствие и първите български евангелски общини. Като цяло обаче крайните резултати от усилията на американските мисионери не бяха обнадеждаващи и вероятно това бе една

Уилиъм Мериам (1830–1862) се установи в Пловдив със съпругата си през октомври 1859 г. и в продължение на три години и половина бе сред най-активните американски мисионери по българските земи. На 3 юли 1862 г., на връщане от годишното мисионерско събрание в Цариград, Мериам бе нападнат от разбойници в района на Харманли и бе убит. Малко по-късно почина и неговата съпруга.

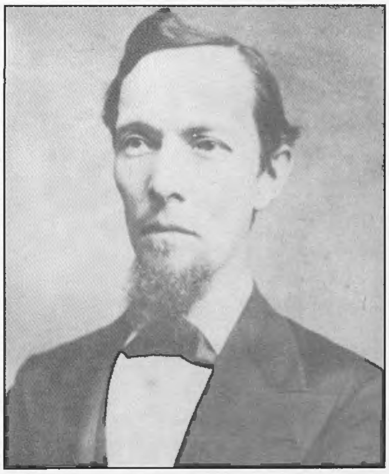

Преподобният Хенри Хаскел работи последователно в мисионерските станции в София, Пловдив и Стара Загора. През 1872 г. поради влошено здраве семейството му се завърна в САЩ, но през 1887 г. Хаскел отново се включи в дейността на Американския съвет в Княжество България.

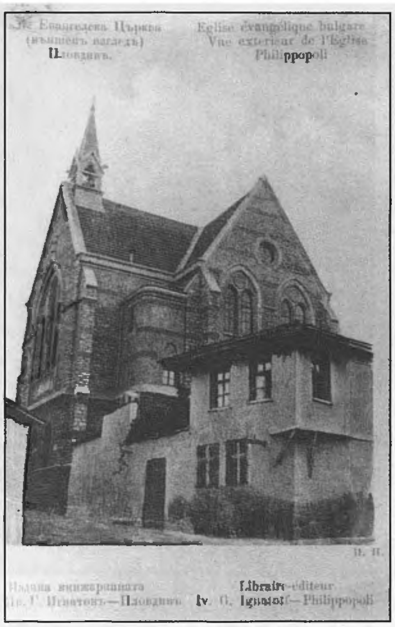

Най-голямата евангелска църква в България бе построена в Пловдив през 1901 г. Част от строителните материали за нея бяха доставени с помощта на мисионерите от САЩ.

от основните причини непосредствено след учредяването на Българското евангелско дружество (1875 г.) съветът в Бостон да пристъпи към постепенното изтегляне на своите представители от българските земи.

На границата между XIX и XX в. (1900 г.) християните в България бяха 3 065 780 души, което съставляваше 81,9% от населението на страната. Протестантите между тях бяха само 4520, т.е. 0,1% от населението.

Евангелистката пропаганда в българските земи

> *„Нашите свещеници на нищо не ни учат. Моля те, иди при попа и го научи да изпълнява задълженията си към нас ...“*
> Из разговора на Уилиъм Мериам
> с богат българин от Пазарджик, 1861 г.[129]

Основната задача на американските мисионери в балканските провинции на Османската империя се свеждаше до разпространението на евангелското учение сред местните християнски общности. За успешното решаване на тази задача пратениците на Американския съвет преминаваха предварителна подготовка, в хода на която търпеливо усвояваха езика на подвластното население, организираха превеждането и отпечатването на Библията, грижливо изучаваха неговите обичаи и нрави. Навлизайки в българските земи обаче, мисионерите постепенно си дадоха сметка, че наред с рутината и опита, който бяха понатрупали вече във владенията на Високата порта, проблемът „как да се спасят душите“ на българите изискваше от тях използването и на по-гъвкави средства и подходи.

Особеното в случая произтичаше от обстоятелството, че по времето, когато американците започнаха да проучват условията за евангелистка работа в Румелия, процесите на национална и духовна еманципация на възрожденските българи набираха скорост. Откъснати за повече от четири столетия от своята естествена цивилизационна среда – християнска Европа, лишени от своя държава и църква, българите бяха осезаемо изостанали в своето развитие и сега с бързи темпове се опитваха да наваксат пропуснатото време, догонвайки изпреварилите ги вече гърци и сърби. Белезите на промяната можеха да се доловят почти навсякъде – в стопанския просперитет на градовете, в засилената обществена активност на формиращата се възрожденска буржоазия, в политическите изяви на емиграцията, в пръкналите се тук и там читалища и книгопродавници, в нарастващия брой на вестниците и списанията, в появата на театралните представления и на светската живопис[130]. С особена сила тези белези присъстваха в сферата на образованието и в църковните дела, където стремленията на българите намериха конкретен израз в организирането на двете най-мощни и най-масови възрожденски движения – за новобългарска просвета и за църковна независимост.

---

[129] *Американски пътеписи за България. С., 2001, 52–53.*

[130] *Гаврилова, Р. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. С., 1999.*

Разбира се, във възприятията на повечето мисионери „случващото се" по българските земи трудно се покриваше с американското разбиране за модерност и цивилизованост. За мнозина от новопристигащите онова, което българите наричаха прогрес и пробуда, си беше чиста ориенталщина и суеверие. Но ако американските мисионери искаха да постигнат някакъв успех сред българите, то те не можеха да не се съобразят с реалното състояние на възрожденското общество (независимо как щяха да го назоват), поради което и решиха да действат изключително внимателно, стараейки се по никакъв начин да не накърняват десетилетните въжделения на местното население за възстановяване на независимата българска църква и за изграждане на модерна светска просвета. Изобщо условията за евангелистка работа сред българите бяха изключително трудни, но пък и предизвикателствата бяха големи. Затова с присъщата им готовност американските мисионери ги приеха, въпреки че изгледите за успех изглеждаха минимални.

> *„Опитът от две и половина години ни убеди, че желанието на Американския съвет на мисиите, както и на всички интелигентни християни за евангелизацията на българите, няма да се осъществи бързо. Толкова дълбока е духовната и умствена тъма, толкова разпространено и силно е суеверното почитание на старите църковни форми и ритуали, проявявано навсякъде от българите, освен това при условията на борба на народа с едно хищническо правителство и покварено, ненаситно духовенство, че ние не можем да очакваме нещо повече от една постепенна реформация."*
>
> Из отчета на мисионерската станция
> в Пловдив за 1862 г.[131]

„Постепенна реформация"! Случайно или не с тези две думи американските мисионери в Пловдив като че ли най-точно изразиха същността на своята работа сред българите. „Реформация" не в немския, нито пък във френския ѝ вариант. „Реформация", постигната не с агресивен политически натиск или с кървави сблъсъци. „Реформация" не всеобща, проникваща във всички сфери на обществено-икономическия, културния и политическия живот. Без да превръща победата на евангелистките идеи в самоцел, „българската реформация" трябваше да залага на свободния личен избор, да се осъществява стъпка по стъпка и да бъде ориентирана към разбиранията на отделния индивид за Бога и Църквата, за Доброто и Лошото, за Живота и Смъртта. Евангелистките идеи трябваше да послужат всъщност само като средство, улесняващо духовната еманципация на българския народ. Още след установяването си от двете страни на Балкана американските мисионери добре разбраха това и съзнателно започнаха да използват такава пропагандна тактика, която да не отблъсква, а да привлича българите, тактика, която трябваше максимално да отговаря на спецификата в развитието на тогавашното възрожденско общество.

---

[131] *Пак там, 70–71.*

> *„Протестантите не работят така безстидно и урболешки, както йезуитите. Те действуват търпеливо и доста благопристойно.“* [132]
> *„Протестантските мисионери, за да придобият благосклонността на българите, обичат да се противополагат на йезуитите и да казват, че те не искат обръщането на българите в протестантството и не възприемат каквото йезуитите [правят] ... да късат народа ни на парчета... Всичко, щото искаме ний и за което ся трудим ...– казват те, е онова, което и вий искате и за което и вий ся трудите, сиреч да ся въведе просвещението помежду ви, да са разпространят по-нашироко в народа ви истините на Христовата вяра и да напредните веществено и нравствено.“*[133]

И най-беглият прочит на документалната информация, с която разполага съвременната историопис, убедително навежда на извода, че в усилията си да разпространят евангелисткото учение сред българите американските мисионери разчитаха на две изпитани оръжия – училището и книгата. В ценностната система на българина от XIX в. и двете заемаха водещо място. Към тях беше насочена значителна част от обществената енергия и от надеждите на възрожденския ни елит. Затова и изборът на мисионерите – да заложат на просветата, даваше добри шансове за по-безболезненото вписване на протестантството в българската действителност.

> *„... българите, подобно на другите народи в Турция, под името протестант са разбирали безверник, безбожник, [човек], непритежаващ нищо свято. При такова разбиране за протестантството на протестантските мисионери се гледало като на зараза и [хората] странели от тях. Само непреодолимата жажда за образование, потребността от което в последно време се чувства така силно сред българите, могла да потисне отвращението към тях у някои млади хора, бедни и без родители, които мисионерите приели при себе си не само да се учат, но и да ги издържат. Възпитаниците на мисионерите разказвали за тях сред хората, че не само че не искат да ги откъснат от православието, напротив, в своите молитви мисионерите се молят за благосъстоянието на православните българи, за успеха на тяхното просвещение, за благоприятното решаване на българския църковен въпрос, за освобождението им от чуждото верско и иноплеменно господство и т.н.“*
>
> Из записка на Найден Геров до Славянския благотворителен комитет в Москва, 1869 г.[134]

За ролята на по-големите американски училища в новата българска история и за българите, които получиха образованието си в тях, подробно се разказва в следващите дялове на изследването. Затова в настоящия параграф ще се ограничим само до няколко общи наблюдения, позволяващи по-ясно да се

---

[132] *Из уводна статия на Тодор Бурмов във в. Время, II, № 8, 1 окт. 1866.*

[133] *Из статия на Тодор Бурмов във в. Время, II, № 10, 15 окт. 1866.*

[134] *Записка на Найден Геров от 15 декември 1869 г. Вж. Документи за българската история. Т. 1. С., 1931. Архив на* Найден Геров. Ч. 1. (1857–1870), с. 511.

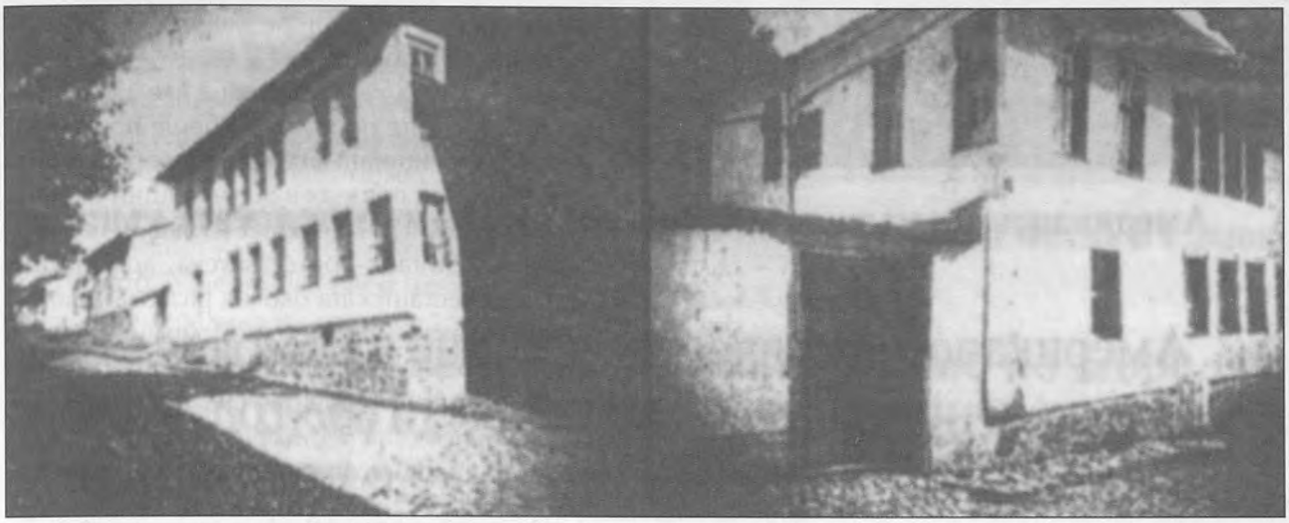

Сградата, в която се помещаваше мисионерското училище в Пловдив

открои значението на създаваните от мисионерите училища и то в контекста на осъществяваната от тях евангелистка пропаганда сред местното българско население.

Първото наблюдение се отнася до броя на организираните от американците училища. Още с първите си стъпки за по-трайно установяване в българските земи протестантските мисионери се възползваха от натрупания в пределите на Османската империя опит и успоредно с откриването на своите регионални станции те пристъпиха към създаване на училища, в които се надяваха да привлекат част от младите българи. Началото беше поставено през октомври 1860 г. с откриване на мъжкото училище в Пловдив, което не изключваше, разбира се, възможността отделни българчета да бяха посещавали съществуващите вече в Гърция, Смирна, Цариград и Малта мисионерски училища. През март 1862 г. Претиман – представител на Мисионерското общество на Методистката епископална църква, създаде вечерно училище в Шумен. Една година по-късно бяха открити девическото училище в Стара Загора и прочутият Роберт колеж в Цариград, като по-нататъшната хронология на американските образователни инициативи по българските земи през XIX в. преминаваше през училищата в Самоков, Банско, Ямбол, Ловеч, Меричлери, Битоля, Солун, София и т.н. Част от тези училища просъществуваха сравнително кратко, други бяха временно закрити и впоследствие отново открити, а трети имаха по-щастлива съдба и продължиха успешно да функционират десетилетия след Освобождението. Като цяло обаче броят на американските (протестантските) училища през изучавания период си остана твърде ограничен.

На основата на анализа на разнообразни източници за 40-годишен период (от 1870 до 1909 г.) Татяна Несторова състави много подробна таблица със статистически данни за образователната дейност на американските мисионери, според която, ако през 1876 г. в българските земи функционираха 6 протестантски училища с общо 103 ученици, то през 1909 г. имаше 27 такива училища с общо 866 ученици. От таблицата се вижда, че най-успешна за американските мисионери беше 1903 г., когато действаха 31 училища с 959 обучавани[135].

В Източна Румелия например, където по една или друга причина толерантността към чуждите пропаганди беше по-голяма, отколкото в Княжеството, училищната мрежа беше организирана на териториално-религиозен признак в 50 училищни околии. 27 от околиите бяха български, 17 – турски, 3 – гръцки, и по една – българо-католическа, българо-протестантска, арменска и еврейска. През 1883 г. протестантската околия разполагаше с 4 училища, в които се обучаваха 53 момчета и 71 момичета, като учителите бяха само 4. Според доклад пък на Дирекцията на народните и частните училища през учебната 1895/1896 г., т.е. десет години след Съединението, на територията на Княжество България официално функционираха 4585 училища, от които само 10 бяха частни протестантски и 2 американски. За сравнение католическите училища бяха 17, турските – 1252, арменските – 12, еврейските – 30[136].

Общо състояние на училищата в Източна Румелия през 1883 г.

	Училища	Ученици	Учители	Суми за учителски заплати (зл. гроша)
Православни	852	50 184	1300	4 625 469
Турски	763	27 113	788	901 907
Католически	10	980	27	7200
Протестантски	4	124	4	12 000
Еврейски	14	918	32	34 600
Гръцки	48	3471	83	366 508
Арменски	5	201	8	34 600[137]

Първите американски училища по българските земи – в Пловдив и Стара Загора, бяха предназначени съответно за момчета и за момичета, като практиката да се откриват отделни мъжки и девически училища се запази и през следващите години (Битоля, Ловеч и др.). По своята организация тези училища съответстваха на взаимните, но с една съществена разлика – броят на обучаемите беше далеч под оптималния вариант от 100 ученика. И още нещо. Ако през 30-те и 40-те години на XIX в. използването на Бел-Ланкастърския метод се възприемаше от местното население като нещо много напредничаво и полезно, то през 60-те години, когато мисионерите започнаха да навлизат в земите на север от Одрин, взаимни училища българите си имаха достатъчно и интересът на младите по това време се пренасочи към по-високите степени на образование – класните, гимназиалните и специализираните училища. Що се отнася пък до самото преподаване, учебните програми на американските училища залагаха на съчетаването на светското знание с религиозното (евангелско) обучение, но на практика българските ученици демонстрираха пълно пренебрежение към богословските дисциплини и открит интерес само към чуждите езици, хуманитарните и природо-математическите предмети.

Линка и Марийка – две от възпитаничките на Старозагорското мисионерско училище

---

[135] *Несторова, Т. Цит. съч., с. 64.*

[136] *Родолюбец, II, № 81–82, 24 февр. 1898, с. 325.*

[137] *Данните са извлечени от Годишния рапорт за учебната 1882/1883 г. на Йоаким Груев, директор на народното просвещение в Източна Румелия, до управителя на областта Алеко Богориди. Вж. Училищен преглед, I, № 2, 91–94.*

След преместването на пловдивското мъжко и на старозагорското девическо училище в Самоков двете новосъздадени образователни институции бяха разширени и след Освобождението постепенно трансформирани в признати от българските власти гимназии, в които можеше да се получи дори профилирана професионална квалификация. През 1898 г. по инициатива на Елизабет Кларк в Самоков беше създадена детска градина. Когато дъщерята на преподобния Кларк се премести в София, откри градина и в столицата (октомври 1900 г.), като малко по-късно към софийската градина се организира и курс за подготовка на детски възпитателки. През 1902 г. Джон Хаус и Едуард Хаскел основаха в Солун и земеделско училище. За привличане на повече българчета, особено от околните на съответните градове села, мисионерите се стараеха към училищата да уреждат и пансиони. Такива имаше в Пловдив, Стара Загора, Самоков, Битоля, Солун и др.

Към отбелязаните видове училища трябва да се добавят и т.нар. вечерни и неделни училища, които американците в желанието си да спечелят повече адепти за евангелисткото дело започнаха да откриват още преди Освобождението. Вечерни училища функционираха например в Шумен и Пловдив, като последното беше посещавано в началото на XX в. от около 100 души от различни вероизповедания, тъй като основното предназначение на този тип училища беше да се осигури елементарна грамотност на нуждаещите се, особено от по-горните възрастови групи. Що се отнася до неделните училища, те си бяха чист американски патент и имаха за цел да подпомогнат основното изучаване на Библията.

„Що се касае до протестантите, религиозното им образование става в неделните училища. Това е още едно чудно учреждение, което е произлязло от частни лица. Обучението ся почва от първите основи и достига до най-дълбоки изяснения. Когато ся прави нова църква, до нея обикновено ся прави и една просторна стая, гдето дохождат да насядват наоколо по чиновете децата на верующите от различни секти на протестантството... Неделните училища са една от твърдите основи на републиканските нареди на Съединените държави."

Из поредицата „Общонародно обучение
в Американските училища",
отпечатана във в. Време, 1866 г.[138]

За разлика от други педагогически новости, за които беше нужно повече време да докажат полезността си, неделните училища сравнително бързо се вписаха в българската образователна мрежа. От публикациите на в. „Време" четящите българи разбраха, че дори генерал Харисън,

„когато ся избра за председател на републиката, даваше уроци от Закон Божий в едно неделно училище"[139].

---

[138] *Време, I, № 36, 23 апр. 1866.*

[139] *Пак там.*

Интересът към неделните училища беше толкова голям, че ако през 1875 г. според проучванията на Татяна Несторова в българските земи функционираха 13 неделни училища, то през 1909 г. техният брой достигна 57[140]. При това тези 57 училища си бяха протестантски, различни от православните неделни училища, които Екзархията, поучавайки се от опита на чуждите пропаганди, започна да изгражда по места, за да укрепи устоите на православието.

> *„Протестантското общество в Банско се събира всякоя неделя в една хубава къща, гдето слуша своя проповедник и се моли на Бога. Подир обед в неделя се събират пак и се занимават с уроци от Библията. През неделята става беседа в някоя частна къща... Имаше около 50 мъже и толкова жени. Те се разделиха на няколко групи, всякоя с по един учител, и почнаха да се занимават."*
>
> Из наблюденията на Васил Кънчов
> при пътуването му из долините на Струма,
> Места и Брегалница, 1891 г.[141]

В началото на 70-те години на XIX в., по времето, когато в Банско и Меричлери се откриха първите български евангелистки църкви, се появиха и т.нар. първоначални протестантски училища. В тях децата на българските евангелисти получаваха своето начално религиозно образование, но през 1912 г. с цел уеднакв яване на основното образование просветното министерство разпореди всички подобни училища да бъдат закрити.

Сред образователните инициативи на американските мисионери внимание заслужава и идеята да се организират летни библейски училища. Началото беше поставено през 1883 г. от Библейската секция на мисията за Европейска Турция. Под ръководството на Елън Стоун (Ellen Stone) се сформира група от 14 доброволки, между които 4 бяха учителки. Разпределени през летните месеци в различни градове (Банско, Неврокоп, Пазарджик, Казанлък, Панагюрище и др.), тези сътруднички трябваше да подпомогнат местните българки при изучаването на Стария и Новия завет[142]. През 1886 г. се реши, че вместо да се разпиляват силите на Библейската секция, по-ефективно би било да се организира стационарен едномесечен курс в Самоков, а през 1894 г. преподобният Кларк и Андрей Цанов изработиха програма за ваканционни курсове, предназначени не само за жени, но и за евангелистките пастири и проповедници. Една година по-късно представителите на Съборната и на Методистката църква се споразумяха летните библейски училища да се провеждат съвместно на всеки три години, като първото беше организирано в Самоков през лятото на 1896 г. През 1899 г. домакинството беше поето от Ловеч, а през 1902 г. – от Варна. От 1905 г. летните училища започнаха да се провеждат отново ежегодно в Самоков, тъй като базата на местните американски училища предлагаше изключително добри условия за работа[143].

Първите американски училища по българските земи се издържаха изцяло от мисионерските станции или от различни благотворителни организации в САЩ. С годините обаче средствата, отпускани на мисионерите за образователни нужди от страна на Американския съвет в Бостон, намаляваха и затова някои от училищата трябваше да преминат на самоиздръжка. Вечерните, неделните и началните евангелистки училища разчитаха вече изцяло на местните протестантски църкви и общества (общини). Земеделското училище в Солун пък се финансираше от специално учредения за него Инициативен донорски комитет в Ню Йорк, както и от приходите на собствената си учебно-производствена база.

---

[140] *Несторова, Т. Цит. съч., с. 64.*

[141] *Кънчов, В. Избрани произведения. Т. 1. С., 1970, с. 325.*

[142] *Missionary Herald, Vol. 80, Oct. 1884, p. 396.*

[143] *Вестители на истината..., 123–124.*

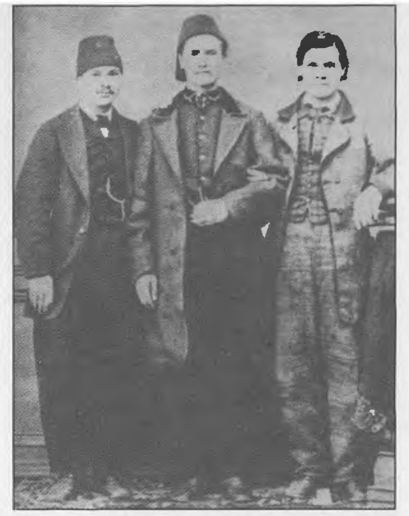

Трима от възпитаниците на Пловдивското мисионерско училище

За да се очертаят по-ясно контурите на активността на американските мисионери в образователната сфера, към казаното дотук е необходимо да се добави още един съществен щрих. Пратениците на Американския съвет в Бостон и на Методистката епископална църква (двете най-влиятелни мисионерски централи в САЩ) съсредоточиха огромна енергия в създаването на свои училища с една-единствена цел – да намерят по-пряк път към душите и сърцата на православното българско население. Това решение беше оправдано, тъй като чрез него американците налучкаха най-доброто средство за по-безболезненото си вписване в българското възрожденско общество. И въпреки че не бяха пощадени от публични хули и нападки, мисионерските училища по българските земи успяха сравнително бързо да се наложат и изиграха (със сигурност поне до Освобождението) важна роля в процеса на формиране на тогавашния български елит.

„Протестантските училища в България значително съдействаха за разпространение на просветата у нас. Много млади българи и българки преминаха през тези училища и заедно със завършилите в Русия младежи и девойки изиграха решителна роля в събуждането на българския народ. Протестантските мисионери благодарение на своето образование, модерни начини на преподаване и различните учебни помагала, донесени от Америка, които липсваха в нашите училища, успяваха да привържат своите възпитаници към себе си и към учението, проповядвано от тях. В противоположност на общото потиснато настроение на заобикалящата ни среда в нашите семейства и в училищата ни, резултат на робската психология, в американските училища атмосферата беше съвсем друга. Самите мисионери-учители имаха здрав, бодър, жизнерадостен вид и вдъхваха и нам, техните ученици, вяра в себе си и в живота, желание за усъвършенствуване. ... Нас ни учеха да бъдем самостоятелни и в разсъжденията, и на дело, и сами да се стараем да преодоляваме видимите и невидими пречки, препятствия и опасности в живота. Учеха ни да диспутираме, да спорим, без азарт, без раздразнение, без повишаване тона, без преминаване на лична основа и без да оскърбяваме и осмиваме опонента си ... Учеха ни да говорим публично и да проповядваме, да излагаме мислите си писмено и да правим разни критики. Изобщо много полезни неща можехме да научим ние, американските възпитаници в тези училища, ... и да ги научим така, че през целия си живот да се ползуваме от наученото."

Из спомените на Петър Мусевич-Бориков[144]

Петър Мусевич-Бориков бе сред най-ревностните последователи на американските мисионери.

---

[144] *Петър Мусевич-Бориков (1840–1914) е възпитаник на Пловдивското мисионерско училище и вероятно на Роберт колеж.*

Джон Беърд беше разпределен първоначално в Стара Загора (1872 г.), но една година по-късно се премести в Битоля. Тук той срещна Елена Ричърдсън (1849–1919) – дъщеря на американски мисионер от Мала Азия, и се ожени за нея. До 1900 г. семейство Беърд работи в Битоля, след което се премести в Самоков.

В края на XIX в. обаче просветното дело в Княжество България преживя осезаем подем и мисионерските училища постепенно изгубиха своята привлекателност. Но проблемът не беше само в това, че българското училище даваше вече много по-системно и по-качествено образование. Всъщност интересът на самите мисионери към образователните инициативи рязко поспадна, тъй като очакванията, че училищата ще подготвят почвата за масова евангелизация на българите, не се сбъднаха. През всичките следосвобожденски години до края на Първата световна война броят на местните протестанти си остана символичен и затова скептицизмът на американските мисионери спрямо ползата от техните училища непрекъснато се увеличаваше. Още през февруари 1873 г. Джон Беърд (John W. Baird) например си позволи да отбележи в писмо до секретаря на Американския съвет, че образователните инициативи на мисионерските станции няма да доведат до нищо друго, освен да осигурят „по-добър материал за Сатаната“. Десет години по-късно преподобният Джордж Марш (George D. Marsh) също обърна внимание на съвета в Бостон, че с конкретната тактика, която мисионерите прилагаха, у българите оставаше погрешната представа, че истинската цел на протестантите не е проповядването на Евангелието, а подпомагането на тяхното собствено просвещаване. В навечерието на XX в. вече никой от действащите на територията на Княжеството, в Македония или в Одринска Тракия американци не си правеше повече илюзията, че училищата ще разширят възможностите им за успешна евангелизаторска работа сред православното население. Затова и постепенно мисионерите започнаха да подготвят оттеглянето си от учебното дело, поверявайки го изцяло в ръцете на своите местни последователи.

* * *

Повече успехи сред българите американските мисионери постигнаха по линия на печатната евангелистка пропаганда. Първите стъпки в тази посока бяха направени още през 30-те години на XIX в., когато Смирненската станция се включи в реализирането на проекта на Британското библейско дружество за отпечатване на Новия завет на новобългарски език. След като преводът на Неофит Рилски беше завършен, американците в Смирна се ангажираха и с отпечатването на поредица от евангелистки брошури, преведени на български език от вече готови гръцки издания. В осъществяването на тази инициатива главна роля изигра опитният Илайъс Ригс, който успя да привлече за сътрудници известни и влиятелни българи като Константин Фотинов, Сава Радулов, Ботьо Петков и др. На фона на пробуждащото се за самостоятелен духовен живот българско общество тези първи стъпки през 40-те години на XIX в. се оказаха навременни. Неслучайно всички мисионери, които преминаваха по-късно по българските земи, неизменно отбелязваха, че интересът към издаваните от протестантите книги е изключително голям. Затова и Американският съвет в Бостон реши да се възползва от вече постигнатото и постепенно разшири печатната си евангелистка пропаганда, като през следващите няколко десетилетия съсредоточи вниманието си в четири основни направления: 1) организиране превеждането и отпечатването на новобългарски език на цялата Библия; 2) издаване на църковнорелигиозни и нравствено-етични брошури и материали; 3) отпечатване на учебници, учебни помагала и на други полезни за българина четива със светско съдържание; 4) издаване на общодостъпен за всички българи протестантски вестник. Първите две направления трябваше да обслужват евангелизаторските усилия на мисионерите в българските земи, а останалите можеха да осигурят и по-безболезненото вписване на американците в тогавашното възрожденско общество.

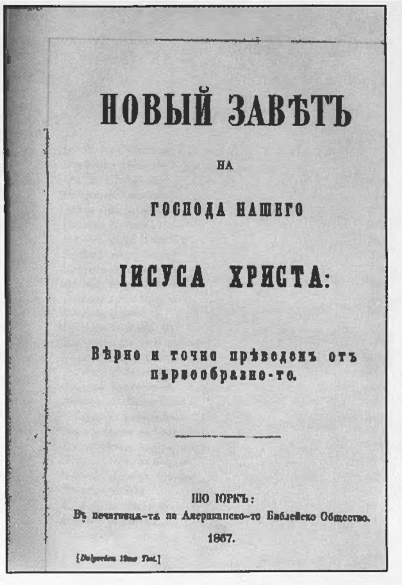

НОВЫЙ ЗАВѢТЪ
НА
ГОСПОДА НАШЕГО
IИСУСА ХРИСТА:
Вѣрно и точно прѣведенъ отъ
първообразно-то.

НЮ ЮРКЪ:
Въ печатница-та на Американско-то Библейско Общество.
1867.

Нюйоркското издание
на Новия завет от 1867 г.

* * *

С подкрепата си за издаването през 1840 г. на превода на Новия завет на Неофит Рилски Американският съвет в Бостон направи важна стъпка към изпълнението на амбициозните си планове за отпечатването на целия текст на Библията на български език. Тепърва предстоеше обаче подготовката на 39-те книги на Стария завет, както и довършването на всичките 27 книги от Новия завет. Едва тогава българите щяха да разполагат с пълната версия на Библията, покрай разпространението на която протестантските мисионери таяха надежда да си създадат по-добри условия за разгръщане на истинска евангелизаторска работа сред местното население. Подобни надежди се подхранваха не само от направените през 30-те години на XIX в. проучвателни пътувания из българските земи, но и от бързото изчерпване на двете поредни преиздавания на Новия завет – съответно през 1843 г. отново в Смирна и през 1853 г. в Букурещ. По думите на Чарлс Морс за около 15 години (от 1844 до 1857) бяха продадени над 20 хил. екземпляра от тази книга, което за българските условия представляваше действително голям успех. По този повод години по-късно един от най-четените междувоенни български историци Никола Станев справедливо щеше да отбележи:

> *„Това е силно доказателство за грамотността и любознанието на българите, които, без да станат евангелисти, купуват и четат на родния си език Евангелието. Всяка църква поискала да има тая книга, та свещениците да четат на родния език 12-те евангелия на Страстния четвъртък и на Малкото възкресение. Ала не само църквите, но и частните лица купували Евангелието. Как се е посрещала тая книга свидетелствува следният интересен случай. През 1860 г. протестанти занесли 20 евангелия на пазаря в Чирпан. Народът изпърво странял от чужденците. Едно момче българче взело една от тия книги, качило се на куп дъски, прочело с висок глас няколко реда и казало, че книгите са добри. В един миг се продали и 20-те екземпляра. През 1862 г. двама протестанти чужденци били изпратени от Цариград с 3000 екземпляра – единият за Видин, а другият за Солун. За късо време – продължава Н. Станев – всички евангелия били продадени.“*[145]

---

[145] *Станев, Н. България под иго. Възраждане и Освобождение (1393–1878). С., 1935, с. 191.*

Разбира се, интересът на българите към издадения в Смирна Нов завет не трябваше да се надценява, защото, както сам Морс признаваше, хората го търсеха

> *„на матерния си език не да го четат, а да го притежават*
> *в знак на народна вярност и като един вид чаровна муска,*
> *която да отпъжда злите духове и да им осигурява божествено*
> *благоразположение. Те поставяха – отбелязваше*
> *преподобният Морс – купените екземпляри на рафтовете*
> *и рядко ги отваряха. Но даже и да ги четат,*
> *пак кривите тълкувания, на които бяха научени, не щяха*
> *да им позволят да извлекат истинска полза [от него].“*

Все пак през 40-те и 50-те години на XIX в. мисионерите бяха оптимисти и още преди Кримската война те започнаха да обмислят как по-добре да продължат започнатото от Неофит Рилски дело.

Първоначалният замисъл беше Стария завет да се преведе на части, след което да се пристъпи към подготовката за отпечатване на пълния превод на „вечната книга“. Изпълнението на проекта беше поверено на Илайъс Ригс, чиято ерудиция и великолепното владеене на българския език го правеха изключително полезен при практическото реализиране на цялата инициатива. Още повече че Ригс поддържаше лични контакти с редица известни и обещаващи български книжовници. Докъм 1852 г. обаче Ригс беше погълнат от завършване на изданието на Библията на арменски език и по тази причина той се премести от Смирна в Цариград, а за да не изостава евангелистката работа сред българите, за което той беше един от най-ревностните радетели, успя да убеди Константин Фотинов да започне сам да превежда Стария завет. След неколкогодишен упорит преводачески труд Фотинов преведе Псалтира и през 1855 г. в сътрудничество с Британското библейско дружество американците го издадоха в Смирна, в печатницата на Антон Дамиан (Дамянос) в тираж от 1000 екз.[146] До Освобождението Фотиновият псалтир претърпя още 6 издания – едно в Лондон (1857 г.), четири в Цариград (1857, 1860, 1865 и 1866 г.) и едно във Виена (1871 г.)[147]. Две години по-късно с помощта на Ригс К. Фотинов завърши и „Битието“, което беше отпечатано вече в Цариград[148], а впоследствие Британското библейско дружество издаде и „Притчите“ и „Еклесиаста“, които отново бяха прегледани и сравнени с оригиналния текст лично от И. Ригс[149]. Дългогодишните проучвания на Иван Шишманов в областта на литературната ни история убедително доказаха, че през последните години от живота си Константин Фотинов успя да преведе и останалите глави на Стария завет, а за да улесни окончателното прецизиране на текста с помощта на Ригс и на Баркър, той се премести дори в Цариград, но почина неочаквано на 29 ноември 1858 г.[150] Впоследствие точно Фотиновата редакция послужи като основа за изготвянето на пълната версия на Библията на новобългарски език[151], което беше и най-доброто признание за безспорните му книжовни заслуги в духовното развитие на българското възрожденско общество.

---

[146] *Псалтир или книга псаломска. От первообразието на простоболгарский язик. Преведена в Смирна, 1855, 204 с., 8°.*

[147] *Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина ..., т. 1, с. 361. Според словенския изследовател М. Кузмич Псалтирът е отпечатан веднъж и в Белград през 1857 г. в печатницата на х. Найден Йованович, вж. Kuzmic, M. Sveto Pismo med juznimi slavani. – Znamenije, XIV, № 4, s. 305. Дж. Игнатович пък твърди, че х. Найден Йованович издава Псалтира в Белград два пъти – през 1852 г. в тираж от 4000 екз. и през 1855 г. в 2000 екз., вж. Игнатович, Дж. Штампанье бугарских кньига и листова у Српским штампаријама (1833–1878). Београд, 1980, 168–170.*

[148] *Битие или Священое писание, преведено на простоболгарский язик от первообразията. Цариград, 1857, 159 с., 16°. Битието на Фотинов претърпя общо 4 издания – от 1857, 1867, 1871 и 1875 г.*

[149] *Данова, Н. Цит. съч., с. 148.*

[150] *Пак там.*

[151] *Иванова, Д. Цит. съч., с. 43.*

Със смъртта на Константин Фотинов американските мисионери изгубиха искрен приятел и способен преводач. Илайъс Ригс обаче беше решен да довърши започнатото дело и за целта привлече за свой сътрудник Христодул Костович Сичан-Николов. Роден в Самоков през 1808 г., Сичан беше учил в Рилския манастир и в Мелник, а по-късно стана учител в Брацигово и Габрово. През 1858 г. Ригс го взе на работа в Американския библейски дом в Цариград[152], като за избора му влияние оказаха поне две обстоятелства: той владееше много добре старогръцки език и вече беше дал достатъчно доказателства, че притежава нюх към книжовността. Още на 25 години Христодул Сичан участва в редактирането на учебника на своя някогашен учител Христаки Павлович „Аритметика или наука числителна" (Белград, 1833 г.). През 1840 г. той издаде самостоятелно в Букурещ „Месецослов или календар вечний", а пет години по-късно състави „Българска аритметика". Непосредствено преди да беше забелязан от Ригс Христодул Сичан публикува в Цариград и своя „Граматика или буквеница славенска".

След като се установи в турската столица Христодул Сичан-Николов прие доброволно протестантството и бързо си спечели реномето на един от най-ревностните защитници на американските мисионери. Това, разбира се, не беше посрещнато одобрително от страна на цариградските българи и в спомените си Тодор Бурмов например иронично обясняваше избора на Христодул със службата, която той получи при протестантските мисионери.

> *„За да запази тази служба, – твърдеше старият църковен деятел – той (Христодул Сичан – б.м., П.М.) беше приел на старо време и протестантското изповедание, нещо, което той не криеше, а разгласяваше пред всекиго, с когото се срещнеше, като казваше, че това била най-правата вяра."*[153]

Очевидно повечето от съвременниците на Христодул не вярваха вяра, че изборът му беше продиктуван единствено от вътрешни религиозни убеждения и подлагайки под съмнение неговите обяснения, те заподозряха наличието на други – най-вече материални мотиви за преобращенството му. Независимо от подбудите на Сичан-Николов да стане протестант обаче, през следващите 12 години той изцяло се отдаде на трудната и отговорна мисия, свързана с издаването на целия текст на Библията на новобългарски език.

Освен Ригс и Христодул Костович активно участие в това дело взеха още двама души – д-р Алберт Лонг и Петко Р. Славейков. Лонг се установи в турската столица през 1863 г. и веднага се включи в дейността на „Американ хан", тъй като в негово лице Ригс намери не само съмишленик, но и великолепно подготвен лингвист, който с познанията си по латински, гръцки, руски и български език можеше да бъде неоценим помощник при уточняването превода на Библията[154]. Що се отнася до Петко Славейков, той беше привлечен от Ригс по препоръка на д-р Лонг. Ако се доверим на спомените на Дядо Славейков – това станало през 1864 г.

---

[152] *Някои автори приемат, че Хр. Сичан-Николов започва работа в българската секция на американското издателство в Цариград не през 1858 г., а през 1859 г. Според Г. Генов например Ригс се запознава с Христодул чрез Бенджамин Баркър през януари 1859 г., вж. Генов, Г. Цит. съч., с. 40.*

[153] *Бурмов, Т. Дневник. Спомени. Автобиография. С., 1994, с. 101.*

[154] *Някои автори твърдят, че Лонг се установява в Цариград през 1864 г., вж. Хаджиниколова, Е. Цит. съч., с. 36, но критичният анализ на всички документални свидетелства категорично показва, че това става още през 1863 г.*

Д-р Алберт Лонг (1832–1901)

> *„Д-р Лонг – отбелязва Петко Р. Славейков, ме услови да преведа на български от славянски Новий завет за Библейското общество в Цариград. Това общество беше натоварило Фотинова да преведе Старий завет. Двата тия превода трябваше окончателно да се прегледат и поправят, преди да се печатат, от една комисия, състояща се от д-р Ригс, д-р Лонг, даскал Христодул от Самоков. Аз тоже трябваше да бъда член на тая комисия и това собствено ме докара в Цариград."*[155]

В досегашните изследвания върху хронологията на подготовката на пълното издание на Библията на новобългарски език могат да се открият известни неясноти и противоречия. По всяка вероятност групата начело с Ригс започна първоначално работа по Стария завет, като основната цел беше направените вече от Константин Фотинов преводи да се сверят по гръцките, еврейските и латинските първообрази[156]. През 1860 г. Американският библейски дом в Цариград отпечата в типографията на А. Минасиан петте Моисееви книги[157]. Две години по-късно излезе втората част на „Свещеное писание ветхаго завета“, а третата част беше издадена самостоятелно през 1864 г.[158]

---

[155] *Славейков, П. Съчинения. Т. 6. С., 1982, с. 38. В изследването си за Илайъс Ригс Г. Генов приема, че Петко Р. Славейков започва работа по редактирането на Новия завет още в началото на 1863 г., вж. Генов, Г. Цит. съч., 51–52.*

[156] *Позовавайки се на дневника на Ригс (по публикацията на Дж. Кларк от 1937 г.), Георги Генов не без основание приема, че Илайъс Ригс и Христодул Костович завършват редакцията на Стария завет на 10 октомври 1863 г., като два дена по-късно те „се захващат с преразглеждане на извършената от Петко Рачов Славейков редакция на Новия завет, преведен от Неофит". Вж. Генов, Г. Цит. съч., 51–52. Подобна хипотеза се подкрепя и от обстоятелството,*

След като през есента на 1863 г. работата по Стария завет приключи успешно, групата на д-р Ригс насочи изцяло вниманието си към подготовката на Новия завет. Ригс и Лонг се нагърбиха със сверяване точността на превода, а П. Р. Славейков и Хр. Костович прередактираха текста. Както показват някои понови изследвания, помощ на двамата българи оказваше и Никола Михайловски[159]. В началото на 1865 г. ревизираната версия на Новия завет беше вече завършена и докладвана на годишното събрание на Мисията за Западна (Европейска) Турция, провело се в Константинопол от 22 май до 6 юни 1865 г.[160] Междувременно комисията започна повторно редактиране на Стария завет, тъй като преводът на всички части на Библията трябваше „да се хармонизира“[161]. След съгласуване със съвета в Бостон обаче се реши, докато се подготви пълният текст на Библията, Новият завет да се издаде самостоятелно. Това стана през 1866 г. в печатницата на А. Минасиан[162], а една година по-късно същият текст беше отпечатан и в Ню Йорк.

Във връзка с реализирането на нюйоркското издание през май 1866 г. д-р Лонг замина за Америка. В писмо до семейната приятелка Евгения Кисимова той обясни предстоящото си пътуване до САЩ с „една нуждна работа, която, щом свърша, ще се старая с Божията воля да си дойда пак. Имам малка надежда за в туй лято да искарам работата си, но как и да е, отсъствието ми ще бъде по-малко от една година. Туй пътувание и за временно отсъствувание от работата си в България не бих избрал, но Божийт промисъл е тъй докарал.“[163] Личното участие на д-р Лонг в подготовката на отпечатването на Новия завет в САЩ беше наложително, защото според замисъла на Американското библейско общество изданието трябваше да се осъществи паралелно на български и на църковнославянски, като вследствие двете книги се подвържат в общ том[164].

> *„Може да знаят по-голямата част от читателите на Зорницата, че ний отсъствуваме от Цариград няколко време за извършването на една важна и общеполезна работа, сиреч с иждивението на Американското Библейско Общество да препечатаме тука в Ню Йорк с новото изобретение, названно „електротип“, едно издание на Новия завет Славянски и Български в една книга, според както ся издаде преди малко в Русия от Св. Синод по Славянски и Руски. За важността на таквази една книга не тряба тука да говорим, защото сме уверени, че всякой Българин я оценява.“*
>
> Из писмо на Алберт Лонг до читателите
> на сп. „Зорница“, 1866 г.[165]

Докато д-р Лонг беше със съпругата си в Америка, останалите членове на групата, редактираща пълния превод на Библията, продължиха започнатото дело. На основата на Фотиновия ръкопис и на вече направените в Цариград през 1860, 1862 и 1864 г. изда-

---

че по време на годишното събрание на Мисията за Западна Турция, провело се в Константинопол от 24 май до 6 юни 1864 г., мисионерската станция в столицата отчете, че през изминалата година „Ригс продължи работата по българския превод на Светото писание“, като „ревизията на Стария завет беше напълно завършена през октомври“, Missionary Herald, Vol. 61, Sept. 1864, p. 265.

[157] *Свещеное писание ветхаго завета. Преведено от първообразното. Цариград, в книгопечатницата на А. Минасова, 1860. Част първа, която съдържава петте Моисеови книги. 1, 558 с. 16°.*

[158] *Свещеное писание ветхаго завета. Преведено от първообразното. Цариград, в книгопечатницата на А. Минасова, 1862. Част втора, която съдържа от Исуса Навина до Йова. 812 с. 8°. Част трета, която съдържава от Псалтирът до Малахия. 1864, 993 с.*

[159] *Генов, Г. Цит. съч., 51–52.*

[160] *Missionary Herald, Vol. 61, Sept. 1865, p. 272.*

[161] *Генов, Г. Цит. съч., с. 53.*

[162] *Новий завет на господа нашего Исуса Христа. Вярно и точно превед от първообразното. Цариград, в книгопечатницата на А. Минасиана, 1866. 531 с. 32°. През 1872 г. П. Славейков преиздаде Новия завет в печатницата на „Македония“, като за удобство на читателите постави препратките към текста отстрани на полето.*

[163] *НБКМ БИА, ф. 75, II А 5740. Писмо на д-р А. Лонг, Цариград, до Евгения Кисимова, Търново, от 7/19 април 1866.*

[164] *Новий завет на господа нашего Иисуса Христа. Верно и точно преведен от първообразното. Нюйорк, печатницата на Американското библейско общество, 1867. 607 с. 8 о; Новий завет господа нашего Иисуса Христа. Издание верно препечатано по последному изданию Всероссийскаго синода. Нюйорк в типографии Американскаго библейскаго общества, [1867]. 607 с. 8°.*

[165] *Зорница, II, № 10, окт. 1866, с. 78.*

ния на Стария завет в три самостоятелни части П. Р. Славейков и Хр. Костович прегледаха наново целия текст, като в работата си използваха и някои по-нови руски евангелски издания[166]. В терминологично отношение известно влияние върху новата редакция оказаха и новозаветните издания на Петър Сапунов и Неофит Рилски[167]. Смисълът на всички тези многобройни сверявания и доуточнения беше пълното издание на Библията да се съобрази с водещите по онова време тенденции в развитието на българския език. Още повече че в лицето на Петко Р. Славейков и на Христодул Костович Сичан-Николов беше постигнат своеобразен синтез (консенсус) между североизточните и западните български говори, което представляваше на практика важна стъпка в процеса на формиране и утвърждаване на книжовния български език.

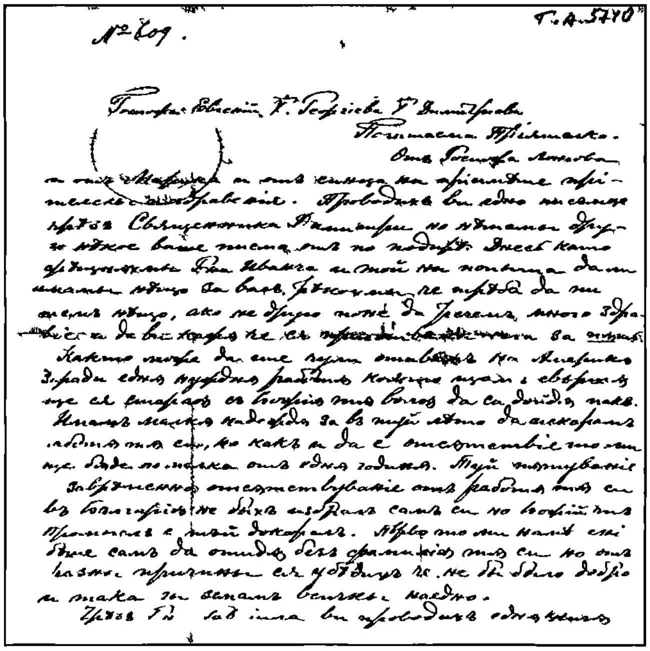

Д-р Лонг се запозна с Евгения Кисимова по времето на своя престой в Търново. След като се премести в Цариград, семейство Лонг запази великолепни спомени за Евгения и дълги години поддържаше кореспондентска връзка с нея.

„... преводът на Библията тури край
на езиковната безредица, на боричкането
на разните наречия за първенство, и установява
литературен език. След появяването на Библията
на бял свят (1871) заглъхват вече разприте между
разните български говори, –
източнобългарският става общ език за всички
ратници на мисълта и националното съзнание.“
Из спомените на Пенчо П. Славейков за
Петко Р. Славейков, 1901 г.[168]

В съвременната българска историопис трайно се е наложила представата, че сверяването и редактирането на пълния текст на Светото писание приключи през 1870 г., като една година по-късно (1871) американските мисионери успяха да издадат цялата Библия в Цариград в печатницата на Агоп Бояджиян[169]. Малко по-различна позиция по този въпрос защитава Петър Матеев, който в биографичния си очерк за д-р Лонг отбелязва, че „първият излязъл напечатан екземпляр от пълната Библия на български“ беше представен от д-р Илайъс Ригс още на 3 юли 1870 г., по време на мисионерския събор, организиран от Мисията за Западна (Европейска) Турция в Стара Загора[170]. Макар и с уговорката, че „изданието е съмнително“, Маньо Стоянов пък включи в известния си репертоар на българската възрожденска книжнина едно „анонимно“ пълно издание на Библията, отпечатано в Цариград още през 1868 г.[171]

Наличният документален материал не позволява за съжаление да се прецени в коя от трите години – 1868, 1870 или 1871 г., пълният текст на Светото писание беше окончателно завършен и отпечатан. Съмненията, че Ригс, Лонг, Славейков и Костович успяха да приключат с хармонизиране превода на Стария и Новия завет преди 1870 г., се дължат и на обстоятелството, че още през 1868 г. с разрешението на „царската цензура“ печатницата на Бояджиян издаде петте Моисееви книги – Битие, Изход,

---

[166] *Езиковедските проучвания категорично показват, че Петко Р. Славейков и Христодул Костович действително са ползвали превода на Стария завет, направен от Константин Фотинов. Косвено този факт се признава и от д-р Лонг, който по повод 50-годишнината на сп. „Любословие“ дава висока оценка за заслугите на Фотинов при превеждането на Светото писание, Зорница, 1894, № 30, 23 юли 1894 г., с. 118.*

[167] *Иванова, Д. Цит. съч., 197–198.*

[168] *Славейков, П. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1958, с. 338.*

[169] *Несторова, Т. Цит. съч., с. 80; Иванова, Д. Цит. съч., с. 44; Вестители на истината ..., с. 100 и др.*

[170] *Маттеев, П. Велики благодетели на българския народ. С., 1934, с. 23.*

[171] *Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина ..., т. 1, с. 395. Библия, сиреч Свящeното писание на Ветхий и новий завет. Вярно и точно преведено. От първообразното. Издава Америк[анското] библейско дружество. Цариград, в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1868. 1054 с. 4°.*

Левит, Числа и Второзаконие, а през 1869 г. и Соломоновите притчи[172]. Тези публикации показваха, че създадената от американските мисионери група за превеждане на Библията на новобългарски език изпълни поставената ѝ задача много преди окончателното отпечатване на Светото писание. Така или иначе обаче в появата на Библията на български език през 1871 г. имаше нещо много символично. Само една година след обнародването на султанския ферман за възстановяване на независимата българска църква българите се сдобиха с достъпно и разбираемо издание на най-важната за всички християни книга. Колко голямо беше значението ѝ можеше да се види от едно донесение на руския вицеконсул в Пловдив Найден Геров до Азиатския департамент от 1861 г. Според него на територията на Филипополската (Пловдивската) епархия по онова време съществуваха 182 православни църкви, като в 96 от тях нямаше български богослужебни книги. По тази причина в 67 църкви служби въобще не се правеха, в 28 църкви се служеше на „абсолютно непонятния за българите гръцки език", а в останалите свещениците разчитаха на добрата си памет или пък на религиозното невежество на своите пасоми[173]. Затова Найден Геров съветваше руското външно министерство да поеме инициативата за осигуряване на требна книжнина за българите, в противен случай той предвиждаше, че американците умело ще се възползват от съществуващата ниша и в най-скоро време ще разширят позициите на протестантството сред българите.

Макар и опасенията на Найден Геров да не се оправдаха напълно, усилията на протестантските мисионери получиха заслужено признание от страна на българите. Още повече че тяхната народополезна дейност по линия на библейската просвета продължи и след 1871 г. Три години по-късно например Американското библейско общество в Цариград организира повторното отпечатване на Библията в печатницата на Агоп Бояджиян, а след Освобождението Светото писание беше преиздавано многократно (цялостно или частично), като сред пълните издания на Библията внимание заслужават цариградските от 1885, 1912 и 1914 г. (под редакцията на Р. Томпсън) и нюйоркските от 1897 и 1918 г.[174] В края на XIX в. всеки българин можеше да си купи вече Библията в най-различни версии, при това на изключително изгодни цени. Според каталога на Американ хан в Цариград например специализираните евангелистки книжарници в Самоков, Пловдив, София и Битоля предлагаха 25 варианта на цялата Библия или на Новия и Стария завет поотделно: с препратки и без препратки; голям, среден и джобен формат; подвързани с кожа или с платно; с позлатени или обикновени корици; с петелка или без петелка и т.н. През 1880 г. пък преподобният Илайъс Ригс отпечата „Съгласие на Четирите евангелия", а през 1884 г. и „Речник на Светото писание", придружено с илюстрации и географски карти на библейските места. Няколко години по-късно д-р Ригс успя да завърши и своето „Тълкувание на Новия завет" в три тома, които бяха отпечатани последователно в Цариград между 1890 и 1898 г.[175] След смъртта му (1900 г.) мисията в Цариград обнародва и сборник с преведени от него на български език 478 свещени песни[176].

---

[172] *Книга на притчите Соломонови, преведена от първообразното. Цариград – Галата, в печатницата на А. Х. Бояджияна, 1869. 91 с. 16 о. В изданието на Библията от 1871 г. старозаветните текстове съотвестваха именно на тези текстове, а не на предходните варианти от 1860, 1862 и 1864 г.*

[173] *Документи за българската история. Т. 1. С., 1931. Архив на Найден Геров. Ч. 1, 229–230.*

[174] *Иванова, Д. Цит. съч., с. 45.*

* * *

Печатната евангелистка пропаганда на американските мисионери не се заключаваше единствено и само в превеждането и издаването на Светото писание на новобългарски език. Не по-малко усилия и средства представителите на Американския съвет в Бостон и на Мисионерския съвет на Методистката епископална църква вложиха в отпечатването на популярна религиозна литература, която трябваше чувствително да подобри културата на българина в областта на вероучението и християнския морал. През периода на Късното българско средновековие т.нар. битово християнство доминираше във вярванията на местното подвластно население. Православното езичество процъфтяваше повсеместно и преминаващите през Балканите чужденци с почуда откриваха, че религиозният живот на българите представлява невероятна смесица от ортодоксални и предхристиянски практики[177]. Неслучайно един от най-талантливите и продуктивни български монаси-книжовници от XVIII в. Йосиф Брадати отбеляза с нескрита печал в свой дамаскин: „но и да се реку вам благословени християне, по многу земли ходил есмъ, и толико не сьм видел помногу бродници и самовили и магесници, колику у българска земиа".

Първопричините за това състояние на православната вяра можеха да се проследят далеч назад във времето – още от IX и X в., но и чуждото политическо господство допълнително подхрани старите езически корени. В продължение на четири и половина столетия българинът беше лишен от своя самостоятелна църква и от свои духовни водачи. Действително черквите и манастирите се опитваха да съхранят православните традиции, но борбата за оцеляване, която те ежедневно трябваше да водят, беше изтощителна. Поставено едновременно под натиска на официалните иноверски власти и на фанариотското съсловие в Цариград, нисшето православно духовенство нямаше кой знае какви възможности да се грижи за душите на своите пасоми. А и самите свещеници не бяха добре подготвени за подобна мисия, тъй като духовни училища по българските земи липсваха чак до 70-те години на XIX в.[178] Наистина през епохата на Възраждането духовенството представляваше около 40% от българската интелигенция, но данните, с които разполага съвременната историопис, показват, че 75,6% от висшите и 94,4% от нисшите български духовници притежаваха само елементарно образование, като преобладаващата част от свещениците и монасите бяха на практика малограмотни[179]. Неслучайно Петко Р. Славейков обвиняваше архиереите от страниците на в. „Македония", че „се големеят" и „скубят народа", а за свещеници „ръкополагат най-прости хора", поради което поповете по селата не знаели дори

---

[175] *Вестители на истината..., с. 101.*

[176] *Пак там, с. 103.*

[177] *Тодорова, О. Православната църква и българите XV–XVIII век. С., 1997, 212–213.*

[178] *Първото богословско училище на територията на днешна България беше открито в Лясковския манастир през 1874 г., а първата семинария – в Самоков през 1876 г.*

[179] *Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991, 158–165.*

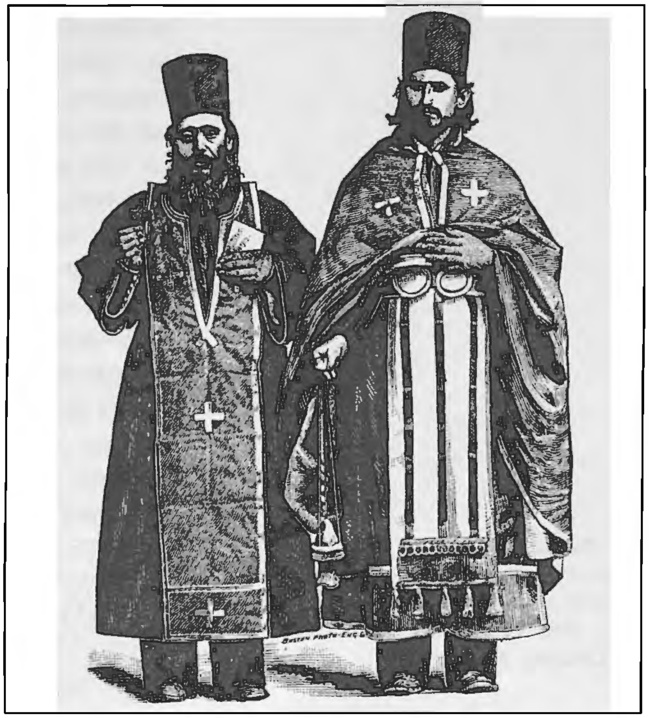

Ако спорът между православието и протестантството се решаваше в открит богословски диспут, българските свещеници не бяха конкурентноспособни на американските мисионери.

да кръщават, да венчават, да причестяват и да опяват[180]. Любен Каравелов пък обвини в уводна статия във в. „Свобода" владиците, че „попят само ония лица, които имат пари, без да се попитат знаят ли тия що се изисква от тях". „Апостолската служба – споделяше Каравелов – се продава у нас като халва, следователно епископите ни и поповете ни не са нищо друго освен духовни търговци. Различието, което съществува днес между простия търговец и между духовния търговец, т.е. архипастирът, е такава, че единът продава стока, а другият Бога; че единът се труди и печели, а другият лъже и богатее."[181]

Ниската религиозна култура на православното духовенство и християнската безпросветност на българина веднага направиха впечатление на американските мисионери. При едно от пътуванията си до Пазарджик Уилиъм Мериам отбеляза по този повод: „Разговарях с българския свещеник и открих в него един много искрен, но много невеж човек. Той каза: ние се наричаме християни, но не знаем нищо за християнското учение, изцяло сме пасивни и далеч от него. Хората са по-просветени от свещениците и няма да ги слушат, нито ще бъдат водени от тях. Ние, свещениците, не проповядваме по две причини: не знаем как, а когато го правим, хората не ни слушат. Изпълняваме нашата работа само заради насъщния. Нямаме надежда, че нещата ще станат по-добри. Не се молим."[182]

Подобни разкази и констатации можеха да се открият в отчетите и в кореспонденцията на всички протестантски мисионери в пределите на Османската империя, затова и ръководството на Американския съвет в Бостон не се поколеба да подкрепи инициативата за превеждане и отпечатване на подходяща църковнорелигиозна литература на достъпни за местното население езици. Първите такива издания се появиха още през 20-те години на XIX в. на гръцки, арменски и турски език. През 40-те години по предложение на Смирненската станция някои от най-популярните брошури като „Животът на Давид", „Нещо за безграмотните человеци", „Приятелски съвети към родителите", „Корените на пиянството" и др. бяха проведени от гръцки и на български език. Бързото изчерпване на споменатите заглавия обаче подтикна американските мисионери да преиздадат част от брошурите и постепенно да организират самостоятелно българско отделение, което работеше отначало в Смирна, в печатницата на А. Дамиан[183]. Впоследствие, след създаването на Американския библейски дом в Цариград (т.нар. Американ хан), българското отделение се премести в турската столица.

С годините броят на издаваните книги и брошури с църковнорелигиозно съдържание непрекъснато нарастваше. Според един „Распис" на книгите, които през 1862 г. се намираха в книжарницата на Христо Данов в Пловдив, американското „Евангелическо дружество" предлагаше 83 заглавия на български, гръцки, арменски, турски, арабски, еврейски, френски, английски, немски, италиански, сръбски, влашки и унгарски език. Преобладаваха различни издания на Светото писание, но сред наличната литература любознателният българин можеше да намери на родния си език и нравоучителни брошури като „Добрите дела", „Испитвание", „Спасение", „Кому трябва да вярваме", „Двете агнета" и др. Книжарницата на Данов разполагаше и с „История на Франция" (на френски език), „История на Англия" (на английски език), с българо-английски речник, с българо-английска граматика и т.н. Интересно е да се отбележи, че най-скъпата книга беше английско-турският речник, продаван за 100 гроша, а сред изданията на български език – „Блъгарско-английский словар", продаван за 20 гроша. Брошурите с църковнорелигиозно съдържание струваха между 5 и 30 пари, като само една – „Папата", се продаваше за 1 гр. и 20 пари[184]. Пълното заглавие на тази брошура, съставена през 1861 г. от Чарлс Морс, беше „Папата и Римско-католическата църква или наместник Христов ли е папата? И каква е Римо-католическата църква?" В книжката се правеше задълбочен сравнителен анализ между католическата и протестантската вяра, като с конкретни примери от социално-икономическото и културно-просветното развитие на различни държави по света се стигаше до извода, че единствено протестантството осигурява възможности за стопански просперитет и за духовна еманципация на народите. С множество любопитни данни за престъпността в по-големите европейски държави, за незаконородените деца, за материалното състояние на „средната класа" и др. под. брошурата предизвика голям интерес и през 1867 г. Американският библейски дом в Цариград я преиздаде.

---

[180] *Македония V, № 12, 23 март 1871.*

[181] *Свобода, II, № 22, 13 ноем. 1871.*

[182] *Американски пътеписи за България през XIX век. С., 2001, с. 47. Дневник на пътуването на преподобния У. У. Мериам, 7–22 ноември 1861.*

[183] *Най-голям интерес предизвика „Нещо за безграмотните человеци", преведена от Ботьо Петков и претърпяла общо 4 издания – през 1843, 1851, 1858 и 1862 г. „Приятелски съвети на родителите как требува да отхранват децата си", преведена от Захари Княжески, беше издавана 2 пъти – през 1842 и през 1851 г., и т.н.*

„Американските мисионери, щом се вмъкнаха в нашето
Отечество, испърво начнаха да подлъгват Народът
с Нравоучителни книги, а после начнаха да издават от време
на време и полемически религиозни книги, не в духът
на Евангелското учение. Ако и да подкопаваха темелите
на Православното учение, поменатите кратки книги,
като бяха направлени против православните догми,
но не бяха силно разклатили умовете на Българите, както
в онова време, когато Мисионерите направиха като един юрюш
с две пресни книги, издадени и двете в 1867 година, в които
избълваха Еретическия си яд против всичките догми
и постановления на Православната наша Черква.
На първата книга, издадена във Вена в 1867 година, заглавието е
„Протестанство с человечество и Християнство". А на
втората, печатана в Цариград все на 1867 год., заглавието е
„Истинни поклонници, или Духовно поклонение"."

Из книгата на Васил Чолаков
„Православний глас", 1869 г.[185]

Само през 60-те години на XIX в. Американ хан в Цариград издаде в печатницата на А. Минасян тридесетина нови брошури. Всички те бяха малки по обем, текстовете им бяха написани занимателно, а цените им бяха изключително достъпни. Повечето от тези брошури третираха конкретни въпроси на вярата или на християнската нравственост, но тази сложна по същество материя се поднасяше на разбираем език и с много примери от реалния живот на самите българи. Сред най-търсените заглавия се открояваха „Първа стъпка на пътя за спасението" (1864 г.), „Во всекий дом една църква или домашно богослужение" (1864 г.), „Кръстът Христов" (1862 г.), „Василчо или благочестиво дете" (1864 г.), „За лъжа[та]. Една истинска повест" (1867 г.), „За спасението. Няколко важни размишления" (1861 г.), „Причащението или Господнята вечеря" (1868 г.) и др.

---

[184] *Распис на книгыты, что ся намират за продан у книжарницата на Хр. Данова и на Съдружеството у Пловдив, 1862. (Във Вена. у книгопечятн. Л. Сомера). 14 с. 8°.*

[185] *Чолаков, В. Православный глас против протестантскыйт прозелитизъм в България. Русчюкъ, книгопечятницата на Дунавската област. 1869, с. 166.*

По същото време мисионерите и техните по-близки последователи измежду българите се заеха да превеждат от английски език и някои от най-популярните учебници и пособия като „Практическа алгебра" на Гринлиф (Иван Тонджоров – 1868 г.), „Кратки начяла от нравствена философия" на Уейлънд (Иван Тонджоров – 1869 г.), „Начялна книга за анатомия и физиология" на Катър (1867 г.) и др. Постепенно американците включиха в издателските си планове и заглавия с чисто светско съдържание. Разширявайки по такъв начин тематичния обхват на печатаната с техни средства и под техен контрол литература, те се опитаха не само да задоволят потребностите на протестантските училища от учебникарска книжнина, но и да спечелят по-широка читателска аудитория сред местното население. В подкрепа на тази констатация могат да се приведат множество примери и конкретни цифри. Преподобният Джеймс Кларк например обичаше да отбелязва, че за половин век издаваните от американците книги с религиозно съдържание достигнаха общ тираж от около 40 хил. екз., а брошурите с въздържателно съдържание – около 200 хиляди екз.[186] В годишните отчети на Американския съвет в Бостон пък извършеното в областта на печатната пропаганда се отчиташе с броя на отпечатаните през годината страници. На тази именно основа Т. Несторова проследи обема на мисионерската издателска дейност на Балканите по години от 1870 до 1909 г. – един период от четири десетилетия, през който в определени моменти годишно се печатаха по над 2–3 млн. страници. Своеобразен рекорд бе постигнат през 1909 г., когато публикациите на мисионерите в Европейска Турция достигнаха до 9 519 340 страници, като средногодишната цифра беше около 2 201 608 страници[187]. Подобни цифри обаче не трябва да се абсолютизират, защото те не пресъздават достатъчно достоверно реалното състояние на евангелистката печатна пропаганда по българските земи. Според статистиката на издадените страници например през последните години преди Освобождението се забелязва намаляване на печатната активност на американците от 5 018 000 страници през 1870 г. до 522 000 страници през 1874 г., като тенденцията на спад е преодоляна бързо и през 1878 г. са отпечатани вече 2 462 500 страници. Рязко понижаване се наблюдава пак едва през 1898 г. – 520 607 страници, но след 3–4 години на колебания ситуацията отново е овладяна[188]. Ако се вгледаме по-внимателно в развитието на българското книгопечатане през 60-те и 70-те години на XIX в. обаче, някои от изводите за книгопечатната активност на американците (според броя на страниците на техните издания) трябва неминуемо да бъдат прецизирани.

---

[186] *Цит. по: Николов, Й. Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. – Истор. преглед, 1969, № 4, с. 91.*

[187] *Несторова, Т. Цит. съч., 79–80.*

Вярно е например, че до Кримската война протестантите играеха важна роля в издаването на български книги. Но постепенно родните книжари понатрупаха опит и самочувствие и през третата четвърт на века осезаемо свиха дела на мисионерите на българския пазар. Между 1860 и 1865 г. например Американският библейски дом в Цариград издаде 31 книги с религиозно-образователно съдържание. Между 1866 и 1870 г. броят на новите книги беше 24, от 1871 до 1875 г. – 17, а от 1876 до 1878 – само 5. Ако към тези цифри добавим и всичките 17 църковни книги, дело на Американ хан, но без посочена точна дата на издаване, то максималният брой на отпечатаните от американците български книги за периода от 1860 до 1878 г. беше 94. За същия период от време общият брой на всички отпечатани български книги беше над 1300, т.е. мисионерските заглавия съставляваха вече само 7,2% от издадените български книги срещу 22,22% през 1842 г. или пък срещу 37,5% през 1843 г. Въпреки че отстъпиха от позициите си обаче, американските проповедници продължиха да залагат на качеството, на атрактивността и на достъпността на своите издания.

Прочее те никога не са и имали амбицията да се конкурират с българските книжари и печатари. Напротив. Мисионерите добре си даваха сметка, че от гледна точка на евангелизаторските си намерения провежданата от тях печатна пропаганда сред българите си беше скъпа и неефективна филантропия. Затова и по-критично настроените протестантски служители често поставяха под съмнение необходимостта да се заделят нови и нови средства за издателска дейност, особено когато ставаше дума за учебникарска и светска книжнина. Все пак съветът в Бостон реши, че това направление от работата в България трябва да се запази и очевидно не сгреши, защото години по-късно точно тези усилия на американските мисионери получиха най-искреното и най-високото признание от страна на следосвобожденските историци и културоведи.

> *„Главната задача на протест. мисионери е била тогава, както е известно, да създадат религиозна българска литература, която, трябва да признаем, на много места принесе грамадна полза на българската младеж, която усвояваше свободно принципа на критиката на Свещенното писание и другите религиозни наши вярвания. Разбира се, че тази критика смаза безпощадно старото фанатически религиозно вярвание наше и може би застрашаваше да нанесе големи пакости на нашия народен организъм – кой знае, но за това пък отвори очите на мнозина, способствува за премахването колко-годе на нашата индиферентност, безенергичност и в своето ошумотение от ударът върху*

---

[188] *Пак там, с. 79.*

> *много религиозни православни вярвания мнозина се подигнаха по-нависоко и подириха за себе си обществени идеяли. Всичко това може особено да се каже за Македония, гдето българският дух е бил по-силно натиснат, повече смазван."*
>
> Из статия на Юрдан Иванов,
> посветена на Константин Фотинов, 1894 г.[189]

За популяризиране идеите на евангелизма сред възрожденските българи известна роля изигра и общественият дебат „за" и „против" действията на протестантските мисионери – дебат, който съпътстваше изявите на американците почти през целия им престой по българските земи. Още през 60-те и 70-те години на XIX в. по страниците на възрожденския периодичен печат започнаха редовно да се появяват статии и материали, изпълнени с нападки срещу чуждите пропаганди и представящи мисионерите като заплаха за народното единство. Обработването на общественото менние в тази посока продължи и след Освобождението, като под натиска на Екзархията в антипротестантската кампания се ангажираха понякога и официалните държавни институции. Американците обаче не останаха безучастни към организираните срещу тях атаки. Вместо търпеливо и безмълвно да понесат отправените им обвинения, те активно се включиха във вестникарската полемика и доколкото им се позволяваше, се опитаха да се защитят. Нещо повече. В усилията си да опровергаят налаганата в публичното пространство представа за евангелистките проповедници като врагове на народа и хитри конспиратори те умело използваха българската преса или пък отпечатваха специално подготвени за целта брошури, прибягвайки често при това до помощта на своите най-опитни и най-надеждни последователи измежду местното население.

През 1861 г. например в Цариград беше издадена малката брошура „Клевети на вестник „България" против протестантити". Под формата на писмо „към един българин от едного члена на Евангелският съюз" мисионерите в турската столица отговориха чрез тази брошура на анонимните материали във вестника на униатите, в който прочее протестантите се квалифицираха като еретици и зловредни за християнството манипулатори[190]. Появата на брошурата обаче не попречи на Алберт Лонг да се възползва от възможностите на „България" и една година по-късно да публикува именно във вестника на Драган Цанков авторски материал, посветен на българо-гръцката църковна разпра[191]. Впоследствие д-р Лонг често отпечатваше свои статии в Славейковата „Македония" и дори във в. „Отечество". Съпругата на Илайъс Ригс пък – Марта (Мери) (Martha Riggs), използва през 1869 г. в. „Право", за да популяризира идеите на американските мисионери по въпросите, свързани с еманципацията на жените[192]. Две години по-късно същият вестник отпечата дописка от ямболския учител Димитър Иванов в подкрепа на протестантските училища[193].

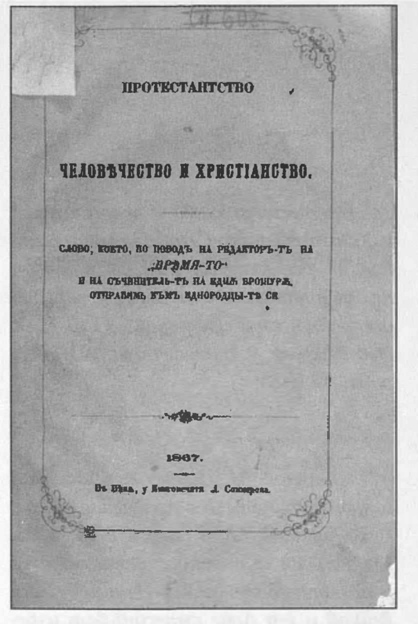

ПРОТЕСТАНТСТВО

ЧЕЛОВѢЧЕСТВО И ХРИСТІАНСТВО.

СЛОВО, КОЕТО, ПО ПОВОДЪ НА РЕДАКТОРЪ-ТЪ НА
„ВРѢМЯ-ТО"
И НА СЪЧИНИТЕЛЬ-ТЬ НА ЕДНѪ БРОШУРѪ,
ОТПРАВИМЪ КЪМЪ ЕДНОРОДЦЫ-ТѢ СИ

1867.

Брошурата на Андрей Цанов даде нов импулс на печатната полемика за ползата от евангелското учение.

---

[189] *Иванов, Ю. Константин Г. Фотинов. – В: Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика и чествованието паметта на основателя ѝ Константин Фотинов. С., 1894, с. 10.*

[190] *Клевети на вестник „България" против протестантити. Писмо към един българин от едного члена на Евангелският съюз. Цариград, 1861. 8 с. 16°.*

[191] *България, IV, № 22, 10 септ. 1862.*

[192] *За образованието на женския пол. – Право, IV, № 43, 20 дек. 1869.*

[193] *Пак там, VI, № 10, 3 май 1871. Димитър Иванов беше възпитаник на мисионерското училище на о. Малта и по-късно беше учил в Роберт колеж.*

Показателна за проявяваната от американците пропагандна гъвкавост и находчивост беше и издадената през 1867 г. полемична брошура „Протестантство с человечество и Християнство. Слово, което по повод на редакторът на „Времято" и на съчинительт на една брошура, отправям към еднородците си"[194]. Текстът на брошурата беше отговор на нападките, които Тодор Бурмов периодично отправяше срещу протестантските мисионери от страниците на в. „Време". За да се подсили ефектът, книжката беше отпечатана във Виена анонимно, но включеният в научно обращение документален материал подсказва, че авторството принадлежеше най-вероятно на Андрей Цанов, като финансирането на брошурата се пое изцяло от Американското библейско дружество в Цариград.

Цитираните примери с Димитър Иванов и Андрей Цанов не бяха изолирано явление. Напротив. Те очертават нещо много съществено в подхода на американските мисионери. Насочвайки се към осъществяването на системна евангелистка пропаганда сред българите, протестантските мисионери умело заложиха на възможността ефективно да се възползват от помощта на тогавашната българска интелигенция. Още през 30-те и 40-те години на XIX в. те привлякоха в изпълнението на своите пропагандни проекти Неофит Рилски, Константин Фотинов, Сава Радулов, Ботьо Петков. По-късно по различни поводи те успяха да ангажират Христодул Костович-Сичан, Пандели Кисимов, Петко Славейков, Христо Данов и редица други влиятелни личности, повечето от които си останаха верни на православието. Емблематичен в това отношение беше случаят с Петко Р. Славейков – един от безспорните лидери на българската възрожденска интелигенция. Връзките на Славейков с протестантите започнаха от Търново, когато като учител в старопрестолния град той се запозна с д-р Алберт Лонг. Търсейки подходящ помощник за новия превод на Библията, д-р Лонг оцени способностите на Петко Славейков и му предложи срещу 1000 гроша месечна заплата да се включи в екипа на И. Ригс[195].

През 1864 г. Славейков действително се установи в Цариград и през следващите години участва активно в превеждането и редактирането на Библията. Мнозина съвременници подозираха, че той редактираше и много от религиозните брошури, издавани по това време от американските мисионери, въпреки че самият Славейков, а и неговите родственици упорито отричаха този факт[196]. Някои от личните неприятели на поета подмятаха дори, че услугите, които Петко Славейков правеше на американците, са част от „цената", която той трябваше да плаща, затова че синовете му Иван и Рачо учеха като стипендианти в Роберт колеж. Подобни съмнения се прокрадваха и поради обстоятелството, че по страниците на в. „Македония" Петко Р. Славейков се застъпваше за повече толерантност към протестантските мисионери, публикуваше статии на д-р Ал. Лонг, препечатваше материали на в. „Зорница". Нещо повече. Славейковата „Македония“ често се използваше от по-изявените местни последователи на евангелистките идеи – Петър Мусевич, Андрей Цанов, Иван Тонджоров и др., като трибуна за ревностна защита на изявите на техните американски пастири. През октомври 1867 г. например в „Македония“ беше отпечатана дописка, която осъждаше нашумялата саморазправа на старозагорци с Чарлс Морс[197], а през ноември с.г. беше дадена възможността и на самия Морс да представи своята версия за случилото се с Марийка Янкулова – ученичка в местното протестантско училище. Андрей Цанов пък успя чрез вестника на П. Р. Славейков да популяризира училищните и църковните наредби в САЩ, които го бяха впечатлили по време на учението му там[198].

---

[194] *Протестантство с человечество и Християнство. Слово, което по повод на редакторът на „Времято" и на съчинительт на една брошура, отправям към еднородците си. 1867. Във В[и]ена, у книгопечатн. Л. Сомерова. 39 с. 8°.*

[195] *Стоянов, М. Петко Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – Родина, III, кн. 3, март 1941, с. 91. По въпроса за точната датировка на запознанството между Петко Р. Славейков и д-р Лонг съществуват известни противоречия. Както сам Славейков признава в спомените си, първата му среща с Лонг става в Търново по време на неговото учителстване там. Но тъй като Славейков учителства на два пъти в Търново, някои автори отнасят запознанството с Лонг още към 1859 г., а други – едва към 1861 г. Според Димитър Косев предложението за сътрудничество към П. Р. Славейков беше отправено от Лонг и Ригс през 1862 г., когато двамата мисионери лично „ходили при Славейков в Трявна" (Вж. Косев, Д. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. С., 1986, с. 75.) В кореспонденцията на П. Р. Славейков се пази писмо на А. Лонг от 20 август 1861 г., от което личи, че предварителните разговори за Славейковото участие в превеждането на Библията са се водили още през лятото на 1861 г. (НБКМ БИА, II В 713). При всички положения обаче окончателното привличане на Петко Славейков става едва през 1864 г. (Вж. Славейков, П. П. Съчинения. Т. 6. С., 1982, с. 38.)*

[196] *Стоянов, М. Петко Р. Славейков ..., с. 93.*

Подобно на Славейков мисионерите умело се възползваха и от услугите на Христо Г. Данов, чиято книжарница в Пловдив дълги години служеше като канал за разпространение на печатаните от тях издания в Цариград. По същия начин през 60-те и 70-те години на XIX в. д-р Лонг и неговата съпруга активно допринесоха за популяризиране сред образованите българки на феминистките идеи чрез Евгения Кисимова от Търново. Очевидно американските мисионери добре владееха изкуството да печелят приятели сред българския елит, което от своя страна ги улесняваше в усилията им да затвърдят у местното население представата за протестантството като действително толерантна и с нищо незаплашваща устоите на православието вяра.

> *„Ако протестантите наброяват само около десетина свои последователи в целия окръг на своята деятелност, то не могат поне да се упрекнат нито в лъжливи обещания, нито в измама, към каквито прибягват техните католически съперници, за да привличат народа. Новите протестанти са се покръстили съвсем съзнателно и доброволно и не искат на всяка цена да увеличават броя си. Като оставим настрана религиозния въпрос, не може да не отдадем нужната справедливост за истинските услуги, оказани от протестантите на българите, толкова повече че тези услуги са съвсем безкористни. Те още с идването си се заеха с основното изучаване на българския език и успяха вече да преведат няколко учебника, напечатани от тях в Цариград и раздавани безплатно на народа. Сега те са посветили времето си на превеждането на Свещеното писание и богослужебните книги на народен български език и както се чува, трудът им напредва много успешно.“*
>
> Из рапорт до Славянския комитет в Москва
> за извършена обиколка из Одринския пашалък, 1862 г.[199]

Примерите за това как мисионерите успяваха да се възползват от всяка възможност, за да разширят общественото си влияние и за да закрепят извоюваните си вече позиции, бяха много и едва ли е необходимо да се спираме подробно на всеки един от тях. Достатъчно би било да се припомни, че в определени моменти дори най-радикално настроените възрожденски патриоти демонстрираха съпричастност или поне разбиране към вършеното от представителите на Американския съвет в Бостон. В края на 1860 г. например, когато българският църковен въпрос съвсем се забатачи в множеството увъртания на Портата и в безплодните препирни с Патриаршията, Иларион Макариополски – един от всепризнатите водачи на църковното движение, открито „заигра“ с американските мисионери, като пред близки и непознати започна да се зарича, че „по-напред ще стане протестантин, нежели да остане под гръцка йерархия“[200] и че „е готов да иди и в Америка“[201], стига само българите да останат твърди в позициите си срещу Патриаршията. През 1874–1875 г. пък, когато мисиите в Сирия и Мала Азия станаха обект на атаки и погроми от страна на фанатизирани местни мюсюлмани, материали в защита правата на американските протестанти започнаха да публикуват дори такива последователни противници на чуждите пропаганди като Кириак Цанков и Христо Ботев[202].

---

[197] *Македония, I, № 48, 28 окт. 1867.*

[198] *Пак там, V, № 10, 9 март 1871 г. – „Учебна деятелност в Америка“.*

[199] *Материали из дейността на Славянския благотворителен комитет в Москва. – II, БИБ, 1929, № 4, 178–202.*

> *„Портата се е спречкала и с една от оние велики сили, които никак не обичат да се шегуват. Тая сила е Северна Америка, а причината на спречкването е следующето произшествие. От някое време насам в Сирия е захванало да се разпространява протестантството и между турското население. За тая цел американските мисионери са основале няколко училища. По една заповед от великия везир тие школи биле затворени, а учителите из тях хвърлени в темница. Американският посланик е протестувал енергически против това насилие и поискал е строго да се накажат виновниците на това дело. Портата са е отклонила от категорически отговор и струната между нея и Америка са е обтегнала до такава степен, щото е близо до скъсване. Каква ли плесница ще да изяде [Високата порта] от не съвсем вежливите янки?!“*
>
> Из политическия обзор на Христо Ботев
> във в. „Знаме“, 1874 г.[203]

Натрупаният през 60-те и 70-те години на XIX в. опит в областта на печатната пропаганда на български език беше продължен от американските мисионери и след Освобождението. В новата политическа обстановка акцентът в издателската дейност отново се постави върху религиозно-образователната литература, но видимо се разнообрази и обогати и учебникарската, и светската книжнина. Осезаемо се разшири и разпространителската мрежа. Първите издания се разнасяха и продаваха например лично от мисионерите, които при обиколките си в даден район вземаха определено количество от готовите вече книги и ги пласираха сред местното население. Някои от евангелистките издания се продаваха и по панаирите и седмичните пазари, а в селищата, където американците успяха да открият постоянно действащи мисионерски станции, разпространението се осъществяваше и в домовете на самите проповедници или в техните училища. През 60-те години на XIX в. много книги се популяризираха и продаваха чрез книжарницата на Христо Данов в Пловдив, както и чрез неговите агенти в по-големите български градове.

---

[200] *Архив на Г. С. Раковски. Т. 3. С., 1966, док. 31, с. 121. Писмо на Константин Ранов, Цариград, до Георги Раковски, Белград, 5 януари 1861.*

[201] *Пак там, док. 118, 372–375. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Георги Раковски, Белград, 5 април 1861.*

[202] *Вж. напр. Знаме, I, № 1, 8 дек. 1874; Балканул, I, № 18, 21 юни 1875 и др.*

[203] *Знаме, I, № 1, 8 дек. 1874.*

По това време мисионерите започнаха да прибягват и до услугите на специално наемани за целта „книжари" от средите на местното население, като обикновено това бяха ученици от протестантските училища или пък вече приели протестантството българи. Сред по-известните книжари евангелисти се открояваха имената на Петър Мусевич от Пазарджик, Костадин Петканчин от Банско, Георги Караиванов от Ямбол, Стою Боюклийски от Ихтиман, Михаил Тенев от Битоля, Никола Тренчев от Банско, Васил Караиванов от София, Янко Дончев от Панагюрище.

> *„Това писмо се основава предимно на сведения относно усилията на местен жител, нает като пътуващ книгопродавец. Той е арменец от Никомедия, препоръчан от някои братя за работа в Пловдив, където се намира от септември миналата година. Г-н Мериам пише, че той е направил две обиколки под наше ръководство, едната на север, а другата – на юг от Пловдив. Разпространявал е и продавал брошури и Новия завет на български, гръцки, турски, арменски и иврит, както и други религиозни книги. Проповядвал е Евангелието в 40 градове и села в околностите на споменатия град. Тези градове и села имат население повече от 100 хил. души. Обикновено след пристигането [си] в някое селище той се е обаждал на свещениците и учителите, ако е имало такива, и ги е запознавал с характера на своята мисия и съдържанието на кутиите си. След това е посещавал хановете. Свещениците най-често са били благосклонно настроени и това е отваряло пътя на хората към неговата стая в хана и той продавал Новия завет и други части от Библията и проповядвал Евангелието... След като пристига в Пловдив, нашият книжар незабавно започва да се готви за втора обиколка, макар че зимата вече е дошла не на шега. Той пламти от усърдие да проповядва на селяните и да им носи словото на Живота..."*
>
> Из писмо на Уилиъм Мериам
> до „Missionary Herald", 1861 г.[204]

Споменатите канали за разпространение на мисионерската книжнина по българските земи се запазиха и след Освобождението. Съхрани се и ролята на специализираната „библейска" книжарница в Американ хан, Цариград, но постепенно евангелистки книжарници бяха открити и в Самоков, София, Пловдив, Битоля. С годините значително се подобри и рекламата за подготвяните мисионерски издания. По страниците на периодичния печат редовно се пускаха съобщения за новополучени заглавия, отпечатваха се и тематични обявления-каталози на евангелските книжарници за наличните за продан книги. Често по-малките брошури се раздаваха безплатно. Въведе се и възможността за осигуряване на отделни поръчки по пощата с наложен платеж. На разпространителите по места книгите се предоставяха с висока отстъпка и т.н.

Анализът на издадените през последните десетилетия на XIX и началото на XX в. книги показва, че в печатната протестантска пропаганда настъпиха и други промени. Все по-голям дял от издаваните евангелистки брошури и материали бяха вече дело не на американските мисионери, а на техните български последователи, като особено продуктивни бяха Иван Тонджоров, Андрей Цанов, Петър Шопов, Х. Димитров, Т. Найденов, М. Попов и др. Част от издателската програма на протестантите започна да се реализира в Самоков покрай утвърждаването му като найреномираното в края на XIX в. средище на американското мисионерско образование в българските земи. Отделни заглавия бяха отпечатани в Пловдив, други – в София. Така своеобразният монопол, който Американският библейски дом в Цариград си беше извоювал в сферата на евангелисткото книгоиздаване, след Освобождението се разпадна. Тази „децентрализация“ до голяма степен се дължеше на възприетата по онова време политика от страна на големите мисионерски централи в САЩ постепенно да подготвят изтеглянето си от Балканите за сметка на все по-активното ангажиране с протестантска пропаганда на местните евангелски църкви и дружества.

---

[204] *Американски пътеписи ..., 42–43.*

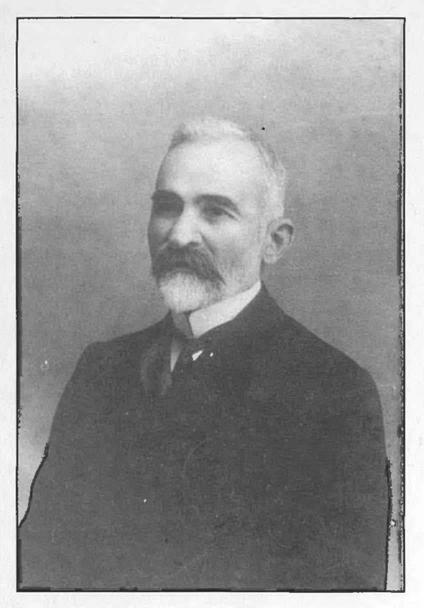

Андрей Цанов (1842–1933) бе сред най-сполучливите „открития“ на мисионерите. През 1860 г. той постъпи в американското мисионерско училище в Пловдив. По-късно завърши Hamilton College, Ню Йорк. След завръщането си в България учителства за кратко в Разград. От 1874 г. се премести в Самоковското мисионерско училище, където остана четвърт век. След Освобождението А. Цанов участва активно в дейността на Българското евангелско дружество.

Действително през 80-те години на XIX в. Българското евангелско дружество поукрепна и с методическата помощ на американските мисионери сравнително бързо съумя да се впише в издателския бизнес. Показателна в това отношение беше дейността на Софийското „брошурно дружество“, ръководено от Марко Попов, което подготви и пласира хиляди брошури с религиозно и нравствено съдържание. Подобна активност развиха П. Сливенски от Пловдив, В. Велчев от Бургас и др.[205] Амбициозно издателско присъствие на българския книжен пазар през 80-те и 90-те години на XIX в. демонстрираха и печатницата на Американската евангелска мисия в Свищов, и печатница „Надежда“ в същия град. Първата успя да издаде 16 заглавия, а втората – 14, между които „Животът на Исуса Христа“ на Яков Стокър (1890 г., в превод от английски на Стефан Томов), „Лъснати диаманти“ на Джон Тод (1887 г., преведена от Манола Икономова), „Уйлям Шекспир“ на Даниил Уайз (1890 г., преведена от Ст. Томов), „Сборник от ораторски речи на знаменити европейски и американски оратори“ на Стефан Соколов (1892 г.) и др.[206]

Към посочените примери биха могли да се приведат и редица други свидетелства, илюстриращи пропагандната активност на американските мисионери и техните български последователи в края на XIX и началото на XX в. Всички тези примери обаче водят към три основни извода. Първо, започнатото през епохата на Възраждането от представителите на Американския съвет в Бостон в областта на българското книгоиздаване беше продължено и доразвито и след Освобождението. Второ, въпреки че превежданата и отпечатваната с помощта на американските мисионери църковнорелигиозна, учебникарска и светска литература трябваше да обслужва прозелитизма сред българите, с тематичното си разнообразие и с безспорните си печатарски качества тази литература даде тласък в развитието на модерното книгоиздаване в следосвобожденска България. Трето, издадената от американските мисионери богословска книжнина изигра съществена роля за популяризиране идеите на евангелизма сред българското население, но като цяло това не доведе нито до рязко увеличаване броя на българските протестанти, нито пък до разширяване влиянието на евангелистките църкви в тогавашното българско общество.

---

[205] *Вестители на истината ..., с. 107.*

[206] *Георгиев, Л. Свищов – издателски и печатарски център. XIX–началото на XX век. Свищов, 1997, 315–317.*

* * *

През януари 1864 г., двадесет години след като Константин Фотинов постави със своето прочуто „Любословие" в Смирна началото на българския периодичен печат, на книжния пазар се появиха две нови български списания. И двете носеха името „Зорница", но едното се издаваше в Браила от Христо Ваклидов, а другото – в Цариград от американския мисионер Алберт Лонг. И двете списания си поставяха за цел да подпомагат духовното развитие на българския народ, но първото залагаше на литературата, а второто – на протестантските ценности и на християнския морал. Четящите и любознателни българи посрещнаха с надежда появата им и с интерес очакваха техните поредни книжки. Съдбата на двете „Зорници" обаче беше твърде различна. Още през юли 1864 г. Христо Ваклидов беше принуден да преустанови издаването на списанието си поради сериозни финансови затруднения. Д-р Алберт Лонг също трябваше да преодолява пречки от всякакво естество, но за разлика от Ваклидовата „Зорница" протестантското списание се превърна в най-дълголетното българско списание, излизало преди Освобождението – общо 12 годишни течения, като и след 1878 г. „Зорница" продължи да излиза редовно чак до 1901 г. През 1876 г. от него се роди и седмичен вестник със същото име, който излизаше с кратко прекъсване между 1897 и 1901 г. до ноември 1948 г.

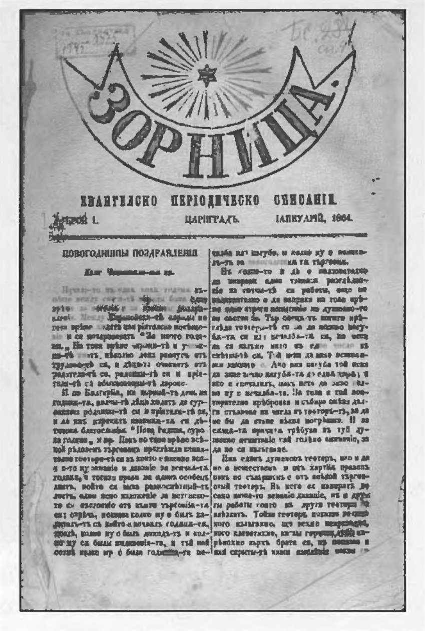

ЗОРНИЦА.

ЕВАНГЕЛСКО ПЕРІОДИЧЕСКО СПИСАНІЕ.

ЦАРИГРАДЪ. ІАНУАРІЙ, 1864.

НОВОГОДИШНЫ ПОЗДРАВЛЕНІЯ

Напоследък в научната литература започна да се налага представата, че действителният създател на сп. „Зорница" не бе Лонг, а д-р Илайъс Ригс.

Когато се интерпретират тези факти, трябва да се вземе предвид обстоятелството, че през същата тази 1864 г. броят на българските периодични издания беше 9 – 6 вестника и 3 списания, като три от вестниците – „Съветник", „Гайда" и „Българска пчела", излизаха от предходната 1863 г. и просъществуваха до края на 1865 г. Два от новите вестници – „Бъдущност" и „Бранител" (и двата бяха дело на Георги Раковски и се печатаха в Букурещ) имаха още по-кратък живот, тъй като Раковски не успя да намери нужните му средства. От Ваклидовата „Зорница" излязоха само няколко броя. „Духовни книжици за поучение" на Райко Блъсков, религиозно и нравоучително списание, издавано в Болград, имаше амбицията да укрепи устоите на православната вяра и се ползваше с подкрепата на по-голяма част от тогавашната българска емиграция. През 1864 г. Райчо Блъсков успя да обнародва 8 броя, но втората годишнина на списанието се проточи от 1866 до 1868 г. (общо 12 книжки), след което и то престана да излиза.

Вестник „Турция", редактиран от Никола Генович и издаван в Цариград, оцеля чак до 1873 г., но основната причина за това му

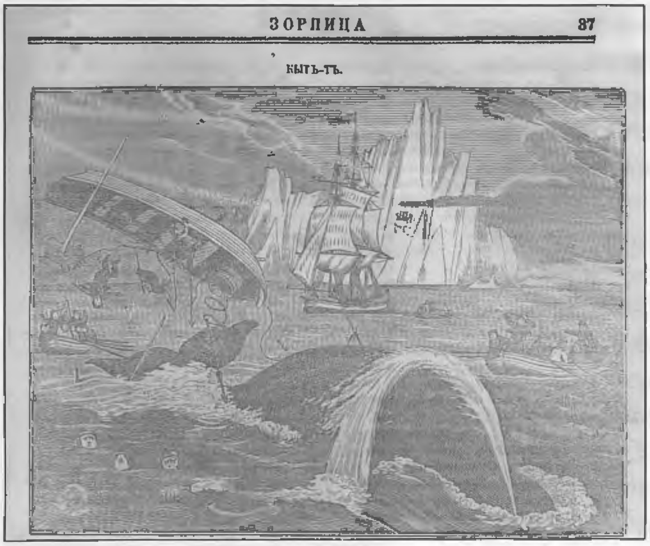

ЗОРНИЦА 87

КЫТЪ-ТЪ.

Още преди да са прочели „Моби Дик“ българските деца знаеха, че китът е истинско страшилище за непредпазливите моряци.

„дълголетие“ беше неговата туркофилска ориентация. Единствено Лонговата „Зорница“ „доживя“ до Освобождението и причините за това не бяха нито по-голямата ѝ финансова осигуреност, нито пък политическата протекция, с която чуждите мисионери би трябвало да се ползват в пределите на Османската империя. Издателите на „Зорница“ също боравеха с ограничени парични ресурси и след 1874 г. бяха принудени дори да съкратят обема на 12-те книжки от 92 на 48 страници. Орязаният бюджет на мисиите през 1895 г. пък принуди американците да прехвърлят печатането на списанието от Цариград в Самоков, като за по-изгодно „Зорница“ беше слята с другото мисионерско младежко евангелистко списание – „Детеводител“. Що се отнася до евентуалния „политически комфорт“, който често се привиждаше на българските вестникари, щом станеше дума за американските им побратими по перо, то публикуваните по страниците на списанието материали често бяха на границата на разрешеното от цензурата и неведнъж мисионерите ставаха обект на обвинения от страна на властите, че „Зорница“ размътва главите на християнските поданици със свободолюбивите си идеи и внушения.

Почти фолклорно звучене в това отношение придоби предаваният от поколение на поколение сред протестантските пастири в българските земи разказ за това как беше издействано разрешението за издаване на сп. „Зорница“. След продължително и напразно изчакване на необходимото съгласие от страна на Високата порта д-р Лонг потърсил съдействието на американския пълномощен министър в Цариград. В отговор на тази молба секретарят на посолството (Х. Браун) се срещнал с великия везир Али паша и настоятелно го помолил да направи необходимото, за да може сп. „Зорница“ да започне да се печата. Първоначално Али паша категорично отказал, като се обосновал с това, че списанието имало политически характер. „Но, Ваше превъзходителство, – отговорил изуменият Браун. – Вие сте страшно заблуден, то е религиозно списание.“ „Да, но на каква религия? – попитал великият везир. – На протестанската – отговорил смело Браун.“ Тогава разпаленият Али паша отвърнал многозначително: „Добре, но протестантството е републиканизъм!“[207] Как е продължил разговорът между секретаря на американската легация в Цариград и великия везир е трудно да се установи, но очевидно Браун е успял да убеди Али паша, че „Зорница“ няма да се занимава с политика, защото няколко седмици по-късно разрешителното за издаване на списанието беше дадено и д-р Лонг спокойно се зае да го печата в типографията на арменеца Минасиян, разположена в „Джамлъхан“ № 15.

„Зорница“ беше замислена като общообразователно и религиозно списание, в което читателска аудитория от различни въз-

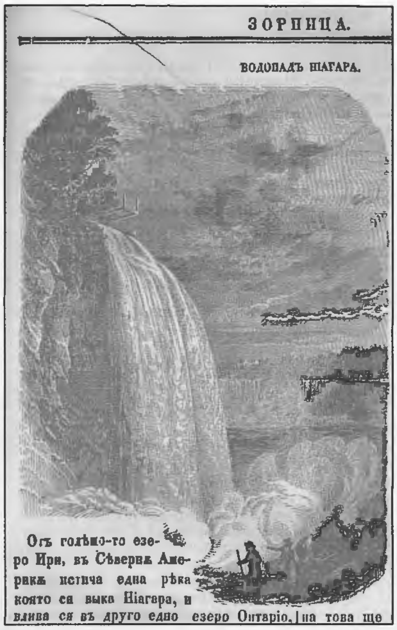

ЗОРНИЦА.

ВОДОПАДЪ НІАГАРА.

Отъ голѣмо-то езеро Ири, въ Сѣвернѫ Америкѫ истича една рѣка която са вика Ніагара, и влива ся въ друго едно езеро Онтаріо.|на това ще

В сп. „Зорница“ българите успяха да видят за първи път и едно от природните чудеса на света – Ниагарския водопад.

---

[207] *Вестители на истината ...., с. 65.*

расти и социални групи можеше да открие полезна за себе си информация в областта на християнската вяра, нравствеността и морала, географията, историята, литературата. По страниците на списанието се разказваше за непознати животни и растения, за далечни страни и чуждоземни народи, за неизвестни светове и необясними явления. От „Зорница" любознателният българин можеше да научи нещо повече за океаните и ледниците, за сталактитите и минералите, за огнепоклонниците в Индия и за индианците в Америка, за слънчевите и лунните затъмнения, за диамантите в Африка и за вътрешната топлина на Земята. Тук можеха да се прочетат разкази за живота на Дарий и Петър Велики, на Абрахам Линкълн и Джордж Вашингтон, поучителни беседи за християнските ценности, както и полезни съвети в стил „Направи си сам" или пък „Домашен лекар". Почти във всеки брой на „Зорница" имаше и църковна поезия и дори нотни песнопения.

> *„Прочутият метеоролог (въздухомерител) от градът Бруклин срещу Нов Йорк, имал куче, което бил научил да го събужда всякой час през нощта тутакси, като чуело, че дрънка часовникът, за да записва на значенията на барометърът и на термометърът."*[208]
>
> *„Казват, че на свършването на годината 1868 имало във всичкийт свят 109 177 мили железни пътища. От тези пътища Европа има 56 660; Азия – 4474; Африка – 583; Австралия – 789; Южна Америка – 1424. Съединените щати в Америка имат най-много от всяка друга държава, имат 42 225 мили; Британия иде подир тях, която има 14 247; и Франция пада трета с 9934 миля и Прусия четвърта с 5926 миля."*[209]
>
> Из „Зорница", 1869 г.

Повечето текстове в „Зорница" се превеждаха от вече публикувани в различни англоезични издания материали, но имаше и такива, подготвяни специално за списанието. Част от статиите бяха придружавани и от великолепно изработени илюстрации, а в последната за всяка година книжка се публикуваше и общото съдържание на цялата годишнина. „Зорница" се списваше разбираемо за всички българи, пък и цената ѝ беше атрактивна – само 5 гроша за Цариград и 10 гроша за всички останали селища. Редакцията осигуряваше и по един брой безплатно за всяко училище, чието настоятелство се обърнеше директно към издателите. Като добавим и тематичното разнообразие на „Зорница" – всичко това обясняваше защо списанието на американските мисионери предизвика непознат до този момент за българските условия интерес. Според една статистика от 1869 г. тиражът на „Зорница" беше 2000 екз., на в. „Македония" – 1100, на в. „Право" – 700, а на в. „Турция" – само 500 бр. „Зорницата" водеше класациите и по брой на абонати. В Цариград

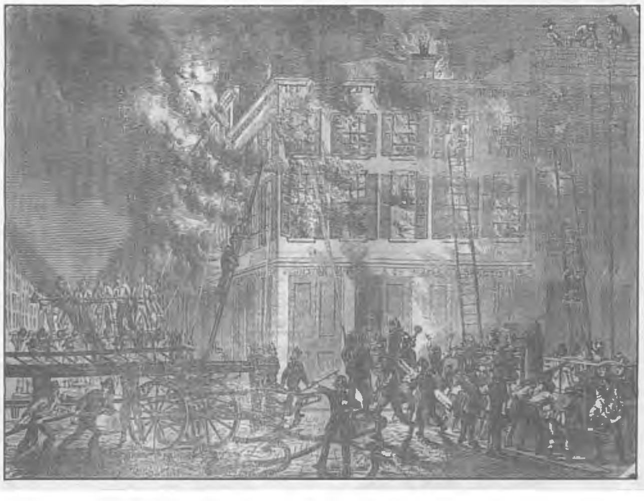

И през XIX в. пожарите в Цариград бяха чести явления, но с разказа си за голямата огнена стихия в Ню Йорк сп. „Зорница" впечатли всички свои читатели.

---

[208] *Зорница, V, № 6, юни 1869, с. 45.*

[209] *Пак там, № 8, авг. 1869, с. 62.*

например тя се получаваше от 112 души, а извън столицата – от 700 души. В същото време абонатите на „Право“ бяха 435, а на „Турция“ – 400. Само Славейковата „Македония“ имаше малко повече абонати – 825, но да не забравяме, че за нея се абонираха почти всички български училища и читалища[210]. Десет години по-късно абонатите на сп. „Зорница“ достигнаха 3700, а през 1883 г. – 5382. Впоследствие тиражът на списанието постепенно намаля и през 1889 г. спадна на 2200 бр., но дори и тогава „Зорница“ си имаше своите редовни читатели и абонати[211].

Популярността на „Зорница“ се дължеше на много фактори, но два като че ли се открояваха над другите. Макар и замислена като списание за пропагандиране на евангелистките идеи, „Зорница“ никога не придоби чисто религиозен характер. Материалите, посветени на евангелската вяра и на християнския морал, никога не се натрапваха самоцелно, а умело се вписваха в общообразователната информация и често се представяха в контекста на общочовешките ценности за добро и лошо, за справедливост и свобода, за толерантност и прогрес. Контентанализът на присъстващите в съдържанието на всяка годишнина теми категорично доказва подобно твърдение. През първата година например в 12-те книжки на „Зорница“ бяха публикувани общо 152 материала. От тях 37 (24,34%) третираха въпроси на вярата; 35 (23,03%) – на нравственото възпитание; 50 (32,89%) бяха посветени на любопитни факти и сведения; 11 (7,24%) имаха научнопопулярен характер; 6 (3,95%) разглеждаха проблеми, свързани със стопанската активност на човека. Включени бяха и 13 стихотворения на религиозна тема (8,55%). Съотношението между религиозното и светското се запази и през следващите години, като постепенно съдържанието на „Зорница“ се обогати и с нови тематични рубрики като домашни рецепти, разкази за исторически личности и събития и др. под.

Втората предпоставка за успеха на „Зорница“ беше екипът, който стоеше зад списанието. От основателите на „Зорница“ – д-р Лонг и д-р Ригс, до техните сътрудници и по-късните редактори на списанието, всички, свързани с подготовката, издаването и разпространението на „Зорница“, бяха съмишленици и приятели, които убедено и безкористно се бяха отдали на една обща кауза. Разбира се, в научната литература могат да се открият и опити за противопоставяне на някои от главните фигури, които движеха списанието, най-вече Лонг и Ригс. Тези опити се основават обикновено на свидетелствата на Дж. Кларк, Ед. Хаскел, У. Лок, Р. Томсън, според които заслугите за появата на „Зорница“ принадлежаха не на Лонг, а на Ригс. В някои публикации се твърди дори, че първите броеве на списанието бяха редактирани от Илайъс Ригс, защото по това време Лонг отсъствал от турската столица[212].

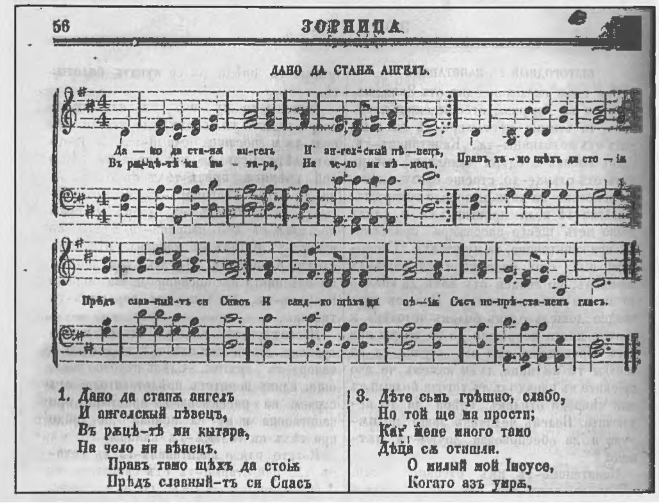
56 ЗОРНИЦА

ДАНО ДА СТАНѪ АНГЕЛЪ.

Да — но да ста-нѫ ан-гелъ И ан-гел-скый пѣ—вецъ,
Въ рѫ-цѣ-тѣ ми кы - та-ра, На че-ло ми вѣ—нецъ.
Правъ та - мо щѣхъ да сто — ѭ
Прѣдъ слав-ный-тъ си Спасъ И слад—ко щѣхъ да о—ѭ Съсъ не-прѣ-ста-ненъ гласъ.

1. Дано да станѫ ангелъ
И ангелскый пѣвецъ,
Въ рѫцѣ-тѣ ми кытара,
На чело ми вѣнецъ.
Правъ тамо щѣхъ да стоѭ
Прѣдъ славный-тъ си Спасъ

3. Дѣте съмъ грѣшно, слабо,
Но той ще мя прости;
Кат' мене много тамо
Дѣца сѫ отишли.
О милый мой Іисусе,
Когато азъ умрѫ,

Сп. „Зорница“ редовно предлагаше на българските учители и ученици материали за нотно пеене.

Трудно е да се прецени доколко хронологията на събитията в тези сведения е достоверна и доколко тя не е плод на поизбледнелите от времето спомени на споменатите мисионери. Прочее Лонг беше официално натоварен да се заеме с редактирането на „Зорница“ от Американския съвет в Бостон, въпреки че той самият беше подчинен на Методистката епископална църква. Неговото име фигурираше като редактор на списанието и в обявите за набиране на абонати за „Зорница“ още от първата ѝ годишнина. Да не забравяме и още нещо. През 1863–1864 г. Лонг и Ригс работеха съвместно по редактирането на българския превод на Библията. Нормално би било в процеса на това сътрудничество двамата мисионери да споделят личния си опит и заедно да чертаят планове за бъдещето на евангелското дело по българските земи. В този именно смисъл опитите за прецизно отмерване „заслугите“ на единия за сметка на другия не ще променят общата оценка за значението на свършеното от Ригс и Лонг.

---

[210] *Пак там, № 5, май 1869, с. 40.*

[211] *Генов, Г. Цит. съч., с. 86.*

[212] *Въпросът за ролята на Ригс при издаването на „Зорница“ е подробно разглеждан от Г. Генов. Вж. Генов, Г. Цит. съч., 55–56.*

В действителност „Зорница“ не беше творение само на Ригс или на Лонг, а на цялата протестантска колония в Цариград и най-доброто доказателство за това беше обстоятелството, че наред с двамата в списването на „Зорница“ активно участваха Мери Ригс, Йозиф Грийн (Joseph Greene), Иван Тонджоров, Петър Мусевич, Димитър Иванов, Петко Славейков и др. Когато д-р Лонг отсъстваше от Константинопол, както стана през пролетта на 1866 г. след неговото заминаване за САЩ, редактирането на списанието се поемаше от Илайъс Ригс. През 1872 г. д-р Лонг стана преподавател в Роберт колеж и за около две години „Зорница“ временно не излизаше. През 1874 г. официален редактор на списанието стана преподобният Йозиф Грийн[213], но практически цялата работа се осъществяваше под ръководството на Ригс. От януари 1898 г. заради икономии списанието беше обединено със сп. „Детоводител“ – детско списание, издавано от американската мисионерска станция в Самоков. Така т. 32 на „Зорница“ и т. 12 на „Детоводител“ бяха отпечатани в едно книжно тяло под общото име „Зорница и Детоводител. Полумесечен вестник за младежи и деца“. Първите два броя на новата „Зорница“ – от 1 и от 15 януари 1898 г., се отпечатаха в Пловдив под редакцията на д-р Кингзбери и К. Терзиев. Следващите броеве обаче започнаха да се печатат в Евангелско-училищната печатница в Самоков, като за редактор беше определен Робърт Томсън. От ноември 1898 г. той беше заменен с К. Терзиев, а от декември с.г. редактор, отговорник и издател на списанието стана С. Д. Мишайков. Четири години по-късно някогашната месечна „Зорница“ окончателно спря.

Библията светило наше
О, колко драгоценна е
Книгата Божия!
Вожд е по пътят към небе,
Светло в тъмнина.

То да покаже славата
На Спас нашего,
И силата и любовта,
Отгоре е дошло.

То весели тъжни сърдца
През дольт на сълзи,
Распръснува виделина
В най-мрачните страни.

То ще ни води през нощта
На път привременен
Доде да видим славата
На светлий вечен ден.

Стихотворение, публикувано
в „Зорница и Детоводител“, 1898 г.[214]

---

[213] *Повечето автори го изписват като И. Грийн, тъй като по този начин името на редактора е отразено в самото списание.*

[214] *Зорница и Детоводител, № 15, 16 юли 1898, с. 60.*

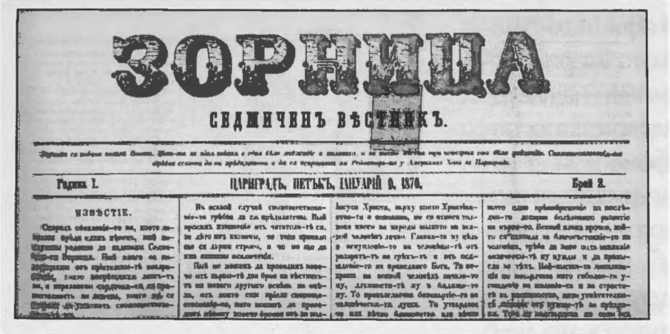

ЗОРНИЦА

СЕДМИЧЕНЪ ВѢСТНИКЪ.

Година I. ЦАРИГРАДЪ, ПЕТЪКЪ, ІАНУАРІЙ 9, 1876. Брой 2.

ИЗВѢСТІЕ.

Появата на седмичника „Зорница“ се превърна в събитие за зажадненлите за повече информираност възрожденски българи.

През 1874 г., когато редактирането на месечната „Зорница“ беше поето от преподобния Грийн, събранието на Мисията за Европейска Турция взе решение да започне и издаването на седмичен вестник под същото име – „Зорница“. Замисълът на американските мисионери целеше досегашното списание да се ориентира към по-младежката аудитория, а бъдещият вестник да привлече вниманието на по-възрастните български читатели. Седмичната „Зорница“ щеше да се издава от Американското евангелско общество в Цариград, а печатането щеше да се осъществява в типографията на арменеца Арамиян, намираща се в „Агопиан хан“ № 12. Редакторството беше поверено на опитния Теодор Байнгтън, като един предварителен брой беше отпечатан експериментално още през декември 1875 г., но официално вестникът започна да излиза всеки петък от 2 януари 1876 г.

> *„Седмичната Зорница, която ще излиза всякой петък, ще е особено за възрастните. Тя ще е домашен вестник и ще съдържава поучителни и любопитни сведения от всякой вид. Една страница ще се пълни с политически новини. Ний ще даваме разни сведения за напредъкът в науките и изкуствата. Ний обаче не щем да ся ограничаваме само с настоящи събития, но ще вместяваме членове за знаменити лица, за любопитни събития и за забележителни открития и на миналите векове. ... Ние ще съдействуваме според силите си с всичките списания, които ся старают да покажат, че народното просвещение е потребно за народното благоденствие, че чистата нравственост е самата здрава и вярна основа за лично и народно благополучие и че Господ Исус Христос е Великий Изкупител на всички, които се уповават на него.“*
>
> Из програмата на в. „Зорница“, 1876 г.[215]

Историята на в. „Зорница“ е била обект на многобройни проучвания от страна както на историци, така и на културоведи и журналисти[216]. Разбира се, не всичко, свързано със седмичника на Американското евангелско общество, е казано, но и досегашните изследвания са достатъчни, за да се очертае безспорното място на в. „Зорница“ в обществено-политическия и културния живот на българите. Затова, без да впускам в подробно излагане на всичко онова, което е вече известно, ще си позволя да откроя само някои от по-общите щрихи, очертаващи характера, разпространението и значението на седмичната „Зорница“.

Още след появата си през 1876 г. в. „Зорница“ се утвърди като един от най-авторитетните и най-търсени български вестници. През 1877 г. нейните абонати бяха около 3000, което си беше рекорд за тогавашната възрожденска преса. Да не забравяме при това, че вестниците по онова време се четяха не само от техните абонати, а и от много техни близки и познати. Така че при „вторичната си употреба“ те достигаха до много по-широк кръг от читатели, особено когато ставаше дума за онези бройки, които се получаваха в читалищата или пък в училищата. Един от старите варненски евангелисти Жеко Саблев разказваше например как през 1876 г., когато държал дюкян в Шумен, след като Черна гора и Сърбия започнаха война с Турция, „много турски офицери от шуменския гарнизон идваха да им съобщавам новините. Особено живо се интересуваше комендантът на Шуменската крепост. Минавайки край магазина ми, той заставаше край вратата и питаше: „Момче, „Звездата" дойде ли?" И сядаше в малкото ми дюкянче да слуша с внимание онова, което му превеждах."[217]

---

[215] *Зорница, I, № 1, 2 ян. 1876.*

[216] *Несторова, Т. Цит. съч., 84–87; Генов, Г. Цит. съч., 61–86; Бобчев, Ст. Преглед на българский печат (1844–1894). Пловдив, 1894 и др.*

След Освобождението броят на абонатите продължи да расте и през 1881 г. вестникът се издаваше в тираж от 4022 екз. Междувременно „Зорница" започна да се печата в печатницата на А. Х. Бояджиян в Американ хан, а разпространението се осъществяваше чрез мрежа от сътрудници и дописници, включваща 13 големи български града на територията на Княжеството, Източна Румелия и Македония. През 1885 г. редактор на „Зорница" стана Робърт Томсън, като през следващите няколко години абонатите на вестника достигнаха до 4000–4200 души. Постепенно обаче тиражът започна да намалява, за да спадне през 1896 г. до 1176 бр. Между 1897 и 1901 г. вестникът временно беше спрян, а когато от 1 януари 1902 г. печатането му се възстанови, той започна да излиза в Пловдив като „независим" вестник. Всъщност „Зорница" продължи да си бъде евангелистко издание, но вече чисто българско. Редактор на „Зорница" стана Андрей Цанов, а сред разпространителите и сътрудниците (общо 21 души от 20 селища) нямаше нито един американски мисионер. Интересно е да се отбележи и че всичките 20 селища, където „Зорница" разполагаше със свои сътрудници, се намираха в границите на Княжеството.

След установяването на „Зорница" в Пловдив видими промени настъпиха и в съдържанието на седмичника. До 1897 г. американските мисионери поддържаха разнообразни рубрики, с които се опитваха непрекъснато да разширяват кръга на своите читатели. Специално внимание се отделяше на евангелистката пропаганда и на нравственото възпитание, но сред тематичните акценти се открояваха и такива въпроси като промените в международните отношения, вести от политическия живот на Княжеството, дописки от Македония и Одринска Тракия, научни и книжовни новости, любопитни факти, свързани с историята и развитието на САЩ и др. под. През 1893 г. например в религиозно-нравствения отдел на вестника бяха публикувани 214 материала, в научния и обществения – 342 материала, а в рубриката за политически вести – 115. Една година по-късно материалите в религиозно-нравствения отдел бяха 226, в научния и обществения – 329, а в рубриката за политически вести – 157.

„В град Новий Йорк има 200 дружества, които ся грижат
за доброто на сиромасите. Тези дружества, заедно с градското
управление, иждивяват всяка година по 7 000 000 долари
(около 140 000 000 гроша) за благодетелни дела."

---

[217] *Вестители на истината ..., с. 110.*

„През 1874 г. железниците в Масачузец, Съединени държави в Америка, са носили 42 000 000 пътници и от това голямо число само един ся умъртви чрез приключение от железниците."
Из в. „Зорница", 1876 г.[218]

След подновяването на вестника през 1902 г. Андрей Цанов се опита да запази в общи линии тематичния облик на „Зорница", като редакцията продължи „да взема живо участие във всички въпроси, отнасящи се до напредъка и благоденствието на народа". Новото беше, че вестникът активно се включи в типичните за началото на миналия век партизански и политически боричкания в Княжество България. Издателите на „Зорница" се ангажираха дори да се борят за унищожаването на „многото партии, които са съсипителни за народа и отечеството ни"[219]. Политическото злободневие обаче не беше най-силната страна на дейците на българската евангелска църква и затова постепенно тази проблематика отстъпи пред традиционните теми, свързани с проблемите на вярата, християнския морал и мисионерското дело в Македония. Появиха се и рубрики, в които се проследяваше организационната дейност на Българското евангелско дружество, активността на отделните евангелски църкви и общини, историята на мисионерството по българските земи и др. под. Логичният резултат от тази „метаморфоза" беше, че с годините влиянието и обществената роля на „Зорница" поспадна и в крайна сметка вестникът се превърна в издание на и за българските евангелисти.

Разбира се, евангелистката периодика в следосвобожденска България не се свеждаше единствено и само до седмичната и месечната „Зорница". Още през 1887 г. под редакцията на Мейбъл Слипър в Самоков започна да излиза детското евангелистко списание „Детоводител". В същия град през 1889 г. по инициатива на Андрей Цанов Българското евангелско дружество започна да издава и сп. „Домашен приятел". Три години по-късно се появи и „Българско въздържателно знаме", а междувременно по-богатите и по-дейни евангелистки общини в страната си организираха и регионални издания като сп. „Християнски свидетел" в Свищов, „Младежки вестител" в София и др. Във всички тези списания и вестници обаче американските мисионери или не участваха, или пък присъствието им беше чисто символично.

Отношението на православната църква към американските мисионери

„Клета София, това ли ти е било определено, щото едничкото ти училище да влезе в протестантски ръце? ... То е голям срам за нашия град ..."[220]

Когато американските мисионери започнаха да проучват възможностите за продължителна евангелистка работа в пределите на Османската империя, никой от членовете на съвета в Бостон не си правеше илюзията, че протестантската пропаганда на Балканите ще се осъществява безконфликтно и безпроблемно. Действително условията за работа сред поданиците на падишаха не можеха да се сравнят с изпитанията, които мисионерите трябваше да преодоляват в Африка, Далечния изток или пък сред някои от индианските племена в Северна Америка. Но въпреки това пратениците на съвета се готвеха за изненади, особено от страна на мюсюлманското население, за чийто верски фанатизъм и жестоки нрави американците бяха само чували и чели.

---

[218] *Зорница, I, № 1, 2 ян. 1876, с. 2; № 2, 9 ян. 1876, с. 7.*

[219] *Пак там, XXII, № 1, 3 ян. 1902.*

[220] *Време, II, № 11, 22 окт. 1866.*

Още при изграждането на първите си станции във владенията на султана мисионерите с изненада установиха, че най-големият им враг не са нито мюсюлманското духовенство, нито официалните власти, а представителите на местните християнски църкви. И главната причина за това би трябвало да се потърси в обстоятелството, че независимо от филантропските си подбуди протестантите в отделните провинции на Османската империя пораждаха ревност, враждебност и съпротива от страна на тукашните църковни институции. Къде по-силни, къде по-слаби, тези прояви бяха естествена реакция на отхвърляне на „непознатото“, на „иноверското“, на „чуждото“, и имаха за цел да защитят както устоите на традиционните религиозни вярвания на населението, така и интересите на местното духовенство. Американските мисионери в българските земи не бяха пощадени от подобни атаки и до края на изследвания период бяха принудени непрекъснато да се бранят от отправяните им обвинения и нападки. Важно е да се отбележи обаче, че чак до средата на XX в. антипротестантската пропаганда по българските земи нямаше „антиамериканска“ окраска. Отбелязвам тази констатация със съзнанието, че мнозина от читателите ни могат да я възприемат като проява на някакви „модни“ политически увлечения. Изворовият материал по един категоричен начин показва обаче, че възрожденските българи не само ясно разграничаваха „американското“ от „протестантското“, но и съумяваха да се предпазят от пренасянето на чисто религиозните страсти върху отношението им към САЩ и към американската култура въобще.

* * *

Първите успешни действия на американските мисионери в Смирна и Константинопол предизвикаха бурни реакции в средите на висшия православен клир в Османската империя. Но Гръцкото въстание от 1821 г. и последвалата руско-турска война (1828–1829) изправиха Цариградската патриаршия пред много по-сериозни проблеми и едва след като политическата ситуация в подвластните на падишаха територии се нормализира, въпросът за чуждите пропаганди отново излезе на дневен ред. През 1836 г., малко след като британските и американските мисионери в Смирна се споразумяха на общо събрание да обединят усилията си за издаване и разпространение на евангелистка книжнина сред отделните балкански народи на техните собствени езици, Патриаршията в Цариград започна сериозно да се притеснява. По нареждане на Григорий VI в столицата беше създадена Църковна духовна централна комисия, която получи широки пълномощия, за да организира неутрализирането на протестантската пропаганда в пределите на Османската империя. По-късно регионални подразделения на Централната комисия бяха изградени във всички епархии, а в по-големите селища функционираха и местни комисии, в които се привличаха най-влиятелните светски и духовни лица.

В борбата срещу „англо-американците" Патриаршията призоваваше да се използват всички възможни средства: от събиране и изгаряне на протестантската книжнина до затваряне на техните училища и изолиране на лицата, поддържащи контакти с американските мисионери[221]. Емблематична за настроенията на църковния клир към чуждите мисионери беше и брошурата на Григорий VI – „Църковно и синодално циркулярно писмо", отпечатана в голям тираж през 1836 г. в Цариград. Анализирайки основните принципи на протестантската вяра, патриархът заклейми протестантството като ерес и препоръча да се вземат конкретни мерки срещу американските мисионери и техните привърженици сред местното население, като призова всички православни християни да окажат достоен отпор на „лутеро-калвинизма"[222].

Реакцията по места не закъсня. Свещеници и архиереи, монаси и светски лица подеха подадения от Патриаршията сигнал и с готовност се включиха в мащабната кампания срещу протестантите навсякъде, където те вече се бяха установили трайно. В Смирна например всички гърци, които работеха през 30-те години на XIX в. като прислуга в семействата на американските мисионери, бяха убеждавани от своите попове

> *„да не се поддават на протестантските внушения"*

и да следят за всяка стъпка на чужденците[223]. Подобни мерки се вземаха и в Цариград, а по-късно и в Одрин, Пловдив, Стара Загора, София, Шумен, Самоков. Православното духовенство изискваше от своето паство да бъде бдително и внушаваше, че морално задължение на всеки истински християнин е да противодейства с каквото може срещу попълзновенията на мисионерите, защото те са

> *„безбожници, които не почитат нищо свято"*
> *и „си позволяват всичко".*

В усилията си да задържат подопечното им паство в лоното на православието местните архиереи наблягаха на специфичните за протестантството елементи, безапелационно противопоставяйки ги на някои местни религиозни традиции и вярвания, като например строгото спазване на постите, ръсенето със светена вода, целуването на кръста и на ръката на свещениците, кръстенето, почитането на иконите, тържественото отбелязване на църковните празници и др.

> *„И който е Православен, тяхна (на протестантите – б.м., П.М.) книга като види, в огън да я хвърля;*

---

[221] *Данова, Н. Цит. съч., с. 106.*

[222] *Пак там.*

[223] *Missionary Herald, Vol. 33, July 1837, p. 304. Писмо на Д. Темпл до съвета в Бостон от 22 ноем. 1836.*

но били и други книги, ако и да не са тяхно издание,
а като е техен превода, пак се неприемат, защото не сме
нуждни за техните книги, нито е прав преводът им.
Прочее, братие! Сас тях да се не събирате: от тях съвет
да не приемате, по техните науки да са не повеждате, след
техните нрави да не тръгвате, техните книги и развратни
брошури да не прочитате, от техните дружества
са отдалечавайте и сас тях приятелство не правете.
Мислите ли, че те като са обхождат сас нас приятелски,
с мазни ласкателства, че ни обичат? Че са не гнусят от нас? Да!
Обичат ни, но ако вървим по съветите им.
Но проповедниците им голямо лицемерие употреблявят помежду
нас! А които от нашите са прелъстили към тях, те йоще
лицемерието не научили и заради това бълвоча си на явно
изригуват и са гнусят от нас, като от най-голяма нечистота...“

Из издадената през 1870 г. от Матей Преображенски
брошура „Защита на православието нападнато
от протестанските мисионери
сас разни брошури“[224]

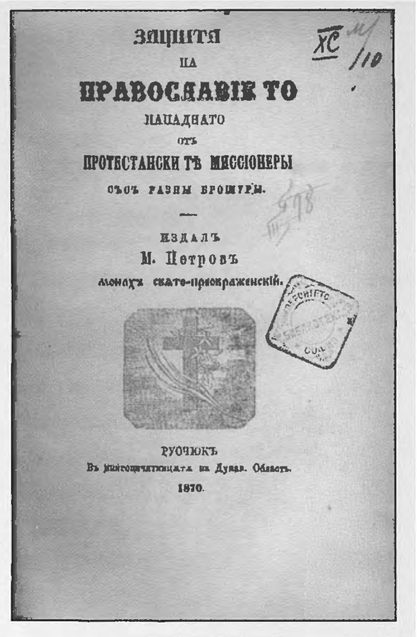

ЗАЩИТА
НА
ПРАВОСЛАВІЕ ТО
НАПАДНАТО
ОТЪ
ПРОТЕСТАНСКИ ТѢ МИССІОНЕРЫ
СЪСЪ РАЗНЫ БРОШУРЫ.
—
ИЗДАЛЪ
М. Петровъ
монахъ свято-преображенскій.

РУСЧЮКЪ
Въ [illegible] на Дунав. Область.
1870.

XC М/10
978

* * *

Антипротестантските прояви в българските земи до Освобождението бяха инспирирани донякъде и от страна на руската дипломация. Още след откриването на първите мисионерски станции в пределите на Османската империя Азиатският департамент започна да възприема американците не само като реална заплаха за единството на православието на Балканите, но и като потенциален съперник в борбата за политическо и културно влияние над подвластното на падишаха християнско население. С годините отрицанието и откритата враждебност към пратениците на протестантските църкви се засилваха, като през третата четвърт на XIX в. тази линия се превърна в същностен елемент от поведението на руските дипломатически представители в Османската империя. По думите на д-р Хемлин руските посланици в Цариград не криеха отношението си към американските мисионери и ясно даваха да се разбере, че Александър II

„никога няма да позволи протестантството да встъпи в Турция“.

По този повод обрьгналият на какви ли не странности в действията на Азиатския департамент мисионер обичаше да разказва как по време на Кримската война англичаните успели да пленят руски полковник разузнавач, който, „преоблечен под булото на един германски пътешественик“, обикалял големите турски градове, но не за да разучава разположението на турските гарнизони, а за да изяснява къде и какви станции поддържаха американските мисионери[225].

След Парижкия мирен договор, когато пратениците на Американския съвет в Бостон предприеха първите си по-сериозни опити за последователна евангелистка работа в българските земи, руските консули в Одрин, Пловдив, Видин и Търново започнаха системно да събират сведения за активността на протестантските пастири. За целта те използваха свои протежета сред местното население, предимно измежду наскоро завърналите се руски възпитаници, които стриктно следяха и отразяваха и най-дребните подробности из живота и дейността на американските мисионери.

---

[224] *Петров, М. Защита на Православието нападнато от протестантските мисионери сас разни брошури. Русчюк, 1870, 10–11.*

[225] *Родолюбец, № 2, 16 ноем. 1888, с. 13.*

„Като ся съмнявам дали Ви писах нещо за Протестантите в Пловдив, то считам за длъжност да Ви пиша оттука. Те като отидоха в Пловдив, и като Вие не ся намерихте, хванали къщата на покойния Аргирча за живеене. Те съвършенно ся принесоха там и сега вече живеят в упоменатата къща. Един от тях се пресели в Загра, гдето хванал дома на едного нашего священика, а между това и свещеникът ще живее заедно с него. Писах за тоя подлог в Търново до едного моего приятеля да известе тая несъобразна на Священничеството попова постъпка на Владиката, че да видим...“

Из писмо на Константин Василиев, Одрин,
до Найден Геров от 15 октомври 1859 г.[226]

Някои българи сами си предлагаха услугите на руските консули, тъй като искрено вярваха, че Русия е единствената сила, способна последователно и без никаква корист да защитава устоите на православната вяра в Османската империя. По своя инициатива те се наемаха да събират информация за протестантските мисионери и предприемаха дори конкретни опити за ефективно противодействие на чуждите пропаганди по места.

„... Научили сте се потом и за Проповедниците, що са пръснати из Болгария Англоамерикани и Езуити. Того ради сега можити, господа, да повторите за мене да пишити на определеното място за някоя милост, понеже по тая церковна рабута що ходе да укротявам народа и да го воспирам от преступлението, понеже сам познат саду из Болгария, ачи и Естествено имам дарования за да са послушвам ...“

Из писмо на Апостол Конкович от Габрово
до Найден Геров, Пловдив, 19 октомври 1859 г.[227]

В края на 1860 г. директорът на Азиатския департамент генерал-майор Егор Ковалевски изготви секретна инструкция до руските консули в българските земи, в която разясняваше необходимостта Русия да защитава православието с всички възможни средства.

„Ние не можем – се отбелязваше в инструкцията – да не вземем живо участие в православните дела и с равнодушие да наблюдаваме откъсването на наши единоплеменници от него. Затова Азиатският департамент Ви възлага да следите с непрекъснато внимание за действията на иноверските пропаганди и с всички средства да се стараете да поддържате у славяните чувството за преданост към православната църква.“

На консулите се препоръчваше и да започнат доверителни разговори с православните свещеници и с по-влиятелните първенци, в които да се постараят да внушат, че руското правителство в най-скоро време ще отстрани досегашните си грешки по отношение на българо-гръцкия конфликт и че Русия ще разчита занапред на българите да устоят на

---

[226] *Из архивата на Найден Геров. Кн. 1. С., 1911, с. 59.*

[227] *Пак там, с. 918.*

„враждебните чуждоземни влияния от Запада"[228].

Малко по-късно в антипротестантската кампания по българските земи се включиха и Славянските комитети в Москва и Петербург, както и русофилски настроените дейци на Одеското българско настоятелство. Независимо от Азиатския департамент, а понякога и много по-настоятелно от него, представителите на тези формации също събираха сведения за американските мисионери в българските земи и пряко се ангажираха в организирането на конкретни мероприятия за ограничаване на тяхното влияние. Така се родиха идеите за откриване в балканските владения на Високата порта на руски духовни мисии; за осигуряване на по-добри възможности за обучение на православни свещеници в руските семинарии; за засилване на материалната помощ за българските училища; за отпускане на повече стипендии за български младежи, желаещи да продължат образованието си в Русия; за откриване на българско Висше училище в Пловдив и др. под.[229] Повечето от тези начинания останаха, разбира се, под формата на грижливо пpraномерувани предложения до правителството или до отделни министри, но усърдността на някои от руските консули, особено на Найден Геров в Пловдив, при събирането на информация за американските мисионери беше впечатляваща.

За по-тясното обвързване на руската дипломация в борбата срещу протестантската пропаганда по българските земи допринесоха и някои конкретни прояви на нетърпимост между православни и протестанти. Във възникналите конфликти мисионерите и техните местни съмишленици се възползваха от закрилата на английската и на американската легация, докато замесените в съответните инциденти православни българи трябваше сами да поемат цялата тежест на закона. Когато през 1866 г. например между американските мисионери и Рилския манастир възникна спор, действащият по това време в София Чарлс Морс настоятелно поиска съдействието на английския вицеконсул в Одрин Блънт, който без никакво колебание издейства от властите съдебно решение в полза на протестантите[230]. През есента на 1867 г. пък отново благодарение на Чарлс Морс 30 българи от Стара Загора, които бяха набедени, че активно са участвали в нашумелия скандал около опитите на Морс да подтикне една девойка от мисионерското училище да приеме протестантството, бяха арестувани, като впоследствие двама от тях дори починаха в затвора[231].

Събитията в Стара Загора се разчуха и поучени от опита си, българите започнаха вече сами да търсят покровителството на руските консули. Това на практика пък правеше Азиатския департамент още по-съпричастен към опитите на православното духовенство да неутрализира или поне да ограничи влиянието на американските мисионери в българските земи. Показателен в това отношение беше примерът с православните българи от с. Меричлери, Чирпанско. На 29 април 1873 г. те подадоха официална молба до руския посланик в Цариград ген. Николай Игнатиев, в която настояваха за неговата намеса в тяхна защита, тъй като във възникналия конфликт с местните протестанти последните разчитаха на дипломатическата подкрепа на Англия и САЩ[232].

---

[228] *Документи за българската история. Т. 1. Архив на Найден Геров. Ч. 1. С., 1931, 189–190.*

[229] *Пак там, 274–279, 495–497 и др.*

[230] *Пак там, 403–404.*

[231] *Документи за българската история. Т. 2. Архив на Найден Геров. Ч. 2. С., 1932, с. 36.*

Разбира се, не всички прояви на съпротива срещу осъществяваната от американските мисионери евангелистка работа бяха инспирирани отвън – било от Цариградската патриаршия, било от руската дипломация. Редица влиятелни възрожденски дейци се притесняваха от успехите на евангелистката пропаганда и възприемаха кълновете на протестанството по българските земи като сериозна заплаха за формиращата се възрожденска нация. Водени от чисти патриотични подбуди, те се ангажираха да „разбулят" истинското лице на мисионерите и без някой да ги подтиква към това, се опитваха да привлекат общественото внимание към евентуалните опасности за единството на народа.

> *„Ах, какъв срам! Да отхвърлим из църкви си фанариотски[те] имена, да изгоним владици[те] им, а да си наложим само като волове главити в железни [х]умоти! Като щели сме да правим от рабство на робство, що бяха тия викове, тия крясаци у нас? И дивити в Америка бяха по-достойни от нас да го направят!"*
>
> Из писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград,
> до Георги Раковски, Белград, от 9/21 ноември 1860 г.
> по повод действията на униати
> и протестанти сред българското население[233]

Особено показателни за антипротестантските настроения в средите на българската възрожденска интелигенция бяха разсъжденията на Любен Каравелов. В много от своите статии и политически брошури Л. Каравелов не скриваше възхищението си от САЩ и често свързваше бъдещото политическо развитие на българите, а и на Балканите с установения от американците демократичен модел. През 1870 г. обаче той написа специална уводна статия за в. „Свобода", в която изрази крайно отрицателното си отношение към напъните на чуждите пропаганди и по-специално на протестантите да „посеят" своето учение сред българите.

> *„... И така, нашият народ е счастлив да чуе сякакви учения и сякакви идеи и днес той има толкова приятели, колкото народности има в Европа, Азия, в Африка и Америка. Да, ние днес имаме много учители, много съветници и помощници, но ни у едного из тях ние не намираме искреност и безлицемерно братство; секи е станал наш брат и доброжелател с егоистични цели ...*
> *Колкото за протестантите или за „Библейското общество", ние не знаеме що и да мислим. Какво и що желае това общество? С каква цел то пропагандира по България? Какви са неговите стремления и неговите тенденции? ...*
> *В „Библейското общество" са повечето американци, които ние сме се научили да уважаваме и почитаме, и затова нам ни се чини твърде чудно, даже не иска ни се и да вярваме, че тия*

---

[232] *Пак там, 77–78.*

[233] *Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. С., 1957, с. 667.*

люде, които трябаше да кажат последната дума
за нравствената и физическата свобода на човекът, тия днес
проповядват квакерски и методически идеи и вваждат между
народите повече заблуждения, когато трябаше да им
избистряват умовете и да им покажат истинският път,
който води секи един народ към неговото счастие и добро.
Само човеческите идеи и истинното образование съединяват
народите – както са тия съединили американците.
Самото „Библейско общество" твърде добре знае, че в Америка
съществуват 50 вери и 50 народности, а американските
граждани са повече съединени между себе си, нежели католическа
Франция и православна Русия... За да бъде човек свободен
физически, той трябва да бъде по-напред свободен нравствено.
Нам ни е известно, че целта на „Библейското общество" едно
време беше да проповядва единство между сичките народности
и вероизповедания, да проповядва братство между сичките
хора, които живеят на земята, с една дума, идеите на това
дружество бяха космополитически или човечески; но днес то е
излязло извън своята програма и проповядва това, щото е съвсем
противоположно на неговите първоначални намерения. Нам
пишат из Свищов, че квакеро-методическата фантазия и
евреохристиянската вяра се разширява се повече и повече по
България и ако българският черковни въпрос се не реши по-скоро,
то много българи щат се заразят и ще изменят на вярата си,
а следователно и на народността си. Нам ни е известно така
също, че „Библейското общество" обръща най-главното свое
внимание на българите, когато неговата длъжност
е да просвещава турците и евреите.
И така, протестантските мисионери и „Библейското
общество" не съединяват, а разединяват народите, когато
сеят между един народ, какъвто е българският,
схизма и несъгласия ..."[234]

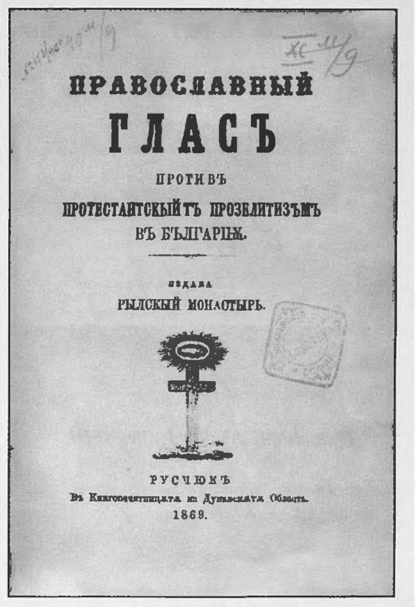
ПРАВОСЛАВНЫЙ
ГЛАСЪ
ПРОТИВЪ
ПРОТЕСТАНТСКЫЙТЪ ПРОЗЕЛИТИЗЪМЪ
ВЪ БЪЛГАРІѬ.

ИЗДАВА
РЫЛСКЫЙ МОНАСТЫРЬ.

РУСЧЮКЪ
Въ Книгопечатницата на Дунавската Область.
1869.

В борбата срещу протестантските мисионери българските свещеници залагаха и на печатната пропаганда.

* * *

Враждебното отношение от страна на българското духовенство съпътстваше евангелизаторската работа на американските пратеници през целия разглеждан период. Независимо дали българите си имаха вече своята Екзархия или все още бяха подчинени на Цариградската патриаршия, православната църква в българските земи нито за момент не преустанови борбата си срещу чуждите мисионери, като приемствеността в тази борба можеше да се проследи дори в използваните от съответните църковни институции и техните служители методи и средства за противодействие. Примерите за това бяха десетки.

През лятото на 1864 г. например Цариградската патриаршия се оплака на великия везир, че американските мисионери все по-открито пропагандират прозелитизма сред подвластното християнско население. И въпреки че опасността беше твърде преувеличена, Високата порта взе решение временно да затвори някои „заведения", където мисионерите проповядваха, една тяхна типография и една от „книгопродавниците" им[235]. Тези крайни мерки, както писа цариградският официоз „Журнал дьо Константинопл", в действителност противоречаха на водената от турското правителство политика на веротърпимост, но властите не можеха спокойно да гледат как едно от вероизповеданията с „подкупване" и с други нечестни средства се опитва да си спечели привърженици за сметка на другите религиозни общности.

---

[234] *Свобода, I, № 12, 22 ян. 1870. Вж. Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 7. С., 1985, 133–135.*

> *„Протестантската вяра има без съмнение право за покровителството на правителството толкоз, колкото и другите вери, които ся изповядват в Турция, но тя не може да има преимущества, които не са били дадени и не са могли да са дадат на никоя друга вяра."*[236]

Намесата на турското правителство в спора между православни и протестанти разбуни общественото мнение в столицата и породи разнопосочни тълкувания и сред българите, и сред чуждестранните наблюдатели. В крайна сметка обаче дипломатическите представители на Великобритания и САЩ протестираха енергично пред великия везир и малко по-късно взетите наказателни мерки срещу мисионерите в Цариград бяха отменени.

През 1872–1873 г. доста шум се вдигна и около събитията в с. Меричлери, Чирпанско. По това време за даскал в селото беше привлечен възпитаникът на Болградската семинария Сава Катрафилов. Още след установяването си в Меричлери той се възмути от успехите на американските мисионери и организира истинска война срещу техните местни последователи. Както си спомня години след Освобождението Иван Андонов, поп Сава Катрафилов

> *„беше един самозван работник и буен патриот. В това си качество той подбуди и разбунтува цялото село Меричлери против появилите се протестанти, та на връх Великден посред бял ден православните селяни изгарят църквата им и разсипват училището им до основите. Даже – добавя старият поборник – и мъртвците, които били опети и погребани с протестантски поп, били изровени от гробищата и отново опети с православни попове."*[237]

Дори и да беше попреувеличил някой и друг щрих от случилото се в Меричлери, разказът на Иван Андонов е ярка демонстрация за това какви измерения придобиваше нетърпимостта между православни и протестанти, ако от двете страни застанеха по-упорити и по-твърдоглави водачи. А че събитията в Меричлери съвсем не бяха махленска препирня личи от кореспонденцията на православните българи с Найден Геров:

> *„Преди три-четири години протестантски мисионери се вмъкнаха в селото ни, състоящо се от 250 къщи, чисто български, и с ласкави и примамливи убеждения сполучиха да отцепят десетина фамилии." След този успех те започнали да се присмиват на православните и да обиждат нехните църковни ритуали. „На момчетата – се казва в жалбата, които пасат стадата ни по полетата, тургат в устата им блажно в постно време, също блажат и кладенците, да се присмиват на*

---

[235] *Съветник, II, № 17, 25 юли 1864.*

[236] *Пак там, № 18, 1 авг. 1864.*

[237] *Андонов, Ив. Из спомените ми от турско време. Ч. 1. Пловдив, 1927, с. 36.*

> *вярата ни, да хулят с най-унизителен начин догмите ни, като почнаха да нахокват и навикват всякой православен, който минеше край жилището им, като почнаха да докачят в най-набожното чувство жените ни и най-после като начнаха да думат, че биле англичяни и че плащат по 20 гроша на правителството и нищо повече и че биле под покровителството на Англия и Америка, за това никой не можял да ги съди и други още докачвания, искараха до крайня степен търпението ни, и ние като в отчаяние решихме са и съборихме жилището им (здание като училище), в което те увеличаваха фанатизма си; та дано с това изпъдим подобни сеятели на съблазни и смъщения. ...“*
>
> Из жалбата на православните българи
> от с. Меричлери, Чирпанско, до руския посланик
> в Цариград Николай Игнатиев[238]

Подобни събития се разиграха и в Панагюрище, Котел, Самоков. Тук през 1873 г. мисионерите успяха да привлекат към евангелисткото дело няколко български юноши. Местните свещеници възприеха това като истинско предизвикателство и решиха да дадат „заслужен“ урок на протестантите. По време на неделните служби те ги обвиниха, че „съблазняват“ младите. По-късно беше организирано „всенародно“ изгаряне на протестантските брошури, а „новите отстъпници“ бяха „силом“ накарани

> *„да се каят всенародно и да се отречат от протестантството“*[239].

Един от тях – панагюрецът Никола Цацов, беше дори пребит от представители на „здравите сили“ в града. Свещениците в Панагюрище стигнаха дотам, че поискаха всички да се облекат в черни дрехи, като забраниха на селяните да ходят на хоро и на момичетата да пеят. В Самоков приелите протестантството бяха прокълнати в църквата, а православните жители на града бяха предупредени, че

> *„който ги приима, да е проклет от триста и осемнайсет отци и хаир да не види“*[240].

В Котел пък местната учителка Марийка К. Каснакова трябваше да изтърпи публични унижения, тъй като беше заподозряна с още двама нейни съграждани (Г. Стоянов и Д. Великов), че симпатизира на американските мисионери. За изясняване на въпроса училищното настоятелство предизвика спешно свикване на общинско заседание, на което под председателството лично на митрополит Симеон се проведе цялостно разследване[241].

> *„В нашия град, както и в други някои по България, такожде има една мисионерска фамилия от протестантите. В къщата, гдето ся е поселила тая фамилия, ся извършва всяка неделя богослужение по протестантский ред и ся говори и слово. Намират ся някои от нашите млади, които от любопитство ходят да присъствуват на протестантското богослужение. Но въобще нашите хора, твърдо преданни и горещо привязани на святата си вяра, не гледат с добро око такива млади.*

---

[238] *Документи за българската история. Т. 2. Архив на Найден Геров. Ч. 2, 77–78.*

[239] *НБКМ БИА, ф. 47, II А 3906, л. 2.*

[240] *Пак там.*

[241] *Вж. Право, VIII, № 21, 6 авг.; № 22, 14 авг. 1873.*

> *Доказателство на това е, чи като имали подобно любопитство и някои от учителите, които ходили преди няколко дни в протестантската къща, мнозина от нашите граждане настояват да ся даде пътят на тези учители. Ако питате мене, и аз не намирам за добре учителите да ся сближават и приятелят с протестантите. Защо? Най-първо, за да не дават повод за съблазън на народа и, второ, да им е мирна главата."*[242]

В опитите си да злепостави и разобличи американските мисионери българското духовенство умело използваше всяко тяхно прегрешение или пресгъпване на установените обществени норми и порядки. В София например през лятото и есента на 1866 г., малко след като Чарлс Морс се установи в града и започна да печели привърженици сред някои от по-образованите местни българи, цариградският в. „Време" поде кампания за изгонването на американския мисионер под предлог, че „развращавал" нравите и подтиквал младите към „богохулни" постъпки[243].

> *„Удивителното лицемерие на нейните (протестантските – б.м., П.М.) агенти, които не приказват другояче освен с плач, и търпеливостта, с която си вършат делото и подготвят с годините успехите си, правят тая пропаганда негли по-опасна от йезуитската. Нашите общини, нашето мирско духовенство и нашето монашество трябва да земат енергически мерки срещу действията на протестантските мисионери, оито дълбаят народът издълбоко и отдалеч..."*[244]

Първите дописки във „Време" бяха анонимни, но в тях умело се използваха конкретни факти, които докачаха най-съкровените за българина струнки – доброто възпитание на неговите деца. Позовавайки се на свидетели, авторите на дописките твърдяха, че под влияние на Морс един от софийските даскали – В. Груев, вместо „да се труди за успехите на учениците си", ги подтиквал да се откажат от православието, забранявал им да носят кръстове на вратовете си, подарявал им протестантски книжки и т.н.[245] В публичния дебат за ролята на Чарлс Морс се включваха нови и нови лица, които не само оплакваха „жалостното" състояние на София и призоваваха гражданството да вземе незабавни мерки срещу протестантите, но постепенно разширяваха кръга на обвиняемите, като наред с американците в „лицемерие", „притворство" и „лукавщина" бяха обвинени и някои техни последователи като Петър Мусевич, Юрдан Ненов, Тома Юруков и др. Редакторът на „Време" измести дори спора в съвсем неочаквана посока. Щом са толкова добри, защо – попита Тодор Бурмов – мисионерите са напуснали Америка? Там в отечеството им – разсъждаваше той – има повече нужда от проповядване на християнските идеи за равенство между хората, за „братолюбието" между отделните раси и народи, за премахването на робството. Първо да си оправят отечеството – призоваваше Бурмов –, а тогава да идват у нас.

> *„Нека за тях (за нехристиянските народи в Америка – б.м., П.М.) превождат Свещенното писание, нека пред тях плачат и за тях*

---

[242] *Анонимна дописка във Време, 1, № 37, 30 апр. 1866.*

[243] *Вж. Време, 1, № 37, 30 апр. 1866; № 49, 23 юли 1866; II, № 6, 17 септ. 1866; № 8, 1 окт. 1866; № 10, 15 окт. 1866; № 11, 22 окт. 1866; № 15, 19 ноем. 1866 и др.*

[244] *Пак там, II, № 8, 1 окт. 1866.*

[245] *Георгиев, М. Възраждането на град София. Исторически материали. С., 1920, с. 89.*

болезнуват; нека тех опитомяват и укрощават с Евангелието и кога успеят да ги преобърнат всичките в християнството, тогава имало би си място да се погрижат за онези християне, които са не согласяват с тяхното особено учение."[246]

Още по-показателен беше нашумелият през 1865–1866 г. случай с рилския монах Полиевкт[247]. Полиевкт беше таксидиот на Рилския манастир за района на Хасково. При обиколките си из различни селища той срещна Киряка Ганчева и дотолкова се влюби в нея, че реши да захвърли расото и след като възстанови мирското си име Петър Велиянов, се ожени. Когато братството научи за тази простъпка на Полиевкт, властите бяха веднага уведомени, след което беше направен опит прегрешилият монах да бъде заточен в Рилската обител. Съобразителният Полиевкт предприе обаче една малко неочаквана стъпка – свърза се с пловдивския мисионер Дж. Кларк и потърси закрила от протестантската мисия в града. В знак на доверие Полиевкт предостави дори на съхранение у Кларк значителна сума пари, част от които бяха събрани преди това от него за манастирски нужди. Малко по-късно Пловдивската община се опита да съдейства за изпращането на Полиевкт в Рилския манастир, но той се укри при протестантите и отказа да се подчини. Случаят се разчу и тогава именно по-буйните младежи нападнаха къщата на мисионерите с камъни, намеси се и полицията и в крайна сметка Полиевкт беше върнат в манастира. Последва разкаяние, за което той уведоми лично и преподобния Кларк.

„Известявам ви заради мене, как съм си в нашийт манастир Рилски и добре съм и с[ъс] здравието, а най-много като ся свестих и дойдох в себе си, познавам заблуждението си, в което бях паднал. Това считам за най-първо и последно добро, за което благодаря на Бога, защото ма избави от тая страшна за мене пропаст и не ма остави да погибна до край."

Из писмо на Полиевкт Рилски до Дж. Кларк,
7 януари 1866 г.[248]

Но сагата на Полиевкт не свърши дотук. Отначало той поиска от Кларк да предостави 1500 гроша от неговите пари на изоставената Киряка Ганчева, а другите да предаде на руския вицеконсул в Пловдив Найден Геров „за манастирский хесап"[249]. Кларк обаче заподозря, че Полиевкт е подложен на натиск от рилските монаси и не изпълни неговата молба. Месец по-късно Полиевкт отново му писа, като настоятелно го умоляваше да даде манастирските пари на Найден Геров[250]. Тогава Кларк потърси съдействието на установилия се в София Морс, който пък с помощта на Блънт успя да заведе дело срещу Рилския манастир, че не зачита правото на Полиевкт да изповядва протестантската вяра. След дълги перипетии Полиевкт беше освободен от манастира и върнат на пловдивските мисионери. Впоследствие той се установи със съпругата си в Одринско и чак до смъртта си учителства из околните български села[251].

В конкретния случай с Полиевкт спорът на православното духовенство с протестантите завърши благополучно за американските мисионери, но подобни „малки победи“ само допълнително ожесточаваха взаимоотношенията между представителите на двете общности, тъй като загубилите търсеха реванш и почти винаги го постигаха. Все пак мнозина измежду по-изявените възрожденски дейци признаваха, че за разлика от представителите на католическата пропаганда американските мисионери действаха много по-внимателно и търпеливо подготвяха почвата за разпространение на евангелистките идеи сред българите. Показателно в това отношение беше едно писмо на Нешо Бончев до Петко Р. Славейков от 1873 г. Като отбелязваше колко много вече се е писало за действията на католиците и протестантите, той признаваше, че заради „нашето невежество и неумение да браним вярата си, што ни е завештана от прадедите“ българите действително са позволили на мисионерите да „скитат“ из народа и да „сеят вредни плевеле, дето им се падне плодовита земя. В някои места тяхната сеитба се прихвана и пустна и корени.“[252] Главната причина за успехите на евангелистките проповедници обаче Нешо Бончев виждаше не толкова в непросветеността на народа, колкото в начина, по който местното духовенство се опитваше да защити православната вяра. Както признаваше Н. Бончев,

---

[246] *Време, II, № 8, 1 окт. 1866.*

[247] *Стоянов, М. Начало на ..., с. 49, Несторова, Т. Цит. съч., с. 108.*

[248] *Из архивата на Найден Геров. Кн. 2. С., 1914, с. 193.*

[249] *Пак там.*

[250] *Пак там, с. 194.*

[251] *Стоянов, М. Начало на ..., с. 49.*

> *„българските лениви попове решиха, че тоя лукав род требе да се изкоренява с тояга, с проклятие и гонения“,*

но подобни мерки не решаваха проблема с прозелитизма, а само го задълбочаваха[253].

В годините след Освобождението борбата на православното духовенство срещу протестантството придоби още по-организиран и системен характер. Разчитайки на подкрепата на държавните институции в Княжеството, българската православна църква предприе масирана кампания за заклеймяване на чуждите пропаганди, което още повече задълбочи конфликта между православния клир и протестантските мисионери. Методите и средствата на борба непрекъснато се обогатяваха и разнообразяваха, като все повече внимание православното духовенство отделяше на формирането на обществена нетърпимост към „другите“ религиозни общности.

През 80-те и 90-те години на XIX в. например донасянето на сведения за действията на протестантските мисионери и техните български последователи започна да се приема за благодетел и за патриотичен дълг. Показателен в това отношение беше примерът със свещеника на с. Црънча, Пловдивска митрополия, Матея Саев, който през август 1907 г. заяви писмено пред кмета, че

> *„докато се къпел във Велювата баня, дошъл протестантският проповедник Александър Георгиев и отправил обиди за православието и заявил, че то е осъдено да загине“*[254].

Впоследствие неговите думи бяха потвърдени и от други свидетели и цялата информация беше предоставена на митрополита, за да се подведе Ал. Георгиев под съдебна отговорност за публични обиди срещу властта и църквата. По подобен начин свещеникът на с. Конуш обвини секретар-бирника на с. Ахматово, че води протестантска пропаганда, а епархийският проповедник за с. Церово пусна анонимка до окръжния управител в Пловдив срещу кмета на селото, тъй като бил протестант и използвал поста си за пропаганда[255].

---

[252] *НБКМ БИА, ф. 47 (Нешо Бончев), II А 3906, л. 1–2.*

[253] *Пак там.*

[254] *ДА, Пловдив, ф. 67 k, оп. 2, а. е. 10, л. 69–70.*

В с. Лъжене пък енорийският свещеник Георги Баев издейства от полицията забрана за местния протестантски проповедник да облепва покани и заявления за своите сказки по главните улици, кафенетата, дюкяните, вратите на домовете.

> *„И без това – написа свещеникът – никой не ходи на техните прояви, освен някои млади, които искат да слушат музикалните устроменти и сладките гласове, като на увеселение."*[256]

Отделни общински чиновници като Марин Костадинов (писар на с. Ходжиново, дн. Богданица, Пловдивско) и Димитър Грозев (писар в с. Яхалии, дн. Маслиново, Хасковско) – и двамата симпатизиращи на протестантството, бяха дори уволнени и едва след дълги съдебни неволи и личната намеса на околийския управител на Пловдив бяха възстановени на работа[257]. Сходна беше съдбата и на българските учители в американското мисионерско училище в Свищов. През 1883 г. префектът на града разпореди училището да бъде затворено, а двама от учителите бяха арестувани по обвинение, че разпалват вражда сред местното население. Първоначалните усилия учителите да бъдат оневинени се оказаха несполучливи и се наложи лично Алберт Лонг да ходатайства от Цариград пред тогавашния министър на вътрешните работи и изповеданията Константин Стоилов за тяхното освобождаване[258].

* * *

В борбата срещу протестантската пропаганда по българските земи православната църква отделяше специално внимание и на неутрализирането на издаваната от американците евангелистка литература. Показателни в това отношение бяха действията на Цариградската патриаршия през 30-те и 40-те години на XIX в. по отношение усилията на мисионерите да организират отпечатването на Светото писание на новобългарски език. Още след като се научи, че Неофит Рилски се заел да превежда Новия завет, патриархът инструктира Търновския митрополит Иларион Критски да вземе необходимите мерки за прекратяване на това „опасно" начинание. След като пък преводът беше вече отпечатан в Смирна (1840 г.), изданието беше официално забранено, а пловдивският владика Никифор организира дори публичното му изгаряне[259].

Подобни спънки и трудности съпътстваха и пълното издание на Библията от 1871 г., което беше обявено за еретично и вредно и от Патриаршията, а след 1872 г. и от Екзархията. Забраната не подмина и по-късните версии на Библията – от 1897 г. (направено в Ню Йорк), от 1912 г. (отпечатано в Цариград), от 1914 г. (издадено в Цариград под редакцията на Р. Томпсън) и от 1918 г. (отпечатано отново в Ню Йорк). През 60-те години на XIX в. се появиха и първите полемични публикации във възрожденския печат на представители на православния клир. През декември 1862 г. например Григорий Немцов Хилендарски отпечата на страниците на „Цариградски вестник" статия, в която се опита да изясни на четящите българи основните разлики между православната и протестантската вяра[260]. Почти по същото време в. „България" обнародва анонимна дописка, подписана от „един търговец боринарин", в която се привличаше вниманието на истинските патриоти към опасното активизиране на протестантите в района на Търговище[261].

---

[255] *Пак там, л. 30–38, л. 43.*

[256] *Пак там, а. е. 165, л. 4–5.*

[257] *Пак там, а. е. 41.*

[258] *Цит. по: Шопов, П. Пропагандната и ..., с. 157.*

[259] *Д-р Иван Селимински. Съчинения. С., 1998, с. 199.*

В края на 60-те години на XIX в., когато американските мисионери бяха вече намерили своята ниша в духовния живот на тогавашното възрожденско общество и влиянието им особено по линия на просветата и книжовността видимо нарастваше, се появиха и първите антипротестантски брошури и книги. Дело на отделни монаси и свещеници, тези издания изразяваха всъщност официалната позиция на православната църква към протестантството и имаха за цел да разобличат същността и характера на пропагандираното от американците евангелистко учение.

През 1869 г. например в Русе беше отпечатана книгата на Васил Чолаков „Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България"[262]. Книгата беше написана по настояване на игумена на Рилския манастир, като авторът – по това време йеромонах в манастира, получи за труда си хонорар от 4725 гроша[263]. В обем от 167 страници Васил Чолаков се беше опитал пространно да обясни защо трябва да се води борба срещу чуждите пропаганди и с конкретни примери „демаскираше" протестантите като врагове на православието. Специално внимание се отделяше и на вече издадените от американските мисионери брошури и материали, от които българите трябваше всячески да се предпазват. Книгата беше отпечатана в тираж от 3000 екз., които според предварителните планове на Рилския манастир щяха да се разпространяват безплатно[264].

По свидетелството на Марин Дринов през същата 1869 г. търновчанинът Иван Владикин издаде брошурата „Англо-американския Минотавър", а една година по-късно се появиха още две нови книги срещу протестантските мисионери – „Наръчна книга за различието на протестанското учение от истините на православието" и „Защита на православието нападнато от протестанските мисионери с разни брошури"[265]. Първата беше отново дело на Васил Чолаков, който се опита да направи нещо като продължение на „Православний глас", но този път се постара да бъде по-обективен и призна, че успехите на протестантските мисионери не се дължаха само на това, че привличаха образованите или неуките, а на обстоятелството, че независимо от начетеността си българските младежи намираха у мисионерите

---

[260] *За разликата на протестантското вероизповедание от истинното на православната църква. – Цариградски вестник, XIII, № 47–50, 17 ноем.–8 дек. 1862.*

[261] *България, IV, № 35, 10 дек. 1862.*

[262] *Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България. Издава Рилский монастир. Русчюк, в книгопечатницата на Дунавската област.*

[263] *Николов, Й. Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. – Истор. преглед, 1969, № 4, с. 95; Климент Рилец, арх. Рилският манастир и Панагюрище. – В: Панагюрище и Панагюрският край в миналото. С., 1961, с. 97.*

[264] *Николов, Й. Цит. съч., с. 96.*

[265] *Наръчна книга за различието на протестанското учение от истините на православието. Издава Василий Чолаков. Вена, 1870; Защита на православието нападнато от протестанските мисионери с разни брошури. Издал М. Петров, монах святопреображенский. Русчюк, 1870.*

> *„каква годе храна за душите си, която по злощастие*
> *не намерват у пастирите си",*

тъй като българските и гръцките свещеници не изпълняваха поверената им мисия да се грижат за душите на своите пасоми[266]. Интересно е да се отбележи, че новата книга на Васил Чолаков беше отпечатана със собствени средства във Виена и трябваше да се продава само за 40 пари, но въпреки това тя не успя да намери добър прием сред българските читатели, та през 1874 г. се наложи Рилският манастир да закупи 325 екз. от нея, за да бъде безплатно разпространявана в по-големите български селища[267].

Случаят с втората книга е малко по-заплетен, тъй като повечето изследователи преписват „Защита на православието нападнато от протестанските мисионери с разни брошури" на известния български будител и революционер Матей Петров (Преображенски)[268]. Някои по-нови изследвания обаче основателно свързват авторството на тази книга с името на Сава Катрафилов, който през 60-те години на XIX в. последователно учителстваше в Ески Джумая (Търговище), Разград и Шумен[269]. В пояснение към заглавието на книгата изрично се отбелязваше, че тя е написана срещу

> *„разни душевредителни книжки (протестантски) и който ги*
> *прочете с благоговение, той принася отрова на душата си.*
> *Ако си православен – добавяше авторът, прочети ги с цигара*
> *в ръка, а че после ги в огън изгори."*

В изложението, разделено на 9 глави, се проследяваха методите на пропагандиране на протестантските идеи и се търсеха причините за техния успех; разкриваше се демагогията на мисионерите и се разобличаваше тяхното убеждение, че протестантството превъзхожда православието. Читателите се съветваха

> *„да се отстранят [от] всички злини и беззаконни работи",*

за да не станат и те

> *„[съ]участници на ония, които не им са записани имената*
> *в животната книга, от която и вашите ще са изгладят*
> *(ако и да бяха записани), ако са отпусните в развратност*
> *и след протестантските науки".*

В крайна сметка обаче и поп Сава Катрафилов беше принуден подобно на Васил Чолаков да признае, че една от първопричините младите да поглеждат към протестантството беше „неумелостта, простотата и съвсем непрепоръчителния живот на по-голямата част от нашето духовенство". Поради тази именно причина

> *„по-събудените хора, стари и млади, ... намираха храна*
> *в проповедите и книгите на американските мисионери".*

През 70-те години на XIX в. полемиката с протестантските мисионери се изостри още повече. В нея започнаха да се включват нови лица като Тодор Икономов, Георги Капанов, Мелетий Зографски, Григорий Македонски и др.[270] Дори в годишните календари, печатани в Османската империя, се отделяше

---

[266] *Наръчна книга ..., с. 29.*

[267] *Николов, Й. Цит. съч., с. 96. Авторът твърди, че закупените екземпляри са от „Православний глас", но в кондиката на Рилския манастир съвсем ясно е записано: „525 гр. Васил Чолакову за наръчната му книга (325 кн.) за в дар против протестантите." Вж. Климент Рилец, арх. Цит. съч., с. 98.*

[268] *Николов, Й. Борбата на Матей Преображенски против протестантската пропаганда. – ИИИ, 18, 1967, 213–230.*

[269] *Великов, Ст. Сава Катрафилов – автор на книга срещу протестантството. – Векове, 1986, № 3, 76–79.*

[270] *Вж. например статиите на Георги Капанов във в. Право, VI, № 34, 18 окт., № 38, 30 ноем. 1871. – „Безсилието на протестантите против православието. Критически разсъждения" и № 40, 13 дек. 1871. – „Прибавление на критическите ра[з]съждения".*

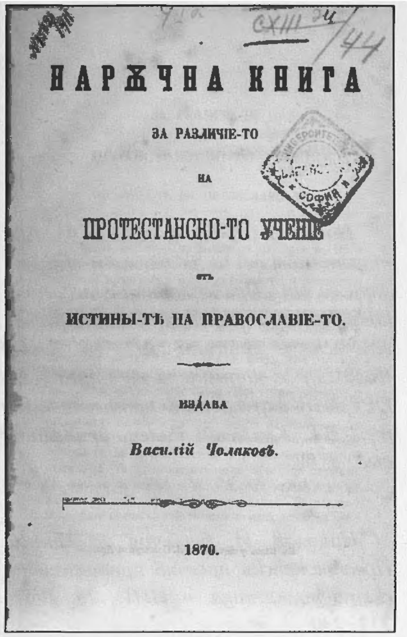
НАРЖЧНА КНИГА
ЗА РАЗЛИЧІЕ-ТО
НА
ПРОТЕСТАНСКО-ТО УЧЕНІЕ
ОТЪ
ИСТИНЫ-ТѢ НА ПРАВОСЛАВІЕ-ТО.
ИЗДАВА
Василій Чолаковъ.
1870.

„Наръчната книга“ на Васил Чолаков бързо се превърна в „любимо“ помагало на православните свещеници в борбата срещу протестантските мисионери.

вече специално място за текстове срещу протестантите[271]. През 1875 г. с помощта на Благодетелното братство „Просвещение“ излезе и поредната антипротестантска брошура, дело на Георги Джуров[272]. Този път авторът не се впусна в пространни и отвлечени богословски разсъждения за „еретическото“ в протестантството, а съвсем практично се опита да обясни разликите между двете вери, като даде ясен и „достоен“ отговор на основните обвинения, които американските мисионери отправяха към православното духовенство.

> *„Американските мисионери, образовани в Америка с цел*
> *да распространяват Евангелскыте истины между язычниците,*
> *до толкос са [се] заблудели във високоумието си, щото человек*
> *ако зряло размысли, не може освен да са чуди на тяхното*
> *стремление. Когато те са [се] вмъкнали между Християнски[те]*
> *общества, и хабят толкоз сили и средства, като са стараят*
> *с всякакъв вид усилия да парелизират една Християнска Църква,*
> *която съществува от хиляда и повече години насам;*
> *в същото време, „като нараняват съвестта на слабите,*
> *то те против Бога съгрешават“ 1, Кор., 8; 12.*
> *Много пъти ся е говорило чрез печата за тези дейци,*
> *мисионерите, които ся силят да парализират Православната*
> *Църква, но и до сега не сме дошли още до едно ясно заключение,*
> *и точно понятие на работата.*
> *Тук е мястото да попитаме: що искат тези хора от наze.*
> *Искат ли те да ни помогат както често обичат да ся хвалят,*
> *щото да дойде един ден да бъдем просветен народ и полезен,*
> *както на себе си, тъй и на общото человечество?*
> *Невиждами обаче таквос нещо от тяхна страна.*
> *Искат ли те да отварят вратата на царство небесно*
> *за българский народ? И това не е твърде за верувание.*
> *Но искат ли те да направят една истинска Христова Църква*
> *на земията от разни народности? Това е, което ги блазни;*
> *това го показва и самата нагляднa работа, че е тъй. ...“*
>
> Из брошурата на Георги Джуров „По повод
> на протестанскыте мисионери ...“[273]

Кървавите и драматични събития около Априлското въстание от 1876 г. и последвалата руско-турска война от 1877–1878 г. поотклониха временно вниманието на православната общественост от конфликта с американските мисионери. Непосредствено след Освобождението обаче атаките срещу печатната протестантска пропаганда се засилиха и като че ли станаха дори поожесточени. През 1885 г. например Тодор Икономов изготви в Шумен специална брошура против протестантите. Написана, както сам авторът признаваше, „по искане на благочестиви лица и учреждения“, брошурата имаше за цел

---

[271] *Българский календар за 1875 година. Издава книжарницата на Д. В. Манчов в Пловдив, Свещов и Солун, 1874.*

[272] *Джуров, Г. По повод на протестанскыте мисионери вън по България или най-потребното за православныйт българин да го знае. Цариград, 1875.*

[273] *Пак там, 1–2.*

> *„да покрие със срам и безчестие протестантските мисионери у нас и [да] ги постави не само на дъската на деморализаторите, на предателите на отечеството и шарлатаните, но и на главните причинители на лекомислието, религиозний индиферентизъм и на безверието у нас, на което се и дават несъмнени доказателства из самата тяхна деятелност и от действията на техните проповеди върху младото поколение“*[274].

Убеден в своята правота, Тодор Икономов се блазнеше от мисълта, че никой не ще откаже да съдейства

> *„за ограничението на едно зло, което къса и разваля наший народ не само като черква, но и като общество и държава. С книжката – продължаваше той – се подготвя даже нещо по-широко – съвършенното изкоренение на протестантската пропаганда из България.“*[275]

Брошурата беше популяризирана нашироко чрез вестниците в Княжеството, а висшият клир се зае лично да я препоръчва на своето паство. За да стане пък по-достъпна за по-широк читателски кръг, цената ѝ беше предварително фиксирана на 0,75 лв., като по-късно тя започна да се разпространява дори и безплатно. През май 1892 г. Св. синод в София специално обсъди ползата от Икономовата брошура и предложи на Екзархията в Цариград да закупи 600 екз. от нея, които да се раздават „между българското население в Турция“. Отправено беше и предложение до министъра на просвещението да разреши на подопечното му ведомство да закупи необходимите екземпляри, за да може трудът на „този народен труженик и полезен деятел“ да се използва активно и в българските училища[276].

> *„Книгата ти се аресва на всички. Ще трябва да я препечатваш ... Аз разпоредих така: в Търново Съвет духовний да вземе за своя сметка сто, на всеки манастир (а те са там около 8) да предпиши да вземат по 50, на всеки свещеник в епархията – по една или две. Парите съветът да внесе направо на тебе. Тука Съветът взе 500 книжки, а Негово Височество ми прати 200 лева, за да се раздават от книжките ти на сиромаси хора и общини (но да се не казва, че са от Князът, защото неловко щяло да бъде, като е сам той протестантин, да ся узнае, че сам съдействува да се разпространяват книги против протестантите.“*
>
> Из писмо на митрополит Климент Търновски, София, до Тодор Икономов, Шумен, 17 юли 1885 г.[277]

Показателна за отношението на Екзархията към протестантската пропаганда, осъществявана с помощта на американските мисионери в Княжеството, е и разгорялата се през 1889 г. истинска битка по страниците на периодичния печат по повод едно окръжно на екзарха. В това окръжно се даваха подробни наставления за недопускане използването на евангелистки издания в църквите, училищата и затворите. Протестантите бяха обявени за врагове на Отечеството и на българщината. Малко по-късно екзархът поиска дори от правителството в борбата срещу чуждите пропаганди да се включат жандармерията и тайната полиция[278]. За съжаление опитите на някои от по-здравомислещите интелектуалци да поставят под съмнение необходимостта от подобни мерки се оказаха напразни[279]. И през следващите няколко десетилетия протестантите попаднаха в групата на потенциалните врагове на държавата, които трябваше да бъдат следени отблизо както от православното духовенство и „истинските“ патриоти, така и от органите на реда. Свидетелствата за това за съжаление са твърде многобройни, което прочее за пореден път дава възможност на народопсихолозите ни не само да доловят някои от типичните за душевността на българина щрихи, но и да покажат колко трудно кълновете на толерантността и търпимостта намираха благодатна почва за развитие в следосвобожденска България.

---

[274] *НБКМ БИА, ф. 19, а. е. 95, л. 17–18. Писмо на Тодор Икономов до Софийския митрополит, 23 април 1885.*

[275] *Пак там.*

[276] *Пак там, л. 31–32. Писмо на Св. синод, София, до Доростоло-Червенския митрополит Григорий, Русе, 27 юни 1892.*

[277] *Пак там, а. е. 42, л. 78–80.*

В навечерието на всяка по-голяма регионална или национална проява на Българското евангелско дружество например православното духовенство в Княжеството осъществяваше комплексни мероприятия за противодействие на протестантите, включващи предварителното набиране на информация чрез поставени лица, подготовката на антипротестантски публикации в пресата, изнасянето на проповеди, внушаващи нетърпимост към чуждите пропаганди, ангажирането на местните църковни и училищни настоятелства и др. под. Така в началото на 1893 г. Самоковският митрополит Доситей нареди на Георги Наумов да присъства на годишното събрание на Българското евангелско дружество, провело се на 5 и 6 април в Самоков. В изпълнение на поставената му задача Г. Наумов изготви подробна информация, в която запозна Доситей с всички решения на събранието, като специално внимание отдели на поведението на американските мисионери Кларк и Хаскел[280]. По същия начин през февруари 1897 г. Св. синод в София изпрати окръжно предписание № 430 на Старозагорския митрополит Методий, с което го задължаваше да вземе нужните мерки за осигуряване подробна информация за поредния национален събор на Българското евангелско дружество. Митрополитът, от своя страна, изготви нареждане, вменяващо на всички архиерейски наместници в Старозагорската епархия

> *„да следите щото, ако се случи да стане в поверената*
> *Ви околия годишен протестантски събор, да изпроводите*
> *в поверената ни Митрополия сведение по въпросите,*
> *които се там разискват и решават“*[281].

За да посрещне нарастващите с всяка година разходи по обезпечаване на антипротестантската пропаганда, на свое заседание от 11 февруари 1903 г. Св. Синод реши да основе специален паричен фонд. Митрополитите трябваше да изготвят конкретни указания до подчинените им църковни служители, в които стриктно се регламентираха начините за набиране на тези фондове, като използването и отчитането на средствата щеше да се прави централно. На практика с това си решение Синодът се опитваше да осигури по-добри възможности за неутрализиране на евангелистките мисионери по места, тъй като в сравнение с протестантите православното духовенство разполагаше с крайно ограничени парични средства.

---

[278] *Домашен приятел, № 7, юли 1889, 97–99.*

[279] *В броя си от 30 юли 1889 г. „Напред“ определи идеята на Екзархията „да се гони Библията“ като „страшно нелепа“, а окръжното на екзарха – като „развратително средство“. Вестниците „Свобода“ и „Народни права“ пък, от своя страна, наблягаха, че „правителството трябва да е баща еднакво на всички верни и мирни граждани, без да гледа на положението и вярванията им“.*

[280] *НБКМ БИА, ф. 65, II А 4856 а. Писмо на Г. Наумов до митрополит Доситей от 10 април 1893.*

[281] *ДА, Стара Загора, ф. 407 k, оп. 1, а. е. 116, л. 14.*

> *„Известно Ви е, че в Богохранимото Княжество отколе сноват свободно протестантски и католишки пропаганди, целта на които е да совращават православните християни от праотеческата им вяра. Улеснени от към средства и оставени без надлежен отпор, тези пропаганди на няколко места в отечеството са свили вече гнездо, въздигнали са молитвени домове и училища, отдето развиват оживена деятелност в средата на православното население, вербуват последователи и залягат да подкопаят в основа Светата ни Църква. В грижите си да огради своето паство от съблазън и от пагубното влияние на пропагандите между другите мерки, които взима, Св. Синод намери за целесъобразно да учреди с годишни помощи от църквите и монастирите един фонд, от който да се поддържат особени проповедници против учението и деятелността на пропагандите, както и да се посрещат други, не по-малко важни и належащи нужди на Светата ни Църква.*
>
> *Помощите за фонда да бъдат в тия размери:*
>
> | | |
> |---|---|
> | *От архиереи на първостепенни епархии по л[ева]:* | *100* |
> | *От архиереи на второстепенни епархии:* | *80* |
> | *От архиереи, управляющи епархия:* | *60* |
> | *Протосингели при заплата 3600* | *40 лева* |
> | *Протосингели при заплата 3300* | *35 лева* |
> | *Протосингели при заплата 3000* | *32 лева* |
> | *Протосингели при заплата 2400* | *26 лева* |
> | *Свещеници с богословско образование в окръжни градове по:* | *8 лева* |
> | *Свещеници с богословско образование, селский по:* | *5 лева* |
>
> Из Окръжно на Старозагорския митрополит
> от 26 март 1903 г.[282]

Интересно е да се отбележи, че в края на XIX и в началото на XX в. екзархийските служители усвояваха и умело използваха в борбата срещу протестантите техните собствени методи и средства за пропаганда – публицистично подготвени брошури, които се разпространяваха безплатно, специализирани периодични издания, предназначени за младите; изграждане на граждански структури за защита на православието и т.н. Показателни в това отношение бяха: сп. „Надежда. Списание за поука и забава, особно за млади хора", издавано от 1900 г. в Стара Загора; дейността на Православното християнско братство в Чирпан, създадено през 1905 г. за противодействие на протестантските мисионери[283]; създаването на специален паричен фонд за построяването на православен параклис в с. Абдуларе (дн. Априлци), Пазарджишко, където 10 семейства протестанти успяха с паричната помощ на американските мисионери да си построят молитвен дом, а 60-те православни семейства нямаха такъв и т.н., и т.н.[284]

---

[282] *Пак там, ф. 397 k, оп. 1, а. е. 15, л. 6–7.*

[283] *Пак там, ф. 407 k, оп. 1, а. е. 46, л. 24 и др.*

[284] *ДА, Пловдив, ф. 67 k, оп. 2, а. е. 10, л. 27.*

От дистанцията на времето е трудно да се твърди доколко осъществяваните от българското православно духовенство антипротестантски инициативи бяха ефективни. Всички посочени по-горе примери, а и множество други, подобни на тях, свидетелстваха обаче, че в следосвобожденската ни история наред с големите и национално значими проблеми, които Българската екзархия решаваше, все по-важно място в църковните дела се падаше на противодействието на чуждите пропаганди. С годините борбата срещу протестантските мисионери се разрастваше и ожесточаваше, а обществената нетърпимост към евангелистите непрекъснато се увеличаваше. Дали заслугите за това принадлежаха единствено на православната църква беше спорен въпрос, но така или иначе организираната и целенасочена кампания срещу протестантството допринесе максимално за ограничаване броя на неговите последователи сред българското население. И още нещо. До каквито и крайности да достигаше понякога конфликтът на православните архиереи с американските мисионери, образованият българин умееше да прави разлика между проявите на прозелитизъм и същността на протестанството. Ще подкрепя това си твърдение с разсъжденията на големия възрожденски деец Иван Селимински.

> *„Евангелската църква – написа през 60-те годинин на XIX в. Селимински – има последователи из всички страни на земята и из всички народности, но полага еднакви грижи за всички, покровителствува ги и обича всички без разлика на народност. Нейните последователи вече надминават 60 млн. човека. Евангелската църква се развива с бързи и големи крачки. Сред тези общини се изявява истинската Христова вяра, която е в лекотата на Христовото бреме. Служителите на евангелската църква отхвърлиха всички остатъци от еврейското и от езическото идолопоклоничество както от себи си, така и от всичко друго. Завесата, която закриваше светлината на истината и Евангелието от очите на хората, [се дръпна] и те се показаха с целия си блясък, достойни за обожаване. И където има такава църква, наистина за очудване е, но народът върви напред.“*[285]

Американските мисионери и българо-гръцката църковна разпра

Когато започнаха да изучават възможностите за евангелистка работа сред православното население в балканските провинции на Османската империя, протестантските мисионери нямаха представа за характера на взаимоотношенията между Цариградската патриаршия и българското население. За пристигащите през 20-те и 30-те години на XIX в. проповедници от САЩ беше много трудно да се ориентират в смисъла на припламващите тук и там искри между българи и гърци. По онова време проявите на съпротива на българското население срещу гръцкото духовенство бяха все още локално ограничени и носеха по-скоро белезите на личностни конфликти, отколкото на осъзната общонационална борба. С годините обаче процесите на духовна пробуда и национална еманципация на подвластното християнско население рязко се ускориха и видимо се отразиха върху цялостното обществено-икономическо и политическо развитие на българското възрожденско общество. Препирните на дребно по повод злоупотребите на един или друг гръцки архиерей постепенно отстъпиха на заден план и пред погледа на американските мисионери се зароди и разгърна едно от най-мощните общонационални движения през епохата на Възраждането – църковното.

---

[285] *Д-р Иван Селимински. Съчинения. С., 1989, 224–225.*

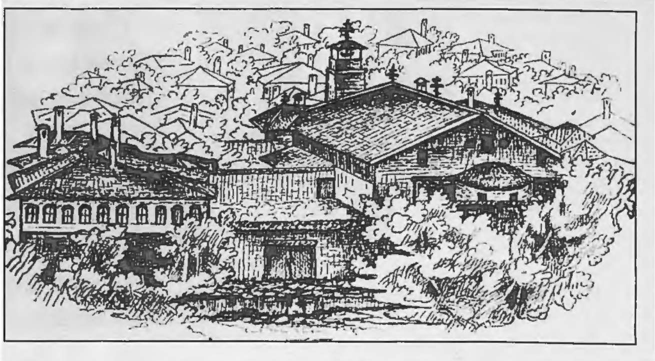

В дописките на американските мисионери до „Missionary Herald" често ставаше дума за съществуващото напрежение между българското население и гръцкото духовенство.

За първи път американските мисионери се сблъскаха по-сериозно и отблизо с нарастващата конфронтация между българи и гърци в началото на 40-те години на века, когато мисията в Смирна се зае да разпространява Неофитовия превод на Новия завет. Патриаршията обяви този превод за вреден и предприе целенасочени мерки за неговото унищожаване. Впоследствие подобни атаки бяха организирани и срещу по-късните частични или цялостни издания на Библията на български език. Но интересното във всички тези случаи беше, че издаваните от Цариградската патриаршия забрани изиграха точно обратен ефект. Щом научеха, че една книга е забранена от хората на патриарха, българите започваха масово да я търсят и да я изкупуват, без въобще да се поколебаят, че могат да бъдат обвинени в евангелистки уклон, защото патриаршеската забрана за тях беше вече знак, че щом книгата е вредна за гърците, то тя ще бъде полезна за българите.

През 50-те години на XIX в., когато протестантските мисионери предприеха първите си проучвателни пътувания из същинските български земи и когато в Одрин, Пловдив и Стара Загора започнаха да се създават мисионерски станции, напрежението между българи и гърци продължи да ескалира. Американските проповедници обаче бяха си изградили вече добра представа за българския църковен спор и не криеха, че симпатизират на българите. Едуин Блис (Edwin Bliss) например – пратеник на Методистката епископална църква, обиколи през есента на 1857 г. по-големите градове на Североизточна България и в дописка до „Missionary Herald" отбеляза, че единственият грък в Шумен е епископът, но

> *„поведението му е толкова скандално, че хората не му оказват никакво уважение и почти не общуват с него"*[286].

За Разград пък Блис сподели, че местните хора въобще не виждали своя епископ,

> *„освен веднъж на три години, когато той ги навестява, за да събере по 3,5 пиастри от всекиго. Този духовник се противопоставя решително на разпространението на Библията, но хората не обръщат внимание на неговите забрани."*[287]

---

[286] *Американски пътеписи ..., с. 26.*

[287] *Пак там, с. 28.*

С известни нюанси сходни оценки за ролята на гръцкото духовенство в българските земи по онова време можеха да се открият в кореспонденцията и на Кларк, Мериам, Байнгтън, Ригс, Лонг, като и през следващите години „Missionary Herald" продължи да публикува материали, отразяващи драматичния развой на българо-гръцката разпра.

12 декември 1859 г.
„Гърците и българите не се разбират. Нещо обикновено е това,
което ни докладват тази сутрин, че избухнала кавга и
били разменени удари в близката църква вчера,
защото гръцките свещеници отказали да разрешат
на българите да четат своя превод на Библията ..."
1 януари 1860 г.
„Между гърци и българи свадата не стихва. В църквата до нас
тази сутрин имаше свиреп бой. Свещите и свещниците бяха
пръснати; здрави удари се разменяха; един грък беше занесен до
дома му на носилка, пребит до безсъзнание от българите ..."
Из дневника на Уилиъм Мериам, 1859–1860 г.

В духа на следваната от съвета в Бостон политика американските мисионери избягваха да вземат открито страна в българо-гръцката разпра, но това не им пречеше в ежедневните си контакти с българите да изразяват мнение и косвено да оказват влияние върху хода на църковната борба. Вероятно подобно твърдение ще прозвучи за някои читатели пресилено. Още повече че в родната историопис от миналия век трайно се е наложила представата, че ролята на мисионерите в църковното движение е по-скоро отрицателна, отколкото положителна[288]. Необремененото от каквито и да било идеологеми и романтизми вглеждане в документалните податки от епохата на Възраждането обаче би показало, че навсякъде, където през 50-те и 60-те години на XIX в. американските мисионери се бяха установили, те поддържаха почти ежедневно неформални, а понякога и чисто приятелски отношения с най-активните в съответните селища български дейци.

Показателни в това отношение са свидетелствата за връзките на Мериам и Кларк с водачите на пловдивските българи Йоаким Груев и Стоян Чомаков, които често бяха гости в дома на Уилиъм Мериам и с часове разговаряха за САЩ и за съществуващите там порядки, за ползата от просветата и за прогреса на човешката цивилизация, за свободата и за справедливостта. Макар и косвено, макар и неуловимо, тези разговори оставяха следи в съзнанието на събеседниците и доколкото и Йоаким Груев, и Стоян Чомаков имаха да играят важна роля в борбата за църковна независимост, влиянието на американските мисионери върху тяхното поведение и начин на мислене не може да се отрече.

„Най-интересната тема за разговор през цялата седмица във
всички кръгове, освен мюсюлманските, е спорът между гърците
и българите и някои влиятелни лица изразиха желание
за протестантство. Гърците се чудели защо водачът
а българите ни търси точно сега. Този човек ни изпрати покана
да се отбием всички у тях този следобед и ние прекарахме

---

[288] *Шопов, П. Цит. съч., с. 169 и сл.*

един приятен час там. Домът му е точно срещу нас
от другата страна на улицата."
Из дневника на У. Мериам, 17 декември 1859 г.

В контекста на църковнонационалното движение на българите косвените влияния от страна на американските мисионери намериха най-ярко проявление в разработения в края на 1860 и лансиран в началото на 1861 г. проект на цариградските българи за разрешаване на българския въпрос под формата на създаване на българска протестантска църква. Зад тази инициатива стояха д-р Стоян Чомаков, братя Никола и Христо Тъпчилещови, Иларион Макариополски[289]. В опитите си да подтикнат Високата порта да вземе окончателно решение по българския църковен въпрос те решиха да се възползват от влиянието на американския пълномощен министър в Цариград и за целта потърсиха преподобния Илайъс Ригс. През ноември 1860 г. той се срещна последователно с ръководителя на американската легация Джеймс Уилиъмс (James Williams) и с британския посланик сър Хенри Булвер (Henry Bulwer) и връчи на двамата дипломати обръщение, подписано от всички мисионери[290]. По време на разговорите Ригс аргументирано обясни опасенията на мисионерите, че ако българите не получат никакви отстъпки, в най-скоро време те ще преминат в лоното на римокатолическата църква.

Един месец по-късно прогнозата на Ригс се сбъдна. На 18 декември 1860 г. под ръководството на Драган Цанков, Георги Миркович и архимандритите Йосиф Соколски и Макарий група българи връчиха на католическия архиепископ в Цариград Паоло Брунони прошение до папа Пий IX, с което молеха да се възстанови българската автономна църква под върховенството на папата. Изготвен беше и специален акт, подписан от присъстващите, с който унията стана факт. Обявяването на унията даде нов и решителен подтик за още по-прякото ангажиране на американските мисионери с българския църковен въпрос. Главното действащо лице в последвалите събития беше отново Илайъс Ригс, а българските интереси се представляваха от Иларион Макариополски, д-р Стоян Чомаков, Христо и Никола Тъпчилещови, Петко Р. Славейков.

„Като видох, че от две лица, връх кои ся въртеше тогизи
най-много тая работа, едно имаше сношение с римокатолически,
а друго – с протестантски свещеници (Авксенти Велешки
и Иларион Макариополски), че едно беше вместил свои и чужди
деца да ся учат при ония, а друго, кое немаше възрастни деца,
пращаше чужди деца да ся учат в протестантско пропагантско
училище на Малта, па еще като чух това второ лице един ден
да вика, че по-напред ще стане протестантин, него да остане
под грьцка йерархия, предвидох с ужас какво погибително
разделение догматическо (вероизповедно) окружаваше бедного
ни народа, ако царското правителство ся откаже
да припознае свещенство, кое еще немахме."
Из отворено писмо на Константин Ранов
до Георги Раковски, 5 януари 1861 г.[291]

---

[289] *Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Ч. 1. С., 2003, с. 158.*

[290] *Трайков, В. Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, с. 464; Генов, Г. Цит. съч., с. 43.*

[291] *Архив на Г. С. Раковски. Т. 3. С., 1966, 120–121. Отворено писмо на Константин Ранов до Георги Раковски, 5 януари 1861.*

По инициатива на Илайъс Ригс още в първите дни на 1861 г. се оформи инициативна група, която обсъди новосъздалата се след 18 декември ситуация и реши усилията на всички да се насочат в две посоки: преговори с Патриаршията и спечелване подкрепата за българските искания на протестантските страни. Преговорите с Патриаршията се водеха от Ригс, който се опита да предотврати налагането на наказания на Иларион Макариополски и на подкрепилите го по-късно Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски заради организираното на 3 април 1860 г. демонстративно отхвърляне властта на Патриаршията. Разговорите с гръцките архиереи бяха много трудни, тъй като патриарх Йоаким II и неговото обкръжение проявиха неотстъпчивост и на свикания през февруари 1861 г. църковен събор в Цариград българските владици бяха низвергнати, а малко след това изпратени и на заточение.

Междувременно още в началото на януари 1861 г. д-р Ригс предложи на водачите на църковното движение да потърсят съдействието и на клона на английския Евангелски съюз в Цариград. Илайъс Ригс смяташе, че, спечелвайки симпатиите на влиятелния Евангелски съюз, българите можеха да получат подкрепата на целия протестантски свят, но за целта те трябваше да покажат готовност за сключване на уния с Евангелските църкви. Според спомените на Джеймс Кларк тази идея беше лансирана за първи път от Ригс пред д-р Стоян Чомаков. Впоследствие около двамата се обособи кръг от съмишленици, сред които се открояваха председателят на Евангелския съюз в Цариград д-р Джулиъс Майлингън, арменският мисионер Сахагиан, Никола и Христо Тъпчилещови, Петко Р. Славейков[292].

В хода на преговорите с прякото участие на д-р Илайъс Ригс бе съставен „Меморандум“ („Жалба“), изразяващ характера и целите на българския църковен въпрос. Меморандумът трябваше да се връчи на официалните представители на протестантските страни в Цариград и на самото турско правителство. Специално внимание в този документ се отделяше на обстоятелството, че църковната борба е „движение на целия народ“, при това съвършено независимо от всякакво външно влияние и ако Портата покаже благосклонност към българите, тя

> *„ще заварди собствените си интереси и ще удовлетвори едно искане, основано върху права, които [то] само[то] е дарувало на поданиците си“[293].*

> *„Знайте, че тук в Ц[ариград] има едно евангелско общество от разни нации, а собствено от ингилези. Прочее наши се предложи най-напред след многото съвети на посланика (но тайно, много тайно) да постоянствуват, да подадат една жалба на всичките посолства в Ц. и да искат по-скорошното решение на въпроса ни, в име Божие. Посланика им отговорил, че такава една постъпка, освен дето не е съвсем потребна, ами още може да ни хвърли в подозрение пред царството, от което англ. правителство, казва, държало 3 [три] съгласия, щото да не се меси Портата никак в религиозни работи. Затуй подава тоя*

---

[292] *Генов, Г. Цит. съч., 44–45.*

[293] *Маждракова-Чавдарова, О. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40-те–60-те години на XIX век).* – Истор. преглед, 1993, № 4–5, с. 36.

> *повод, да са направи до реченото еванг. общество едно прошение в три думи. Да му се изложи едно по едно началото на въпроса и да се докара до там, гдето са намира той, после да приложат, че понеже и това общество е едно, което желай доброто на християнити, затуй за християнска любов са умолява да помогни на българити, ако обича, доколкото му иди отръки. Тая жалба това общество да припише и да даде на всичките посланици и тъй работата от всяка страна по-добре. Видите, че такава една жалба за нас, според както ми каза Н[икола] Тъпчилещов и според колкото може да съда аз с куфата си глава, ми са чини, че ако не ни ползува, нека речем, не ще ни и укедери. Тъй убо според едно тайно размишление са разсъди и одобри и се подаде миналата неделя такава една жалба на ан[глийското] посолство, кое ще я прати гдето тряба. От подаването на жалбата ся минува днес една неделя и истина да ви кажа, във въпроса ни са показва съвсем друго движение. Завчера в събота народната комисия са е призовала нарочно от Н. Височество Али паша и след до уши комплементи Н. В. е изразил, че наближава решението на въпроса ни, още малко търпене. ...“*
>
> Из писмо на Йосиф Дайнелов до Георги Раковски, 1 февруари 1861 г.[294]

На 13 януари 1861 г. меморандумът беше подписан от българските владици и от водачите на цариградските българи, а на 5 февруари беше разпратен чрез Евангелския съюз до дипломатическите представители на САЩ, Великобритания, Швеция, Холандия, Норвегия и Дания[295]. За разлика от американските мисионери обаче, дипломатите на протестантските страни не можеха да си позволят открито да демонстрират съчувствието си към българските искания. Следвайки официалната политика на своите правителства, те приеха меморандума за сведение, но дадоха да се разбере, че няма да се месят във вътрешните работи на Високата порта[296]. Интересно е да се отбележи в тази връзка, че след като се разчу за новия български меморандум, дори и най-правоверните и радикално настроени църковни деятели, които по принцип не одобряваха опитите за сближаване с протестантските мисионери, признаха, че Евангелският съюз в Цариград се опитваше да помогне на българите в борбата им срещу Патриаршията без никакви скрити мисли. Показателни в това отношение бяха разсъжденията на Йосиф Дайнелов, който в писмо до Георги Раковски от 28 февруари 1861 г. отбеляза:

> *„Едно английско общество е предприело да спомогни българъм за християнска любов в тоя случай. Силни действия стават от страна на това общество, комуто българския народ ще бъде крайно признателен и на кое[то] име[то] ще са напише с златни слова в българската история.“*[297]
>
> *„Аз ви казвах за прошението до евангелското общество. Препис на това прошение са е дало от него на всичкити посланици тук и са искали, сир. обществото, отговор. Всички посланици са се отговорили много благопристойно и с големи обещания,*

---

[294] *Архив на Г. С. Раковски. Т. 3, с. 110. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Георги Раковски, Белград, 1 февруари 1861.*

[295] *Според Тодор Бурмов в изработването на меморандума от българска страна участвали той самият, Никола Тъпчилещов и д-р Захари Струмски, а под готовия текст стоели 35 подписа (на двама владици и на 33 светски лица).*

[296] *Генов, Г. Цит. съч., с. 45; Маждракова-Чавдарова, О. Цит. съч., с. 36.*

[297] *Архив на Г. С. Раковски. Т. 3, с. 167. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Георги Раковски, Белград, 28 февруари 1861.*

отговори же са се показали и нашим, кои са ги прочели.
Следвателно всяк от посланици, както казва обществото,
е посетило и Али паша, и пр., и им е доказал прилични о тому,
но отговори им ся е дало, какъв е, не са знай още. Обществото
е подало и второ прошение до В. порта в исторически изложения
за българское право и да видим какво ще са отговори Порта."

Из писмо на Йосиф Дайнелов
до Георги Раковски, 15 февруари 1861 г.[298]

Частичният успех на меморандума подтикна участниците в инициативната група за неговото написване да се обърнат за подкрепа директно към ръководството на Евангелския съюз в Лондон. В отговор на тяхната молба председателят на съюза Колин Йърдли огласи меморандума в пресата и направи постъпки пред външния министър Джон Ръсел (John Russell) правителството да се намеси в защита на българските искания[299].

„Евангелското общество е пратило вчера нашим
(на нашите – б.м., П.М.) копия на едно Руселово писмо
(английски министър иностранних дел) (лорд Джон Ръсел
(1792–1878 – б.м., П.М.) с кое са пише на общество,
че съвременно пишел на Бюлвера (англ. посланик в Цариград –
б.м., П.М.) и Прокеш (австрийски посланик в Цариград – б.м.,
П.М.) да подкрепат по всяк начин наше искане. ..."

Из писмо на Йосиф Дайнелов
до Г. Раковски, 19 април 1861 г.[300]

По същото време по внушение на Ригс цариградските дейци изработиха и проект за създаване на реформирана и независима българска църква. Под формата на молба проектът беше връчен на великия везир Али паша и на Патриаршията, което изненада и Портата, и патриарха. Последваха бурни дискусии и интезивни срещи на заинтересованите страни. В крайна сметка Али паша отклони решаването на поставените в молбата въпроси под предлог, че не беше ясно бъдещата българска църква към коя от трите християнски деноминации щеше да принадлежи (към католическата, към протестантската или към Гръцката патриаршия).

Притиснати от обстоятелствата, църковните водачи за пореден път прибягнаха до крайни средства и с помощта на д-р Ригс изработиха проект за присъединяване на българите към протестантството. Замисълът предвиждаше да се запазят съществуващите религиозни обреди, като българите сами щяха да изготвят плана за присъединяването си към евангелските църкви и сами щяха да си изберат име на своята църква. Чрез американските мисионери проектът беше връчен на Високата порта, но турското правителство заподозря българите, че хитруват и отказа да го разгледа.

„Протестантите са отворили очи като бухали да могат
да са [въз]ползуват [от ситуацията]. Те предлагат нашим,
че без да изменят нито една йота във вера си, приемат ги,
сир. приемат бълг. църква да стани една секта на
протестантити. Наши не гледат това с добро око.

---

[298] *Пак там, с. 163. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Георги Раковски, Белград, 15 февруари 1861.*

[299] *Генов, Г. Цит. съч., с. 45.*

[300] *Архив на Г. С. Раковски. Т. 3, 411–413. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Г. Раковски, Белград, 19 април 1861.*

> *Евангелското общество казва още, че наша църква ще бъде най-свободна и прочее и ще бъде под титул „Българска църква".“*
>
> Из писмо на Йосиф Дайнелов
> до Георги Раковски, 15 март 1861 г.[301]

Сближаването на част от църковните водачи с американските мисионери и започналите преговори с Евангелския съюз в Цариград не бяха посрещнати еднозначно от възрожденските дейци. Мнозина от по-образованите българи се възпротивиха на новите инициативи и публично изразиха възмущението си от поведението на църковните лидери в турската столица.

> *„Сега, ами сега! Как могат, молим ви, да променят от вярата*
> *или обрядите, че да земат покровителството*
> *на протестантските сили ония, които нарекоха униатите*
> *изневерници и отстъпници от православието? Как могат*
> *го направи, без да са причервяват или без да впадат*
> *под същата категория на оная с униатите?“*
>
> Из писмо на Пандели Кисимов
> до Г. Раковски, 1861 г.[302]

Че замисълът на идеята да се потърси застъпничеството на протестантските страни за по-скорошното решаване на българския църковен въпрос действително остана погрешно разбран от повечето българи свидетелства и писмото на Йосиф Дайнелов до Георги Раковски от 22 февруари 1861 г.

> *„Но милий сътечественниче, – отбеляза Дайнелов – важността и пр[очее], коя гледам да отдавате на тая суха постъпка, то съвсем си е празднa. Тая постъпка е една проста и почти никаква.“*

За да разсее безпокойството на своя стар приятел, Дайнелов му цитира думите на Никола Тъпчилещов, който изрично го беше помолил да обясни на Раковски да не са „размътявате тъй духа“, тъй като всички контакти с американските мисионери се дължали на обстоятелството, че „6–7 мисионери из България“ се върнали в Цариград и разказали на своите посланици, че съществува опасност, ако не се реши българският църковен въпрос, българите масово да се присъединят към унията и че това не е дело на руските агенти,

> *„а самонародно подбуждение, по причина на безбройните угнетения фанариотски. ... След това мисионерско праведно приглеждане посланикам английско[то] и американско[то] посолство са обнесоха на В[исоката] порта и искат да узнаят защо Порта[та] не решава бъл[гарския] въпрос. Порта[та] за отговор им казва, че е страх как това е руско подбуждение. Посланици са отговорили – греши Портата, но Порта[та] им е [по]искала доказателства, че греши и посл[едните], като не са смейли да приемат тоя труд върху си, са [се] дръпнали.“*

Ето защо – продължава Дайнелов – Раковски не трябва да се опасява от нарастване влиянието на протестантите сред българите,

---

[301] *Пак там, с. 277. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Г. Раковски, Белград, 15/27 март 1861.*

[302] *Пак там, с. 481. Писмо на Пандели Кисимов, Търново, до Г. Раковски, Белград, 18 май 1861.*

„защото видите, че тук зависта на протестанти срещо исуити е, която ги е подбудила да земат мисионерите бълг. страна“[303].

Опитите на българските водачи да окажат през 1861 г. натиск чрез британските и американските дипломати върху Високата порта, а косвено и върху неотстъпчивото гръцко духовенство, се провалиха. Все пак начинанието на Стоян Чомаков, Христо Тъпчилещов, Петко Р. Славейков и Иларион Макариополски не остана без последствия за църковнонационалното ни движение. Неколкомесечните активни контакти на ръководството на Евангелското общество в Цариград с българските църковни дейци допринесоха за популяризирането на българската национална кауза в протестантските страни. Същевременно проявената от американските и британските дипломатически кръгове ангажираност в търсенето на компромисно решение на българския църковен въпрос провокира ревността на руското външно министерство и постави началото на един макар и бавен процес на преосмисляне на руските позиции спрямо бъдещето на православието в Европейския Югоизток.

Самите мисионери също извлякоха поуки от неуспеха на начинанието си, изразени най-точно от преподобния Джеймс Кларк, който в писмо от 21 юни 1861 г. отбеляза:

> *„Малкото водачи, които бяха готови да приемат Библията за основа [на своята църква], се грижеха повече да запазят обединен българския народ, отколкото да служат на Христовото учение.“*[304]

Няколко години по-късно (през 1869 г.) Кларк изготви едно изложение по българския църковен въпрос до съвета в Бостон, в което, проследявайки как и защо възникна българо-гръцката разпра, обобщи:

> *„Този народ брои над четири и половина милиона души.*
> *Гърците искат да го погърчат, за да изградят своята мечтана*
> *империя – това е тяхната „мегали идея“. Борбата*
> *на българите за народно самосъхранение представлява*
> *българския въпрос, това е църковната им борба!“*[305]

Разбира се, доколкото в конфликта с Патриаршията фокусираше огромна част от обществената енергия на възрожденските българи, протестантските мисионери продължиха и през следващите години да следят развоя на църковната борба отблизо. Но съветът в Бостон прецени, че занапред това трябва да се прави по-внимателно, без открита намеса и без демонстрация на съпричасност към която и да било от двете страни. Очевидно американските проповедници тайно се надяваха, че забавянето и дори нерешаването на българския църковен въпрос сериозно ще увеличи шансовете за успешна евангелистка пропаганда сред местното население. Въпреки това симпатиите на мисионерите бяха на страната на българите и това не можеше да се скрие, най-малкото защото самите американци си имаха достатъчно основания да не долюбват служителите на Патриаршията. Както беше вече отбелязано, още през 30-те години на

---

[303] *Пак там, 190–192. Писмо на Йосиф Дайнелов, Цариград, до Георги Раковски, Белград, 22 февруари 1861.*

[304] *Цит. по: Трайков, В. Протестантските мисионери ..., с. 462.*

[305] *Пак там, с. 463.*

XIX в. гърците направиха всичко възможно, за да изгонят протестантските мисионери от Гърция, а почти по същото време служителите във Вселенската патриаршия предприеха „кръстоносен поход“ срещу католическите и протестантските мисии в Османската империя.

За определяне позициите на американските мисионери по българо-гръцката разпра допринесе още едно важно обстоятелство. Идващите от САЩ протестанти бяха носители на една неприсъща за Балканите култура на обществено поведение и политическо мислене, култура, която залагаше на принципите на свобода, равенство и толерантност. Неслучайно за мнозина от образованите българи мисионерите олицетворяваха всичко онова, което, по сполучливия израз на Вера Бонева, можеше да се назове „американска мечта“. В този смисъл колкото и да не им беше изгодно, пратениците на съвета в Бостон не можеха да отрекат правото на българите да имат независима църква и да получат статут на самостоятелна етническа и религиозна общност в рамките на Османската империя.

За по-пълното изясняване на отношението на американските мисионери към българския църковен въпрос не може да се подмине и още един любопитен щрих. Макар и опосредствено, било покрай личните си контакти с мисионерите, било от различни публикации, посветени на Америка, някои от по-изявените възрожденски дейци бяха получили добра представа за организацията на църковните дела в САЩ. Непосредствено след султанския ферман (27 февруари 1870 г.), когато вниманието на всички се насочи към практическото изграждане на Българската екзархия, тази информация се оказа много полезна, защото в разгорелия се обществен дебат за бъдещото ѝ устройство българите имаха какво да научат и да заимстват от американския модел:

„Американското духовенство и черковното управление в тоя далечен край трябва да бъдат сякога пред очите на нашият бъдъщи български синод, ако само нашите епископи не желаят да бъдат изгонени както и гърците. В Северните американски щати свещеникът често бива и свещеник, и учител, и съдия, но в това също време той е човек, американец и христиенин, следователно интересите на народът са и негови собствени интереси. Американският свещеник не само че се не мъчи да спре народният напредок, но очищава пътят на тоя напредок и ускорява неговото движение; той не само че не проповяда на народът да не се занимава с естествените науки, като противни на Христовото учение, а първата наука, която той предава на учениците си, е математиката. Северна Америка преди половина столетие беше последня, а днеска е първа в сяко едно отношение. Тая страна била населена от такива хора, които бягали из Европа, за да спасят главата си или да живеят свободно. Когато населението се увеличило, то тая страна се разделила на щати; а секи щат бил съставен из дружества. В дружествата сичките хора са равни между себе си; сичките обществени дела се решават от дружествата; а щатът

никак се не меша в делата на дружествата. Сяко едно дело се решава от сичкият народ, който има свои представители, и секи гражданин има пълно право да занимава кое и да е място, ако само народът одобри неговото избиране. Тия, които управляват, и тия, които се управляват, са равни между себе си и пред законът. ...Сичкото това потвърдява нашето заключение, че ако духовенството и народът вървят по един път и ако тия имат едни исти цели, то и народът напредва, и духовенството се уважава.“[306]

Американските мисионери, Източната криза и българският политически въпрос

В средата на 70-те години Османската империя се изправи пред сериозни икономически затруднения. Високата порта не можеше да погасява огромните си дългове към западните банки, а бюджетният дефицит на страната достигна астрономически суми. За да позакрепи финансовата система, правителството прибягна до увеличаване на преките и косвените данъци, събирани от подвластното християнско население. Това, от своя страна, породи широко социално недоволство в балканските провинции на империята. Напрежението между християни и мюсюлмани осезаемо нарасна и през пролетта на 1875 г. в Херцеговина и в Босна избухна въстание. Кризата беше неизбежна, а Източният въпрос с пълна сила навлезе в нова фаза от своето развитие.

По-революционно настроените дейци в средите на българската емиграция решиха да се възползват от създалата се политическа ситуация и на 12 август 1875 г. организираха в Букурещ поредното комитетско събрание. След бурни дискусии участниците в събранието се съгласиха, че моментът за въоръжена борба срещу Високата порта е благоприятен и изработиха план за „всеобщо въстание в Българско“. Но времето за подготовка на въстанието беше изключително кратко и през септември 1875 г. замисленото от Христо Ботев и БРК революционно начинание претърпя пълно фиаско. В началото на октомври между членовете на Букурещкия комитет възникнаха сериозни противоречия и малко по-късно комитетът окончателно се разпадна. Въпреки това по-радикално настроените емигрантски дейци не се отказаха от намеренията си да предизвикат въстание в българските земи.

През ноември 1875 г. под ръководството на Стефан Стамболов тези дейци сформираха в Гюргево комитет, който се зае енергично да подготви новото въстание. Пет месеца по-късно – на 20 април (2 май н.ст.) 1876 г. бунтът избухна. Няколко хиляди българи с оръжие в ръка се опитаха да извоюват своята свобода, но властите реагираха бързо и с помощта на башибозука и редовната армия потопиха въстанието в кръв[307].

„Перущица, град с 400 къщи и между 3 и 4 хиляди жители, не взе дейно участие във въстанието. Разтревожени от поведението на турците в съседните села, жителите изпратили депутация при Азис паша, пловдивския мютесариф, за редовни войски да ги

---

[306] *Уводна статия на Любен Каравелов във в. „Свобода“ (№ 2, 11 ян. 1871).*

[307] *Вж. Страшимиров, Д. История на Априлското въстание. Т. 1–3. Пловдив, 1907; Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание. С., 1986 и др.*

бранят. Той им отговорил с писмо, че не разполага с войски за изпращане и че трябва да се защитават сами. Когато башибозуците се появили пред града, те отказали да се предадат, окопали се в една църква, след което се оттеглили в друга и се държали пед дни, докато видели редовната войска под командата на Рашид паша, когато останалите живи се предали. Много от жителите се спасили в началото на борбата, но много били застреляни. Църквата била бомбардирана и общо около 1000 души били убити, много от тях жени и деца. Градът бил оплячкосан и изцяло изгорен; нито една-единствена къща не е останала цяла. Много жени са били изнасилени. Подът на църквата, църковният двор и много от градините са били разкопани, за да се дирят съкровища. Башибозуците тук били командвани от Ахмед ага от Тамръш, който след това бил награден със сребърен медал."

Из предварителния доклад на Юджийн Скайлър
за събитията в България, 10 август 1876 г.[308]

Драматичните събития в България, Босна и Херцеговина не останаха незабелязани от пребиваващите в пределите на Османската империя американски граждани. Още през пролетта на 1875 г. служителите в посолството на САЩ започнаха да следят задълбочаващия се конфликт между подвластното християнско население и местните турски власти, но американската дипломация продължаваше стриктно да следва своята традиционна линия на поведение спрямо Високата порта – активна защита на американските стратегически интереси в региона на Средиземноморието и Близкия изток, съчетана с умело предпазване от пряка намеса във вътрешнополитическия живот на самата Османска империя. Добра или лоша, тази политика даваше резултат и Държавният департамент нямаше никакво намерение ненужно да се забърква в и без това доста заплетения Източен въпрос.

За разлика от дипломатите, американските мисионери не бяха обвързани с други интереси, освен да служат на Божието дело. Представителите на съвета в Бостон и на Методистката епископална църква не трябваше да се съобразяват нито с правилата на голямата политика, нито със сложните задкулисни ходове на великите европейски сили. Затова, когато се оказаха изправени пред жестоките реалности на „кървавата българска сватба", те не се поколебаха открито да заемат страна в необявената война между християни и мюсюлмани, като проявиха не само състрадателност към жертвите на насилието, но и се ангажираха пряко в търсенето на възможно по-бързо и по-трайно разрешение на възникналата криза.

„Постарахме се – спомняше си години по-късно директорът на Роберт колеж Джордж Уошбърн – да предотвратим избухването на въстание в България, което по-късно се превърна в главно оправдание за кланетата, извършени от турците в тази страна. А това бяха убийства на хиляди беззащитни българи – невинни деца, мъже и жени, и ние направихме всичко възможно да сложим край на кръвопролитията."[309]

---

[308] *Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър и българите. С., 1987, с. 124.*

[309] *Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 63.*

Още през лятото и есента на 1875 г. в кореспонденцията на мисионерите със съвета в Бостон започнаха да се прокрадват съобщения за ескалиращото политическо напрежение в балканските провинции на империята. Показателни в това отношение бяха наблюденията на преподобния Джеймс Кларк, който в писмо до британския консул в Одрин от 15 октомври 1875 г. отбеляза по повод на арогантното поведение на турците към християните: „Българите чувстват, че са потиснати ... Събирането на данъците създава много неправди, причинени непряко от правителството ..."[310] През декември 1875 г. Едуард Джени (Edward W. Jenney), мисионер в станцията в Битоля, обиколи района на Прилеп и също остана потресен от ежедневното насилие над местното българско население. В писмо до „Missionary Herald" той разказа как българите в Прилеп и околните села не смеят да излязат по улиците след залез слънце. При последния инцидент 12 селяни били хвърлени в затвора, само „защото те бяха българи". „Ако нещата не се променят – споделяше Джени –, опасявам се, че през пролетта ще избухне въстание. Терорът в някои селища не може да се опише. Животът на българина в очите на турчина не струва повече от живота на едно от хилядите бездомни кучета. Понякога се страхувам за бъдещето. Пътешествениците, които са видели Константинопол, не познават Турция. Нека се преоблекат като обикновени селяни и тогава през 3/4 от времето им те ще бъдат смазвани от бой и толкова силно ще пожелаят промяната, колкото всеки българин."[311]

Пътувайки от селище в селище, американските мисионери имаха добри възможности да опознаят отблизо българите и въпреки че не споделяха възгледите на по-революционно настроените възрожденски дейци, те ги разбираха и симпатизираха на усилията им за отхвърляне на чуждото политическо господство. В първите броеве на в. „Зорница" например бяха публикувани материали, водещата идея в които беше личната и народната свобода. Естествено в качеството си на издател на седмичната „Зорница" Американското евангелско общество в Цариград не можеше да бъде заподозряно, че подстрекава българите към борба, но принципите, които се отстояваха от страниците на мисионерския вестник, косвено подхранваха освободителните тежнения на българите и вдъхваха увереност в правилността на направения от тях избор.

Така още в бр. 1 от 2 януари 1876 г. започна отпечатването на поредицата „Най-висшата цивилизация", в която се пропагандираха идеите за свобода, равенство и братство. В бр. 2 от 9 януари беше поместена статията „Съединените държави", в която се изясняваше същността на американската политическа система (разделение на властите, отделяне на църквата от държавата, свобода на вероизповеданията и т.н.), а в бр. 5 от 30 януари в продължението на статията „Най-висшата цивилизация" се декларираше, че цивилизацията не се свежда само до „образа на управлението", а до това има ли „лична свобода" за отделния човек[312].

---

[310] *Цит. по: Шашко, Ф. Кланетата в България през 1876 година – реакция на Априлското въстание или предварително замислен удар? (Един нов поглед върху събитията). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX век. С., 1989, с. 567.*

[311] *Missionary Herald, Vol. 72, April 1876, p. 118.*

[312] *Зорница, I, № 5, 30 ян. 1876, с. 17.*

Ангажирането на мисионерите с проблемите на подвластното християнско население в условията на започналата Източна криза не се ограничи само до популяризирането на буржоазнодемократичните ценности и на американския политически модел. Американските проповедници отблизо следяха развоя на събитията в Босна, Херцеговина и България и редовно информираха съвета в Бостон и посолството в Цариград за обстановката в българските земи. Между подробните отчети за свършеното по линия на евангелистката пропаганда в кореспонденцията на мисионерските станции в Самоков, Стара Загора и Битоля се съдържаха актуални сведения за военните приготовления на турските власти, за плановете и намеренията на българските комитети, за действията на европейските консули и др.

> *Навярно досега е достигнало до вас и вие сте се научили за планираното разрушение на Стара Загора. „Млада България" гори от желание да се изправи и да се бори за отечеството. „Ние трябва да сме свободни" – казват те. Но жалко за тяхната идея за свобода, [защото] техният красив идеал е „комунизъм" или „червена република".*
>
> Из писмо на преподобния Лок до „Missionary Herald", 1875 г.[313]

Показателно за осведомеността на американските мисионери беше, че още през март 1876 г. те знаеха за готвеното от българите въстание и по тази именно причина решиха да отложат редовното си годишно събрание, което трябваше да се проведе през април в Русе. По думите на русенеца Георги Петкович те пуснаха дори слух, че бунтът ще започне между 15 и 21 април[314]. Дали чрез този слух се опитваха да предотвратят предстоящите кървави събития, като покажат на българските водачи, че плановете им са разкрити, или пък целяха нещо друго, трудно е да се прецени. Едно обстоятелство обаче заслужава специално внимание. Американските мисионери очевидно разполагаха с информация за подготвяното българско въстание, но не пожелаха да използват тази информация, за да извлекат политическа изгода за собствената си кауза, въпреки че точно по това време съветът в Бостон, а и легацията в Цариград, си имаха достатъчно главоболия в Сирия и Мала Азия и демонстрация на малко лоялност към Портата нямаше да им бъде излишна.

„На 2 май 1876 г. в България избухна въстание. Планинските градчета около Пловдив се вдигнаха на оръжие. Бунтът беше подготвян в продължение на няколко месеца и турското правителство бе подробно запознато с неговия план, както и със самоличността на водачите му. Турският наместник в Пловдив поиска разрешение от столицата да се справи с бунтовниците и обеща, че ще потуши въстанието без много шум, само да му бъде изпратена малобройна войска. Властите обаче, очаквайки предстояща война със Сърбия, сметнаха, че са се добрали до повод да подложат на терор тази част от България, откъдето минаваше пътят за Сърбия... Турските управници изтеглиха войските си от България, без

---

[313] *Missionary Herald, Vol. 72, Jan. 1876, p. 118.*

[314] *НБКМ БИА, II В 257. Писмо на Георги Петкович, Русе, до Тома Кърджиев, Гюргево, 8 април 1876.*

да забравят, че цялото турско население е въоръжено, за разлика от българското. И така всичко бе приготвено християните да бъдат оставени на „милостта" на турската милиция (башибозук). А преди това бяха взети всички мерки да се изолира България от външния свят, доколкото е възможно. Последствията са твърде добре известни, за да се впускам в подробности тук. В кланетата и последвалите изстъпления бяха изклани най-хладнокръвно, избити преднамерено или продадени в робство петдесет-шейсет хиляди мъже, жени и деца. Не е чудно, че в своя трагизъм и безпомощност българите се обърнаха към нас. Те знаеха, че не отдаваме предпочитания на ничии политически амбиции, познаваха ни като приятели, на които могат да разчитат за помощ и намериха начин да ни държат непрекъснато в течение на събитията."[315]

Съпричастността на мисионерите към освободителната кауза на българския народ пролича още по-ясно по време на самото въстание и след неговото потушаване. Чрез своите симпатизанти и последователи сред българското население (най-вече възпитаници на Роберт колеж или на протестантските училища в Пловдив, Стара Загора и Самоков) американските проповедници бяха подробно запознати с хода на въстаническите действия още от първите дни на бунта. За по-активното ангажиране на мисионерите с българския въпрос от 1876 г. допринесе и злополучният инцидент с френския и с германския консул в Солун (Жюл Мулен и Хенри Абот).

На 5 май 1876 г. една 14-годишна българска девойка от солунското село Богданица, похитена преди това от турски бабаити, беше поведена безцеремонно към града, за да приеме исляма и да се омъжи впоследствие за Емин ефенди – местен турски чиновник. В последния момент с помощта на случайно минаващи българи тя избяга от своите похитители, като в близост до гарата на Солун успя да се качи в колата на американския вицеконсул в града Периклес Лазаро[316]. Първоначално девойката беше отведена в неговия дом, а впоследствие се укри на по-безопасно място. На следващия ден (6 май) група мюсюлмани отидоха при управителя на Солун и обвиниха американския вицеконсул в „отвличане". Пашата веднага се разпореди Лазаро да бъде доведен в конака и да бъде разпитан за случилото се. Вицеконсулът обаче отрече да е помагал в бягството на българската девойка. Тогава разгневените мюсюлмани решиха сами да си отмъстят и се пръснаха из града, за да се въоръжат, призовавайки всички правоверни да се съберат по стар обичай в джамията „Саатлъ". За кратко време на призива се озоваха 4–5 хиляди въоръжени мъже, които се готвеха да претърсят целия град, за да открият избягалото момиче. В този именно момент тълпата налетя на Жюл Мулен и Хенри Абот и ги преби до смърт[317].

Жюл Мулен беше на 38 години. Дипломатическата си кариера започна в Консулската дирекция на Министерството на Външните работи. По-късно

---

[315] *Уошбърн, Дж. Цит. съч., 64–65.*

[316] *Случката с българската девойка се представя по различен начин в различните източници от епохата. За по-достоверно тук са използвани данни, извлечени от френската дипломатическа кореспонденция – Pailler, J. La ligne bleu des Balkans. Temoignages d'observateurs militaires fransaзs. Paris, 1996, p. 95. Писмо на френския посланик в Константинопол до Ке д'Орсе, 8 май 1876.*

[317] *Пак там, с. 96.*

замина на работа във френското Генерално консулство в Тунис. През 1866 г. беше преместен в Босна, а от 1868 г. стана консул в Солун. Тук той се запозна с малката сестра на Хенри Абот – Мари, и през 1873 г. се ожени за нея.

Хенри Абот – англичанин по произход, беше на 34 години. Преди да се захване с дипломатическо поприще, той се занимаваше с търговски дела. Понатрупа капитали, които вложи в закупуване на големи поземлени участъци около Солун. Ползваше се с доверието на местното православно население и дори се ожени за дъщерята на Константинос Каратеодори (влиятелен грък, личен лекар на двама султани – Махмуд II и на Абдул Меджид). През 1870 г. беше поканен от германската дипломация да поеме функциите на официален немски консул в Солун.

Трагичната гибел на Ж. Мулен и Х. Абот принуди Франция и Германия да поискат от турското правителство вземането на ефикасни мерки за разкриване на подбудителите и извършителите на това жестоко престъпление. Доколкото пък Абот беше англичанин, в избухналия международен скандал се замеси и Лондон. За разлика от френските и германските дипломати обаче, британското посолство се опита да хвърли цялата вина за случилото се върху Лазаро, който беше обвинен, че е свързан с българското въстание[318]. Действително роденият в Солун Лазаро имаше български произход, но баща му отдавна беше приел руско поданство и се беше оженил за дъщерята на американския консул в Женева[319], а и българският корен едва ли беше сериозно основание за търсене на каквато и да било връзка между Лазаро и въстанието в Тракия. Затова още на следващия ден след убийството на двамата консули представителите на всички велики сили в Цариград се срещнаха с външния министър Рашид паша и отхвърлиха обвиненията срещу американския вицеконсул, като настояха за незабавно прекратяване на насилията и погромите. Междувременно, за да се гарантира безопасността на чуждите поданици в Солун, към пристанището на града се отправиха военни кораби, сред които беше и американският крайцер „Франклин", командван лично от адмирал Джон Уордън (John Worden).

> *„Духовете на хората тук са твърде разбунени и за да бъда искрен, ние ще се чувстваме по-спокойно, ако в пристанището има американски боен кораб. Поради сегашните опасности се обмисля отлагане на нашето годишно събрание за по-късна дата, но сега сърцата ни са изпълнени с тревога за нашите братя от Мисията за Европейска Турция. Българите се надигнаха масово и Стара Загора и Самоков се оказаха в центъра на сблъсъците... Нямаме директни сведения, но от правителствените телеграми се вижда, че е имало човешки жертви около Самоков. Ж п линията и телеграфът са прекъснати..."*[320]

---

[318] *Пантев, А. Българският април 1876 в Англия и САЩ. С., 1996, с. 124.*

[319] *Петрович, М. Юджийн Скайлер в България (1876–1878). – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, с. 536.*

[320] *Missionary Herald, Vol. 72, Jul. 1876, p. 229. Писмо на Хенри Дуайт до редакцията на „Missionary Herald", 9 май 1876.*

Притисната от обстоятелствата, Високата порта уволни валията на Солун и прие да се състави международна комисия, която трябваше да разследва гибелта на Мулен и Абот. През следващите дни бяха арестувани 35 души. Седмица по-късно, нещо твърде необичайно за темповете, с които работеше тогавашното османско правосъдие, бяха издадени и присъдите, като шестима от арестуваните бяха публично екзекутирани. Въпреки взетите мерки за туширане на евентуални нови сблъсъци, вестта за случилото се в Солун бързо се разнесе, а напрежението постепенно се прехвърли в столицата и в по-големите градове на империята. Почти повсеместно отношението към чужденците и особено към американските мисионери се промени. Заплахите за саморазправа и насилие се превърнаха в ежедневие, а враждебността непрекъснато нарастваше.

> *„Ситуацията произведе сериозно безпокойство сред турците в столицата. Мохамеданите – студенти по теология и право, наричани софти, и както казват, наброяващи само в Константинопол от 10 до 40 хиляди, яростно заклеймиха великия везир Махмуд паша като сляпо оръдие на руския посланик ген. Игнатиев и като причина за тези сегашни сътресения. Миналата сряда софтите прекъснаха занятията си и снабдени с голямо количество оръжие, спряха султанската карета, като поискаха незабавната оставка на великия везир. [В същото време] исканията за военни подразделения за в България и Херцеговина бяха толкова настоятелни, че само два полка останаха да пазят мира в милионния град, на който въобще не можеше да се разчита в случай на бунт от страна на мюсюлманската тълпа. Правителството беше неспособно да противодейства. В четвъртък великият везир подаде оставка, преди да му се определи наследник. За около 36 часа правителството напълно се обърка и градът попадна фактически под властта на тълпата ...“*
>
> Из писмо на преподобния Грийн
> до „Missionary Herald“, 16 май 1876 г.[321]

Обстановката на несигурност и страх, която завладя европейските провинции на Високата порта, подтикна чуждите дипломатически представителства в Цариград да вложат допълнителни усилия за набирането на навременна, пълна и обективна информация за случващото се по българските земи. Ситуацията допълнително се утежни с преврата на „новите османи“ от 30 юли 1876 г., довел до детронирането на султан Абдул Азис. Месец по-късно (на 30 юни) избухна и сръбско-турската война. И въпреки че администрацията на президента Грант остана вярна на възприетата линия на ненамеса в балканските дела, на американците в пределите на Османската империя се падна да изиграят важна роля при изясняване и изнасянето пред европейската общественост на цялата истина за българското въстание. Изключително значение в това отношение имаха докладите на американския вицеконсул в Солун Лазаро, дейността на американските мисионери в българските земи и работата на международната анкетна комисия, в която участваха Юджийн Скайлър (Eugene Schuyler) и Джанюариъс Макгахан (Januarius Mac Gahan).

---

[321] *Пак там, с. 229.*

Заслугата на Лазаро бе, че той пръв започна да събира и да подава на легацията в Цариград подробна информация за „българските събития“. С помощта на доверени лица от района на Солун, Серес и Неврокоп за около три месеца – от 24 април до 15 юли, Лазаро успя да изпрати на американския пълномощен министър в Турция Хорас Мейнард (Horace Maynard) над сто страници сведения за „безредиците“ в Тракия. Въз основа на конкретните факти, които беше събрал, той се опита аргументирано да разясни, че българите не бяха обикновени размирници и рушители на реда, „че състоянието на гражданска война“ в България беше провокирано до голяма степен от отношението на местните турски власти към християнското население и че, за да не се оправдаят насилията и беззаконията, извършени при потушаване на въстанието, нужно бе бъдещите разследвания да не се оставят в ръцете само на турците[322].

В същата посока действаха и резидиращите в различни български селища американски мисионери. През пролетта и лятото на 1876 г. от станциите в Стара Загора, Самоков, Битоля и Одрин в Цариград пристигаше редовна кореспонденция, която съдържаше подробни сведения за извършваните от властите репресии над българското население.

> *„Понастоящем – отбеляза в дописка до „Missionary Herald“*
> *един американски мисионер – има голям интерес*
> *към извършените от турците жестокости в България.*
> *Аз имам изключителното преимущество да разбера истината ...*
> *Убеден съм, че разказите, публикувани в „Daily News“, са истина.*
> *При това аз притежавам стотици подобни свидетелства,*
> *напълно потвърдени и също [толкова] ужасни, да си ги помислиш*
> *[дори]. Понастоящем в Пловдивска област господства*
> *съвършеният терор ... Нямам предвид турските наказания*
> *за тия, които немощно се опитаха да въстанат в България;*
> *това си беше грешка и престъпление, но турците избиват*
> *и тези, които никога не са си и помисляли за революция,*
> *и измъчват и ограбват всеки в тази провинция ...“*[323]

За изясняване мащабите на разигравящата се в българските земи пред погледа на европейската дипломация човешка драма допринесоха и докладите на онези мисионери, които въстанието завари да изпълняват редовните си проповеднически обиколки из района на Пловдивско, Ямболско, Разложко, Банско. Значителна част от получаваната в Мисията за Европейска Турция информация веднага се публикуваше във в. „Зорница“ и така достигаше максимално бързо за тогавашните условия до хилядите читатели на вестника. Още на 30 април 1876 г. например „Зорница“ отбеляза потушаването на въстанието в Панагюрище. Седмица по-късно излезе материал, посветен на погромите в Стрелча и на събитията в Солун. В следващите броеве вниманието на „Зорница“ се насочи към черкезките грабежи и терора на башибозуците в Севлиевско, Търновско, Тетевенско,

---

[322] *Пантев, А. Цит. съч. 129–131; Шашко, Ф. Цит. съч., 570–572.*

[323] Missionary Herald, Vol. 72, Sept. 1876, p. 291. *Анонимна дописка от 3 юли 1876, Цариград.*

Шуменско[324]. Дописниците на вестника не пропуснаха да отбележат и саможертвата на Ботевата чета, събитията в Тревненския и Сливенския балкан, арестите в Ямболско и Малешевско.

Общо редакцията на „Зорница" публикува през 1876 г. 82 материала, подробно отразяващи избухването, хода и смазването на Априлското въстание. С това вестникът се нареди сред периодичните издания, допринесли най-много за популяризирането на българската национална кауза в годините на Източната криза[325]. Но подкрепата на американските мисионери за българите не се ограничи единствено до публикациите в „Зорница". Някои от протестантските проповедници използваха контактите си с влиятелни общественици и политици и се опитаха да привлекат вниманието им към съдбата на подвластното християнско население. Преподавателите в Роберт колеж например се обърнаха за съдействие към английския посланик в Цариград Хенри Елиът (Henry Elliot).

> *„В началото – спомня си Джордж Уошбърн – единствено ние от целия външен свят притежавахме подробности за жестокостите в България и за никого не е тайна как ги използвахме. Получената информация най-напред направихме достояние на сър Хенри Елиът, близък наш приятел и представител на страна, главен защитник на Турция. Надявахме се, че той ще може да накара турците да разберат погрешността на действията си. Същевременно изпратихме писма на наши влиятелни привърженици в Англия и лично предадохме данни на г. Пиърс (Edwin Pears), тукашен кореспондент на „Дейли Нюз" и на г. Галенга (A. Gallenga), журналист от вестник „Таймс"."*[326]

По същото време, когато Уошбърн и Лонг се надяваха чрез английската легация да въздействат на турското правителство

> *„да осъзнае, че извършените спрямо българите свирепства бяха най-грубата грешка, която Турция е правила някога в историята си",*

преподобният Илайъс Ригс реши да се възползва от намерението на някои мисионери да се върнат в САЩ. Две от учителките в Самоковското училище например – Ана Мъмфорд (Ana Mumford) и Естер Малтби (Esther Maltbie), като не можеха да изпълняват задълженията си поради размириците в България, получиха разрешението на съвета в Бостон да заминат за Ливърпул. По молба на Ригс Мъмфорд и Малтби запознаха подробно местните протестантски среди със събитията в Румелия и допринесоха за събирането на помощи за пострадалото население. Чрез семейство Пейдж пък (Henry Page и Mary Page), които работеха в Старозагорската станция, Ригс успя да изпрати актуална и обширна информация за ситуацията на Балканите на известни общественици в САЩ[327]. Подробен доклад за положението в българските земи бе изготвен и от Хенри Дуайт (Henry O. Dwight) и Джеймс Кларк[328].

Данните за този доклад бяха събрани от Джеймс Кларк между 23 август и 4 септември 1876 г. при обиколката му из част от въстаналите в района на Пловдив и Пазарджик села. Впечатленията от видяното Кларк изпращаше на Дуайт в Цариград, който обедини всички получени сведения в едно изложение до съвета в Бостон под наслов „Страданията в България" (общо 24 стр.). Намерението на двамата мисионери бе изложението да се публикува впоследствие в централната американска преса[329]. Междувременно Хенри Дуайт (син на един от първите американски мисионери в Цариград – Харисън Грей Отис Дуайт) започна да публикува кратки съобщения за въстанието в България в „Ню Йорк Таймс"[330], но малко по-късно в специално писмо от 23 ноември 1876 г. секретарят на съвета в Бостон Н. Кларк (N. Clark) го уведоми, че на „Страданията в България" няма да се даде гласност.

---

[324] *Зорница, № 18–26, 30 апр.–18 юни 1876.*

[325] *Априлското въстание в българския възрожденски периодичен печат. С., 1973; Генов, Г. Цит. съч., 64–73 и др.*

[326] *Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 65.*

[327] *Генов, Г. Цит. съч., с. 70.*

[328] *Clarke, J. Reporting of the Bulgarian Massacres: „The Suffering in Bulgaria", by Henry O. Dwight and the Rev. J. F. Clarke (1876). – In: Southeastern Europe, Vol. 4, part 2, 1977, 278–296.*

> *„Повдигнах – обясни той – въпроса за публикуването на тези*
> *подробности в някои от нашите ежедневници преди*
> *последното заседание на нашето ръководство.*
> *След сериозна дискусия се прецени, че не е разумно*
> *тези свидетелства да се предложат на пресата ...*
> *[защото] нашето ръководство не достигна до пълно*
> *съгласие по турския въпрос."*[331]

Действително събраните от мисионерите свидетелства за турските зверства в България изправиха съвета в Бостон пред деликатна ситуация. Ангажирайки се със защита на пострадалото във въстанието християнско население, американските мисионери можеха да изложат на сериозна опасност извоюваните с толкова труд и усилия позиции в пределите на Османската империя. В същото време те не можеха и да загърбят кървавата разпра в Румелия, защото така пък щяха съвсем да отблъснат българите, които и без това ги подозираха, че единствената им цел е да ги разединят.

Изборът беше труден. Още повече че, каквото и решение да вземеше съветът в Бостон, то неминуемо щеше да се пречупи през личните симпатии и антипатии на всеки един от над 40-те мисионери, които работеха в европейските провинции на падишаха. Затова и ръководството на съвета, подобно на държавната администрация на САЩ, предпочете да не влиза в ролята на съдник на замесените в разширяващата се балканска криза страни. Според дадените от секретаря на съвета инструкции дейността на мисионерските станции трябваше да продължи да се осъществява в духа на традиционно добронамерените турско-американски отношения. Всеки проповедник обаче можеше по съвест и в качеството си на частно лице публично да изрази гражданската си позиция към съдбата на българите, както и отношението си към извършваните масови насилия спрямо подвластното християнско население[332].

От дистанцията на времето е трудно да се прецени доколко подобна предпазливост беше оправдана. Но със сигурност може да се отбележи, че с много малки изключения (Сайръс Хемлин например, който демонстративно изразяваше туркофилските си предпочитания и не пропускаше да обвинява Русия, че

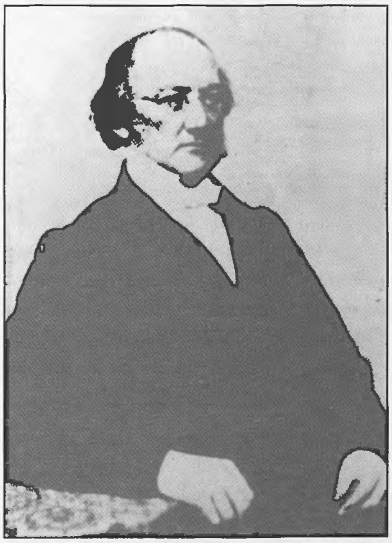

Д-р Хенри Дуайт беше редовен кореспондент на „Missionary Herald" за Европейска Турция. В годините на Източната криза той често подготвяше за читателите на списанието анализи, в които представяше най-новите промени в политическата обстановка на Балканите.

---

[329] *Пак там, 281–283.*

[330] *Пак там, с. 283.*

[331] *Пак там, с. 283.*

[332] *Clarke, J. Americans and the April Uprising. – In: East European Quarterly, Vol. 11, № 4, p. 426.*

Преподобният Джеймс Франклин Кларк (1832–1916) бе възпитаник на колежа „Амхърст“ и на Андовърската семинария. През 1859 г. той пристигна със семейството си в Пловдив, а по-късно се премести в Самоков.

тайно инспирира размириците на Балканите), американските мисионери без колебание и без външен натиск подкрепиха българите. Повечето мисионери активно се включиха в набирането на помощи за пострадалото българско население. Някои от по-опитните проповедници лично посетиха районите на въстанието и на място, доколкото можеха, съдействаха за възстановяване нормалния ритъм на живот. Показателни в това отношение бяха изявите на Джеймс Кларк, който бе сред първите чужденци, посетили Батак. Представители на станциите в Стара Загора и Пловдив предприеха благотворителни пътувания и до Търново, Сливен, Бояджик, Батошево, Ямбол, Клисура.

> *„Първото посетено селище беше Ветрен, на 18 мили*
> *западно от Татар Пазарджик (дн. Пазарджик).*
> *Българи – 350 къщи, цигани – 40 къщи.*
> *Казват, че жителите на това село подпалили пощата*
> *(населението твърди, че това било направено от хора, дошли*
> *отдругаде) и за наказание Хасан паша атакувал селището*
> *с оръдия и с башибозуци; разрушили всички хубави сгради,*
> *включително и църквата. 156 български къщи*
> *били унищожени и около 40 души били убити ...*
> *Загубите от Сла[во]вица са били 10 мъже, 5 жени и 13 деца –*
> *убити. Единадесет къщи и 23 други сгради били изгорени ...*
> *Церово – 160 къщи, 305 домакинства. Загуби – 33 мъже*
> *и 12 деца били убити. Една жена изнасилена ...“*[333]

Благодарение на контактите, които имаха с местното население, американските мисионери в Цариград и преподавателите в Роберт колеж бяха сред най-добре информираните чужденци в турската столица. За да се оцени обаче по достойнство тяхната заслуга за изнасяне на истината за разиграващата се в българските земи драма, не би било излишно да се отбележи, че набирането на сведения за Априлското въстание бе максимално затруднявано и ограничавано от турските власти. По думите на архимандрит Методий Кусевич[334] – по това време протосингел на пловдивския владика Панарет, пътуванията през пролетта и лятото на 1876 г. бяха ограничени „с голяма строгост“, така че „никой от провинцията да не дохожда в Цариград, нито от последния град за провинцията. Никой не знаеше какво се върши в провинцията, обаче се чувстваше, че става нещо лошо.“[335]

Получаването на обективна и навременна информация се осъществяваше по странични и тайни канали, в които бяха ангажирани много и различни хора.

> *„Сведенията бяха често съвсем оскъдни, безграмотно написани,*
> *но от тях капеше кръв, кънтяха вопли на жени... Всеки ред,*
> *всяка дума прибавяха нова светлина към една картина*
> *от убийства, насилия и разрушения...“*

За обрисуването на част от щрихите към тази картина допринесе пазарджишкият свещеник поп Тилев. Чрез драгоманина на австро-унгарското консулство в Пловдив Михаил (Михалаки) Илич изготвяните от поп Тилев материали бяха изпращани по дипломатическата поща до посолството в Цариград, откъдето братът на Михаил – търговецът Стефан Илич, ги вземаше и предаваше в редакцията на „Зорница“ или на преподавателя в Роберт колеж Стефан Панаретов. Същият канал – „австрийската поща“, беше използван и от Иван Ев. Гешов[336], който редовно запознаваше редакцията на в. „Зорница“ с обстановката в Пловдивско чрез своя добър познайник в Цариград Андрей Цанов[337].

---

[333] *Clarke, J. Reporting of ..., с. 290.*

[334] *Методий Кусевич (1838–1922) беше активен участник в църковното движение и голям радетел за защита на българщината в Македония. След Освобождението стана протосингел на екзарх Йосиф, а по-късно бе избран за старозагорски митрополит.*

[335] *Кусев, Вл. Към биографията на митрополит Методий И. Кусевич. – Македонски преглед, II, 1926, № 4, с. 83.*

Друга част от събраната информация беше предоставена на Уошбърн и Лонг лично от Методий Кусевич, който на 13 май 1876 г. замина за Цариград като придружител на Пловдивския владика Панарет. Тръгвайки от Пловдив, той успя да скрие („овити в краката“) и да пренесе до турската столица подробни сведения за башибозушките жестокости, както и статистически бележки за дадените при потушаване на въстанието жертви[338].

Потресени от получените известия, д-р Уошбърн и д-р Лонг предоставиха всички данни, с които разполагаха, на Хенри Елиът и на кореспондента на в. „Таймс“ в турската столица Галенга. Британският посланик обаче сметна, че информацията на американците е силно преувеличена, а ръководството на „Таймс“ отказа да публикува дописките на своя официален представител в Цариград[339]. Тогава по идея на Лонг всички материали по българското въстание бяха предадени на Едуин Пиърс (Edwin Pears) – кореспондент на лондонския „Дейли Нюз“ и адвокат в Английския върховен съд в Цариград[340]. На 16 юни Пиърс изпрати първата си дописка в Лондон, а седмица по-късно – на 23 юни, „Дейли Нюз“ я обнародва, с което предизвика истинска журналистическа бомба не само във Великобритания, но и в целия цивилизован свят.

> *„Аз напълно признавам постоянните заслуги на свободния печат*
> *в интерес на човечеството, на свободата, на правосъдието.*
> *Никак не омаловажавам значението, което е придобил в това*
> *отношение „Таймс“, най-старият вестник в тази страна*
> *и може би в цял свят; това, което са направили*
> *„Дейли Телеграф“ и други значителни органи на печата.*
> *Но услугата, която в дадения случай принесе на обществото*
> *вестник „Дейли Нюз“ със своята чуждестранна кореспонденция,*
> *е, струва ми се, най-ценната, най-бляскавата заслуга*
> *на печата пред обществото...*
> *Твърде е възможно, ако този единствен орган на печата не бе*
> *показал толкова мъжество, решимост и способност,*
> *ние и досега да стоим в мрак, а над българските злодейства*
> *нямаше да свети нито лъч от надеждата, която сега започва*
> *да се разпростира у нас.“*[341]

Цитираните думи на Уилиъм Гладстон – лидер на тогавашната английска опозиция, изразяваха по един синтезиран, точен и категоричен начин значението на свършеното от американските мисионери и преподаватели в Цариград. Едва ли е необходимо да се привеждат нови и нови доказателства за това, че без пос-

След като се установи в Цариград като преподавател в Роберт колеж, д-р Лонг продължи да поддържа активни контакти със свои близки приятели от десетки български селища, с помощта на които винаги беше в течение на последните събития от двете страни на Балкана.

---

[336] *Иван Ев. Гешов (1849–1924) беше възпитаник на американското мисионерско училище в Пловдив. По-късно той продължи да учи в Манчестър, а след завръщането си в Пловдив (1872 г.) участва активно в обществено-политическия живот на родния си град. През лятото на 1876 г. Иван Гешов съпровождаше английските и американските журналисти в обиколките им из българските земи. В американската легация се обсъждаше дори възможността да бъде назначен за консул в Пловдив, но през декември 1876 г., заради изпратен от него адрес за турските зверства до Цариградската конференция, беше арестуван.*

[337] *Спомени за Априлското въстание от 1876 година. С., 1975, с. 134.*

[338] *Василев, Р. Архимандрит Методий Кусевич и Априлското въстание. – В: Априлското въстание и Българската православна църква. С., 1977, 453–455.*

[339] *Маттеев, П. Велики благодетели на българския народ. Из живота на А. Лонг, Дж. Уошбърн, Е. Пиърс, Ю. Скайлър, Макгахан, У. Гладстон, лорд и лейди Стратфорд. С., 1934, с. 4.*

[340] *Пак там.*

[341] *Цит. по: Гладстон, У. Уроци по клане или поведението на турското правителство във и около България. Българските ужаси и Източният въпрос. С., 1994, 87–88.*

редничеството на Джордж Уошбърн и Алберт Лонг една от основните цели на Априлското въстание – да се привлече вниманието на великите сили към българския политически въпрос и да се провокира тяхната намеса за неговото окончателно и справедливо решаване – би останала неизпълнена. Както основателно отбелязва Петър Матеев по адрес на Уошбърн и Лонг, „Априлското въстание бе осъдено да загине безплодно, както много други въстания в миналото, с всичките последвали ги ужаси. Без услугите на тия люде ние бяхме осъдени да бъдем лишени за неопределено време от свободата, на която сега се наслаждаваме. Защото тия услуги доведоха Цариградската конференция, а последната – Освободителната война."[342]

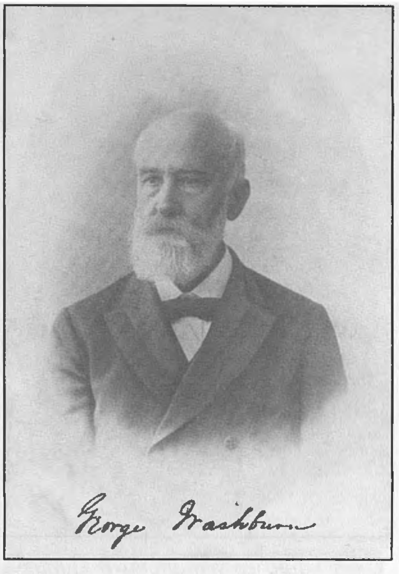

Джордж Уошбърн не обичаше политиката, но събитията в България го накараха пряко да се ангажира в защита на пострадалото българско население, независимо от рисковете за неговата собствена репутация пред турските власти.

Възможно е оценката на П. Матеев да се стори на някои от читателите пресилена и неаргументирана, защото, преекспонирайки ролята на Уошбърн и Лонг за по-нататъшния развой на Източната криза, като че ли омаловажаваме делото на самите гюргевски апостоли. Подобно противопоставяне на едни събития и личности на други обаче е твърде елементарно и ненужно подхранва романтичните митове за политическото ни Възраждане, сътворени от българската историопис през последните 100–120 години. В конкретния случай въобще не става въпрос за сравняване заслугите на американците с тези на героите от Батак и Перущица, Клисура и Панагюрище, Батошево и Кръвеник. Въпросът се свежда до това, че благодарение инициативата на Уошбърн и Лонг саможертвата на хилядите загинали в хода на Априлското въстание стана достояние на обществеността в големите европейски държави и САЩ. При това действията на американските мисионери и преподаватели не бяха плод на спонтанен и еднократен изблик на филантропски чувства. Това прочее пролича и от ролята им в организирането на международната анкетна комисия с участието на секретаря на американската легация в Турция Юджийн Скайлър (Eugene Schuyler), чиито доклади предизвикаха обрат в отношението на великите сили към Високата и дадоха тласък на онези събития, които доведоха до свикването през декември 1876 г. на Цариградската посланическа конференция, а след нейния провал – и до обявяване на Руско-турската война от 1877–1878 г.

* * *

Роден на 26 февруари 1840 г. в гр. Итака, щат Ню Йорк, Юджийн Скайлър произхождаше от влиятелно семейство с холандски произход. Дядо му беше генерал от армията на Джордж Вашингтон, а баща му – главен ковчежник на щата Ню Йорк, член на щатското събрание и на попечителството на Корнелския университет. Възпитан в духа на най-добрите калвинистки традиции, Скайлър получи великолепно образование. През 1859 г. той завърши литература и философия в Йелския университет, а по-късно специализира право в Колумбийския университет, като междувременно – през 1861 г., успя да защити и докторат и стана един от първите притежатели на тази научна степен в САЩ[343].

---

[342] Маттеев, П. Цит. съч., с. XI.

[343] Основен източник за живота на Юджийн Скайлър са спомените на неговата сестра, публикувани в Ню Йорк през 1901 г. – Eugene Schuyler. Selected essays. With a memoir by Evelin Schuyler Schaeffer. New York, 1901. Сред публикациите, посветени на Юджийн Скайлър, се открояват: Pundeff, M. Bulgaria – Past and Present. Sofia, 1982; Petrovich, M. Eugene Schuyler and Bulgaria (1876–1878). – BHR, 1979, № 1, 51–69; Димитров, П. Лични спомени. Евгений Скайлер и неговите заслуги към българския народ. С., 1918; Маттеев, П. Цит. съч.; Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър и българите. С., 1987; Пантев, А. Българският април 1876 в Англия и САЩ. С., 1996 и др.

След като приключи обучението си в Колумбийския университет, Юджийн Скайлър започна работа в една адвокатска кантора в Ню Йорк, но правото не го влечеше особено. С добрата си хуманитарна и най-вече филологическа подготовка той предпочиташе литературните и научните занимания и затова активно сътрудничеше на различни списания като „Ню Пат“, „Инглъндър“, „Норд Американ Ривю“, „Раунд Тейбъл“, „Нейшън“. Покрай прочутото пък посещение на руска военна ескадра в Ню Йорк през есента на 1863 г. – символичен знак за моралната подкрепа на Русия към правителството на САЩ по време на Гражданската война, Скайлър се запали и по руската литература. Той усвои бързо руския език, като през 1866 г. публикува обзорна статия в сп. „Нейшън“ за руската експанзия в Централна Азия и успя да преведе романа на Иван Тургенев „Бащи и деца“[344]. Така само за около 2–3 години Скайлър се изяви като един от най-добрите и перспективни американски русисти. Заслугите му в тази област бяха безспорни и с пълно основание в. „Ню Йорк Таймс“ отбеляза по повод отпечатването през 1867 г. на „Бащи и деца“ на английски език, че едва ли „могат да се намерят десет американци, които са в състояние да направят това, което така майсторски е извършил Скайлър“[345].

Юджийн Скайлър (1840–1890)

Свободното владеене на руски език и общата ерудиция на Юджийн Скайлър не останаха незабелязани и от служителите на Държавния департамент. През юли 1867 г. той беше привлечен на дипломатическа работа и с решение на държавния секретар беше назначен за консул на САЩ в Москва[346]. Скайлър бързо се адаптира към новите си задължения, умело съчетавайки консулската си дейност с научните занимания и с все по-задълбоченото опознаване на руската действителност. Контактен и любознателен, той впечатляваше със способността си да печели симпатиите на своите събеседници и лесно получаваше достъп до най-висшите кръгове на тогавашното руско общество. Независимо къде го бяха отвели дипломатическите му ангажименти – дали в Москва или Петербург, в Талин или Одеса, в Хива или Ташкент, в Бухара или Коканд, навсякъде Скайлър се справяше блестящо. Участваше в аристократичните соарета, свиреше на пиано, дискутираше философски и литературни проблеми, срещаше се с Лев Толстой, Иван Аксаков, княз Оболенски. Изучаваше руската история, осъществи две продължителни пътувания из Средна Азия, Сибир и Урал, а накрая подготви за печат и две обемисти съчинения – едното, посветено на Петър Велики, а другото – на Туркестан[347].

През 1875 г. Юджийн Скайлър започна да обмисля да напусне дипломатическото поприще и да се отдаде изцяло на научните си занимания. Държавният департамент обаче не прие ос-

---

[344] *Pundeff, M. Цит. съч., 15–16.*

[345] *Petrovich, M. Цит. съч., с. 52.*

[346] *Пак там, с. 52.*

[347] *Книгата за Петър Велики е отпечатана през 1884 г. Schuyler, E. Peter the Great Emperor of Russia. A Study of Historical Biography. London and New York, 1884. Наблюденията на Скайлър за Туркестан са издадени в Ню Йорк още през 1876 г. Schuyler, E. Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. In two volumes. London and New York, 1876.*

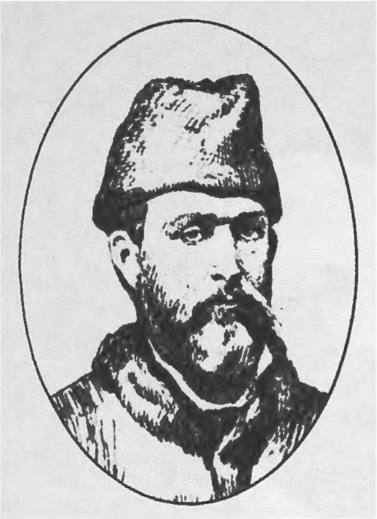

В Русия Юджийн Скайлър се запозна с младия и напорист кореспондент на „Ню Йорк Хералд“ Дж. Макгахан. Общите преживявания в Хива ги сближиха и между двамата американци възникна искрено приятелство.

тавката му и по предложение на държавния секретар на САЩ Хамилтън Фиш Скайлър бе назначен за секретар на американската легация в Турция и за генерален консул в Цариград. През февруари 1876 г. Скайлър окончателно напусна Русия, откъдето замина за Лондон, за да подготви отпечатването на книгата си за Туркестан. През юни 1876 г. той беше вече в Сърбия и след кратък престой в Белград замина за Цариград[348], където успя да стигне на 6 юли – само два дни след като учителите и учениците в Роберт колеж, а покрай тях и всички намиращи се в турската столица американци, по подобаващ начин отбелязаха 100-годишнината на американската независимост. Празненствата обаче бяха помрачени от видимо засилващите се антихристиянски настроения сред местните мюсюлмани. Кървавите събития в България, последвалият тежък инцидент с френския и с германския консул в Солун, както и избухналата война между Турция, Сърбия и Черна гора поставиха на сериозно изпитание отношенията между Високата порта и великите сили. Съвсем неочаквано Скайлър се озова в центъра на събития, които щяха да се отразят не само на по-нататъшната му дипломатическа кариера, но щяха да променят и съдбата на целия Балкански полуостров.

* * *

По времето, когато Юджийн Скайлър пристигна в Цариград, вниманието на всички политици и дипломати в турската столица бе обсебено от разгорелия се международен скандал около публикациите на Едуин Пиърс за страданията на българите. Високата порта отричаше достоверността на изнесените в „Дейли Нюз“ факти, а английският министър-председател Дизраели оприличи дописките на Пиърс с „празни приказки в кафене“. В така създалата се ситуация най-засегнати се оказаха д-р Уошбърн и д-р Лонг. Предоставяйки получената по различни канали информация за погромите над българското население, те не само че бяха заложили личния си авторитет, но бяха замесили и британския генерален консул в Цариград Филип Франсиз (Philip Francis), който гарантира пред Пиърс и пред редакцията на „Дейли Нюз“ за тяхната почтеност. За да се прекратят по-нататъшните спекулации с дописките на Едуин Пиърс, Уошбърн и Лонг се срещнаха с Хенри Елиът и настояха „да натовари някой от личните си секретари с обстойно разследване на събитията в България, след което да се състави подробен рапорт“[349].

„След известно забавяне – разказва Уошбърн в спомените си – един ден посланикът ме извика при себе си и ми съобщи, че най-сетне е получил нареждания от Лондон да прати човек в България. Каза, че г-н Беринг[350] щял да ме посети преди да потегли. Преди това от разговора си със сър Хенри [Елиът] научих, че той не само изпраща най-младия си секретар, който не владее местните езици и притежава оскъдни познания за страната, но и го пуска без преводач от български с наставления да се позовава единствено

---

[348] *Петрович, М. Юджийн Скайлър и България (1876–1878). – В: Трайков, В., Петър Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър ..., с. 35.*

[349] *Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 68.*

[350] *Уолтър Беринг (Walter Baring) беше втори секретар на британското посолство в Цариград.*

на турските източници, още повече цялата мисия щеше да трае два-три дни. Протестите ми отидоха напразно, въпреки застъпничеството на самия г. Беринг. Сър Хенри отговори, че такива били инструкциите от Англия. Ясно стана, че обективно проучване няма да има. Желанието на г. Дизраели бе да се сдобие с официален доклад, който да потвърди неговите изявления, че в България не се е случило нищо сериозно. Не ни оставаше друго, освен с всички сили да защитаваме честта си и истинността на нашите твърдения. Незабавно отидох при г. Мейнард, обясних му как стоят нещата и го помолих да прати в България г. Скайлър, пристигнал току-що в Цариград в качеството си на секретар към нашата легация и генерален консул, за да извърши безпристрастно разследване на ситуацията в тази страна, като ползва преводачи от български, турски и гръцки. Господин Мейнард ми поясни, че няма пълномощия за такава акция, ала добави, че ако успея да склоня г. Скайльр да замине, ще намери начин да го прати. Не беше никак трудно да убедя г. Скайльр и той напусна Цариград, придружен от преводачите си ...“[351]

Възпитаникът на Роберт колеж Петър Матеев представя срещата между Джордж Уошбърн и Хорас Мейнард малко по-драматично. Черпейки информация от съпругата на д-р Уошбърн, Матеев твърди, че първоначално американският пълномощен министър отказал да се вслуша в направените му предложения за организиране на анкетна комисия.

> *„Отчаян – пише П. Матеев – д-р В. [Уошбърн] напуща посолството с думите: Отивам право на телеграфа, за да предам на председателя на републиката, че неговият представител отказва да дигне пръст за спасението на цял народ, нещастни християни, и ще предам същото и на американската преса. Това поведение на д-р Вуошбърн, человек преди всичко въздържан, изненадва посланика и последният го повиква назад и се дохожда до разбирателство...“*[352]

Дали разговорът между Уошбърн и Мейнард действително е протекъл по този начин? Блъфираше ли д-р Джордж Уошбърн, че ще злепостави американския пълномощен министър пред президента Грант и пред жадната за сензации преса? Трудно е да се дадат еднозначни отговори на тези въпроси, но едно поне е сигурно. Решителността и настоятелността на Уошбърн подтикнаха Хорас Мейнард, в разрез с официално следваната от Държавния департамент във Вашингтон политика по отношение на Балканите, да разреши на Юджийн Скайльр в качеството на частното лице да „посети България“ и „да направи проучвания на място“[353].

За пред властите пътуването на Скайльр се представи като проучване на „възможността за откриване на вицеконсулства“[354], но както сам Скайльр написа до своята годеница Гертруд Кинг, „мисията ми привидно е да проуча възможностите за откриване на вицеконсулства. Разполагам с везирски писма, така че губернаторите ще се опитат да ми осигурят закрила, но се страхувам, че те ще създадат всички възможни препятствия по пътя ми, за да ми попречат да видя бедствието и страданията на бедните селяни. Възнамерявам обаче да се освободя от пазача си и да проникна навътре в страната."[355]

---

[351] *Уошбърн, Дж. Цит. съч., 68–69.*

[352] *Маттеев, П. Цит. съч., 6–7.*

[353] *Петрович, М. Юджин Скайлер в България..., с. 538.*

[354] *Пак там, с. 539. Писмо на Ю. Скайльр до Гертруд Уолъс Кинг от 21 юли 1876 г.*

Събитията, свързани с пътуването на Скайлър в българските земи, са били обект на многобройни проучвания от страна както на наши, така и на чуждестранни специалисти[356]. В този смисъл, без да се спирам на конкретните детайли, ще откроя само няколко по-важни аспекта от дейността на Юджийн Скайлър през лятото и есента на 1876 г.

Когато тръгна от Цариград на 11/23 юли 1876 г., Скайлър взе със себе си като секретар и преводач Петър Димитров – възпитаник на Роберт колеж, който перфектно владееше английски и турски език[357]. По-късно Скайлър прибегна до помощта и на още двама сътрудници (арменец и грък). Най-вероятно от Цариград Скайлър беше придружаван и от своя стар познайник от времето, прекарано из средноазиатските степи – кореспондента на „Ню Йорк Хералд" Джанюариъс Макгахан (Januarius Mac Gahan)[358], а по-късно към групата се включиха и руският консул в Одрин княз Алексей Церетелев, и германският журналист от в. „Кьолнише Цайтунг" (Kolnische Zeitung) Карл Шнайдер (Karl Schneider).

Джанюариъс Макгахан се роди на 12 юни 1844 г. в скромна ферма, разположена на около 6 мили югозападно от Ню Лексингтън – административен център на областта Пери Каунти, щата Охайо. Баща му беше емигрант от Ирландия, но рано почина и малкият Джанюариъс бе отгледан от майка си Естер Демпси. След като завърши училището в Ню Лексингтън, Макгахан успя да се пребори за учителско място в гр. Хънтингтън, щата Индиана. По-късно продължи учението си в търговско училище в Сейнт Луис, впоследствие стана счетоводител, като отвреме навреме публикуваше малки материали в местната преса.

През декември 1868 г. Макгахан замина за Европа, за да учи право в Брюксел, но скоро изостави следването и започна да пътува из Германия и Франция. Тъкмо тогава избухна Френско-пруската война (1870–1871) и пред младия Макгахан се откри примамливата възможност да поеме по пътя на вестникарството. Без колебание той прие новите предизвикателства и набързо стана сътрудник на нюйоркския „Хералд".

Първите му материали, посветени на страданията на премръзналите от студ войници, останаха незабелязани, но репортажите за последвалата Парижка комуна привлякоха вниманието на читателите. Постепенно Макгахан си извоюва името на един от най-талантливите и най-авторитетни американски военни кореспонденти. Дописките му се четяха с интерес и редакцията на „Ню Йорк Хералд" реши да го задържи.

Родната къща на Макгахан

След Франция съдбата отведе Макгахан в Русия, където проследи отблизо военната кампания на Петербург срещу Хива. През 1874 г. замина за Испания, за да отрази въстанието на карлистите,

---

[355] *Петрович, М. Юджийн Скайлер и България ..., с. 40.*

[356] *Вж. Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. Цит. съч., 484–491 и др.*

[357] *Петър Димитров (1848–1919) бе от Жеравна. След като завърши Роберт колеж, той остана на работа в колежа, а през 1876 г. започна да помага и при редактирането на в. „Зорница".*

[358] *Според някои изследователи Макгахан се присъединява към Скайлър на 25 юли 1876 г. в Пловдив, вж. Петрович, М. Юджийн Скайлер и ..., с. 41.*

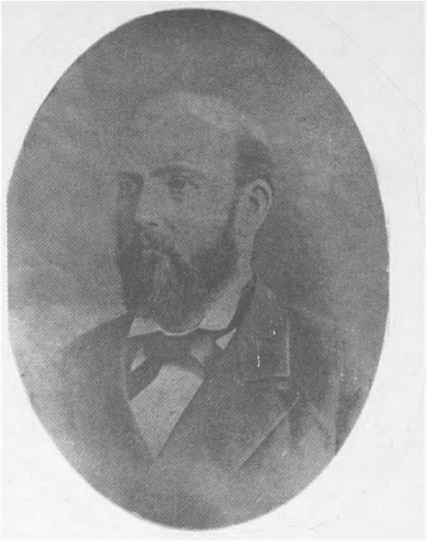

Директорът на „Дейли Нюз" Джон Робинсън назначи Макгахан като кореспондент на вестника за Балканите с първоначална заплата от 3 хил. долара. Но бързият успех и световната слава, която постигна Макгахан със своите дописки по българското въстание, принуди издателите да увеличат заплатата му до 10 хил. долара, плюс щедри надбавки, които предизвикаха истинска ревност сред тогавашната британска журналистическа гилдия.

а една година по-късно се включи в арктическата еспедиция на „Пандора", която имаше за цел да открие следите на загиналия през 1847 г. британски полярник сър Джон Франклин.

Дж. Макгахан посрещна Новата 1876 г. в Париж, където се бе уединил със съпругата си Барбара (руското Варвара лесно се трансформира в Барбара) и със сина си Пол, за да опише пътуването си с „Пандора" в специална книга. В края на януари ръкописът бе готов и Макгахан започна да обмисля нови творчески планове. Скоро след това обаче кризата на Балканите неочаквано се разрасна и военният кореспондент у него отново се разбуди. Отначало Макгахан се обърна с предложение към „Ню Йорк Хералд", но получи любезен отказ (поради финансови затруднения на вестника). Тогава се свърза с лондонския „Дейли Нюз" и в края на юни 1876 г. замина за Константинопол, където няколко дена по-късно се появи и старият му приятел Юджийн Скайлър[359].

Разследването на насилията в българските земи, в което двамата американци се включиха, си беше рисковано дело. Тяхната инициатива имаше неофициален („неправителствен") характер, поради което при изпълнение на замисъла си Скайлър и Макгахан срещнаха сериозни трудности.

> *„Често – отбеляза Скайлър в доклада си до Хорас Мейнард – се срещаха големи трудности да се получи точна информация, което се дължеше отчасти поради действията на властите, отчасти поради страха на българите, а отчасти и поради естеството на фактите, които изследвах. Прибягвах до официални документи, до изявления, направени от турци – официални и неофициални, от гърци, които обикновено са предубедени против българите, от арменци и евреи, които са най-незаинтересовани от всички други, от българи католици и православни българи от всички слоеве, както и до информации, давани ми от чужденци. Естествено най-много се осланях на казаното от българите, които често бяха единствените хора в състояние или наклонни да кажат какво се е случило. Полагах усилия чрез подбрани въпроси, кръстосани изпити и сравняване на изказванията да стигна колкото е възможно по-близо до най-точната истина, но съм сигурен, че последващи сведения могат да посочат някои неточности."*[360]

За около един месец Скайлър и Макгахан успяха да обиколят десетки селища в Пловдивско, Пазарджишко, Ямболско, Сливенско, Търновско, Габровско и Севлиевско. Това на практика бяха районите, където бяха регистрирани най-масовите въстанически действия и където властите бяха използвали най-жестоки мерки за смазване на българското движение. Навсякъде, откъдето минаваха, двамата американци се опитваха да съберат колкото се може повече информация, която впоследствие обобщаваха поотделно. Дж. Макгахан съставяше периодично дописки, които изпращаше телеграфически до лондонския „Дейли Нюз", а Скайлър изготви един предварителен доклад до Мейнард (от 10 август), разработен по-късно в разширен вариант (от 20 ноември 1876 г.).

---

[359] *Измежду многото съчинения, посветени на Дж. Макгахан, най-пълна и най-четивна е биографията на Дейл Уокър, Вж. Уокър, Д. Макгахан. Животът и походите на един американски военен кореспондент. С., 2001.*

[360] *Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър..., 129–130.*

> *„Аз мога да кажа смело, че дойдох тук със съвършено безпристрастно отношение и с твърдата решителност да видя сам всичко, което е възможно да се види, старателно да притегля всички събрани сведения и по този начин да постигна безусловна истина, без да си позволявам да се увличам от доводите на тази или онази страна. Аз изслушвах всичките пламенни обвинения на едната страна и меките оправдания на другата с еднакво хладнокръвие и безпристрастие. Най-вече се стараех да оградя своя поглед от грубите преувеличения на християните и въобще стигнах до това скептично настроение, което е необходимо в научните изследвания.*
>
> *Аз реших да опазя това настроение до края на моите проучвания, защото ми се струваше, че не е трудно със спокойствието на съдията да гледам на чуждите бедствия; но длъжен съм да кажа правото, че съвършенно сбърках, тъй като не съм предчувствал какво именно ме е чакало...*
>
> *Има факти, на които не можеш да гледаш с хладнокръвието на съдията; при вида им кръвта ти закипява в жилите и мускулите ти захващат да се свиват от негодувание. Има факти, които са дотолкова ужасни, низки и позорни, щото окото се отказва да ги гледа, умът да ги обсъжда. Такива са именно отблъскващите и ужасяващите факти, които ми се случи да изследвам...*
>
> *Когато от самото начало на вашите изследвания вие отвсякъде чувате като необорим факт, че са изгорени 60 или 70 села и са убити 15 000 души, повечето жени и деца, то защо ви е да отивате по-далеч? Какво друго ще изброявате, когато най-ужасните подробности за злодействата на турците, които безчестят жените, секат на части децата и нанизват на щиковете си останките от човешките тела, се потвърждават от стотици свидетели, и не само от българите, но и от европейските консули в Пловдив, от немските чиновници по железницата, от гърците, арменците, свещениците, мисионерите и даже от самите турци?“*[361]

Трудно е да си представим днес въздействието, което описанията на американските анкетьори предизвикаха върху тогавашната европейска общественост. Изкушени от възможностите на модерните технологии и подложени на тотален натиск от страна на електронните медии, всички ние пообръгнахме на насилието, което ежедневно ни се поднася в излишък от вестници, телевизия, видео, кино, интернет. За третата четвърт на XIX в. обаче писаното слово бе единственото средство не само за популяризиране на едно събитие, но и за спечелване симпатиите и съчувствието на по-широките обществени кръгове в съответните държави. Макгахан и Скайлър добре владееха тайните на журналистическото оръжие и умело ги използваха, за да помогнат на българите. В подкрепа на това твърдение могат да се привлекат множество публични признания за ролята на двамата американци, направени от видни общественици и политици като Гладстон, Гарибалди, Юго. Показателни за начина на въздействие на материалите на Макгахан и Скайлър са и спомените на техния преводач Петър Димитров:

---

[361] *Непрекъсващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско. Изд. и ред. К. Възвъзова-Каратеодорова. Пловдив, 1975, 469–470.*

> *„Щом се върнахме от Батак в Т. Пазарджик, г. Макгахан отправи до в. „Дейли Нюз“ в Лондон една дълга телеграма, в която описа Баташкото трагическо събитие тъй чувствително и тъй трогателно, щото произведе голямо вълнение в цяла Англия и в Европа. Когато ни я прочете, г. Скайлър и аз ся просълзихме.“*[362]

Значението на проведеното от Скайлър и Макгахан разследване не се изчерпа само с международния му отзвук. Гражданската позиция, която двамата приятели демонстрираха по отношение на Априлското въстание, намери израз и във видимото нарастване на доверието на българите към американците. Само за 2–3 месеца Скайлър и Макгахан постигнаха толкова, колкото пратениците на съвета в Бостон не успяха да постигнат в продължение на цели две десетилетия. Показателни в това отношение бяха молбите на населението от различни български селища, в които се настояваше за съдействие и помощ. На 28 септември например оцелелите след погромите панагюрци се обърнаха към Юджийн Скайлър с молба да се застъпи за освобождаването на 14 арестувани техни съграждани:

> *„Вие направихте много за нас. Вие ни оказахте големи услуги и ние не можем да не Ви бъдем благодарни, докато има дори и един жив българин на тази земя!“*[363]

Десет дена по-късно подобна молба към Юджийн Скайлър отправиха и пазарджиклии. На 7 октомври 1876 г. местните първенци и представителите на десетте градски махали (общо 30 души) потърсиха съдействието на американския дипломат да помогне за оневиняването на все още държаните в Одринския затвор българи[364]. На 16 декември Стефан Илиев се обърна към Скайлър с молба да се застъпи за вече изпратените на заточение в Мала Азия българи[365]. При посещението си в Стара Загора пък секретарят на американската легация бе подробно запознат със съдбата на арестуваните след „заарските събития“ от септември 1875 г. десетки старозагорци.

> *„Правителството на Съединените щати в Америка се заинтересува също за съдбата на измъчения българин и ако и далеч зад Атлантический океан, изпрати своя делегат – Южино Скайльр. Този филантроп и свободолюбив мъж вън от това, което е извършил заедно със своите колеги, той е обиколил всичките местности, гдето е имало българско население. В тази си обиколка той не е изоставил и града Стара Загора. Тук той е събрал сведения за въстанието през 1875 г., за масовото затваряне на граждани и селяни ..., за мъките и терзанията, на които са били подлагани затворниците, взел бележки за затворените в Одринската терсхана (затвор – б. м., П. М.) и след като изслушал просбите на явившите се пред него роднини и познайници на тия затворници, оставил града с обещание, че ще употреби всичките си старания, ако не друго, то поне да облекчи положението на затворниците.“*[366]

Показателни за всеотдайността, с която Скайлър и Макгахан се опитаха да помогнат на българите, бяха и усилията им да спасят от бесилото младия Георги Пенев от Пазарджик. За кратко учил в Роберт колеж, той бе арестуван още в първите дни на въстанието и поетапно премина през Пазарджишкия, Пловдивския и Одринския затвор, като в крайна сметка бе осъден на смърт. Една сутрин в затвора пристигнаха Скайлър и Макгахан, които проверяваха подадени им от населението сигнали за незаконно задържани и малтретирани християни. Георги Пенев се възползва от неочаквания шанс и през вратите на килията извика на английски: „Господа, моля ви, не ни отминавайте! Изслушайте ни!"

---

[362] *Спомени за Априлското Въстание..., с. 148.*

[363] *НБКМ БИА, ф. 181, II В 8515.*

[364] *Пак там, II В 8514.*

[365] *Пак там, II В 8518.*

[366] *Кънев, Н. Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойнов Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. – ИДА, 18, 1969, с. 213.*

Двамата американци веднага се върнаха към килията на Георги Пенев и настоятелно поискаха да се срещнат с намиращите се там затворници. Малко по-късно Скайлър издейства помилването на Пенев и още през есента на 1876 г. той се завърна в Роберт колеж, за да продължи учението си[367].

С участието на Скайлър в началото на август 1876 г. в Пловдив се сформира и международен благотворителен комитет, който се зае да популяризира съдбата на пострадалото в хода на въстанието християнско население, както и да организира събирането на помощи за останалите без подслон и без препитание българи. На 8 август комитетът изготви специален апел, подписан от дипломатическите представители на всички велики сили[368]. Подобен комитет бе създаден и в Цариград, като в разпределението и доставянето на получаваните от чужбина средства и помощи активно се включиха и американските мисионери от Пловдив, Стара Загора и Самоков.

През есента на 1876 г., когато вниманието на европейската общественост се насочи към предстоящата посланическа конференция в Цариград – плах опит за мирно уреждане на балканската криза, Скайлър продължи да се интересува от българския въпрос. През ноември той повторно посети районите на въстанието, като междувременно съвместно с княз Алексей Церетелев изработи проект за създаване на автономна българска държава. Проектът бе замислен като работен документ, който трябваше да се обсъди от представителите на участващите в Цариградската конференция шест велики сили, но британската дипломация направи всичко възможно, за да не допусне неговото приемане[369].

Ангажирането на Юджийн Скайлър с търсенето на справедливо решение за българския въпрос не се хареса на Високата порта. Турската администрация се дразнеше от несвойствената (по онова време) за един американски дипломат в този регион политическа активност. Още повече че след пристигането си в Турция Скайлър започна да работи в близко сътрудничество с кръвните врагове на империята – руснаците. Стигна се дотам, че разработеният от Скайлър и Церелетев проект за българска автономия беше представен на посланическата конференция в Цариград като обща руско-американска инициатива[370].

През ноември с.г. в официозната турска преса се появиха материали, в които поведението на Скайлър се порицаваше. Американската легация реагира с нота до външния министър Савфет паша, но скандалът се разрасна. Портата обвини Юд-

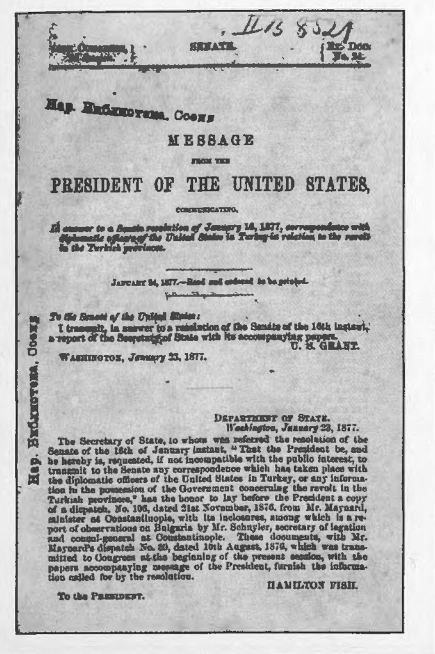

, II 13 8521

[illegible] } SENATE. { Ex. Doc. [illegible]

Нар. Библиотека, София

MESSAGE

FROM THE

PRESIDENT OF THE UNITED STATES,

COMMUNICATING,

In answer to a Senate resolution of January 16, 1877, correspondence with diplomatic officers of the United States in Turkey in relation to the revolt in the Turkish provinces.

JANUARY 24, 1877.—Read and ordered to be printed.

To the Senate of the United States:

I transmit, in answer to a resolution of the Senate of the 16th instant, a report of the Secretary of State with its accompanying papers.

U. S. GRANT.

WASHINGTON, *January* 23, 1877.

DEPARTMENT OF STATE.
Washington, January 23, 1877.

The Secretary of State, to whom was referred the resolution of the Senate of the 16th of January instant, "That the President be, and he hereby is, requested, if not incompatible with the public interest, to transmit to the Senate any correspondence which has taken place with the diplomatic officers of the United States in Turkey, or any information in the possession of the Government concerning the revolt in the Turkish provinces," has the honor to lay before the President a copy of a dispatch, No. 106, dated 21st November, 1876, from Mr. Maynard, minister at Constantinople, with its inclosures, among which is a report of observations on Bulgaria by Mr. Schuyler, secretary of legation and consul-general at Constantinople. These documents, with Mr. Maynard's dispatch No. 80, dated 10th August, 1876, which was transmitted to Congress at the beginning of the present session, with the papers accompanying message of the President, furnish the information called for by the resolution.

HAMILTON FISH.

To the PRESIDENT.

Нар. Библиотека, София

Цялата преписка на Държавния департамент и на Сената на САЩ по случая „Скайлър" беше издадена като самостоятелен сенатски бюлетин, от който всеки интересуващ се можеше да получи подробна информация за българското въстание.

---

[367] *Риндова, Б. Страници от миналото на Пазарджик. Ч. 1. Пловдив, 2001, 50–51.*

[368] *Априлското въстание 1876 г. Т. 2. С., 1955, с. 63.*

[369] *Пантев, А. Българският въпрос в САЩ (1876–1903). В. Търново, 1984, 36–45.*

[370] *Пак там, с. 44.*

жийн Скайлър, че с действията си заплашва турско-американските отношения. Посланикът във Вашингтон пък Аристархи бей изпрати до Държавния департамент писмено оплакване, в което секретарят на легацията в Цариград бе описан „като враг на османското правителство"[371].

Държавният секретар Хамилтън Фиш и Сенатът на САЩ останаха изненадани от неочаквано възникналите усложнения в Европа. Последва изпращането на специални инструкции, в които на Скайлър се нареждаше да се въздържа от намеса във вътрешнополитическите проблеми на Високата порта, а Сенатът изиска да му се предоставят всички материали „относително въстанието в турските области"[372].

Неприятностите за Хорас Мейнард и за Юджийн Скайлър продължиха повече от два месеца. С влизането в длъжност на президента Хейс обаче (март 1877 г.) сканадалът постепенно поутихна. Новият държавен секретар Уилиъм Евъртс запази Мейнард на заемания от него пост, а избухването на Руско-турската война (12/24 април 1877 г.) временно позакрепи позициите и на Скайлър. Все пак неговите врагове не забравиха „прегрешенията му" и още през есента на 1877 г. подновиха атаките.

Развръзката дойде в началото на януари 1878 г., когато Държавният департамент реши да отзове Скайлър от Турция. На 18 март 1878 г. той напусна Цариград и заедно със съпругата си се отправи към Вашингтон. След кратка почивка в САЩ Държавният департамент го назначи на консулска длъжност в Бирмингам, а през август 1879 г. беше изпратен като генерален консул в Рим. Година по-късно Скайлър се върна на Балканите първоначално в качеството на американски генерален консул в Букурещ, впоследствие стана пълномощен министър на САЩ в Атина с акредитации освен за Гърция, и за Румъния и Сърбия[373]. Междувременно Юджийн Скайлър завърши превода на „Казаците" и подготви за печат биографията на Петър Велики, а докато работеше в Букурещ, той беше поканен чрез българския дипломатически агент в Румъния Кириак Цанков да посети Княжеството. През октомври 1882 г. Скайлър действително успя да осъществи пътуване до Русе, където беше тържествено посрещнат от митрополитите Антим и Григорий, а княз Александър Батенберг му даде и официален обяд[374].

През юли 1884 г. по финансови съображения Конгресът съкрати американското представителство на Балканите и Юджийн Скайлър трябваше да приключи с дипломатическата си кариера. Последваха няколко спокойни години, които Скайлър прекара като преподавател в университетите „Джонс Хопкинс" и „Корнел". През 1889 г. той отново беше повикан от Държавния департамент, за да бъде назначен за генерален консул в Кайро, но при едно пътуване по Нил се разболя от малария и на 16 юли 1890 г. почина във Венеция само на 50 години[375].

По-различна бе съдбата на другия голям благодетел на българския народ – Джанюариъс Макгахан. Непосредствено след като завърши серията от дописки по българското въстание за

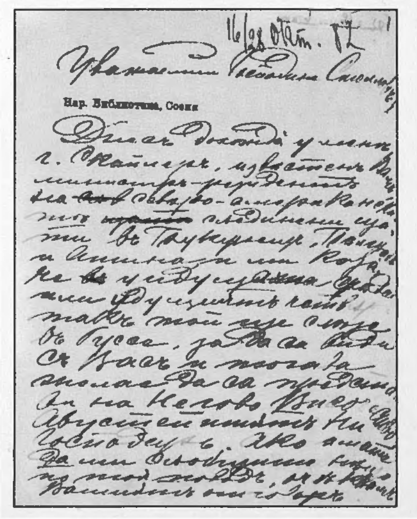

Нар. Библиотека, София

Писмото на Кириак Цанков до Константин Стоилов, в което го уведомява, че Скайлър има възможност да посети България и да се срещне с Батенберг.

---

[371] *Пак там, с. 51.*

[372] *Маттеев, П. Цит. съч., 84–85.*

[373] *Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър..., 101–102.*

[374] *НБМК БИА, ф. 5, а. е. 25, л. 301–302.*

[375] *Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър..., с. 103.*

„Дейли Нюз“, Макгахан се установи в Букурещ, където условията за работа бяха по-спокойни.

Идеята да се използва румънската столица като кореспондентски пост за отразяване хода на Източната криза се роди още в началото на август 1876 г. Когато тръгна заедно със Скайлър от Цариград, за да проучи сведенията за извършените над българското население в Пловдивско и Пазарджишко насилия, Макгахан се договори с Пиърс, че ще му изпраща репортажите си, написани на ръка, като Пиърс се ангажираше да ги препраща в Лондон телеграфически. След първите публикации в „Дейли Нюз“ обаче турските власти започнаха да прилагат строг режим на цензура при използването на телеграфната връзка в Цариград. Затова Пиърс реши да използва възможностите на телеграфната станция в Букурещ, като за целта прибегна до помощта и на самите българи. Схемата беше проста: чрез Найден Геров беше осъществена връзка с Евлоги Георгиев, който пък трябваше финансово да осигури изпращането на съответните дописки в Лондон.

> *„Вчера [28 юли 1876 г.] дадох едно отворено писмо до Вас на французски, в което Ви казвам, че подателят на това писмо ще Ви ся представи от Американското консулство и отвреме навреме ще Ви дава разписки от телеграфа за депеши, които е пращал, та да му броите парите, колкото е дал за тия депеши под разписка, че зима тия пари за сметка на г-на Ед. Пиърс (Ed. Pears), а тая разписка заедно с разписките от телеграфа да ги пращате до мене и колкото пари дадете, да ги записвате на моя сметка...“*[376]

През втората половина на август 1876 г. Макгахан се установи в Букурещ и отседна в хотел „Брофт“, откъдето изпрати на 29 август своята последна дописка до „Дейли Нюз“. Малко по-късно лондонското издателство „Брадбъри, Андрю & Ко“ събра и отпечата всичките му репортажи под общото заглавие „Турските зверства в България“, книга, която бързо се превърна в една от най-търсените по онова време. Спокойните дни, прекарвани в компанията на руски офицери и сред лукса на хотел „Брофт“ (покрай типичните за Балканите вкусотии тук се предлагаше и великолепно изстудена бира и превъзходна сливова ракия), обаче бързо свършиха.

През ноември 1876 г. Макгахан се върна в Цариград, за да се включи в отразяването на предстоящата посланическа конференция. В турската столица пристигнаха и съпругата му, и малкият му син Пол, но след провала на усилията за мирно уреждане на Източната криза цялото семейство отново се премести в Букурещ[377]. През следващите месеци Макгахан изцяло се посвети на поредната си мисия, възложена му от „Дейли Нюз“ – да следи отблизо подготовката и хода на Руско-турската война.

Връщайки се към любимото си амплоа – на военен кореспондент, Макгахан се зае да отразява бойните действия на Балканите с желание и впечатляваща енергия. Опитваше се да бъде там, където се пишеше истинската история на войната. Обикаляше войнишките лагери, щабквартирите и лазаретите, проследяваше форсирането на р. Дунав и сраженията при Никопол, Плевен, Казанлък. С интерес следеше поведението на руските офицери и отношението на местното население към тях. От опитното му око на наблюдател не убягваха радостта и надеждата, които откриваше по лицата на българите, страха и отчаянието на мюсюлманите, страданията на ранените войници, безумието на ненужното насилие, безсмислието на показните военни операции.

---

[376] *Из архивата на Найден Геров..., кн. 1, с. 142.*

[377] *Уокър, Д. Цит. съч., с. 216.*

> *„Сърцето ми се късаше от мъка, защото виждах, че толкова много храброст, толкова изгубени човешки живота щяха да отидат напразно... Оставиха ги да умрат съкрушени, смазани, победени. Беше величаво и жалко. Виждам как някои от тях все още се мъчат да се изкатерят по склона на укреплението един по един. Падат. Никой не ги следва и ето ги, появяват се отново, объркана човешка маса, която като обезумяла се втурва към царевичната нива, по-малко от половината на онези, които тръгнаха в атака... Идеше ми да се разплача от мъка, защото знаех, че повечето от тях си отидоха безсмислено, като на заколение.“*[378]

Условията за работа на военния кореспондент бяха тежки и опасни. Куриерските служби бяха действително несигурни, руската военна цензура бе строга, а на всичкото отгоре и телеграфическите услуги бяха доста скъпи – цената на една дума бе 35 цента (понякога управата на „Дейли Нюз“ плащаше по над 2000 долара за изпратените от Макгахан дописки). Затова нерядко Макгахан се принуждаваше да преодолява с нает файтон, на кон или пеша дълги разстояния през непознати местности чак до румънската столица, за да предаде лично и навреме описанията на такива събития като отбраната на Шипка или атаките срещу Осман паша в Плевен. Тези пътувания Макгахан използваше и за да види семейството си, което го очакваше в Букурещ.

> *„На 22 септември той се прибра – спомняше си Барбара Макгахан – благополучно при мен, но на 4-ти трябваше да замине отново. Никога преди не беше показвал толкова явно привързаността си към мен и Пол, както в тези тревожни времена. Без да се съобразява с изтощението си, лошите пътища и цената на времето, той си идваше на всеки две или три седмици за по няколко дни... Беше наранил крака си, когато през нощта прекосявал Балкана с армията. В резултат на тази травма периодично страдаше от треска. Дойде си болен, остана три седмици на легло, като постоянно се притесняваше, че Плевен може да падне, преди той да се е върнал.“*[379]

Макгахан имаше шанса да познава добре някои от главните действащи лица сред руските генерали като Скобелев и Гурко например, което му позволяваше да следи събитията от зоната на непосредствените бойни действия отблизо. Затова и репортажите му бяха винаги „горещи“ и изпълнени с драматизъм и напрежение. Неслучайно, когато ген. Игнатиев и Савфет паша си сложиха подписите под предварителния Санстефански договор, Макгахан бе сред петимата чуждестранни кореспонденти, които си бяха заслужили правото да присъстват на благодарствения молебен и на тържествения парад на руската армия.

---

[378] *Из репортажа на Макгахан за третата атака на Плевен (11 септември 1877 г.). Цит. по: Уокър, Д. Цит. съч., с. 292.*

[379] *Пак там, с. 298.*

След края на войната Макгахан се установи в Цариград, където повика и семейството си. Но няколко месеца по-късно се разболя от тиф и на 9 юни 1878 г. само на 34 години почина. През 1884 г. останките му бяха пренесени в САЩ и тържествено погребани в Ню Лексингтън.

* * *

Интересът на САЩ към Балканите в драматичния за българите заключителен етап на Източната криза не се изчерпваше единствено и само с онова, което вършеха Ю. Скайлър и Дж. Макгахан. Действително избухването на войната през пролетта на 1877 г. не промени нито политиката на САЩ спрямо Османската империя, нито позициите на Вашингтон в Европейския Югоизток. Новата администрация на президента Хейс запази добрия тон в отношенията си с двете воюващи страни, което създаде впечатление и в Цариград, и в Петербург, че американците са доброжелателно настроени към тях. Всъщност прагматизмът, който за пореден път надделя при определяне поведението на САЩ в условията на продължаващата да се задълбочава криза, си имаше своите основания. От политическите сътресения на Балканите янките можеха „да пожънат богата реколта от търговски предимства поради това, че се увеличаваше търсенето на оръжие, вълна, царевица и жито"[380].

Особено печеливша се оказа търговията с оръжие. Още през 1867 г. двама руски офицери бяха изпратени в САЩ, за да проучат възможностите на американската оръжейна индустрия. Те посетиха и конструкторското бюро на придобилия широка популярност Бердан (Hiram Berdan) и след като се запознаха с неговите модели, уредиха закупуването на няколко хиляди пушки „Бердана - I". През 1869 г. американският оръжеен майстор пристигна лично в Петербург и предложи на руското военно министерство чертежи за производството на усъвършенстван модел „Бердана - II"[381].

Една година по-късно (1870) руското правителство закупи и голямо количество револвери 44-ти калибър „Smith & Wesson", наречен по-късно „руски образец"[382]. За нуждите на реформиращата се царска армия бяха осигурени и по-ограничени количества от пушка „Уинчестър", обр. 1866 г., карабини „Уинчестър", обр. 1866 г., револвери „Колт", обр. 1861 г., както и някои видове полеви оръдия[383].

Високата порта също навреме оцени достойнствата на американското военно производство и няколко години преди началото на Източната криза успя да закупи чрез частни посредници значително количество карабини „Уинчестър", обр. 1873 г.

---

[380] *Оценката принадлежи на американския дипломатически представител във Виена Бийл. Цит. по: Пантев, А. Българският въпрос в САЩ 1876–1903. В. Търново, 1984, с. 57.*

[381] *Drury, I. The Russo-Turkish war 1877. London, 1994, p. 17.*

[382] *Според някои автори бяха закупени 140 хил. револвера, вж. Drury, I. Цит. съч., с. 19.*

[383] *Пак там, с. 40.*

> *„Из Америка се[ки] месец почти са докарват пушки и машини (оръдия – б. м., П. М.) от най-новата система. Браво, Турци!"*[384]

Непосредствено преди избухването на войната от САЩ бяха доставени и солидни запаси от боеприпаси, които бяха плащани със злато от султанското съкровище[385].

> *„Тези дни три американски кораба донесли пушки*
> *за правителството. Приетото число пушки досега е 260 000,*
> *което е само половината от поръчаното."*[386]

* * *

След провала на Цариградската конференция в щаба на турската армия бе акредитиран ген. Чеймбърс, а действията на руското командване се отразяваха от Франсис Винтън Грийн, който изпълняваше и кореспондентски услуги за "Ню Йорк Хералд". Репортажи за същия вестник подготвяше и Франсис (Франк) Милет, а "Ню Йорк Трибюн" редовно получаваше анонимни дописки за настроенията в турската столица, писани вероятно от преподобния д-р Джордж Уошбърн. Сред американците, търсещи сензационни новини от фронта, бе и скандалният издател Франк Харис, който обичаше да се хвали по-късно пред приятели, че специално преминал Дунав, за да се срещне край Плевен с ген. Скобелев и за да вземе от него ексклузивно интервю за „някои американски списания".

Материали за войната можеха да се открият и в десетки други американски периодични издания. Най-цялостно обаче събитията на Балканите бяха отразени по страниците на „Ню Йорк Таймс"[387]. Само за периода от април 1877 до август 1878 г. (т.е. от обявяването на войната до първите отзвуци след подписването на Берлинския договор) „Ню Йорк Таймс" публикува около 500 статии, редакторски коментари и бележки, пряко свързани с войната.

> *„Две суверенни държави, два кабинета, две религии се изправят една срещу друга през огнения дим на боя... Осветените знамена на Кремъл и свещените флагове на Халифата, свещениците, които проповядват за победа на православната църква, и моллите, които се молят за свята война срещу всички неверници и за победа на мюсюлманската вяра – всички са налице. Конфликтът вече не е турци срещу руси, а Турската империя срещу Руската; какъвто и да е резултатът от тази война, тя ще бъде на живот и смърт до окончателната победа."*[388]

„Ню Йорк Таймс" събираше сведенията си за хода на бойните действия по различни канали – чрез специалните американски и чуждестранни кореспонденти на юг от р. Дунав, чрез съобщенията на европейските телеграфни агенции, чрез анализ на вече направени в големите британски, руски, германски или австро-унгарски вестници публикации. Този новаторски подход демонстрираше реалните възможности на съвременните средства за съобщения и позволяваше в духа на отстояваните от редакцията либерални позиции вестникът не само да информира за последните събития на Кавказкия и на Дунавския фронт, но и активно да съдейства за формиране сред американската общественост на съпричастност към водената от подвластните на Високата порта християнски народи борба за свобода и политическа независимост.

---

[384] *Знаме, I, № 17, 23 май 1875. Дописка от Цариград.*

[385] *Пак там, с. 36.*

[386] *Зорница, I, № 10, 5 .март 1876.*

[387] *Шашко, Ф. Вестник „Ню Йорк Таймс" за Руско-турската война и Освобождението на България. – Истор. преглед, 1978, № 5, 99–111.*

[388] *Из уводна статия в „Ню Йорк Таймс", 5 юли 1877 г. Цит. по: Шашко, Ф. Вестник..., с. 101.*

* * *

В същата посока действаха и американските мисионери, въпреки че войната сериозно наруши ритъма на тяхната пропагандна работа. След като предвожданата от великия княз Николай Николаевич армия се прехвърли на юг от р. Дунав, редовните пътувания на мисионерите из страната бяха затруднени. Малко по-късно, когато сраженията достигнаха до Стара Загора, местната станция бе евакуирана по спешност в Цариград. Тежки изпитания трябваше да преживеят и мисионерите в Самоков и Битоля. Все пак представителствата на съвета в Бостон не прекратиха напълно своята дейност. Въпреки екстремалните условия около 25–30 души изпълняваха своите задължения в столицата и в българските земи. Там, където можеше, неделните служби продължаваха да се водят редовно. Учениците в Роберт колеж не прекратиха занятията си. Вестник „Зорница" излизаше без прекъсване, а „Missionary Herald" не пропускаше възможност да информира читателите си за събитията на Балканите. Особено деен в това отношение бе Хенри Дуайт, който ежемесечно изпращаше дописки от турската столица с подробности за съдбата на мисионерското дело по българските земи и за хуманитарната трагедия, съпътстваща настъплението на руската армия на юг.

> *„Град Стара Загора не съществува вече. Седем хиляди български жени и деца бяха спасени и изпратени към Одрин. Вероятно някои са успели да избягат с руснаците, но по-голямата част от населението беше избито. Изглежда, че всеки способен да носи оръжие българин от мъжки пол, който е попаднал в ръцете на турците, е бил убит. В момента, когато турските части започнали да навлизат в града, мюсюлманското население се хвърлило да оплячкосва къщите на своите съседи българи. Единственото оправдание било, че българите се били въоръжили и по хладнокръвен и неоправдан начин, без съд и присъда, убили някои турци. Но числото на всичките убити турци не е повече от стотина, докато отмъщението ужасяващо надхвърли размерите на престъплението..."*[389]

Ролята на протестантските мисионери по време на Руско-турската война не се изчерпа единствено до техните възможности да информират европейската и американската общественост за драматичния сблъсък на Балканите. Отчитайки опита от пролетта на 1876 г., когато разюзданият башибозук грабеше и убиваше наред, и когато покрай въстаналите български селища пострадаха и някои от протестантските общности в Ямболско, Сливенско и Старозагорско, американските проповедници полагаха усилия, за да опазят паството си от безумията на войната. Така през лятото на 1877 г. властите в Одрин арестуваха български протестант от града по обвинение, че бил въоръжен. Американският мисионер в Одрин се застъпи за него и при проведения разпит началникът на полицията го освободи с мотива: „Този мъж не може да направи никакво зло – той е протестант!"[390]

---

[389] *Missionary Herald, Vol. 73, Oct. 1877, p. 316.*

Почти по същото време мисионерите в Самоков научиха, че двама от водачите на протестантите в с. Церово (Самоковско) бяха убити и за да окуражат обезсърчените си местни последователи Хаус и Кларк решиха да изпратят при тях един от младите възпитаници на Самоковското училище[391]. Специални грижи бяха положени и за спасяването на българския проповедник Пано от с. Меричлери, който първоначално намери убежище в дома на семейство Марш, а след опожаряването на Стара Загора заедно с тях намери спокойствие в Цариградската мисия[392]. Показателни в това отношение бяха и действията на д-р Джон Хаус, който в началото на 1878 г. се обърна за съдействие към немския посланик в Турция да бъдат освободени от заточение в Мала Азия няколко ямболски евангелисти, сред които беше и касиерът на Ямболския революционен комитет Киро Икономов[393].

* * *

Прекратяването на бойните действия в българските земи даде на американските мисионери нови възможности за продължаване на евангелистката работа сред местното население. Но геополитическата обстановка в Европейския Югоизток се беше коренно променила. И тези промени не можеха да не се отразят върху състоянието и перспективите за развитие на мисионерското дело не само в българските земи, но и в пределите на самата Османска империя. Затова, загрижени за бъдещето, членовете на ръководството на съвета в Бостон изпратиха в Берлин, където предстоеше да се реши съдбата на всички балкански народи, преподобния Й. Томпсън (Ios. Thompson).

Задачата на Томпсън беше да използва всички средства за влияние върху участниците в международния конгрес, така че привилегиите на протестантите в отделните страни и най-вече в Турция да се запазят. В изпълнение на тази задача Томпсън се срещна лично с Ото фон Бисмарк и с ръководителите на другите западноевропейски делегации, като им предостави мемоар, изготвен от името на всички евангелски църкви в САЩ, в който се настояваше за гарантиране религиозните свободи в Турция. По инструкции от съвета в Бостон той подари на лорд Биконсфилд, на граф Андраши и на френския министър на външните работи Вадингтон и екземпляри от „История на Източните църкви"[394].

---

[390] *Пак там, Dec. 1877, 394–395.*

[391] *Пак там, Aug. 1877, p. 244.*

[392] *Пак там, с. 397.*

[393] *Попов, Г. Евангелисти борци за свободата на България. – Зорница, 1940, № 40.*

Трудно е да се прецени доколко действията и внушенията на Томпсън бяха в основата на окончателните решения, взети от шестте велики европейски сили. Така или иначе Берлинският договор бе благосклонен към протестантската вяра и мисионерите запазиха добри възможности да продължат своята пропагандна дейност не само в границите на Османската империя, но и на територията на новообразуваното Българско княжество. Доколко обаче тези възможности щяха да се оползотворят и можеха ли въобще пратениците на съвета в Бостон да се възползват от онова, което Берлинският конгрес им даде?

---

[394] *Missionary Herald, Vol. 74, Sept. 1878. p. 287.*

Приложение

*Из дневника на Уилиъм Мериам (1860 г.)**

1 януари 1860, неделя

„Между гърци и българи свадата не стихва. В църквата до нас тази сутрин имаше свиреп бой. Свещите и свещниците бяха пръснати, здрави удари се разменяха. Един грък беше занесен до дома му на носилка, пребит до безсъзнание от българите. Така се обичат един друг тези християни."

2 януари

„Днес след урока моят учител по турски поиска да му дам някакво лекарство за запазване на приятелство. Изглеждаше съвършено искрен и аз смесих малко [...] с мед и вода и му го дадох. Случката много ни развесели."

3 януари

„Тази сутрин ни посетиха д-р Стоянчо, жена му и малкото му дете. Пашата свика меджлиса този следобед във връзка с уволняването на гръцкия вицеконсул тук, който е станал омразен по някакъв начин, забърквайки се в българската кавга."

6 януари

Отиват в джамията с Кларк (Clarke) и техния учител по турски. Поканени са навън, но не отиват – имат и турци на гости за обед. „С голямо усилие успяхме да сдържим смеха си пред техните действия на масата. Те никога не бяха яли с чинии, ножове и вилици преди. Един си мушна пръстите в маслото, любопитен да узнае какво е това жълто нещо..."

7 януари

Мис Мериам (mrs. Meriam) ражда преждевременно – един месец преди времето (момче).

14 януари

„Аз и г-н Кларк (Mr. Clarke) отидохме у руския консул този следобед. Той се интересува от литература."

19 януари

„Д-р Стоянчо намина да види Сузан (Susan). Изрази презрението си към гръцката църква. Светски човек."

20 януари

„Гръцките духовници проведоха днес събрание, за да решат какво да правят с нас ... 13 туркини дойдоха лично да видят шевната машина..." *Скоро след това дошли 7 българки от чорбаджи Салчовата къща. Настроени приятелски.*

21 януари

Посещение на Георги (българин). Отец.

22 януари

Георги и неговият чичо присъствували на богослужението.

---

* *Извадките от дневника на Мериам стигат до нас благодарение на Джеймс Кларк (внук на американския мисионер Джеймс Кларк, който работи заедно с Мериам в Пловдив) и се съхраняват в неговия личен архив. Преводът е направен от Елиа Миланова Илиева под научната редакция на проф. Николай Генчев. Копие от подготвения за печат текст ни беше любезно предоставен от дългогодишната сътрудничка на проф. Генчев Пенка Ангелова. На места Кларк резюмира написаното от Мериам със свои думи. Тези пасажи са дадени в курсив.*

23 януари

„С г-н Кларк (Mr. Clarke) посетихме пашата този следобед. Йоаким ни придружаваше. Негова светлост ни посрещна благосклонно. Той говори главно за борбите мужду гърците и българите, които му създавали доста тревоги. Каза, че справедливостта е на страната на българите. Показа, че се радва на нашето посещение и обеща своята подкрепа, когато стане необходимо."

12 (?)

М.[ериам] и К.[ларк] (Meriam и Clarke) купили кон за 1250 пиастри.

26 януари

„Един бълг. учител от Перущица, доста голямо селище на 3 часа път от Пловдив, посети днес книжарницата и купи няколко книги. Взе със себе си 5 броя Нов завет, за да ги продаде на своите ученици."

27 януари

Турски посещения – всеки петък. Жените – сутринта, мъжете – следобед. Всички искат да видят шевната машина.

29 януари

Един невеж българин дойде този предиобед да се осведоми колко се заплаща на човек, когато става протестант.

1 февруари

„(Георги), нашият млад [книжар] се оказа лицемер. Продаде всички български и гръцки екземпляри на Новия завет и похарчи парите."

3 февруари

„Наблюдава се голямо раздвижване в кафенетата и другите обществени заведения в града заради нас. Ако сме на правилно мнение, книгите на Новия завет са взимани назаем и непрекъснато са търсени и т.н., и т. н."

7 февруари

„Йоаким говори за ханджия, който твърди, че хората се радвали на спокойствие преди идването на мисионерите и че сега те пият по-малко, по-малко играят карти, а повече разговарят."

8 февруари

„Г-н Кларк (Mr. Clarke) продаде десет броя от Новия завет на български на един книжар, който ги купи, за да ги продаде отново."

11 февруари

Посетили гръцка църква (доста забележително място) и гръцко училище, където се извършвала служба с митра (?) (водосвет). Главният учител произнесъл дълго лирично слово (на гръцки) за преимуществата на гръцкия език. Това е езикът на боговете. Завръщайки се вкъщи, някои гърци дошли да им благодарят за посещението, намеквайки, че те трябва да се заемат най-напред с гръцкия език. След това десетина турци дошли да видят шевната машина. 5 млади българи посетили г-н Кларк (Mr. Clarke).

12 февруари

5 българи присъствували на службата.

15 февруари

„Главният учител на Т.[урското] теологическо училище – Бекташи ефенди дойде и чете Новия завет около час. Йоаким Груев заедно с двама други българи ни посети този следобед.“

17 февруари

Г-н Кларк (Mr. Clarke) научава за смъртта на своя брат.

24 февруари

„Пристигна писмо от д-р Хемлин (Dr. Hamlin) който, настоявайки да се открие у-ще сред бълг., се интересува какви са перспективите за тази цел в града. Можем да отговорим открито, че главната необходимост са парите за учителите.“

28 февруари

„Напуснахме Пловдив в 2 ч. (турско време) в талига заедно с Йоаким. Взехме около 1000 пиастри от продажбата на книги... 8 1/2 (турско време) – в Т. Пазарджик. Благосклонно ни беше предоставено добра стая в ... хан. Веднага след пристигането се представихме на турските власти и показахме нашите документи. Длъжностното лице (чиновник) поиска един екземпляр от Новия завет на турски. Можахме да го снабдим с един на другия ден. По пътя бяхме поканени в два дюкяна. В единия от тях се събраха много хора и Йоаким изнесе проповед. При отварянето на нашата кутия (сандък) дойдоха 3-ма евреи, за да видят какво сме донесли... Раздадохме брошури на няколко българи.“

29 февруари

„След лека закуска посетихме бълг. училище. Бяхме топло посрещнати от учителя, който скоро се беше завърнал от Русия. В цялото училище има повече от 100 момчета. Седнахме в една стая, където 40 интелигентни на вид момчета учеха и рецитираха. След обяда нашата стая се изпълни с хора, главно българи. Евреите купиха 5 библии, а българите – 20 бройки от Новия завет освен другите книги. Сумата от разпродажбата този следобед е 387 пиастри. Дойдоха и много ученици, които изразиха силно желание да притежават книга. 6 свещеници ни посетиха, купиха екземпляри от Новия завет и съветваха хората да го купуват и четат. Разпродадохме всичките брошури.“

1 март

„Имахме много посещения днес. Всички ученици от училището проявяват голям интерес да притежават и Евангелието (Новия завет), и Псалтира. Отправени са много искания за Библията на български. 3 малки момичета идваха 4 пъти да разглеждат книгите, като си приказваха помежду си за тях. Едно от момичетата особено привлече моето внимание. То вземаше в ръце Евангелието и го притискаше до гърдите си с искрящи очи. Момичето можеше да чете бавно, както на няколко пъти ни показа. Когато дойде за 4-ти път, не можах да се въздържа да не й дам Евангелието. Никога няма да забравя нейния радостен поглед. Една от целите на нашето идване в Т. Пазарджик беше да намерим подходящ човек, на когото да оставим книги за разпродажба. Днес 3-ма души изявиха желание да изпълняват тази служба. Имахме възможност за избор и заложихме нашите останали книги в склада на един заможен гръцки търговец. Обеща да продава книги срещу 10% комисионна.“

3 март

„Йоаким ни съобщи за няколко млади българи, които смело предложили да отидат в една от гръцките църкви и да поискат от гръцкото духовенство да изхвърли всички икони и свещи и да проповядва чистото Евангелие. Ако духовниците не направят това, един от бълг. предложил те самите да го извършат чрез сила, като заявил, че ако някой загине в борбата, то тази смърт ще бъде в името на една добра кауза. Йоаким им казал, че не този е начинът на действие.“

6 март

„Йоаким посети д-р Стоянчо, за да разговарят във връзка с училището."

7 март

„Днес Г-н Кларк (Mr Clarke) писа до д-р Ригс (Dr Riggs), а аз до д-р Хемлин (Dr Hamlin) специално по въпроса за училището. Направихме предложение Dr Riggs заедно със семейството си да дойде тук и да поеме грижите за училището и печатането."

Найден (учителят на г-н Кларк (Mr Clarke) изразил пред М. и К. своето становище на страната на Господ, въпреки че неговите приятели, които отпуснаха пари за образованието му и искаха той да продължи в Париж, бяха против.

8 март

„Търговците от Т. Пазарджик говорят за един ясно изразен повишен интерес към книгите. Хората, пристигащи в града, са посрещани от деца, които крещят „Книга има?"."

10 март

„Изпратихме днес сандък с книги за Т. Пазарджик."

13 март

„С г-н Кларк (Mr Clarke) посетихме 2 училища, най-големите в града – бълг. и гръцко. Във второто личеше по-голям ред и изисканост, но в първото се натъкнахме на по-енергични характери и по-голям интерес в ученето."

18 март

На турската служба присъствували 3 бълг. и 2 турци.

19 март

„Млад грък заминава за колежа в Малта."

21 март

„Посети ни бълг. учител от Чирпан. След един интересен разговор, който показа, че той притежава будно съзнание, той купи Евангелието на български ... Бях свидетел на радостна гледка при посещението ми в нашата книжарница.... При вратата се беше събрала голяма група, имаше петима българи и нашият пълномощник. Те разучаваха един благозвучен катехизис, сравнявайки го с Библията."

26 март

Възрастен турчин дошъл за лекарство. Не могъл да го получи през деня, тъй като било Рамазан. Посещение на млад арменец, говорещ английски. Научил е фотографското изкуство в Америка и отива в Константинопол да го практикува.

(... М[ериам] посочва, че един от показателите за края на Рамазана е, че всеки има нови обувки.)

29 март

„Г-жа Кларк и г-жа Мериам (Mrs Clarke и Mrs Meriam) посетиха гръцко училище за момичета с нашата хазайка. Те бяха посрещнати добре. Г-н Кларк (Mr Clarke) замина тази сутрин на кратка обиколка. Йоаким замина с него."

30 март

„Найден пое книжарницата на мястото на Йоаким. Д-р Ригс (Dr Riggs) изпрати 4 бълг. църковни песни (химни)."

1 април

Трима българи и учителят на Мериам (Meriam) присъствували на турската служба. Била изпята една от църковните песни, изпратена от д-р Ригс (Dr Riggs).

3 април

„Д-р Стоянчо ни посети днес, интересуваше се за училището. Той е говорил с няколко видни мъже и обеща да се обади в другиден."

4 април

„Г-н Кларк (Mr Clarke) пристигна този следобед. Неговото пътуване до Аврадала или Копривщица е било много интересно. Подслонил се при един свещеник и продал книги за повече от 500 пиастри. Намерил е едно отлично училище с 2-ма учители и 500 ученици."

5 април

„Посетиха ни 5-ма турци, за да разговаряме за Христос и Новия завет. Бяха учудени, че ние не палим свещи и не целуваме икони при нашето богослужение. Д-р Стоянчо дойде с още двама българи. Разговорът беше интересен. Те отдавна желаели откриването на по-висше у-ще за българите, но е било много трудно да се осъществи това. Искат да подкрепят откриването на у-щето, предложено от нас."

6 април

„Напуснах Пловдив при изгрев слънце, придружаван от Йоаким. Той трябваше да отиде чак до Ст. Загора. Взехме талига. Прекосихме Марица на една първобитна лодка, тласкана от двама турци. Много цигани ... Достигнахме Чирпан 2 часа преди залез. 3000 къщи, 1500 бълг., 2 у-ща, 150 ученици, 3 църкви, 6 свещеници. Много кръчми. Посетихме каймакамина и двама бълг. учители. Българите искат книги."

7 април

„Пристигнахме в Ст. Загора преди пладне. Посетихме 2 училищни сгради. В у-щата не се водеха учебни занятия. Учителите бяха много сърдечни. Училищните сгради са големи. Едно от училищата е събрало 250 долара за набавянето на философски пособия от Америка чрез г-н Байнгтън. Пет чорбаджии дойдоха тази вечер да предложат парите на Mr B."

8 април

„Г-н Байнгтън вече изнася проповеди на българки. Мнозина се отнасят към него благосклонно, но много малко са склонни да се поддадат на правата вяра."

9 април

„Напуснахме Ст. Загора малко преди изгрев. Г-н и г-жа Байнгтън са определени да отидат в Пловдив и докато г-н Байнгтън и г-н Кларк извършват обиколка съвместно, трите дами ще бъдат заедно. Достигнахме Харманли малко след залез слънце. По пътя имах религиозен разговор с талигаджията. Той не може да чете и е пълен невежа."

10 април

„Достигнахме Одрин преди залез. По пътя разговарях доста с талигаджията. Той нарича себе си християнин, но не може да обясни произхода на самото име. Ходил е много пъти на църква, но никога не е чувал за Исус Христос и не можеше да каже кой е той. Опитах се да му обясня."

11 април

„Някои от протестантите тук са се отдали на пиянство, а други нямат добро отношение към г-н Морс (Mr Morse).“

12 април

„Напуснахме Одрин..., пристигнахме в Баба Ески (Ески Баба). Разпродадох всички български брошури, които носех със себе си.“

13 април

(*Пътищата – лоши. Прекарали нощта в Дамазли.*)

14 април

„Крайно отвратен съм от талигата.“

17 април

(Задържани поради лошото време в Родосто). „Достигнахме Константинопол 1 час преди залез. Д-р Ригс (Dr Riggs) изглежда по-спокоен и по-внимателен от всякога.“

18 април

„Срещнахме се с трима бълг. младежи. Те току-що бяха научили, че в Пловдив ще се открие у-ще. Достигнахме Никомидия в 3 1/2 следобед.“

23 април

„Видяхме Димитър от Пловдив и младия грък, който заминава за Малта.“

След обяда се качили на кораба „Сали“ заедно с 4 други делегати (пратеници)...

2 юни

„Писмо на г-н Лед (Mr Ladd) от Смирна, в което съобщава, че г-н Фрийман (Mr Freeman) и неговото семейство са се върнали отново към мохамеданството. Опасявам се, че това ще се отрази зле на нашата работа в Пловдив. (Майката на съпругата на Фрийман (Freeman) е туркиня от Пловдив.)“

5 юни

Мисията е разделена – Източните райони и Асирийската мисия = Източната турска мисия, останалите – Западна турска мисия.

13 юни

Отправили се за Самсун (австрийски кораб) за 6 дена – 120 часа – 480 мили на кон.

15 юни

Г-н и г-жа Армс (Mr и Mrs Arms) отиват в Ст. Заг., за да се присъединят към г-н и г-жа Б[айнгтън] (Mr и Mrs B.).

20 юни

„Видяхме г-н Миланович.“

21 юни

„Разговаряхме с д-р Ригс (Dr Riggs) и г-н Миланович. Той има голямо желание да преподава и да отиде в Пловдив, за да основе там училище.“

23 юни

(Напуснали Константинопол с г-н и г-жа Армс (Mr и Mrs Arms) за Родосто – 6 следобед)....

27 юни

„Цял ден бях зает в пощата. Свитъците с пари, изпратени за закупуване пашкули от копринени буби, забавяха обслужването. (Пощата – готова в 10 вечерта ; напуснахме Одрин в 12.)"

29 юни

„Пристигнахме в Пловдив в 4 сутринта."

4 юли

(Дъждът попречи на стрелбата с огнестрелно оръжие извън града). „Г-н Кларк (Mr Clarke) и аз изготвихме днес план за училището. Няколко млади хора чакат да научат програмата."

5 юли

„Консултирахме се с д-р Стоянчо по отношение на предложеното у-ще. Той изглежда заинтересуван и обещава своята помощ, но предполага гърците и католиците от Рим ще се противопоставят по всякакъв възможен начин."

6 юли

„6 млади бълг. дойдоха да се допитат във връзка с предстоящото у-ще."

8 юли

По време на турската служба Мериам (Meriam) говорил за своето пътуване. Йоаким прочел молитва на гръцки и всички изпели мисионерски църковен химн на български.

10 юли

„Голям варел с меласа пристигна от Америка."

11 юли

„Един клас от млади българи от у-щето на Груев изучават вокална музика под ръководството на брат Кларк."

12 юли

„25 българи, 12 гърци и 9 турци ни посетиха този предиобед и 7 българи следобед – всичко 53. (Надяваме се, че всички те са наши приятели.)"

13 юли

„Посетиха ни 5 арменци. Голяма част от арменците са приятелски настроени."

16 юли

„Посетихме пашата с брат Кларк. Нашата цел беше да му съобщим за у-щето. Той изглеждаше поласкан, каза, че ако всички протестантски мисионери бяха започнали с училища, те щяха да постигнат много по-голям напредък. Каза, че е необходим ферман и обеща сам той да поиска такъв."

19 юли

„Г-н Кларк (Mr Clarke) и Йоаким заминаха тази сутрин да обикалят някои от околните селища с книги и брошури."

20 юли

„Децата на Стоян (Чомаков) идват привечер да пеят. Г-н Кларк (Mrs Clarke) чете заедно с тях."

21 юли

„Г-н Кларк (Mr Clarke) се завърна от 3-дневната си обиколка. Посетил е Дермендере и Копривщица. Двама младежи пристигнаха от Константинопол, студенти от семинарията в Бебек, изпратени от Блис да работят като продавачи на книги 2 1/2 месеца. Днес беше основано у-щето за момичета от г-н Кларк (Mr Clarke). Нашият заможен съсед Стоянчо обещава да изпраща редовно при нас малката си дъщеря. Тази вечер тя взе първия си урок."

26 юли

„Г-н Кларк (Mr Clarke) снабди младежите от Бебел с книги и те започнаха своите обиколки в сряда сутринта. Единият заминава на север към София и може би по-нататък, а другият на юг – към Скопие. Посетиха ни двама французи, единият е протестант."

27 юли

„С г-н Кларк (Mr Clarke) посетихме Стоянчо. Изказва хубави неща за училището, но няма да направи нищо."

28 юли

Разгледали 3 къщи (за училище?), не са доволни.

29 юли

Двама френски протестанти – на службата. На турската служба – 3 гърци, 1 бълг., 1 арменец и 1 турчин.

30 юли

Присъствували на изпитите в бълг. у-ще на Йоаким Груев.

31 юли

„Георги иска да се присъедини към у-щето, но е задържан от чорбаджиите. Млад бълг. от Чирпан дойде да се осведоми за у-щето."

2 август

„Пазарен ден. Излязохме и тримата на пазара за 2–3 часа с книги. Продадохме 1 Нов завет на турски. Всички съсловия изглеждаха много учудени."

5 август

„Трима французи присъствуваха на английската служба. На турската: 2 гърци, 2 бълг., 5 арменци, 8 турци. Тази вечер дойдоха 6–7 бълг. момичета, с чието обучение се занимава г-жа Кларк (Mrs Clarke)."

10 август

Добри новини от Ст. Загора. Видните бълг. в града присъствуват на неговите служби и съветват и другите да ги посещават.

11 август

„Г-н Кларк (Mr Clarke) е решил да наеме къщата, в която сме сега за още 3 години (по 5000 за година)."

12 август

Слугинчетата дойдоха отново, за да проведат урок с г-жа Кларк (Mrs Clarke) .

13 август

„Документите на г-н Кларк (Mr Clarke) са готови. Той ще има право над цялата къща."

15 август

„Писах на г-н Байнгтън относно училището за момичета."

16 август

„Г-н Миланович пристигна с цялото си семейство, жена, 2 сестри и 2 деца."

17 август

„Запазили сме къща за Миланович. Имахме интересен разговор с него относно мотивите, които трябва да стимулират като цяло нашата мисия. Той ни съобщи следните факти от своята биография. Роден е в Щитенхаузен в Бохемия в 1828. Учил е при римски католически свещеник 3 години, научавайки немски и латински. След полагане на изпит е приет в Университета в Прага в 1840. Тук е изучавал езици, математика, философия и др. около 7 години. В 1847 г. е във Виена като учител. В 1848 г. избухнала революцията. До 1852 год. се крие, работейки като частен учител. След това заминава за Сърбия(?). Учителствува в семейството на д-р Шебрерик в Белград. Бил принуден да напусне след избухването на Източната война. Напразно търси работа. Става войник в полския легион. Пленен е от руснаците в битката при Тулча. Престоява затворник в Румъния 22 месеца, научава руски език перфектно. Позволена му е известна свобода, работи като частен учител, тук научава френски. В края на войната е разменен и заминава за Константинопол. Изпратен е в Шумен от турск. правителство. Посрещнат любезно от Садък паша. Българите от Шумен искат да стане учител в тяхното у-ще и по тяхно настояване е освободен от военната служба от Садък (Садик) паша. Прекарва 3 1/2 години в Шумен като учител, 1 1/2 год. като втори учител, а останалото време като пръв учител. Когато мисионерите от методисткото д-во идват в Шумен, той им преподава български. При погребението на малкото дете на г-н Притимън гръцкият владика (епископ) отказал да разреши тялото да се погребе в общото гробище и след като детето било погребано, тялото било изхвърлено от гроба на два пъти. Тази сцена произвела силен ефект в неговото съзнание и скоро след това той взема открито становище в подкрепа на мисионерите и започва да проповядва истинското християнство. За тази дейност той е уволнен под влияние на владиката. Остава без работа за известно време и след това по молба на д-р Ригс (Dr Riggs) прекарва 2 месеца заедно с него, занимавайки се с превеждане."

28 август

Йоаким заминава за Станимака да продава книги на панаира.

29 август

„Разочаровани сме от Миланович и неговото семейство. По всичко изглежда, че облаци надвисват над нашето у-ще."

30 август

„Руският консул ни посети с цел да се осведоми за предложеното от нас у-ще. Изглежда много заинтересован от литературните проблеми (въпроси)."

31 август

„Йоаким се завърна тази вечер, носейки не много обнадеждаващи новини от Станимака. Ще се върне отново следващата седмица."

2 септември

„Допуснахме Миланович да се присъедини към нас, но не можем да направим същото за неговата съпруга, която дойде с него, желаеше и очакваше да се присъедини."

3 септември

„Научаваме, че българите имат намерение да отворят голямо у-ще и да основат печатница. Ще ги подкрепим с всички средства. Днес получихме писмо, написано на гръцки, в което авторът заявява, че иска да бъде приет в списъка на протестантите. Ако той ни посети, ще му кажем, че не на нас трябва да предостави името си, а на всемогъщия Бог."

4 септември

„Веселим се с тези, които се веселят. Днес в 10 часа преди обед г-жа Кларк (Mrs Clarke) роди успешно чудесно момченце. Д-р Стоянчо отсъстваше в Хасково и ние бяхме принудени да извикаме д-р Костаки – гръцки лекар. Той беше на 1 час път, но пристигна навреме. Асистираха две от най-добрите сестри в града."

5 септември

„Напуснахме Пловдив рано тази сутрин с Йоаким, за да посетим панаира в Станимака – селище с около 2000–2500 къщи, на 4 часа път южно от Пловдив. Преобладаващо влияние имат гърците. Пълно е със свещеници, пияници, църкви и пивници. Това е селище с най-ниско морално ниво от всички, които съм посещавал в Европ. Турция. Спекулантните и долнопробни стоки намираха купувачи, но шансът за една законна търговия беше малък, а за религиозните книги – почти никакъв. Но все пак успяхме да привлечем вниманието на хората достатъчно, за да им четем Евангелието и да продадем няколко книги. Йоаким ще остане и през нощта, тъй като се надяваме, че утре търговията ще върви по-добре."

8 септември

„Може би преследването вече е започнало. Един млад българин – Хаджи Сава, пристигна тази вечер в града. Той беше окован във вериги и докаран тук от 2 заптиета по настояване на пашата. Случаят е следният: той продавал книги в Чирпан под ръководството на г-н Байнгтън. От Новия завет, който продавал, се запознава с правата вяра и започва да я проповядва и на другите около него по един ревностен, но почтителен начин. За тази му дейност агентът на владиката, един гръцки свещеник, го наклеветил на владиката в града като опасен човек. Владиката получил нареждания от пашата за неговото арестуване и сега той е тук. Отидох да го видя тази вечер. Той е много уплашен."

9 септември – неделя

„Йоаким отиде при пашата тази сутрин да помоли процесът да бъде отложен за утре. 10 чорбаджии и духовници присъстваха като ищци против младия човек. Когато пашата разбра, че той е арестуван във връзка с протестантите, веднага заяви на чорбаджиите и свещениците, че те ще направят по-добре, ако оттеглят обвинението. Те самите бяха малко засрамени, че свещеникът от Чирпан ги е въвлякъл в тази история. След като се посъветваха, пашата нареди младият човек да бъде освободен и обвинението да се оттегли."

10 септември

„Не по малко от 14 души, вчера и днес, дойдоха за лекарства. Случаят Хаджи Сава предизвика оживени разговори."

11 септември

„Млад българин ни посети и помоли да бъде приет за ученик в училището. Научаваме и за други двама-трима."

13 септември

„Харитон пристигна от Родосто, за да работи като книгопродавец. Ще направи обиколка из селата на север от Пловдив."

14 септември

„(Слугинята Теопи ни напусна разсърдена. Беше се научила да чете Новия завет и да пише малко.)"

15 септември

„(Нова слугиня – българка, вдовица от Карлово.) Много хора са на път за панаира в Узунджово."

16 септември

„(Книжарят Димитър възнамеряваше да тръгне за Узунджово в събота (15), но след едно наставление за спазване на неделята реши да замине в понеделник (17)."

17 септември

„Харитон заминава на обиколка."

18 септември

„Наближава времето за откриване на предложеното от нас у-ще за младежи. 4 млади българи се отбиха днес да поговорим за това. Те казаха, че от момента, когато един млад човек постъпи в у-щето, неговите приятели ще станат негови врагове и напълно ще престанат да го подкрепят. Докато разговаряхме, влезе главният учител на бълг. у-ще, така че младежите ще бъдат известни."

19 септември

„Четиримата младежи изказаха предложение ние да поемем задължението да им осигурим дрехи, в случай че техните приятели ги изоставят. Ние не можем да направим това без солидни основания."

22 септември

„Чухме, че в града пристига англ. консул – очакваме да се настани близо до нас."

24 септември

„Посещение на д-р Стоянчо и фр. консул. Водихме кратък условен разговор, в който се опитаха да ни насърчат. С всички възможни с-ва младежите са държани настрана от нас."

26 септември

„Бълг. чорбаджии се събраха днес да обсъдят въпроса за предложените от нас у-ща за момчета и момичета. Междувременно момчетата чакат и ние също чакаме."

27 септември

„По някаква причина нито един от чорбаджиите не се обади да ни запознае с тяхната дейност вчера, както бяха обещали."

28 септември

„Все още чакаме. Миланович превежда английски брошури на български. Внезапното заболяване на майката на един от чорбаджиите вчера е представено като причина за несдържане на тяхното обещание."

29 септември

„Някои от младите хора ни посетиха отново. Те изглежда са обмислили въпроса сериозно и са решили 2-ма или 3-ма от тях да „изправят огъня", като постъпят в у-щето. Един сандък и две бъчвички пристигнаха от Америка. Сандъкът съдържа чудесен хармониум в добра изправност. Бъчвичките съдържат свинско месо и шунка."

30 септември

„Тази сутрин почина майката на д-р Стоянчо – възрастна жена над 90 год. Беше погребана по пладне с големи почести. Днес бяха прочетени анатеми във всички църкви срещу тези, които имат нещо общо с нас или нашето училище."

1 октомври

„Днес обявихме, че откриваме нашето у-ще. Имаме 1 ученик."

2 октомври

„Г-н Кларк (Mr Clarke) прави постъпки за заемането на още една къща. Разделени, ще имаме повече жизнено пространство."

5 октомври

„Посети ни бимбашията. Беше доста пиян."

6 октомври

„Харитон се завърна от своята обиколка, имаща за цел разпродажбата на книги. Беше заминал на 24 юли. Продал е книги за 5746 пиастри или 180 долара. Един болен германец стои при нас от вторник."

8 октомври

„Харитон посетил София, Ихтиман, Ниш, Видин и др. големи градове."

9 октомври

„Посети ни български иконописец, изглеждаше доста заинтересован от всичко, което видя. Зело продължава своите учебни занимания самостоятелно. (Завърнал се от Чирпан на 24 септ.)"

10 октомври

„Двама-трима младежи твърдят, че са готови да постъпят в у-щето. Посетихме пашата заедно с Миланович. Негова светлост се запозна с въпроса за определяне място за протестантско гробище и обеща, че ако ние изберем подходящо място, то ще ни бъде дадено."

12 октомври

„Морс (Morse) пристигна от Адрианопол миналата нощ. Идва с намерение да разгледа София във връзка с преместването там. Брат Кларк заминава с него. Надяват се да се срещнат с някои братя от Методисткото д-во..."

19 октомври

„Двамата ученика прекараха деня в подреждане на една стая на долния етаж, която ще им служи за четене, хранене и спане."

22 октомври

„Миланович се почувствува достатъчно добре, за да може да излезе навън тази сутрин и ние започнахме учебни занятия сериозно, с присъствието на всички ученици. Изпитахме и двете момчета. Взех си следните бележки:

Зело Михайлов – роден в Чирпан 1840. Бил е в Малта 3 год. в Протестантския колеж. Не притежава изключително остър ум (съобразителност), но е очевидно честен и изпитва голямо желание да се учи. Има общи познания по граматика. Трябва да започне отначало. По математика има доста добри познания, но само откъслечно. По география знае много малко. Трябва да започне да се занимава с нея. Има известни познания по английски.

Николай Теодоров – роден в Панагюрище 1843. Ходил е половин година на училище в Пловдив и в Аврадала – 2 год. Работил е в търговията 4 год. и е забравил почти всичко, което е научил. По всички дисциплини трябва да започне отначало."

23 октомври
„Момичето, което ни обслужва, избяга вчера по един напълно необясним начин – с една нова рокля."

26 октомври
„Д-р Ригс (Dr Riggs) пише, че можем да разполагаме с пари само за у-ще с дневни занимания (без пансион). Междувременно ние сме зачислили на пансион 2-та ученика."

29 октомври
„Момчетата изглеждат изключително заинтересувани от техните занимания. Изучават граматика, аритметика, география и английски, ежедневно имат уроци по Библията."

31 октомври
„Миланович отново е болен – писа на д-р Ригс (Dr Riggs) за училището."

2 ноември
„Посетиха ни 17 турски жени. Бяха от харема на бившия паша."

6 ноември
„Започваме да се безпокоим за г-н Кларк (Mr Clarke). Българите се държат настрана от нас."

10 ноември
„Нашите посетители тази седмица бяха само тези, които идваха за медицинска помощ или за пари. Няма нито един, който да иска да си купи книга от правата вяра. Брат Кларк се завърна благополучно. Бил е в София, Видин, Ниш, Търново и Ст. Загора, срещнал се е с нашите братя от Методисткото д-во – Морс, Притимън и Лонг, а също така и с брат Байнгтън. След съвещание с Притимън и Лонг тези братя стигнаха до заключението, че по своето местоположение и близост (връзка) София и Ниш ще бъдат предоставени на Американското д-во. Брат Кларк се завърна заякнал и духовно насърчен за мисионерска дейност сред българите. Той е затвърдил впечатлението си, че цяла Б-ия се намира пред прага на духовна революция. Рим таи надежди за все по-голямо влияние сред бълг. и мнозина изглеждат повлияни от неговото измамно очарование."

12 ноември
„Г-н Кларк (Mr Clarke) обзавежда новата си къща с надеждата да се премести тази седмица."

13 ноември
„Брашното тази година е малко повече от 1 1/2 пиастри за ока."

15 ноември
„Г-н Кларк (Mr Clarke) със семейството си тази вечер се настаняват в новата къща. Пианото беше пренесено на гърба на двама хамали."

17 ноември
„(50 човека присъствуваха на сватбата на Йоаким с Теофана Анастасова (?).)"

24 ноември
„Малкото училище се развива успешно. Имаме известия, че нашият паша ще замине в Константинопол и че гръцкият владика ще бъде понижен от Константинополския патриарх."

1 декември
„Нашият продавач на книги се завръща след двумесечна обиколка. Имал е голям успех, продал е книги за 3500 пиастри."

3 декември

„Посетихме гръцкия владика. Той ни посрещна любезно. Много от мненията, които изрази в разговора, бяха безукорни (безупречни, срещу които нищо не може да се каже). Той взема страната на българите."

4 декември

„Иван от бълг. у-ще дойде в книжарницата, където прекара 1 час в учене."

6 декември

„Книгопродавецът замина отново – на юг от Пловдив. Пощата ни донесе няколко съобщения с добри новини. Българите в Константинопол все още не са изпълнили своята заплаха да се присъединят към Папата."

8 декември

„Новият ученик продължава да идва всеки ден."

12 декември

„Г-н Кларк (Mr Clarke) получи писмо от попечителите на бълг. у-ще в Сопот, които молят за философски пособия. Пашата ни съобщи, че утре ще изпрати човек да ни покаже парцел за протестантско гробище."

13 декември

„Тази сутрин дойде един турчин, отведе ни извън града и ни показа парцела близо до пътя за Константинопол. Не останахме доволни от неговото местоположение и решихме да отложим въпроса до ново разглеждане, докато пашата ни предложи друго място, приемливо за нас. Блант (Blant), който пристига довечера, ще живее с тях, докато намери къща."

18 декември

(Същият турски офицер идва и им посочва две парчета земя, едното оттатък реката, а другото на склона на Панагирик.)

21 декември

Избират Панагирик.

24 декември

„Сега учениците са 5 (като се брои и арменското момче, което всеки ден взема уроци по английски.)"

25 декември

„Пловдив празнува Коледа, като приема новия губернатор на мястото на Азиз паша, който е отзован. Новият титуляр е от Багдад. Бяхме на чай у семейство Кларк (Clarke) с руския консул и семейство Миланович. Документите за гробищна площ потвърждават, че 1 дюнюм (40 кв. аршина или към 10 000 стъпки) земя се дава на протестантската общност за гробище."

26 декември

„Азиз паша се отби у нас да се сбогува. Изглежда поласкан да приеме като подарък една библия и Нов завет на персийски. Помоли ни да не го забравяме."

28 декември

„Свърших турско(-българската?) граматика на д-р Ригс (Dr Riggs) с младия българин Джон. Той я е изписал изцяло на български. (Три деца кръстени.)"

ДЯЛ ВТОРИ

„... и ще посветят себе си на въздигане
на отечеството..."

Американските
образователни институции
и българите
през втората половина
на XIX и началото на XX в.

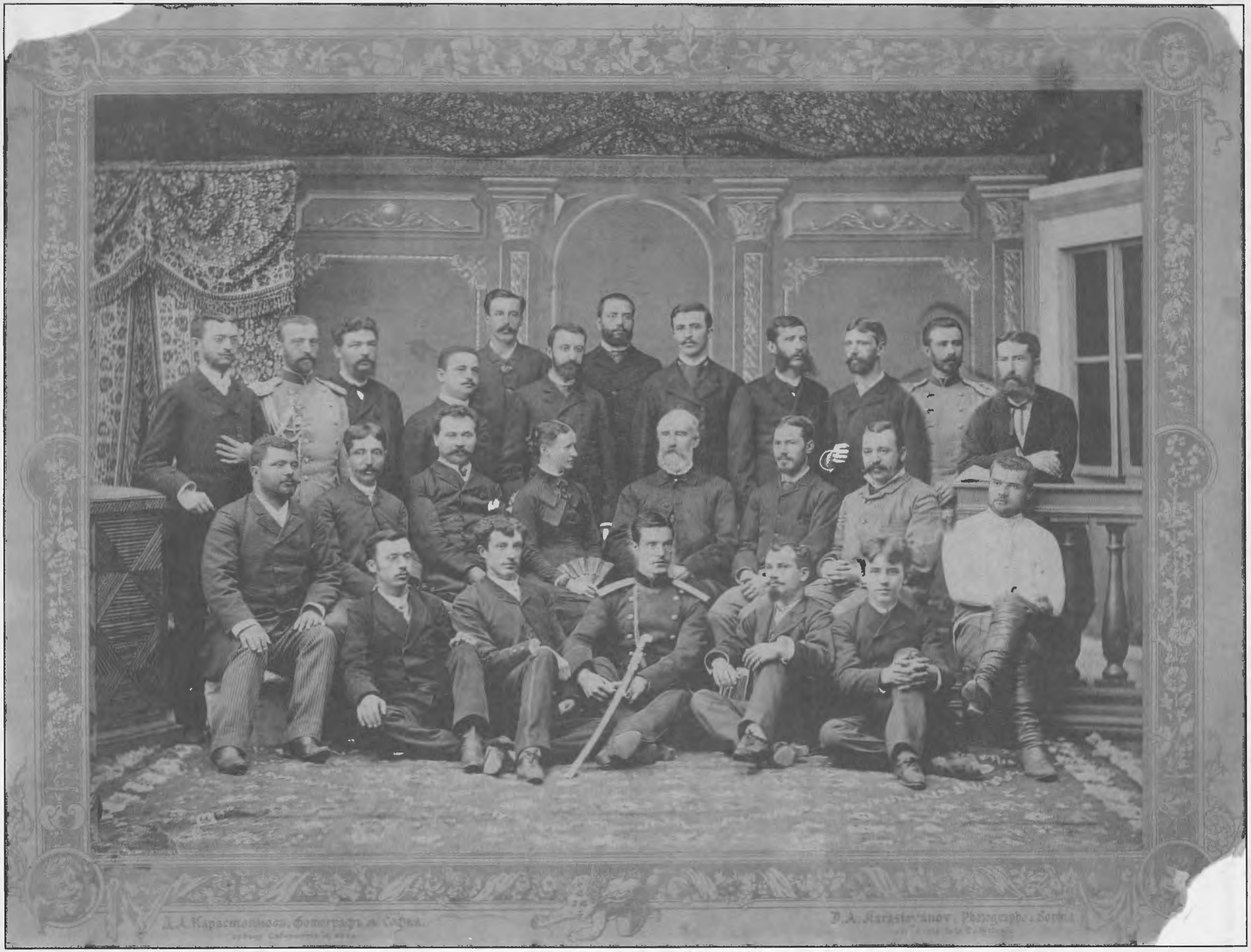
Д.А. Карастояновъ, фотографъ въ София.
D.A. Karastoyanov, Photographe, Sofia

Джордж Уошбърн сред малка част от българските си възпитаници

ЧАСТ ПЪРВА

Роберт колеж и пътят към голямото „добро утро"

Между спомена и забравата

Много сме силни българите, когато поставяме изисквания пред идните поколения. Преди повече от век в бележката си „Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролята на Америка в българското образование" проф. Иван Шишманов – един от малкото ни енциклопедисти, насочил задълбочен поглед не само върху научната дисциплина, която го занимаваше непосредствено (дори ако забравим, че обикновено го занимаваше повече от една дисциплина), но и към организацията на образованието – толкова важно в една недотам богата и сравнително изостанала в културно отношение страна като България – постави една от поредните си задачи пред българската историческа наука:

> *„Да проследи изворите на нашата просвета и да покаже*
> *как разнообразните умствени течения, които ни дойдоха от*
> *всички четири страни на света, си пробиха път в България,*
> *как се кръстосаха и как полека-лека почнаха да се сливат.*
> *В тая си задача той (изследователят – б. м., И. И.) ще трябва*
> *да отдаде пълна справедливост на гръцките школи,*
> *след това ще засегне влиянието на сръбската образованост*
> *върху нашата, по-късно ще изследва с голяма внимателност*
> *и ролята на Русия в нашето умствено възраждане...*
> *Най-сетне ще трябва да види какви идеи внесе нашата*
> *интелигенция от западноевропейските страни*
> *и техните учебни заведения...*
> *Естествено няма да мине без внимание и такива пепиниери*
> *на просвещението, каквито бяха и за нас откритите*
> *от американците учебни заведения Роберт колеж,*
> *старозагорското девическо училище и др."*[1]

На проф. Шишманов подобен тип мислене му бе станало навик. В други свои работи опитваше да трасира бъдещото развитие на етнографията (или етнологията, ако използваме сегашната ѝ фирма), на славянската филология, на фолклористиката. Тук обаче удари на камък. Не че нищо от посоченото не бе сторено. Приноси, къде по-съществени, къде по-маловажни, направиха сонм изследователи. То това е проблемът. Един поставя задачите, а мнозина трябва да се бъхтят, белким изпълнят нещо. Една от модните теми в историографията стана изясняването на ролята на чуждите културни влияния при изграждането на обществото. Едни ги търсеха на изток от държавната граница, други на запад. Трети пък прекосиха дори океана. Ролята на американските образователни институции за повишаване* на общокултурното равнище на българите привлича вниманието на историците най-вече през последните двадесетина години.

---

[1] *Български преглед, IV, 11, 53–78.*

Александър Величков в увода към изчерпателна монография, разглеждаща по-късен от интересуващия ни период, нахвърля основните черти на образователната дейност, вдъхновявана от американци в българските земи и накратко засяга някои от интересуващите ни проблеми[2].

Наскоро излезе книга на Иван и Снежана Лалеви. Свързани от години с Ловеч, те естествено възкресяват миналото на Американския девически колеж в града[3].

Няма обаче изследване за старозагорското училище. Ред сериозен няма написан за американските училища в Самоков, които имат все пак половинвековна история. Та дори и Американският колеж в Симеоново, който се възроди като феникс преди десетилетие и нещо, не е привлякъл нужното внимание, като изключим някои спомени и полупрофесионални издирвания. Човек би рекъл цинично, че политическите промени и външнополитическата ориентация през последното десетилетие ще родят повече интерес към американците, но не би – в това отношение поне българската историческа наука си остава неуязвима за обвинения в удобно приспособяване.

Преди двадесет години комай авторът на тези редове, тогава още завършващ курса си на обучение в Историческия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“, прочете великолепните ранни спомени на Михаил Маджаров[4]. Немалко страници в тях са посветени на ученическите му години в колежа. Стана ми интересно. Поисках да прочета нещо за самото училище. Оказа се, че нямало. Е, като нямаше, какво ми пречеше да си го напиша и сам. Статията ми за Роберт колеж и ролята му при изграждането на българската възрожденска интелигенция стана първият ми опит на професионалното историческо поле. Оттогава насам, въпреки ограничената изворова база, върху която е изградена, тя е най-цитираната ми статия. Оптимистът би казал, че съм имал късмета да зачекна важен и неизследван въпрос. Песимистът би отвърнал, че следващите ми изследователски опити не са били на това ниво, та и не са привлекли нужното внимание. Но, нейсе. Все возвращается на круги свои, както се казва в една мъдра книга. Та две десетилетия по-късно наново се захванах да проследя голяма част от историята на Роберт колеж – или поне този неин дял, който има пряка връзка с българското минало и играе немалка роля в нея, т.е. до края на Първата световна война. След 1918 г. поради особеностите на вътрешното развитие на България и това на Турция колежът на практика загуби значението, което бе имал за българското образование. Той се превърна в образователна институция, обслужваща преди всичко интересите на населението на съседката ни.

С казаното дотук съвсем не искам да твърдя, че Роберт колеж е бил забравен от българите. Приятелите ни никога не са

** Самата дума може да предизвика несъгласия. В Съединените щати през втората половина на XIX в. имаше райони, в които нивото на образованост не бе много по-високо от това на българите.*

[2] Величков, Ал. Американската благотворителност в България между двете световни войни. С., 1994.

[3] Лалев, И., Сн. Лалева. Американският девически колеж в Ловеч. В. Търново, 2001.

[4] Маджаров, М. Спомени. С., 1968.

били много. Немалко от тях сме отблъсквали с необосновани подозрения, с байганьовщина, с пренебрежение. Но колежът не бе забравен. Нито за момент. Дали защото възпитаниците му се самообольщаваха, че са елитът на страната? А един правилно възпитан елит съзнава отговорността си. Не зная. Но много редове, разхвърляни тук и там, са посветени на учидите в него, на ролята, която са играли в българското образование, в българската политика, в българската дипломация. Елейни са обикновено словата, с които се описва дейността на президента на колежа д-р Джордж Уошбърн, на дългогодишния преподавател в него д-р Алберт Лонг. Не толкова като просветни дейци, колкото като защитници на българския народ след Априлското въстание и по време на Освободителната война[5]. И все пак истинска история на колежа у нас все още няма. И тук предложените страници едва ли ще решат напълно тази задача. Една от пречките е липсата на достатъчно материали от първичен характер. Откъслечни сведения са разхвърляни из разни лични архивни фондове у нас, както и по страниците на възрожденския и следосвобожденския печат. Голяма част от документацията на колежа се съхранява сега в Съединените щати, в град Ню Йорк, във фондация „Възпитаници на Роберт колеж". Преди година с колегата Пламен Митев имахме възможността да работим няколко дни в архива на и сега съществуващия в Цариград Роберт колеж. Авторът на последното огромно изследване на историята на колежа проф. Джон Фриили ни даде любезно разрешение да ползваме фотокопията на документите, които той е донесъл от архива в Ню Йорк и които по неговите думи обхващали всичко по-важно от историята на институцията. За съжаление причини от чисто материално естество ни попречиха до момента да се възползваме от него*.

Ценно градиво за историята на колежа има в мемоарите на д-р Сайръс Хемлин, пръв негов президент, и на двамата му наследници д-р Уошбърн и д-р Калеб Гейтс. За съжаление от българските му възпитаници единствено Михаил Маджаров е оставил интересни спомени за ученическите си години.

Предходниците или когато колежът не беше

В началото на 30-те години на XIX в. американските мисионери току-що се бяха установили в Цариград. Градът дори и тогава бе достатъчно космополитен, за да не правят особено впечатление сред многоезичното му население. Опитите им за религиозен прозелитизъм не бяха срещнати с интерес и симпатия. Впрочем те едва ли и хранеха подобни надежди. Най-малкото не и в столицата на империята, току под носа на султана. Това, което не очакваха, е, че местните жители – или поне някои от тях – ще видят идването им като манна небесна, изсипала се върху твърде ограниченото образователно поле.

---

[5] Димитров, П. Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876 г. от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлър и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876 г. С., 1918; Маттеев, П. Велики благодетели на българския народ. С., 1934; Йорданов, В. Участието на Америка в нашето възраждане. – Училищен преглед, XXXV, 1936, № 7, 933–944.

** Ако се съди по основните истории на Роберт колеж, архивните материали за интересуващите ни години от историята на образователната институция едва ли са толкова много. Всички автори, включително проф. Фриили, се облягат най-вече на спомените на президентите на колежа.*

За съжаление в самия колеж се сблъскахме с дългогодишната архивистка М. Финанджи, автор на една от историите му. За наше изумление тя не ни допусна да работим сами с документите. Самата тя ни подбра това, което смяташе, че ще ни е необходимо – практика, с която не се бях сблъсквал от време оно, когато далеч преди 1989 г. работех в архива на Министерството на външните работи в София. Да се надяваме, че го стори, само за да ни улесни, макар много-много да не ми се вярва.

За нас сега идването на американци едва ли не автоматично предпоставя представата за богати, демократично настроени, добре образовани личности (е, това – невинаги), които стоят на режещия ръб на човешкия прогрес. Не и тогава. Съединените щати още не бяха толкова богати, че да предизвикват завист. Демокрацията като понятие и същност бе твърде чужда на повечето поданици на империята. Виж, образованието бе друго нещо. Повечето мисионери безспорно бяха по-добре образовани от масата в империята. Вярно, че образоваността им бе в определени области, най-вече в теологията. Светските знания не бяха табу за повечето от тях, но те не смятаха, че разпространението им трябва да е сред основните им задачи. Най-голямо внимание в отчетите си, пращани в Съединените щати, обръщаха върху броя на обърнатите в тяхното кредо (на историците сега прави впечатление мизерният брой на новоогласените). В това отношение имаха и подкрепата на шефовете си. В инструкция на ръководството на Съвета на мисиите се настояваше:

> *„Това, което не води направо към този резултат, не принадлежи на нашата истинска сфера на действие. Ние не можем да основаваме училища, за да бъдат обслужвани интересите на литературата и науката; не можем да публикуваме аритметика или граматика, или география, освен ако те не са съставени така, че да упражняват религиозно влияние, или ако тези книги не принадлежат към една система от учебници, която е оформена именно за да поощрява напредъка на религията.“*[6]

Баш перспективите на този религиозен напредък оставяха дълбоко равнодушни жителите на Цариград. Амбициозните сред тях, мислещите по новому, завистливо гледащите отвъд границите на империята, не търсеха божествено откровение. Интересуваха се най-вече как по-бързо да се докоснат до мечтания и желан икономически просперитет на Запада. Та за свое учудване мисионерите бяха затрупани с молби за откриване на училища, най-вече училища от ланкастерски тип*, които можеха да подготвят и бъдещи преподаватели. Както си му бе редът в Османската империя, доколкото можеше да се говори за държавна подкрепа, тя се ограничи до първото подобно училище за подготовка на военни. Мюсюлмани, разбира се. Училище се появи, но методиката на преподаване не бе развита, а пък за съвременни учебници бе трудно и да се говори. Един от мисионерите, Уилиъм Гуудъл, който се забавляваше от убедеността на турските си контрагенти, че

> *„ние знаем и сме в състояние да направим почти всичко“,*

се постара да отговори на очакванията им. Дори написа нещо като учебник по световна география и обеща да осигури на жадните за знания ученици

> *„глобуси, карти и т.н. така, както и за християнските секти“*[7].

Образователните пособия бяха и едно от основните предимства на поддържаните от мисионерите училища. Те разполагаха с учебници във времето, когато в малко училища на Балканите се намираха подобни ценни книги[8]. Въпреки привлекателността на нововъведението и това усилие си остана изолирано. Пропадна нейде из бюрокрацията на империята, която бе поглъщала с равнодушното доволство на боа и по-ценни проекти и идеи.

---

[6] *Daniel, R. Цит. съч., с. 61.*

* *Първото американско училище от този тип бе създадено в Ню Йорк през 1806 г., та американците бяха натрупали немалък опит в това отношение.*

[7] *Missionary Herald, Vol. 31, Jan., 1835, p. 7; Vol. 33, April, 1837, 200–201.*

Първоначалният пробив, който мисионерите направиха, бе в областта на девическото образование, макар и не в образованието на туркинчета. На американците, възпитани в духа на едно макар и относително равноправие между половете, традиционното положение на жените в ориенталското общество им правеше неотразимо впечатление. Мисионерските съпруги, макар повечето съвсем да не бяха феминистки, се ужасяваха от безпросветността на местните си посестрими. На теория гъркинчетата или арменчетата можеха да учат в съществуващите училища, но никой от посетилите ги не си спомняше да е видял девическо лице в класните стаи. Една от по-емоционалните съпруги отбелязваше, че в средата, в която бе принудена да живее, единствената функция на жената била да обслужва нуждите на мъжа си; че въобще не съществувала идеята за взаимните права и задължения на съпрузите; че бракът бил предмет на сделка между родителите, без въобще да се търси съгласието на жената (забрави да добави, че и мнението на младоженеца рядко бе ценено – б.м., И.И); че като майки подобни девойки можели да се грижат само за най-първичните нужди на децата си, но не и за духовното им израстване. Съждение сурово, но доста справедливо.

Още веднага след Гръцкото въстание от 1821–1828 г. Гуудъл убеждаваше свободните вече гърци в ползата от ланкастерско училище за момичета, в което ще се учи

> *„четене, писане, граматика, география, аритметика*
> *и ръкоделие".*

Гърците, за разлика от турците, не се нуждаеха от второ подканяне и съвсем скоро в страната вече функционираха към двайсет такива училища. Финансова подкрепа за проектите си Гуудъл потърси и намери при посланиците на Великобритания, Испания и Русия[9]. По това време гърците бяха „глезеното дете" на европейската общественост, която скоро щеше да се насити на лудориите му. А и те не бяха от най-благодарните – поне от гледна точка на американските си гости. Държаха твърдо на православието си и неуморно пречеха на мисионерските усилия[10].

През април 1833 г. Гуудъл, обезверен от несекващите спънки в свободна Гърция, прехвърли усилията си в Османската империя. Основа девическо училище за арменки в цариградското предградие Бебек. По-късно го премести в Пера. Повечето западни образователни институции чак докъм края на XIX в. щяха да се разполагат в предградията на турската столица – едно, че цената на земята беше по-ниска, а природата по-красива, и друго, че нямаше да дразнят прекомерно с присъствието си ревнителите на ислямското благочестие. Учебната програма, макар и доста ограничена в сравнение с първоначалните идеи на мисионера, бе счетена достатъчна като за момичета. Наред със задължителното изучаване на Библията тя включваше аритметика, география, история и църковна музика[11]. Отначало се преподаваше на английски. После основен език на обучението стана арменският, което говореше ясно за състава на слушателите и за срещнатите трудности при взаимната комуникация.

---

[8] *Дори в САЩ извън големите градове по онова време бе трудно да се открие учебник в училищата. Още по-малко пък учебник с картинки. Учениците се готвеха по записките, които сами правеха, слушайки преподавателя си. Вж. Hilton, S. The Way It Was – 1876. Philadelphia, 1975, p. 55.*

[9] *Daniel, R. Цит. съч., с. 44.*

[10] *Hall, W. Puritans in the Balkans, Studia Historico-Philologica Serdicensia, S uppl. v. I. S., 1938, 4–5.*

Гуудъл постепенно се отчая от другите си образователни инициативи, но на тази държеше. Човек си мисли дали своего рода прагматични съображения не бяха изиграли роля в упоритостта му. Момичетата бяха готвени или за „работнички“ в полето на църквата, или за съпруги на местни пастори и обикновени евангелисти. Знайно бе, че малцината младежи, прегърнали протестантството, имаха малко шансове да си намерят съпруги извън малобройната евангелистка общност. С други думи, мисионерите се съобразяваха с обикновените човешки щения и се грижеха за подходящи спътнички в живота на пасомите си.

На следващата година същият неуморен мисионер откри „гимназия“ за арменци. Това бе тип учебно заведение, което бе сравнително ново дори и за Съединените щати. Методиката на обучение бе основана на принципите, разработени от Ланкастер-Бел. Учеха се много езици – английски, френски, италиански, старогръцки, арменски и турски; граматика, съчинение, аритметика, геометрия, тригонометрия, география, астрономия. Специално внимание бе обърнато на сметководенето. Училището се оказа с кратък живот. От една страна, самите арменци откриха свое училище, в което между другото немалка част от учителите бяха получили подготовка при американците. От друга, арменската църква се обяви против евангелистката насоченост на преподаването и повечето ученици го напуснаха[12].

Опитите на мисионерите до края на 30-те години бяха неуверени, инцидентни и в много голяма степен бяха фокусирани към образование, което беше в своята същност религиозно, макар и да имаше и светски характеристики.

Бащата на колежа

Преломът в учебната дейност на мисионерите започна през 1840 г. и бе свързан с името на младия тогава мисионер Сайръс Хемлин.

Сайръс Хемлин бе роден през 1811 г. в североизточния американски щат Масачузетс. Щатът бе в сърцето на Нова Англия, която през XVIII–XIX в. налагаше моралните и политическите си стандарти на северноамериканското общество. Семейството бе с хугенотски произход – след религиозните войни във Франция предците му бяха потърсили спасение във Великобритания и Германия. В края на XVII в. двама братя Хемлин бяха тръгнали към икономическо благоденствие в Северна

---

[11] *Daniel, R. Цит. съч., с. 58.*

[12] *Missionary Herald, Vol. 31, Jan. 1835, p. 7; Vol. 32, Aug. 1836, 283–284.*

Фермата на семейство Хемлин не се различаваше по нищо от стотиците средно заможни селски стопанства в североизточните щати, които в годината, в която той се роди, минаваха за житницата на младата държава.

Америка. Донейде го бяха намерили. Дядото на Сайръс, участник във Войната за независимост, бе фермер, недотам богат, недотам беден, а от онези, които бяха гръбнак на американското, тогава все още аграрно общество[13]. Хемлиновци изпълняваха повелите на пуританския морал и в друго отношение. Бяха активни на полето на общественото поприще и имаха с какво да се похвалят. При това не само на местно или на щатско, а и на полето на националната политика. Един от тях бе вицепрезидент при първия мандат на Ейбрахам Линкълн.*

В семейството имаше четири деца, по-скоро четири от общо седемте бяха оживели – процент, съвсем нормален за времето си. Сайръс не помнеше баща си. Той бе умрял в годината на раждането му, но бе оставил жива следа за вкуса си към класическото образование – както новороденият носеше името на персийски владетел, така и по-големият му брат се наричаше Ханибал. Възпитанието, което получи от дядо си и майка си, бе в строго религиозен дух.

„Бяхме семейство, – спомняше си години по-късно мисионерът – в което почитаха и всеки ден четяха Библията като Божие слово, а в празник не се вършеше никаква работа освен най-необходимата.“[14]

Физическият труд не му бе чужд. От съвсем малък работеше по полето, за да помага на дядо си и на майка си. Семейството притежаваше 20 дка орна земя, ябълкова градина, зеленчукови градини и т.н.[15]

Образователната система, която изгради младият Хемлин, бе издържана в традиционната за протестантизма суровост. Десетилетия по-късно си спомняше с непонятно за непротестантите умиление как в първия си училищен ден – седемгодишно дете, не забравяйте! – проявил дързостта да се засмее. Учителят му наредил да си подаде дланта за наказание с пръчка и сурово му казал:

„В това училище не се смеят.“[16]

Всъщност в повечето училища, от които плъзваха по света мисионерите, не се смееха. Калвинисткият пламък цял живот гореше в душите им. В обстановката на Балканите позатихваше, но никога не угасваше напълно.

Но да се върнем на Сайръс. За онези години семейството му бе четящо. Притежаваше стандартния набор книги – две Библии, истории на Нова Англия, Гърция и Рим, „Викарият“ от

---

[13] *В началото на XIX в. в градове с над 2500 жители живееха не повече от 7–8% от американците.*

* *Както споменава с удивление един от биографите на мисионера, в документите няма и намек някога да е прибягвал до помощта на високопоставения си роднина.*

[14] *Hamlin, C. My Life and Times. London, 1897, 9–17. Двата тома спомени на С. Хемлин най-добре описват обстановката в ранните години на колежа, а и дават най-много сведения за личността му, та затова и тук, както и в други съчинения, посветени на тази тема, ще се облягаме на тях.*

[15] *Пак там, с. 46. Повечето американци нямаха особен избор. Трябваше да се борят с природата. На изгонения от Наполеон Талейран му бе направило изключително силно впечатление, че на двайсетина километра само от един от най-големите тогава градове Филаделфия започват вековни гори, които се простират до Мисисипи.*

[16] *Пак там, с. 19.*

Уейксфиилд*, „Тристрам Шенди" **, „Пътят на пилигрима"***, „Робинзон Крузо" и книги за селското стопанство. В дългите зимни вечери, в които единствено мъждукащото пламъче на свещта се мъчеше да пробие тъмата в дневната, четяха на глас – наблягаха на поучителни исторически съчинения и биографии, но понякога се поддаваха на светското изкушение на модните романи на Уолтър Скот. По-късно започнаха да получават и списание „Missionary Herald". Наред с непреклонната си евангелистка тенденция то даваше и доста сведения за чужди земи и народи.

*Шестнайсетинагодишен, Хемлин, който проявяваше определени наклонности и умения да работи с ръцете си, бе станал златарски чирак. Жаждата за знание обаче не угасваше. Посещаваше т.нар. Brighton Academy. Зад думата академия не се криеше нещо друго освен американското първенство в рекламата. От спомените му не личи в нея да е учил друго освен латински и гръцки език****. Всъщност тя трябваше да го подготви за същинското му образование в Bowdoin College в Брънзуик, щата Мейн. Тук той едновременно се учеше, но и често работеше каквото му падне, за да се издържа (част от средствата бяха осигурени от съгражданите му, които искаха да подкрепят амбициозния и сериозен младеж). Религиозният му плам стана по-силен. Дотолкова, че не се колебаеше открито да нарича един от лекарите агностици в Мейн „неверник". Показателно е, че имаше време, настроение и амбиции да стане член едновременно не само на три от религиозните групи в колежа: „Аналитичното дружество", „Молитвеният кръг" и „Теологическото дружество", но и да оглави две от тях. По-късно приъедини към колекцията си и Въздържателното дружество.*

В колежа захранваха обичайния за англосаксонската образователна система дух към първенство и състезание. Студентите бяха разделени на две големи дружества. Всяко имаше своя библиотека с по около триста тома – книгите в тях до голяма степен се повтаряха, но всяко държеше на своята си сбирка. С известна доза иронична самооценка Сайръс говори в спомените си, че бил

„най-харесваният и най-мразеният студент в класа си"[17].

На тази традиция остана верен до края на живота си. Колежът вероятно даваше образование на нивото на изискванията на времето. Не бе от най-известните в Съединените щати, а само една от стотиците институции, пръкнали се почти

** На Оливър Голдсмит.*

*** На Лорънс Стърн.*

**** На Джордж Бънайън – една от най-влиятелните книги в историята на английската моралистична литература.*

***** В Съединените щати и Великобритания особено през XIX в. под академия се разбира гимназия или колеж, в който се преподават специални предмети – военна наука, изкуство, живопис или както в случая – мъртви езици.*

[17] *Hamlin, C. Цит. съч., с. 41, 89–114, 120–123.*

едновременно с основаването на градски средища. Тъй или инак може да се каже, че Хемлин бе получил образование, което го поставяше сред петте процента най-добре образовани на времето си американци, сиреч тези, които завършваха колеж. Не бива да забравяме, че дори десетилетия по-късно в Щатите съвсем не смятаха, че университетското образование е наложително за умни и амбициозни млади мъже[18]*. При това той завърши и теологическата семинария в Бангор, която тогава осигуряваше основните рекрути за мисионерските усилия.*

Едва получил диплома, Хемлин реши, че трябва да изпълни свещения си дълг към милионите езичници по света. Започна да си търси работа като мисионер. Най-вече го привличаше Африка. Навярно бе решил, че именно тук му е най-сигурно страдалчеството в слава на името Божие.

Чакането на свободно място продължи дълго. Мераклии за мъченически кръст имаше доста, но парите за мисии при зулусите или при пигмеите не стигаха. По едно време, обезверен, младият мъж скланяше да отиде и в Китай. И оттам се носеха галещи ухото слухове, че местните не се колебаели да подложат на изпитания религиозната ревност на мисионерите с мъчения, напомнящи тези на първите християни. Но нема и този късмет.

Накрая през 1836 г. му предложиха Османската империя. Като няма риба и ракът е риба. Имаше малък проблем. Беше ерген. С помощта на също така страстно религиозна позната (за любов в кореспонденцията им и дума не ставаше – само за служба Богу), въпросът бе бързо уреден. Младите сключиха брак, изповръщаха си червата в течение на четиридесет и пет дни по море и пристигнаха в Цариград. Очевидно ги свързваше не само религиозният плам. По време на пътуването си вероятно имаха и по-светли моменти, щото девет месеца след сватбената церемония им се роди първото дете. Самият Хемлин се оказа и в по-сетнешния си живот, когато трябваше да смени три съпруги (две от тях не издържаха условията на живот в Леванта), достоен следовник на един от библейските принципи: „Плодете се“ (бе баща общо на тринадесет деца).

Съмнително е, че младият мъж знаеше нещо за региона, в който щеше да прекара следващите три десетилетия от живота си. Никъде в литературата не се споменава, че бъдещите мисионери са получавали някаква предварителна подготовка. Достатъчна бе религиозната им ревност. Във всеки случай първите му впечатления не бяха особено благоприятни. Когато видя гърци за първи път, възкликна:

> *„...културата им за мен изглеждаше като дошла направо*
> *от Средновековието.“*[19]

А и инструкциите, които бе получил, не страдаха от прекомерно детайлизиране:

---

[18] *Hamby, A. Man of the People. A Life of Harry S. Truman. Oxford University Press, 1995, p. 18.*

[19] *Hamlin, C. Цит. съч., 175–178.*

*„да установи индивидуални връзки, да оформя програмата
си в съответствие с възможностите, които се появяват
в хода на събитията, да обучава подбрани членове
от местното духовенство в свещените книги и закони,
да повишава образованието чрез училища
и публикуване на учебници, да проповядва".*

Макар в изискванията проповедта да беше поставена на последно място, изпълнението на предходните условия неизбежно щеше да доведе до разширяване на влиянието на протестантското учение. Обект на грижите, предписани от Съвета на мисиите, трябваше да бъдат на първо място арменците и на второ – гърците.

Когато съзря за първи път джамиите, накацали по бреговете на Златния рог, Хемлин бе 27-годишен. В издадения за задграничното му пътуване паспорт се казваше, че ръстът му е 1,67 м, че имал „високо чело", „синьо-сиви очи", бил „слаб", „светлокос", с „нос дълъг" и „брадичка обикновена"[20] . Брадичката може и да беше обикновена, но не и характерът му. Упорит като муле, да не казваме инат като магаре; той бе винаги готов да влезе в конфликт и радостно да го подклажда години наред. Упоритостта бе положително качество за чужденец в Османската империя, където всичко ставаше бавно и трудно, а чиновниците владееха до съвършенство изкуството да не дават определени отговори.

* * *

„...[тръгвайки за България], имах смътната представа, че ще живея в колиба, покрита с палмови листа и ще ям за закуска плодовете на хлебното дърво."[21]

До този момент младият мисионер и за момент не бе напускал родината си. Това, което видя в Цариград, го потресе. Десетилетия по-късно след едно кратко пътуване до Щатите щеше да възкликне, че с невероятно удоволствие се потопил след завръщането си наново в красотата на Босфора.

Животът в Цариград поне в едно отношение отговаряше на изначалните намерения на Хемлин. Трудности не липсваха, имаше ги дори в отрадно изобилие. Да оставим настрана тези от битово естество. Към тях американците щяха да се нагодят[22]. Османските власти отчитаха, че присъствието на мисионери представлява заплаха за държавните интереси на империята, но нямаше как да ги изгонят[23]. Вместо това предпочитаха да им създават всякакви спънки с надеждата, че сами ще се договедят какво да сторят. Почва за евангелска дейност също имаше. Друг бе въпросът, че тя бе бедна и каменлива. В Евангелския съюз тогава членуваха само тридесет и двама арменци. При това организацията им напомняше масонската – всичко се правеше в дълбока тайна –, страхуваха се и то не без основание и от светските, и от религиозните власти. Евангелистите не бяха предвидени в традиционната милетска система, а ако не бяха граждани на страна, с която империята бе подписала капитулации, рискуваха и сурови наказания[24].

---

[20] *Guide to the Archives of Robert College of Istanbul and the American College for Girls, 1863–1998. Organized, Filed and Recorded by Mary Financi and Ranald Totten. Robert College of Istanbul, 1999.*

[21] *House, S. A. A Life for the Balkans. The Story of John Henry House of the American Farm School Thessaloniki, Greece. New York, 1939, p. 33.*

[22] *Години по-късно един от преподавателите в Роберт колеж се оплакваше, че като пристигнал в Цариград, му била нужна цяла година, за да се аклиматизира – не бил свикнал да яде нито овнешко, нито агнешко, а това било месото, предлагано в града. При това местните готвачи го готвели със зехтин, от миризмата на който му се повръщало. Вж. Scipio L. My Thirty Years in Turkey. Rindge, New Hampshire, 1955, p. 50.*

[23] *Sonyel, S. Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire. Ankara, 1993, 108–109.*

Както вече споменах, мисионерите в османската столица се интересуваха най-вече от арменците и донейде от гърците. Българите въобще не фигурираха в началните им планове. През 1835 г. мисионерите Дуайт и Шауфлер пропътуваха цяла Румелия, за да преценят перспективите за работа. В обширния им доклад, озаглавен „Брой и състояние на местните християни“, и не споменаха за българи. Видяха само гърци и арменци[25]. В броя на „Missionary Herald“, в който съобщаваха за благополучното пристигане на семейство Хемлин в Цариград, бе публикувана и огромна статия за Турция за перспективите пред евангелската работа. В нея изброяваха народите, живеещи в империята – турци, арменци, евреи, гърци. Българи нямаше[26].

Членовете на американската мисия в Цариград през 50-те години. Окръглено визуално единство, от което трудно личат споровете, раздиращи малката група.

С арменците трябваше да се занимава и Хемлин. През 1840 г. в Бебек бе открита специална семинария за подготовка на бъдещи проповедници сред тях. Новодошлият мисионер бе назначен за директор. След известни разисквания бе решено училището да е от пансионатен тип. Така учениците щяха да са напълно под контрола на местната мисия и щяха да са оградени от зловредни влияния, с други думи, от активната неприязън на арменската църква.

Началото бе скромно. Занятия започнаха само 12 ученици. На възраст бяха между 14 и 20 г. – възрастов меланж, който щеше да се задържи дълго, защото отговаряше на неразвитата образователна система в империята, в която мустакати младежи седяха на чиновете редом с десетинагодишни деца. През краткотрайния разцвет на семинарията учащите се стигнаха до 40 души – други освен арменци сред тях нямаше. То и преподавателят в началото бе само един. Режимът бе строг, но не по-различен от този в повечето подобни училища. Сутрин ставаха в 5,30 ч. Започваха с молитва на английски език, а след това на арменски. До 7 ч. сутринта имаше т.нар. декламации. От 9 до 12 ч. на обед и от 2 до 5 ч. следобед се водеха учебни занятия. След това имаше два часа почивка и два часа за самоподготовка. Доколко питомците бяха привлечени от религиозно рвение и доколко от безплатния пансион и безплатното обучение не е ясно.

Хемлин сложи свой отпечатък върху насоката на образованието. В семинарията, разбира се, обръщаха основно внимание на библейските предмети. Инак не би и могло да бъде. Но наред с тях бяха включени и дисциплини, които се изучаваха в подобрите американски духовни семинарии – морална и естествена философия, математика, физика, история, география. Имаше и такива, продиктувани от състава на учениците – бяха предвидени арменски език и литература[27]. Новото беше, че се изучаваше английски език. Вероятно именно това привличаше

---

[24] *В навечерието на Кримската война натискът на британския дипломатически представител в турската столица доведе до официалното признаване на Арменската евангелска църква. Вж. Hall, W. Цит. съч., с. 10–12.*

[25] *Missionary Herald, Vol. 31, May 1835, 169–172. На следващата година ги съзряха – посочиха, че живеят в цяла Македония и че в селата и българи, и гърци говорели български език. Нещо повече, опитаха да покажат, че знаят нещо за старата история на българите. Направи им впечатление каква рядкост са смесените бракове между двата народа. Вж. Missionary Herald, Vol. 32, July 1836, p. 247.*

[26] *Пак там, Vol. 35, July 1839, p. 269.*

[27] *Daniel, R. Цит. съч., с. 53.*

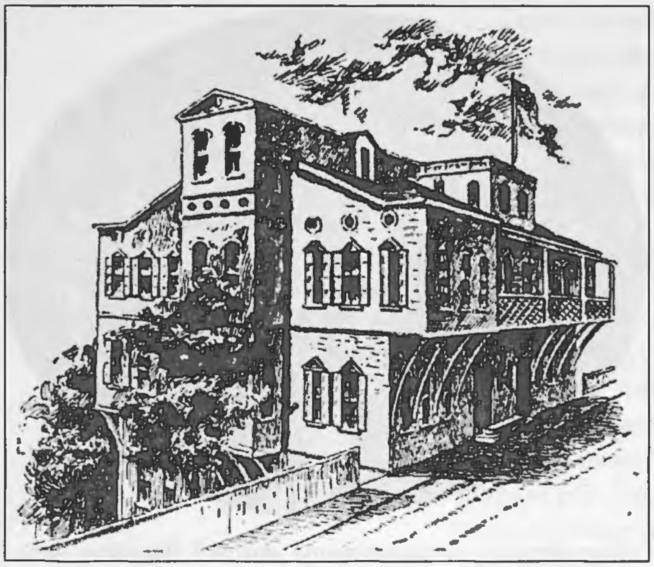

Учудващо бе, че дървеното здание на семинарията за арменци в Цариград, където по-сетне се помещаваше и Роберт колеж, дълго не бе засегнато от многобройните пожари в града.

и ученици или по-скоро родители, които едва ли биха се заинтересували пряко от евангелизма. Още по-странен за нравите в империята изглеждаше стремежът на директора да засвидетелства и практическата страна на американския гений – той демонстрираше физически експерименти, правеше опити с електричество, които привличаха множество любопитни и то не само сред учениците, но и сред турците. В спомените си Хемлин твърдеше, че в онези години семинарията била единственото училище в Цариград, в което била преподавана химия. От него, разбира се. Показа в присъствието на самия султан как работи новото изобретение на Самюел Морз (Samuel Morse)*. Всичко това не означава, че и другите мисионери приличаха на него. По-скоро той бе изключение сред събратята си. Макар никой от тях да не бе чужд на физическия труд, той бе от малцината, които имаха опит с инструментите, с машините и бе по-податлив на нетрадиционни идеи.

През 1844 г. Хемлин предложи да насочи усилията си към създаване на тъкачна работилница. В нея самите ученици можеха да тъкат платовете, с които се обличаха. Според него те ходели с дрипи и щом нямали пари за дрехи, трябвало сами да си помогнат. Самият той беше твърд привърженик на професионалното образование. По негова идея учениците правеха и железни печки за отопление. На практика пренасяше на турска почва американски опит – това бе проява на т.нар. обучение за самопомощ, което тогава бе много модерно за Щатите. С печалбата от продажбите бяха подпомагани по-бедните ученици[28].

Директорът не само преподаваше, но и сам се учеше. Скоро разбра, че зад гърба му неговите ученици се смеят на гладко обръснатото му лице и на цилиндъра, който носеше. Затова пусна макар и не особено впечатляващи в началото мустаци и брада, захвърли цилиндъра и нахлузи турски фес[29]. Заприлича на истински мъж в ориенталското разбиране на думата. Турчетата вече не дюдюкаха зад гърба му, а възрастните мюсюлмани не го изпращаха с дълги, враждебни погледи*.

Създаването на семинарията не мина без трудности. Категорично против нея се обяви арменският патриарх. Той опита да я затвори, но настояванията му пред Високата порта не срещнаха разбиране. Дали британският посланик бе защитил новото учебно заведение, или турските сановници си позволяваха невинното удоволствие да подклаждат разпри сред християнските си поданици, не е ясно. Съпротива имаше и сред съседите. Живеещите в Бебек гърци и арменци замеряха с камъни зданието на семинарията, учениците в нея и преподавателите. Впрочем работниците на Божието поле очакваха подобно отношение, та го понасяха с подобаващо Христово смирение.

---

* *Изобретателят получи висока награда от впечатления владетел, а десетина години по-късно морзовите станции станаха привична гледка в империята. През 1839 г. един от помощниците на Морз искаше да покаже новото изобретение с помощта на Хемлин, който разполагаше с единствената галванична батерия в столицата. По редица причини демонстрацията пропадна. Осем години по-късно друг американец прибягна наново до помощта на Хемлин, за да направи успешна демонстрация в присъствието на султан Абдул Меджид. В цялата история прави впечатление, че близо десетилетие Хемлин си оставаше едва ли не единственият „янки – гений по техническите въпроси" в Цариград. Вж. Davison R. The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire – Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. The Impact of the West. University of Texas Press, Austin, 1990, 133–134.*

[28] *Daniel, R. Цит. съч., с. 53.*

[29] *Hamlin, C. Цит. съч., 208–214, 217.*

* *И съпругата му се учеше. Няколко месеца след пристигането си в Османската империя бе разбрала, че „трябва да обръща повече внимание на облеклото и обичаите на обществото, отколкото когато и да е преди". Вж. Robert, D. American Women in Mission. A Social History of Their Thought and Practice, p. 76.*

Но най-сериозната съпротива дойде от самата мисия. Това, че бе малобройна по състав, не значеше, че в нея няма конфликти и противоречия (всъщност в малки затворени общности те често са и по-остри). Отликите между широкото разбиране на Хемлин за религиозна дейност и придържането на повечето от колегите му към установените тесногръди канони раждаха безспирни спорове. В мисията опитаха първо да турят прът в работата на тъкачната работилница. Когато не успяха, преминаха към радикални мерки. Гласуваха да се затвори, а инвентарът ѝ да се продаде. Получаваната от нея печалба била противна на идеята им за безкористна работа на полза Богу. Хемлин успя да ги убеди, че така пести пари, които могат да се използват за други богоугодни цели. Изтръгна нехотното им съгласие. За известно време той не смееше и да загатне за друга от любимите си идеи – строеж на парна мелница за мелене на брашно. Между другото този проект хвърля ярка светлина върху характера на мисионера. Бе го замислил като помощ за бедните арменци евангелисти, само че доста своеобразна помощ. Те страдаха от анатемата на арменския патриарх, никой от сънародниците им не искаше да търгува с тях и те затъваха все по-дълбоко и по-дълбоко. Доста чакаха само на милостинята на самите мисионери, които бяха отговорни за хала им. Неизбежно бе в подобна обстановка някои от новите евангелисти да се лумпенизират. Подкрепата, предлагана от Хемлин, стоеше далеч от обичайната идея за благотворителност. Доближаваше се по-скоро до суровата викторианска представа за нея, намерила израз в „трудовите работилници“, от които бедните бягаха като дявол от тамян. В мелницата бе готов да ангажира само тези от „братята“, които действително искаха да работят. Та онези, които вместо да се размърдат, предпочитаха да разчитат на благотворителността на мисионерите, „нека да гладуват“. И продължаваше:

> *„Това бе трудно, но здравословно евангелие.*
> *Така оплевявахме мързеливците....*
> *Обикновено ориенталците са смятани за мързеливи. Но нека да бъдат уверени, че плодовете на труда им ще ползват самите тях, а не потисниците им и те ще бъдат не по-малко предприемчиви и трудолюбиви от който и да е европейски народ.“*[30]

Хемлин успешно се възползва от икономическата ситуация по време на Кримската война. Успя да прокара идеята си за мелница и пекарна – спекулираше със зърно и хляб. Спечели изгоден контракт и снабдяваше с хляб болницата на Флорънс Найтингейл и британската армия в Цариград. В добри дни изпичаше по четири тона хляб. Парадоксално за непоклатимия въздържател хлябът му стана известен като „берине“ – бирен хляб, поради използваната бирена мая. Наново прибягна към инструментите на порока – този път огромна каца за бира, за да направи нещо като примитивна перална машина, в която переше пълните с паразити войнишки дрехи[31]. Имаше и добър нюх за промяната в конюнктурата. Когато усети, че войната прик-

---

[30] *Hamlin, C. Цит. съч., 315–316.*

[31] *Daniel, R. Цит. съч., с. 54.*

Map of
STAMBOUL·
Buildings & Thoroughfares.
War Harbor
Golden
Top Khaneh
Galata
Commercial Harbor
Seraglio Point
Bosphorus
Eki Marmara
Ak Serai
Bazar
Psamatia
Sea of Marmora

Повечето европейци в турската столица предпочитаха да живеят (освен през задушаващо горещите летни месеци) в квартала Галата на северния бряг на Златния рог.

лючва, съумя да разпродаде всичко, да се отърве от активите си и да предаде на мисията 25 хил. долара чиста печалба. По същото това време годишната заплата на един мисионер бе 750 долара. Колегите му се видяха в чудо. По определение мисионерите не биваше да търсят греховни печалби, още по-малко, когато бяха резултат от кървава война, но пък бе грехота да се откажат от пари, с които можеха да подкрепят дейността си.

Цялата си разностранна дейност Хемлин възприемаше като съществена част от мисионерското дело. Предприемчивостта му кипеше и не можеше да се ограничава в обичайните рамки. Гласът му си оставаше обаче глас на вопиещ в пустиня. Напразно пишеше в доклад до началниците си в Бостон, че Турция се намира в разгара на реформи, които целят възприемането на

> *„европейски принципи и европейски тип изкуство, управление и война".*

Напразно насочваше вниманието на шефовете си към това, че все повече поданици на империята заминаваха на Запад и се връщаха заразени от европейски идеи. За да запазят мястото и авторитета си, протестантите трябваше да разполагат с добре подготвени водачи. Самата мисия, колкото и да се стараеше, не можеше да преведе достатъчно книги, за да осъществи тази цел. Логичният извод бе да се подготвят местни кадри и то кадри с европейско образование и европейски поглед към събитията.

Логично бе, но не за всички. Един от най-авторитетните ръководители на Американския съвет на мисиите Руфус Андерсън, който вече се движеше към по-късните си консервативни идеи от изолационистки тип, предупреждаваше:

> *„Вие никога не можете да опознаете в съвършенство*
> *идиомите на езика им, нито как мислят, нито как чувстват;*
> *не можете да намерите пътища към сърцата им по начин,*
> *по който местният жител може да го стори."*[32]

Той смяташе, че веднъж възприето Божието слово, то само ще си върши работата. Нямаше нужда да се въвеждат западни културни и религиозни модели. Според него преподаването на английски език, както и цялата образователна дейност на мисиите, било грешка. Ако местните жители били прекомерно образовани, то те

> *„ще гледат на себе си като въздигнати над нивото*
> *на родителите и повечето от сънародниците си; ще станат*
> *суетни в помислите си и душата им ще загуби първичността си."*

Снизходителното отношение към аборигените в съжденията му може и да ни дразни, но в него имаше доза истина. По-високото образование даваше повече възможности за избор и то избор, който невинаги съвпадаше с ограничените, често тесногръди модели, предлагани от мисионерите. Андерсън бе стигнал до извод, който не беше погрешен в същината си:

---

[32] *Пак там, с. 52.*

> *„...тези, които най-добре научават английски, се отдалечават най-много от Евангелието.“*

При това събитията от Кримската война като че оправдаваха насоката на мисленето му. Доста от учениците в семинарията в Бебек напуснаха, за да станат преводачи към британската и турската армия. Заплащането бе твърде добро и не бе за пренебрегване[33]. С други думи, бързо се отказаха от перспективата да станат божи служители, за да променят към по-добро материалното си битие. И тъй като Андерсън бе бюрократът, който десетилетия наред стоеше начело на Американския съвет на мисиите, то за него бе възможно да наложи схващанията си. През 1854–1855 г. той направи околосветска инспекционна обиколка на мисиите. Тя потвърди изначалното му мнение. Много от училищата, в които се преподаваха знания от светско естество, бяха затворени, а тези, които се задържаха, престанаха да получават финансовата помощ на съвета[34]. Самата семинария в Бебек загуби много от светския си характер и към 1855 г. се превърна в обикновено религиозно училище.

Андерсън имаше глобален поглед върху мисионерската дейност. Мижавите резултати в Османската империя не оправдаваха средствата, хвърлени за евангелизирането на местните християни. От друга страна, прекарал целия си живот в Бостон, за него бяха чужди реалиите на мисионерския живот по места. Той не отчиташе в достатъчна степен ясния за Хемлин факт, че западните колежи ставаха средство за пропагандиране на западния начин на живот. Всъщност това бе ясно не само за Хемлин, но и за мнозина негови съвременници. Година след основаването на семинарията в Бебек се появи и конкуренцията – с голяма помпозност, наново в Бебек, бе открит и френски колеж.

През следващите десетилетия многото чужди училища в Османската империя се превърнаха в един от основните канали за утвърждаване на идеята за модерен тип обучение и западен тип култура. Почти всички бяха поддържани от различни религиозни мисии – католически или протестантски. Училищата бяха проява на нов тип империализъм, по-фин, макар и не по-малко агресивен от стария. Борбата се водеше не само за територии, но и за умовете на хората и то най-вече на младото поколение. Веднъж умовете покорени, останалото щеше да дойде лесно. В навечерието на Първата световна война в Османската империя имаше вече към 500 френски католически училища, близо 700 американски и малко по-малко от 200 английски. Във френските училища се обучаваха към 60 хил. ученика, в американските и в британските – по 34 хил. Освен това имаше, макар по-малко на брой и германски, и италиански, и австро-унгарски, и руски училища[35].

---

[33] *Missionary Herald, Vol. 52, Sept. 1856, p. 260.*

[34] *Hutchison, W. Errand to the World. American Protestant Thought and Foreign Missions. The University of Chicago Press. Chicago, 1987, 78–92.*

[35] *Davison, R. Westernized Education in Ottoman Turkey – Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. The Impact of the West. University of Texas Press, Austin, 1990, 166–171.*

Цифрите изглеждат внушително, макар видният изследовател на новата история на Турция Р. Дейвисън да предупреждава да не им се предоверяваме. Много от учебните заведения бяха в арабските провинции на империята. Посещаваха ги предимно араби християни. Трудно можеше да се очаква мюсюлмани да търсят по-високо образование в училища, които имаха главна задача да разпространяват словото Иисусово. Не че изключения нямаше, но до Младотурския преврат от 1908 г. те бяха относително редки. При това турците, които посещаваха тези училища, като правило бяха възприемани като изгои от представителите на своята собствена култура и нямаха никаква възможност да й въздействат.

Струва ми се, че сънденията на Дейвисън са донейде ограничени и фокусирани предимно върху мюсюлманите. Едва ли може да се отделя с висока стена напредъкът на християните от напредъка на мюсюлманите. Вярно е, че самите турци не посещаваха западните училища, но също така е вярно, че примерът на християните мотивираше реформаторите в турското общество. Позитивният пример, да не речем завистта към техния социален и обществен напредък, доближаването им към обичайните за края на XIX и началото на XX в. модели на обществен прогрес, дадоха силен тласък на цялото младотурско движение. Едва ли е случаен бурният наплив на турци към тези училища, веднъж паднал репресивният режим на султан Абдул Хамид II.

С други думи, по-обоснован изглежда друг извод на историка. Самият той приема, че училищата са изиграли роля на мая в общественото развитие на империята[36]. А както е добре известно – без мая хлябът не го бива.

Материализираната идея или от слово към дело

На 16 април 1859 г. господин Роберт, търговец в Ню Йорк, подари на мисионерите в Цариград 96 парчета шунка, 4 варела захар и 3 меласа, и 3 буренца масло. Така ненатрапчиво, кажи-речи случайно, започна връзката на богатия филантроп Кристофър Райландер Роберт (Christopher Robert) с Близкия изток.

Роберт бе типичен пример на категорията self made men – сурови, с наклонност към диктаторство, породена от финансовия успех, религиозни в духа на евангелизиращото протестантство. Той се радваше на завидно материално благополучие, без да принадлежи към най-богатите промишлени и търговски кръгове на Нова Англия. По времето, когато започна връзката му с Хемлин, бе прехвърлил 50-те – възраст, когато човек сериозно започва да се замисля за отвъдното. Тази мисъл бе вълнувала Роберт отдавна и той бе дал немалък дял от състоянието си за различни благотворителни цели.

Кристофър Роберт бе роден през 1802 г. в заможно семейство. Наследените капитали про-

---

[36] *Пак там.*

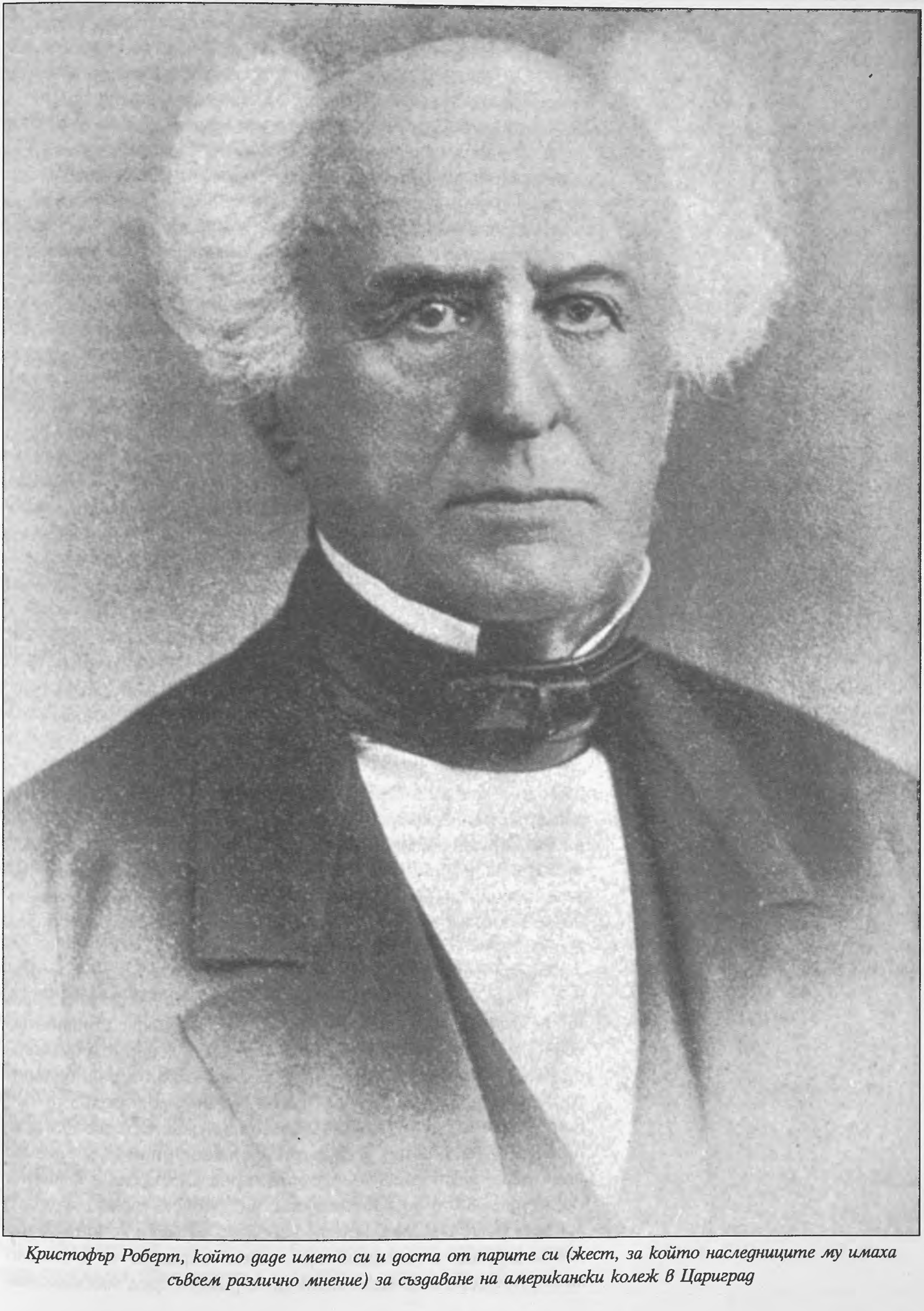

Кристофър Роберт, който даде името си и доста от парите си (жест, за който наследниците му имаха съвсем различно мнение) за създаване на американски колеж в Цариград *дължи да умножава през целия си живот. Подобно на Хемлин бе от хугенотски произход. Гордееше се, че може да проследи предците си в дълбините на вековете чак до Вилхелм Завоевателя. Дядо му беше бижутер. Баща му – доктор. Самият Роберт започна кариерата си на петнайсетгодишна възраст като корабен агент. Двайсетгодишен имаше собствен бизнес. Търгуваше, инвестираше и постепенно натрупа значително състояние. Внасяше чай, памук и захар, инвестира в строежа на железопътни линии[37] – тогава един от основните пътища към богатство или разорение в САЩ. С други думи, показваше стръв към новите, перспективни дялове на стопанството.*

През 1855 г. стана ковчежник на Мисионерското общество. Дълги години правеше дарения на различни колежи, щедро подкрепяше мисионерски инициативи, в повечето случаи анонимно[38]. След Гражданската война опита да основе колеж от нов тип в разорения Юг. Опитът пропадна, но Роберт не се отчайваше лесно.

В качеството си на финансов ревизор на мисионерската мисия посети Османската империя по време на Кримската война. Тук за първи път се срещна с Хемлин. Поводът за срещата бе знаменателен. Видя в Босфора баржа, натоварена с хляб, изпечен във фурната на мисионера. В ориенталските му спомени вероятно се запечата образът на предприемчивия му сънародник.

Година-две след тази случайна среща при Роберт се появиха двамата братя Джеймс и Уилиъм Дуайт, синове на един от първите американски мисионери в Турция – Харисън Отис Дуайт, пристигнал там през 1832 г. и убит при влакова катастрофа в Нова Англия през 1862 г. Младежите предлагаха да бъде създадено общообразователно училище под американски патронаж в Цариград[39].

Идеята или поне част от нея привлече вниманието на търговеца. Това, което не му хареса, бе, че братята настояваха новата институция да бъде напълно светска, без връзка с обичайното евангелистко образование. А не му вдъхваха доверие и с младостта си. Струваше си според него да бъде открито рационалното зърно и подходящият сеяч да го засее в плодородна почва. Рационалното зърно бе осъзнаването на нуждата от светски знания от съвременен тип. В американските вестници одобрително пишеха за блестящите перспективи пред Османската империя след приемането на Хатихумаюна. Като човек, тясно свързан с мисионерските усилия, Роберт вероятно бе чел или поне бе чувал за докладите на мисионери, които твърдяха, че е станало много по-лесно и по-безопасно да се работи сред мюсюлманите. Сеяч също имаше под ръка. В сравнение с двамата младежи Хемлин изглеждаше далеч по-респектиращ. Зад гърба му стояха десетилетия мисионерска дейност и нееднократни опити за модернизирането ѝ. Недотам благовидно Роберт си присвои идеята и положи немалко усилия за осъществяването ѝ*.

---

[37] *Freely, J. A History of Robert College. Vol. I. Istanbul, 2000, p. 48.*

[38] *Financi, M. The Story of Robert College Old and New. Istanbul, 2001, p. 8.*

[39] *In Memoriam, Rev. Cyrus Hamlin, DD, LLD, Boston, 1903, p. 17.*

След продължителна кореспонденция и няколко лични срещи с Хемлин той му предложи да се посвети изцяло на строежа на бъдещия колеж и да проведе кампания за набиране на средства. По негово мнение подписката трябвало да бъде за 100 хил. долара. Филантропът се ангажира лично да даде веднага 10 хил. и евентуално да добави към тях още 30 хил. Щеше и да поддържа материално мисионера, чието семейство съвсем не бе малобройно – нещо наложително, след като подобна стъпка означаваше скъсване на отношенията с Американския съвет на мисиите, а оттук прекратяването на финансовата подкрепа, която бяха оказвали на Хемлин от Бостон[40].

От самото начало пред идеята се издигна почти непреодолима преграда от различни съставки – финансови, икономически, традиционни. Въпросът за строежа на бъдещия колеж, колкото и дребен да бе, се превърна в част от борбата на великите сили за влияние в империята въпреки нежеланието на Високата порта допълнително да разширява западната намеса, откъдето и да идеше тя.

Сравнително лесно изглеждаше да се закупи терен. Хемлин го стори след като посети „само" 24 различни имота. Послуша съвета на свои приятели да потърси мястото на бъдещия колеж извън Цариград. В центъра на града мюсюлманската реакция срещу създаването на християнско училище неизбежно щеше да е много по-остра[41]. Плати крупната за времето си сума от 7 хил. долара за подходящо място в Куручешме*. Разрешение за строеж обаче все не получаваше и не получаваше. Три години минаха в безуспешни опити да бъде склонена Високата порта да не пречи на строежа, но всичко беше напразно. Пряк отказ не идеше. Позволение – също. Бюрократите бяха издигнали протакането в ранг на държавна политика.

Веднъж мястото закупено, Хемлин се отправи към Щатите да търси пари за финансирането на самия строеж. Това обаче, в което бившият мисионер определено не го биваше, бе да крънка пари. Доскорошният му работодател – Американският съвет на мисиите – отказа да го подкрепи. Дори не му разрешиха да говори в църкви, за да убеди енориашите да развържат кесиите си. В крайна сметка предложението му вървеше срещу утвърдената вече политика на съвета. Въпреки това той успя да събере в Бостон, Харвард и селищата наоколо към 13 хил. долара. Харвардският университет подари 200 тома правна литература. Тъкмо бе потръгнало и избухна Гражданската война (1861–1865). Вестта за изстрелите при форт Самтър „нанесе смъртоносен удар на движението за колежа", философски отбеляза Хемлин[42]. Но нито той, нито Роберт бяха хора, които оставяха каруцата си в калта. Филантропът даде 30 хил. долара от собствени-

---

** Години по-късно единият брат опита безуспешно да напомни кому бе принадлежала идеята за създаване на колежа.*

[40] *Missionary Herald, Vol. 57, Jan. 1861, p. 5.*

[41] *Greenwood, K. Robert College: The American Founders. Bogazici University Press. Istanbul, 2000, 10–11.*

** Любопитна подробност, която говореше много за обстановката, в която работеха мисионерите, бе, че сделката бе сключена чрез посредник арменец. Ако собственикът знаеше, че продава имота си на американец, веднага щеше да вдигне цената.*

[42] *Hamlin, C. Цит. съч., 415–426.*

те си средства, а Хемлин, война – не война, се отправи да строи колеж. Само че междувременно мястото на Абдул Меджид на турския престол бе заето от Абдул Азиз. До имота, закупен от американеца в Куручешме, беше разположен конакът на влиятелен турски сановник. Сега той стана капудан паша и в знак на благодарност подари на новия султан палата си. Да се мисли за строеж на християнско училище редом с място, редовно посещавано от султана, бе лудост.

В този момент помогна случайността. Хемлин като вярващ човек бе на мнение, че Провидението е застанало на негова страна. Още в началото на търсенето на подходящ терен вниманието му бе привлякло великолепно място, принадлежащо на видния турски държавник с реформаторски идеи Ахмед Вефик ефенди, тогава посланик в Париж. Собственикът категорично бе отказал да го продава на протестанти. Сега внезапно го предложи на Хемлин*. Мисионерът неслучайно бе прекарал толкова години на Изток. В договора за продажба включи и клаузата, че ще изплати цялата сума едва когато получи разрешение за строителство. На практика това означаваше, че принуждаваше продавача да впрегне и своите връзки, за да се стигне до благоприятен изход. Но дори и това не помогна. Заредиха се безрезултатни месеци и години.

Хемлин бе склонен да ангажира в своя полза влиянието на европейските държави, но помощ не получи отникъде. Американското дипломатическо представителство проявяваше слаб интерес. Дипломатите отдавна се дразнеха от прозелитските наклонности на мисионерите, които вгорчаваха дните им с непрестанни оплаквания. Въпросът за колежа не бе от „търговско естество“, а и по време на Гражданската война целта на Държавния департамент бе да не дразни допълнително Турция – бе една от малкото страни в света, която открито бе подкрепила каузата на северняците.

По-внимателно изслушваха пламенните му пледоарии британските дипломатически представители. Техният опит в блатото на Източния въпрос бе значително по-богат. Съвсем справедливо смятаха, че бъдещият колеж ще е допълнителен канал за разширяване на английското влияние и на англосаксонската култура в Турция.

Мълчаливото упорство на турското правителство бе окуражавано от позицията на френското и руското посолство в Цариград. Русия нямаше никакво желание протестантската пропаганда да намали влиянието ѝ сред православните поданици на султана. Френските дипломатически представители, на свой ред, подкрепяха католическата мисия, ръководена от патер Боре.

Отчаян, но не и обезверен от непреодолимите спънки, Хемлин предложи на Кр. Роберт да наеме сградата на бившата семинария за арменци в Бебек и като се възползват от прецедента за съществуване на учебно заведение на това място, на първо време да открият там колежа. Вълшебната сила на прецедента или „адета“, както казваха турците, подейства. Този път дос-

---

Решението бе резултат най-вече на острия личен конфликт на Вефик ефенди с Великия везир Али паша, но това е друга тема.

тойна за отбелязване съпротива нямаше. За ремонта на зданието отидоха към 6 хил. долара.

Борбата около Роберт колеж бе публична тайна в турската столица. Обърнаха ѝ внимание дори българите, за които тя можеше да е само любопитен щрих от ежедневието в Цариград. Никола Генович, редакторът на в. „Турция“, известен с близките си връзки с администрацията, години по-късно твърдеше, че по едно време станал неволен свидетел на разговор на Хемлин с някакви турски чиновници. Аргументацията на мисионера отговаряла на настроенията на върховете на турското общество:

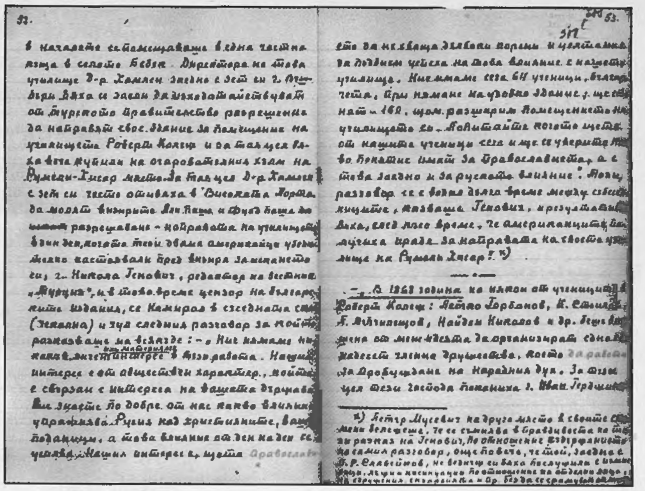

Историците изпитват дълбоки съмнения към достоверността на разговори, възпроизведени verbatim от съвременниците десетилетия по-късно. Спомените на Петър Мусевич са доста субективни, доста себевъзхвалителни, та предпазливостта, с която подхождаме към тях, е оправдана.

> *„Ние нямаме никакъв личен или материален интерес в тази работа – заявил той. – Нашият интерес е от обществен характер, който е свързан с интереса на вашата държава. Вие знаете по-добре от нас какво влияние упражнява Русия над християните, ваши поданици, а това влияние от ден на ден се усилва. Нашият интерес е щото православието да не хваща дълбоки корени и целта ни е да подбием успеха на това влияние с нашето училище. Ние имаме сега 64 ученици българчета при нямане на удобно здание; ще станат 160, щом разширим помещението на училището си. Попитайте когото щете от нашите ученици сега и ще се уверите какво понятие имат за православието, а с това заедно и за руското влияние.“*

Петър Мусевич-Бориков, който предава разговора, твърди в спомените си, че не бил уверен дали бил автентичен, защото Генович наравно с П. Р. Славейков имал навика да послъгва (то и самият Бориков не бе чужд на подобна слабост)[43]. Във всеки случай изложените доводи без съмнение отговаряха на откритите антируски възгледи на Хемлин, изразени в немалко негови статии.

Не бе маловажен и въпросът за името на бъдещото учебно заведение. Някои искаха да го нарекат „американски колеж“. Отказаха се бързо. В ушите на турците думата бе твърде тясно свързана с понятието „демокрация“. В крайна сметка надделя предложението училището да вземе името на този, който се нагърбваше с основния дял от финансирането му. (Всички участващи в обсъждането са единодушни, че Роберт нямал никаква представа за взетото решение. Когато разбрал за него, бил твърдо против, но името вече било регистрирано в съда.) Като допълнителен аргумент послужи фактът, че името лесно можеше да се изпише на основните езици на империята. Един от бъдещите преподаватели Джордж Уошбърн отбелязва, че опитали как звучи на турски, гръцки и арменски (никой не се сети да го пробва на български, та и сега някои го пишат Робърт, а други Роберт колеж)[44].

Първата учебна година на новия колеж бе открита без каквато и да било особена тържественост на 16 септември 1863 г.

---

[43] НБКМ БИА, ф. 605, а.е. 1, 299–300.

[44] Hamlin, C. Цит. съч., 426–435. Самият Уошбърн споменава, че неговото име не можело да се транскрибира правилно на нито един от тези езици. В нашата преса в края на XIX и началото на XX в. се среща и като Уошбърн, и като Вошбърн, и като Вашбърн.

Хемлин стана негов президент. То и особен повод за честване нямаше. Занятията започнаха само с четирима ученика – трима англичани и един американец. Учителите също не бяха повече. Имаше трима постоянни американски преподаватели*. По един учител по гръцки, френски, италиански, а после и на арменски език идваха само за съответните учебни часове. Ако не друго, то отначало бе обозначен ясно космополитният характер на новото учебно заведение. Неотклонен принцип бе твърдото разделение между американските преподаватели и местните „помагачи". Най-малкото „помагачите" получаваха много по-ниско заплащане от американските си колеги и нямаха никакъв глас в решаване съдбините на институцията[45].

В началото броят на обучаваните нарастваше твърде бавно. Кристофър Роберт се тешеше с измамната мисъл, че вложените средства трябва да се възвърнат бързо и колежът да премине на самоиздръжка. Таксата на пансионерите бе непомерно висока – двеста долара годишно. Поначало изглеждаше, че американският търговец не бе безпочвен оптимист и нямаше намерение да излива парите си в бездънна яма. Бе направил уговорката, че ще поддържа колежа в продължение на пет години. За това време трябваше да проличи дали училището ще е жизнеспособно. Осем години няколко випуска учащи прекараха в старата сграда, но тя бе твърде малка и неудобна. В нея можеха да се настанят най-много 72 души. Скоро се оказа, че желаещите са повече, та затова стана необходимо да се прави внимателен подбор на кандидатите[46].

> *През 1868 г. на външен вид Роберт колеж представляваше безподобно учебно заведение. Помещаваше се в една стара дървена къща, построена през 1798 г. върху склона на стръмен хълм, извисяващ се посред Бебек. Влизаше се откъм двор, в чийто далечен край се намираше кухнята. Три етажа на постройката се падаха под нивото на този двор и три етажа се издигаха над него.*
>
> *Семейството на д-р Хемлин живееше на партера, погледнато откъм двора, а учениците заемаха останалата част от сградата, както и няколко стаи в схлупената къщурка отвъд улицата, построена преди години от д-р Хемлин с предназначението да служи за мелница и пекарна...*
>
> *Отвън главното здание изглеждаше доста живописно, но битовите удобства се брояха на пръсти и бяха предимно саморъчно дело на директора. Доколкото имаше възможност, стремежът бе да не се пропилява нито стотинка за материалното обзавеждане на училището, тъй че на практика то се самоиздържаше...*
>
> *Твърдо установени учебни часове нямаше. Към всеки ученик се отнасяхме така, сякаш е един-*

***** *Двамата американски колеги на Хемлин скоро напуснаха след продължителен и болезнен скандал.*

[45] *Greenwood, K. Цит. съч., 82–83.*

[46] *Hamlin, C. Цит. съч., 434–437.*

> *единствен и му преподавахме знания според способностите. В началото на всяка година най-напредналите образуваха специален клас и обикновено се дипломираха в края на втория срок. При ограничения брой ученици по това време тази система се оказа много целесъобразна. Юношите, изпитали въздействието на д-р Хемлин, са измежду най-изтъкнатите ни възпитаници...*[47]

За окончателното решаване на въпроса за построяване на здание на колежа допринесоха няколко обстоятелства. След завършването на Гражданската война в Съединените щати влиянието им на международната арена наново достигна предишните величини. Един близък на С. Хемлин бизнесмен постави въпроса за колежа пред държавния секретар на САЩ, а той на свой ред отправи съответно внушение до турското дипломатическо представителство във Вашингтон.

Това съвпадна с визита на американска военноморска ескадра в Цариград. Визитата на свой ред пък роди различни слухове – че на остров Крит, където бе избухнало редовното антитурско въстание, чакали помощ от Гърция; че тя се готвела да закупи изостаналото по американските складове след войната въоръжение; че американците оглеждали Егейско море, където искали да изградят своя военноморска база и т.н. Начело на ескадрата стоеше адмирал Дейвид Фарагут (Farragut David*), герой от войната. Пътуването му из Европа бе триумфално. Дамите в парижките салони примираха при вида на един истински герой, който при това се държеше и като светски лъв. Приеха го и султанът, и египетският хедиф, който по това време бе в Цариград. На пристана охраната не можеше да възпре гръцки патриоти, които държаха да връчат на американците ноти за положението в Егейските острови. Всъщност, както казваше един от подчинените му офицери, който бе натоварен да разучи обстановката в Гърция, американският интерес в тази област бил нулев[48].

Адмиралът се срещна и с Хемлин, който едва ли пропусна случая да му изложи възгледите си за обстановката и за ролята на САЩ в Ориента. На прием, даден от великия везир Али паша, адмиралът постави въпроса за колежа с прямота на военен, която стъписа присъстващите. Турците възприеха постъпката му като директен дипломатически натиск. Не можеха и да си представят, че е действал по своя инициатива. При това бяха дочули, че във Вашингтон се въртели агенти на гръцкото правителство, които искали да купят броненосци за нуждите на военноморската си флота. Този път решиха да отстъпят. С допускането на нов кандидат в борбата за влияние в Цариград, та макар и на такова ниско ниво, можеха да продължат играта си на лавиране между западните държави. В крайна сметка бе издадено ираде, което надхвърляше и най-смелите мечти на мисионера – колежът бе поставен под закрилата на САЩ и му бе дадено правото да развява американското знаме. Обяснението

---

[47] *Уошбърн, Д. Петдесет години в Цариград. (Спомени за Роберт колеж). С., 1980, 28–29.*

* *Д. Фарагут е роден в Тенеси, участва в Македонската война, през Гражданската война превзема Ню Орлиънс и блокира успешно бреговете на южняшката конфедерация. Първи американски адмирал – чин, въведен специално за него.*

[48] *Field, J. Цит. съч., 322–323.*

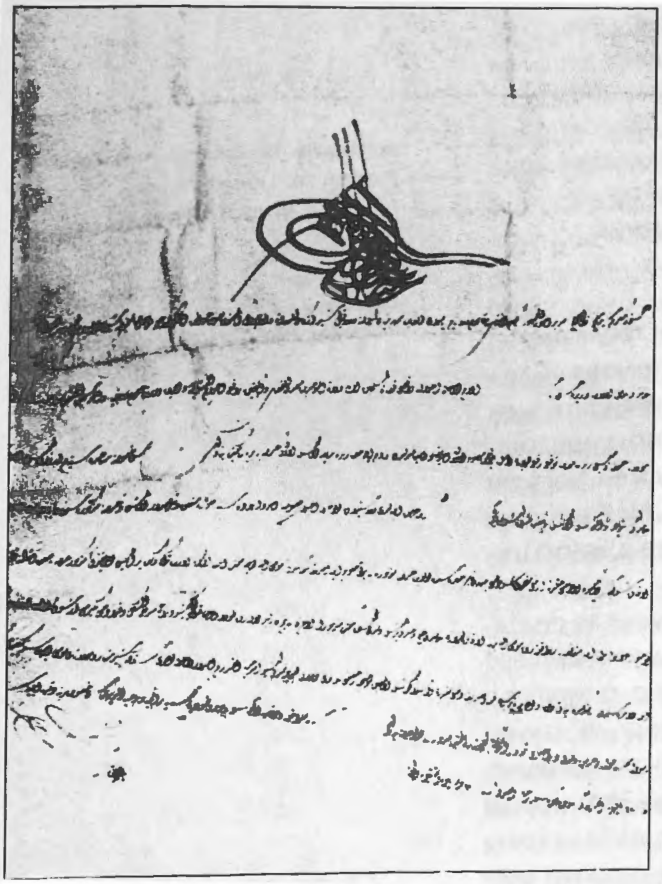

Ирадето, даващо разрешение за строителство на колежа. Противно на някои заблуди, султаните не подписват документите, които излизат от тяхно име. Това се прави от специално подготвени писари, назначени в канцеларията на Великия везир.

на Хемлин за цялата история и за финалната благосклонност е пълно с чаровен наивитет:

> *„...причината бе, че ние нямаме политически аспирации в Турция.“*[49]

На 4 юли 1869 г. бе положен основният камък на новото здание. Основната реч държа американският дипломатически представител Е. Морис*. След него осем други оратори говориха на основните езици в империята. Сред тях беше и българинът Петко Горбанов, който вече носеше гордата титла „професор по славянските езици“**. На строежа работеха към 200 души[50].

„Господине редакторе,

Презедение си, а именно на 23 Юний по стар стил, а на 5 Юлий по новий имах случай да се намеря на Румели Хисар.

В него ден празднуват американците денят на освобождението си от английското правителство и понеже на туй място се прави сега новото здание на известното Ви училище в Бебек, под име Роберт колеж, то настоятелят на новото здание д-р Хемлин беше поканил всичките си приятели да присъствуват при полаганието на краеуголнийт камък на това заведение. Аз ся надеях да видя и Вас сред многочислените гости, но не знам известие ли нямахте или сте били толкоз заняти, щото не можах да Ви вида в числото на посетителите на новото здание на Роберт колеж...

Без да Ви казвам много-много за какво и колко е било това събрание, стига само да Ви кажа, че на едно събрание, гдето присъстваше американскийт посланик и консул с всичкото си дипломатическо тяло, гдето ся намерваха английскийт консул, секретар и повечето главни английски търговци с фамилиите си, гдето беше дошел и Мехмед Рефик ефенди, бившийт турски посланик в Париж и учениците на едно цело училище, събрани накуп, не можеше да бъде по-великолепна картина от тази, която ся представляваше на очите на зрителя в деня на 5 Юлия връз поетическият бряг на синьогълъбивият Бъспор на Хисарската могила.

След закуската, която ся предложи на гостите, тържеството ся започна с призоваването на Божието благословение върху това предприятие.

Подир него американският посланик Н. В. г. Морис изрече едно слово, в което изложи целта и

---

[49] Hamlin, C. Цит. съч., 438–450, 470–472.

* Между другото според същия този пълномощен министър Хемлин беше „настроен скандалджийски и деспотичен по характер“. Вж. Field, J. America and the Mediterranean World. Princeton University Press Princeton, 1969, p. 297, 308–309.

** В текста ще употребяваме като равнозначни термините професор, преподавател и учител – в англосаксонската система и в Роберт колеж по-специално е трудно да се прави разлика между тях.

[50] Hamlin, C. Цит. съч., 457–458.

> *назначението на това заведение, за което главният завещател г-н Роберт, който живее в Ню Йорк, е положил 20 000 лири стерлинги. [Г-н] Морис склюЧи словото си с полагането на краеуголният камък, в който бяха засмолени имената на всичките учители и ученици от началото до днес на това училище, вестници от всички народности, които ся печатат в Цариград, както и монети от разни царства и други забележителни неща.*
>
> *След това различни господиновци говориха за разните въпроси и ожидания касателно до отварянието на това заведение, всичко все на английски язик.*
>
> *След това ся поканиха и разни господиновци да говорят на разните язици пред публиката, която се състоеше от толкози разни народности, между които господин Апостолиди говори на гръцки, ерменският протестантски векилин на ерменски, г. Горбанов на български и г. Аведис на турски. И тъй тържеството ся свърши и събранието ся разотиде, а останаха само учениците и съседите им да ся наедоха добре като на българска сватба...“*[51]

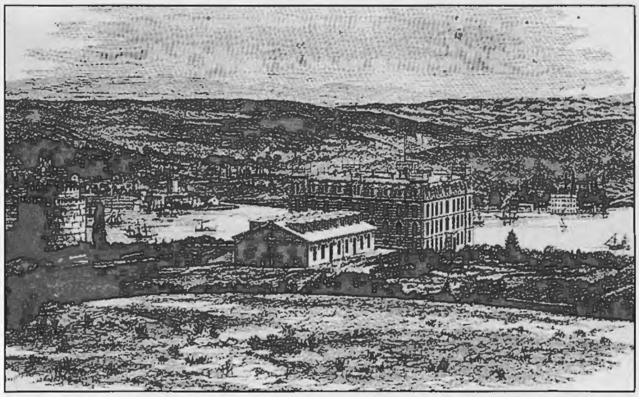

Първата сграда на Роберт колеж стърчеше самотна над бреговете на Босфора.

През 1870 г. учениците и администрацията имаха гост. Кристофър Роберт посети Истанбул, за да види новата сграда. Сградата далеч не бе готова, но американецът, който се опасяваше, че няма да доживее завършването й, искаше все пак да види за какво са отишли парите му[52]. Без да усети, направи сериозен гаф. Султанът бе поискал да го награди с орден „Меджидие“, но като скромен републиканец той отказа отличието. Всъщност с това нанесе тежка обида на турците. До края на съществуването на империята никога човек, свързан с колежа, не бе поканен официално в двореца.

Преместването в новото здание стана на 15 май 1871 г. Два месеца по-късно, в деня на американския национален празник, то бе открито официално в присъствието на бившия държавен секретар Сюърд, който, макар и много болен, обикаляше света. Общо бе струвало 60 хил. долара и бе погълнало шест години от живота на Хемлин (без да броим и един пръст, който загуби по време на строежа, тъй като мисионерът не бе от инвеститорите, които дават акъл отстрани, а непрекъснато размахваше я мистрия, я чук, я трион)[53]. Само за сравнение сградата на Американското библейско дружество на площад „Астор“ в Ню Йорк, която бе строена по същото време, струваше към 300 хил. долара[54]. През следващите години броят на учениците бързо нарасна и зданието, въпреки немалките за времето си размери, се оказа недостатъчно, за да побере всички кандидати. Започнаха да се строят нови сгради.

---

[51] *Македония, III, № 32, 5 юли 1869.*

[52] *Всъщност направи още едно посещение през юни–юли 1875 г. Противно на навиците си получи голямо удоволствие от него. Прекара шест месеца в турската столица, много пъти се срещаше с преподавателите, с колежаните, с членовете на англосаксонската колония в града. На 4 юли нае на свои разноски богато украсен кораб, натовари на него всички ученици и им устрои пикник на северния край на Босфора, там, където излизаше в Черно море. Както посочва един от биографите му, той извлече голямо удоволствие от празника и съжаляваше, че едва ли ще се повтори – нещо съвсем нехарактерно за умонастроението му. Вж. Greenwood, K. Цит. съч., с. 194.*

[53] *Hamlin, C. Among the Turks. London, 1878, p. 298; My Life and Times, p. 468.*

[54] *Wosh, P. Spreading the Word. The Bible Business in Nineteenth Century America. Cornell University Press. Ithaka, 1994, p. 9.*

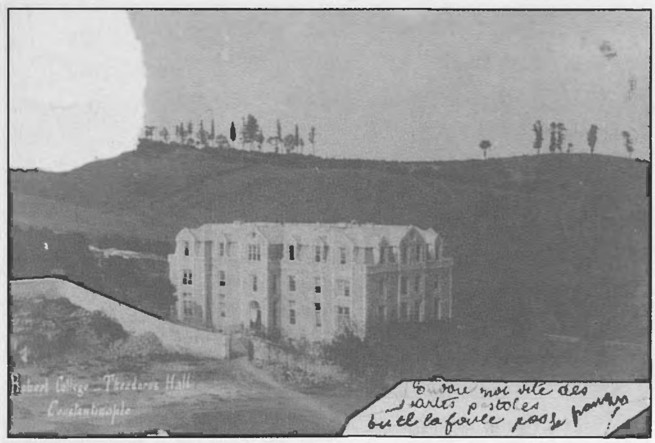

Кампусът на Роберт колеж придоби що-годе завършен вид едва в навечерието на Балканската война.

Роберт колеж беше едно ново и хубаво здание над Босфора, между селата Бебек и Румелихисар, на няколко етажа и с един пространен двор. Горните етажи служеха за спални, а долните – за класни стаи. До главното здание се намираше един голям салон във вид на едноетажна пристройка, който служеше за общо занимание на учениците, за молитвен дом и за тържествени случаи. Малолъзрастните ученици бяха отделени в особени спални и заниманието им ставаше в отделен салон. Учителите живееха в същото здание и се хранеха заедно с учениците. Вътре в двора разходките ставаха съвсем свободно, но който искаше да отиде в Цариград или до околните села, трябваше да получи писмено разрешение от дежурния учител. Наред с класните стаи имаше библиотека с много томове книги, които учениците вземаха за четене почти без ограничение. Чистотата беше образцова. Никому не се позволяваше да стои вечер по-късно от десет часа. Сутрин който ученик не влезеше в столовата, догдето не са се затворили нейните врати, оставаше без закуска. За събуждане биеше една доста силна камбана. Креватите бяха наредени тъй, щото да не се опират един до други.

Голямото болшинство от преподавателите бяха американци от Съединените щати, които знаеха само английски, но имаше учители от всички народности в Турция, които бяха изпратили в колегията значително число ученици. Местните учители преподаваха родния език на учениците от разните народности, но някои от тях преподаваха и английски уроци в някои от по-нисшите класове. Учениците от всяка народност си имаха свое дружество, в което се държеха сказки и ставаха разисквания. През всичкото време на моето ученичество аз бях член на това дружество, повечето време член на настоятелството му, а през последната година председател.

В неделен ден учениците от всички православни вероизповедания бяха длъжни да присъстват на утринна и вечерна молитва и проповед с духовни песни. Проповедници бяха учителите, по-старите и по-опитните – сутринта, а по-новите – вечерта. Изобщо проповедите нямаха сектантски характер. Само един път се случи един от учителите да замеси и въпроси от чисто протестантско естество и докачи някак си православната вя-

ра, но ние, българите и гърците, му направихме такава демонстрация, че той се принуди да се извинява и дирекцията му запрети известно време да държи сказки. За да се избягнат препирните и инцидентите, в училището не се преподаваше предметът Закон Божи освен доказателства за християнството от Пелис, като мотивираха това, че християнството е общо за всички християнски народи и че в доказването на неговата истинност са заинтересувани всички еднакво. Доколкото мога да си спомня, в учебника на Пелис нямаше нищо сектантско и преподавателят по тоя предмет се пазеше да не влиза в спор с православните догми. И учениците, които искаха да оборят своя учител, се поставяха върху почвата на неверующи, а не на православни. В неделен ден обаче по три часа след пладне имаше тъй наречените библейски класове, в които учениците прочитаха текстове от Светото писание и по него се водеха, за да обясняват прочетените текстове. Коментариите, които се правеха, бяха повечето исторически и географски, а твърде малко догматически. Някои от нас вземаха речника на Светото писание и по него се водеха, за да обясняват прочетените текстове. Макар да не се учеше нищо наизуст и макар учителят да не задаваше урок, но много неща от Светото писание аз съм научил в тия класове.

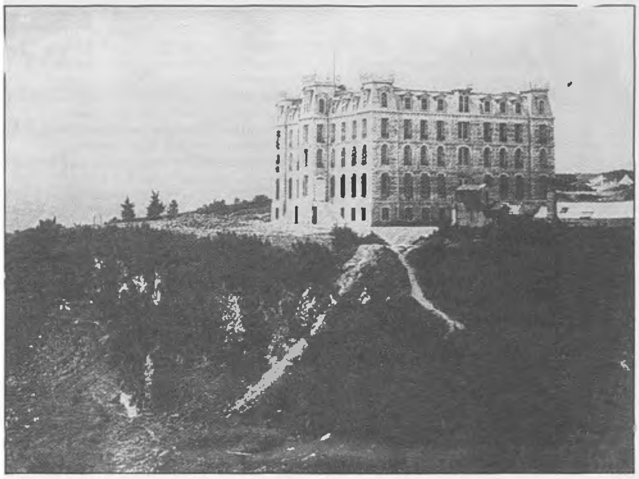

В началото около колежа бе пустош. Десетилетия трябваше да минат, за да бъде оформен разкошният парк, от който е заобиколен сега.

Не може да се каже, че храната беше изобщо лоша, но и тук имаше големи оплаквания, даже един път стана и бунт, който се състоеше в това, че по-голямата част от учениците напуснаха демонстративно трапезарията, като захвърлиха закуската на пода и се заканваха на иконома арменец, върху когото изливаха всичкия си гняв. Имаше ученици, които казваха, че не могат да ядат ученическата храна и пълнеха раклите си с всевъзможни преядки, донесени отвън...

Истински празници за почивка бяха само следобедните дни в събота, защото в сряда следобед, макар да нямахме уроци, но бяха задължителни декламациите и ние трябваше да присъстваме на тях, а в неделя по-голямата част от деня беше посветена на служене на Бога. Четвърти юли (независимостта на Съединените щати) бе общ празник на училището. В тоя ден ние ставахме един вид американци, пеехме американския химн, вдигахме американското знаме и се възхищавахме от амери-

канската свобода. Единадесети май (по нов календар 24 май) се празнуваше само от българските ученици, които заедно с учителите българи и някои американски гости отиваха при „Сладките Води" на отсрещния малоазиатски бряг и цял ден прекарваха там в държане на речи, в игране на български хора и в пеене на български и американски песни...[55]

Колежът

„Благодарение мъдростта на този прекрасен човек д-р Хамлин, който завършил работата си в залеза на своя живот, е построен Роберт колеж, великолепно разположен върху една стръмна скала. Той се вижда отдалеч в Босфора както отгоре, така и отдолу, и изглежда като кралски палат по Азиатското крайбрежие. Освен Хановерския колеж в Индиана няма друг колеж, който да има такава естествено величествена позиция."

Samuel Mutchmore. A Visit to Sham and Ham (Philadelphia: Presbyterian Publishing Co., 1890), 294–343

Колежът бе замислен като учебно заведение от американски тип, подобен на училищата в Източните щати, може би с по-целенасочено и по-разширено религиозно образование. Идеалът на Хемлин бе колежът от Нова Англия от периода преди Гражданската война. Той мечтаеше за учебна институция, която да изгражда характер у децата, в една среда, която няма да е обвързана с определена протестантска деноминация, но все пак ще е с определен евангелистки характер. Както се казваше тогава, науката била

„полезен инструмент при показване чудесните възможности на Бога"

и Хемлин следваше тази линия. Не бе за чудене – това бе типът колеж, който познаваше добре, и към него се стремеше.

Официално колежът беше регистриран към университета на щата Ню Йорк. В статута му особено се наблягаше върху необходимостта от разширена религиозна пропаганда:

„Основан е и трябва да се управлява
според принципите на Библията.
Декларира се, че колежът ще бъде научна и учебна институция,
в която Бог и неговите слова ще бъдат съответно
признавани и зачитани."[56]

Всъщност за българина, навикнал на друг тип образователна система, е трудно да осъзнае смисъла, който американците влагаха в понятието колеж. То се появи в Англия в Късното средновековие. Колежите бяха мястото, където студентите живеят и се обучават. Като правило те имаха достатъчно широко право на самоуправление, но не и правото да провеждат изпити и да присъждат научни степени. Чак до първата третина на XIX в. това право имаха единствено Оксфорд и Кеймбридж. С други думи, в началото на XIX в. във Великобритания имаше вече много колежи, а само два университета.

---

[55] *Маджаров, М. Цит. съч.*

[56] *Greenwood, K. Цит. съч., 28–29.*

В Северна Америка нещата се развиваха по-различно. Харвардският университет бе основан през 1636 г., а първите научни степени започна да присъжда само шест години по-късно, през 1642 г. Йейлският университет последва примера му шейсет години по-късно. И двете институции от формална гледна точка нямаха право да присъждат научни степени. И двете го правеха. Чак до XX в. положението на американските университети бе неясно от правна гледна точка – според британските законоведи спорно бе самото твърдение, че са университети. Това буквоедство съвсем не им пречеше да обучават хиляди студенти. В навечерието на Американската революция девет учебни заведения в бъдещите Съединени щати присъждаха научни степени, в Англия – само две.

Constantinople.
Robert College, Roumeli Hissar.
alfred
Editeur Max Fruchtermann, Constantinople. 1181.
Photogr. Sébah & Joaillier.

Архитект на Роберт колеж бе Сайръс Хемлин, който никога не бе получил инженерно образование, но не се колебаеше да се захване с големи строежи.

В Щатите бе много по-силна от Великобритания връзката между колежа и обществеността, която го контролираше и разпределяше недостатъчните финансови ресурси. Затова в американските колежи възникна институция, която не съществуваше в английските, където самоуправлението на членовете на колегията бе свещено – институцията на президента на колежа. Той единствен представляваше и обществеността в лицето на попечителския съвет и преподавателите. На практика бе на служба при попечителския съвет, но тъй като живееше в колежа и бе най-изтъкнатият представител на преподавателския състав, той защитаваше и интересите на преподавателите. До голяма степен от неговата активност зависеше преуспяването на колежа. Президентът бе длъжен да съчетава чертите на преподавател, учен и бизнесмен. Както казва историкът Даниел Бурстин (Daniel Boorstin), той трябваше

> *„да прилага науката в текущите дела и делова хватка в науката“*[57].

Първи президент на Роберт колеж стана, както се и очакваше, Сайръс Хемлин. Той в най-голяма степен притежаваше търсените качества.

От Съединените щати започнаха да пристигат преподаватели, подбирани лично от Кр. Роберт. От особена важност за бъдещото развитие на колежа се оказа назначаването през 1869 г. на младия Джордж Уошбърн като учител по философия. Съпругата му беше най-голямата дъщеря на Хемлин. През 1872 г. той бе назначен за директор на колежа, а Хемлин продължи да бъде негов президент. През 1877 г., само няколко месеца преди смъртта си, Кр. Роберт нареди на Хемлин да подаде оставка и президент стана Дж. Уошбърн[58]. Не са напълно ясни причините за конфликта. Но че конфликт имаше бе безспорно. Роберт почина, преди да може да даде обяснения, ако въобще имаше намерение да ги дава. Хемлин и Уошбърн опитват в спомените си да не го изострят допълнително. Във всеки случай конфликтът развали отношенията на Уошбърн със семейството на Хемлин – поне съпругата му остана на негова страна, докато сестрите ѝ злословеха срещу зет си*.

---

[57] *Бурстин, Д. Американцы: Колониальный опыт. Москва, 1993, 204–213.*

[58] *Hamlin, C. My Life and Times, с. 508; In Memoriam, Rev. Cyrus Hamlin, с. 20.*

На съпругата на Джордж Уошбърн често се налагаше да лекува в дома си болни ученици. Един от тях – пловдивчанин – в писмо от 1880 г. успокояваше домашните си, че вече се оправил, но няколко дни щял да остане под майчинските грижи на г-жа директорката.

* * * *

Двама души бабуваха на Роберт колеж. И двамата до голяма степен типични американци от Нова Англия. И двамата – нелицеприятни, трудни за общуване, уверени в справедливостта на оценките си и моралната си правота. Или както казваше Хемлин,

> *„вярата на янките в собствените*
> *им възможности често ги вкарва в беда,*
> *но никога не ги оставя в нея".*

За единия от двамата – Сайръс Хемлин – оценките на познатите му са, че бил приятен, готов да се смее, да ръси шеги, любезен и мил човек. Беше популярен сред хората, на които искаше да се хареса. Докато споделяш мнението му. Но стига да се осмелиш да му противоречиш, същият мил и приятен човек ставаше неузнаваем. Нападаше те открито, което всъщност не бе толкова лошо. Но не се гнусеше и от интриги. Не пестеше в писмата си, а навярно и в приказките си, но те са отминали в небитието, думи отровни, думи, които би се посвенила да използва и една махленска скандалджийка. Радостно се втурваше във всеки конфликт и го поддържаше години наред. Беше дребнав и злопаметен. Обичаше да командва. Когато в самото начало на съществуването на Роберт колеж влезе в конфликт с двама от американските преподаватели в него, изходът, който предложи, бе ясен и недвусмислен: да не се наемат професори, а само млади възпитатели, които няма да имат друг изход, освен да изпълняват нарежданията му. „Хаосът" бе любимата му система и колкото и да звучи странно, в неговата интерпретация тя се оказваше успешна, макар и да ужасяваше околните – на първо място организирания и методичен Уошбърн. Същевременно имаше необичайно широк мироглед. На Изток бе дошъл да покръсти езичниците. В книга, която писа по време на Освободителната война – три десетилетия покъсно –, вече нямаше и помен от подобни идеи – ислямът за него бе само една от световните религии – развитие, твърде рядко у един мисионер.

Другият – Кристофър Роберт, бе твърд като камък – и в правилните, и в неправилните си решения. В състояние бе да остави без залък хляб за препитание семейството на човек, който бе посветил голяма част от живота си на неговото дело и чиито деца бе подпомагал финансово години наред[59].

---

* *И съвременниците, а и историците изпитват основателни подозрения, че Уошбърн тихомълком е подкопавал позициите на Хемлин. Тъстът му във всеки случай бе уверен в това и бе забранил на зет си да пристъпва прага на дома му.*

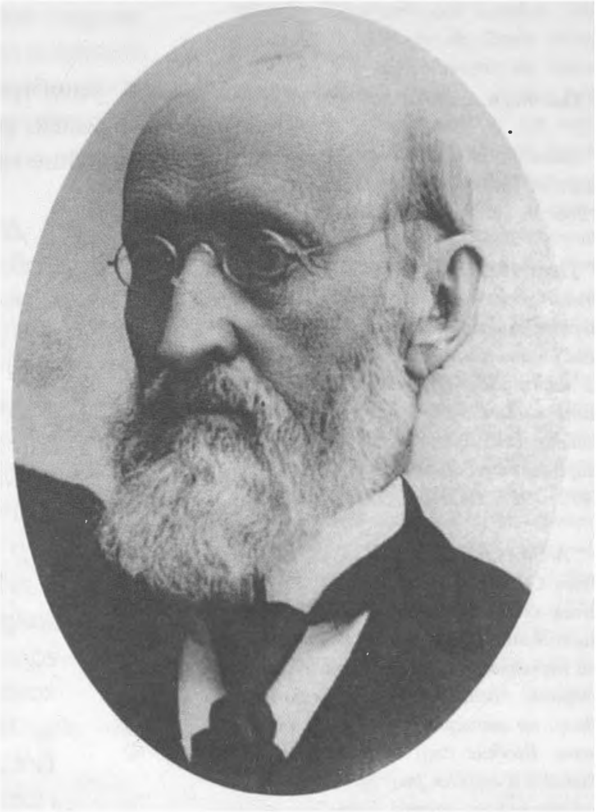

В късните си години С. Хемлин не загуби енергията си и полемичния си жар, но все повече придобиваше физиономия на пророк, изоставен от последователите си.

И двамата бяха крепени от мисълта, че Бог е на тяхна страна. И двамата бяха готови да положат упорити усилия при постигане на целите си, които никога не възприемаха като егоистични, а като цели от полза за обществото въобще. И двамата бяха чужди на компромисите[60]. Понякога ги правеха, но с такъв измъчен израз, че моралният ефект от тях се губеше. Като че и двамата изначално бяха яростни евангелисти, но вярата на Хемлин бе смекчена или облагородена донякъде от дългогодишното му пребиваване на Изток, от отъркването му около хора с различни вярвания, традиции и обичаи. Конфликтът му с първите му американски колеги в Роберт колеж, които бяха преди всичко мисионери, идеше от обвиненията им, че не настоявал всички ученици, независимо от религиозните им убеждения, да посещават протестантските религиозни служби. Всъщност бе по-широко скроен от наследника си Уошбърн, който върна старата система. Вярата на Кр. Роберт си остана твърда като камък. Но и двамата бяха хора от старото поколение, поколение, което вярваше в мисията на християнина. Не един от назначените от тях възпитатели – млади хора, които не вземаха толкова насериозно мисионерската настървеност за супер праведен и супер деен аскетичен живот – трябваше да си отиде след няколко месеца, прекарани в стоманената клетка на изискванията на Хемлин. Към края на живота си Роберт примирено осъзна, че пуританските му изисквания изостават от развитието на обществото, но толкова по-зле за обществото!

И двамата не смятаха за нужно да обясняват мотивите за постъпките си. Достатъчно бе това, че са уверени в подкрепата Божия на помислите и делата си. Човешките съждения не ги интересуваха. И двамата начесто влизаха в противоречие с най-дълбоката си същност – мисионерът Хемлин всъщност се оказа доста добър бизнесмен. Филантропът и божият човек Роберт всъщност се оказа доста славолюбив. Независимо от това, което пише в негова защита Хемлин в спомените си, в крайна сметка не се отказа от честта училището в Цариград да носи името му, макар това да пречеше при събирането на средства от други филантропи, които не виждаха защо ще трябва да отръскват джобовете си, за да се слави името Робертово. Страдаше и от предразсъдъци, които не умееше или не желаеше да прикрива. С охота даваше пари за благотворителни предприятия, които всички брояха за безнадеждни, но държеше дребнава сметка за всеки цент, който отпускаше*.

---

[59] *Когато нареди на Хемлин да подаде оставка, Роберт спря и обещаната издръжка. В онези години пенсионни фондове нямаше. Хемлин, който бе работил двайсет години за него, обременен с голямо семейство, наближаващ 60 години, остана без всякакви средства за издръжка. Това въобще не направи впечатление на „благодетеля”, който не се сети за него и в завещанието си. Чест прави на Хемлин, че не си позволи нито една особено злонамерена забележка към него поне в първоначалния вариант на спомените си.*

[60] *В спомените си, писани години по-късно, Уошбърн, връщайки се към мъчителните месеци на конфликта между двамата основатели на колежа, в който и той бе взел участие, казваше: „И двамата поотделно смятаха, че са абсолютно прави и никой не можеше да разбере гледната точка на другия.” Вж. Washburn, G. Report of the President of Robert College to the Trustees, 4–5.*

* *Общо Кристофър Роберт даде 400 хил. долара за колежа, който носеше името му, а в завещанието си му остави една пета от всичките си притежания. Вж. Financi, M. Цит. съч., с. 10.*

* * *

Уошбърн остана президент на колежа до 1903 г. Под неговото умело ръководство той си спечели влиянието, на което се радваше на Балканския полуостров.

> *Джордж Уошбърн бе роден през 1833 г. също в Нова Англия, в Мидълбро, Масачузетс, наново в заможно семейство. През 1855 г. завърши престижния университет в Амхърст. Искрено религиозен, още като студент се свърза с мисионерите. След дипломирането си прекара една година, обикаляйки Европа и Близкия изток. На връщане от това пътешествие срещна в Цариград Хенриета Хемлин. През 1857–1858 учеше в семинарията в Андовер – същата, която бе завършил някога и Хемлин. Назначен бе в Цариград за ковчежник на мисията в града и остана на този пост до 1868 г. През тези години отвреме навреме преподаваше в Роберт колеж. През 1859 г. се ожени за Хенриета Хемлин.*
>
> *През 1868 г. се завърна със семейството си в САЩ. Тук го намери предложението на Роберт да поеме в свои ръце организирането на учебната дейност. Хемлин щеше да продължи да се грижи за изграждането на материалната база*[61]*.*
>
> *Колеба се дълго, наред с другите съображения, навярно се опасяваше от характера на тъста си, но накрая отстъпи пред увещанията. Постави твърди условия за назначаването си – граници на правомощията, заплатата, отпуската – писмото му до Роберт приличаше по-скоро на ултиматум, отколкото на пример за обикновена кореспонденция.*

Наследникът му Гейтс твърдеше, че Уошбърн имал широк мироглед и преценките му били точни и на място. Съветът му бил търсен от дипломати и държавници[62]. Без да изоставя религията, сложи ударението върху светската подготовка на колежаните. Притежаваше и необходимата твърдост, за да лавира успешно в Истанбул и да налага твърда дисциплина в учебното заведение, което ръководеше. След две-три десетилетия тази способност започна да му изневерява. Пак Гейтс споменава, че първата му визита в колежа през 1903 г. била инспекционна обиколка, наложена от оплакванията на някои преподаватели от автократичния стил на управление, който Уошбърн бе възприел.

Постепенно колежът започна да придобива свой облик. Към подарените от Харвардския университет 200 тома правна литература се добавиха стотици нови. Специална грижа бе полагана за набавяне на изследвания, свързани с историята, икономиката и манталитета на региона. Към 1871 г. библиотеката разполагаше с 5 хил., а през 1907 г. – вече с 12 хил. тома[63]. През 1914 г. бо-

---

[61] *Пак там, с. 20.*

[62] *Gates Frank Caleb. Not To Me only. Princeton University Press. Princeton, 1940, p. 166.*

[63] *През 1883 г. Пловдивската библиотека разполагаше с 9100 тома литература на различни езици – 878 от тях на английски. Вж. Зорница, № 48, 12 март 1883. През 1919 г. библиотеката имаше 54 000 т. – 1357 на английски. Вж. Дякович, Б. Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1912–1919. Пловдив, 1919, с. 11, 22.*

[64] *Archives of the Robert College, Istanbul, Pears Collection – Bibliography. За съжаление отникъде в каталозите на библиотеката не личеше дали е получавала периодични издания на балканските страни. Логиката говори, че би трябвало, но материални следи не са запазени. Въобще след преминаването на колежа в турски ръце са били положени усилия да бъдат забравени свидетелствата за ролята, която е играл в историята и на другите балкански народи освен турския. В една от канцелариите на колежа и сега е съхранена великолепна картина на българска девойка в национална носия. Името на художника е внимателно заличено. По мнение на проф. Аксиния Джурова става въпрос за творба на Антон Митов.*

Ето само някои от книгите, които можеха да четат българчетата в колежа: Abbott, G. The Tale of a Tour of Macedonia. London, 1903; Andreossey, A. Voyage a l'embouche de la Mer-Noire; ou essai sur le Bosphore et la partie du delta de Thrace comprenant le systume des eaux qui abreuvent Constantinople. Paris, 1818; Auldjo, J. Journal of a visit to Constantinople, and Some of the Greek Islands in the Spring and Summer of 1833. London, 1835; Lord. Broughton, Travels in Albania, and Other Provinces of Turkey in 1809 and 1810. London, 1855; L'histoire de la dŭcadence de l'empire grec, et ŭstablissement de celui des Turcs, par Chalcondile Athenien. Paris, 1612; Choiseul-Gouffier, M. Voyage pittoresque de la Gruce. Paris, 1782–1822; Dallaway, J. Constantinople, Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad. London, 1797; Finlay, G. History of the Byzantine Empire From DCCXVI to

гатството ѝ достигаше 14 800 тома. Година по-късно старият журналист и юрист Едуин Пиърс ѝ подари богатата си колекция от 500 книги по историята на Източния въпрос и балканските проблеми. С други думи, учениците имаха пълна възможност да добият добра представа за западния поглед върху балканските проблеми, макар и не толкова за местния[64].

* * *

> *„Има неделни религиозни служби, които всички трябва да посещават. В 3 ч. има библейски урок и нощни молитви, проповед и възхвала. Колежът не се занимава с пропаганда, но християнството се явява във всяка негова дейност и това е крайната цел на неговите преподаватели, много от които са ни познати. Ние не можем, познавайки характера на тези мъже, да се съмняваме в техните християнски мотиви, нито пък в техния метод за разпространение на истината."*
>
> Samuel Mutchmore. A Visit to Sham and Ham (Philadelphia: Presbyterian Publishing Co., 1890), 294–343

Наново бяха обзаведени кабинетите, класните и спалните помещения. Учебната програма бе съобразена със съществуващата в американските колежи, като повече внимание се обръщаше на езиковата подготовка, наложителна поради многонационалния характер на Османската империя. Срокът на обучение в края на XIX в. беше пет години – една подготвителна и четири основни. Минималната възраст за постъпване в подготвителния клас беше 10 години. Особени ограничения за горната възраст нямаше и често постъпваха 17–18-годишни младежи. По реда на годините според каталога от 1878 г. в колежа преподаваха следните дисциплини:

Подготвителен отдел
английски, аритметика, география, роден език; френски, немски или турски; рисуване и чертане

Първа година
английски, алгебра, геометрия, зоология, езици

Втора година
английски, геометрия, алгебра, тригонометрия, физика, стара история, латинска граматика, старогръцки или старобългарски, или староарменски, езици

Трета година
Шекспир, землемерство, аналитична

MLVII. Edinburgh and London, 1853; Fontanier, V. Voyages en Orient entrepis par ordre du gouvernement de l'annüe 1821 a l'annüe 1829. Paris, 1829; Fremont, P. Abdul-Hamid et son rugne. Paris, 1895; Garnett, L. Home Life in Turkey. New York, 1909; Grosvenor, E. Constantinople. Boston, 1895; Hammer-Purgstall, J. Histoire de l'empire ottoman, depuis son origine jusqu'a nos jours. Paris, 1835–1844; Lane-Poole, St. Turkey. London, T. Fisher Unwin, 1888; Mouradgea d'Ohsson, I. Tableau général de l'empire ottomane. Paris, de l'imprimerie de Monsieur, 1787–1790; Newman, J. Lectures on the History of the Turks in its Relation to Christianity. Dublin, 1854; Noradounghian, Gabriel Effendi, ed. Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman. Paris, 1897–1903; Odysseus. Turkey in Europe. London, 1900; Porter, J. Turkey: its History and Progress. London, 1854; Ryan, Ch. Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzerum, 1877–78. London, 1897.

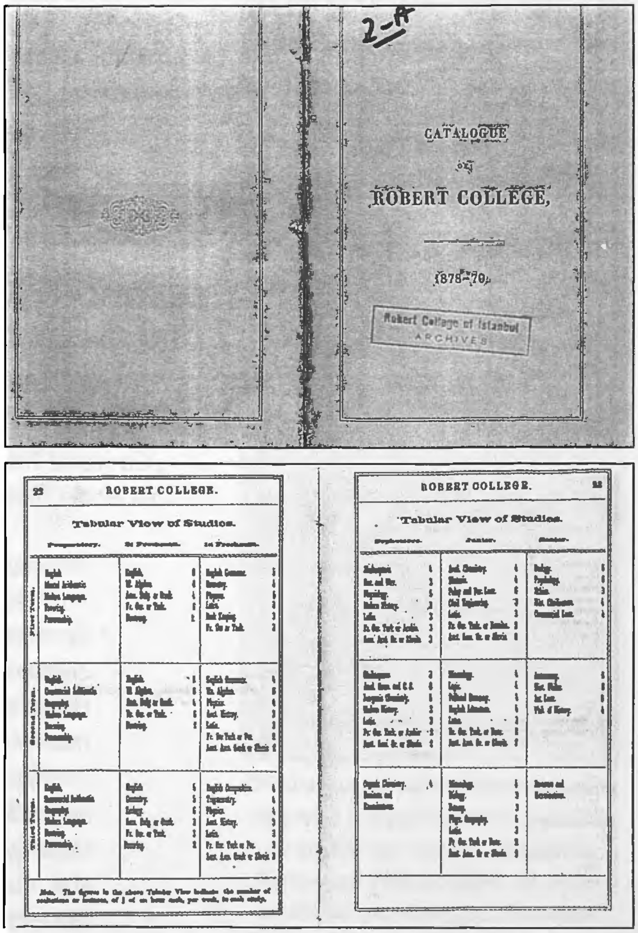

2-A

CATALOGUE
OF
ROBERT COLLEGE,
1878-79.

Robert College of Istanbul
ARCHIVES

22 ROBERT COLLEGE.

Tabular View of Studies.

ROBERT COLLEGE. 23

Tabular View of Studies.

В съзнанието на ръководството на колежа издаването на каталог говореше за утвърждаването на статута му.

> *геометрия, физиология, химия, нова история, латински, езици*
>
> *Четвърта година*
>
> *риторика, логика и английска литература, инженерство, аналитична химия, минералогия, богословие, парламентарно право, политическа икономия, ботаника, биология, физическа география, ораторско майсторство, езици*
>
> *Пета година*
>
> *геология, дескриптивна геометрия, психология, етика, история на философията, история на цивилизацията, философия на историята, международно право, ораторско майсторство, езици*[65].

През 1869 г. бе въведено изучаване и на латински език. Така възпитаниците на колежа щяха да получат възможност да кандидатстват с дипломата си в западноевропейските университети. През 1871 г. френското правителство обяви, че випускници на Роберт колеж, получили титлата „бакалавър на изкуствата", ще се ползват с всички права на завършилите френски лицеи[66].

Необходимото зло и безспорното преимущество на колежа бе изучаването на много езици. Четири пети от обема на годишния изпит на колежа през 1868 г. се състоеше в проверка на лингвистичните знания на колежаните[67].

Ръководителите на американската институция имаха високо самочувствие. В обявите, които всяко лято заливаха българския възрожденски печат, наблягаха, че учебното заведение е

> *„равно с най-добрите училища в Европа и Америка".*

През 1873 г. съобщаваха, че щяло да има и преподавател по немски език германец. Играеха на интереса към развитието на естествознанието:

> *„Сичките нови и полезни апарати (уреди, такъми) за изучването на естествените науки се поръчаха от Виенското изложение."*[68]

> *Развитие на колежа – 1872–1873 г.*
>
> *Тази година се сложи началото на нова ера в историята на Роберт колеж. Както се казва, пресякохме Рубикон. Определихме физиономията на нашия учебен институт – той щеше да бъде истински колеж, а не средно училище...*
>
> *През деветата учебна година в колежа бяха учили повече от двеста ученици. Аз изпълнявах функциите на директор, олицетворявах преподавателския съвет, държах проповеди, бях едновременно професор по философия и политическа икономия, преподавах английски, водех финансите и администрацията, грижех се за пансиона, сам си бях частен*

---

[65] *Catalogue of Robert College, 1878–1879. – Robert College of Istanbul, Archives, 19–21.*

[66] *НБКМ БИА, ф. 12, а.е. 1, л. 1.*

[67] *Greenwood, K. Цит. съч., 101–102.*

[68] *Право, VII, № 20, 28 юли 1873.*

секретар; през ръцете ми минаваше цялата кореспонденция и отгоре на всичко всеки божи ден трябваше да давам наставления на петнайсетте временни учители от осем различни народности...

Смешно би било да се нарече една такава институция колеж само заради факта, че в цялата Турска империя не съществува друго училище от подобен род. Ако бяхме запазили досегашното устройство на Роберт колеж, безспорно той би могъл да продължи живота си като самоподдържаща се гимназия, но никога нямаше да се извиси до водещата роля, която пое след 1872 г.

Първата стъпка беше направена с назначаването на двама редовни професори и един магистър. Аз най-сетне се сдобих със секретар. Междувременно д-р Хемлин се завърна от Америка и ние вече имахме изградено преподавателско тяло...

Освен с изброените професори новата учебна година започнахме с още четирима американски преподаватели и осем лектори. Годишната ни заплата се повиши с около четири хиляди долара в сравнение с предишната година. Разширеният преподавателски състав ни даваше възможност да преразгледаме и подобрим учебната програма... Колкото до мен, стремежът към прогрес неизменно е бил мой основен принцип. Но прогрес се постига с повече учители и повече пари. Естествено нашите постижения никога не можеха да се изравнят с мечтите ни...

Изработихме нова учебна програма за четирите колежански класа. При съставянето ѝ използвахме основното от традиционните програми на колегите в Нова Англия, но внесохме и немалко изменения, така че тя да съответства на практическите потребности на нашите ученици. Особена трудност, с която трябваше да се справим, бе многоезичното обучение.

Нямаше как да не отдадем централно място на английския – официален език на колежа. Не можехме да пренебрегнем латинския, защото в такъв случай европейските университети нямаше да зачитат дипломите ни. От трета страна, почти всеки ученик искаше да учи френски. Българите, арменците и турците бяха задължени да минат курс по съответния си роден език – съвременен и древен, от който тяхното днешно четмо и писмо водеше произхода си.

Това означаваше, че всеки ученик изучаваше наймалко пет езика, включително турски, който беше задължителен за народностите, влизащи в грани-

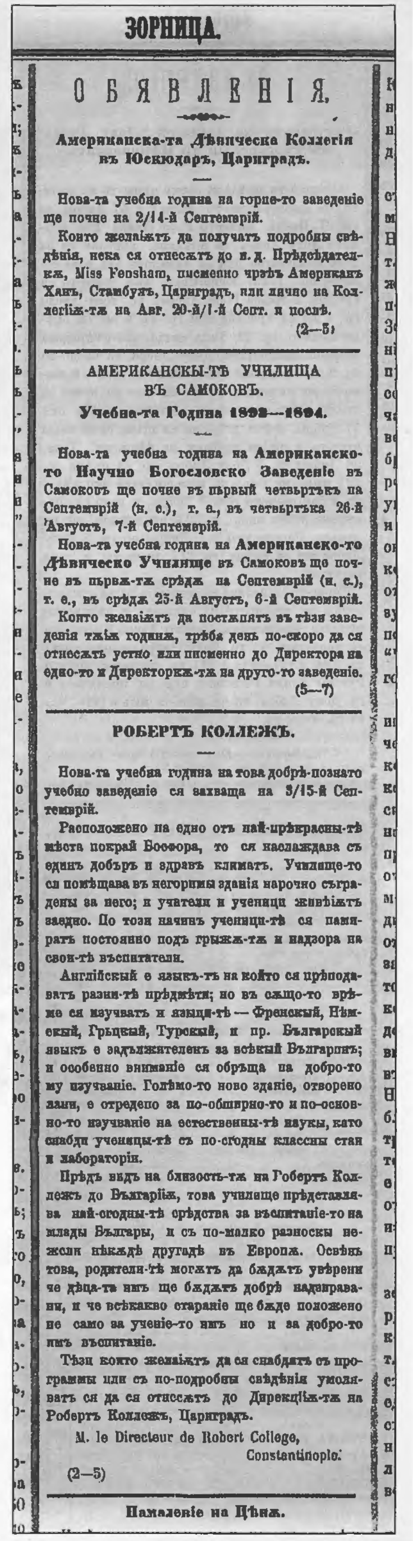

ЗОРНИЦА.

ОБЯВЛЕНІЯ.

Американската-та Дѣвическа Коллегія въ Юскюдаръ, Цариградъ.

Нова-та учебна година на горне-то заведеніе ще почне на 2/14-й Септемврій.

Които желаѭтъ да получатъ подробны свѣдѣнія, нека ся отнесѫтъ до в. д. Прѣдсѣдателкѫ, Miss Fensham, писменно чрѣзъ Американъ Ханъ, Стамбулъ, Цариградъ, или лично на Коллегіѭ-тѫ на Авг. 20-й/1-й Септ. и послѣ.

(2—5)

АМЕРИКАНСКЫ-ТѢ УЧИЛИЩА ВЪ САМОКОВЪ.

Учебна-та Година 1893—1894.

Нова-та учебна година на Американското Научно Богословско Заведеніе въ Самоковъ ще почне въ първый четвъртъкъ на Септемврій (н. с.), т. е., въ четвъртъка 26-й Августъ, 7-й Септемврій.

Нова-та учебна година на Американско-то Дѣвическо Училище въ Самоковъ ще почне въ първѫ-тѫ срѣдѫ на Септемврій (н. с.), т. е., въ срѣдѫ 25-й Августъ, 6-й Септемврій.

Които желаѭтъ да постѫпятъ въ тѣзи заведенія тѫѭ годинѫ, трѣба день по-скоро да ся отнесѫтъ устно или писменно до Директора на едно-то и Директоркѫ-тѫ на друго-то заведеніе.

(5—7)

РОБЕРТЪ КОЛЛЕЖЪ.

Нова-та учебна година на това добрѣ-познато учебно заведеніе ся захваща на 3/15-й Септемврій.

Расположено на едно отъ най-прѣкрасны-тѣ мѣста покрай Босфора, то ся наслаждава съ единъ добъръ и здравъ климатъ. Училище-то ся помѣщава въ несгорими зданія нарочно съградены за него; и учители и ученици живѣѭтъ заедно. По този начинъ ученици-тѣ ся намиратъ постоянно подъ грыжѫ-тѫ и надзора на свои-тѣ въспитатели.

Английскый е языкъ-тъ на който ся прѣподаватъ разни-тѣ прѣдмѣти; но въ сѫщо-то врѣме ся изучватъ и языци-тѣ — Френскый, Нѣмскый, Грьцкый, Турскый, и пр. Българскый языкъ е задължителенъ за всѣкый Българинъ; и особенно вниманіе ся обрѫща на добро-то му изучваніе. Голѣмо-то ново зданіе, отворено лани, е отредено за по-обширно-то и по-основно-то изучваніе на естественны-тѣ науки, като снабди учениць-тѣ съ по-сгодны классны стаи и лабораторіи.

Прѣдъ видъ на близость-тѫ на Робертъ Коллежъ до Българіѭ, това училище прѣдставлява най-сгодны-тѣ срѣдства за въспитаніе-то на млады Българы, и съ по-малко разноскы нежели нѣкѫдѣ другадѣ въ Европѫ. Освѣнъ това, родители-тѣ могѫтъ да бѫдѫтъ увѣрени че дѣца-та имъ ще бѫдѫтъ добрѣ надзиравани, и че всѣкакво стараніе ще бѫде положено не само за ученіе-то имъ но и за добро-то имъ въспитаніе.

Тѣзи които желаѭтъ да ся снабдятъ съ програмы или съ по-подробны свѣдѣнія умоляватъ ся да ся отнесѫтъ до Дирекціѭ-тѫ на Робертъ Коллежъ, Цариградъ.

M. le Directeur de Robert College,
Constantinople.

(2—5)

Намаленіе на Цѣнѫ.

Обявления за започващата учебна година в американските училища излизаха във всички български вестници. Най-редовно ги отпечатваше, разбира се, „Зорница“.

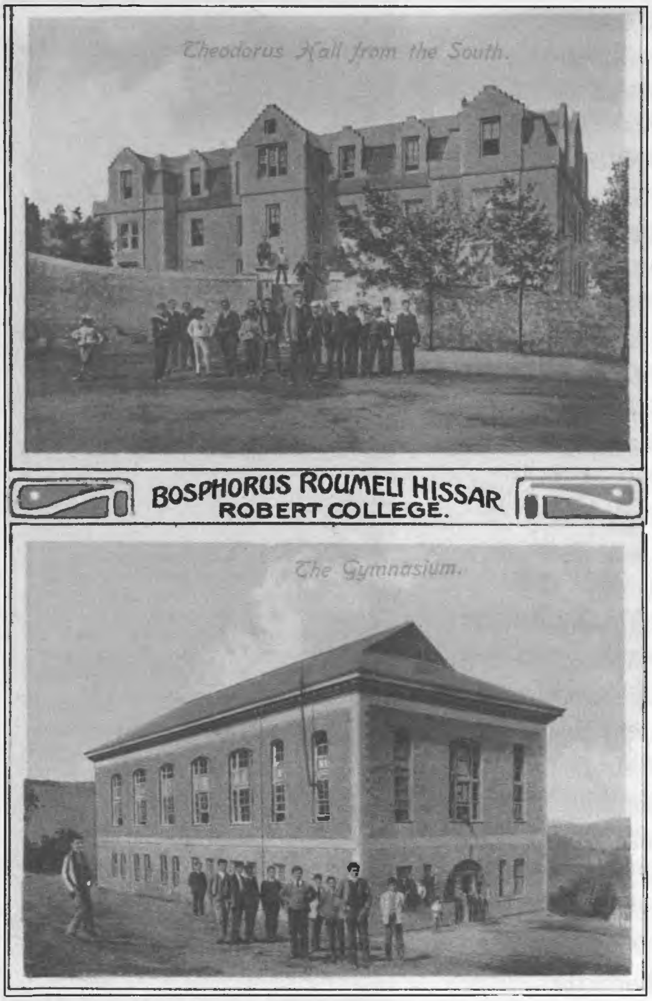

Към края на XIX в. Роберт колеж стана част от забележителностите на турската столица. Усетиха го и фотографите, които правеха картички за туристи.

ците на Турската империя. Тъй като нямаше начин да се избегне цялата тази лингвистична армада, въпросът бе откъде да се намери време за занимания по предмети, свързани с другите области на човешкото знание. Прибавихме още един клас към първоначалните четири, а учението в подготвителния отдел направихме четиригодишно, но замислените промени се оказаха неприложими през 1875 г. Не ни безпокоеше фактът, че се отклоняваме от американските стандарти – бяхме длъжни да нагодим колежа според условията в Турция; просто ни трябваше време, за да разберем от опит, че изучаването на съвременните европейски езици плюс обобщаващо въведение в техните литератури ще има за учениците ни оная стойност, която имаха за нашето образование гръцкият и латинският.

Ето какви предмети преподавахме на учениците:

алгебра, тригонометрия, землемерство, аналитична геометрия и стереометрия – общо по шест часа седмично за тия математически дисциплини.

От естествените науки: зоология, физика, физиология, химия, ботаника, геология, минералогия и астрономия – средно пет часа на седмица.

История – три часа; политикономия, риторика, държавно право, физическа география, психология, етика, история на философията, история на цивилизацията и международно право – от пет до шест часа седмично за един срок.

Не предвиждахме факултативни часове, но някои ученици работеха извънредно по отделни клонове на науките.

Гореизложеният курс на обучение е абсолютно идентичен с курса в който и да е американски колеж отпреди петдесет години. За мнозина учението, предложено в този вариант, изглеждаше твърде разтегнато. Повечето биха били напълно задоволени от езиците, аритметиката и малко друга наука, колкото да се каже. Благодарение на доблестта на нашите учители преподаването винаги е било точно и съвестно, без фалшификации и неверни сведения[69].

---

[69] *Уошбърн, Д. Цит. съч., 60–62.*

Изброяването на изучаваните дисциплини, независимо дали във варианта, запазен в архива на д-р Константин Стоилов, или в този, цитиран в спомените на Уошбърн, звучи внушително. Програмата на Роберт колеж имаше доста предимства в сравнение с българските училища по онова време.

В Габровското училище, което по онова време минаваше едва ли не за еталонно, се учеха следните предмети:

Първи клас
български език, френски език, турски език, закон Божи, аритметика, зоология
Втори клас
същите плюс рисуване и пеене
Трети клас
плюс катехизис, Всеобща история, физика
Четвърти клас
алгебра, геометрия, българска история, Всеобща история, физика
Пети клас
църковна история, литература
Шести клас
турски, френски, история на литературата, църковна история, българска църковна история, алгебра, геометрия, тригонометрия, космография, физика, анатомия, физиология
Седми клас
френски, турски, история на литературата, физика, география, литургия, педагогика[70].

Неслучайно дори през 20-те години на XX в. историкът Н. Начов заявяваше, че

> *„...според програмата си той (Роберт колеж – б. м., И.И.) държи среда между класическа гимназия и университет, тъй че не може да се сравни с никое наше учебно заведение."*[71]

Друг е въпросът на какво равнище бяха преподавани предметите. Първите учители в Роберт колеж бяха предимно мисионери. Повечето бяха получили богословско образование. Наред с това бяха обучавани на някои практически познания, които можеха да се окажат полезни при работата им сред „езичниците". Така, където и да отиваха мисионерските съпруги, веднага откриваха кръжоци по шев и кройка, които бяха посещавани охотно от българките, независимо от религиозните им предубеждения. За съжаление обаче средният мисионер, макар и получил известни теоретични познания по определени науки, не бе много по-квалифициран от българските учители тогава. Знания, достатъчни да впечатлят диваците от Африка, съвсем скоро се изчерпаха в една България, която бе вперила поглед в постиженията на Европа. Но не бива да бъдем хиперкритични

---

[70] *Ванков, Н. История на учебното дело в България от край време до Освобождението. Ловеч, 1903, 130–134.*

[71] *Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. – Сб. БАН, XIX, С., 1925, с. 153; Ванков, Н. Из архивата на Министерството на народното просвещение. 1878/79–1884/85 г. С., 1905, 201–204.*

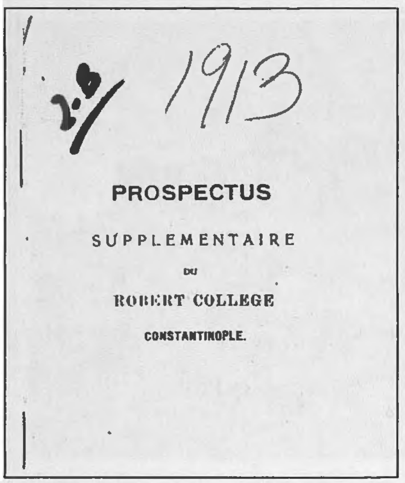

1913

PROSPECTUS

SUPPLEMENTAIRE

DU

ROBERT COLLEGE

CONSTANTINOPLE.

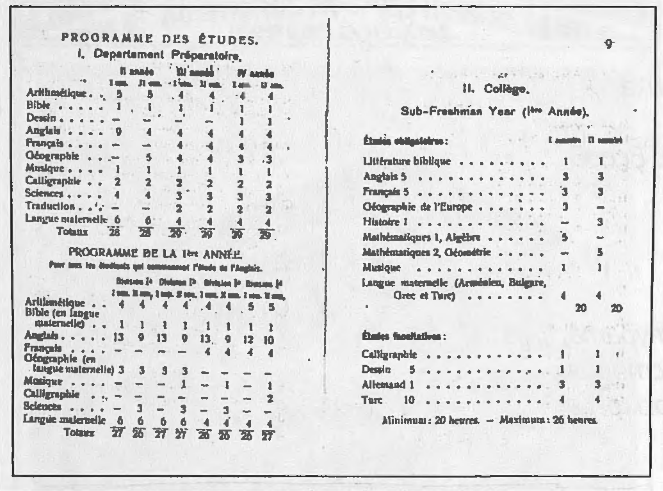

PROGRAMME DES ÉTUDES.

I. Departement Préparatoire.

	II année		III année		IV année	
	I sem.	II sem.	I sem.	II sem.	I sem.	II sem.
Arithmétique	5	5	4	4	4	4
Bible	1	1	1	1	1	1
Dessin	—	—	—	—	1	1
Anglais	9	4	4	4	4	4
Français	—	—	4	4	4	4
Géographie	—	5	4	4	3	3
Musique	1	1	1	1	1	1
Calligraphie	2	2	2	2	2	2
Sciences	4	4	3	3	3	3
Traduction	—	—	2	2	2	2
Langue maternelle	6	6	4	4	4	4
Totaux	28	28	29	29	29	29

PROGRAMME DE LA 1ère ANNÉE.

Pour tous les étudiants qui commencent l'étude de l'Anglais.

	Division I		Division I		Division I		Division I	
	I sem.	II sem.	I sem.	II sem.	I sem.	II sem.	I sem.	II sem.
Arithmétique	4	4	4	4	4	4	5	5
Bible (en langue maternelle)	1	1	1	1	1	1	1	1
Anglais	13	9	13	9	13	9	12	10
Français	—	—	—	—	4	4	4	4
Géographie (en langue maternelle)	3	3	3	3	—	—	—	—
Musique	—	—	—	1	—	1	—	1
Calligraphie	—	—	—	—	—	—	—	2
Sciences	—	3	—	3	—	3	—	—
Langue maternelle	6	6	6	6	4	4	4	4
Totaux	27	26	27	27	26	26	26	27

9

II. Collège.

Sub-Freshman Year (1ère Année).

Études obligatoires:	I semestre	II semestre
Littérature biblique	1	1
Anglais 5	3	3
Français 5	3	3
Géographie de l'Europe	3	—
Histoire 1	—	3
Mathématiques 1, Algèbre	5	—
Mathématiques 2, Géométrie	—	5
Musique	1	1
Langue maternelle (Arménien, Bulgare, Grec et Turc)	4	4
	20	20
Études facultatives:		
Calligraphie	1	1
Dessin 5	1	1
Allemand 1	3	3
Turc 10	4	4

Minimum: 20 heures. — Maximum: 26 heures.

Въпреки усилията на колежа френският език си оставаше най-популярният в региона, та доста от рекламните проспекти бяха печатани на него.

към качествата на първите преподаватели. И в самите Съединени щати през онези години изпитваха глад за квалифицирани учители. „Всеки можеше да стане учител", казва една историчка, изследвала състоянието на американското общество през 1876 г. Условието било да знаеш да четеш и пишеш. По-квалифицирани бяха преподавателите в големите градове. Роберт, който в продължение на десетина години едва ли не сам подбираше персонала за колежа, не се отчайваше лесно пред трудностите. А трудности не липсваха. Едно, че много мераклии да се озоват на другия край на света нямаше. Друго, че условията, които поставяше пред кандидатите, бяха непомерно тежки. Филантропът бе разработил специален документ с изисквания за този, който щеше да е достоен да преподава в носещото неговото име учебно заведение. С известни изменения правилата, формулирани от него, щяха да бъдат използвани до към края на века.

> *„Кандидатът трябва да бъде мъж между двадесет и две и двадесет и шест годишна възраст, притежаващ страстна набожност, комбинирана с мисионерски дух;... [да има] готовност да работи упорито; способност да се сработва хармонично с колегите си;... [да е] човек, който не е съзнателен инатчия; който е готов да прави всичко добро, което изискват интересите на колежа, дори да е готов да преподава азбуката, макар и да е компетентен в най-висшите форми на математиката; с една дума, човек, който иска да живее християнски живот и да върши работата на християнски учител..."*[72]

Както казваше един от помощниците на Роберт – да се намери такъв човек-идеал бе равносилно на чудо. Та управата на колежа трябваше да се задоволи и с по-земни кандидати.

Докрая в преподаването в колежа се запази силна семейственост. Поначало тя бе силна в мисионерските среди. Достатъчно изолирани в друговерското и другоезичното общество, младите хора в семействата на мисионерите поддържаха контакти найвече в своята среда и съвсем естествено именно към тази среда бяха насочени романтичните им увлечения. Една от сестрите на съпругата на Хемлин бе омъжена за вицепрезидента на колежа. Една внучка бе омъжена за преподавателя по музика. Друга негова роднина – за началника на отдела по химия и т.н., и т. н.[73]

Разбира се, в колежа имаше и преподаватели от местните народи. Отношението към тях бе твърде двойствено. От една страна, те бяха живо доказателство за осъществимостта на целите, които колежът си поставяше. От друга, американците и на първо място управителното тяло на колежа в САЩ се отнасяха към тях със зле скривано на моменти пренебрежение и високомерие. Самият Роберт споделяше в писмо до Уошбърн:

---

[72] *Цит. по: Greenwood, K. Цит. съч., 94–95.*

[73] *Gates Frank Caleb. Цит. съч., 166–167.*

„Никога не съм смятал, че местните преподаватели ще могат да участват в управлението на колежа. Може би след 50 или 100 години те ще могат да се влеят в администрацията му, но дори тогава неприятните черти на техните нрави, страхувам се, няма да са намалели дотолкова, че да не изискват решаващо участие на американския мозък, но това е твърде далече в бъдещето за ползотворна дискусия. Що се отнася до въпроса колко време да бъдат задържани местните преподаватели, разбира се, не мога да кажа, но впечатлението ми е, че бъдещият опит само ще затвърди чувството, което вие развивате, че няма да е разумно да бъдат задържани повече от три-четири години. Хора, които толкова ревниво се отнасят към честта си и винаги са нащрек да не би колегите им да я засегнат по някакъв начин, често са толкова ангажирани да пазят честта си, че се отнасят несериозно към задълженията си към другите."[74]

Някои от преподавателите в колежа живееха със семействата си в кампуса на училището.

В това отношение поне Роберт се оказа лош пророк. Българинът Стефан Панаретов работи три десетилетия в колежа. И той съвсем не бе единственият балканец. Все пак вероятно сред тях имаше по-голямо движение. Показателно е, че и Уошбърн в иначе дори прекалено подробните си мемоари споменава имената на само неколцина от тях (сред тях и на българите П. Горбанов, Ст. Панаретов, П. Войков).

Разликата в степента на образование на преподавателите в Роберт колеж и на преподавателите в най-добрите български училища през Възраждането не бе толкова голяма.

Стефан Панаретов напусна колежа под знака на голяма лична трагедия – синът му, току-що дипломирал се, падна при едно от първите сражения в Първата световна война. Самият Панаретов стана първият български пълномощен министър в САЩ.

Вярно е, че през Възраждането много малко от учителите имаха високо образование. Кр. Даскалова, изследвала състава на преподавателското тяло през Възраждането, дава данни за 1174 мъже учители и 151 жени учителки от общо 4378[75]. Логично е да се предположи, че повечето, за които данни няма, са били със сравнително ниско образование. По-добре образовани бяха мъжете учители, но и при тях резултатите не бяха впечатляващи:

Образование на българските учители през Възраждането

Общо	Килийно	Взаимно	Класно	Средно	Висше
1174	214	86	370	382	122

---

[74] *Greenwood, K. Цит. съч., 173.*

[75] *Даскалова, Кр. Българският учител през Възраждането., С., 1997, 45–54.*

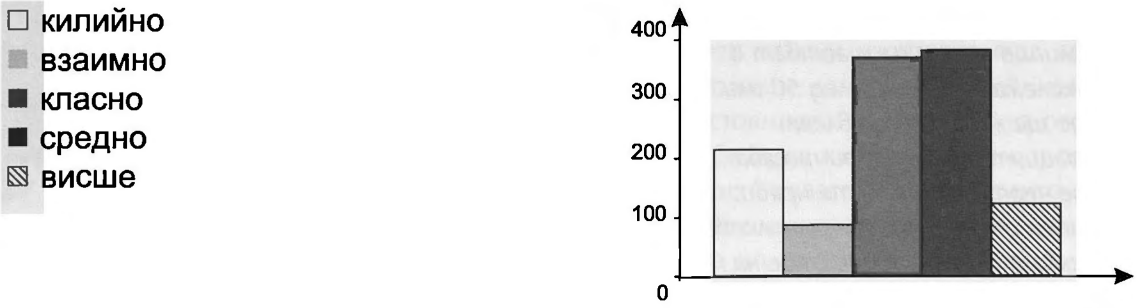

Все пак висшистите работеха предимно в училищата, които даваха по-високо образование. Преподавателите в Роберт колеж в началото печелеха с преподаването на английски език и с това, че бяха продукт на друга образователна система. Десетилетие-две след създаването на Българското княжество тези предимства щяха да се окажат недостатъчни.

За да се създаде истински колеж, бяха необходими хора, получили добро светско образование и реална преподавателска квалификация. Броят им започна да се увеличава от средата на 70-те години насетне. На тази основа, изглежда, идеха и част от противоречията между Уошбърн и Хемлин, които, макар и завоалирани, личат в спомените и на двамата. Неслучайно истинският прогрес на колежа започна, когато по-младият зае директорския пост и започна да прокарва идеите си на дело.

Както и в българските училища, и в Роберт колеж един преподавател нерядко трябваше да преподава различни дисциплини (Уошбърн например преподаваше английски език, философия, политическа икономия, понякога история или география). Поначало рядко в българско класно училище броят на учителите надвишаваше броя на класовете. Да речем в Габрово през 1874–1875 г. имаше седем класа, в които преподаваха седем учители. В нито един от класовете нямаше повече от една паралелка. Броят на учениците в класовете обикновено бе между 10 и 30, много рядко повече от 30.

Пак в същото училище учителят Никифоров преподаваше едновременно математика, политическа и физическа география, църковна и всеобща история, катехизис, естествена история, аритметика и български език[76]. Трябва да сме прекалени оптимисти, за да мислим, че бе на очакваното в Европа ниво на гимназиално преподаване във всички от тях.

Докато този етап бе вероятно неизбежен в началния период на преминаване към по-съвременно образование, то проблемът бе, че на Балканите той се задържа твърде дълго. Още в началото на 80-те години на XIX в. според съвременните историци обучението, което Роберт колеж предлагаше, бе поостаряло по американските стандарти. Независимо от ведрите обявления, в които се обещаваше достойно за Европа образование, действителността бе доста по-различна. Чак до началото на 90-те години един и същи преподавател продължаваше да води часовете по физика, по биология и по химия. Това бе практика, с която гимназиите и у нас вече бяха скъсали. Бе направен опит да се излезе от това положение. Назначен бе втори преподавател по естествени науки, но дори и тогава все още нямаше постоянен учител по математика[77].

---

[76] *Ванков, Н. История на учебното дело в България..., с. 139.*

Въпреки съвсем немалките такси, събирани от учениците, колежът постоянно страдаше от финансова криза. Това спъваше и някои от добрите му инициативи. Наред с преподавателите в него работеха и възпитатели-американци. Обикновено това бяха младежи, току-що завършили висшето си образование, които си търсеха работа, а и искаха да видят повече свят. Те се грижеха за учениците, живеха заедно с тях в спалните помещения, поддържаха непрекъснат контакт, помагаха им в обучението, в самостоятелната дейност, така важна в американски учебни институции, в спорта. Особено важен бе приносът им в изграждането на правилно произношение и обучаването в идиоматичен английски. Системата имаше и доста недостатъци. Възпитателите се сменяха прекалено често. За новите попълнения колежът трябваше да организира специални курсове, в които да ги запознае с принципите на своята образователна дейност и с обстановката, в която щяха да работят. Между другото в тези курсове се оказваха особено полезни преподавателите от самите балкански народи. Те запознаваха новодошлите с историята на своите страни, с националните им особености, с трудностите, които трябваше да очакват и т.н. Най-добрите от възпитателите, тези, които показваха умения да работят в интернационална среда, бяха насърчавани да се подготвят и да станат преподаватели[78].

От друга страна, не е ясно доколко оплакванията от лошото финансово състояние бяха реални или плод на естественото човешко желание да се вайкаш. Тайна си остават заплатите на преподавателите. За това, че едва ли бяха ниски, можем да съдим от два примера. Първо, много от преподавателите в колежа прекараха цялата си трудова кариера в него. Нека да приемем, че са били идеалисти, но идеализмът често намира благодатна почва и в добрите условия. Второ, когато бе създаден инженерният департамент, основателят му Сципио бе привлечен от университета в Небраска със заплата два пъти по-висока от получаваната от него до този момент в Америка[79].

Проблемите на колежа бяха ясни и за преподавателите в него. След Източната криза от 1875–1878 г. конкуренцията на Балканите вече бе на много по-високо ниво. Той трябваше да се реформира, ако искаше да си запази извоюваният авторитет. Реформи имаше, но според скептиците те бяха прекалено тромави.

През 90-те години на XIX в. Ст. Панаретов вече бе набрал дведесетилетен стаж като преподавател и започна да се отчайва от ситуацията. Струваше му се, че работата вече не му предлага никакви перспективи. Дори си мислеше да си търси друг поминък в Княжеството. В писмо до приятеля си д-р Константин Стоилов се оплакваше:

> *„...няма почти никаква дисциплина... нехайство и ихмалджилък се сапикасва у всички и у всичко. Този, който иска да си изпълнява*

---

[77] *Daniel, R. Цит съч., с. 76.*

[78] *Gates, Frank Caleb. Not To Me only, 170–171.*

[79] *Scipio, L. Цит. съч., с. 50. Между другото въпреки усилията, които положих, никъде не успях да намеря сведения за заплатите на преподавателите в Роберт колеж – и американци, и местни. Удивително е, но дори и в подробното двутомно изследване на Фриили този въпрос не е засегнат.*

> *длъжността съвестно и строго, не може, освен да дойде в неприятно стълкновение с учениците, тъй като те ще го мислят за тиранин, който се взира в работи, които другите учители и самото началство гледат мижишката."*[80]

Дисциплината – болното място на всички частни учебни заведения, които зависеха от таксите на възпитаниците си, за да просъществуват и не можеха да си позволят да бъдат прекалено взискателни, действително куцаше. По идея тя трябваше да е строга. Такава я представяше в спомените си Уошбърн. Обичайното наказание бе публично порицание по време на сутрешната молитва. Но някои от преподавателите не се колебаеха да прилагат физически мерки на въздействие. Понякога толкова садистични, че виновният носеше седмици белези от провинението си. Въпреки крехката си физика Хемлин често раздаваше физическо правосъдие или подлагаше непослушните на публично наказание с камшик. Уошбърн, напротив, бе надарен с внушителна фигура, която допълваше с тежък дъбов бастун, за който доста от дипломираните си спомняха със своего рода мечтателен мазохизъм. За чест на Роберт трябва да споменем, че той бе противник на телесните наказания. Но и наказанията невинаги помагаха. През 1871–1872 г. последният клас обяви стачка в знак на протест против един от преподавателите. И Маджаров, и един от английските ученици в колежа, си спомнят за краткотрайни бунтове.

Уошбърн си даваше сметка за постепенното намаляване на аурата на колежа. Едно от нещата, които предлагаше, бе да се разнообрази и осъвремени програмата му. Според него стъпка в това отношение би било организирането на търговски отдел, макар самият той да хранеше определени резерви. Опасяваше се да не „дегенерират" в обикновено търговско училище[81]. Всъщност предложението бе продиктувано от съзнанието, че много от учениците идват в американското училище преди всичко заради сериозното изучаване на чуждите езици, които биха им били от полза в бъдеща кариера в стопанския живот. Щом така и така изход нямаше, трябваше да се извлече полза от това положение.

В крайна сметка големите промени започнаха с идването на новия президент Франк Калеб Гейтс (Gates Frank Caleb). През 1903 г. той замени Уошбърн, който трябваше да се оттегли, след като бе стоял близо три десетилетия начело на училището. За последната четвърт на XIX в. Уошбърн бе вероятно най-добрият президент, който колежът би могъл да си позволи. Но на ръба на двата века твърде много неща се промениха. Бурно се развиваха технологиите, комуникациите, медиите. Трудно можеше да се очаква, че възрастният вече администратор ще се справи с новите предизвикателства. Чест прави на управителния съвет на колежа, че разбра това и не допусна да

Колежът бе започнал дейността си с трима преподаватели. Две десетилетия по-късно броят им надхвърляше тридесет.

---

[80] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 651, 27–30, 14 февр. 1896.*

[81] *Daniel, R. Цит. съч., с. 76.*

се повлияе от значителния му авторитет. Самият Уошбърн посрещна вестта за смяната си със зле прикрито недоволство. Но в края на краищата преди близо три десетилетия той самият бе изместил доста безцеремонно тъста си Сайръс Хемлин. Дошъл бе неговият ред да бъде изместен.

> *Франк Калеб Гейтс бе роден в Чикаго през 1857 г. И неговият жизнен път не се отличаваше особено от този на другите мисионери. През 1877 г. завърши колежа Beloit, а през 1881 г. и семинарията в Чикаго. Отличаваше се със способността си да възприема чуждите езици с лекота. През живота си получи няколко докторски степени от различни университети – не толкова заради лични постижения в науките, колкото заради приноса му в областта на образованието въобще.*
>
> *През 1881 г. бе изпратен от Мисионерското общество в Турция. Работеше предимно сред арменците в Мала Азия и арабските вилаети на империята в Мардин и Харпут. През 1902 г. се завърна в Съединените щати, за да укрепи разклатеното си здраве. Всъщност още докато бе в Турция, на няколко пъти беше убеждаван да се присъедини към преподавателите в Роберт колеж, но тогава отхвърли предложенията.*
>
> *В крайна сметка Джон Кенеди (John Kennedy) – президент на Управителния съвет на колежа в Ню Йорк и един от големите му дарители в началото на XX в. – успя да го убеди да се захване с реформирането на институцията[82].*

Гейтс бе кадърен администратор в областта на образованието. Това беше неговата област и в нея възнамеряваше да си остане. Доколкото може да се разбере, не хранеше амбиции да бъде политически гуру за възпитаниците си като своя предшественик. От друга страна, в рамките на един много по-голям колеж бе и много по-трудно да се поддържат индивидуални контакти, както бе правил Уошбърн. И той остана на поста си близо три десетилетия – излезе в оставка през 1932 г.

Когато новият президент дойде в колежа, той вече разполагаше със значителна материална база – пет училищни сгради и три, в които живееха семейства на преподаватели[83]. Някои от преподавателите ръмжаха и бяха недоволни от самовластното управление на Уошбърн. Първото нещо, което Гейтс направи, бе да назначи комитет за реформиране на учебния план. Положи спе-

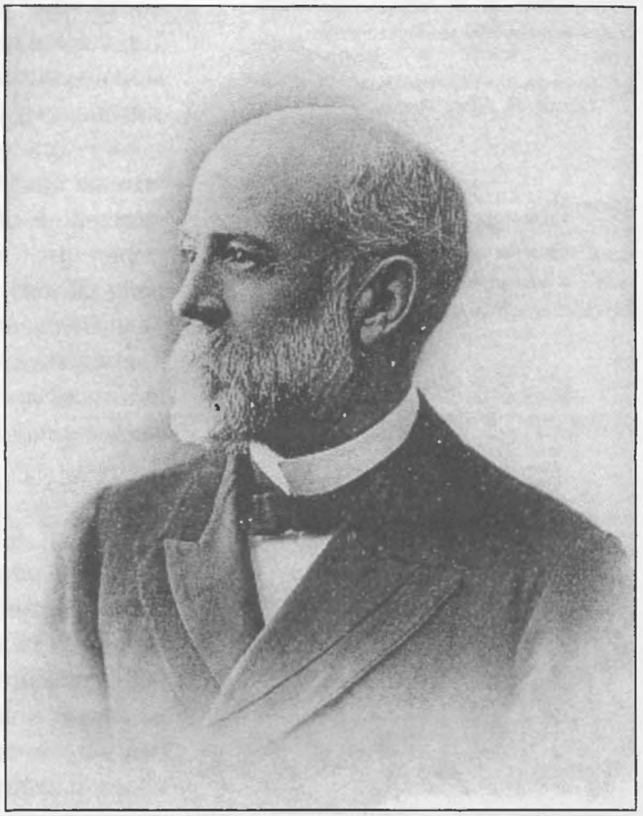

Гаранция за успеха на училището бе стабилността на ръководния състав. В продължение на 69 години политиката на колежа бе направлявана от трима президенти. Франк Калеб Гейтс беше последният от това великолепно трио.

---

[82] *Financi, M. Цит. съч., 36–37.*

[83] *Не всички смятаха, че зданията на колежа са връх на съвременната архитектура. Според един от любопитните посетители те не се вписвали по никакъв начин нито в околния фон, нито в облика на Цариград – „грозни и чуждестранни наглед“. Вж. Dwight, H. Constantinople. Settings and Traits. New York and London, 1926, p. 394.*

циални грижи в него да влязат достатъчно представители на недоволните. С един удар уби два заека. Успокои бунтовниците и събра разнопосочни становища за модернизиране на учебния процес. До този момент всички студенти бяха получавали едно и също образование и една и съща диплома. Според Гейтс това било неправилно, тъй като и възможностите, и желанията им били различни.

Съгласно препоръките на комитета в течение на няколко години беше направена съществена реорганизация. На възпитаниците бе дадено правото да завършват с бакалавърска степен или в областта на хуманитарните, или в областта на естествените науки. Започна да се чете курс по търговски науки. Завършилите го получаваха специална диплома. Бяха организирани курсове по медицина и по биология за тези, които искат да се посветят после на медицината[84] .

Опита се да е по-суров от предшественика си и да изключва слабите ученици, без да се страхува, че така ще намалеят доходите на училището. Според него колежът трябваше да е институция, която да обслужва обществото, а не само възпитаниците си. За американския историк Р. Даниел това било идея нова и революционна за времето си[85]. Всъщност и Хемлин, и Уошбърн не бяха далече от нея. Въпросът бе по-скоро в съдържанието, което тримата влагаха. Докато Хемлин в по-голяма степен и Уошбърн в по-малка наблягаха предимно върху нравственото и моралното развитие на учениците, без да пренебрегват подготовката им, разбира се, Гейтс виждаше ясно, че балканските страни тръгват по пътя на Западна Европа и възпитаниците на колежа бяха тези, които можеха да ускорят развитието им. Той съзнаваше, че икономическата изостаналост на Османската империя предопределя полагането на сериозни усилия за наваксване. Затова по негово предложение в колежа бе създаден отделен инженерен отдел. В това отношение има късмет. Сципио – преподавателят, когото привлече, бе енергичен, умееше да възбужда интересите на колежаните. Не без завист Е. Пиърс отбелязваше, че бил

> *„човек с очарователни маниери, великолепни способности да се изразява гладко и любимец на девойките"*[86].

Важна роля изиграха събитията от 1908–1909 г., свалянето на султан Абдул Хамид II и установяването на своего рода конституционен режим в страната. Пришпорен от новата обстановка, Гейтс ускори процеса на трансформация на колежа, като опитваше да го нагоди към образователните нужди на Турция като цяло, а не само на нейните християнски поданици. При него колежът започва да става неразделна част от турската образователна система и вече не бе своего рода тумор, макар и доброкачествен, в нея.

В известен смисъл преподаването в колежа трябваше да се съобразява със законите на държавата. В закона за просветата на Османската империя се изискваше квалификацията на учителите да се одобрява от Министерството на образованието, а програмата да бъде представяна за утвърждаване, за да се избегне всяко преподаване на предмети и тези, които биха могли да бъдат против „установения морален и политически закон“[87]. Изглежда че мисионерите умело маневрираха между подводните камъни на ограниченията. Сведения за конфликти между управата на колежа и Министерството на образованието липсват. Нещо повече, още през 1874 г. министърът на образованието на Турция Джевдет паша молеше във Вашингтон да му изпратят законите, по които се администрира американското образование, защото имал намерение да проведе реформи в османските училища[88].

---

[84] *Gates, Frank Caleb Цит. съч., с. 176. Ако съдим поне от българските ученици, надеждите на Гейтс не се осъществиха. Много малко от тях поеха предоставената им възможност. Налага се впечатлението, че те предпочитаха по-скоро да получат гимназиалния тип образование на колежа, а после, въоръжени с добрата си езикова подготовка, да продължат обучението си в западноевропейски или американски университети.*

[85] *Daniel, R. Цит. съч., с. 77.*

[86] *Pears, E. Forty Years in Constantinople. New York, 1916, p. 135.*

От 1878 г. насетне колежът започна да издава свой ежегоден каталог по примера на образователните институции в Западна Европа и Съединените щати. Той обикновено съдържаше кратък исторически дял, в който авторите наблягаха върху ролята му при развитието на образованието в тази част на света – тонът бе хвалебствен, разбира се. Дотолкова, доколкото колежът действаше в условията на едно преобладаващо мюсюлманско общество, в текста не поставяха ударението върху религиозното преподаване, а по-скоро върху ролята, която биха изиграли дисциплината и примерът на преподавателите за развитието на моралните и нравствените качества на учениците. Управата полагаше усилия да не изпуска от поглед своите бивши възпитаници. В повечето каталози се правеше опит и да се проследи жизненият им път[89]. Те самите бяха създали по западен образец своя организация, която провеждаше редовни годишни срещи, разпространяваше новини за членовете си и издаваше свой собствен каталог, изпращан само срещу пет франка, които трябваше да покрият разноските по печатането[90].

Управата на колежа си даваше ясна сметка, че престижът му зависи в немалка степен от по-сетнешната кариера на неговите възпитаници, от пригодността им за решаване на проблемите, с които се сблъскваха балканските страни[91]. Тези от учениците, които стигаха до дипломиране, прекарваха на бреговете на Босфора осем години. Това бяха годините, в които се оформяше характерът на детето и то се превръщаше в младеж. Всъщност това бяха годините, в които се извършваше социализацията на индивида.

Спънка бе, че социализацията ставаше далеч от родно място, от семейство, от привичния обществен кръг.

Преимущество бе по-широкият поглед, който подрастващият неизбежно придобиваше в един космополитен град като Цариград.

От Златния рог много от балканските проблеми изглеждаха по-другояче, можеха да се съпоставят с конфликтите в европейските взаимоотношения въобще. Широката езикова култура, която даваше колежът, бе предпоставка за разширяване на общата култура на ученика, за увеличаване на информационните канали, които можеха да му помогнат да намери по-удобно място в света. Преподавателите се ласкаеха и от мисълта, че

[87] *Salt, J. Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896. Frank Cass, London, 1993, p. 33.*

[88] *ЦДИА, кмф 19, 250/69.*

[89] *Catalogue of Robert College, 1878–79. – Robert College of Istanbul, Archives.*

[90] *Robert College. Constantinople. Catalogue 1903. Constantinople, 1903, p. 35. Каталозите съдържат огромно богатство от данни за историка и затова са използвани толкова често и в този текст.*

[91] *Clement Clara. Constantinople. The City of the Sultans. Boston, 1895, p. 300.*

влияят положително и на морала на възпитаниците си. По този въпрос някои от родителите можеха да имат и свои съмнения, продиктувани от недоверието им към протестантството въобще[92]. Дотолкова, доколкото внушаваното от тях поведение отговаряше на протестантските норми, то не противоречеше на общохристиянския морал. А не бива да забравяме, че чак до войните християните преобладаваха сред възпитаниците.

Резултат от реформите на Гейтс имаше. Доразвити бяха съществуващите богати музейни колекции по геология, минералогия, зоология и ботаника и бяха положени началата на нови. Бе изградена химическа лаборатория, оборудвана с апарати за анализ и опити. Особени грижи бяха полагани за физическото развитие на учащите. Училището разполагаше със специален гимнастически салон с най-модерните тогава уреди за шведска гимнастика. Удължена бе програмата на обучение. Тя се движеше между пет и девет години в зависимост от целите, които си поставяше обучаемият. Имаше и инженерен департамент, в който наред с теоретичните колежаните получаваха и практически умения. Учебната година започваше около 15 септември. Продължаваше до края на юни[93]. Долната възраст на прием продължаваше да е 10 години. Самият ученик бе задължен да си донесе постелни принадлежности. Таксата варираше. Дълго време бе 44 турски лири. В началото на XX в. стана 50 лири (1150 франка). Имаше възможност да се внася на два пъти. Ако едновременно се обучаваха двама братя, бе намалявана с 10%. От това облекчение се възползваха немалко български семейства. Отделно се плащаше за книги, за обучение по музика, по стенография и т.н.[94]

Сумата бе непосилна за много от учениците, та те търсеха всякакви възможности да си осигурят допълнителни приходи или помощи. Обсаждаха с молби Министерството на просвещението, българския владетел, известни с филантропичните си наклонности богаташи. Понякога резултат от молбите имаше. П. Рачев от Търново бе сполучил да си издейства помощ от 900 франка от княз Александър I. Годишна стипендия от 600 франка пак от княза получи и по-сетнешният дипломат Димитър П. Марков[95]. Почесто резултат от прошенията нямаше.

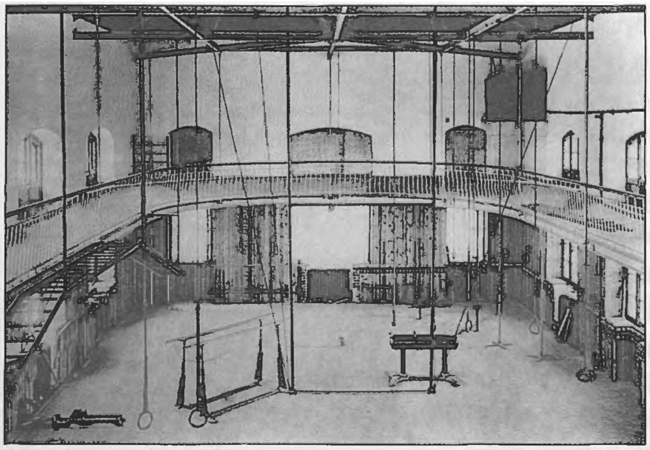

Физкултурният салон, с който се гордееше колежът, бе нещо необичайно в Цариград, макар че в началото на XX в. култът към спорта и физическата подготовка вече бе прескочил Ламанша и бе завладял почти цяла Европа.

Според Даниел в навечерието на Първата световна война учебното заведение вече бе изменило облика си. Със своите три типа програми, насочени към хуманитарните, естествените науки и търговското обучение, и със своя инженерен отдел Роберт колеж стоял вече на прага на превръщането си в истински модерен колеж[96].

Управата на колежа трябваше да се справя и с някои по-особени проблеми. Някои произтичаха от пансионатната форма на обучение. Други – от многонационалния и многоезичен характер на империята.

---

[92] *Това беше болната точка, върху която биеха противниците на колежа във в. „Славянин". Вж Танчев, Ив. Българи в американските учебни заведения в Цариград (От Освобождението до началото на XX век). – Истор. преглед, 1993, № 3, с. 96.*

[93] *В онези години дори в щат като Масачузетс по закон учебната година имаше продължителност само от 79 дни или 16 седмици. Останалото време децата трябваше да помагат на родителите си. Вж. Hilton, S. Цит. съч., с. 57.*

[94] *Prospectus du Robert College. Constantinople. Constantinople, 1914; ДА Шумен, ф. 648k, оп. 2, а.е. 1, л. 1–2, 17 март 1886.*

[95] *ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 44, л. 141, 17 окт. 1879; 20, л. 53, 20 дек. 1879. Паскал Рачев получи такава стипендия и през 1880 г. Вж. пак там, л. 143, 4 авг. 1880; а.е. 24, л. 141, 9 септ. 1880.*

[96] *Daniel, R. Цит. съч., с. 77.*

Както във всички пансионатни училища от този тип сериозен проблем бе хомосексуализмът. Трудно е да очакваме, че в спомените и докладите си мисионерите ще се разпростират върху явление, което по определение бе разврат. Но ясно бе, че то не изчезна през цялото съществуване на училището. Дори и Хемлин споменава, че трябвало да изключва ученици за неморално поведение. Калеб, който замени Уошбърн на поста президент на колежа, установи през 1903 г. ужасяващо много примери на разпуснатост. За една година само трябвало да изгони единадесет ученика за притежание на еротични картинки и снимки, порнографска литература и поддържане на сексуални връзки. Не липсваха и пиянски истории. Някои ученици трябваше да напуснат, след като в шкафовете им бяха открити бутилки с алкохол, други – след като се бяха прибрали добре накиснати след неделната си отпуска в града.

Едва ли мнозина са се замисляли за трудностите, които представляваха религиозните празници на учениците. Най-очебийната е тази за седмичната почивка. Християните почиваха в неделя, евреите – в събота, мюсюлманите – в петък. Ваканциите трябваше да се съобразяват с религиозните традиции. Готвачите в столовата – с продиктуваните от вярата им забрани за храната на колежаните. Евреите и мюсюлманите не ядяха свинско. Постите за православните, католиците и протестантите не съвпадаха. Въобще мешавината бе пълна. В колежа се стараеха да бъдат максимално толерантни, като, разбира се, упор поставяха на християнските и то протестантски традиции. В Галатасарайския лицей, да речем, където турското официално влияние бе много по-силно, положението бе по-различно[97].

Допълнителен проблем за училищата бяха ежегодните кажи-речи епидемии – най-вече от холера, но и тифус, дифтерит, скарлатина, варицела и каквото още ти иска сърцето. През есента на 1871 г. от холера в Цариград умряха към 4 хил. граждани, без да броим войниците и моряците. Тогава тъкмо се бе чуло за микробите и турските лекари, стръвни да не изостанат от модата, тъпчеха с хлорна вар всички отвори в телата на пациентите си, та да не позволят на невидимите същества да изпълзяват на свобода. Ст. Панаретов редовно се оплакваше в писмата си до К. Стоилов, че наново пропаднали плановете му да си дойде в България през отпуската. В Цариград имало ту земетресения, ту холерна епидемия, та не можел да го напусне.

През 1892 г. колежът бе разтърсен от необичаен скандал. И то предизвикан от български ученик. В началото на февруари до българското агентство в турската столица достигнаха сведения, че имало опасност ученикът от Силистра Роман Георгиев да приеме исляма. В цялата история, която се разви светкавично за ориенталските нрави, имаше нещо неясно и недоизказано. При първите сведения, че младежът избягал от училището и се готвел да промени вярата си, реагира сам министърът на външните работи Д. Греков. Той извика при себе си за протест турския представител в София, а на д-р Г. Вълкович изпрати телеграма, в която настояваше с енергични фрази:

---

[97] *Clement Clara. Цит. съч., с. 297.*

„..не допущайте никак момчето да се потурчи.“

Турците шикалкавеха. Представителят в София се разпростираше върху общотеоретични принципи – невъзможно било това да стане, ако момчето не е пълнолетно, преди да е имало възможност да установи контакт с роднините си и преди да е прекарало три дни заедно с представител на своята религия, който да го убеждава срещу отстъпничеството[98].

За Цариград веднага пое бащата Янко Георгиев, чиновник, вероятно достатъчно високопоставен, за да си позволи разходите по издръжката на сина си. Само няколко часа по-късно обаче агентството докладваше, че всичко е напусто. Независимо от уверенията на османците Министерството на правосъдието в Цариград

„скришно и без да извести нито Екзархията, нито агентството“

вече било извършило потурчването[99].

От реакцията на Греков личеше колко е бесен. Според него момчето било едва 16-годишно, нямало право само да взема подобни решения, по българските закони баща му имал правото да се разпорежда с него и затова веднага трябвало да бъде предаден на родителя си. Министърът, без да се колебае, заплаши с ответни репресалии. Ако турците упорстват, закани се той,

„наместо едно, ще християним десет турчета“[100].

Агентството изпълни нарежданията и изпрати официален протест до министъра на правосъдието. В него между другото се настояваше, че младежът се свързал с лоши другари и поради страх от наказание решил да потърси изход, като смени вярата си.

Д-р Вълкович веднага поиска и получи аудиенция от министъра на правосъдието. Той на свой ред повика за обяснения началника на отделението за изповеданията. Според високопоставения чиновник Екзархията била изпратила свещеник да говори с момчето – нещо, на което българинът реагира с гневно отрицание. Според агента целият гнусен инцидент бил предизвикан от кроежите на председателя на мухаджирската комисия и от физическата красота на момъка[101].

Дотук всичко добре. Целият случай изглеждаше като идеален пример за енергична реакция в защита на български поданик в отговор на от нищо непредизвикан опит на Портата да влоши българо-турските отношения. Само че от допълнителните сведения, които изпрати д-р Вълкович, станаха ясни и някои подробности. Младежът бе избягал от пансиона към училището още на 26 януари. Безуспешни бяха останали всички опити на Панаретов да го открие у близки, роднини и приятели. Още на втория ден след бягството във вестниците бяха публикувани материали за намерението му да се потурчи. Защо агентството не бе реагирало веднага, не е ясно. Д-р Вълкович бе опитен дипломат и е трудно да се предположи, че би оставил без внимание един толкова скандален случай.

---

[98] *ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 680, л. 2–3, 5 февр. 1892.*

[99] *Пак там, л. 4, 6 февр. 1892.*

[100] *Пак там, л. 5, 6 февр. 1892.*

[101] *Пак там, л. 7–8, 6 февр. 1892.*

В интерес на истината цялата работа бе ориенталски добре скроена. По същото време желание да приемат исляма бяха изявили още двама българи – петнайсетинагодишен младеж, който от малко дете още живял в Анадола, сирак, осиновен от турско семейство, незнаещ български, и един русенец – двайсетинагодишен мъж. Екзархията бе предупредена за случаите и изпрати настоятеля на църквата „Св. Георги" да разговаря с тях. Младежът от Анадола, който се бе вписал напълно в турската култура, остана на намерението си. Русенецът след известен размисъл се остави да бъде убеден да се откаже.

В хода на разговора на свещеника бе представено и силистренчето. Той отказа да разговаря с него. Името му го нямало нито в писмото на Дирекцията на вероизповеданията, нито в нареждането, което получил от началниците си, та вероятно се опасяваше от някаква клопка. Дали бе съобщил в Екзархията за новообръщенеца и ако го бе сторил, защо тя не се бе обърнала към агентството, не е ясно[102].

На официалния протест турските власти отвърнаха също така официално. Нарушение на установените процедури нямало и официалната церемония се състояла на 16 януари 1892 г. (вероятно става въпрос за 28 януари н.с. – б.м., И. И.)[103].

Цялата работа завърши неясно. На 30 юли 1892 г. Роман Георгиев се появи в агентството. Изглежда първо бе отишъл в Екзархията, но оттам си бяха умили ръцете. Искаше парична помощ, за да се прибере в родината си. Обясненията му за случилото се бяха объркани и противоречиви. Според него бил избягал още от Силистра с млада туркиня (нещо, което противоречеше на сведенията на агентството), но след пристигането си в турската столица бил отвлечен и със заплахи насила накаран да се потурчи. Вълкович се престори, че му вярва. Това изглеждаше най-добрият начин да се потуши целият конфликт[104]. Във всеки случай в училището Георгиев не се върна.

Национален състав на учениците

При идването си в Османската империя доста от мисионерите хранеха безпочвената надежда, че ще наложат влиянието си сред мюсюлманите. Дотам, че двама от тях едва бяха възпрени от намерението им да прокламират гръмогласно от стъпалата на „Св. София", че Мохамед е лъжлив пророк – декларация, която щеше да остане вероятно последната в живота им. И вниманието на Роберт бе привлечено към плана на братята Дуайт най-вече поради съблазънта да се създаде колеж за всички националности и вери в империята, включително и за мюсюлманите. Не и Хемлин обаче. Той отдавна бе надраснал тези представи. Въобще не хранеше илюзии, че ще привлече вниманието на господстващия народ и господстващата религия в империята. В периода преди Младотурския преврат от 1908 г. турски деца на практика не посещаваха колежа. Всъщност още през 1867 г. в колежа постъпи първото турче Камил ефенди, последвано скоро от

---

[102] *Пак там, л. 9–10, 6 февр. 1892.*

[103] *Пак там, л. 12.*

[104] *Пак там, 30 юли 1892.*

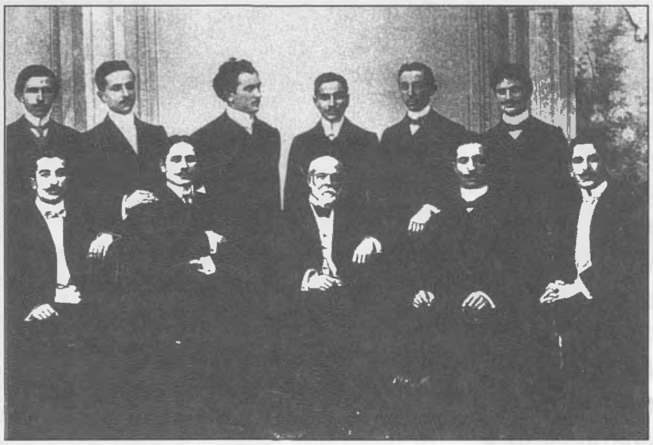

Випускът на Роберт колеж от 1905 г. Сред завършилите е и българинът Стефан Бисеров от Русе. В центъра е президентът на колежа Франк Калеб Гейтс.

двама братя, но подобни случаи си останаха бели лястовици[105]. В началото на XX в., когато ограниченията бяха поне донейде охлабени, броят на турчетата не надвишаваше в различните години три до пет процента от общия брой ученици. При това повечето не бяха истински турци в тогавашното разбиране на думата. Първите три турчета бяха дошли от семейства на мюсюлмани, прегърнали християнството – изключително рядък случай в Османската империя.

Ролята, която колежът или по-скоро неговите преподаватели изиграха в Източната криза от 1875–1878 г., разруши и малките шансове, които той имаше да проникне в турското общество. За турците институцията беше християнски колеж, който крои козни със съдействието на западните дипломати и защитава християните срещу мюсюлманите в империята.

През 1903 г. сто процента от завършилите колежа мюсюлмани бяха бекташи. Иначе казано, завършилият бе един – внук на шейха на местното бекташко теке[106]. За четирите десетилетия след 1863 г. (едва ли се е чувствал особено уютно в това културно обкръжение) учебното заведение завършиха 195 българи, 144 арменци, 76 гърци, 2 евреи и 17 арменци. С други думи, малцината турски ученици се чувстваха остракизирани в своята културна среда. Дори родители от висшето турско общество, съзнаващи предимствата, които би могло да даде образованието на синовете им в Роберт колеж, предпоставка за блестяща кариера в една реформирана Турция, се опасяваха открито да изявяват предпочитанията си. След Младотурския преврат от 1908 г. един високопоставен чиновник заяви пред директора на конгрегационалисткия колеж в Харпут:

> *„На нас, турците, бе забранено да изпращаме децата си тук...*
> *Сега всичко се промени и ние ще се присъединим към благата,*
> *които предлага тази институция.“*

След като младотурците взеха властта през есента на 1908 г. броят на турските възпитаници нарасна лавинообразно. През 1913 г. те бяха вече 67 или 15% от общия брой на възпитаниците[107]. През Първата световна война делът им се увеличи още. От тази гледна точка половин век след основаването си колежът започна да постига някои от ранните си цели. Той действително започна да става колеж за Турция. Увеличаването на броя на турците обаче предопредели намаляването на интереса сред българите, гърците и арменците.

Гърците и арменците бяха двата християнски народа, които наред с българите имаха най-много представители сред възпитаниците на колежа. Броят на арменците бе относително постоянен. Те винаги съставяваха значителна група. Част от тях идеха от евангелистки семейства. Някои бяха учили или завършили вече протестантските религиозни училища в Азиатска Турция. Повечето обаче гледаха на колежа като добра основа за бъдещата си търговска дейност. Неслучайно немалко от тях работеха по-късно като представители на западни – най-вече английски и американски компании, или създадоха свой бизнес в Съединените щати и Великобритания. При това свободна Армения нямаше. Нямаше национална образователна система, която да се конкурира с образованието, предлагано от американците. За арменците през целия период до войните от 1912–1918 г. колежът си остана една от най-добрите възможности да се докоснат до съвременен тип образование. Затова и броят им сред завършилите гонеше този на българите.

---

[105] *Freely, J. Цит. съч., с. 68.*

[106] *По-късно той имаше блестяща кариера както в областта на образованието, така и в държавната администрация. Беше преподавател в колежа, шеф на отдела за турски език, вицепрезидент на колежа, а по време на Лозанската конференция бе един от членовете на турската делегация. Вж. Davison, R. Westernized Education in Ottoman Turkey, с. 169.*

[107] *Пак там, 168–170.*

По-сложно бе положението с гърците. И те бяха многобройни. Многобройно бе гръцкото население на Османската империя. Те обаче хранеха известни съмнения за характера на колежа. Прекалено много бяха българите в него за вкуса на пламенните гръцки националисти. Пробългарска им се струваше позицията на Уошбърн и д-р А. Лонг. В гръцките среди за колежа често се говореше като за „българско" училище. Протестанти сред гърците почти нямаше. При това образователната система в свободна Гърция бе достатъчно добре развита – в балкански измерения, разбира се. Възможности за избор съществуваха. За тях Роберт колеж бе една от многото възможни алтернативи за получаване на образование, а не един от малкото пътища към него. Затова и делът на гърците сред посещавалите колежа бе много по-висок от този на завършилите го. На тях диплома не им трябваше. Нужно им бе да говорят свободно английски. Когато постигнеха целта си, се преместваха да получат образование другаде.

Почти неизбежни бяха конфликтите на верска и национална основа. Учудващото по-скоро бе, че бяха толкова малко. През половината век от основаването на колежа до края на Първата световна война на Балканите избухнаха десетина големи въстания, водиха се седем-осем войни. Някои области в региона се раздираха от национални противоречия и жестоки преследвания. В тях убийствата на гърци от българи, на българи от гърци, на турци от гърци и българи, на гърци и българи от турци и т.н. бяха ежедневие. Чест правеше на администрацията на колежа, че съумяваше да поддържа приемливо ниво на взаимоотношенията между учениците. Във всеки случай такова бе мнението на учителите. Някои от учениците го споделяха, но далеч не всички. Страстите на епохата невинаги можеха да бъдат потушени само с блага дума. Алекси поп Ангелов говори в спомените си за редовните разпри с гърчетата, за сборичквания, останали тайна за училищните власти. В годините на неговото ученичество особено мразен от съучениците гърци бил котленчанинът Петър Матеев. Той бил първенец в „националните български спортове" крикет, фехтовка и гимнастика. Не си поплювал и когато трябвало да използва юмруците си. В схватките обикновено излизал победител, дори когато не били спазвани джентълменските правила, а изотзад му се нахвърляли по двама-трима противника.

През 1870 г. ежегодното празнуване на празника на св. св. Кирил и Методий според един от участниците в него се изродило в скандал със сериозни размери. Докато българчетата били нагочолили софрите някъде по бреговете на Босфора, гръцки паликарета, нахъсени от гърчетата ученици от колежа, започнали да гърмят с пищови, за да ги изплашат. Празнуващите обаче не се изплашили. Хванали нападателите си, навързали ги по околните дървета, а когато приключили с пира си, ги предали на близкия турски пост. Професорите ги похвалили много, а гърчетата били изключени от училище[108]. В документите потвърждение за подобна героична случка няма. Вероятно е десетилетия по-късно Алекси поп Ангелов да се е поддал на обичайната за мемоаристите склонност да вземат желаното за истина. Но дори и да е измислена, тази история говори, че не всичко е било толкова розово. Възможно е и да е объркал събитията с тези от 1872–1873 г., когато Уошбърн отбелязва, че била белязана с непрестанните конфликти между българските и гръцките ученици – дотам, че той лично трябвало с физическа сила да предотврати опита на едри гръцки ученици да линчуват дребния преподавател по български език (вероятно Панаретов – б.м., И.И.) и на българите да им отмъстят[109].

Преподавателите опитваха да създадат работещи модели на хармонични взаимоотношения между националностите. Най-последователен в това отношение бе Гейтс. Още през 1905 г., две години след като пое юздите в свои ръце, той предложи на колежаните да си изградят свое самоуправление. Това предполагаше, че в него ще влязат представители на различните групи. Показателно е, че след известни обсъждания самите възпитаници отхвърлиха предложението. Изглежда се страхуваха, че няма да се справят с възложените им задачи. Подобен съвет, който нямаше правомощия за цялото учебно заведение, а само представляваше интересите на различните класове, беше създаден чак през 1908 г.[110]

Всяка международна криза на Балканите се отразяваше на положението на колежа и на възпитаниците му и подлагаше на сериозно изпитание хармонията в междунационалните взаимоотношения. В общи линии администрацията съумя да остане на висота. През напрегнатите месеци на 1876–1878 г. администрацията на колежа оказваше непрекъснато помощ на българите. През лятото на 1876 г. 10–15 българчета от пострадалите селища, които нямаше къде да отидат, останаха в пансиона. През 1877 г. наново през ваканцията в пансиона имаше към четиридесет момчета, които с трепет очакваха всеки ден вести за изчезналите си близки. Когато започна Освободителната война, пристигнаха още десетина, изпратени от родителите си, които се опасяваха за съдбата на семействата си в тези бурни дни[111]. След завършването на Освободителната война много повече българчета от обикновено бяха приети с намалена такса[112].

Ролята на Роберт колеж и на неговата администрация тогава не можеше да остане тайна за турското правителство. Още при събития в Солун през пролетта на 1876 г., когато турска тълпа нападна европейските консули, Уошбърн се стресна дотолкова, че помоли в специално писмо американския пълномощен министър Х. Мейнард (Maynard Horatio) да извика американски военен кораб в Цариград за евентуална защита на американците и възпитаниците на колежа. Самият Роберт, който бе далеч от събитията и научаваше за тях само от писмата на президента на колежа и от статиите по вестниците, предлагаше да изпрати в колежа пушки за организирането на самоотбраната му. Предложението илюстрираше добре познатата американска арогантност и склонността да се прибягва към силата на оръжието. Филантропът предлагаше чистосърдечно да изпрати огнестрелно оръжие в една суверенна страна, без и да му хрумне, че така нарушава основните ѝ закони. Известно време в Цариград се шириха слухове, че училището ще бъде затворено, а преподавателите изгонени[113]. Веднъж Албърт Лонг и Джордж Уошбърн с труд успяха да спасят българските ученици от саморазправата на една тълпа турци.

---

[108] *НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 1, 66–68.*

[109] *Freely, J. Цит. съч., с. 95. Като резултат шестима ученика били изключени, макар да не става ясно дали са били гърци или българи. По-вероятно е да са били гърци като инициатори на конфликта.*

[110] *Gates, Frank Caleb. Цит. съч., 185–186.*

[111] *НБКМ БИА, ф. 426, а.е. 2, 1–4. Две писма на Иван Славейков до Найден Николов, които описват обстановката в колежа около Освободителната война. Именно от писмата на Николов Славейков бе разбрал, че баща му е успял да се спаси при погрома на Стара Загора.*

[112] *Пак там, ф. 6, оп. 2, а.е. 23406; СБНУ, XX, 1904, № 176, с. 159.*

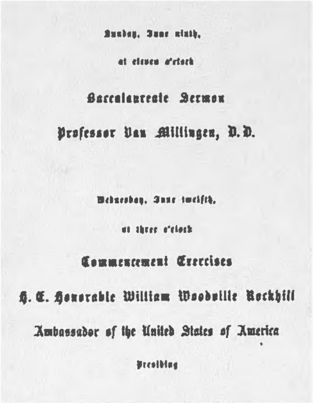
Sunday, June ninth,
at eleven o'clock
Baccalaureate Sermon
Professor Van Millingen, D.D.

Wednesday, June twelfth,
at three o'clock
Commencement Exercises
H. E. Honorable William Woodville Rockhill
Ambassador of the United States of America
Presiding

Покана за тържественото откриване на учебната година в Роберт колеж

По време на Балканските войни въпреки трудностите не беше загубен нито един учебен ден. Според Гейтс в самия колеж нямало нито един конфликт, породен от национални противоречия. Опасения за това как самите турски власти биха погледнали на колежа в случай на военна катастрофа обаче не липсваха. В продължение на две седмици по време на битката за Чаталджа американската легация изпрати няколко души да охраняват сградите на колежа, в случай че българите съумеят да пробият фронта[114].

Различните балкански народи осъзнаваха ползата от колежа. Самият факт, че представители на техните образователни и религиозни институции присъстваха на годишните изпити, говори достатъчно ясно. Изпитът през 1892 г. бе уважен от британския, гръцкия и холандския посланик в Цариград, от висш чиновник на турското Министерство на просветата, от дипломатическите представители на САЩ, България и Гърция, от пратеници на Вселенския патриарх, на арменския католически патриарх и на българския екзарх. Какво друго събитие можеше да ги обедини поне за един ден?[115]

Появата на българите

Някъде в годините след Кримската война Хемлин за първи път забеляза българите. По-скоро за първи път им обърна внимание като подходящ материал за религиозна пропаганда. Не че не ги бе виждал и преди в Цариград. Нямаше как да не ги види. Бе живял девет години в турската столица. С любопитство бе спирал по улиците и наблюдавал хилядните стада, докарвани от овчари българи:

---

[113] *Трайков В., П. Шопов, М. Петрович. Цит. съч., 36–39.*

[114] *Gates, Frank Caleb. Цит. съч., 203–205.*

[115] *Зорница, XXVI, 17 юни 1892.*

> *„силни, груби мъже в овчи кожи, с пищящи гайди, които хвърляха овчите си калпаци на улицата пред минувачите за бакшиш. Изглеждаха като че малко са се отдалечили от дивашкото си състояние. Много по-високо стояха българските градинари – тихи, трудолюбиви, умели в работата си, с естествен дар към красотата и хармонията."*

Има и друго обяснение за закъснението. Самият Хемлин бе учил гръцки и арменски, знаеше и турски дотолкова, че да се оправя спокойно по улиците, но не и български. До голяма степен интересът му към тях бил провокиран от д-р И. Ригс, който

> *„трябвало само да погледне един език, за да го овладее".*

Той бил първият, който установил, че българите проявяват интерес към изданията на мисионерите[116]. При една от обиколките си из Европейска Турция някъде в Южна Македония Хемлин започна внимателно да се вглежда в местното население. Три десетилетия по-късно отбеляза кратко в спомените си:

> *„Харесахме българите."*[117]

След Кримската война възможностите за разширяване на западното влияние в Османската империя се увеличаваше. Можеше да се мисли за разширяване на обсега на дейността на мисионерите. През 1856 г. Цариградската мисия настоя пред Бостон да се открие отделна мисия сред българите. Централата отказа поради липса на средства. Същата година Хемлин за първи път от пристигането си в Ориента се върна в родината си. Пътем мина през Великобритания, където изложи пред заинтересувани слушатели идеята за прозелитизъм сред българите. Срещна се с Кентърберийския архиепоскоп. Ърлът на Шафтсбъри му написа съчувствено писмо и му обеща финансова подкрепа.

> *Драги мой д-р Хемлин,*
>
> *Струва ми се, че няма нужда да повтарям изразите и чувството на дълбоко уважение и любов, които изпитваме към поведението и моралния характер на Американския съвет и голямото ни желание, което храним, да подпомогнем разширяването на кръга на неговите действия с всички сили, с които разполагаме.*
>
> *Убедени сме, че България ще е плодородно поле за труда на евангелистките мисионери. Уверени сме, че с работата най-добре ще се справят тези, които вече са получили толкова щастливи резултати в Турската империя.*
>
> *Нашата молба следователно е да убедите вашите братя и (нека да добавя) нашите да изпратят двама мисионери в България и да направляват дейността им. От наша страна ние се задължаваме да осигурим определена сума – да речем триста лири годишно – за поддръжката им. Ще*

---

[116] *Hamlin, C. Among the Turks,* 261–262.

[117] *Пак там,* 179–180.

> *настояваме също пред Библейското дружество да изпрати там книгопродавци, които да разпространяват Свещеното писание, а Малтийският колеж ще намери средствата да обучи двама или трима младежи като учители и църковници.*
>
> *Шафтсбъри*

Връщането в Съединените щати и пътуването из Европа имаше решаващо значение за житейския път на Хемлин. Той окончателно загуби интерес към семинарията, а мисионерите окончателно загубиха интерес към новаторските му идеи. През май 1860 г. прекъсна връзките си с Американския съвет на мисиите. Семинарията беше преместена в Марсован, Армения. Самият Хемлин твърди в спомените си и в това има голяма доза истина, че продължавал да се чувства мисионер, но вече обвързан с всички раси на Турция, а не само с арменците[118].

През май 1857 г., придружен от един английски пътешественик, Хемлин пропътува Тракия. Видяното го порази. За един американец, възпитан в дух на преклонение пред трудолюбието и предприемчивостта, ролята, която българите играеха в стопанския живот на европейската част на империята, бе достойна за уважение:

> *„Където видяхме стада, видяхме български овчари, и където видяхме обработваема земя, видяхме българи земеделци... Стопанството на земята е в техни ръце...*
>
> *В някои от българските села не видяхме нито прозорец, нито място, оставено за прозорец в коя и да е къща. В околността няма големи дървета, така че не може да се намери дървен материал, освен този, който се кара от голямо разстояние. Затова те строят живелищата си от най-лекия възможен материал. В общи линии са построени от пръти, покрити отвън с кал. Голям комин, направен от кал, и вратата са единствените места, през които може да се проникне или да се излезе от този т.нар. дом. И въпреки това българите в тези мизерни обиталища са най-чистите в света. Като изключим тези, които отглеждат ориз и се обличат по съответния начин за своята кална работа, не видяхме парцалив българин между Одрин и Пловдив. Дрехите им са от домашно платно, груби, здрави и чисти.*
>
> *Свободното, учтиво и любезно и уважително държане на мъжете, жените и децата не може да не привлече вниманието и на най-невнимателния пътник. Не чухме нахален смях, груба фраза и не срещнахме обидно любопитстващ поглед нито от стари, нито от млади. В турско или гръцко село това се случва още преди да си направил десет крачки."*[119]

---

[118] *Hamlin, C. My Life and Times, 411–413.*

[119] *Missionary Herald, Vol. 53, Sept. 1857, 293–295.*

Сюрпризите продължиха.

> *„За голяма наша изненада – казваше той – открихме многобройно българско население в района на Одрин... те бързо се увеличаваха на юг от Балкана и показваха силен стремеж към образование."*

В книжарницата на евангелистите в главния град на Източна Тракия срещна един български учител, който купил наведнъж голям брой памфлети и религиозна литература за училището си. В разговор с мисионера преподавателят сподели, че бил изхвърлил гръцкия език от преподаване и търсил всичко, издадено на български. За Хемлин, който едва ли се ориентираше толкова добре в заврънкулките на българо-гръцките отношения, това бе откровение.

> *„За първи път научих от него за дълбочината на националните чувства, които изникваха навсякъде."*[120]

Допълнителни сведения му даде гръцкият владика в Одрин. Не е ясно защо, но в личен разговор архиереят се показа дотолкова откровен, че му довери: християните в неговия диоцез вероятно били към сто хиляди – половината от тях българи. Българите в Одринско били сред най-елинизираните, но и тук проявали стремеж

> *„да бъде призната тяхната нация като различна от гръцката"*[121].

Силно впечатление на мисионера му направи дисциплината и самоорганизацията на българите. В с. Ортакьой пътниците завариха една тълпа, която очакваше четиридесетина богомолци, завръщащи се от поклонение в църква в Татар Пазарджик. Множеството само пазело реда:

> *„Ние си казахме: тези българи са напълно различни от другите народи...*
> *Разбрах, че много селяни, които не могат да прочетат и буква, са си купили Евангелието. Те вярваха, че по едно или друго време децата им ще искат да знаят достатъчно, за да го прочетат. Такава вяра премества планини."*[122]

Хемлин призоваваше събратята си да започнат да работят сред това многобройно население, което живееше около Одрин, Бургас, Пловдив, Кюстендил, Скопие, Битоля и Сяр, и „нетърпеливо чакало да чуе словото на Всевишния"[123]. Той може и да не знаеше за Неофит Бозвели, за Иларион Макариополски, за настроенията срещу гръцките владици, за започналата борба за самостоятелна църква, но бързо осъзна, че в противоречията между българите и гръцката църква се криеха възможностите за въздействие. Той препоръча първата стъпка в прозелитизма да бъде подпомагането на българската просвета.

> *„Така те (българите – б. м., И. И.) ще се съгласят да получат помощ, от която иначе биха се отказали."*

---

[120] *Hamlin, C. Among the Turks, 262–264.*

[121] *Missionary Herald, Vol. 53, Sept. 1857, p. 294.*

[122] *Hamlin, C. Among the Turks, 268–269.*

[123] *Missionary Herald, Vol. 53, Sept. 1857, p. 296.*

Българите се увеличават

През 1864 г., втората от съществуването на колежа, в него постъпи първият българин – еленчанинът Петко В. Горбанов.

Както посочва Уошбърн, нито С. Хемлин, нито Кр. Роберт разчитали особено на сънародниците ни като на „възможни ученици“. Заслугата за привличането им принадлежеше на д-р Алберт Лонг – дългогодишен мисионер, работил най-вече в Северна България, който притежаваше широки връзки в българското общество. Той обърнал вниманието на някои състоятелни българи върху възможностите, които им предоставяше Роберт колеж[124]. Естествено в полза на колежа действаха и някои обективни фактори.

През 60-те и 70-те години на века сред българите се засили стремежът към по-високо образование. В уводна статия на сп. „Зорница“ декларираха:

> *„Ако бехме питали българите един по един що е*
> *сега най-големата нужда на българският народ,*
> *всякой би отговорил с една реч:*
> *ПРОСВЕЩЕНИЕ.“*
> *Програмата и задачата за тази година на всеки*
> *читател на списанието е: „Който знае да чете,*
> *треба в тази година да изучи поне едного*
> *человека от тези, които сега не знаят.*
> *Да станем всинца учители и учителки.“*[125]

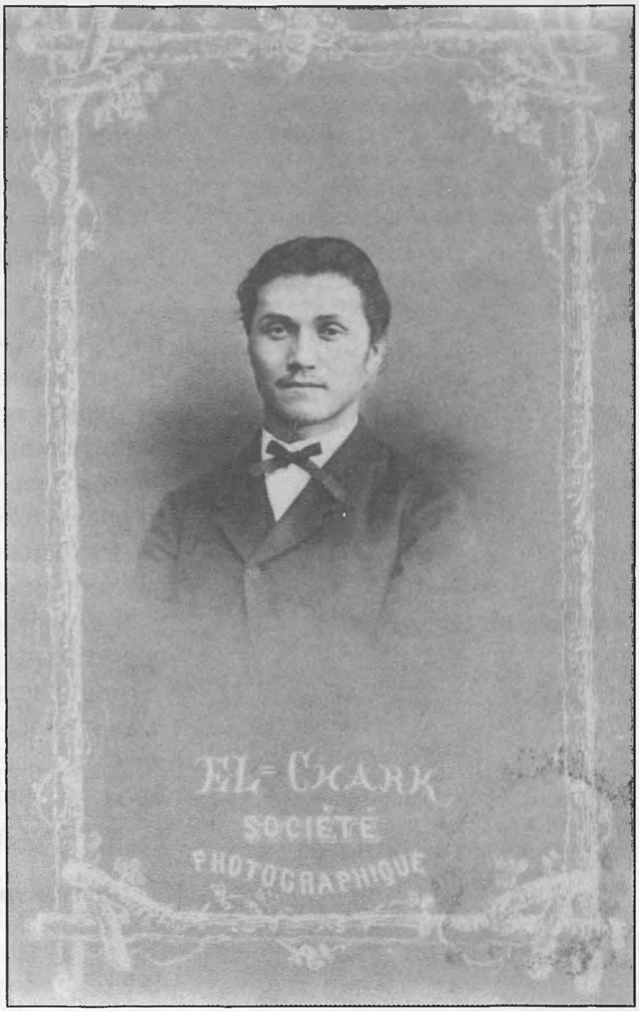

Пред Петко Горбанов, първият българин, постъпил и завършил Роберт колеж, стоеше дълга и забележителна кариера. Беше председател на ученическото дружество, беше активен в колонията ни в Цариград, правеше опити да преведе от английски текстове, важни за развитието на всеки един народ. След дипломирането си някое време беше преподавател по български език, подпомогна разследването на поведението на турските власти при потушаването на Априлското въстание, участва в работата на Учредителното събрание, заемаше висши административни длъжности в Княжеството.

Само че възможностите за получаване на по-високо образование бяха ограничени. Единствените училища от гимназиален тип в България бяха габровското и пловдивското, но трябваше да проявим голяма доза снизходителност и въображение, за да приемем, че те отговаряха напълно на представата за реална гимназия. При това положение погледите трябваше да се обърнат към чужбина. Десетки българчета заминаха да учат в Москва, Петербург, Одеса, Николаев, Кишинев, Загреб, Табор, Белград и др. Обучението там съвсем не бе евтино. А и някои от градовете бяха толкова далече за възрожденския българин, че родителите не виждаха децата си през целия четири-петгодишен курс на обучение. В този момент в столицата на Османската империя, сравнително близо до българските земи, в град, който бе на границата на възрожденското културно пространство, се създаваше учебно заведение от европейски тип, което осигуряваше напълно достатъчно за времето си образование.

Действително в последните две десетилетия преди Освобождението в Цариград съществуваха и други подобни училища, през които преминаха доста българи – Галатасарайският лицей, католическият Бебешки колеж и френското училище в Пера, но в тях твърде тясно се преплитаха западноевропейските възпитателни идеи и турските представи за тяхното практическо приложение. Или както пишеше Константин Величков, ученик в лицея:

---

[124] *Маттеев, П. Цит. съч., 23–28.*

[125] *Зорница. Евангелско периодическо списание. Цариград, 1870, № 1, с. 1.*

> *„И добре, и зле сме. Друго нещо не може да излезе*
> *от съединението на два елемента, на две разни*
> *цивилизации, както са френската и турската."*[126]

Докато в лицея турското правителство упражняваше известен контрол над учебните занятия, в Роберт колеж турският дух бе напълно изместен и доколкото го имаше, се олицетворяваше от учителя по турски език. Особено важно за българските търговци, чиито синове постъпваха в колежа, бе обучението на английски език. В спомените си М. Маджаров говори, че баща му го пратил в Роберт колеж, защото го готвел за търговска кариера, а в Османската империя британското влияние било до такава степен преобладаващо, че и руските търговци трябвало да учат английски език[127]. В нито едно българско училище по това време не преподаваха английски.

Българчетата, които упорито се стремяха да стигнат до последния клас, започнаха да оформят облика на колежа. В годините до Освобождението те бяха по-малко от 30% от общия брой на учениците, учили в колежа, но сред завършващите делът им бе далеч по-голям – 60%.

Дипломирани в Роберт колеж през периода 1863–1878 г. по години и националности

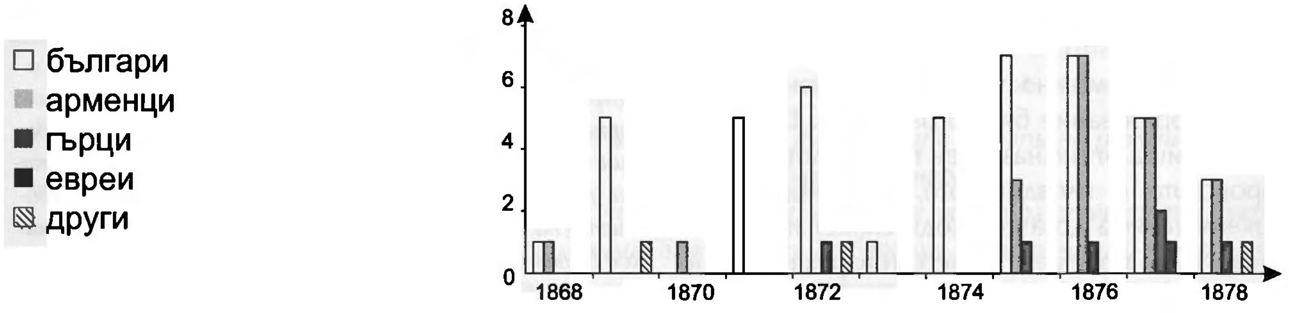

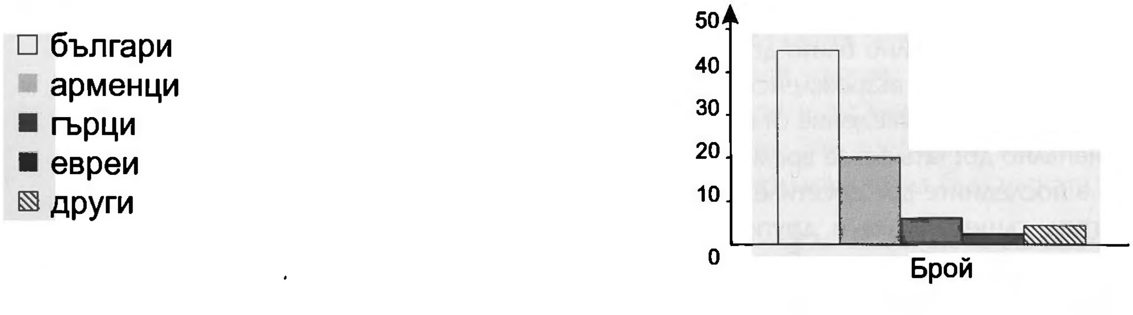

---

[126] *Шопов, Ат. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архив. – Сб. БАН, XII, 1919, № 25, с. 107.*

[127] *Маджаров, М. Цит. съч., с. 281.*

След П. Горбанов, който беше не само първият българин в колежа, но и един от първите двама, които го завършиха[128], броят на българите бързо се увеличи.

През 1865 г. бяха 9 души, през 1866 – също 9, през 1867 – 16, през 1868 – 41, през 1873 – 43, през 1877 – 50 и през 1878 – 51.

Брой на българите в Роберт колеж, 1863–1878 г.

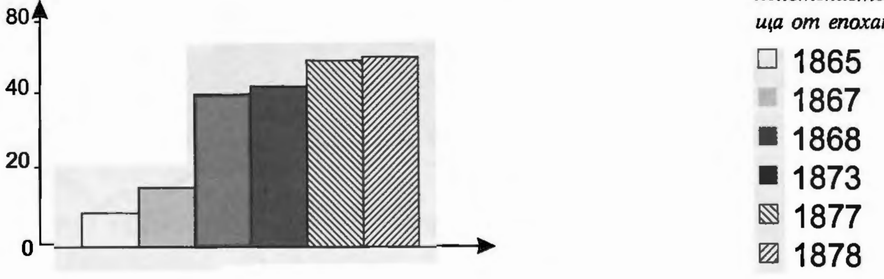

Повечето не бяха от Цариград и затова живееха в пансиона, където чак до Освободителната война бяха мнозинство. Разбира се, и сред българите имаше приходящи ученици, т.нар. екстерни, но те не бяха много. Мусевич-Бориков твърди, че в продължение на две години трябвало да посещава занятията именно като „екстерн", защото бил твърде възрастен – 27-годишен[129].

За увеличаването на броя на българските ученици спомогна и едно странично обстоятелство. При създаването си колежът бе замислен като самоиздържащ се ако не от самото начало, то поне в обозримо бъдеще. Това означаваше, че ще се търсят ученици, идещи от по-заможните слоеве на населението на Османската империя. Това, което не се казваше в пряк текст, бе, че подборът ще осигури в бъдеще възпитаниците на Роберт колеж да заемат ръководни постове в обществото и най-ефективно да могат да прокарват американското религиозно, политическо, културно, а защо не и икономическо влияние. Ето защо бе установена твърде висока такса за обучение – 44 турски лири. За сравнение можем да посочим, че само трима от учителите с висше образование в Габровското училище получаваха годишна заплата от 114 лири, останалите – по 60 лири, а учителките – между 25 и 40[130]. Заплатите на учителите в класните училища през 70-те години варираха между 3 и 9 хил. гроша, но най-голямата част се въртеше около 5 хил. гроша годишно. Към 10 хил. гроша получаваше един началник-гара. Млад майстор в Габрово получаваше 4–5 хил. гроша, средният годишен доход на търговците от Анхиало бе малко над 6 хил.[131] От друга страна, в същото време и животът не бе особено скъп – особено в сравнение с идните десетилетия. Цените на месото бяха около грош за оката, на сиренето – един-два и т.н.[132]

Оказа се, че слоят от населението, който можеше да си позволи да плаща подобна такса, е твърде тънък. Повечето от учениците преди Освобождението идваха от подбалканските и тракийските по-заможни градове и села – Елена, Сливен, Котел,

Иван Стефанов Гешов от тежката фамилия Гешови използва добрата езикова подготовка, получена в колежа, за да се наложи като един от първите професионални дипломати на младата държава.

---

[128] *Когато Горбанов получи дипломата си, само официалната ѝ стойност бе съмнителна. Важното беше, че Хемлин вярваше в способностите му (преценката се оказа вярна – б. м., И.И.). Иначе курсът на обучение, който бе преминал, бе далеч под нивото и на най-затънтения американски колеж. Впрочем едва ли бе по-различно положението и с българските училища от епохата.*

[129] *НБКМ БИА, ф. 605, а.е. 1, л. 299.*

[130] *Цончев, П. Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934, с. 480.*

[131] *Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991, 122–123.*

[132] *Даскалова Кр. Българският учител през Възраждането, 66–67.*

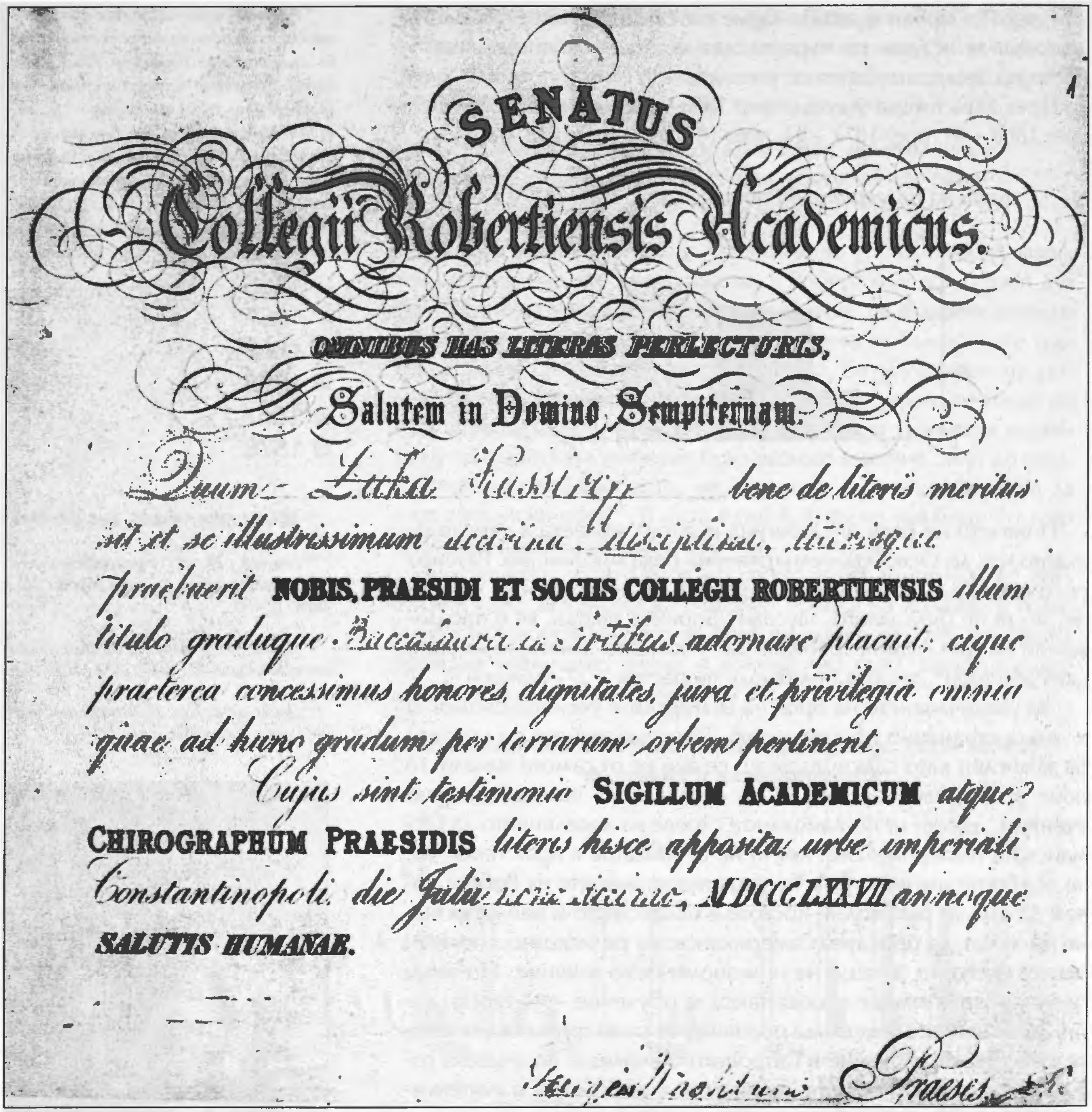

SENATUS

Collegii Robertiensis Academicus.

OMNIBUS HAS LITERAS PERLECTURIS,

Salutem in Domino Sempiternam.

Quum Luka [illegible] bene de literis meritus sit et se illustrissimum doctrina disciplina, literisque praebuerit **NOBIS, PRAESIDI ET SOCIIS COLLEGII ROBERTIENSIS** illum titulo graduque Baccalaurei in artibus adornare placuit; eique praeterea concessimus honores, dignitates, jura et privilegia omnia quae ad hunc gradum per terrarum orbem pertinent.

Cujus sint testimonio **SIGILLUM ACADEMICUM** atque **CHIROGRAPHUM PRAESIDIS** literis hisce apposita; urbe imperiali Constantinopoli die Julii [illegible], MDCCCLXXVIII annoque **SALUTIS HUMANAE.**

Georgius Washburn Praeses

При завършването си възпитаниците получаваха разкошни дипломи на латински език. Тази е на Лука Касъров, преподавател и библиограф, сам направил това, което сега правят цели колективи – първия у нас енциклопедичен речник.

Копривщица, Калофер, Жеравна, Пловдив – и произхождаха предимно от тежки фамилии – Маджарови, Гешови, Бракалови, Горбанови и др. В Роберт колеж пращаха децата си и някои от заможните и известни цариградски българи. Там учеше един от синовете на П. Р. Славейков, на Тъпчилещов и т.н. Същевременно в сравнително по-редки случаи някои от учениците получаваха подкрепата на местните общини, на църковници, на заможни съселяни и съграждани, които искаха да подпомогнат някой буден и амбициозен момък[133]. Географията на родните места потвърждава анализа, направен от Н. Генчев[134].

---

[133] *Кр. Пишурка сполучи да кандардиса владиката Доротей да дава поне известно време необходимата такса за обучението на Ангелов от Ломско. Вж. НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 1, 66–68.*

[134] *Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция, 104–119.*

Родни места на училите в Роберт колеж българи през 1863–1878 г.

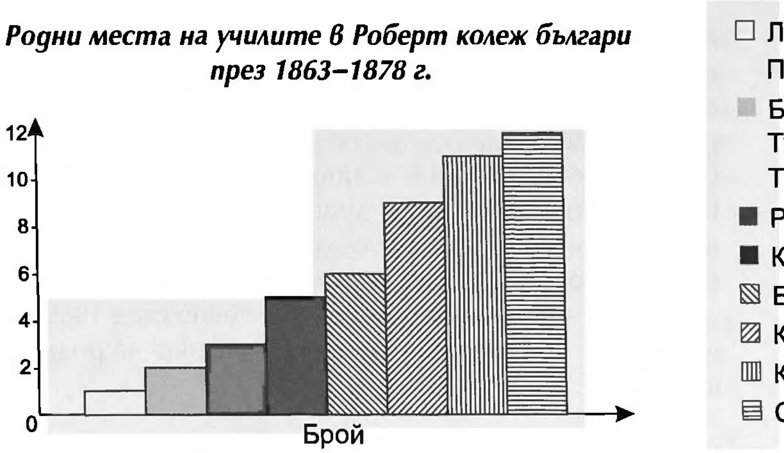

Високата такса обаче ограничаваше прекомерно обсега на американската пропаганда. По настояване на С. Хемлин Кр. Роберт, макар и неохотно, се съгласи част от учениците, но не повѐче от една трета от общия брой, да бъдат приемани с наполовина намалена такса[135].

От разрешението намазаха най-вече българите. В класа от 1866 г. например имаше 27 души. От тях седем бяха от английски произход, шестима българи, четирима арменци и един холандец. Всички българи плащаха половин такса от 20 лири. Половината такса плащаха и двама арменци. Всички останали бяха на пълна такса. С други думи, от българите Хемлин бе получил по 20 лири за обучението им, а от небългарите – средно по 34 лири. Човек би решил, че инвестицията не е дотам изгодна от финансова гледна точка, но явно роля играеха други съображения.

Петко Тъпчилещов от богатия цариградски род бе от първите приятели на д-р Константин Стоилов. Неслучайно той го привлече за частен секретар на правителството, което водеше.

Много или малко българи учеха и завършиха Роберт колеж до Освобождението? На съвременника могат да му изглеждат не толкова много. Но не бива да забравяме, че трите т.нар. български гимназии – в Болград, в Пловдив и в Габрово, дадоха в тези години само по един випуск. Общо в тях учеха не повече от сто души, а дипломиралите се се брояха на пръсти (в Габрово бяха само пет души). Според данните, изнесени от Н. Генчев и М. Куюмджиева, през Възраждането общо в чужди училища, даващи образование, еквивалентно на средното, бяха учили 1637 души. В Роберт колеж бяха 82 – т.е. към 5% от общия брой.

От всички учили в гимназиален тип институции се бяха дипломирали само 552 или 33,7%[136]. В Роберт колеж според техните сведения от общо 82 учили се бяха дипломирали 53. Всъщност дипломираха се само 45, но то все пак си е 55%*. Единствено в Юнкерското пехотно училище в Одеса, където, както е известно, военните пипат здраво, пък и таксите за обучение често бяха поемани къде от руските славянски дружества, къде от Добродетелната дружина, та финансови проблеми нямаше, процентът бе по-висок – 69%. Или един на всеки десет от българите с дипломи за средно образование беше продукт на обучението на колежа.

Само че картината изглежда доста по-различна, ако от наличните данни се махнат тези за училите в гимназиален тип заведе-

---

[135] *В спомените си третият президент на колежа Гейтс твърдеше, че повечето от учениците в Роберт колеж били в състояние сами да си плащат таксите, но ръководителите му не искали да се превърне в училище за богатите и затова съзнателно подпомагали по-бедни ученици. Вж. Gates, Frank Caleb. Цит. съч., с. 176.*

[136] *Генчев, Н. Цит. съч., с. 79, 358–364; Куюмджиева, М. Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. С.,1995, 64–65.*

** Не бива да забравяме, че данните ни за училите в колежа вероятно не са пълни, но не са пълни и данните, поднесени от Генчев и Куюмджиева. В замяна на това сведенията за дипломиралите се до 1878 г. са напълно точни, докато другите двама автори, които не са разполагали с документите на колежа, вероятно е трябвало да се предоверят и на лични спомени и подмятания.*

Стефан Матеев от Котел почина твърде млад, за да остави забележима следа след себе си.

ния преди създаването на колежа. Това за съжаление може да се направи на базата на данните на Генчев и Куюмджиева, но само съвсем приблизително. Според Генчев към 53 % от българската интелигенция е подготвена през 70-те години на XIX в. Именно това са годините, когато се дипломират българчетата от Роберт колеж. Или с други думи, ако приемем, че към 250 души са се дипломирали в последното десетилетие преди Освобождението, една пета от тях са го сторили в колежа.

След Освободителната война и особено след 1885 г. се промени рязко не само броят, но и географията на родните места на учащите.

Родни места на възпитаниците на Роберт колеж
1885–1912 г.

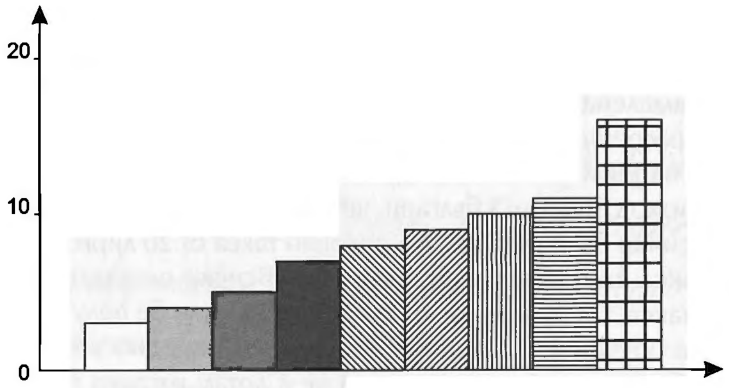

☐ Габрово, Казанлък, Плевен, Ст. Загора, Сопот
▩ Сливен, Карлово
■ Котел
■ Шумен, Търново
▧ София
▨ Ямбол, Калофер, Бургас, Севлиево
▥ Варна, Пловдив
▤ Русе
▦ Свищов

Основната разлика бе появата на могъщ блок възпитаници от столицата. При това броят им вероятно бе много по-голям, тъй като в списъка бяха отбелязани родните им места, а много от родителите им бяха използвали възможностите, предоставени от изграждането на администрацията на Княжеството, за да се преместят след Освобождението в София.

През целия период в колежа учеха сравнително малко българи от Македония. Данни за рождените места имаме за около 340 българи, учили в периода 1863–1912 г. От тях само 14 или 4 % бяха от там. Особено намаля броят им след Освобождението. Македония си остана слабо развита област. Заможните българи в нея не бяха много. Пък и Княжество България започна да предоставя голям брой стипендии за амбициозни и интелигентни българчета от областта. По-лесно и по-изгодно бе да се учи в София, Пловдив или Кюстендил, отколкото в Цариград.

Показателно е, че през 1910 г. в турския Галатасарайски лицей се учеха 16 българи, стипендианти на турското правителство, и десет – български поданици, за които първо се грижеше Екзархията, а после консулството в града[137]. Броят им бе несравним с този в Роберт колеж.

Броят на българчетата в колежа зависеше и от политическите кризи, които разтърсваха империята и Балканите като цяло. Събитията около Освободителната война рязко промениха ролята на американското училище в българското образование. От едва ли не единствената образователна институция, която даваше сравнително качествено образование на нивото на западноевропейските гимназии и разположена близо до българските земи, той се превърна в една от немалкото институции от този тип. При това от София само в изключителни случаи даваха стипендии за обучение. Презумпцията беше, че той си е училище за заможни хора, които не се нуждаят от обществена подкрепа.

---

[137] *ЦДИА, ф. 321, оп. 3, а. е. 1, л. 31.*

Една от първите задачи на новото княжество бе да реорганизира образователната си система, да я издигне на по-високо, сравнимо с европейското ниво, да я направи конкурентноспособна. Тя трябваше да осигури достатъчно на брой сравнително добре подготвени кандидати за местата в средния и висш ешелон на българската бюрокрация. Още през учебната 1878–1879 г. в Княжество България отвориха вратите си за ученици близо 1100 училища. В тях бяха записани почти 60 хил. деца. И тòва стана след разрухата на войната, когато десетки по-големи училищни сгради бяха изгорени.

За новите управници образованието бе ключът към щастливи далнини за нашия народ.

За амбициозните родители и синове – бъдещето на завършилия средно образование не само изглеждаше осигурено, но и даваше добри перспективи за служебно израстване.

Неслучайно и в Княжеството, и в Източна Румелия веднага бяха приети правила, по силата на които задължителното и безплатно образование стана от три на четири години. Само в Източна Румелия имаше две мъжки реални гимназии – в Пловдив и Сливен. Те започнаха през 1879 г. с по-малко от 300 ученика, за да стигнат през учебната 1884/1885 г. до 1100 ученика. В Княжеството гимназии имаше в големите областни градове.

Огромна бе ролята в това отношение на Константин Иречек, който в първите няколко години след Освобождението положи големи усилия не само за възстановяването на системата, на която военните действия бяха нанесли тежък удар, но и за съобразяването ѝ поне до известна степен с европейските модели. Показателно е, че най-много българчета в колежа имаше през 1880–1883 г. Потресът от военните години минаваше, но не всички училища бяха възстановени, а реформата още не бе задействана.

Може би имаше и друга причина.

За разлика от предосвобожденския период, когато в печата трудно би се намерила хулна дума за Роберт колеж, положението съвсем не бе такова след 1878 г. Отвреме навреме във вестниците, а и сред обществеността въобще, начеваха кампании срещу колежа, срещу типа образование, който той даваше, срещу знанията и морала, които възпитаниците му възприемаха. Иван Танчев подробно е проследил тези атаки в една своя статия. Трудно е да се каже обаче доколко критикарството имаше премислена политическа цел; не можеше да се прецени доколко гонеше определена политическа изгода и можеше ли да бъде свързано с определени социални среди. Танчев е склонен да

Марин Маринов от Русе, който след Освобождението избра военната кариера, се бе сближил доста с княз Александър I. Почина от раните, получени в Сръбско-българската война от 1885 г.

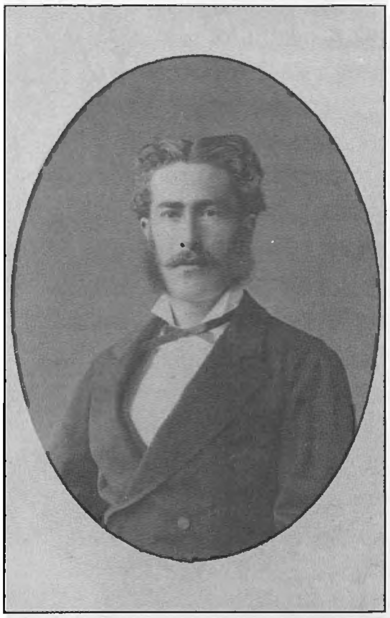

Теофил Икономов от Търново принадлежеше към огромната кохорта възпитаници, които, без да изпъкват с нищо особено, тихо и незабележимо дадоха своя дял при подготовката на успехите на България в края на XIX и началото на XX в.

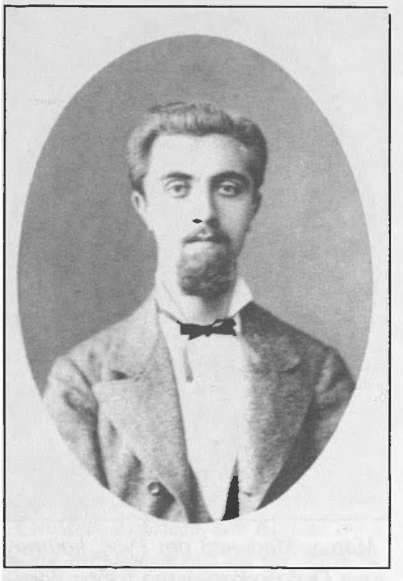

Анастас Стоянов от Шумен бе един от първите професионални композитори у нас.

мисли, че зад атаките стояха определени русофилски, православни консервативни среди. Основание за подобни изводи не липсват. Но въпросът за атаките срещу Роберт колеж не би следвало да се извежда извън контекста на обществените нрави в България. За съжаление струва ми се, че всеки изследовател, посветил се на историята на дадена образователна или културна институция – било тя Висшето училище в София, било бъдещата Художествена академия, било дори някои от гимназиите – Първа мъжка софийска или Търновската девическа – ще намери в печата достатъчно атаки или дори хули срещу преподавателите, или срещу основната концепция на институцията, или срещу учебните програми и т.н. Думата ми е, че без да се пренебрегват нападките, не би следвало да им придаваме прекомерно значение. В печата през онези години не липсваха колоритни нападки и срещу френските възпитаници, научени най-вече на абсент и как да закачат момите, и срещу дървените философи, получили възпитание в Германия. „Философ от Хайделбергската школа – не може да раздели кола слама на два вола", презрително процеждаха някои съвременници. Професорите в благопристойния немски град доста биха се удивили, ако разберяха, че според някои българи това селскостопанско упражнение трябваше да е насоката на лекциите им за Кант или Лайбниц.

През 1883 г. в. „Славянин", излизащ в Русе – печатен орган, който в историята на българската журналистика остана с не особено доброто си ниво и с общата неприязън към Европа, поде атака срещу колежа. Според автора на нападките съдържанието на преподаването се разминавало с предлаганата програма. То наблягало на протестантския прозелитизъм, а и било прекалено скъпо. В крайна сметка дипломантите не знаели добре английски, нямали необходимата общообразователна подготовка и били похарчили повече пари, отколкото щяло да им струва обучението в западноевропейски университети[138].

Мисионерите в България опитаха да отговорят на атаката. На тяхна страна бяха вестниците „Южна България" и „Марица" в Източна Румелия, в които бяха силни позициите на вече завършили колежа. Според тях училището

> *„носи вече български характер, при все че над зданието му се развява американското знаме".*

Самите мисионери публикуваха открито писмо. В него скромно отричаха да са извършили нещо особено за напредъка на българщината. Той бил дело на самия български народ, а те само го подпомагали в рамките на своите ограничени възможности[139].

Заглъхналата кампания бе подета наново след пет години и то пак във в. „Славянин". В. Карайовов от Скопие, сам завършил колежа през 1881 г. (плащал половин такса) и работил след това като учител в Прилеп, Битоля, Самоков и Тулча, отричаше цялостната роля на колежа с аргументи, които биха харесали на най-твърдите следовници на марксизма години по-късно. Според него

---

[138] *Танчев, Ив. Българи в американските учебни заведения в Цариград, с. 3, 96.*

[139] *Зорница, XIV, № 12, апр. 1883.*

> *„мисията на протестантската пропаганда между нас не е нито образователна, нито религиозно-нравствена, а просто политическа“.*

Забравяйки, че той самият е негов възпитаник, твърдеше, че от училището излизали хора с „ограничен ум“ и с „испорчен характер“. С инвективи, характерни за епохата, той подчертаваше, че в крайна сметка колежаните се отличавали със своето „лицемерие“, „високоумие“, „незачитание българщината“. Дотук ставаше въпрос за морала, който можеше да интересува, но можеше и да не интересува някои родители. Това, което със сигурност интересуваше всички, бе нивото на знанията и стойността на получаването им. Според автора

Борис Станчев от Търново, завършил през 1888 г.

> *„освен гдето имат много по-ограничени познания от нашите гимназисти по математика, естествените науки и историята, робертколежките възпитаници не притежават при това и самостоятелен критически ум“.*

Най-острата атака се основаваше на природната стипцавост на българина. Карайовов завършваше с емоционалния призив:

> *„След подобно изложение вервам, че българските родители ще престанат да изпращат синовете си в Роберт колеж, гдето иждивяват за тех обикновено по 40, 60, 80 и 100 лири на година, и то не за друго, а да съставят синовете им за себе си високо мнение, че знаят всичко, понеже са учили в странство.“*[140]

Известно основание критиките имаха, макар зад злостта на бележките да прозираше лично разочарование.

Това, което действително жилеше в нападките, бяха обвиненията в религиозен прозелитизъм, в скъпотия и в непригодност на преподаваните знания в български условия. Прозелитизъм в колежа имаше, но той бе много внимателно експониран. Нито един от неговите бивши възпитаници не отправи подобно обвинение срещу преподавателите си. А и те бяха наясно, че това може да е основното обвинение срещу тях, та се пазеха като дявол от тамян от него. В подробните спомени на Уошбърн няма и намек за тези кампании, докато немалко място е посветено на неприязънта на арменската или гръцката църква. С други думи, кампаниите си бяха за вътрешна българска употреба – преподавателите в Цариград не ги и забелязаха. Но все пак прав е Танчев, когато пише, че след прекратяването на поредната кампания броят на българите в колежа наново се увеличавал.

Класът на Роберт колеж от 1885 г. Сред него българите Н. Балджиев от Пловдив, Самюел Беджет, Иван Бешков от Свищов, Георги Георгиевич от Варна, Христо Димитриев от Щип, Жеко Жеков от Варна, Стефан Киров от Стара Загора, Лука Пранджов от Копривщица, Апостол Руевски от Свищов и Лило Яковов от Свищов бяха повече от половината дипломирани.

През 90-те години на XIX в. в българското образование бяха направени поредните реформи – този път на Г. Живков, последвани от опитите за преобразования, прокарани от Константин Величков и най-вече от проф. Иван Шишманов. В редица български градове действаха немски,

---

[140] *Родолюбец, VII, № 9, 24 ян. 1889; № 9, 7 февр. 1889; Танчев, Ив. Българи в американските учебни заведения в Цариград, 96–97.*

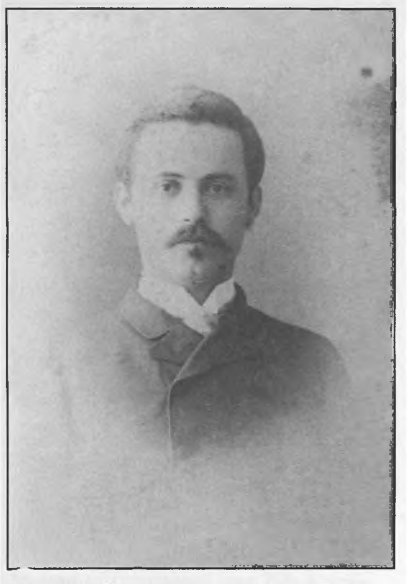

Петър Константинов от Търново, завършил колежа през 1887 г.

френски и американски училища, в които широко бе застъпено изучаването на съответния език. Крайният резултат бе една образователна система, която вероятно бе най-модерна на Балканите, но стесняваше обсега на въздействието на Роберт колеж.

През 1901/1902 учебна година в Княжество България имаше девет мъжки гимназии (с реален и класически отдел в София, Пловдив, Русе и Варна, а само с реален във Видин, Габрово, Разград, Сливен и Търново). В тях работеха общо 293 учители. От тях 88 бяха първостепенни. Близо 130 учители преподаваха само един, 124 – два и едва 26 – три учебни предмета. Общо в мъжките гимназии без педагогическите училища се обучаваха повече от 5000 младежи. През 1902 г. зрелостни изпити бяха положили успешно 582 души[141]. Къде можеше да се сравнява с тях Роберт колеж, в който през същата тази 1902 г. учеха едва 28 българчета.

В навечерието на Балканските войни в колежа постъпваха между 20–35 кандидати – бройка, три пъти по-ниска от тази през 80-те години на XIX в.

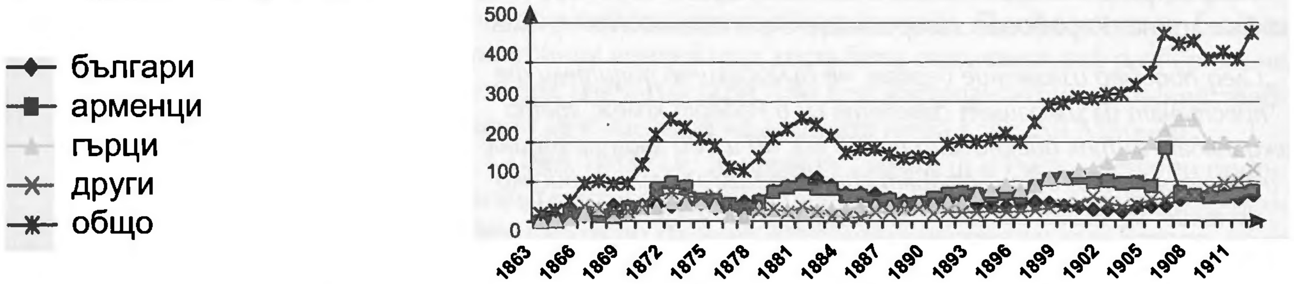

Най-висок бе делът на българчетата от общия брой възпитаници на колежа през 1868–1870 г., когато достигна 43 %, в годините на Източната криза 1875–1878 г., когато бяха до 39 %, и в годините след Освобождението – 1881–1883 – до 45 %. В началото на XX в. вече не можеха да надминат 10 %.

Не беше по-различна тенденцията и при завършилите колежа. През целия период 1879–1912 г. българите запазиха цялостното си превъзходство над арменците и гърците.

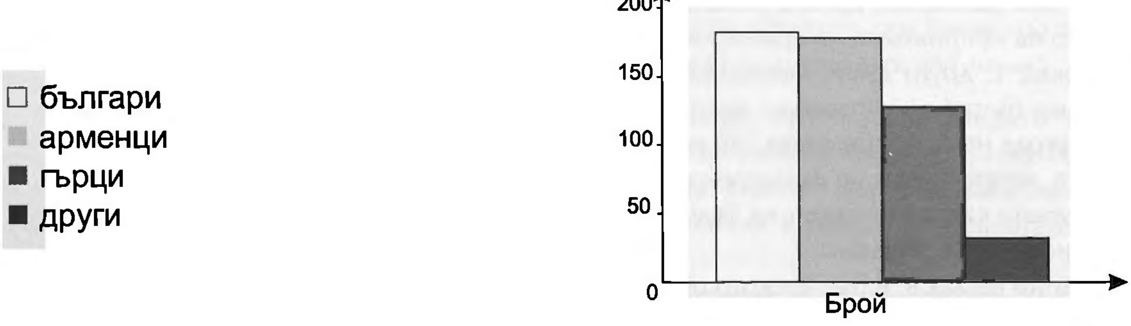

Но картината изглежда доста различна, ако разделим периода на две половини. Разбира се, разграничението е съвсем условно, но все пак държи сметка за утвърждаването и модернизирането на училищната система в страната. В края на XIX в. вече бяха завършили реформите на Живков. Съответно намаля и броят на българите дипломанти от колежа. През втората половина на периода те изоставаха значително след гърците и арменците. 1906 бе първата година, когато сред завършващите българин нямаше. С известно чувство на примирение Уошбърн отбелязваше: това означавало вероятно, че колежът е изпълнил задачата си по отношение на България и от този момент насетне тя разпервала самостоятелно криле.

---

[141] *Училищен преглед, VIII, № 6–7, 1903, 219–238.*

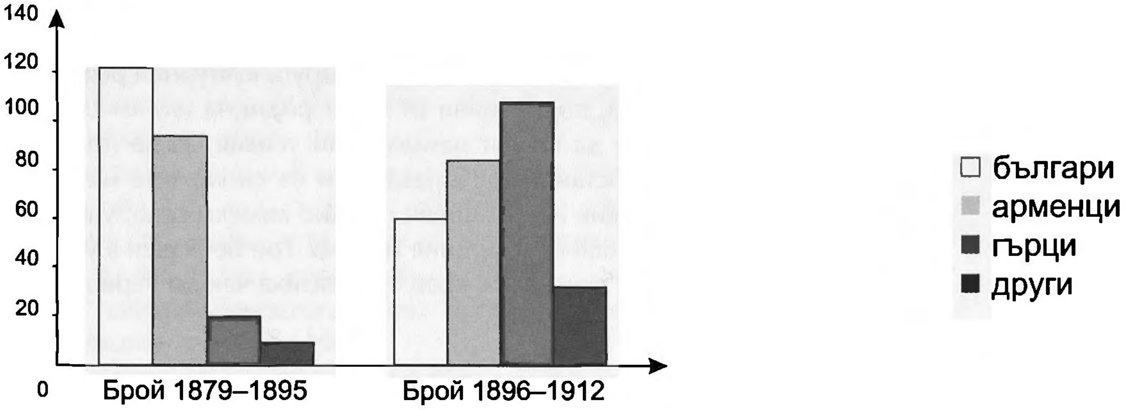

С други думи, надмощието на българите изчезна към края на XIX и началото на XX в. Рязко се увеличи броят на гърците. Човек се чуди дали не си дадоха среща два фактора – постепенното изчезване на подозрението към българския характер на училището и засилващата се именно през тези години гръцка емиграция в Съединените щати. За родителите, които се надяваха синовете им да подхванат печеливш бизнес в Северна Америка, колежът даваше добра основа на познаването както на английския език, така и на северноамериканската образователна система. Броят на арменците, които нямаха своя национална държава и изградена образователна система, си оставаше сравнително стабилен.

Ежедневието на колежаните

Българите пристигаха в колежа от семейства с различни навици, с различна култура на поведение. Нямаме основания да се съмняваме в общия извод на Н. Генчев, че най-богатият слой на българското общество дава процентно най-голям брой интелигенти. В още по-голяма степен то се отнася за Роберт колеж, в който високата – едва ли не забранителна такса за обучение – предопределяше преобладаването на деца от заможни семейства. Повечето от тях бяха получили възможно най-доброто вече образование в българските земи за тяхната възраст. Константин Стоилов например бе учил в Пловдив. М. Маджаров бе прекарал няколко години първо в класното училище в родния си град (откъдето спомените му не бяха особено добри), а после и в класното училище в Пловдив. Единият идеше направо от културната атмосфера на Пловдив. Другият – от подражателската култура на Копривщица. Този тип ученици имаха най-малко трудности в новата среда. Те имаха и културни привички, и навици за учене, и бяха навикнали на космополитна атмосфера, макар и на много по-ниско ниво от Цариград (преди да се озове в Роберт колеж Маджаров бе изръшкал доста свят. Бе ходил и до Божи гроб – едно от най-продължителните пътувания, възможни за съвременниците).

Но в колежа имаше и макар и не толкова много на брой българчета, които идеха от съвсем друга културна среда. От бедни семейства, подкрепяни от богат роднина или от общината, те трябваше да правят неимоверни усилия, за да привикнат към новата обстановка. Поразителни са спомените на Алекси поп Ангелов, син на свещеник от едно ломско село, ученик в колежа през 1868 г., за родния му дом. Той бе роден в уземна къща, каквито в родния му край се запазиха чак до първото десетилетие на XX в.[142]:

> *„Жилището им, къщата, в която аз се родих и отраснах, беше един бурдел в земята, което се различаваше от пещерата на пещерния човек с това, че пещерата, издълбана от природата с природен покрив, а нашата къща бе изработена от човешка ръка в най-примитивна първобитност.*
>
> *Изкопан в земята трап в продълговата четвероъгълна форма, дълбок в земята до един и половина метра, дълъг около осем метра, широк до три метра; по средата на този трап поставени три или четири сохи, издигнати около един метър над трапа; на тия сохи поставено било (едно дебело гуруново дърво), на него наредени от двете му страни мартаки (мертеци), на които единият край лега върху билото, въз бреговете на къщата по дължината и имаше изправени сохи, дигнати около 30 см над брега; на тия сохи поставени постранки (дебели дървета) и на долния си край мартаките легаха върху постранките.*
>
> *Напреко имаше напречни греди, на всека от тех поставени „попове", на които легаше билото; на две от тия греди се крепеше коминя, на мартаките наредени клонове от гора с шумата да задържи боклук (по-заможните хора туряха леси или тръст, докарана от близките блата); върху клоновете с шумата е натрупан дебел пласт слама и върху нея се покривът с дебел слой пръст (изкопана от трапа).*

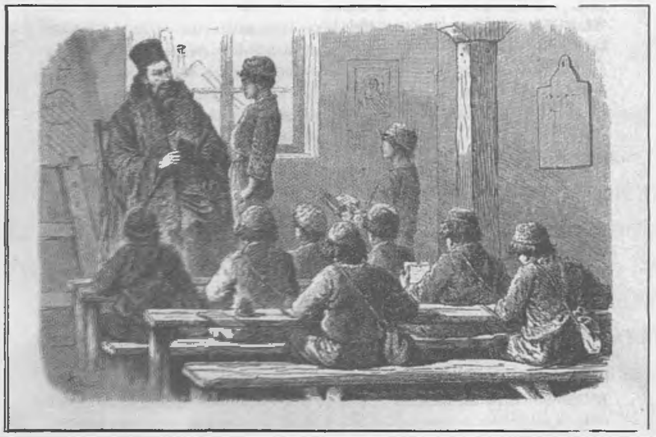

Поне част от българчетата, които пристъпваха преди Освобождението прага на Хемлин хол, бяха получили първоначалното си образование в килийни училища.

---

[142] *Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1901/1902 год. Враца, 1902, 32–33; Кунева, М. Взаимоотношения в материалната култура между балканджиите от Троянско и населението от Ловешко в края на XIX и началото на XX век. – Исторически музей, Ловеч. Известия. Т. I. Ловеч, 1995, с. 62.*

Така се образува покрива за зимно време топъл, а за летно – прохладен.

И това е целата постройка на къщата, без никакви прозорци. Светлината идва из куминя и из гривицата (входа на къщата). Гривицата на нашата къща гледаше към пладне, куминът беше поставен тоже на южния ѝ поребреник, почти на средата на къщата.

Под куминя до брега беше огнището с пезули от двете му страни, в единия пезул стоеше оцетника (земляна стомна), в другия закрепваха гърнето с яденето; в брега (дувара) на къщата до огнището имаше издълбана пещ, в която се печеше хляб за добри дни...

Светлина вкъщи влизаше само из кумина, от вратата, и да ги оставим отворени, не светеше, защото гривицата беше дълга и ниска. Свиваха сенико всички, когато влизаха вкъщи, и пак много пъти си блъскаха главата от склапачите и мартаките на гривицата....

На щита на къщата имаше през целата ѝ ширина одър от плет (леси), на който спехме почти всички. Постилката ни беше малко сенце, което често пропадаше през лесета и се губеше, и на него послана черга, прътена и изтъкана от конопени клъйчища...

Тук спехме само зиме, докато немахме зимник биволски, а летно време от Благовец дори до Рангелов ден спехме навън, на двора или под сайвантчето до коша."[143]

Той бе започнал трудния си път в науката седемгодишен, когато в селото бе цанен първият в историята учител. За учебници или тетрадки и дума не можеше да става. Учителят написал на ученолюбците

„аз-буке на една дъсчица с дръжка като малка лопатка".

Това им бе обучението за цялата зима. После се изпедепца в по-сложните науки – наустницата, псалтира, „най-проста аритметика", после в още по-сложните – баща му го прати да пасе овце. Все пак имаше късмет. Петнадесетгодишен постъпи ученик в Лом при Никола Първанов, завършил висше образование в Белград. При него учеха гражданско учение, българска граматика, църковна история, закон Божи, българска история, землеописание, космография, физика, аритметика до сложно тройно правило, френски, немски и турски език. Всичко – преподавано от един и същи човек. Имаше прогрес и по отношение на учебниците. Класът разполагаше с една физика и една българска история, вероятно собственост на самия учител. Всичко останало преподавателят диктуваше, а учениците кое записваха, кое не[144].

---

[143] *НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 1, л. 53.*

[144] *Пак там, л. 63.*

От дете, израсло в тази стерилна културна среда, далеч дори от такива второстепенни възрожденски образователни среди като Лом и Ловеч, се очакваше три години след напускането на своята обичайна среда да се занимава с химични и физически опити, да учи два или три чужди езика, да чете работите на Платон и на Кант. В края на 60-те години, когато Алекси постъпи в колежа, в него се преподаваха следните предмети:

> *Приготвителен отдел*
>
> *умствена числителница, школска числителница, университетска и елементарна геометрия, естествена история, физическа и политическа география, турски език, английски език, български език* и френски език*
>
> *Първа година*
>
> *начална алгебра, университетска алгебра, диплография (сметководство), древна география, древна история, история на Византийската империя, български език, английски език, френски език, турски език*
>
> *Втора година*
>
> *геометрия, тригонометрия, инженерство, зоология, физиология и хигиена, ботаника, история на средните векове, история на новите времена, английски език, българска история и литература, славянска литература, френски език, арабска граматика*
>
> *Трета година*
>
> *аналитическа геометрия, изчисления, мореплаване, физика, химия, търговско право, история на Турция, история на САЩ, творчеството на Шекспир, българска история и литература, славянска литература, френски език, арабска граматика*
>
> *Четвърта година*
>
> *астрономия, математика на астрономията, аналитична химия, геология, минералогия, количествен анализ, умствена философия, доказателства от Палей (теология – Б. м., И. И.), история на философията, международно право, история на цивилизацията, философия на историята, парламентарна история, славянска литература, френска класическа литература, английски език, търговска кореспонденция на турски език* [145].

Удивителното е, че децата се справяха и то се справяха не зле с изискванията. Алекси, който прекара само две години в училището, тъй като владиката Доротей му спря обещаната издръжка**, пишеше до преподавателите си на съвсем сносен английски. Напълно приличен бе английският и в писмата на Иван Славейков. На 8 септември 1867 г. бъдещият министър-председател на България Константин Стоилов отбеляза в днев-

---

* *За гърците и арменците, разбира се, гръцки и арменски.*

[145] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1. Това е програмата в началото на 70-те години на XIX в.*

** *Не само това, но после си поиска с връхнина иждивените средства, та баща му с години не можеше да се наплати.*

Роберт колеж през 80-те години на XIX в.

ника си, че тръгва за Цариград, „за да се уча“[146]. Там завари още петнадесет момчета като него, обладани от същата страст. Това бе класът от 1867 г. – „най-силният клас“ в историята на колежа, както пишеше в спомените си Уошбърн, който бе преподавал комай половин век в училището, та имаше с какво да сравнява.

И действително българчетата се учеха много старателно. Според М. Маджаров това се дължало на факта, че живеели в пансиона и се занимавали под ръководството на учителите, както и на по-здравите нравствени традиции в българските семейства. Навярно имаше и други причини. Късият период на т.нар. Късно възраждане бе истински взрив на творческа енергия за българския народ. Такива периоди, обикновено не много дълги, имат повечето народи. У нас той завърши до голяма степен щастливо – създадена бе самостоятелна българска държава. През тези години изчезваше старото отношение към образованите, намерило анекдотичен израз в спомените на Славейков: как чорбаджиите сравнявали труда на учителя с този на селския говедар. Образованието обещаваше по-добри гаранции за бъдещето*. Едва ли много от възпитаниците на колежа се бяха замисляли за това, че за тях като българи и като християни отреденото им място в управленската система на Османската империя е съвсем ограничено.

Вестник „Македония“ с гордост отбелязваше изявлението на американския посланик в Цариград, присъствал на годишните изпити, че българите се проявявали най-добре в колежа в сравнение с другите народности[147]. Това се потвърждаваше и от една запазена тетрадка-бележник на класа, завършил през 1875 г. Петима от българите в него (Александър Людсканов, Тодор Иванчов, Светослав Тъпчилещов, Георги Стефанов, Г. Манов) бяха сред първите шестима по успех. Най-висока оценка – 98,5 от сто възможни имаше Людсканов[148].

> *...Българските ученици се отличаваха от другите по своята разсъдлива способност. Пропорционално с числото на всяка една народност българите бяха най-силни по математика, философия и положителни науки. През всичкото време, докато аз бях в школата, българските ученици пропорционално най-много достигаха до последния клас и свършваха учението си задоволително. В долните класове болшинството беше изобщо на другите народности, но в последния клас то бе всякога българско...*
>
> *При преминаването на двата последни класа учениците бяха длъжни да държат писмен изпит по математика, което плашеше мнозина от дру-*

---

[146] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I. С., 1996, с. 25.*

** Бащата на М. Маджаров обаче, тежък търговец, имаше „несимпатично“ отношение към образованието. За него то бе само средство за увеличаване печалбите на търговеца.*

[147] *Македония, IV, № 69, 1870.*

[148] *ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 96, 1–4.*

гите народности. Българите бяха по-скромни и по-малко изложени на изкушения. По коледните и великденските ваканции те оставаха в училището и се занимаваха с четене, а през лятната ваканция си отиваха в провинциите на България, гдето се ползуваха не само с чист въздух, но и с чиста нравствена атмосфера. Само двама българи се провиниха в безнравствени действия и самите ученици българи въстанаха против тях и изискаха изпъждането им[149].

Greek.
Armenian.
Austrian.
French.

Колежани от различни националности в края на 80-те години на XIX в.

Учебната година начеваше около 15 септември. Месец по-рано в българските, гръцките, арменските, еврейските и турските вестници в империята се появяваха обявления на управата, напомнящи на родителите изгодите, които биха имали, ако чедата им постъпят в колежа[150]:

> *Роберт колеж — обявление*
>
> *Годината ся захваща на 3/15 септемврий. Всичките науки ся преподават на английски. Турски, арменски, български, гръцки, френски, германски и италиянски ся преподават от особени професори.*
>
> *Един пълен курс ся следва по математика и гражданско землемерство (инджинерство), физика, механика, химия, геология, минералогия, физиология и други естествени науки, древня и нова история, латински, политическа икономия, търговско и международно право, философия и други клонове на науки, които обикновено ся преподават в върховните учебни заведения.*
>
> *Преподава ся и педагогика.*
>
> *Училището е снабдено с една библиотека от 6000 тома, с сбирки от естествена история и с всекакъв вид уреди за практичното изучване на естествените науки и на математиката.*
>
> *Училищната диплома ся припознава от правителствата и университетите в Америка и Европа.*
>
> *Учениците от приготовителното отделение ще да бъдат под строг надзор дене и нощe.*
>
> *Онези, които желаят по-подробни сведения, нека ся отправят до Г-да C. S. Hanson & C-ie* [151].

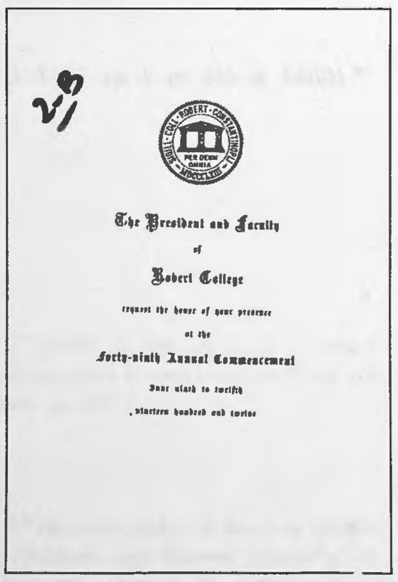

The President and Faculty
of
Robert College
request the honor of your presence
at the
Forty-ninth Annual Commencement
June ninth to twelfth
, nineteen hundred and twelve

Покана за тържественото откриване на учебната 1912/1913 г.

Годината привършваше с изпити обикновено в последните дни на юни или първите дни на юли. Учениците имаха право на коледна и великденска ваканция. Някои си заминаваха по родните места, ако бяха наблизо – зер Цариград тогава влизаше в обживяното културно пространство на българина (от Копривщица до Цариград преди Освобождението стигаха за петнайсет дни). Други не искаха да харчат напразно с труд спастрените от родителите им парици, та прекарваха в пансиона. Всички си заминаваха за дългата лятна ваканция[152]. Единственото изключение бяха тежките лета на 1876 и 1877 г.

---

[149] *Маджаров, М. Спомени, 283–290.*

[150] *Зорница, XXXI, № 3 авг. 1885.*

[151] *Пак там, I, № 31, 30 юли 1876.*

Денят в колежа започваше рано. Сутрин в 6,30 ч. удряше звънецът за ставане. Директорът четеше молитва. Отсъствалите от нея губеха правото си на закуска. Обядваха в 12,30 ч., а вечеряха в 6 ч. Лягаха в 10 ч. Яденето може и да не отговаряше на вкусовите изисквания на някой френски chef, но бе в общи линии задоволително. Все пак лакомства и глезеници липсваха, та някои от възпитаниците държаха разядки в шкафчетата си – практика, която вероятно донасяше за увеличаването на населеността на иначе чистите спални помещения с гризачи. Една комисия бе открила в някои чекмеджета плесенясала пастърма. А и продавачи на сладкиши, на боза, на баклава и ашуре, разчитайки на апетита на младостта, бяха струпали барачки пред входа на сградата. В три следобед пак директорът откриваше двата часа, посветени на Библията. В тях учениците пееха псалми, разискваха въпроси на библейската история и география. Маджаров, сам силно традиционно религиозен, бе запазил добри спомени за часовете. Смяташе, че възпитателите им правели специални усилия да избегнат всяка протестантска насоченост на тълкуванията си, за да не отблъснат учениците си. Доколкото може да се разбере от материалите, с които разполагаме, мюсюлманите бяха освободени от това задължение.

Учениците спяха в големи спални, на кревати с широки проходи между редиците. До тях бяха разположени стаите на възпитателите, които и нощем бдяха над поведението им. За пет, шест или седем години обширният двор на Роберт колеж ставаше техен свят (заграден бе чак към края на века). По принцип бяха задължени да говорят само на английски помежду си, но малцина спазваха това правило извън учебните зали.

За повечето българи турската столица е град с мек и приятен климат. Така мислеха и учениците преди да се озоват в нея, но действителността горчиво ги разочарова. Една зима неколцина пътници бяха разкъсани от вълци току под стените на колежа. Дълго в спалните не бе предвидено отопление, та зимните дни и нощи всички дружно тракаха зъби. Във всяка класна стая имаше само по една желязна печка. Учениците я тъпчеха с дърва догоре, но температурата не се повишаваше съществено. В междучасията ставаха препирни за място близо до нея. Едната страна на щастливците – обикновено по-ячките – се изпичаше, докато другата мръзнеше. Тоалетни и то добри за времето си имаше, макар на управата на колежа да трябваха тридесет години, за да получи разрешение да прокопае отходен канал до Босфора. Дълги години сериозен проблем бе снабдяването с вода. Навремени тя не стигаше за друго, освен за пиене и готвене. Кладенецът бе с недостатъчен дебит, а резервоарите за събиране на дъждовна вода невинаги се пълнеха. Едва през 1900 г. колежът се включи в градския водопровод. Още в началото на 70-те години бе направен

---

[152] *Учениците опитваха да убедят княжеското представителство в Цариград да настоява за правото им да пътуват с половин такса по железопътните и параходните линии. Подобно право имаха учениците от Галатасарайския лицей и другите, смятани за правителствени учебни заведения. Случаят с частния колеж бе по-сложен, макар желаещите да се възползваха от привилегията и да издигаха аргумента, че след като бил създаден със султанско ираде, и американският колеж трябвало да се ползва от същите права. Вж. ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 108, л. 33, 8 юни 1887. Българският представител действително бе ходатайствал и представителите на Източните железници и на параходната компания „Лойд“ бяха приели да издават билети на учениците с половин цена. Вж. пак там, л. 34, 11 юни 1887.*

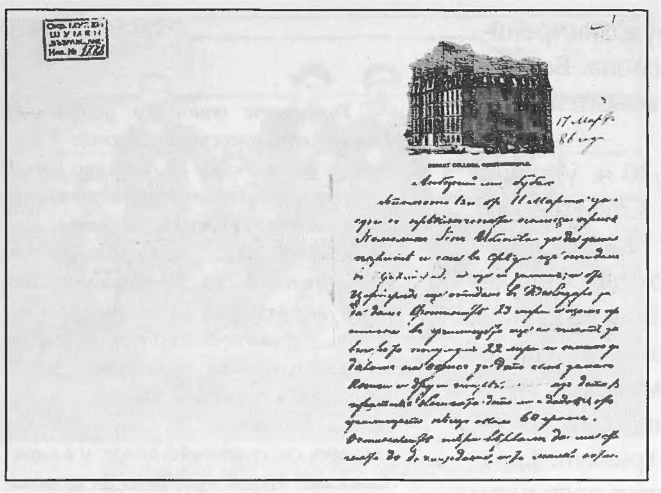

Бланките, на които децата пишеха писмата до домашните си

опит да се въведе задължителна униформа. Той бързо пропадна – нововъведението не хареса на учениците, а родителите им не искаха да се охарчват допълнително.

Една от тегобите и същевременно удоволствията на битието на колежанина бе кореспонденцията с домашните. Не бе леко на ученика да прекарва толкова дълго време далеч от родния си град и село, но постепенно тъгата в писмата намаляваше, изтривана от привличането на големия град.

В колежа децата още от невръстна възраст трябваше да се приучват сами да разполагат с финансите си. В онези години бе трудно да се прехвърлят редовно пари. Колежанинът знаеше, че това, което родителите са турили в джоба му през септември, трябва да го изкара до края на учебната година. След Освобождението се притуриха и други проблеми. Вече парите бяха прехвърляни от България в друга държава, в Османската империя. А тя, както си е редно, искаше да намаже от транзакцията – удържаше тлъста комисионна. Та българчетата оттогава май утвърдиха славата си на усърдни контрабандисти – по всевъзможни начини прехвърляха, криеха парите, изпращани им от родителите[153].

Неизбежни бяха търканията между деца и младежи между десет и двайсетгодишна възраст, принудени да живеят заедно – между новопостъпилите ученици – „зайците“, и тези от горните класове. Третият президент Гейтс опита да реши проблема. Той отдели подготвителния отдел в нова сграда, новопостъпилите спяха в отделни спални и имаха отделни учители.

Дълго време колежът нямаше свой лекар. При епидемиите, а епидемии имаше редовно, самите преподаватели изпълняваха ролята и на доктори, и на болногледачи. Искреността на грижите, които полагаха за болните, компенсираше донейде липсата на специализирано медицинско образование, но понякога усилията им не помагаха.

В Роберт колеж спортът бе застъпен на много по-високо ниво в сравнение с българските училища. От една страна, това бе отражение на англосаксонската колежанска традиция. От друга, преподавателите изповядваха философията на епохата и смятаха, че ако момчетата изразходват достатъчно енергия в спорта, ще забравят за поривите на телата си. Отборът по крикет, който се състоеше от българи, гърци и арменци, в две поредни срещи, за голямото изумление на противниците си, разби отбора на един британски кораб, който посещаваше турската столица. Според Уошбърн и в спорта българите проявявали същата встрастеност и усърдие, както и в ученето. Заради тях трябвало да разтурят отборите по крикет и футбол, защото вземали спорта толкова на сериозно, че им пречел на ученето[154]. Но отношението на Уошбърн към спорта бе само уважително и нищо повече. Самият Гейтс пък бе енергичен спортист. По негова инициатива бяха създадени нови отбори по футбол, по волейбол, по лека атлетика и тенис. Играеше се бейзбол. Построени бяха и две игрища за тенис. Дори на хълма над колежа положи основите на бъдещ терен за голф.

---

[153] *ДА Шумен, ф. 648k, оп. 2, а.е. 1, 3, 14 февр. 1887.*

[154] *Pears, E. Цит. съч., с. 13.*

Футболният отбор на колежа през 1900 г.

Обучението продължаваше четири часа сутрин, два и половина часа следобед и час и половина вечер. Вечерните занятия бяха предвидени за самоподготовка, но и тя ставаше под неотстъпното внимание на възпитателите. Позволение да напускат колежа и да отидат в града получаваха трудно – обикновено в съботите следобед (в неделя имаше прекалено много молитви) или на празници.

Годината завършваше с продължителни и тежки годишни изпити. Те продължаваха понякога до две седмици. Още в самото начало д-р Хемлин бе приготвил програма за препитването на първите випуски. Идеята бе те да отговарят поне в общи линии на изискванията на американските колежи, макар и подправени със специфичните за условията на Османската империя учебни дисциплини:

> *Понеделник*
>
> *Подготвителни препитвания по различни езици в областта на граматиката, аритметиката, географията, преводи от и на английски, гръцки, френски, български, арменски, турски.**
>
> *Вторник*
>
> *Препитване по арменски и турски. Рецитация и написване на есета на арменски и турски. Изнасяне на слово на арменски от кандидата за степента „бакалавър на изкуствата“.*
>
> *Сряда*
>
> *Препитвания по гръцки и френски, предимно по гръцки. Рецитации и написване на есе на гръцки.*
>
> *Четвъртък*
>
> *Препитвания по български, френски и латински. Рецитации на български и френски. Изнасяне на слово на български от кандидата за степента „бакалавър на изкуствата“.*
>
> *Петък*
>
> *Математика, умствена, морална и естествена философия, политическа икономия, химия на английски език.*
>
> *Петък вечер*
>
> *Състезание по рецитация на френски и английски.*
>
> *Събота*
>
> *Изпити на кандидатите за степента „бакалавър на изкуствата“. Слова на английски, френски, гръцки, български, арменски и турски.*

** Не може да се разбере кой е бил инструктор по български език до този момент. Най-добре от мисионерите български е знаел д-р Алберт Лонг, но едва ли достатъчно, за да преподава, още по-малко да изпитва на него на колежанско ниво.*

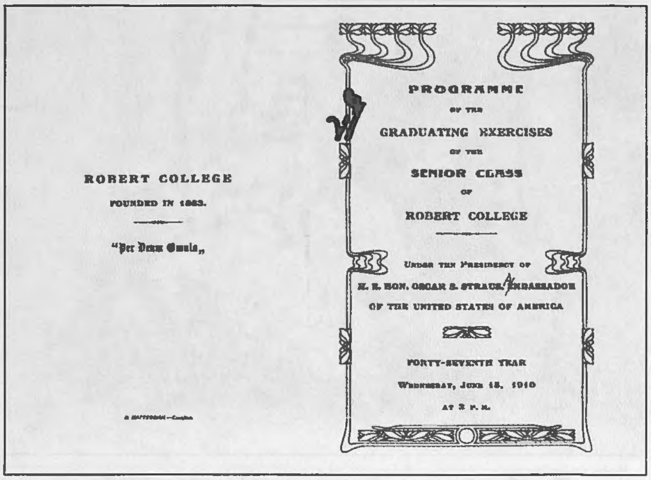

ROBERT COLLEGE
FOUNDED IN 1863.
“Per Deum Omnia„

PROGRAMME
OF THE
GRADUATING EXERCISES
OF THE
SENIOR CLASS
OF
ROBERT COLLEGE

UNDER THE PRESIDENCY OF
H. E. HON. OSCAR S. STRAUS, AMBASSADOR
OF THE UNITED STATES OF AMERICA

FORTY-SEVENTH YEAR
WEDNESDAY, JUNE 15, 1910
AT 3 P. M.

Програма за тържествените годишни изпити

Бележка: Изпитите ще започват всеки ден в девет сутринта и ще продължават до пет следобед с почивка на обяд[155].

Въпросите за изпити, които съчетаваха теоретични познания и практически умения, биха могли да затруднят доста и днешните ученици. През 1904 г. за годишните изпити бяха предвидени следните въпроси:

Биология – опишете свойствата на хлорофила; на протозоа.

Физиология – какво отличава човешкия скелет от скелета на другите гръбначни, структурата и функцията на хрущяла.

Химия – уравнения, как можете да направите, да съберете и да изследвате кислород.

Хигиена – важността на кожното дишане, как ще почистите стая, в която е лежал заразно болен[156].

За изпитната сесия бе дирена съзнателно тържествена обстановка. Началото обикновено бе ознаменувано от слово на директора. На препитванията можеха да присъстват родителите на учениците, техни близки, членове на европейската колония, чиновници от турското Министерство на образованието и просто любопитни.

Денят на връчването на дипломите бе съпроводен с особени церемонии. Та нали именно тогава колежът изявяваше същността си и на комерческо предприятие – показваше получения продукт в най-добрата му опаковка. При възможност церемонията се провеждаше в някоя от новите или преоборудвани наново зали.

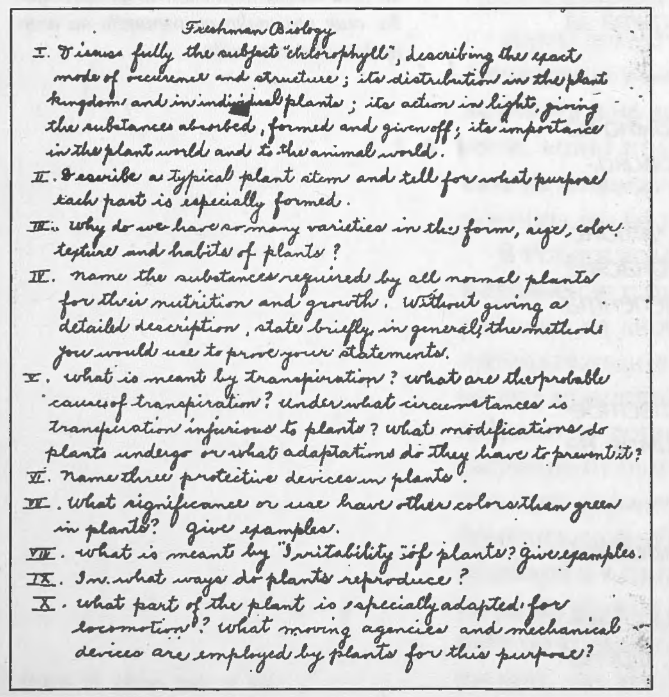

Freshman Biology

I. Discuss fully the subject "chlorophyll", describing the exact mode of occurrence and structure; its distribution in the plant kingdom and in individual plants; its action in light, giving the substances absorbed, formed and given off; its importance in the plant world and to the animal world.

II. Describe a typical plant stem and tell for what purpose each part is especially formed.

III. why do we have so many varieties in the form, size, color, texture and habits of plants?

IV. name the substances required by all normal plants for their nutrition and growth. Without giving a detailed description, state briefly, in general, the methods you would use to prove your statements.

V. what is meant by transpiration? what are the probable causes of transpiration? under what circumstances is transpiration injurious to plants? what modifications do plants undergo or what adaptations do they have to prevent it?

VI. name three protective devices in plants.

VII. What significance or use have other colors than green in plants? give examples.

VIII. what is meant by "Irritability" of plants? give examples.

IX. In what ways do plants reproduce?

X. what part of the plant is especially adapted for locomotion? what moving agencies and mechanical devices are employed by plants for this purpose?

Примери за изпитните въпроси

Обществена активност

> *„Духовният лост, който ще трансформира всичко, работи в една очевидно инертна среда, която, ако се остави сама обаче, възраждането ѝ ще започне. Влиянието на националната църква трябва да бъде ликвидирано, тъй като то едва ли е толкова прогресивно, колкото мохамеданството. Първоначално тук ще настъпи голям упадък и безверие поради разкриване нищожността на настоящата църква. Но този безпорядък ще предшества преустройството. Говори се, че повечето младежи, завършили Роберт колеж, вече са на път да загубят доверие в собствената си църква и все още никъде другаде не намират покой за душата си.“*
>
> Samuel Mutchmore. A Visit to Sham and Ham (Philadelphia: Presbyterian Publishing Co., 1890), 294–343.

---

[155] *Freely J. Цит. съч., с. 71.*

[156] *Archives of the Robert College, Istanbul. За съжаление не успях да открия подобни въпроси за история, география и т.н.*

Качеството на образованието, което българите получаваха в Роберт колеж, трудно можеше да се сравни с образованието в кое да е друго българско училище. И то не толкова заради добрата подготовка на преподавателите. Вярно е, че от началото на 70-те години в колежа постъпиха професори като Едуин Гросвенор (E. Grosvenor), чийто труд върху археологическите забележителности на Константинопол още се цитира; като Александър Ван Милинген (A. Millingen), автор на капитален труд върху историята на византийските църкви и т.н. Повечето преподаватели обаче имаха подготовка, не по-висока от тази на колегите им в габровското или пловдивското училище. Това, с което Роберт колеж превъзхождаше, бе атмосферата на учебна институция от англосаксонски тип, широкият кръг на изучаваните дисциплини, та, ако щете, дори и това, че възпитаниците му прекарваха години в космополитна среда, в която сами трябваше да се справят с възникващите трудности.

Епохата на Българското възраждане като повечето преломни епохи бе епоха на младите хора. Те рано съзряваха, рано осъзнаваха отговорностите си пред обществото, а то на свой ред отрано започна да им възлага надежди. М. Маджаров говори, че още в Пловдив гражданите се отнасяли към учениците в класното училище:

> *„не вече като към ученици от четвърти или пети клас, а като към пълноправни граждани, които се приготовляваха да бъдат утре начело на обществените дейци".*

Обучението създаваше добри предпоставки за по-сетнешната активна дейност на учениците. В тях се взираше и българската колония в Цариград. Съставена от не много на брой постоянно заселили се в турската столица българи и от хиляди прииждащи всяка пролет занаятчии, градинари, строителни работници, за които грижите за насъщния засланяха обществените нужди, тя охотно подемаше инициативи на колежаните и внимателно се вслушваше в това, което те можеха да кажат. Самата обстановка в колежа насочваше младежите към свободомислещ и граждански ангажиран дух. М. Маджаров, който десетилетия по-късно опита да обрисува атмосферата на израстването си критично, без излишно да я идеализира, си припомняше:

> *„Макар учителите да не се занимаваха с актуална политика,*
> *но всички бяха привърженици на републиканското управление.*
> *За тях монархията бе остатък от най-мрачните времена.*
> *Те считаха, че бързият прогрес на Съединените щати*
> *се дължи главно на свободата.*
> *Тия идеи се поглъщаха от нас, подчинените на турците*
> *народности, с удоволствие."*[157]

Само че това бе ясно не само на българите, но и на османската администрация. Един от учениците в колежа – Бранимир Ангелов от Лом, който не успя и да го завърши, написа през есента на 1869 г. писмо на учителя си Е. Уетмор (E. W.

---

[157] *Маджаров М. Цит. съч., с. 262, 290.*

Ясен Русалиев от Бургас бе едно от отрицанията на тезата на Захари Стоянов. През 1875 г. младежът бе част от групата на Стоян Заимов и Георги Бенковски, която трябваше да подпали Цариград и ако се отдаде възможност – да убие султана. След Освобождението бе народен представител, кмет на Бургас и заможен чифликчия.

Wetmore). Писмото, което с английския си можеше да послужи като реклама за качеството на получаваното в колежа образование, подчертаваше желанието му да продължи обучението си, за да може да просвети народа си. В него отчетливо се виждаха и някои ориенталски привички – той доста безсрамно хвалеше качествата на американските си учители. По-важното обаче бе споделеното огорчение, че перспективите пред бъдещето му били ограничени, защото в Османската империя гледали с подозрение тези, които са завършили колежа[158]. Без и да подозира, Бранимир се бе оказал пред класическата дилема на национализма, развиващ се в условията на инородно господство.

Както по време на уроците, така и чрез голямата за времето си библиотека на Роберт колеж* учениците имаха възможност да се запознаят с най-модерните тогава буржоазни обществено-икономически теории. В техни работи, писани през 70-те години, бяха цитирани О. Конт, Х. Спенсър, Дж. Стюарт Мил, Бакл и др. Изучаването на основите на британския и американския парламентаризъм оформяше мисленето им в традиционен либерален дух. При това, възпитани в по-голямата си част в консервативна семейна среда, българчетата в колежа по-охотно приемаха английския парламентаризъм, отколкото демократичните американски републикански принципи. М. Маджаров твърди, че политическият му идеал в тези години бил конституционната монархия.

Още по време на учението си възпитаниците на Роберт колеж заставаха в умереното крило на българското националноосвободително движение. Като правило те вземаха активно участие в църковната и просветната борба и почти никакво в революционната. Някои от тях бяха репресирани от турското правителство, но това се дължеше не толкова на активната им революционна дейност, колкото на опасенията, които вдъхваше на местната и централната администрация всеки по-образован българин. Неслучайно още Захари Стоянов заяви в своите „Записки":

> *„Поразителен е още и тоя факт, че ни един роберткожежки*
> *възпитаник не взе участие в редовете на борците*
> *за българската свобода."*[159]

И действително дали поради по-добрата информация, която получаваха за обстановката по света, дали поради насоката на преподаването никой от училището не бе „луда глава", не пое беззаветно освободителния идеал. Те бяха по-скоро разсъдливи, трезво мереха политическите си желания и възможности. В по-сетнешната си политическа дейност някои от тях съчетаваха дълбокото уважение към парламентарните традиции на Великобритания с различни степени на русофилство чувства, които неизбежно отведоха много от тях в редовете на Народната и Прогресивнолибералната партия (д-р Константин Стоилов, М. Маджаров, Ал. Людсканов, д-р Г. Янкулов и др.). Други бяха повлияни от общата неприязън, която господстваше в колежа, към целите на руската политика на Балканите, та в следосвобожденските години клоняха към русофобския лагер.

---

[158] НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 4, л. 73, 10 дек. 1869.

** От огромна полза за нас биха били библиотечните списъци със заеманите от учениците книги. За съжаление никой от тях не е запазен.*

[159] Стоянов, З. Записки по българските въстания. С., 1975, с. 110.

Учениците от колежа се приучаваха към самостоятелно мислене и приложение на изучаваните политическите идеи с помощта на тезите, които трябваше да развиват два пъти годишно. Доста от тях бяха несръчни, излъчваха ученически наивитет и розовата склонност на младостта да мисли, че ще реши с един удар световните проблеми. Но това не бе далече от състоянието на българското общество изобщо, та писмените им работи охотно бяха публикувани в периодичния печат – във вестниците „Македония“, „Век“, „Право“, „Източно време“, в сп. „Читалище“ и др.

Достойни за анализ са темите на развитите работи. Доколкото може да се разбере, част бяха препоръчвани от преподавателите, но някои бяха избирани от самите автори. Най-голям брой бяха непосредствено свързани с проблемите, вълнуващи българската колония в Цариград и цялото българско общество. Сериозно внимание бе обърнато на учебното дело, с което по силата на необходимостта възпитаниците на колежа бяха тясно свързани (П. Горбанов – „Хора за обществено дело“, „Училища и управлението им“, „Наръчни наставления за учители“; К. х. Калчов – „Учител“)[160]. Критикувана бе политиката на чорбаджиите към образованието (Ст. Томов – „Котленските настоятели спрямо училищата си“)[161]. Вземаше се отношение по църковния въпрос (Г. Дацков – „За калугерството“)[162]. По отношение на образованието и църковния въпрос като цяло учениците стояха на напредничави позиции.

Публикуваха статии на общообразователни теми (П. Димитров – „По историята на Съединените щати“)[163]. Обясняваха началата на политическата икономия (Д. Минков – „Науките и новата цивилизация“[164], Ив. Славейков – „Кои са източниците за обогатяване на един народ“[165], Ив. С. Гешов – „Труд. Пестенето му и подразделението му“, „Понятия из политическата икономия на Вайланда“). Даваха някои сведения по хигиенни въпроси (Ст. Панаретов – „Дифтерия“)[166].

Учениците се стараеха да набележат задачите, които стояха пред българския народ (Н. Николов – „Търговията и необходимостта от развитието ѝ за напредъкът на един народ“, П. Матеев – „Кои са необходимите условия за напредъка на една държава“)[167].

По-внимателно авторите подхождаха към въпроса за бъдещото политическо развитие на България. Напълно обяснимо, като се има предвид, че статиите трябваше да се публикуват във вестници, излизащи в Цариград. Имаше теми, повлияни от еволюционни идеи (Ив. Славейков – „Влияние на безнравствеността за революциите“), но и такива, в които се прокарваше мисълта, че Османската империя не може да бъде държава от съвременен тип и само спъва развитието на народите, които живеят в нея (Ю. Икономов – „Длъжностите на Господарството към поданиците и на поданиците към Господарството“)[168].

По-сериозни бяха словата, които произнасяха при завършването си. По-сериозни, но все още детински, както си личи от съчинението на първенеца на випуска от 1871 г. Ал. Людсканов – „Трудовия въпрос“[169].

---

[160] *Читалище, I, 1870, № 3, 5, 7, 8.*

[161] *Право, VIII, 1873, № 13, 15, 17; Напредък, IX, 1875, № 25.*

[162] *Слава, I, 1871, № 6–7.*

[163] *Читалище, II, 1872, № 16–24.*

[164] *Източно време, IV, 1877, № 3.*

[165] *Македония, IV, 1872, № 72.*

[166] *Читалище, II, 1872, № 16, 24; Зорница, I, 1876, № 13; Знание, I, 1875, № 3–5.*

[167] *Македония, III, 1869, № 35.*

[168] *Пак там; V, 1871, № 30.*

[169] *ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 25, 1–7.*

След Освобождението някак си темите на развиваните реферати, макар и да останаха разнообразни, загубиха актуалността си, политическата си насоченост, обслужваха по-скоро задачата за интелектуално развитие на младежите, отколкото на самото общество.

Учениците в Цариград се включваха активно в обществената активност на българската колония. От самото начало започнаха да празнуват тържествено деня на св. св. Кирил и Методий. Постепенно той стана едва ли не официален празник за училището – поне за българите в него. С охота в празненствата участваха и американските учители. През годините бе изработено нещо като сценарий на празнуването.

Типично бе това през 1884 г. Със съвместните усилия на учениците и членове на намаляващата всяка година българска общност в града бе нает специален параход. Целият бе украсен с гирлянди от цветя, с българското и американското знаме (е, малко по-ниско беше и турското) и под звуците на ученическия оркестър празнуващите се отправиха за Принцовите острови. Пътем спряха и в Юскюдар. Тук под звуците на „Шуми Марица" се качиха и българските момичета, които се обучаваха в Американския колеж за момичета, заедно с учителките си. На Принцовите острови, където анонимният журналист отбелязва, че било „скъпйя до шия", празнуващите се настаниха до „манастира Христос". Самият празник се състоеше в няколко патриотически речи, изнесени от учениците и от представителите на Екзархията, на общината и въобще на българската колония, слово или две на преподавателите в двете американски училища, в които хвалеха качествата на възпитаниците си и им предсказваха светло бъдеще (в конкретния случай говориха директорът Уошбърн, д-р А. Лонг и Е. Пиърс), пиршество с традиционното за българите „недоопечено", както казва Ив. Хаджийски, гергьовско агне и най-важното – танците. В тях младежите от двата пола, които се тресяха от сдържаната си сексуалност, можеха най-накрая да се хванат един за друг и да играят традиционни български хора, а нерядко и модерни танци. Наред с учениците понякога на празненствата се събираха по двеста-триста души[170].

На фона на упадъка на обществената активност на българската колония в града инициативността на учениците и техните преподаватели бяха сред малкото ярки лъчи. Българската общност ценеше високо съпричастието и на учениците, и на преподавателите от колежа в най-големия български празник. В. „Зорница" твърдеше, че Роберт колеж

> *„е бивал всекога малко или много българско училище и е едно от онези научни заведения, които са принесли и принасят ай-голема полза за вражданието и образованието на народът ни. Неговият директор и неговите професори са работили и работят за въздигането и преуспяването на българския народ тъй ревностно, както и най-усърдните български патриоти."*[171]

---

[170] *Зорница, № 19, 12 май 1884; № 20, 19 май 1884.*

[171] *Пак там № 20, 18 май 1885.*

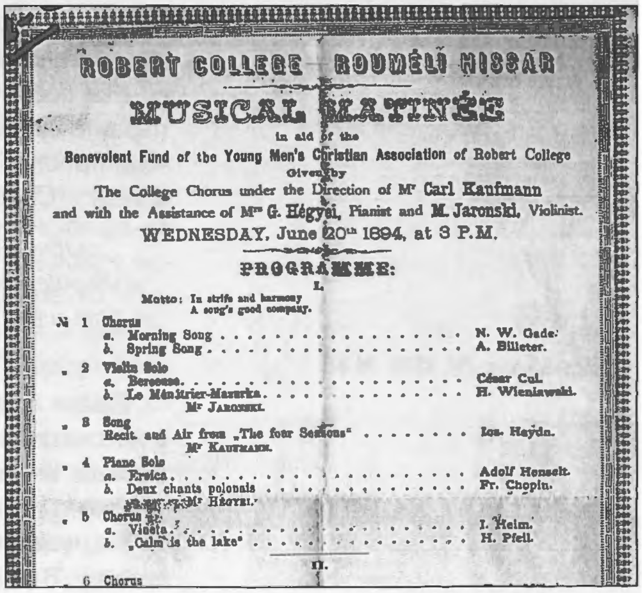

ROBERT COLLEGE ROUMÉLI HISSAR

MUSICAL MATINÉE

in aid of the

Benevolent Fund of the Young Men's Christian Association of Robert College

Given by

The College Chorus under the Direction of Mr Carl Kaufmann

and with the Assistance of Mr G. Hégyei, Pianist and M. Jaronski, Violinist.

WEDNESDAY, June 20th 1894, at 3 P.M.

PROGRAMME:

I.

Motto: In strife and harmony
A song's good company.

№ 1 Chorus
a. Morning Song . . . . N. W. Gade.
b. Spring Song . . . . A. Billeter.

„ 2 Violin Solo
a. Berceuse. . . . . César Cui.
b. Le Ménétrier-Mazurka. . . . . H. Wieniawski.
Mr Jaronski.

„ 3 Song
Recit. and Air from „The four Seasons“ . . . . Jos. Haydn.
Mr Kaufmann.

„ 4 Piano Solo
a. Eroica. . . . . Adolf Henselt.
b. Deux chants polonais . . . . Fr. Chopin.
Mr Hégyei.

„ 5 Chorus
a. Vineta. . . . . I. Heim.
b. „Calm is the lake“ . . . . H. Pfeil.

II.

6 Chorus

Програма за концерт през 1894 г.

Вярно, че мнението на „Зорница“ може да се брои за пристрастно, но това бе преобладаващото мнение в българската преса в онези години въобще.

Учениците не останаха чужди и на театралната треска, която през тези години бе обхванала по-интелигентните българи. През 1868 г. под ръководството на П. Горбанов подготвиха една пиеса, която изнесоха пред българската община[172].

Според някои сведения в края на 60-те и началото на 70-те години поддържаха нещо като неделно училище за чираците и калфите абаджии. То нямаше религиозен, а общообразователен характер. Учениците от колежа по ред отиваха да им преподават – да ги учат на елементарна грамотност и да им изнасят лекции, без съмнение основани на уроците, които те самите изучаваха[173].

Няколко години по-късно българските ученици имаха и собствен хор, който вземаше участие в ежегодните празненства. Училището имаше и оркестър – задължителен участник във вечеринките. Той бе оглавяван известно време от български ученик, който пробваше перото си в композиране[174]. Зер музицирането влизаше в обсега на преподаваните в колежа дисциплини. Едно от българчетата обаче, чиито родители май имаха преувеличени представи за изискванията на светското общество и бяха развързали кесията си, за да платят допълнителните часове по музика, се оплакваше, че пианото било дотолкова развалено и разстроено, че ако се учи на него, само щял да си развали слуха[175]. Е, този проблем вероятно бе решен, тъй като няколко години по-късно в колежа се състоя голям концерт, на който учениците свиреха, а техните преподаватели пееха. Приходът от билетите трябваше да подкрепи дейността на Християнското младежко дружество[176].

На 12 септември 1869 г. в Роберт колеж бе основано едно от първите ученически дружества в българските земи. По мнението на Николай Жечев дори вероятно първото сред тях[177]. Доста в ранната му история не е ясно. Съмнения вдъхва дори самата дата на създаването му – на 12 септември едва ли всички българчета бяха пристигнали в Цариград. От документите личи, че те обичайно продължават да се точат до началото на октомври[178].

В неиздадените си спомени П. Мусевич-Бориков твърди, че като по-възрастен той бил внушил идеята. Пак по негово предложение дружеството взело името „Орало“ – едно политически безцветно название, което вероятно щеше да вдъхне най-малко подозрения у властите. Емблемата му – своего рода златна значка с орало и три букви, пазел до ареста си през 1876 г.[179] Само че Мусевич-Бориков често си приписва ключова роля в събития, в които е бил само редови участник, та и тук трябва да имаме едно на ум при спомена му. А ми се струва, че все някой друг от участниците – най-малкото М. Маджаров, който е председател на дружеството през 1875 г., щеше да си припомни ако не друго, то поне значката, белег, който сигурно е имал значение за изграждане на младежкото самочувствие.

---

[172] *Македония, I, 1868, № 25.*

[173] *НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 1, 66–68.*

[174] *Зорница, № 14, 7 апр. 1884.*

[175] *ДА Шумен, ф. 648k, оп. 2, а.е. 1, 6–7, 3 окт. 1887.*

[176] *Archives of the Robert College, Istanbul, 8 юни 1894.*

[177] *Жечев, Н. Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. – Известия на Института Ботев-Левски. Кн. III, 1959.*

[178] *Коста Дюкмеджиев от Шумен редовно пристигаше през първата половина на октомври. А от Шумен бе сравнително лесно да се стигне до Цариград – вземаше се железницата до Варна, а оттук с параход се стигаше до турската столица. Вж. ДА Шумен, ф. 648 k, оп. 2, а.е. 1, 8–9, 4 окт. 1888.*

[179] *НБКМ БИА, ф. 605, а.е. 1, с. 300. В спомените си изглежда бърка и годината, тъй като отнася образуването на дружеството към 1868 г.*

Във всеки случай, когато във в. „Македония" публикуваха първите сведения за дейността на новата организация, я наричаха просто „ Ученическо дружество на българчетата от Роберт колеж". Според устава му:

> *„главна цел на дружеството е щото членовете му да се усъвършенствуват в дружествени предприятия и обществен живот и да навикват да прекарват свободното си от редовни занятия време по един образован начин"*[180].

Прави впечатление, че един от първите актове на членовете в насоката на „усъвършенстване" в обществения живот бе похвалната инициатива да дадат 300 гроша за подпомагане на учебното дело в българските земи[181].

В дружеството бяха изнасяха доклади, подготвяни от членовете му. В тях се наблягаше главно върху историята на България и другите балкански народи. Показателно бе, че при разпределението на докладите никой не се зае с проблеми от турската история. С част от събрания членски внос дружеството се абонираше за различни вестници, а по-голямата част предаваше на разположение на Българското читалище в Цариград. Маджаров споменава, че получавали всички български вестници, излизащи в империята, английски вестници, както и някои издания на революционната емиграция в Букурещ и Белград, така че можели добре да се ориентират в събитията[182]. През различните години председатели на дружеството бяха П. Горбанов, М. Маджаров, Ал. Людсканов и др.

На новопристигналите ученици активността на по-старите им колеги правеше силно впечатление. Ангелов си спомня за съвсем различната обстановка в Цариград в сравнение с Лом, отдето идеше:

> *„В това училище попаднах в съвършено свободолюбива среда под американска бандера (знаме – б.м., И.М.)...*
> *Тук имахме българско ученическо дружество, в което се получаваха свободно всички списания и политически вестници на Любен Каравелов, Христо Ботев и др., издавани в Букурещ, и се развиваше явно патриотичен революционен дух."*[183]

Е, в края на 60-те години Ботев още не издаваше никакви вестници и името му едва ли бе си спечелило известност, но това са рисковете на мемоариста.

Дейността на дружеството не бе ограничена единствено в Цариград. Трима от учениците, които бяха принудени да прекъснат обучението си в колежа, основаха в Габрово ученическо дружество с устав, подобен на този от Роберт колеж[184]. Други, станали учители в подбалканските градчета, подбутвха учениците си към обществена активност.

През ваканциите, когато отиваха по родните си места, учениците разискваха в местните читалища някои от темите, развивани в Цариград[185]. През 1870 г. част от по-големите ученици станаха едновременно и членове на „Българското благодетелно братство“. За доста от членовете часовете, прекарани в обсъждания на изнесените реферати, си останаха един от приятните спомени от ученическите им години[186].

---

[180] *Македония, IV, 1870, № 85.*

[181] *Жечев, Н. Цит. съч., 281–282.*

[182] *Маджаров, М. Цит. съч., с. 292.*

[183] *НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 1, 66–68.*

[184] *Цончев, П. Цит. съч., с. 511.*

[185] *Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. II. С., 1924, с. 555.*

И действително тематиката на сказките бе доста разнообразна и донейде се отличаваше от официалната насока на тезите, развивани в колежа. Наред с традиционната, отговаряща на философията на преподаването – „Що е человек и какво е неговото назначение“, присъстваше и „Произхождение на чорбаджилъкът“ – тема, която бе от значение единствено за българчетата, но не и за техните преподаватели. Интересни бяха разсъжденията за „Образованието на женския пол“ – една от основните цели на дисциплината в колежа тогава бе да нямат никакви възможности за досег с него, но, както се вижда, поне полетът на мисълта не можеше да бъде спрян. Нека споменем, че години по-късно възпитаниците на колежа предпочитаха да вземат за съпруги образовани жени, които щяха да отговарят на общественото им положение и културното им ниво[187]. Интерес предизвика и сказката „Френската революция през 1789 г.“, макар за съжаление да нямаме сведения за съдържанието ѝ и насоката на разсъжденията на автора.

В дейността на сдружените членове личеше и влиянието на методиката на образователната система, в която се развиваха. Те организираха „словопрения“ по подобие на установената в колежа практика. П. В. Горбанов беше представител на дружеството в събранието на Българското книжовно дружество в Браила през юли 1871 г.[188]

Дейността на дружеството не замря с Освобождението. Учениците продължаваха внимателно да пазят традицията си. Всъщност то вероятно се оказа организацията от този тип с найдълъг непрекъснат живот. През 1883 г. се наричаше „Бъдъщност“. Негов председател тогава бе Гани Ив. Джабаров от Шумен, а секретар – някой си Гологанов, който не завърши колежа[189]. Изглежда, че имаше и своя библиотека, защото ръководството опитваше да допълни колекцията си от български списания за нея[190]. През 1893 г. дружеството организира специално тържество по случай четвъртвековния си юбилей. Слово произнесе Ст. Панаретов, който бе един от членовете основатели[191].

През 1891 г. в колежа бе учреден филиал на „Световната младежка християнска асоциация“ с българска секция. Това бе протестантска организация с претенции за икуменизъм. От архива на колежа не личи филиалът да е развил особено бурна дейност. Ограничаваше се със заседания, обсъждания на някои предложени от преподавателите теми и участие в международните срещи на дружеството.

* * *

Роберт колеж бе замислен като светска образователна институция, положена на началата на протестантството. Създателите му хранеха амбицията да постигнат жизнеспособна симбиоза между тези две съставки. Вероятно се бяха отказали от крайностите при зараждането на мисионерското движение в Северна Америка. Едва ли разчитаха, че могат, а едва ли и искаха да подкопаят устоите на православието. Но това не означаваше, че бяха загубили надеждата с морален пример, с търпелива проповед, с упорито настояване върху началата на Светото писание да могат да разширят обсега на влиянието на протестантството – независимо дали във варианта, предлаган от евангелистите или от методистите. Скоро след създаването на колежа в българския периодичен печат се изказаха опасения, че протестантският прозелитизъм, дошъл в момент, когато българите се бореха за самостоятелна църква, можеше да разедини усилията им в решителния момент. Още повече че в съзнанието на водачите на църковното движение бяха пресни спомените за първоначалния успех на униатството. Вестник „Македония“ подчертаваше, че докато мисионерите откриват общообразователни училища, те ще бъдат добре дошли, и изрази увереност, че българският народ е достатъчно разсъдлив, за да не обръща внимание на чуждата религиозна пропаганда[192]. Позицията на П. Р. Славейков бе ясна. Връзките му с мисионерите не датираха от вчера. А и един от синовете му се учеше в колежа.

---

[186] *НБКМ БИА, ф. 512, а.е. 4, л. 68.*

[187] *Петър Войков – дългогодишен преподавател по български език в колежа, се ожени за Райна Башкалфова, завършила Американския колеж за момичета в Цариград; Гурко Козловски си избра за спътник в живота възпитаничката на същото училище Люба Гулуманова; Тодор Шипков взе Слава Милошева, а Константин Калчов – сестра ѝ Йова Милошева и т.н.*

[188] *Македония, № 32, 10 авг. 1871; Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868–1876. С., 1958.*

[189] *Човек веднага се сеща за автора на „Веда словена“, но тук вероятно става въпрос за съвпадение на името. А може и да не е така, защото Гологанов имаше трима братя.*

[190] *Зорница, № 23, 9 юни 1883.*

[191] *Пак там, № 20, 15 май 1893. Празнуването ни позволява да се усъмним още веднъж в датата на основаването на дружеството. Излизаше, че началото му е положено през 1868, а не през 1869 г. Панаретов би трябвало да знае – цялата му дейност бе протекла пред очите му.*

След известни терзания мисионерите трябваше да се откажат от прокламираната цел или по-скоро тя остана на втори план. Те признаха, по думите на М. Маджаров, че

> *„със своя прозелитизъм внасят само раздор и отслабване между християнските народности в Турция.....Те се убедиха, че влиянието, което ще упражнят върху християнските народности чрез науката, ще бъде по-силно, отколкото чрез религията.“*

Само неколцина от възпитаниците на колежа станаха активни протестантски проповедници. Сред тях имаше младежи от протестантски семейства като Ив. Сичанов; младежи, завършили семинарията на остров Малта или възпитаници на Американското училище в Самоков. Йордан (Юрдан) Икономов получи богословско образование в авторитетната академия „Дрю“ в Съединените щати. Дълги години след като завърши академията Стефан Томов защити и докторска степен по богословие в университета „Тейлър“ в САЩ. Няколко българчета станаха протестанти, но не е ясно дали това бе плод на дълбоко вътрешно убеждение или на възможността да получат безплатно висше образование в Съединените щати.

* * *

Влиянието на англосаксонската култура в България през XIX и първите десетилетия на XX в. винаги бе изоставало значително зад руското, френското или немското. Чак до Първата световна война английски език на практика не се изучаваше в нито едно държавно училище. Книгите на английски език съставляваха нищожна част от фондовете на големите библиотеки. Изключение бе Пловдивската библиотека. В годината на изгнаничеството си в столицата на Южна Румелия П. Каравелов поръча в Лондон 427 тома на английски език[193]. С голяма доза сигурност може да се предполага, че поне някои от тях бяха на американски автори. Въпреки неговите усилия, през 1883 г. книгите на английски бяха много по-малко от тези на другите основни европейски езици. Е, все пак бяха повече от българските[194].

---

[192] *Македония, I, 1868, № 24.*

Книги в Пловдивската библиотека
в средата на 80-те години на XIX в.

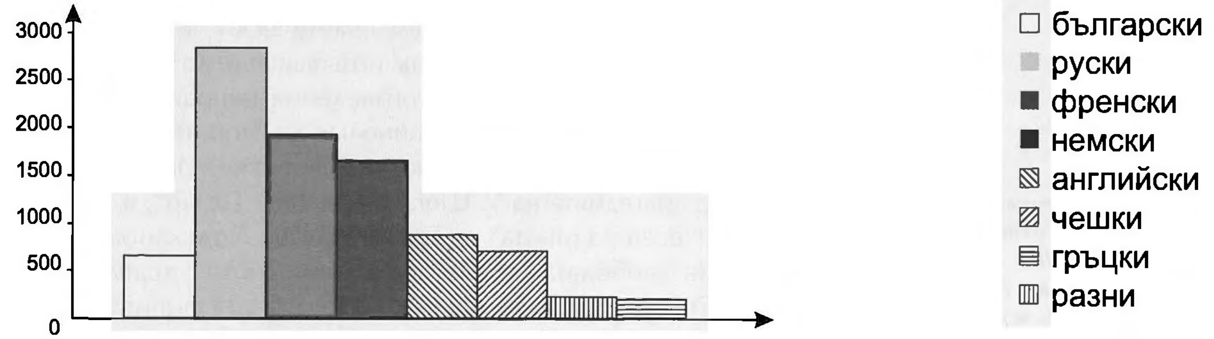

В началото на XX в. сред 57-те списания, получавани от библиотеката, на английски бяха само две[195]. През 1904 г. не бе закупена нито една книга на английски за попълване на значително нараснаите по това време фондове. Не бе съществено по-различна и картината на заеманите от читателите книги[196].

Заети книги в Пловдивската библиотека
по езици 1903–1094 г.

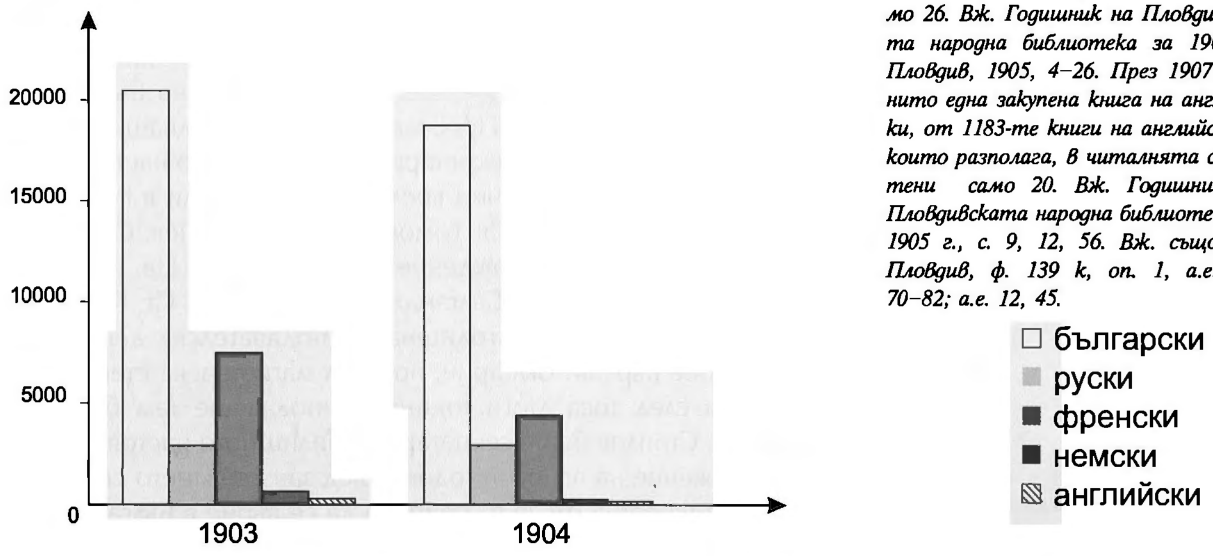

Още по-лошо стана положението през войните 1912–1918 г. През всичките тези години в библиотеката не постъпи нито един том на английски език, нито едно англоезично, да не говорим за американско периодично издание[197].

---

[193] *НБИВ БИА, ф. 24, а.е. 34, 1–4, 20 ноем. 1882.*

[194] *Зорница, № 48, 12 март 1883.*

[195] *ОА Пловдив, ф. 139k, оп. 1, а.е. 15.*

[196] *Годишник на Пловдивската народна библиотека. Пловдив, 1904, 229–237. Не са по-различни данните и през 1905 г. И тогава не са закупени книги на английски език, а в читалнята през цялата година са четени само 26. Вж. Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1905 г. Пловдив, 1905, 4–26. През 1907 г. – нито една закупена книга на английски, от 1183-те книги на английски, с които разполага, в читалнята са четени само 20. Вж. Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1905 г., с. 9, 12, 56. Вж. също ОА Пловдив, ф. 139 k, оп. 1, а.е. 19, 70–82; а.е. 12, 45.*

[197] *Дякович, Б. Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1912–1919. Пловдив, 1919, с. 11, 22.*

Човек би рекъл, че възпитаниците на Роберт колеж ще заемат почетно място сред тези, които упорито разширяват обсега на англосаксонската култура и изкуство, ще пропагандират английската и американската литература, ще запознават читателската публика с най-добрите образци на философията и политическата мисъл. Те го сториха, но не в степента, в която можеше да се очаква. Не бяха много сред тях хората, активно работещи на попрището на културата. Като че насоката на образованието, получавано в колежа, ги тласкаше повече към политиката и управлението, към стопанската дейност, към дипломацията. Но като млади поне мнозина не издържаха на изкушението да пробват перото си в превода. Насочваха се и към произведения на изящната словесност, и към политически четива. Доброто познаване на английски език им позволяваше да правят редица преводи на художествени произведения направо от езика на оригинала, а не както бе обичайно чак до Втората световна война – да препревеждат от руски или френски. Иван Славейков преведе трагедията на У. Шекспир „Юлий Цезар", а П. Горбанов – „Песен на ризата" от Томас Худ. Ал. Людсканов сам преведе „За свободата" и „За представителното управление" на Джон Стюарт Мил, а заедно с Д. Минков – „За възпитанието" на Х. Спенсър. П. Горбанов превеждаше „Историята на цивилизацията в Англия" на Бакл. По време на събитията от 1875–1876 г. бивши ученици от колежа изпращаха изобличителни дописки до английските вестници, а веднага след Освободителната война преведоха памфлета на У. Гладстон „Уроци по клане" и репортажите на Макгахан за войната[198].

* * *

Още в годините преди Освобождението, въпреки младостта си и липсата на опит, някои от възпитаниците на Роберт колеж заеха значими постове в българския обществен живот. През 1875 г. П. Хр. Тъпчилещов* беше председател на Българското благодетелно братство „Просвещение", а на следващата година стана един от двамата секретари на читалищното настоятелство в Цариград[199]. По различно време преподаватели в Роберт колеж бяха П. Горбанов, Ст. Томов, П. Димитров, Ив. Славейков. В годините след Освобождението – и Б. Бижов, Цв. Илиев, Ст. Манолов, Г. Пенев, Св. Салганджиев и някои др. Ст. Панаретов води успешна тридесетгодишна преподавателска дейност. П. Войков бе първият българин, получил магистърска степен в колежа, а след това дълги години преподаваше там български език. К. Стоилов беше секретар на училищното настоятелство в продължение на половин година след завършването си, докато смъртта на баща му не го принуди да се върне в България[200].

През 1875–1878 г. П. Димитров беше редактор на българската част на „Зорница", а М. Маджаров участваше в списването на вестника. През 1877 г. д-р Д. Минков беше секретар на Екзархията, а едновременно с това и редактор на в. „Източно време"[201].

[198] *„Юлий Цезар" вероятно е преведена още през 1876, но излиза през 1882 г. Вж. Съветник, III, 1870, № I; ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 78. Преводът на Горбанов изглежда, че не е бил отпечатан. Вж. ЦДИА, ф. 1390, оп. 1, а.е. 4, л. 166; „Уроци от клание или поведението на турското правителство в и около България от мая насам 1876 г." от В. Е. Гладстона. Тулча, 1878 (превод на П. Димитров); „Българските ужаси и източният въпрос"; Мак Гахан. „Хроника на Руско-турската война" (преводи на Д. Минков). Вж. ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 4, 4–5.*

* *За по-големи подробности за жизнения път на възпитаниците на колежа вж. таблицата в края.*

[199] *Начов, Н. Калофер в миналото. С., 1927, с. 477.*

[200] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I. С., 1996, с. 25; АБАН, ф. 41, а. е. 27; Шопов, Ат. Животът и политическата дейност на д-р Константин Стоилов, 4–5.*

[201] *Табаков, С. Цит. съч., 533–537.*

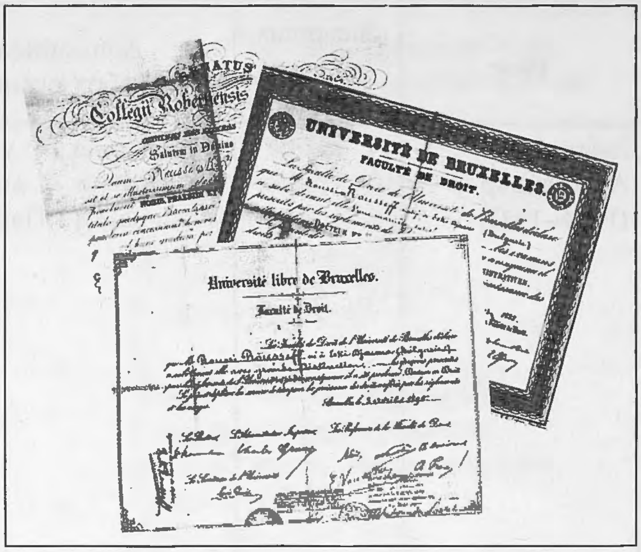
Collegii Robertensis
UNIVERSITÉ DE BRUXELLES
FACULTÉ DE DROIT
Université libre de Bruxelles.
Faculté de Droit.

Само като пример даваме дипломите, които възпитаникът на колежа Руси Русев от Търговище натрупа, за да заеме поста председател на Окръжния апелативен съд.

По различни пътища тръгнаха възпитаниците на Роберт колеж след завършването си. Получили сравнително широко хуманитарно образование, добра езикова култура, запознати с обществено-икономическите теории на времето, мнозина от тях избраха като свое призвание политическата или управленската дейност. Диплома на колежа, дори без допълнително университетско образование, им даваше основание да аспирират за високи постове в изграждащия се административен апарат на Българското княжество. Кариерата на мнозина от тях бе бляскава, макар и невинаги толкова шеметна. Те се изкачваха стъпало по стъпало по служебната стълбица, а не кацваха направо на горната площадка, какъвто бе случаят със завършилите преди Освобождението.

Многобройна бе групата на активно участвалите в политическите борби след Освобождението. Гордост за администрацията на колежа, прилежно подчертавана във всички отчети и всички каталози, бе фактът, че двама от българските министър-председатели до началото на Балканските войни – д-р К. Стоилов и Т. Иванчов, бяха учили в него*.

Ешелонът на колежаните, достигнали най-висши държавни постове, се допълваше от министрите. Първият, който достигна до това положение, бе д-р К. Стоилов, който едва 28-годишен по време на режима на пълномощията стана управляващ на Министерството на външните работи и изповеданията.

Министри, завършили или учили в Роберт колеж

Име**	Завършил колежа (година)	Допълнително образование	Партийна принадлежност и заемани министерски постове
Белинов, Иван (1859–1902)	1876	Военно училище, София, Военна юридическа академия в Санкт Петербург, право в Швейцария	Демократическа партия Обществените сгради, пътищата и съобщенията 19.02.1901–21.12.1901
Иванчов, Тодор (1858–1905)	1875	учи три години медицина в Монпелие, Франция	Либерална партия (радослависти) Народното просвещение 12–16.08.1886; 26.08.1886–28.06.1887; 18.01.1899–1.10.1899 Председател на МС 1.10.1899–27.11.1900 27.11.1900–9.01.1901 Външните работи и изповеданията 1.10.1899–27.11.1900 Финансите 27.11.1900–9.01.1901

** Общо министър-председателите бяха четирима, другите двама – турци.*

*** В справочника на Ташев, Т. Министрите на България 1879–1899 (С., 1999) е посочено, че министрите са петнадесет. Внимателният преглед на данните в справочника показва 13 министри. Само за 11 от тях намерихме документално свидетелство за обучението им в колежа (няма за Муравиев и Фичев). Пак повтарям, че списъкът ни засега не е пълен.*

Име	Завършил колежа (година)	Допълнително образование	Партийна принадлежност и заемани министерски постове
Людсканов, Александър (1854–1922)	1875	Новоросийски университет; правни и дипломатически науки в Париж	Прогресивно-либерална партия Търговията и земеделието 19.02.1901–21.12.1901 21.12.1901–9.03.1902 Обществените сгради, пътищата и съобщенията (управляващ) 21.12.1901 – 9.03.1902 Вътрешните работи 9.03.1902–2.11.1902 3.11.1902–18.03.1903 18.03.1903–5.05.1903 16.03.1911–1.06.1913 Земеделието и държавните имоти 1.06.1913–4.07.1913
Маджаров, Михаил (1854–1944)	1877		Народна (съединистка) партия Народна партия Обществените сгради, пътищата и съобщенията 9.12.1894 – 18.01.1899 Вътрешните работи и народното здраве 1.06.1913 – 4.07.1913 Войната 7.05.1919 – 6.10.1919 Външните работи и изповеданията 6.10.1919–16.06.1920
Минчович, Димитър (1864–1944)	1881	право	Народна партия Правосъдието 9.12.1894–13.09.1895
Муравиев, Константин (1893–1965)*			
Паяков, Лазар (1860–1910)	учил през 1884**	стопански и търговски науки в Париж	Народнолиберална партия Финансите 24.08.1903–22.10.1906 23.10.1906–26.02.1907 26.02.1907–3.03.1907 3.03.1907–16.01.1908 Народното просвещение 4.01.1907–26.02.1907

---

* *Според Ташев завършва през 1912 г. Няма го в никакъв списък. Може би е объркан Роберт колеж с Галатасарайския лицей.*

** *Според Ташев е завършил в Париж през 1883 г. Трудно е да се повярва, че след това е тръгнал да учи в Роберт колеж, но името му действително го има в списъците.*

Име	Завършил колежа (година)	Допълнително образование	Партийна принадлежност и заемани министерски постове
Пеев-Плачков, Иван (1864–1942)	1882		Народна партия Народното просвещение 27.11.1900–9.01.1901 9.01.1901–19.02.1901 1.10.1912–1.06.1913 1.06.1913–4.07.1913
Попов, Димитър (1855–1908)	не е ясно, но е учил кратко време преди 1876 г.		Прогресивно-либерална партия Народно-либерална партия Обществените сгради, пътищата и съобщенията 3.11.1902–18.03.1903 18.03.1903–5.05.1903 5.03.1903–18.08.1905 Министерството на търговията и земеделието 5.05.1903–24.08.1903
Славейков, Иван (1853–1901)	1871		Либерална партия Демократическа партия Народното просвещение 19.02.1901–24.04.1901
Стоилов, Константин (1853–1901)	1871	Хайделберг, Лайпциг и Париж	Консервативна партия Народна партия Външните работи и изповеданията 1.07.1881–30.07.1881 14.01.1883– 3.03.1883 12–16.07.1886; 10.02.1896–1.11.1896 1.11.1896 – 18.01.1899 Правосъдието 7.09.1883–31.12.1883 26.08.1886–28.06.1887 28.06.1887–20.08.1887 20.08.1887–12.12.1888 13.09.1895–10.02.1896 Министерство на финансите 28.06.1887–20.08.1887 Вътрешните работи 19.05.1894–9.12.1894 9.12.1894–1.11.1896 Председател на МС 28.06.1887–20.08.1887 19.05.1894–9.12.1894 9.12.1894–18.01.1899

Име	Завършил колежа (година)	Допълнително образование	Партийна принадлежност и заемани министерски постове
Тодоров, Христо (1860–1927)	1881	право в Женева и Париж	Прогресивно-либерална партия Народното просвещение 9.03.1902 – 2.11.1902 Правосъдието 3.11.1902–18.03.1903 18.03.1903–5.05.1903 Търговията, промишлеността и труда 14.01.1912–1.06.1913
Фичев, Иван Иванов (1860–1831)	учи през 1877*	Военно училище в София; Военна академия в Торино	Войната 1.09.1914–6.08.1915

** Според Т. Ташев.*

Доказателство за авторитета на колежа бе и участието на петима от възпитаниците му в работата на Учредителното народно събрание в Търново (К. Стоилов, Д. Икономов, Т. Джабаров, П. Горбанов, П. Чернев). После десетки от училите в него бяха избирани за народни представители. Принадлежаха на почти всички български политически партии от епохата (досега социалист или земеделец не съм открил – б.м., И.И.).

Колежа бяха завършили или поне бяха прекарали поне няколко години в него председателят на Областното събрание и на Постоянния комитет на Източна Румелия д-р Г. Янкулов, както и секретарят на Генералния губернатор на Източна Румелия П. Матеев; частният секретар на княз Александър I и княз Фердинанд Св. Тъпчилещов и секретарят на Министерския съвет по времето на управлението на д-р К. Стоилов П. Тъпчилещов (двамата бяха съученици и близки приятели); началникът на Тайния кабинет на Фердинанд Ст. Добрович и др.

Възпитаници на колежа имаше на всички нива на държавната власт. Колежани в различно време бяха заставали начело на окръжните и градските управления на повечето големи градове (П. Горбанов, Д. Икономов, Т. Джабаров, Ж. Жеков, М. Кузов, П. Шопов и др.). К. Апостолов бе работил като секретар на Министерския съвет; Ив. Бацов – като началник на отделение към Дирекцията на печата; Ив. Бешков – като началник на отделение в МВР.

Мнозина от завършилите се насочиха към дипломацията. Смело може да се твърди, че те бяха значима част от изграждащия се дипломатически апарат на Княжеството. Сред тях бе първият български пълномощен министър в Съединените щати Ст. Панаретов. Някои бяха сменили по няколко поста в българските дипломатически представителства и легации – д-р Х. Бракалов бе дипломатически агент в Белград, Атина, Цариград и Букурещ; П. Матеев – генерален консул в Одрин, дипломатически представител в Гърция, главен комисар на българската секция на изложението в Сейнт Луис; Н. Джабаров бе работил в българс-

За заможните българи бе въпрос на чест и гордост синът им да е завършил цариградското училище. Снимка на Ясен Русалиев със семейството му ките представителства в Цариград, Битоля и Париж; Ив. Д. Гешов изкара мандат като дипломатически агент в Белград; Ив. Ст. Гешов години наред бе дипломатически представител и пълномощен министър във Виена, Цариград, Париж, Берлин и Берн; П. Димитров – дипломатически представител в Цариград, Атина, Букурещ и комисионер на българския павилион за изложението в Париж през 1900 г.; Б. Кисимов бе секретар на българското дипломатическо агентство в Цариград и в Санкт Петербург, генерален консул в Одеса. Б. Мандушев беше комисионер на българската част на изложението на балканските държави в Лондон през 1907 г. Д. Марков бе дипломатически агент в Цариград. К. Минков беше началник отделение в МВРИ, секретар и главен секретар на българското дипломатическо агентство в Лондон. Д. Минчович беше дипломатически агент в Букурещ, Виена и Рим. М. Несторов беше служител в агентствата в Цариград, Белград и Берлин; Г. Пулиев – в Париж, Букурещ, Лондон и Белград; П. Райнов – в Санкт Петербург, Лондон и Букурещ. Д. Станчов беше помощник-комисионер на българския павилион на Световното изложение в Сейнт Луис през 1904 г. И двамата делегати на Хагската конференция през 1907 г. бяха възпитаници на колежа. Този списък съвсем не е пълен.

Поне част от трудовия живот на мнозина колежани премина в системата на народната просвета. Доста от тях получиха първите си заплати като учители. Това отразяваше и възможностите за работа, и статута, и престижа на професията особено в първите години след Освобождението. После обаче мнозина избраха други поприща, подмамени от по-благоприятните възможности. Сред тези, които останаха преподаватели, имаше директори на най-авторитетните у нас училища (М. Арнаудов – директор на гимназии в Бургас и Варна; А. Бъчеваров – директор на българското училище в Пера, Цариград; Д. Ганчев – директор на Девическата гимназия в Русе; Г. Пенев – на Солунската гимназия; И. Петров – на Девическата гимназия в Търново, на гимназията в Габрово, на гимназията в Солун). Имаше инспектори и началници на отделения в Министерството на народната просвета – В. Иванов (Золотов), Р. Рачов, Г. Дацков, Т. Икономов, Н. Витанов и др. Л. Куманов беше преподавател в американското училище в Самоков. Ст. Киров бе професор по право в Софийския университет, декан на Юридическия факултет и ректор на университета; Л. Касъров бе поддиректор на Пловдивската библиотека и директор на Народната библиотека в София и, разбира се, автор на първия „Български енциклопедичен речник“.

Трудно е дори само да се изброят правистите. Кариерата в юриспруденцията откриваше много врати, та винаги тя бе изключително популярна сред завършилите колежа.

Някои прависти, учили преди това в Роберт колеж, заемаха важни постове в съдебната администрация. По различно време членове, подпредседатели и председатели на Апелативния и на Касационния съд бяха Хр. Бракалов, Д. Икономов, Ив. Милков, Ст. Сокеров, Ан. Ташев. Б. Н. Бракалов беше военен прокурор

Русев от Търговище

Балканджията Матей Стойков от Сопот свърза живота си с Дунав и Черно море. Бе един от първите български дипломирани военноморски офицери. Участва в Сръбско-българската война, организира корабоплаването по Дунав, възползва се от периодичното изменение на течението на реката, за да създаде новото пристанище на Русе. В негова чест островът, който закрива пристанището, бе наречен остров Матей.

в София и Пловдив; Хар. Анков бе подпредседател на Варненския съд и главен секретар в МВР; Ст. Бояджиев бе окръжен прокурор в Пазарджик; Ас. Иванов – подпредседател на Софийския съд.

Д-р Д. Минков имаше изключително разнообразна кариера. Той беше председател на Върховното административно съдилище на Източна Румелия, главен секретар на Министерството на правосъдието, председател на Юридическото дружество в София, главен прокурор във Върховния съд, съдия в Апелативния съд, председател на Българската правна асоциация, вицепрезидент на международните конгреси по проблемите на затворите в Брюксел и Будапеща. Подобна бе и кариерата на Ив. Каранджулов от Прилеп. Той беше подпредседател на Апелативния съд, член на Касационния съд, втори делегат на Хагската конференция за мир през 1907 г., президент на Алианс Франсез в България.

Сравнително по-малко бяха военните – ген. Ил. Димитров, ген. В. Николов (Винаров), капитан М. Маринов, адютант на Батенберг, загинал при Сливница; Иван Кърджиев, Кр. Маринов, Н. Пулиев. Б. Софтов бе един от първите българи морски офицери. М. Стойков бе завършил Морската академия в Генуа и командваше Дунавската флотилия. Военен лекар беше Ал. Чапъров. Трябва да се подчертае, че доста от колежаните изпълниха отечествения си дълг в Сръбско-българската война. В Първата световна война при Пирот загина като доброволец съвсем скоро завършилият колежа Кирил Панаретов, син на Стефан Панаретов.

Не бяха много представителите на научнотехническата интелигенция. По-видните сред тях бяха Ив. Брадинов – главен инженер на Софийска област; Ст. Бояджиев – началник на строежа на редица железопътни линии и директор на Държавното средно техническо училище; Св. Даскалов – инженер в мелничарската промишленост; Н. Матеов, който отговаряше за инженерните служби през Сръбско-българската война; Ст. Петров, ръководил построяването на жп линиите Радомир–Кюстендил, Ямбол–Бургас. Т. Торосян бе градски инженер в Лом. Г. Шопов бе инженер в БДЖ.

Не бяха малко и лекарите. Интересно е, че сред завършилите до Освобождението бяха само двама, докато насетне броят им се увеличи. М. Бърнев беше главен лекар на българската флота. Ив. Карамихайлов от Шумен завърши медицина във Виена. Няколко години работи като помощник-хирург в Университетската болница в австрийската столица, а после – като главен хирург и директор на болницата на Червения кръст в София. Ив. Лечев беше главен доктор на военната болница във Враца. Д-р Ас. Кермекчиев остана в историята не толкова като медик, колкото като яростен русофоб и първи консул на САЩ в София. Ст. Манолов беше градски лекар в Бургас и Тутракан и карантинен лекар в пристанище Бургас. Професорът, член на БАН К. Пашев бе един от основателите на българската офталмология. Л. Яковов беше Главен санитарен инспектор на Националната санитарна дирекция.

Доста се впуснаха в областта на финансите и търговията. Сред тях бе и един от най-заможните българи К. х. Калчов. Н. Николов работеше в БНБ. Д. Велчев след дълга кариера в различни финансови институции стана директор на Българска земеделска банка. Д. Вълев бе началник на отделение в Министерството на финансите. М. Костов от Плевен бе управител на банка „Напредък"; Хр. Кючуков беше поддиректор на Credit Foncier Franco-Bulgare. Управители на банки бяха и Ст. Милошев, и М. Миронов. Р. Николаев бе директор на Земеделска банка в Ямбол, а Б. Цонев – в Силистра. Б. Учормански бе финансов съветник и участваше в различни акционерни банкови и стопански дружества.

Сред по-значителните търговци бяха Ив. Багаров от Сопот, който бе завършил и специално търговско училище в Кьолн; Т. Миркович, завършил подобно училище в Марсилия; В. Вичев; К. Димитров и Зл. Жечков от Сливен. Т. Шипков бе един от основните производители и износители на розово масло.

Много малко бяха хората на изкуствата. Сред тях личат имената на музикантите Андрей Стоянов и Анастас Стоянов. Н. Щърбанов беше завършил тригодишна школа в Париж по музика, дикция и декламация. После стана артист в „Сълза и смях", в Народния театър и режисьор в Русенския общински театър.

Колежа бе завършил и българският евреин Самюел Беджет, който по-късно имаше дълга и забележителна кариера. Той завърши право в Женева, беше директор на еврейското училище в Русе, преподавател в турското училище в Шумен; служеше известно време в армията; работеше като адвокат.

Мнозина смесваха участието си в политиката, в управлението, в икономиката и в културата. Н. Александров бе кмет на Бургас и агент на българска корабна компания, а по-късно холандски вицеконсул. Изключително разнообразна бе кариерата на С. Мишайков от Битоля. Той завърши Военното училище в София. Служи известно време като офицер, после беше учител в американското училище в Самоков, аташе в българското представителство в Цариград и секретар в Министерството на войната. П. Рачов от Търново беше директор на гимназията в Битоля, окръжен управител в Плевен, а после и управител на пивоварната фабрика на Прошек.

В първите месеци на съществуването на Княжество България правителството се опитваше да използва способностите и връзките на възпитаниците на колежа за пропаганда на националната кауза. През лятото на 1878 г. Иван Е. Гешов и д-р Г. Янкулов направиха обиколка из европейските столици, за да протестират против решенията на Берлинския конгрес[202]. През 1880 г. Ст. Панаретов беше изпратен с неофициална мисия във Великобритания, за да проучи как би се отнесло английското правителство към едно евентуално съединение на Княжеството с Източна Румелия[203]. В навечерието на Първата световна война пак той стана първият български пълномощен министър в Съединените щати.

---

[202] *ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 609, 333, 328, 39.*

[203] *Панаретов, Ст. Една мисия в Лондон през 1880 г. – Мир, № 9109, 18 ноем. № 1930; Външната политика на България. Т. 1. С., 1976, 166–169.*

Наново контактите на колежаните бяха използвани, когато консерваторите в Княжеството имаха неблаговидната задача да обяснят и оправдаят неочакваното установяване на режима на пълномощията през 1881 г. Само месец по-късно създаденият след преврата Министерски съвет взе решение Ст. Панаретов да бъде изпратен в Англия, за „да осветли общественото мнение". Това едва ли бе станало без внушението на съученика му К. Стоилов, който бе водещата фигура сред новите властници в сферата на международните отношения. Панаретов не отказа, но предложи да действа от Цариград чрез британските кореспонденти в града[204].

Заключителен акорд в тази полуофициална активност на завършили Роберт колеж българи бяха годините на Първата световна война. През 1916–1918 г. търговецът на розово масло от Казанлък Т. Шипков бе една от водещите фигури в тайните контакти между българи и представители на Съглашението в Швейцария, като опитваше да уговори сключването на сепаративен мир с България, да я спаси от очертаващия се разгром и национална катастрофа. Успех нямаше[205].

Предлаганата таблица за професиите и занятията на възпитаниците на колежа носи съвсем условен характер и просто иска да даде най-обща представа на читателя. При това жизненият им път бе променлив. Някои бяха сменили не една професия, съчетаваха професионалната с обществената кариера. Понякога една и съща личност е включена в различни графи – общественик, но и преподавател, юрист, военен.

Занятия и професии на някои възпитаници на колежа

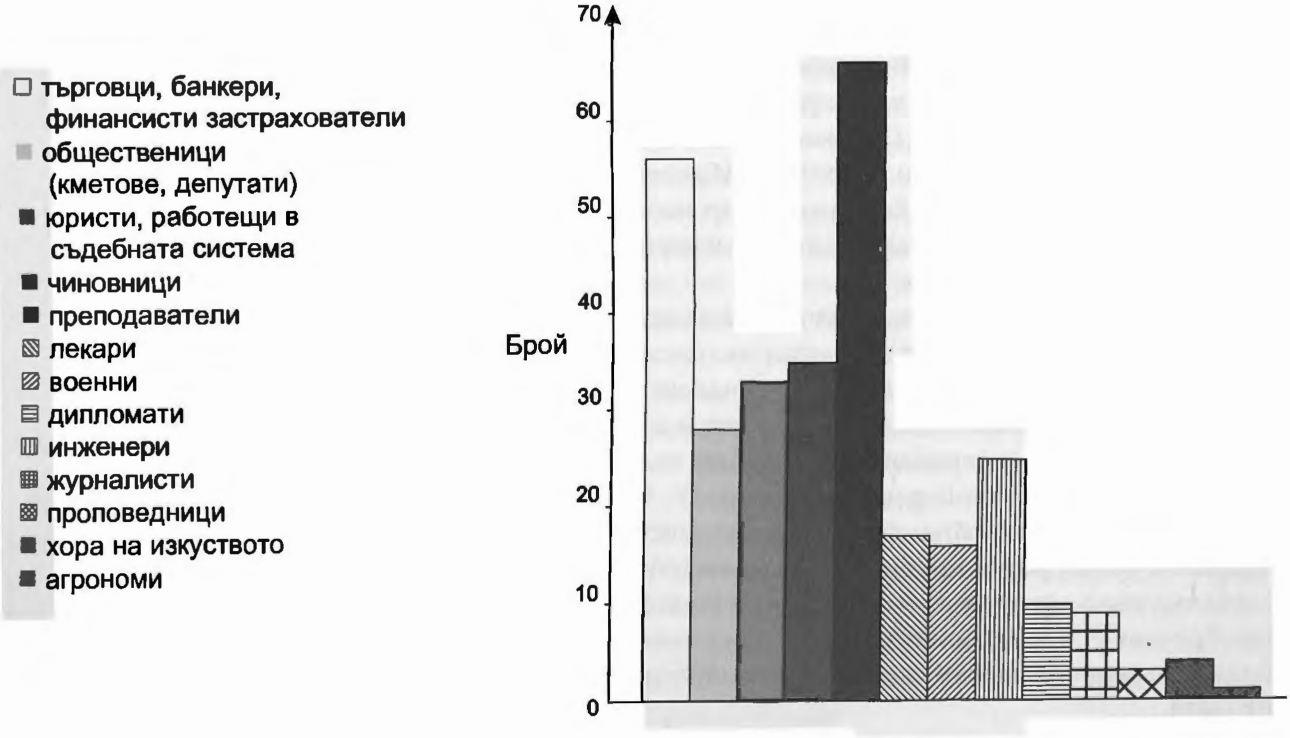

---

[204] Стоилов, К. Дневник. Ч. I, с. 239.

[205] Вж. Илчев, Ив. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990.

Заникът

След Освобождението перспективите пред колежа изглеждаха бляскави. В първите години броят на българчетата в него растеше непрестанно. От 1882 г. насетне обаче започна постепенен упадък. Нищо не можеше да го спре. Всъщност той бе естествен. През идните десетилетия образованието, което предлагаше цариградският колеж, не бе вече една от малкото алтернативи пред амбициозните и заможни българчета. Авторитетът му като образователна институция си остана достатъчно висок, но в него се примесиха нюанси на донякъде завистливо отношение, което днес преобладава в България към възпитаниците на чужди, най-вече американски университети. Докато качеството на образованието, получавано в тях, на практика не се оспорва от никого, макар и да би могло, то пригодността на възпитаниците им за специфичните български условия е под въпрос. Като че годините, които младите българи прекарваха в Роберт колеж, обучението им там, ги откъсваха от събитията, от обстановката, от реалните политически, икономически и психологически проблеми на родината им. Възпитаниците му някак си оставаха встрани. Истинските промени, истинското развитие ставаха вътре в страната – Роберт колеж се превръщаше в страничен, често пасивен наблюдател. Едва ли е случаен фактът, че нито един от възпитаниците на колежа, завършили след 1884 г., не се добра до бленувания министерски пост. С други думи, с утвърждаването на националната образователна система колежът стана един екзотичен придатък. Той даваше подготовка, подходяща и дори примамлива за определени сфери от обществения живот, но не повече. Беше престижно синът ти да е учил там.

Но имаше и друга отсянка. В сравнително егалитарно общество като българското да бъдеш богат или по-скоро открито да демонстрираш богатството си не бе проява на добър вкус. За много по-малко пари наследникът ти можеше да получи добро образование в родината, а после да отиде да следва във Франция, в Германия, в Австрия, в Швейцария и къде ли не. Да си завършил Роберт колеж – в това имаше вече отсянка на парвенющина. И това бе забелязано от един от учениците, шуменеца Дюкмеджиев. През 1887 г. той отбеляза в писмо, че българчетата намалявали. Оставали само тези, които били изкарали вече няколко години и нямали друг изход, освен да го завършат[206].

Едва ли е случайно, че именно след Освобождението, особено в първите десетилетия бе толкова голям броят на българските ученички в Американския колеж за момичета в Цариград – женското образование все още изоставаше след мъжкото в България. Когато към края на XIX в. разликата бе наваксана и с девическия колеж се случи това, което се бе случило с Роберт колеж – рязко намаля броят на кандидатите в него. Но за това по-късно.

Затова и изворовите материали, и съобщенията във вестниците, и спомените не дават многопластовата цветна картина на една изключителна активност, характерна за предосвобожденски-

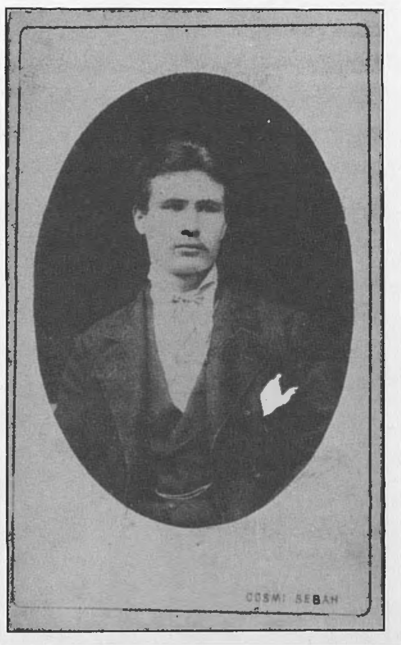

Климент Дюкмеджиев от Шумен учеше музика и бе преподавател в различни училища в България и в Цариград.

---

[206] *ДА Шумен, ф. 648 k, оп.2, а.е. 1, 6–7, 3 окт. 1887.*

те години. Да се учиш в Роберт колеж вече не бе приключението отпреди. Нямаше я тръпката на първопроходеца. Нямаше го скокът в неизвестността. Нямаше го дори в онази степен уважението на околните. Докато преди Освобождението училите в колежа горделиво съзерцаваха образователната равнина наоколо от висотата на своя връх, сега се оказа, че околовръст се издигат и други върхове, хвърлящи дълга сянка – претендентите, конкурентите за високо място в обществото бяха много повече.

Колежът продължаваше да живее, но някъде на периферията на българското общество – не по-значим от училища като Първа софийска мъжка гимназия, като гимназиите в Пловдив, в Русе или в Търново, в които основна подготовка получаваше голяма част от бъдещия елит.

С това съвсем не искам да кажа, че образованието в него бе лошо – напротив, то не бе по-лошо от това в българските гимназии. Проблемът бе, че вече не беше съществено по-добро. При това колежът се намираше в Османската империя. Неизбежно при планирането на подготовката на възпитаниците си се съобразяваше с условията и изискванията на империята. За какво бе нужен турски език на младия българин в началото на XX в., ако нямаше специални интереси към Турция. А турски трябваше да учи, вместо да използва времето си за дисциплини, които можеха да се окажат по-полезни. В известен смисъл по-гъвкави, по-подходящи за условията в България се оказаха колежът в Самоков и този в Ловеч, независимо че качеството на обучението там бе по-ниско.

Преподавателите в колежа се ласкаеха от мисълта, че служат като мост за сближаването на източната със западната култура. Това им носеше и определена изгода – морална, не материална. Те обучаваха децата на доста от най-влиятелните, най-вече християнски семейства в империята. Чрез децата бе по-лесно да се стигне до родителите, а и те самите търсеха връзка с американци, които за зло или за добро минаваха за относително по-обективни в отношението си към империята. Поне погледът им не бе заслонен от непосредствен стремеж за установяване на своя сфера на влияние. Това бе все още твърде далече в бъдещето.

В българското общество постепенно се развиваше нова групова йерархия, основана на нов тип критерии. За повечето обикновени българи „наборът“, с който си споделял дървените нари в казармите, бе този, на когото, независимо от това къде живее, можеше да се разчита, към когото можеш да се обърнеш за помощ, за протекция или с когото можеш просто да споделиш радостта си. За съвипускниците от престижните гимназии груповата йерархия изискваше друг вид връзки. Те също създаваха свои затворени неформални общества. А възпитаниците на Роберт колеж, далеч преди още в България да бяха сформирали и Ротари клуб, и масонски ложи, бяха създали такъв своего рода неофициален клуб на хора, привилегировани при получаването на образование. Те се подкрепяха взаимно. През 1896 г. Ст. Панаретов обсъждаше с д-р К. Стоилов възможността да бъде назначен за

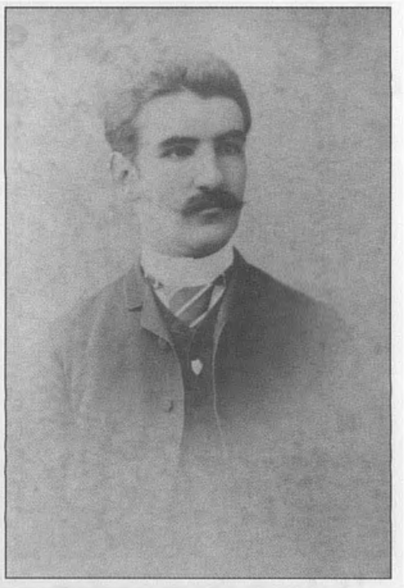

Учителят Георги Витанов от Търново, учил в Роберт колеж в началото на 70-те г.

български дипломатически представител във Вашингтон, макар тъжно да добавяше, че за момента „това не е проблем на реалната политика"[207]. Във второто правителство на Стоилов министри бяха съучениците му Димитър Минчович и Михаил Маджаров, а П. Тъпчилещов бе секретар на кабинета му.

В годините след Освобождението колежът продължаваше да обслужва интересите на българското общество, но в него вече не се издигаха изпреварващи общественото развитие идеи, които да тласкат прогреса напред. Дейността му след Освобождението бе рутинна – в добрия смисъл на думата. В нея поне за българското око имаше твърде малко опорни точки, за които да се хване – обучение, ваканции, тестове, крайни доклади; наново обучение, ваканции, тестове, крайни доклади и т.н. Разбираема бе постепенната резигнация, обхванала Панаретов. Израснал с амбицията да е сред тези, които генерират нови идеи в обществото, сега трябваше да се задоволи с дейност привична, която не му носеше удовлетворение. Малко в тези години може да привлече вниманието на историка, който дири не само образователните ракурси на делото на Роберт колеж, но и по-широките му обществени измерения.

Ежегодната промоция на завършващите колежа продължаваше да бъде отбелязвана в българския печат. И иначе не би могло да бъде – зер в него продължаваха да се учат поне част от наследниците на имащите и можещите в страната. Но информацията за това, което ставаше в Цариград, бе поднасяна на последните страници на вестниците. Центърът на българското политическо и културно равновесие се бе изместил. Вече не Цариград, а София бе пътеводната звезда на българите. Цариград бе чужбина. Че и за българите в Македония и Одринска Тракия градът бе загубил част от прежното си значение. Солун за македонските българи донейде бе заел мястото му, но дори и за тях София със своите все още кални улици, почти липсваща култура и несъществуваща индустрия бе средоточието на копнежите им*. Тя олицетворяваше желанието за промяна, за развитие, въжделенията по едно по-добро бъдеще. Цариград за българите, живеещи в империята, бе символ на едно управление, чийто край мнозина очакваха с нетърпение; за по-заможните българи в Княжеството – място, където някои от тях започваха да ходят на екскурзия.

Внимателно бяха описвани произнасяните слова, не бяха пропускани имената на първенците, уважили празненствата с присъствието си. В „Missionary Herald" и в „Зорница" специално наблягаха на поздравленията, произнасяни от представители на Вселенската патриаршия, на арменския патриарх, на българския екзарх[208]. Това следваше да подчертае общохристиянския, несектантски характер на получаваното обучение. Но какво отличаваше по същността си тази церемония от годишните изпити в българските гимназии, от тържествените церемонии, с които бяха връчвани дипломите на завършващите?

Колежаните нито за секунда, разбира се, не губеха връзка с родината си, но контактът им с нея стана във висока степен формален, контакт, който наблягаше по-скоро на ритуала, отколкото на съдържанието. Те обмисляха възможността за организиране на ежегоден празник на възпитаниците на колежа[209]. Не пропускаха случай да се вдигнат и да организират тържествено посрещане на княз Александър I и княз Фердинанд, когато те посещаваха града. От друга страна, и монарсите не пропускаха случая да посетят сградата на колежа и да опитат прочутия чай на г-жа Уошбърн. При първото преминаване на княз Александър I през Босфора учениците се бяха строили на брега под сградата на училището и го поздравиха с гръмко „ура", а на покрива в знак на уважение бе вдигнато американското знаме[210].

---

[207] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 837, 8–14, 14 февр. 1896.*

* *В края на XIX в. българи от Енидже Вардар мечтателно казваха: „У Бугария толко е убаво, та кесето да си го загубиш на патот, ке ти го донесат." Предполагам, че доста от тях са били разочаровани, когато са досегнали действителността.*

[208] *Missionary Herald, Vol. 75, October 1880, p. 386; Зорница, № 17, 26 апр. 1883; № 25, 23 юни 1884; № 25, 22 юни 1885; № 24, 16 юни 1890; № 25, 19 юни 1893; № 27, 2 юли 1894.*

Треска тресеше и преподавателите, и българските ученици при посещението на княз Фердинанд и д-р К. Стоилов през 1896 г. Всички строени, посрещнаха владетеля на гарата и му връчиха разкошен букет. В самото училище князът и свитата му бяха поздравени от едно българче на английски език. Той пък отвърна на приветствието на български[211]. И двамата показаха, че добре са се справили с непознатите им доскоро езици.

През 1884 г. повечето възпитаници – и настоящи, и бивши, събраха по десет франка. Идеята бе да се направи подарък на училището по случай четвъртвековния му юбилей. Подаръкът щеше да е едно копринено българско знаме и един портрет на Кр. Роберт, направен от „г-н Димитров, известния български художник"[212].

През есента на 1885 г. те с трепет следяха събитията по бойните полета на Западна България. Там вероятно се сражаваха родителите, братята или роднините на някои от тях. Събраха помежду си шейсет-седемдесет наполеона – една съвсем немалка сума за младежи, които трябваше да я отделят от джобните си пари – и ги изпратиха на Червения кръст в София заедно с колет от лекарства и превързочни материали[213].

Слушаха с интерес беседи за организираното в Чикаго световно изложение и особено за българското участие в него[214]. През 1893 г. упълномощиха д-р Константин Стоилов да закупи и положи от тяхно име венец на гроба на княз Александър I, който намери вечния си покой в София[215]. Отвреме-навреме посрещаха ученици от Княжеството, които идваха да разгледат забележителностите на турската столица. Тогава влизаха в ролята на екскурзоводи, които можеха да покажат на любопитните и желязната църква, и българската болница, и метохът, и десетките джамии[216].

Комай това бяха маркерите на затихващата активност. През 1906 г. за първи път от създаването на колежа нито едно българче не произнесе заключително слово в редиците на завършващите. На Едуин Пиърс, който внимателно следеше развитието на образователната институция и с охота участваше във всичките ѝ инициативи, не остана друго, освен да се присъедини към мнението на Уошбърн и да отбележи меланхолично, че колежът вероятно бил изпълнил задачата си спрямо тази нация, като ѝ е дал безчет добре подготвени, трезви и разумни хора[217].

[209] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I, с. 152, 19 юли 1880. Предложението бе направено от Я. Пенев, завършил Роберт колеж през 1880 г., т.е. току-що. По-късно директор на училища в Пловдив и Пазарджик, съдия.*

[210] *Зорница, № 15, 12 апр. 1883. Князът тогава се бе отправил на поклонничество към Светите места.*

[211] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1263, 28 февр. 1896; Зорница, № 12, 23 март 1896.*

[212] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 124, 1–2. Вероятно става въпрос за Иван Димитров (1850–1944).*

[213] *Родолюбец, № 10, 14 февр. 1889.*

[214] *Зорница, № 26, 17 юни 1892.*

[215] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 483, л. 1.*

[216] *Пенчев, Хр. Екскурзия до Цариград. – Училищен преглед, XIII, Неофициален отдел. С., 1908, 97–130. Става въпрос за екскурзия на учащи се в Казанлъшкото педагогическо училище през април 1907 г.*

[217] *Pears, E. Turkey and Its People. London, s.a., 223–224.*

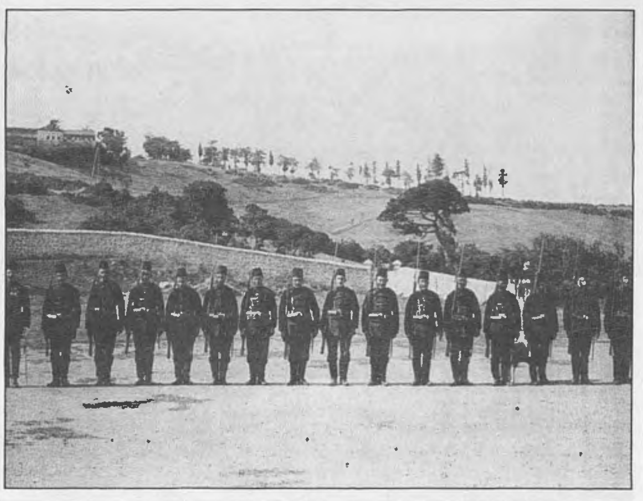

Турски войници, бивакуващи в Роберт колеж през Първата световна война

Годините на войните бяха тежки за колежа. Бумтенето на топовете при Чаталджа не допринасяше за спокойствието нито на преподавателите, нито на учащите. Ситуацията стана още по-напрегната в годините на Първата световна война. Един от първите актове на младотурците, след като самоубийствено вкараха Османската империя в Първата световна война на страната на Германия, бе да отменят режима на капитулациите. С това турското национално достойнство получи удовлетворение, но управниците влязоха в конфликт не само с воюващите срещу тях, но и с неутралните за момента страни като Съединените щати, чиито икономически интереси бяха накърнени. В напразен опит да не изостря допълнително отношенията посланикът Х. Моргентау (Morgenthau H.) покани водещата фигура в младотурския триумвират Енвер паша да посети Роберт колеж. За първи път турски държавник от такъв ранг стъпваше на територията на училището. Жестът вероятно бе внимателно премислен и от негова страна – държеше да покаже, че Съединените щати са страната, с която Турция най-малко иска да влезе в конфликт. Според дипломата всевластният Енвер бил удивен, че мисионерите не били с дълги коси, с огнени очи и не размахвали кръстове в ръцете си, както ги описвали германските вестници в града[218]. Изглежда вземаше собствените си представи за турчина за реалност. Едва ли Енвер, който по това време вече от шест години бе в центъра на политиката, можеше да храни представи, достойни за началото на XIX, а не за началото на XX в. Във всеки случай визитата направи впечатление в столицата. След нея намаляха опасностите за колежа и чак до капитулацията на Османската империя през есента на 1918 г. той нямаше от какво да се оплаче във взаимоотношенията си с властите.

През 1915 г. почина д-р Джордж Уошбърн. В 45-та аудитория на Софийския университет бе свикана специална траурна сесия в памет на човека, направил толкова много за българите. При това организаторите – сами участници в политическата борба, която се водеше в момента около евентуалното участие на България във войната и застъпници на просъглашенската линия във външната политика – използваха случая, за да припомнят и имената, и делото на д-р А. Лонг, на Дж. Макгахан и на Е. Скайлър[219].

Около колежа слухтяха дипломатите и разузнавачите на воюващите страни през пролетта на 1915 г. Военни експерти предполагаха, че мащабната операция на Антантата в Дарданелите, организирана по идея на английския военноморски министър У. Чърчил, ще бъде успешна. Падането на Цариград се очакваше всеки момент. Допълнителен щрих в тази увереност внесе и писмото на българския пълномощен министър в турската столица Н. Колушев, че българските ученици трябва да се завърнат в родината си най-късно до 5 юни. За притеснените

---

[218] *Morgenthau, H. Ambassador Morgenthau's Story. Garden City, New York, 1926, 117–120.*

[219] *Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Цит. съч., с. 78.*

Колежът, гледан откъм Босфора

германци и турци това можеше да означава само едно. България бе решила да се присъедини към каузата на Антантата и се готвеше да навлезе в Източна Тракия[220]. Нареждането бе сметнато за толкова показателно, че в София Радославов, който поначало си имаше прогермански симпатии, трябваше да се обяснява с германския пълномощен министър и да го уверява в искреността на намеренията си.

В тежките дни на Първата световна война, когато продоволственото положение на самата България съвсем не беше за завиждане, по молба на дирекцията на Роберт колеж българското правителство му отпусна зърнени храни на довоенни цени, като така предотврати затварянето му. Самият президент Гейтс пристигна в България, за да получи разрешение за закупуване на брашно. Срещна се дори с министър-председателя д-р Васил Радославов. По думите му приемът бил сърдечен. Политикът заяви:

> *„Всичко, което можем да направим за Роберт колеж,*
> *ще го направим"*

и даде необходимото разрешение за закупуване и изнасяне на брашно, боб и сирене. Един от бившите възпитаници пое ангажимента да закупи необходимите храни и да се погрижи да бъдат изпратени в Цариград. Турците, от своя страна, не ги конфискуваха, както беше обичайно в такива случаи[221].

---

[220] *Morgenthau, H. Цит. съч. 265–268; Einstein L. Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition April–September 1915. London, 1917, 75–76.*

[221] *Gates Frank Caleb. Цит. съч., 218–220.*

Историята се повтори две години по-късно. Продоволствената криза в турската столица ставаше все по-остра. Американският консул в София Доминик Мърфи получи разрешение да закупи храни от държавните складове за Роберт колеж и за Американския девически колеж. Българският пълномощен министър в Цариград предостави личния си автомобил за превозване на доставките, така че да се избегнат забавянията по границата. В специално писмо предупреди граничните турски власти, че всяко протакане ще бъде третирано като лош жест спрямо България, сиреч към съюзника[222].

Случаят Уошбърн или как преподавателят въздействаше на учениците си

Една от най-трудните задачи на историка е да прецени истинската роля на „умствените влияния“, както ги наричаше д-р Шишманов, при социализацията на индивида. Действителността се оказва твърде сложна за опростенческите представи, които обвързват директно образованието, политическите идеи и външнополитическите пристрастия. В годините на щастливата невинност на българската социалистическа историография всичко бе кристално просто: обектът на изследване бе учил в Германия – „германофил“, разбира се, с всички произтичащи от това последствия, доста често неприятни за съответния индивид; учил в Русия – „русофил“ и т.н. Щом е бил в Съветския съюз, нямаше начин да не е пламенен комунист. За това, че понякога студентът, прекарал години наред в чужда среда, често откровено намразваше и нея, и идеите, които там му внушаваха, и дума не ставаше. Та изключително трудно е да се прецени влиянието, което Роберт колеж бе оказал на политическите настроения и възгледи на тези, които бяха прекарали години в него. В крайна сметка М. Маджаров и К. Стоилов сипеха похвали за преподавателите си и за наученото в Цариград, а Васил Карайовов – ругатни.

Като правило учащите се влияят от примера на добрите си преподаватели. А и д-р Сайръс Хемлин, и д-р Джордж Уошбърн без всякакво съмнение бяха много добри преподаватели. В спомените си Уошбърн казва, че Хемлин бил Роберт колеж и Роберт колеж бил Хемлин. В не по-малка степен думите можеха да се отнесат за самия него. В продължение на близо три десетилетия д-р Джордж Уошбърн беше Роберт колеж и Роберт колеж беше Джордж Уошбърн. Цялата му кариера бе свързана с колежа. Сходен бе случаят и с предходника му, но при наследника полето на личните амбиции бе доста по-широко от ограничената преподавателска дейност.

Уошбърн бе интелигентен, последователен, работлив и упорит. Едуин Пиърс, който беше негов дългогодишен приятел, твърдеше, че бил човек

> *„с голям капацитет, кристална честност и широк кръгозор“*[223].

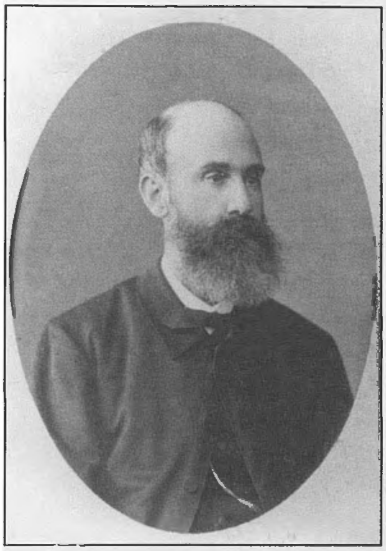

Джордж Уошбърн в края на 70-те г. на XIX в.

---

[222] *Величков, Ал. Цит. съч., с. 17.*

[223] *Pears, E. Forty Years in Constantinople, с. 13.*

Дотук нищо ново. И Хемлин принадлежеше към същата група. Уошбърн се интересуваше от политика, ориентираше се доста добре в балканските взаимоотношения и интересите на великите сили в Ориента и си бе изградил твърди убеждения по много от аспектите на Източния въпрос. Силата му бе в непрестанните контакти с възпитаниците на колежа. Той не се колебаеше да използва личните си връзки, за да им внушава определени политически идеи. Източната криза от 1875–1878 г., известността, която бе получил като експерт по балканските въпроси, го промениха или по-скоро развиха някои латентни качества у него. Той ценеше своята внезапно възникнала репутация на неофициален съветник на дипломатите и упорито работеше, за да я затвърждава.

Съвсем не бе случайно, че влиянието му бе най-силно сред българите. Неговата активна позиция в месеците след Априлското въстание му бе извоювала завиден авторитет сред малобройния политически елит на младата държава, който отчаяно търсеше приятели и то по възможност влиятелни. Веднага след Освобождението млади българчета, на които години наред бе опитал да въздейства със слово и пример, започнаха бързо да заемат важни обществени позиции. Страната се нуждаеше от по-добри контакти в сферата на международните отношения. Номинално васално на империята, княжеството търсеше точна, добронамерена информация за ставащото в Цариград. Тук пребиваваше един от малкото тогава български дипломатически представители в чужбина. В пределите на империята – в Македония и Тракия – живееше все още немалка част от българите. В лицето на Уошбърн София разполагаше с доброволен, благоразположен, добре осведомен политически съветник, който бе натрупал дълъг опит и имаше широки контакти в дипломатическото тяло в Цариград. В другите християнски балкански страни възпитаниците на колежа бяха по-малко, те не играеха толкова значителна роля в управлението, а самите държави вече бяха изградили самостоятелен дипломатически апарат със свои традиции, който не бе толкова пряко зависим от чужди съветници. Човек би рекъл, че тези изводи са естествен резултат от ограничената изворова база, с която разполагаме. Действително в нашите архиви са запазени само писмата му, адресирани до българи, но и в обширните си спомени той никъде не споменава, че си е позволявал да дава политически съвети на румънци или на гърци от независима Гърция.

Основополагаща идея в жизненото кредо на Уошбърн бе недоверието му към целите на Русия в Източното Средиземноморие. В това отношение имаше на какво да се опре. Със свещ да търсиш, не можеше да откриеш мисионер русофил. Всички те изпитваха вродена неприязън към православието, а Санкт Петербург бе официалният му защитник и проводник. Преподавателите от Роберт колеж, които поддържаха връзки с българските си възпитаници, варираха между умерени и крайни русофоби. Когато мислеха за задачите на българите, те ги разглеждаха през призмата на взаимоотношенията на великите сили на Балканите.

Сайръс Хемлин по-специално беше остър и неприкрит русофоб. Неednoкратно бе създавал проблеми на Американския съвет на мисиите, а после и на американската дипломация с откровени, невъздържани статии по балканските въпроси, в които яростно нападаше Русия и подкрепяните от нея национални движения или политически партии. За него цялото революционно движение на българите бе породено от зли сили. С други думи, бе внушено, финансирано и подкрепяно от Русия, която имала само зловредни намерения на полуострова. Една от причините за конфликта със зетя му в края на 70-те години бе убеждението, че с подкрепата на българите обективно е обслужил руските интереси. Още по време на Източната криза от 1875–1878 г. една от неговите яростно протурски и антируски статии беше препечатана в турския печат и създаде значителни затруднения на мисионерите във взаимоотношенията им с християните в империята[224].

През 1887 г. в разгара на борбата между русофили и русофоби в България възрастният вече мисионер публикува в три последователни броя на влиятелното списание „Atlantic Monthly" огромна статия, озаглавена „Какво бълнува Русия". В нея трябваше да изследва историята на руско-турските конфликти. Но обективно поставената цел се губеше зад преднамерената недотам обективна атака срещу всички аспекти на външната политика на Санкт Петербург. Основният извод на автора бе най-малкото странен и не произтичаше от привлечения доказателствен материал:

> *„Същинската борба прочее не е между Турция и Русия,*
> *но между Русия и Европа."*

Не е за чудене, че у нас статията бе препечатана в антируски настроения вестник „Родолюбец"[225].

Четири години по-късно Хемлин нападна и арменските революционери. В „Boston Congregationalist" изпрати обширно писмо срещу действията им. С активността си, с терористичните си актове, с опитите си да организират и вдигнат въстание, та така да привлекат вниманието на Европа към съдбата на народа си, те слагали кръст на десетилетните усилия на протестантските мисионери, съзнателно предизвиквали турските репресии и вършели лоша услуга на арменската общност. Писмото му бе продиктувано от несекващия страх, че вълненията биха убедили европейските държави волю-неволю да приемат въоръжена руска намеса в Армения и присъединяването ѝ към Русия. Мисионерът, въпреки почтената си вече възраст, не бе загубил огненото си слово и призоваваше всички мисионери и протестанти в Турция енергично да се обявят против арменското националноосвободително движение[226]. Зер, докато ръцете им в турска Армения бяха развързани и те проповядваха сравнително свободно своето кредо, в руската ѝ част не можеха и да си помислят да припарят.

Лишен от средства след напускането на президентския пост на колежа, С. Хемлин трябваше в годините, когато връстниците му се радваха на заслужен отдих, да търси нова работа, за да прехрани многобройното си семейство. Той работи в няколко университета и теологически академии, надзираваше работата на различни религиозни институции. Не се укроти до края на дългия си живот и с публичните си изяви не преставаше да създава затруднения и на мисионерските организации, и на американски държавни институции.

---

[224] *Clarke, J. Reporting the Bulgarian Massacres, c. 285.*

[225] *Родолюбец, № 1–3, 29 окт.–30 ноем. 1888.*

[226] *Sonyel, S. Цит. съч., 291–292.*

Схващанията на Уошбърн вероятно не бяха много по-различни, но бяха изказвани в по-умерен тон така, както прилягаше на характера му. В Цариград той поддържаше тесни контакти с Екзарх Йосиф, с българските дипломатически представители, с различни общественици, които посещаваха града при случай. В София най-добрият му конфидант, ученикът, с когото се гордееше, този, когото се надяваше да направи политик от западноевропейската школа, бе д-р Константин Стоилов. В десетки писма до него той не пестеше политическите си напътствия, предложения, предсказания, увещания. Но не бе едностранчив. Пазеше се да заема твърди и безкомпромисни позиции. Не прекъсваше редовните си контакти и със свои бивши възпитаници, които стояха на откровени русофилски позиции, като Иван Славейков например.

За българите особено през 80-те години Уошбърн бе ценен най-вече заради близкото си приятелство с британския представител в турската столица У. Уайт[227]. Уошбърн бързо бе спечелил доверието му и се бе превърнал в нещо като неофициален съветник на британската легация. Това не бе останало тайна и за другите членове на европейската колония в града. Добре осведоменият правист и журналист Едуин Пиърс – един от хората, които обявиха пред света Априлското въстание, смяташе, че двамата

> *„установили много добри лични отношения"*[228].

Стоилов пък твърдеше в дневника си, че

> *„д-р Вошбърн е близък приятел на Вуайт и много го уважава"*[229].

Съвременни автори, които изследват проблемите на британско-турските отношения в последната четвърт на XIX в., твърдят, че Уошбърн бил един от „близките сътрудници" на Уайт. По мнението на Форин офис американският мисионер бил

> *„първокласен авторитет по въпросите*
> *на българския национализъм"*

и вероятно бил единственият, който можел да знае нещо за готвеното в Източна Румелия съединение[230].

Политическите възгледи на Уошбърн бяха консервативни, по-консервативни, отколкото на пръв поглед би очаквал човек от представител на американската демокрация. По принцип и той бе против проявите на националноосвободителни движения – било те действия на чети или вдигане на въстания. Цял живот упорито отхвърляше идещите от различни страни похвали и обвинения, че обучението в Роберт колеж готвело възпитаниците му за бъдещи революционни борби. Един от учениците му – М. Маджаров, бе напълно съгласен с бившия си преподавател. Според него

> *„революционният дух беше чужд на възпитателната система*
> *на това училище"*[231].

Безспорно и д-р Хемлин, и д-р Уошбърн бяха демократи. Демократи в консервативния американски смисъл на думата, макар този консерватизъм да изглеждаше краен либерализъм в

---

[227] *За ролята на Уайт в дипломатическата въртележка от онези години вж. изследването на Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите. С., 1979.*

[228] *Pears, E. Forty Years in Constantinople, с. 137.*

[229] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I, 437–438, 23 юли 1885.*

[230] *Smith, C. The Embassy of Sir William White at Constantinople, 1886–1891. Oxford University Press, 1957, p. 27. Всъщност, както доказват изследванията на българските историци, едва ли бе усетил нещо друго освен недоволството на румелийците и кипежа в провинцията.*

[231] *Маджаров, М. Цит. съч., с. 300.*

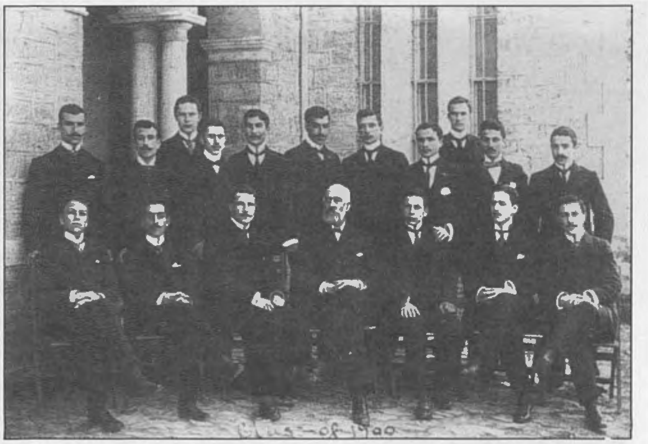

Джордж Уошбърн сред абитуриентите от 1900 г. Сред тях са и българите Стоян Милошев, по-късно работил като управител на банка, и Стоян Савов от Тулча.

условията на Османската империя. Не бяха много по-различни убежденията и на повечето им колеги. Те прокарваха в лекциите си, в разговорите с възпитаниците си, в ежедневното си поведение необходимостта от демократично управление от умерено консервативен тип. Д-р Уошбърн, д-р Лонг, да не говорим за Сайръс Хемлин, изпитваха оправдани донейде съмнения, че истински демократичните модели ще бъдат устойчиви в специфичните балкански условия. Те не формулираха мислите си в духа на модерното сега социологическо направление в историографията, което говори за доминантни патриархални модели, за сблъсък между хоризонталните традиционни институционни връзки на местно ниво и изграждането на вертикални връзки с новата централна власт. Макар и интуитивно или по-скоро емпирично, за тях бе ясно, че моделите, привнасяни от Великобритания, от Франция или от Съединените щати, нямаха много шансове да работят безпроблемно в България. Такова схващане споделяше и Стоилов в дневника си, след като получи предълго писмо от съученика си Ст. Панаретов:

> *„То показва, че отдалеч нещата изглеждат иначе и че грешката*
> *е, че искаме да употребяваме у нас английски образци;*
> *искат да имат тук английски парламентаризъм,*
> *ез да помислят дали народът може да понесе това.“*[232]

В българските среди съзнаваха този уклон в преподаването в колежа. Неслучайно в редакционна статия в „Зорница“ наблягаха именно върху него:

> *„...нека ни бъде дозволено тук да кажем, че сме ценили*
> *и ценим това американско заведение...*
> *не е работа да се натъпкват главите на учениците*
> *само с научни знания, от лесното злоупотребление на които*
> *никнат разни гнили и съсипителни за человека и за целото*
> *отечество помисли, а и да се отдава сериозно внимание*
> *на религиозното и нравственото възпитание“*[233].

Дори Уошбърн, който през живота си даде толкова свидетелства за близост с българската кауза, невинаги можеше да осъзнае истинските измерения на проблемите, с които се сблъскваше и които бе готово да решава българското общество. В навечерието на Освободителната война, два месеца след потушаването на Априлското въстание, той бе склонен да мисли, че българите в европейските провинции на империята не са истински готови за автономия, дори ако турците се покажат склонни да я приемат. В писмо до британския дипломатически представител в Истанбул Елиът той предлагаше като палиатив християните да получат правото да служат в армията и полицията; да се назначават повече християни в гражданската администрация; да се въведе гражданският кодекс. Това бяха все предложения,

---

[232] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I, с. 108, 15 ян. 1880.*

[233] *Зорница, № 25, 22 юни 1891.*

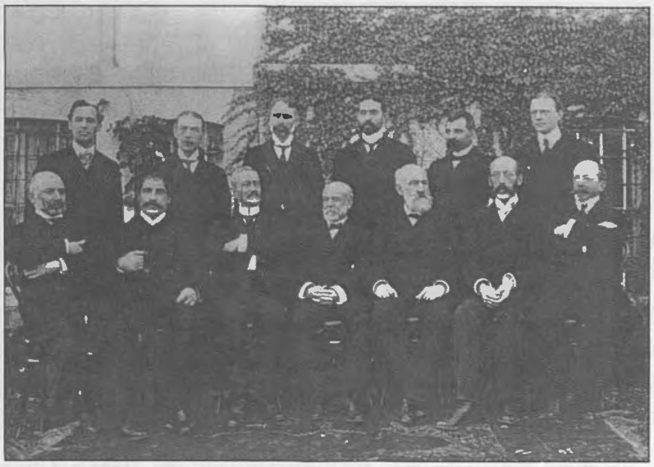

Преподавателите в Роберт колеж през 1905 г.

които турските реформатори или поне по-сериозните сред тях биха подкрепили като средство срещу разпокъсването на империята[234]. Само че те не отговаряха вече на въжделенията на българите.

Уошбърн вярваше в оръжията на класическата дипломация, в спокойните срещи и разговори между интелигентни, разполагащи с власт политици. Затова настояваше, че България трябвало да се обляга и да търси преди всичко благоразположението на султана, за да извоюва стъпка по стъпка целите си. Не пропускаше да наблегне в писма, че османският владетел „има симпатии към Н.В" (княз Александър I – б.м., И.И.)[235].

Като американец се предоверяваше на силата на общественото мнение. Убеден бе, че то може да упражнява самостоятелно позитивно влияние в конфликтите. Затова десетилетия наред пишеше статии и писма до вестниците, говореше по публични събрания, участваше в официални церемонии.

Но като истинско чедо на века, в който въоръженият конфликт дори в учебниците по международно право минаваше за легитимно средство в междудържавните отношения, в определени случаи смяташе, че и войната може да подпомогне решаването на определен въпрос. По време на Сръбско-българската война писа на княз Александър I:

> *„...една победа над сърбите ще помогне много."*[236]

Трудно е да се отбележи съществена еволюция във възгледите му през годините. Основните маркери в схващанията си за Балканите набеляза в един личен разговор с Екзарх Йосиф скоро след Освобождението. Според него Австро-Унгария, подкрепена от Русия, искала да присъедини Македония със Солун. Русия пък се стремяла да наложи политическото си влияние не само в Сърбия, но и в Гърция, та затова България не можела да очаква никаква руска подкрепа по своите искания. Изходът бе един – трябваше да се търсят други покровители.

> *„Трябва да изпиташ, казва той, разположението на турците от някои малки въпроси."*[237]

По въпроса за Австрия на моменти Уошбърн бе склонен да направи компромис и да приеме, че тя може и да измени антибългарската си позиция. Според него, ако София покажеше открито, че не е сляпо руско оръдие, Виена би могла и да приеме евентуално Съединението. То така и стана. Но по всички въпроси, свързани с целите на руската политика, си оставаше безкомпромисен[238].

В месеците след Сръбско-българската война Уошбърн се включи в разностранните усилия да се опипа почвата за евентуален компромис между Гърция и България по македонския въпрос. В среща с екзарха твърдеше, че гърците били склонни да се споразумеят с българите. Цената на доброжелателството бе висока. Гърците искаха доброволен отказ от Охридската, Костурската, Леринската, Битолската, Воденската, Кукушката и част от Мелнишката, Струмишката и Солунската епархия. С други думи, от по-голямата част от Македония. Както можеше да се очаква, екзархът отклони внимателно прекомерните искания. Според него за предпочитане било да се чака, докато се

---

[234] *Daniel, R. Цит. съч., с. 131.*

[235] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I, с. 462, 14 ноем. 1885.*

[236] *Пак там.*

[237] *Йосиф I Български екзарх. Дневник. С., 1992, док. 90, бел. от 26 ян. 1880.*

[238] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I, с. 158, 7 юли 1880.*

> *„приготви българският елемент, защото днес гръцките и сръбски претенции, подкрепяни от Австрия, ще удушат на българите правата в Македония и разделението не ще бъде в наша полза“*[239].

Във всеки случай българският архиерей ценеше контактите си с американския мисионер. Въпреки отказаното посредничество внимаваше да не го засегне. Върна посещението му в сградата на колежа. Българските ученици в него му целунаха ръка.

> *„Аз им казах няколко думи, насърчителни за тях и похвални за училището и за директора, но заслужени и верни“*,

отбеляза той в дневника си[240].

Вместо предложения от Уошбърн вариант за разрешаване на българо-гръцкия спор Екзарх Йосиф издигна свой план. През пролетта на 1886 г. изпрати бъдещия Скопски митрополит Мак-

Джордж Уошбърн и съпругата му при едно от посещенията им в България, заобиколени от свои ученици и техни съпруги. Сред тях са: Михаил Маджаров, П. Горбанов, И. Димитриев, Ст. Добрович, Ив. Пеев-Плачков, Ал. Людсканов, П. Матеев и др.

---

[239] *Йосиф I Български екзарх. Цит. съч., 166–167, бел. от 4 дек. 1885.*

[240] *Пак там, с. 167, бел. от 19 дек. 1885.*

сим в Бебек, за да помоли Уошбърн да опита да внуши на английския посланик, че най-сигурният начин да бъде постигнато спокойствие на полуострова е да убеди Високата порта да се дадат берати за български митрополити в Охрид и Скопие. В случая Уошбърн с право проявяваше скептицизъм. Той не вярваше, че нещо ще може да бъде постигнато, преди да е утихнало раздразнението на Портата от събитията около Съединението. Пък и Гърция веднага щеше да се противопостави активно. Все пак обеща да изложи случаите на притеснения на българите в Македония, та поне този въпрос да бъде разрешен донякъде[241].

В това отношение българите не се отказаха и в годините след това да използват авторитета на американеца. Пак по тяхна молба Уошбърн опитваше да използва влиянието си пред Уайт, за да пледира против активизиралата се сръбска пропаганда в Северна Македония – най-вече в Скопско и Тетовско[242]. Това, разбира се, беше кауза пердута. Портата нямаше никакво намерение да ограничава, нещо повече, тя бе склонна да поощрява сръбската пропаганда, която създаваше още един претендент за влияние в Македония.

В преписката си със Стоилов в средата на 80-те години Уошбърн не пропускаше да го насочва към сътрудничество най-вече с Великобритания и да подчертава, че Русия

> *„няма намерение да развива България за българите...,*
> *тя се отнася към вас както към народите от Средна Азия";*

че било

> *„просто невъзможно руси и българи да работят задружно*
> *в едно правителство"*

и че

> *„единствено в Англия можем да се надяваме, че правителството*
> *ще се отнесе със съчувствие към българския въпрос"*[243].

Доколко К. Стоилов, към когото бяха отправени тези съвети, щеше да се съобразява с тях, е отделен въпрос, но те бяха характерни за възпитателните тенденции, които се прокарваха в училището.

Малко по-късно Уошбърн наново се намеси в големия проблем, който изникваше периодично пред българските политици – дали или по-скоро кога да се обяви независимостта на страната[244]. Той бе склонен да препоръчва тази стъпка. Дотолкова, че бе заявил пред Уайт, че притиснатата от твърдата позиция на силите и най-вече на Русия България може да се озове в положение, единственият изход от което да се окаже обявяването на независимост и избирането на Александър I за цар на българите. При това прояви и необичаен за него либерализъм и широта на възгледите. Одобряваше напълно поведението на българското правителство да се съобразява с препоръките на силите, но трезво оценяваше, че дивиденти от тази политика София не е получила. Затова в разрез с обичайния си консерватизъм стигаше до извода:

---

[241] *Пак там, с. 174, бел. от 13 март 1886.*

[242] *Пак там, с. 218, бел. от 11 ян. 1888; с. 219, бел. от 1 февр. 1888.*

[243] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 584, 8–9, 14–15, 25–26.*

[244] *Стоилов, К. Дневник. Ч. II, с. 52, 24 април 1887.*

> *„Ако те не могат да ви помогнат,*
> *трябва да разчитате на себе си.“*[245]

Годините откъм 1875 докъм 1895 г. бяха най-активните на Уошбърн; тогава мнението му тежеше най-много в близкоизточната политика. Дотам, че американският дипломатически представител в турската столица нерядко се оплакваше на Държавния департамент, че Уошбърн и д-р Алберт Лонг стоели по-близо до британските правителствени кръгове и понякога им служели за довереници в много по-голяма степен, отколкото на Съединените щати[246]. Тази позиция бе разбираема за хора, които искаха да видят радикални промени в региона. Великобритания, а не Съединените щати беше силата, която можеше да ги направи.

Във всеки случай вярна бе една самооценка на Уошбърн. В писмо до Стоилов той заявяваше, че

> *„следил внимателно събитията в България и където можел да помогне, не се колебаел нито за момент“*[247].

И това се отнасяше не само за годините на т.нар. българска криза, а за целия период, през който той заемаше поста президент на Роберт колеж. Симпатията му към българите бе искрена. В тях, в кариерата на своите възпитаници, той виждаше в най-голяма степен награда за положените усилия. Не спираше да пише за България в „Индипендент“, „Бостон Глоуб“, „Ню Йорк Таймс“, „Ню Йорк Дейли Трибюн“[248].

Типична за становищата, които упорито прокарваше, бе лекцията, която произнесе в университета в Амхърст през 1891 г. по време на едно от периодичните си пътувания в Америка. Официалната тема бе перспективите пред американските образователни институции в Близкия изток и развитието на Източния въпрос. И в двете ѝ части съумя да вплете въпроса за българите дотам, че да го превърне в основен аргумент в настояванията си за усилване на американската активност в този район на света. Цялата лекция бе надъхана с неприкрити подозрения към целите на руската политика, към намеренията ѝ да овладее Близкия изток. Той цитираше руски офицери, които през Освободителната война открито казвали на българите, че дошли тук не заради черните им очи, а за да завладеят подстъпите на Проливите – аргумент, който вероятно би довел до скомина слушатели в Европа, но американците не бяха дотам обръгнали на периодичните обвинения. Пред внимателните си слушатели Уошбърн начерта вледеняваща картина на динамиката на интересите в Стария континент, в случай че светът остане глух за руската заплаха. Според него веднъж българите завладени, щял да дойде ред на Румъния, останала вклинена в руските владения, а след това и на Австро-Унгария с нейните многобройни славянски поданици. Така Русия щяла да стане господар на Европа[249].

С тези лични схващания Уошбърн се присъединяваше към малката, но активна група[250] американски мисионери, които опитваха съзнателно да подбудят американска намеса в Източното Средиземноморие. Няколко години по-късно, вземайки повод от арменските кланета, тази група настояваше за ефективна защита на американските интереси в Османската империя.

---

[245] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 904, 1–2.*

[246] *Salt, J. Цит. съч., 114–115.*

[247] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 584, 1–2.*

[248] *Пантев, А. Българският въпрос..., с. 87, 95.*

[249] *Свобода, V, № 494, 2 апр. 1891; № 495, 2 апр. 1891. Материалът бе изпратен от присъствалия на лекцията в университета С. В. Цанов, който по това време учеше в университета във Филаделфия.*

[250] *Пантев, А. Българският въпрос..., с. 100.*

На добре посетено събрание на Американския съвет на мисиите мисионерът Еверет Уиилър (E. Wheeler), току-що завърнал се от Мала Азия, призоваваше Държавния департамент да принуди турските власти да заплатят нанесените на американските граждани материални щети. За да подсили аргумента си, той издигаше призива, който се бе чувал и преди това, а щеше да се чува и много пъти след тези събития:

> *„...животът на нашите съграждани в Турция*
> *е в огромна опасност."*[251]

Докато мнозина от пацифистки настроените американци, пътуващи из Европа и Балканите, се ужасяваха при вида на многобройните, добре снабдени и въоръжени армии, които според тях бяха само играчка в ръцете на войнствени монарси, Уиилър настояваше да бъде изпратена мощна флота в Средиземно море. Тя трябваше да заеме Смирна и да не напуска пристанището, докато турците не отстъпят и не приемат исканията на Вашингтон. И наново Уиилър прибягна към аргумент, който многократно щеше да бъде използван по-късно. Американските моряци според него щели да бъдат там не за да водят война, а за да запазят мира.

Той оспорваше яростно мнението на противниците си, които не виждаха какво дирят мисионерите в този край на света при положение, че правителството в Цариград определено не одобрява присъствието им.

> *„Нашите граждани са желани в Турция – възкликваше*
> *мисионерът. – Вярно е, че самите турци не ги искат,*
> *но турците не са цялото население на Мала Азия....*
> *[за другите] присъствието на американски граждани, които*
> *носят със себе си образование, надежда, лекарства и помощ*
> *в болест, подкрепа в незаслужени беди, е добре дошло."*[252]

Аргументацията, въпреки че бе направена в края на XIX в., отговаряше на философията и политическата практика на идещия нов век. Редица държави се придържаха към нея. Избираш си даден сегмент от населението на определена държава, която представлява стратегически интерес. Обявяваш, че този сегмент, независимо дали е многоброен и дали притежава каквото и да е реално влияние, е истински прогресивният, споделящият демократичните ценности, и затова ще бъде защитаван на всяка цена. Така постъпваха и русите след революцията от 1917 г. в Кавказ и Средна Азия, и американците при интервенциите им в средноамериканските държави, и т.н.

Уошбърн хранеше известни надежди за създаването на своего рода надпартиен клуб от възпитаници на Роберт колеж в София, хора, които биха били вдъхновени от някои основни цели, независимо от политическите си различия. Обединени, макар и неофициално, тяхното мнение щеше да се чува много повече и да упражнява много по-силно влияние.

---

[251] *Wheeler, E. The Duty of the United States to American Citizens in Turkey. An Address Delivered Before the American Board of Commissioners for Foreign Missions at Toledo, Ohio, October 7, 1896. New York, 1896, 1–10.*

[252] *Пак там, 34–35.*

В навечерието на Съединението той прекара почти месец в България и Източна Румелия. Посрещнат бе едва ли не като държавен глава. Срещаше се освен с възпитаниците си от колежа и с най-влиятелните български политици, на които проповядваше антируското си евангелие. Посещението му хвърля и известна светлина върху техните нрави въобще. Стоилов бе възрадван от резултатите на срещите му с Драган Цанков, които разсеяли илюзиите на американеца за постигане на общонационално съгласие по възлови проблеми на политиката. В отговор на антируските му призиви Драган Цанков хладнокръвно бе отвърнал, че

> *„ние не можем да сме самостоятелни и че трябвало*
> *да правим това, което русите искат“.*

Стоилов отбеляза в дневника си:

> *„Това много огорчи и разочарова д-р Вошбърн и вярвам,*
> *че в даден случай е отворил очите на английските държавни*
> *мъже, с които е приятел и в редовна кореспонденция,*
> *ако това не е сторил досега със своят приятел Вуайт.“*[253]

Не от вчера май датира пагубната склонност у нашите политици да се облягат за вътрешнополитическите си цели на повече или по-малко авторитетни чужденци.

В началото на 90-те години влиянието на Уошбърн намаля видимо. Неговият приятел Уайт почина внезапно, а с наследниците му американецът не успя да установи толкова близки отношения. А и политиците в София придобиха собствено самочувствие. Неговите ученици, които заемаха възлови постове в българската столица, преминаха „на попрището жизнено в средата“ и бяха склонни те самите да поучават, а не да изслушват поучения. Чувстваше се известна резигнация в едно от писмата на стария учител до Стоилов, в което казваше, че ако възпитаникът му смятал, че е лесно да се дават съвети, без да се поема отговорност, да не обръща внимание на напътствията му[254]. Разбира се, той се гордееше с кариерата и на Стоилов[255], и на Людсканов, и на Маджаров, част от отговорността за която приписваше и на себе си, но трябваше да открие, че учениците му са възмъжали и се ръководят в действията си не от неговите съвети, а от собственото си разбиране за интересите на България. Изграден бе вече в много по-голяма степен българският дипломатически апарат. Дипломацията стана много по-професионална. Както ставаше тогава по целия свят, с развитието на комуникациите самостоятелната роля на дипломатическите представители в столиците на Балканите намаля. Увеличи се влиянието на министерствата на външните работи. Вярно, че Уошбърн настояваше по едно време да не бъде сменян робертколежкият възпитаник П. Димитров от поста дипломатически представител на България в Османската империя. Според него той бил persona grata за султана, а и смяната щяла да бъде възприета като проява на слабост пред Русия. Но американецът усещаше добре

---

[253] *Стоилов, К. Дневник. Ч. I, 441–443, 3 авг. 1885.*

[254] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 904, 1–2, 6 май 1894. Поздравително писмо на Уошбърн до Стоилов за избирането му за министър-председател.*

[255] *Пак там.*

Джордж Уошбърн в последните си години

накъде духа политическият вятър в София. Опитваше да отбие евентуалното обвинение, че Димитров е „антируски настроен фанатик". Според него той просто трезво оценявал рисковете от по-близки отношения с Русия, а българите не трябвало да се отказват от твърдата си позиция към Санкт Петербург[256]. Признак за отслабването на политическото влияние на американеца беше и това, че след пролетта на 1894 г. екзархът не отбеляза в дневника си нито една среща с него. Тогава той бе опитал да го убеди за пореден път българите да не бързат с прекомерни искания в Македония и Тракия, защото нямало да получат подкрепа отникъде. Англичаните били заети най-вече с арменския въпрос и до неговото разрешаване били положили всички останали проблеми под миндера[257].

Приливите на активност на Уошбърн започнаха да съвпадат с посещенията на български държавници в Цариград. Той и госпожата му бяха любезни домакини на княз Фердинанд. Черпеха го с чай, срещаха го с българските ученици[258]. Това обаче бе само сянка от старото влияние. Променила се бе и насоката на българската политика. Старият преподавател го съзнаваше добре. Неслучайно меланхолично пишеше на Стоилов, че вече няма да му дава съвети, „вие ги надраснахте"[259]. Това съвсем не означаваше, че одобрява насоката на растежа, но изход пред него нямаше.

Третият президент на колежа Гейтс вече не играеше каквато и да е политическа роля – едно, че за разлика от Уошбърн не хранеше подобни амбиции, и друго, че политическата обстановка в Цариград след Младотурския преврат от 1908 г. вече беше съвсем различна.

Спорен е и въпросът за мутацията на демократическите идеи, проповядвани в колежа на балканска почва. Години по-късно в некролог за Ал. Людсканов д-р Стоян Данев щеше да каже:

> *„Англосаксонският политически живот, който покойният беше изучил и внимателно следеше, остави незаличим отпечатък в неговото политическо верую дори до самата му смърт: по убеждение той беше и си остана привърженик на напредничави идеи от типа на английските либерали – особено скъпящи за личните и политически свободи."*[260]

Дотук добре. Само че „привърженикът на напредничави идеи", който особено скъпял „личните и политически свободи", три пъти заема поста министър на вътрешните работи. На този пост той не се отличаваше особено от предшествениците си и не се колебаеше да впрегне възможностите на администрацията, за да получи политическа изгода. Най-личният сред възпитаниците на колежа д-р К. Стоилов носи ако не друго, то моралната вина за съсичането на Ст. Стамболов, а в новата ни история остана и с напътствието свещите да бъдат духнати, ако при преброяването на бюлетините се окаже, че правителствената партия губи. Та ашладисването на американските принципи на балканските фиданки понякога даваше уродливи плодове. Не че самата американска политическа практика в онези десетилетия бе много по-различна.

---

[256] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 706, 3–4.*

[257] *Йосиф I Български екзарх. Цит. съч., с. 357, бел. от 15 апр. 1895.*

[258] *Пак там,.*

[259] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1444, 1–2, 22 ян. 1898.*

[260] *НБКМ БИА, ф. 12, а.е. 1, 78–82.*

„...Да помогнеш на другите да си помагат сами...“

Роберт колеж бе екзотично цвете в системата на Османската империя. От самото си начало та до края на Първата световна война той не престана да привлича вниманието на дипломати, пътешественици, журналисти[261]. Едва ли не всеки американец или англичанин, посетил турската столица, смяташе за свой дълг да направи посещение в Бебек и да сподели впечатленията си за видяното. В колежа западняците, които отсядаха за по-кратко или по-дълго в империята или на Балканите, виждаха свидетелство на близост със своите културни традиции. Тях не ги интересуваше дали образованието в него е добро или лошо - интересуваше ги, че е като тяхното и това автоматично водеше до хвалебствена оценка. В особена степен това важеше за идещите от англосаксонския свят. Колежът им осигуряваше приятни събеседници, с които без затруднения можеха да говорят на собствения си език по теми привични, които не будеха недоумение с екзотичния си привкус. В края на 60-те години на XIX в. един от строителите на железопътната линия Русе–Варна бе изплакал отчаяно:

> *„За нещастния заблуден бездомник, озовал се за първи път в Турция, няма част на Европа, в която по-трудно да може да живее... Не само че не разбира и дума от това, което му казват, но и нравите на хората, с които се среща, са толкова странни, че дори и когато жадува за помощ, не смее да се довери никому.“*[262]

Три десетилетия по-късно картината бе съвсем различна. Един от пътниците, посетили Балканите, отбелязваше, че по-лесно било да се открият англоезични, отколкото френскоезични местни хора. Друг добавяше:

> *„Тук срещах изключително любезни и изискани господа, които разговаряха на безпогрешен английски, научен в Роберт колеж в Константинопол, и бе трудно да се разбере, че бащите им са били прости селяни.“*[263]

От гледна точка на английските и американските интереси на Балканите дейността на Роберт колеж от създаването му през 1863 г. та чак до края на Първата световна война могат да се преценят като успешни. Усилията, които неговите преподаватели положиха в областта на образованието и в частност в защита на българския народ, издигнаха моралния престиж на Съединените щати и Великобритания в България, макар това често да не водеше до реални и непосредствени практически резултати.

От друга страна, през тези години Роберт колеж предостави на част от българската интелигенция възможност да се запознае и възползва от постиженията на западната култура. В следосвобожденските години възпитаниците му, добре запознати със съвременните западни обществено-политически и икономически учения, изиграха важна роля в оформянето на Княжество

---

[261] *Вж. една от първите големи статии за колежа в Missionary Herald, Vol. 70, March 1874, 65–67.*

[262] *Barkley, H. Before the War. During Seven Years Experience of European Turkey and Its Inhabitants. London, 1877, p. 17.*

[263] *Odysseus. Turkey in Europe. London, 1900, 360–361; Wyon, R. The Balkans From Within. London, James Finch, 1904, 167–168.*

България като модерна буржоазна държава. Вярно бе, че особено през първите две десетилетия от създаването си колежът допринесе за повишаване на образователното ниво на българите, за доближаване на българската образователна система до общоприетите в света стандарти[264].

Самите американци не страдаха и продължават да не страдат от липса на скромност, когато оценяват приноса на колежа за развитието на България. И досега съвсем неусетно в оценки и присъди личат незатихналите подозрения към целите на руската политика на Балканите. Един от историците твърди:

> *„През 70-те години американските мисионери и американските преподаватели до голяма степен се превърнали в посредници между България и външния свят и то въпреки усилията на панславистите."*[265]

Едно от най-умерените изявления бе, че в колежа образование получили

> *„водачите на борбата на българите за независимост"*[266].

Това становище макар и с много уговорки може да се приеме само за част от политическия елит и то ако уточним, че борбата за независимост бе дълъг процес, завършил в годините на войните от 1912–1918 г.

Според Гейтс, а и според повечето американци, посветили редове на ролята на колежа на Балканите, когато било свикано Учредителното събрание в Търново, единствено неговите възпитаници познавали парламентарната процедура и имали способност и характер, които им позволили да излязат начело. Видният журналист У. Стед написа:

> *„Роберт колеж направи България."*

Пригласяше му Едуин Пиърс:

> *„Не познавам друг случай в историята, когато една институция е оказала толкова мощно въздействие върху една нация, колкото Роберт колеж върху българите."*[267]

Човек няма друг изход, освен да се усъмни в историческите знания на заслужилия журналист. Пак според него

> *„в събранието едва ли някой знаел нещо за парламентарните закони освен старите ученици от Роберт колеж, които имали най-силното влияние"*[268].

Наново нищо по-далече от истината. Неслучайно хвалбата, самопохвалата, вземането на желаното за истина по мнение на тези, които нямат „щастието" да принадлежат на американската нация, стоят в основата на американския характер. От 121 членове на Учредителното събрание, за които имаме сведения, 6 имаха килийно образование; с начално и основно бяха 45; със средно – 27. Висше образование и то в авторитетни европейски университета бяха завършили 43. Депутатите съвсем не бяха слепи за сложния комплекс от противоречия, в които се бе оказала младата държава. Близо две трети от тях говореха френски, а половината – и френски, и немски език[269]. На този фон възпитаниците на колежа не правеха някакво особено впечатление. От петимата депутати колежани най-активен бе д-р Стоилов. Останалите не оставиха своя видима следа в пренията по съставяне на конституцията.

---

[264] *Clement Clara. Constantinople. Цит. съч., с. 300.*

[265] *Field, J. Цит. съч., с. 362.*

[266] *Waugh, T. Turkey Yesterday, Today and Tomorrow, Chapman and Hall's, 1930, p. 34.*

[267] *Gates Frank Caleb. Цит. съч., 167–168.*

[268] *Field, J. Цит. съч., с. 369.*

Американският пълномощен министър в Цариград в началото на 90-те години Александър Терел пригласяше в този хор:

> *„Турците вярват, че Роберт колеж като възпитателна институция, която поощрява развитието на свободната мисъл, е причинил загубата на България.“*[270]

Вероятно бе чувал това от турски дипломати, които на принципа „думам ти дъще, сещай се снахо“ опитваха да предвардят бъдещо подобно развитие при учебните заведения, които американците поддържаха сред арменците в азиатските провинции на империята. През 1888 г., когато България привличаше вниманието на европейци и американци с противопоставянето си на Русия, през нея мина един от пратениците на Американския съвет на мисиите. Въпреки официалната неангажираност на неговата организация с колежа и той не пропусна да отбележи:

> *„Удоволствие е за нас, американците, да знаем, че много от най-важните държавни служби са заемани от възпитаници на Роберт колеж, които се славят като способни и честни хора, посветени на интересите на своята страна.“*[271]

За американците, често убедени в моралното превъзходство на своята нация над „прогнилата“ Европа, от особено значение бе възпитаването на обичайни ценности, на американски тип мислене, на „морална сила“, каквато те смятаха, че европейците нямат[272].

Американско училище ли беше Роберт колеж? Ръководителите му се колебаеха да го признаят откровено. Те искаха да имат най-доброто от двата свята. Подчертаваха, че училището е американско, но не поддържало никакви връзки с официалните институции на републиката. Резултат на частна инициатива, на частна благотворителност, то било различно от Галатасарайския лицей например, зад който и политически, и финансово стояло френското правителство. Твърдението беше истина само донякъде. В периодичния печат винаги отбелязваха присъствието на американски дипломати на откриването и закриването на учебната година, на всички официални празненства на колежаните. Пък и преподавателите в него никога не изпитваха никакво колебание да потърсят покровителството на великата северноамериканска държава във всеки труден момент. За българите обаче съмнение нямаше – колежът бе на първо място американско училище. Това, че е плод на евангелистки намерения, знаеха, но оставяха на заден план.

Роберт колеж и преподавателите му д-р Дж. Уошбърн и д-р А. Лонг направиха огромна услуга на българския народ през тежките дни на 1876 г. По този въпрос в литературата, а и в настоящата публикация е писано доста и затова няма да се спирам на него. Ще посоча само, че с предаването на данните за потушаването на въстанието на Едуин Пиърс, кореспондент на вестник „Дейли Нюз" в Цариград, А. Лонг възбуди анкетите на Беринг и Скайлър в опустошените области и огнените репортажи на Макгахан. При пътуването си из България Е. Скайлър беше придружаван от бившия ученик и учител в колежа П. Димитров. Той го водеше при свои съученици и техните родители в различни градове. Така американецът се срещна с Петко Р. Славейков (той между другото не остана особено очарован от държанието на робертколежкия възпитаник, който бил прекалено надут)[273]. Добри Минков му разказа за клането в село Бояджик. П. Горбанов и Ал. Людсканов му разясниха положението в Северна България след въстанието. По същото време П. Горбанов придружаваше английския пътешественик Макензи в обиколката му из българските села в Пиротско, опустошени от Сръбско-турската война от 1876 г.[274]

---

[269] *Маркова, З., Е. Стателова. Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание. – В: Търновските законодатели. С., 1980.*

[270] *Salt, J. Цит. съч., с. 114.*

[271] *Missionary Herald, Vol. 84, Feb. 1888, 53–54.*

[272] *Clement Clara. Цит. съч., 300–301.*

След свикването на Цариградската дипломатическа конференция по молба на Скайлър Дж. Уошбърн му очерта етническите граници на българския народ така, както ги бяха видели в своите пътувания мисионерите. По-късно тези препоръки съвпаднаха с приетите на конференцията очертания на двете автономни български области.

* * *

Някъде през пролетта на 1888 г. в градчето Устър, Масачузетс, местната църква провеждаше традиционното си неделно събрание. Енориашите бяха привлечени не само от обичайната проповед, но и от обещанието да чуят разказа на преподавателя от Роберт колеж проф. Дейвис за училището в далечния екзотичен град. Сред присъстващите се бе сврял и един млад българин – самоковецът Г. Чакалов. От две години вече той бе в Америка, за да учи медицина. Парите не му стигаха, та вечерите си обикновено прекарваше изправен пред печатарската машина в една от печатниците в града – умение, което бе получил в мисионерската печатница в Самоков. Младежът бе петимен да чуе нещо за далечната си родина, в която не се бе връщал откак бе тръгнал в търсене на по-високо образование.

Разказът на преподавателя започна смразяващо. След кратък преглед на историята на институцията той започна да прави студен хирургически анализ на човешкия материал, с който трябваше да работят американците. Според него гърците били много способни, но моралните им качества били за окайване. В морално отношение арменците стоели по-добре, но въпреки всичко си оставали в почти всичко азиатци.

Предусещайки неизбежното, слушателят му от Балканите бе готов да потъне в земята от притеснение. Дейвис продължи разказа си. В последно време според него колежът бил залят от младежи от бившия Дунавски вилает.

---

[273] СБНУ, т. XX, С., 1904, № 177, с. 159.

[274] ЦДИА, ф. 12, а. е. 58, л. 5; ф. 1390, оп. 1, а.е. 4, л. 148.

> *„Скромни наглед, облечени в зле скроени дрехи, ушити от домашен плат, с рунтави кожени калпаци, наглед – каза той – материал, от който не може много да се очаква. В разстояние на два-три месеца те успяват да се справят с английския език като общ език за всички народности и в края на годината те са вече най-добрите в класа.“*

Възрадваният Чакалов, който за минути само премина от едно душевно състояние в друго, не намери сили дори да благодари на лектора – изпотен и зачервен до уши, той силно му стисна ръката и побягна от залата[275].

* * *

При свое посещение в Турция в началото на 60-те години на XX в. президентът на САЩ Джон Ф. Кенеди заяви с обичайния назидателен тон на държавник:

> *„Основателите на Роберт колеж бяха далеч изпреварили времето си в разбирането на високото образование като средство да помогнеш на другите да си помагат сами.“*

Пропусна да каже, че бяха и преди другите в осъзнаването, че това може да подпомогне прокарването на американската култура и влияние по света.

---

[275] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 64.*

Приложение

*Завършили и учили в Роберт колеж българи 1863–1912**

Име	Място на раждане	Други сведения
Аджаров		преди 1878
Александров, Никола Н.	Бургас	**1881**, три пъти кмет на Бургас; агент на Българската параходна компания; холандски вицеконсул
Ангелов, Бранимир	вероятно Лом	1869, учител, адвокат, съдия
Ангелов, Иван	Русе	1884
Ангелов, Янко	Русе	**1888** ✝ 1889
Анков, Хараламби	Враца	**1893**, учи право в Монпелие и Екс, Франция; подпредседател на Варненския съд; главен секретар в Министерството на вътрешните работи
Антонов, Д.**		1887
Антонов, Стефан	Г. Оряховица	1884
Апостолов, Константин	Ямбол	**1886**, учител; служител в Статистическото бюро; секретар на Министерския съвет
Арнаудов, Господин Д.	Сливен	**1901**, висше търговско образование в Анверс; търговец

---

* *Данните за служебната им кариера в повечето случаи са до 1912 г. Заеманите постове не са подредени хронологично. Понякога има разночетения с имената, дадени у Танчев, Ив. Цит. съч. Доколкото мога да разбера, авторът е ползвал имената така, както са цитирани във в. „Зорница“, докато аз имах възможност да направя сверка в осъвременените списъци, съставяни в Роберт колеж – както в издадените, така и в някои от запазените в архива на колежа.*

Поради същата причина в списъка на Ив. Танчев има известни липси и грешки. Някои имена се появяват по различен начин в различни списъци; за очевидно едни и същи ученици се споменават различни рождени места. С други думи, предлаганият списък не претендира за изчерпателност и точност. Напълно точен списък навярно ще може да се състави, едва след като наши историци получат достъп до документацията, донесена от проф. Фришли.

С плътен шрифт е отбелязана годината на дипломиране. С обикновен – годините (обикновено последната), в която се споменават като ученици в колежа. Там, където е възможно, се посочват темите на докладите, които изнасят по време на годишните или заключителните изпити.

Там, където е отбелязано „незавършил“, означава, че го има в списъка на Танчев, в който за съжаление не се отбелязва през коя година го е засякъл, а аз не съм успял да го открия.

Завършилите през 1919 г. не са отбелязани с по-плътен шрифт, тъй като дипломирането им излиза извън хронологичния обсег на изследването. От друга страна, до този момент те са прекарали не по-малко от пет години в колежа, та ми се стори оправдано да ги включа в списъка.

На различни места – в краеведски изследвания, в енциклопедични справочници, се споменават имена и на други българчета, учили в колежа. Например в „Енциклопедия България“ се говори за Димитър Хаджииванов, завършил през 1870 г., участник в подготовката на Априлското въстание; след Освобождението кмет на Ямбол, префект на Сливен, директор на гимназии в Цариград, Солун, Одрин, Пловдив и София. Посочен е и Симеон Янчев от Шумен (1833–1896) с неясното определение „завършил американски колеж в Цариград“ – работил като телеграфист, управител при Управлението на пощите и телеграфите. Те не са включени в списъка, защото данните са съвсем несигурни и се основават вероятно най-вече на спомени и устни разкази.

** *Доста от имената, за които няма други податки, освен че са учили през 1887–1889 г., са взети от молбите на учениците в Роберт колеж и Американския девически колеж, отправени до българското агентство в Цариград, за отстъпка в цената на железопътните билети. За съжаление освен имена и понякога крайната точка на пътуването други данни в списъците няма. Вж. ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 262.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Арнаудов, Михаил Г.	Сливен	**1886**, завършва Военното училище в София; учител в Сливен; училищен директор в Бургас и във Варна; училищен инспектор; секретар в Министерския съвет по време на Първата световна война
Багаров, Иван	Сопот	**1903**, завършва Висша търговска школа в Кьолн, Германия; търговец
Байчев, Георги К.	Котел	**1896**, преподавател по математика; учи право в Монпелие, Франция; съдия в Сливен; ✝ 1905
Байчев, Иван К.	Котел	**1893**, учи медицина в Монпелие, Франция; лекар
Бакалов, Георги З.	Шумен	1890 – награда; незавършил
Балабанов, Зарчо	София	1893
Балджиев, Никола Г.	Пловдив	**1885**, търговец
Балджиев, Сребро	Пловдив	1884
Балтаджиев, Никола	Калофер	**1894**, учи медицина в Монпелие, Франция; гимназиален учител
Балтаджиев, Тодор	Свищов	незавършил
Банков, Дочко	Ловеч	незавършил
Банов, Васил	Сливен	1878
Бараков, Христо	Долна Баня	1919
Бацов, Иван Г.	Галац	**1888**, учи политическа икономия в Париж; служител в БНБ; началник-отделение в Дирекцията за печата към МВРИ
Беджет, Самюел		**1885**, учи право в Женева, Швейцария; директор на еврейското училище в Русе; преподавател в турското училище в Шумен; служи в българската армия; адвокат
Белинов, Иван	Котел	**1876**, завършил Военното училище в София и Военната академия в Санкт Петербург; капитан в армията; вж. таблица „Министри“; ✝ 1902
Белински, Васил	Търново	**1884**, учител; служител в различни министерства
Белопитов, Иван Т.	Панагюрище	**1882**, учител в различни училища из страната; търговец
Белчев, Белчо	Пловдив	1900
Бенчев, Илия	София	1893
Берлинов, Владимир	Бургас	**1913**
Берлинов, Воскресени	Бургас	**1916**

Име	Място на раждане	Други сведения
Бешков, Иван М.	Свищов	**1885**, учи право и политико-административни науки в Белгия; учител; началник на отделение в Министерството на вътрешните работи; сгодил се през 1908 г. за Маргарет Грекова, дъщеря на Димитър Греков
Бешков, Янко	Свищов	незавършил
Бижов, Божил Б.	Котел	**1897**, учи право в Софийския университет; преподавател в Роберт колеж; секретар на Софийския университет
Бижов, Иван Б.	Котел	**1897**, учи право в Брюксел, Белгия; адвокат
Бижов, Иван	Котел (Батуми)	**1903**, чиновник в американското консулство в Батуми, Русия
Бижов (Бижев), Матей	Котел	**1872**, драгоманин на английския консул в Ангора (Анкара); търговец
Бисеров, Стефан П.	Русе	**1905**, учи право в Гренобъл, Франция
Божилов, Христо	Котел	**1874**, учител в Котел; учи медицина в САЩ; ✞ 1879
Ботушаров, Петко	Чирпан	1900
Бочев		преди 1878
Бояджиев, Георги	Жеравна	1884
Бояджиев, Стефан П.	Сливен	преди 1878
Бояджиев, Стефан Т.	Сливен	**1899**, учи право в Монпелие, Франция; окръжен прокурор в Татар Пазарджик
Брадинов, Иван Хр.	Калофер	**1874**, учител в Сопот, в Пловдив; учи в Одеския университет и в Императорския технически лицей в Москва; инженер; главен инженер на София
Бракалов, Борис Недялков	Калофер	**1884**, учи право в Женева; военен прокурор в София и Пловдив
Бракалов, Недялко Н.	Пловдив	**1897**, учи право в Монпелие, Франция; инспектор в Министерството на вътрешните работи; правен съветник и адвокат на Софийската община
Бракалов, Недялко Тодоров	Калофер	✞ 1867
Бракалов, Христо Н.	Калофер	**1878**, учи право в Екс, Франция; член на Апелативния съд; дипломат в Цариград и Белград; ✞ 1905
Буков, Ганю Т.	Пловдив	незавършил; през 1885 г. държавата му дава стипендия за Роберт колеж
Буров, Иван	Русе	1919
Бучков, Любомир	Чирпан	**1903**, чиновник в Софийската управа
Бърнев, Велчо Т.	Пазарджик	1884

Име	Място на раждане	Други сведения
Бърнев, Михаил	вер. Варна	**1889**, учи медицина в Лозана и Париж; главен лекар на българската флота
Бъчваров, Страшимир	София	**1912**, чиновник в застрахователна компания „България“
Бъчеваров, Анастас (Антон) А.	Битоля	**1888**, директор на българското училище в Пера, Цариград
Василев, Матей	Котел	**1896**, учи история и икономика в университета в Лайпциг, Германия; гимназиален учител
Василиев, Димитър	Пловдив	вероятно 1887; незавършил
Велев, Атанас	Карлово	**1888**
Велев, Христо	Карлово	**1881**, секретар на Екзархията; редактор в „Зорница“; ✞ 1909
Велизаров, Даниил	София	1896, незавършил
Велчев, Димитър С.	Стара Загора	**1886**, финансов чиновник; началник-отделение в Министерството на финансите; директор на Българската земеделска банка
Верби, Влади	Шумен	1893
Витанов, Георги Г.	Търново	**1889**, учител
Витанов, Никола Константинов	Търново	1870–1873, след това учи в земеделско у-ще в Крижевац; учил земеделие във Виена; 1881 – учител в Кюстендил
Вичев, Васил	Констанца	**1903**, търговец
Вичев, Владимир		**1901**, студент в Софийския университет; търговец; ✞ 1907
Владов		1888, пътува за Тулча
Воденичаров, Крум	Бургас (Айтос)	**1898**, учи право в Екс, Франция; учител в Битоля
Войков, П.	Котел	**1883**, първият българин, получил магистърска степен в колежа; преподавател по български език в Роберт колеж и в Американския девически колеж
Вучидолов (Вучедулов), Атанас	Скопие	**1887**, учи медицина в Монпелие, Франция; служител в Земеделската банка
Вълев, Димитър Илиев	Свищов	**1897**, подначалник на отделение в Министерството на финансите
Гаврилов, Ганчо	София	**1908**
Ганев, Ганю		1888, 1889
Ганчев, Димитър (Сокеров)	Дряново	**1879**, преподавател и директор на Девическата гимназия в Русе; ✞1902
Ганчев, Станчо	Дряново	1884

Име	Място на раждане	Други сведения
Гендов, Никола	София	1900
Гендович, Петър		1918
Георгиев, Георги		**1914**
Георгиев, Марин	Македония	незавършил
Георгиев, Роман	Силистра	1892
Георгиевич, Георги С.	Варна	**1885**, учи медицина в Париж; лекар във Варна
Георгиевич, Димитър	Варна	1893
Георгиевич, Пантели Н.	Търново	**1888**, гимназиален учител
Геров, Христо	Пловдив	незавършил
Гешов, Иван Д.		**1872**, секретар на българското агентство в Цариград; шарже д'афер в Белград; кмет на София
Гешов, Иван Стефанов	Пловдив	**1871**, учи в Owen's College, Manchester; кмет на Пловдив; депутат в Областното събрание на Източна Румелия; председател на Постоянния комитет на Източна Румелия; дипломатически представител на България във Виена, Цариград, Париж, Берлин и Берн; ✞ 1932
Гологанов		1883, секретар на ученическото дружество
Горбанов, Петко	Елена	**1868**, депутат в Народното и във Великото народно събрание; секретар и подпредседател на Народното събрание; заместник-кмет на София; ✞ 1909
Горбанов, Петър	Елена	**1874**, кмет и околийски управител на Търново, Севлиево, Русе, Шумен, Елена, Пловдив
Гошев, Мирон	Македония	1884
Григоров, Петър	Пазарджик	1884
Гудев, Тодор Е.	Градец	**1910**, учи право в Париж
Гюров, Константин	Пазарджик	**1887**, учител в Търново
Дамянов, Михаил	Турну Северин (Крайова), Румъния (в някои документи е посочен Сопот)	**1903**, учи политическа икономия в Лайпциг, Германия; търговец
Даскалов, Светослав Д.	Бургас	**1909**, завършил висше инженерно училище в Диполдисвалде, Германия; инженер в мелничарската промишленост
Дворянов, Велико	Русе	**1908**
Дедов, Тодор	Панагюрище	1878

Име	Място на раждане	Други сведения
Делов, Васил Петров	Котел	военен, генерал-майор; началник на Хасковския отряд през Балканската война; началник на 2-ра тракийска дивизионна област*
Денчов, С.		1888
Дерзев, Христо		1913
Джабаров, Ганю	Шумен	**1883**, учи в Женевския университет, във Военното училище в София; гимназиален учител; работил в системата на военното правораздаване; ✝ 1894
Джабаров, Никола Т.	София	1899, учи право в Гренобъл, Франция; частен секретар на министър-председателя; секретар на българските представителства в Битоля, Париж и Цариград
Джабаров (Джебаров), Теодор (Тодор) И.	Шумен	**1869**, учител; нар. представител в Учредителното събрание; кмет на Свищов; директор на Варненската, Бургаската и Русенската железопътна линия; директор на Държавната печатница; ✝ 1946
Джамбазов, Петър	Тулча	**1883**, съдия; ✝ 1890
Джаферов		1888, пътува за Търново
Джевизов, Атанас (Анастас)	Пловдив	**1884**, участник в Сръбско-българската война; ✝ 1886
Дилов, Асен П.	Оряхово	1893
Димитриев, Илия П.	Шумен	**1876**, завършва Военното училище в София, Генералщабна академия в Санкт Петербург; военно аташе в Белград; главен интендант в Министерството на войната; генерал; ✝ 1932
Димитриев, Панко П.	Шумен	1884
Димитриев, Тодор	Щип	1884
Димитриев, Христо (Аристидис)	Щип	**1885**, лекар, учи медицина в Dartmouth College, New Hampshire, USA, St. Mar's Hospital Medical School и в Париж; санитарен инспектор в Скопие, Македония
Димитров, Владимир	София	1893
Димитров, Костантин	Сливен	**1883**, учи във висше търговско училище в Марсилия, Франция; секретар на БНБ в Пловдив; търговски агент в Дедеагач; търговец-комисионер
Димитров, Константин Ив.	Оряхово	**1910**, студент по право в Софийския университет
Димитров, Петър	Жеравна	**1872**, преподавател в Роберт колеж; журналист в Цариград; кмет на Пловдив; дипломатически представител в Цариград, Атина, Букурещ; комисионер на българския павилион за изложението в Париж, 1900; ✝ 1919
Димитров (Димитриев), Тодор Илиев	Щип	**1886**, учител

---

* *По доста несигурни данни на Музей на котленските възрожденци – „по спомени на възрастни котленци“.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Добрович, Страшимир		според сп. „Съвременна илюстрация“ завършил **1873 г.**; в списъците липсва.; началник-отдел в МВнРИ; началник на Политическия кабинет и на Тайната канцелария на Фердинанд
Дончев, Матьо		1889
Дончев, Стилиян		1888, пътува за Кюстенджа
Драганов, Златан А.	Свищов	**1886**, учител в Търговското училище и в прогимназията в Свищов
Драгушинов, Драгушин	Севлиево	**1904**, учи агрономство в университета „Корнел“, САЩ; управител на мандра
Драндаревски, Богдан Х.	Русе	**1907**, учи право в Париж, Франция
Дюкмеджиев, Коста В. (Дюгмеджиев)	Шумен	1888, учи музика в Брюксел (Белгия); учител в Шуменското педагогическо училище, в семинарията към Екзархията в Цариград
Дяков, Димитър		**1912**, студент по инженерство в Единбург, Великобритания
Дяков, Ефтим	Бургас (Търноваджик, Турция(?))	**1911**, студент по инженерство в Единбург, Великобритания*
Дяков, Иван	Бургас	1919
Жеков, Жеко Иванов	Варна	**1885**, учи право в Одеския университет; съдия и прокурор в различни съдилища; депутат, секретар на Народното събрание; кмет (1896–1899) и окръжен управител на Варна (1911–1913)
Жечков, Златан	Сливен (Бургас)	**1901**, учи търговия в Антверпен, Белгия; търговец
Желязкович, Александър	Галац (София)	**1898**
Зафиров, Трасивулос	Цариград	**1891**
Здравков, Н.		1888
Златаров, Никола	Копривщица	**1884**, гимназиален учител
Иванов, Асен Хр.	Свищов	**1888**, учи право в Гент, Белгия; съдия в различни провинциални съдилища; подпредседател на Софийския съд; съдия в Апелативния съд в София и Пловдив; правен съветник на Централната кооперативна банка
Иванов, Васил (Золотов)	Калофер	**1875**, директор на девическата гимназия в София; умира 1904
Иванов, Георги	София	**1911**
Иванов, Димитър		1888, пътува за Пловдив

---

* *По-късно се жени за Магдалина х. Петрова, завършила Американския девически колеж.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Иванов, Димитър Хр.	Свищов	**1888**, инженер
Иванов, Илия Г.	Крушево	1878
Иванов, Константин	София	**1909**
Иванов, Сава	Шумен	1878
Иванов, Теодор		
Иванчов, Тодор	Трявна	**1875**, учи медицина и естествени науки в Монпелие; директор на гимназията в Кюстендил; директор на статистиката; вж. таблица „Министри"
Икимджиев, Н. Т.		1888
Икономов, Васил	Дряново	**1884**, учител
Икономов, Димитър	Жеравна	**1872**, кмет на Варна и Шумен; ✞ 1896
Икономов, Доси (Теодоси)	Елена	**1874**, учи право в Париж; председател на съда в Пловдив и София; съдия в Касационния съд; подпредседател на Апелативния съд
Икономов, Йордан	Елена	**1869**, учи в семинарията Drew в САЩ, бакалавър по религия, 1876; учител; проповедник
Икономов, Константин Т.	Шумен	**1887**, учи медицина в Санкт Петербург; учител; лекар
Икономов, Теофил П.	Търново	**1876**?, учител и чиновник
Илиев, Александър	Свищов	1893
Илиев, Димитър	Свищов	1893
Илиев, Илия Г.	Севлиево	**1888**, учи медицина във Виена, Австрия
Илиев, Цвятко (Цветан) Г.	Севлиево	**1893**, следва право в Монпелие, Франция; преподавател в Роберт колеж; ковчежник на Държавната печатница
Йонов, Йон (Иван)	Оряхово	1919
Калеев, Христо П.	Калофер	**1890**, търговец
Калчов, Константин	Пловдив	**1872**, банкер; депутат в Областното събрание на Източна Румелия; член на Постоянния комитет на Източна Румелия; член на делегацията, която търси владетел на България през 1887; депутат в Народното събрание; изпълнява редица важни дипломатически мисии за българското правителство
Калчов, Светослав	Пловдив	1893
Камбуров, Константин	Русе	1884
Камбуров, Стефан	Търново	**1872**, лейтанант в армията; ✞ 1882
Карайовов, Васил	Скопие	**1881**, учител в Прилеп, Битоля, Самоков, Тулча; ✞ 1900

Име	Място на раждане	Други сведения
Карамихайлов, Васил	Шумен	**1888**, учи право в Лозана, Швейцария; учител в Шумен и Габрово; адвокат
Карамихайлов, Иван	Шумен	**1888**, следва медицина и хирургия във Виена; помощник-хирург в Университетската болница във Виена; главен хирург и директор на болницата на Червения кръст в София
Каранджулов, Иван К.	Прилеп	**1879**, следва право в Екс, Франция; учител; съдия; прокурор; подпредседател на Апелативния съд; член на Касационния съд; втори делегат на Хагската конференция за мир 1907; президент на Алианс Франсез в България; ✝1930
Карскиев, Марко	Враца	незавършил
Касев, Стефан	Казанлък	1884
Касъров, Веселин	София	**1909**, класиран на трето място в спортни състезания през 1908; студент в Германия
Касъров, Лука	Копривщица	**1877**, редактор на „Зорница“; учител в Пловдивската гимназия; поддиректор на Народната библиотека в Пловдив; директор на Народната библиотека в София; съставител на първия у нас „Енциклопедичен речник“; ✝1916
Кацунов, Радослав		**1912**
Кереков, Иван	Пловдив	**1915**
Кермекчиев, Асен К.	Русе	**1890**, учи медицина в Париж; работи в различни медицински учреждения; първият българин – консул на САЩ в София; автор на редица политически брошури
Кермекчиев, Страшимир К.	Русе	1888, 1890, незавършил
Кидов, Иван	Казанлък	**1914**
Киров, Стефан	Стара Загора	**1885**, получавал е поне една година държавна стипендия, за да учи в Роберт колеж; учи обществени и политически науки в Женева, Прага, Лайпциг и Брюксел; учител в Девическата гимназия в Стара Загора; журналист; професор по право в Софийския университет; декан на Юридическия факултет; ректор на Софийския университет
Киселов, Сава Р.	Варна	**1897**, учи в Монпелие, Франция; умира като студент 1899
Кисимов, Борис П.	Търново	**1884**, учи право в Женева, Швейцария; секретар на българското дипломатическо агентство в Цариград и в Санкт Петербург; генерален консул в Одеса
Китанов		1888, пътува за Търново

Име	Място на раждане	Други сведения
Коев, Д.		1888, пътува за Казанлък
Козловски, Гурко	Ямбол	**1902**, чиновник в различни банки
Козловски, Иван	Ямбол	1893
Козловски, Цонко	Ямбол	1900
Колев, Пашанко (Парашкев) Х.	Търново	**1895**, учител; началник на отделение в застрахователна компания „България"
Колиянов, Стамат Р.	Шумен	**1901**, началник на отделение в застрахователно д-во „България"
Колчагов, Цветко		**1912**
Командаров, Никола	Цариград	1919
Кондураджиев, Минчо	Казанлък	1884
Константинов, Борис	Шумен	1900
Константинов, Коста	Плевен	1893
Константинов, Павел		1917
Константинов, Петър	Търново	**1887**, търговец
Копрившки, Атанас	Пазарджик	1884
Костов, Марин К.	Плевен	**1895**, учи търговска академия във Виена, право в Париж, финанси във Виена; съдия в провинциални съдилища; управител на банка „Напредък"
Котев, Иван	Велес	**1887**, банкер
Коцев, Тодор	Пазарджик	1893; ✞ 1919
Крестов, Марко	Враца	1884
Кузов, Михаил К.	Белово	**1894**, учи право в Монпелие, Франция; съдия в много провинциални съдилища; главен инспектор в Министерството на вътрешните работи; окръжен управител на София
Кулов, Христо(?)		1887, фамилията се чете трудно и не е сигурна
Куманов, Любомир Т.	Чирпан	**1911**, следва право в Софийския университет; преподавател в Американското училище в Самоков
Кундураджиев, Минчо	Казанлък	незавършил
Кунев, Иван Атанасов	Перущица	**1899**,
Кусев, Милан К.	Прилеп (София?)	**1895**, учител
Кусев, Юрдан (Йордан) Г.	Прилеп	**1886**, учител в българската гимназия в Солун, в Одрин; търговец на тютюн

Име	Място на раждане	Други сведения
Кусидис, Ксенофон	Лом	1893, доктор по медицина, завършил Сорбона; представител на фирмата за автомобили „Понтиак"*
Кутев, Кутьо	Сливен	1889–1893, първи братовчед на Ст. Панаретов
Кънев, Иван А.	Перущица	**1899**, учител; подначалник на отделение в МВРИ; архивист в българското агентство в Цариград
Кърджиев, Иван И.	Шумен	**1886**, учи военно училище в София, висш курс за артилеристи във Виена; учител; лейтенант в армията; ✝ 1897
Кърджиев, Ив. Т.**		1884
Кючуков, Христо Ненчев	Севлиево	**1898**, следва право и финанси в Париж, Франция; поддиректор на Credit Foncier Franco-Bulgare
Лазаров, Г.		1888
Лазаров, Лалю	Казанлък	**1914**
Левов, Тома	Айватово, Македония	незавършил
Лефтеров, Константин	Варна	1893
Лечев, Иван Т.	Търново	**1888**, учи медицина в Париж; главен доктор на военната болница във Враца
Людсканов, Александър	Търново	**1875**, следва в Одеския университет, право и дипломация в Париж; директор на вносно-износна банка; депутат; вж. таблица „Министри"
Людсканов, Георги	Търново	**1888**, търговец
Людсканов, Стефан И.	Горна Оряховица	**1915**
Маджаров, Михаил Д.	Копривщица	**1877**, преподавател в училище в Пловдив; депутат в Областното събрание на Източна Румелия, член на Постоянния комитет на Областното събрание на Източна Румелия; директор на финансите в Източна Румелия; депутат в Народното събрание; журналист; вж. таблица „Министри"
Малчов (Малчев), Димитър	Русе	**1887**, учи военно училище в София; учител; училищен директор
Мандушев, Борис Н.	София	**1894**, учи право в Софийския университет; гимназиален учител; секретар на пресбюрото на МВРИ; преводач в МВРИ; комисионер на българската част на изложението на балканските държави в Лондон през 1907
Манов, Георги	Самоков	**1875**, счетоводител; ✝ 1911
Манов, Димитър	Самоков	1893

** В началото на века минавал за „атракцията" на Лом – пелерина, ръкавици, шалче; женен за англичанка, с която пътувал до Алжир, Египет, Персия и Индия.*

*** Може би става дума за един и същ Кърджиев – годините са подозрително близки.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Манолов, Стоян	Пловдив	**1887**, следва медицина във Виена; преподавател в Роберт колеж; градски лекар в Бургас и Тутракан; карантинен лекар в пристанище Бургас
Мантов		1888, пътува за Русе, може би е син на небезизвестния управител на града
Маринов, Б.		1887
Маринов, Кръстьо Д. (Пишурка)		**1908**, учи военно училище в София, радио-телеграфия в Париж; офицер
Маринов, Марин С.	Русе	**1876**, учи военно училище в София и Генералщабна академия в Санкт Петербург; адютант на княз Александър I; ✝ 1886 от раните си, получени в Сръбско-българската война
Марков, Димитър П.	Търново	**1882**, учи право в Екс, Франция, военно училище в София; депутат; работи във военното правораздаване; дипломатически агент в Цариград; ✝1909
Матеев, Петър	Котел	**1869**, чиновник в английската поща в Цариград, секретар на британския дипломатически агент в България; началник на пощите; директор на канцеларията на управителя на Източна Румелия; генерален директор на бълг. пощи и телеграфи; бълг. търговски агент в Одрин; дипломатически представител в Гърция; главен комисар на българската секция на изложението в Сейнт Луис; дарител на Котел; ✝ 1940
Матеов (Матеев), Никола	Котел	**1879**, следва инженерство във Военната академия в Санкт Петербург; началник на инженерите в Сръбско-българската война; ✝1900
Матеов (Матеев), Стефан	Котел	**1878**; ✝1890
Матинчев, Иван		**1912**
Мачев, Илия	Добрич	1900
Милдев, Иван	Шумен	1919
Милков, Иван	Пловдив	**1880**, учи право в Монпелие, Франция, политически и административни науки в Брюксел; съдия в Апелативния съд
Милков, Мина	Сливен	1884
Милков, Михаил	Пловдив	**1879**; ✝ 1882
Милков, Михалаки В.*	Пловдив	**1879**
Милков, Петър	Котел	1878

---

* *Милков, Михалаки и Михаил – може би са едно и също лице.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Милошев, Петър	Кюстенджа	**1894**, учи право в Букурещ; адвокат
Милошев, Стоян М.		**1900**, учи право и финанси в Париж; управител на банка
Минков, Добри П.	Сливен	**1876**, учи математика в Одеса и право в Брюксел; редактор на вестници и списания; секретар на Екзархията; депутат в Областното събрание на Източна Румелия; Главен прокурор във Върховния съд; съдия в Апелативния съд; главен секретар на Министерството на правосъдието; председател на Българската правна асоциация; вицепрезидент на международните конгреси по проблемите на затворите в Брюксел и Будапеща; автор на исторически и правни изследвания
Минков, Константин (Коста)	Болград	**1896**, учи право във Великобритания и Париж, Франция; началник-отделение в МВРИ; секретар и главен секретар на българското дипломатическо агентство в Лондон
Минов, Никола	Сливен	**1884**, търговец
Минчов, Стефан Д.	Калофер	**1881**, учител в Разград; ✝ 1894
Минчович, Д. М.	Тулча	**1881**, учи право в Екс, Франция; дипломатически агент в Букурещ, Виена, Рим; вж. таблица „Министри“
Минчович, Христо	Търново	**1884**, учи медицина в университета във Виена
Миркович, Петко	Сливен	1878
Миркович, Тодор Р.	Сливен	**1882**, учи висше търговско училище в Марсилия, Франция; търговец
Миронов, М.	Калофер	**1887**, учи търговия във Виена и право в Нанси и Париж, Франция; банков чиновник и началник на отделение в редица банки
Митев, Димитър А.	Габрово	**1898**, учи право в Париж; съдия в Ловеч и Стара Загора
Михайлев, Руси*	Ески Джумая	1878
Михайлев, Христо С.		**1878**, майор; ✝1892
Михайлов, Евстати С.	Търново	**1890**, следва право в Софийския университет
Михайлов, Панайот	Русе	**1894**, учи търговия в Париж; подначалник в Министерството на финансите
Михайлов, Христо	София	**1878**
Михайловски, Димитър	Елена	**1884**, следва медицина в Париж; лекар
Мишайков, Наум	Пазарджик	незавършил

** Вероятно става въпрос за Русев, Руси, вж. в таблицата.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Мишайков, Симеон Д.	Битоля	**1886**, учи във Военното училище в София; офицер; учител в американското училище в Самоков; аташе в българското дипломатическо представителство в Цариград; секретар в Министерството на войната
Мишев, Димитър	Габрово	**1898**
Мишков, Иван	Шумен	незавършил
Момчев, Кръстю Н.	Търново	1888, 1893, офицер
Музикос, Тома	София	**1916**
Наумов, Димитър М.	Стара Загора	1868–1869; учи в земеделското училище в Табор, после следва икономика в Лайпциг; народен представител в Областното събрание на Източна Румелия; инициатор за основаването на земеделското училище в с. Садово; председател на окръжен съд; редактор на в. „Земеделец"
Начев, Никола	Русе	**1915**
Недев, Спиридон	Севлиево	незавършил
Ненов, Васил	Стара Загора	1893
Ненчев, Христо	Севлиево	1893
Несторов, Минчо	Казанлък	**1887**, секретар в кабинета на княз Фердинанд; дипломат в българските дипломатически агентства в Цариград, Белград и Берлин
Несторов, Теодор	Панагюрище	**1903**, студент в Софийския университет; чиновник в Статистическото бюро
Николаев, Рафаил	Жеравна	**1898**, касиер и директор на Земеделска банка, Ямбол
Николов, Васил	Дряново	1884
Николов, Васил	Плевен	1893
Николов, Върбан (Винаров)	Русе	**1876**, учи Военното училище в София и Николаевската генералщабна академия в Санкт Петербург; адютант на княз Александър I; генерал, почетен адютант на княз Фердинанд; делегат на мирната конференция в Хага, 1907; ✝1908
Николов, Емануел (Манолов)	Русе	**1908**, учи търговски науки в Антверпен, Белгия; банков чиновник
Николов, Илия		1887
Николов, Найден	Бургас	**1869**, администратор в БНБ; правителствен делегат в Българската параходна компания
Николов, Никола	Лом	1900
Николов, Райчо	Габрово	1884

Име	Място на раждане	Други сведения
Обрешков, Григор	Бургас	**1914**
Огненов, Васил	Кюстенджа	незавършил
Огненов, Леон (Лев)	Охрид	**1887**, училищен директор в Охрид, Струмица и Велес; секретар на българския владика в Охрид
Паворджиев, Григор В.		1888, пътува за Свищов
Панайотов, Давид	Търново	1878
Панайотов, Стефан	Габрово	1919
Панаретов, Кирил	Цариград	**1912**; ✝ 1912 в Балканската война
Панаретов, Стефан Х.	Сливен	**1871**, преподавател по български език и литература в Роберт колеж; изпълнява важни дипломатически мисии; първият български пълномощен министър в САЩ; ✝ 1931
Папазов, Стефан Б.	Казанлък	**1894**, учи право в Бордо, Франция; ✝1904
Папазов, Тенчо		1888, пътува за Нова Загора
Папазоглу, Димитър		1887
Папазоглу, Христо		**1910**, поддиректор на фабрика за коприна
Папазоолу, Дончо	Казанлък	1884
Пашев, Коста М.	Сливен	**1893**, следва медицина в Лион и Париж; офталмолог
Пашев, Тодор		1888, пътува за Сливен; брат на Коста Пашев(?)
Паяков, Лазар	Габрово	1884
Паяков, Цаню	Габрово	незавършил
Пеев-Плачков, Иван	Копривщица	**1882**, учител; журналист; депутат; вж. таблица „Министри“
Пенев, Георги	Пазарджик	**1880**, учи право и литература в Лозана, Швейцария; преподавател в Роберт колеж, в Сливен; четири пъти кмет на Пазарджик; кмет на Сливен; депутат в Народното събрание; директор на Солунската българска гимназия; съдия
Пенев, Иван	Пазарджик	1878
Пенев, Я.	Пазарджик	**1880**, съдия, адвокат, директор на училищата в Стара Загора, Пазарджик и Нова Загора; съставител на речник за чужди думи
Пенков		1908
Петков, Анастас	Шумен	**1886**, търговец; комисионер; представител на параходни компании

Име	Място на раждане	Други сведения
Петков, Никола	Ямбол	**1911**, студент по право
Петков, Петко	Самоков	1893
Петкович, Петър И.	Русе	**1893**, следва медицина в Лил, Франция; лекар
Петров, Йордан	Котел	**1880**, следва математика в Женева, Швейцария; директор на Девическата гимназия в Търново; директор на гимназията в Габрово, на българската гимназия в Солун
Петров, Йордан	Котел	**1875**, служител в Министерството на финансите и в БНБ
Петров, Стефан Бояджиев	Сливен	**1881**, следва инженерство в Гент, Белгия; ръководи построяването на жп линиите Радомир–Кюстендил, Ямбол–Бургас
Петров, Юпитер	Самоков	**1915**
Писанов, Георги	Казанлък	1884
Попов, С.		1888
Попов, Христо Т.	Шумен	**1889**, служител в застрахователна компания „България“
Попович, Димитър	София	1893
Пранджов, Лука Г.	Копривщица	**1885**, търговец
Прихов, Трифон	Добрич	**1907**, учи право в Париж, Франция
Провадалиев, Киряк	Варна	**1893**, учи право в Брюксел; адвокат; депутат; зет на д-р Васил Радославов
Пулиев, Георги Н.	Карлово	**1891**, учи право в Лиеж, Белгия; дипломат в българските агентства в Париж, Букурещ, Лондон и Белград
Пулиев, Никола Н.	Карлово	**1891**, учи военно училище в София; офицер в българската армия
Радев, Константин	Дебър	1878
Радомиров, Петко Л.	Копривщица (Радомир?)	**1881**, учител; ✝ 1890
Райнов, Петър	Котел	**1898**, следва право в Париж; подначалник на отделение в МВРИ; секретар в българските агентства в Санкт Петербург, Лондон и Букурещ
Райнов, Райно	Карлово	**1888**, учи право в Белгия; ✝ преди 1912

Име	Място на раждане	Други сведения
Ракаджиев, Никола	Тутракан	1893
Рачев, Христо В.	Габрово	1893
Рачов, Паскал	Търново	**1884**, учител; директор на гимназията в Битоля; окръжен управител в Плевен; управител на пивоварната фабрика на Прошек
Рачов, Рачо Матев (Рачев)	Шумен	1869–1870, следва гимназия и педагогика в Кьонигрец на разноски на Маринчо Бенли; учител по музика в Шумен; 1878–1880 директор на шуменските първоначални у-ща; директор на Педагогическото училище в града; един от основателите на учителско дружество „Основа"
Руевски, Апостол С.	Свищов	**1885**, учител; началник на финансовите отдели на Ловеч и Свищов; окръжен управител в Силистра; финансов инспектор
Руевски, Данаил	Свищов	незавършил
Руевски, Рую С.	Свищов	**1895**, учител и училищен директор; 1908 – директор на българското училище в Браила; административен чиновник; секретар на БНБ
Русалиев, Георги	вер. Бургас	след 1905, корабен агент*
Русалиев, Ясен (Асен)	Бургас	1875, два пъти кмет на Бургас; народен представител в Областното събрание на Източна Румелия и в Народното събрание на Княжество България; чифликчия
Русев, Йордан (вероятно Михалев)	Ески Джумая	1884, следва медицина във Франция, но не завършва; занимава се с търговия на житни и колониални стоки**
Русев, Марко	Ески Джумая	1884
Русев, Руси Михалев	Ески Джумая	**1884**, д-р по право и по политология в Брюксел; съдия във Варна, председател на Окръжния апелативен съд; ✝1907***
Савов, Стоян Д.	Тулча, Румъния	**1900**, учи право в Гренобъл, Франция, и в Софийския университет
Салганджиев, Святослав С.	Пловдив	**1895**, преподавател в Роберт колеж; чиновник в Търговската камара в Пловдив

---

* *По данни на ДА, Бургас, които не са напълно сигурни.*

** *По данни на ДА, Търговище.*

*** *По данни на ДА, Търговище, е починал през 1908 г.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Салчов, Христо	Пловдив	1878
Серафимов, Гурко	Казанлък	**1896**
Симов, Георги	Калофер	1878
Сичанов, Иван	Банско	**1873**, преподавател в българското и в американското училище в Самоков; пастор в Банско и София
Сичанов, Петър Янакиев	Банско	1866
Славейков, Иван	Трявна	**1871**, преподавател в Роберт колеж; учител в гимназиите в Пловдив, София и Сливен; секретар на Министерския съвет; кмет на София; депутат в Народното събрание; вж. таблица „Министри“; ✝ 1901
Славчев, Стефан		1919
Смедовски, Димо П.	Шумен	**1886**, учител
Сокеров, Стефан В.	Дряново	**1889**, учи право в Лозана, Швейцария; учител; съдия в провинциални съдилища; председател на Апелативния съд
Соколов, Стефан Н.		**1889**; ✝ 1898
Соколов, Стефан С.	Свищов	**1884**
Сотиров, Н.		1888, пътува за Г. Оряховица
Софтов, Борис Г.	Карлово	**1888**, учи морско дело в Легхорн, Италия; морски офицер; учител
Спиридонов, Спиридон	Севлиево	1884
Стайков		1888
Стаматов, Георги П.	Калофер	**1886**, учи медицина в Монпелие и Париж; военен лекар
Стаматов, Христо П.	Калофер	**1884**, журналист; търговец
Стамов, Иван	Самоков	1884
Стангос, Константин	Созопол	**1916**
Станчев, Борис	Търново	**1888**, търговец; ✝ преди 1912
Станчов, Васил	Сливен	1878

Име	Място на раждане	Други сведения
Станчов, Димитър	Свищов	**1887**, началник на консулското отделение в МВРИ; помощник-комисионер на българския павилион в Световното изложение в Сейнт Луис през 1904
Стефанов, Георги	Сливен	**1875**, следва медицина в Монпелие; военен лекар; депутат; ✞ 1890
Стоилов, Константин	Пловдив	**1871**, нееднократно депутат в Народното събрание в България; адвокат; вж. таблица „Министри"; ✞ 1901
Стойков, Матей	Сопот	**1883**, учи Военно училище в София и Морската академия в Ливорно, Италия; началник на Русенското пристанище; командващ Дунавската флотилия; съставя първата карта на българската част на река Дунав
Стойнов, Петър	София	**1915**
Стойчев		1888, пътува за Калофер
Стойчев, Д.		1887
Стоянов (Хаджистоянов), Анастас А.	Шумен	**1877**, преподавател в Шумен и Русе; композитор
Стоянов, Андрей	Шумен	**1910**, учи музика във Виена
Стоянов, Цвятко	Бургас	**1914**
Султанов, Андрей	Габрово	1857–1865, учи художествено училище във Филаделфия*
Сунгарски, Иван		1889
Табаков, Борис Д.	Пазарджик (Добрич), Румъния	**1916**
Табаков, Никола П.	Варна	1893
Ташев, Анастас М.	София	**1882**, учи право в Екс, Франция; член на Касационния и на Апелативния съд
Тенев, Сандю	Казанлък	**1879**, почива някъде преди 1912 **

---

* *Съмнителен, по сведения на Музея на образованието в Габрово.*

** *В списъка на Роберт колеж не е отбелязан – вероятно не е завършил.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Тодоров, Дойчо	Копривщица	1878
Тодоров, Стефан Н. (подписва се и като Теодоров)	Оряхово	1887, 1888
Тодоров, Тодор	Констанца	1900
Тодоров, Христо	Шумен	**1881**, учител; кмет на Шумен; депутат в Народното събрание; вж. таблица „Министри"
Томов, Петър	Котел	**1886**, учи право в Женева; директор на училището в Котел; учител в Търново; член на Апелативния съд в Русе и Пловдив; инспектор в Министерството на правосъдието
Томов, Стефан Матеев	Котел	**1869**, протестантски свещенослужител; като учител в Котел е инициатор за представянето на „Многострадална Геновева" – първата театрална постановка в града; учи в Drew, BD 1877, PhD Taylor University, 1902; учител в Ямбол и Котел; секретар на британска моряшка болница в Цариград; ✞ 1939
Топев, Г. Б.		1888
Торосян, Торос		**1887**, учи гражданско инженерство в Масачузетския технологичен институт, САЩ; градски инженер в Лом
Тотев, Цоню	Габрово	**1879**, следва право в Екс, Франция; депутат; адвокат
Тошев, Светослав		незавършил
Трайкович, В. Д.		1887
Трайкович, Д.		1887
Трайкович, Трайко	София	**1887**, учи право в Хайделбергския университет, Германия; адвокат; ✞ 1902
Тъпчилещов, Петко Хр.	Калофер	**1871**, учи в University College, King's College, Лондон; търговец и банкер; частен секретар в правителството на Стоилов
Тъпчилещов, Светослав	Калофер	**1875**, частен секретар на княз Александър I и на княз Фердинанд; служител в МВРИ; ✞ 1910

Име	Място на раждане	Други сведения
Учормански, Божидар	Варна (Балчик)	**1901**, учи политическа икономия в Лайпциг и Ерланген, Германия; търговец; банкер; съветник в различни индустриални акционерни дружества
Фарашев, Христо	Елена	**1884**, следва инженерство в Лозана, Швейцария; учи във Военното училище в София; офицер; търговец комисионер
Фурнаджиев, Иван	Карлово	**1909**
Христо, Аврам		**1877**, търговец; учи в Марсилия, Франция
Христов, Никола		**1876**, учи медицина в Монпелие, Франция; военен лекар
Христодоров, Г.	Хасково	1900
Христодоров, Кочо	Хасково	**1912**
Цаков, Тома	Оряхово	**1915**
Царичков (или Чаричков)*		1887
Церовски, С.		1888, пътува за Горна Оряховица – може и да е горният в списъка
Цоков, Димитър	Свищов	
Цонев, Богдан С.	София	**1895**, чиновник в МВРИ; счетоводител в различни банки; управител на Земеделска банка, Силистра
Чавдаров, Богдан Милев	Сопот	**1903**, чиновник в Земеделска банка
Чакъров, Йордан	Шумен	1900
Чальков, Васил	Свищов	
Чапъров, Александър Кр.	Браила	**1889**, учи във Военното училище в София, медицина в Париж; офицер; военен лекар
Чапъров, Христо	Браила	**1889**, учи гражданско инженерство в Гент, Белгия; работи като инженер
Чернев, Петър Атанасов	Русе	**1874**, учител, депутат в Народното събрание; кмет на Русе и София; дипломатически представител в Букурещ; агент на застрахователна компания
Шипков, Кънчо	Казанлък	**1914**
Шипков, Петър П.	Казанлък	**1915**

---

* *Името е много неясно в документа и е написано на френски.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Шипков, Тодор К.	Казанлък	**1881**, преподавател в Роберт колеж; депутат в Народното събрание; банкер; производител на розово масло
Шопов, Александър	Айтос	1893
Шопов, Георги М.	Калофер (Галац?)	**1892**, следва математика в Женева, гражданско инженерство в Лозана и Брюксел и електроинженерство в Лиеж; инженер в БДЖ; търговец в Измаил, Бесарабия
Шопов, Петър	Айтос	съдебен следовател, варненски и бургаски окръжен управител; софийски градоначалник; народен представител; говори френски, английски, немски, гръцки, турски, еврейски и руски
Щърбанов, Неделчо	Панагюрище	1893, завършва тригодишна школа в Париж по музика, дикция и декламация; артист в „Сълза и смях“, в Народния театър; режисьор в Русенския общински театър; ✝ 1912
Яковлев, Тома	Пловдив	**1887**, чиновник в Министерството на вътрешните работи; ✝ 1892 в Цариград, където бил по изследване на убийството на Вълкович
Яковов, Лило	Свищов	**1885**, учи медицина във Виена; учител; армейски хирург; градски лекар на Свищов; Главен санитарен инспектор на Националната санитарна дирекция
Янакиев, Кутьо (Кульо)	Сливен	1888, 1889, роден 1873
Янев, Ясен		**1877 B. S.**; депутат; съдия; кмет на Бургас; търговец

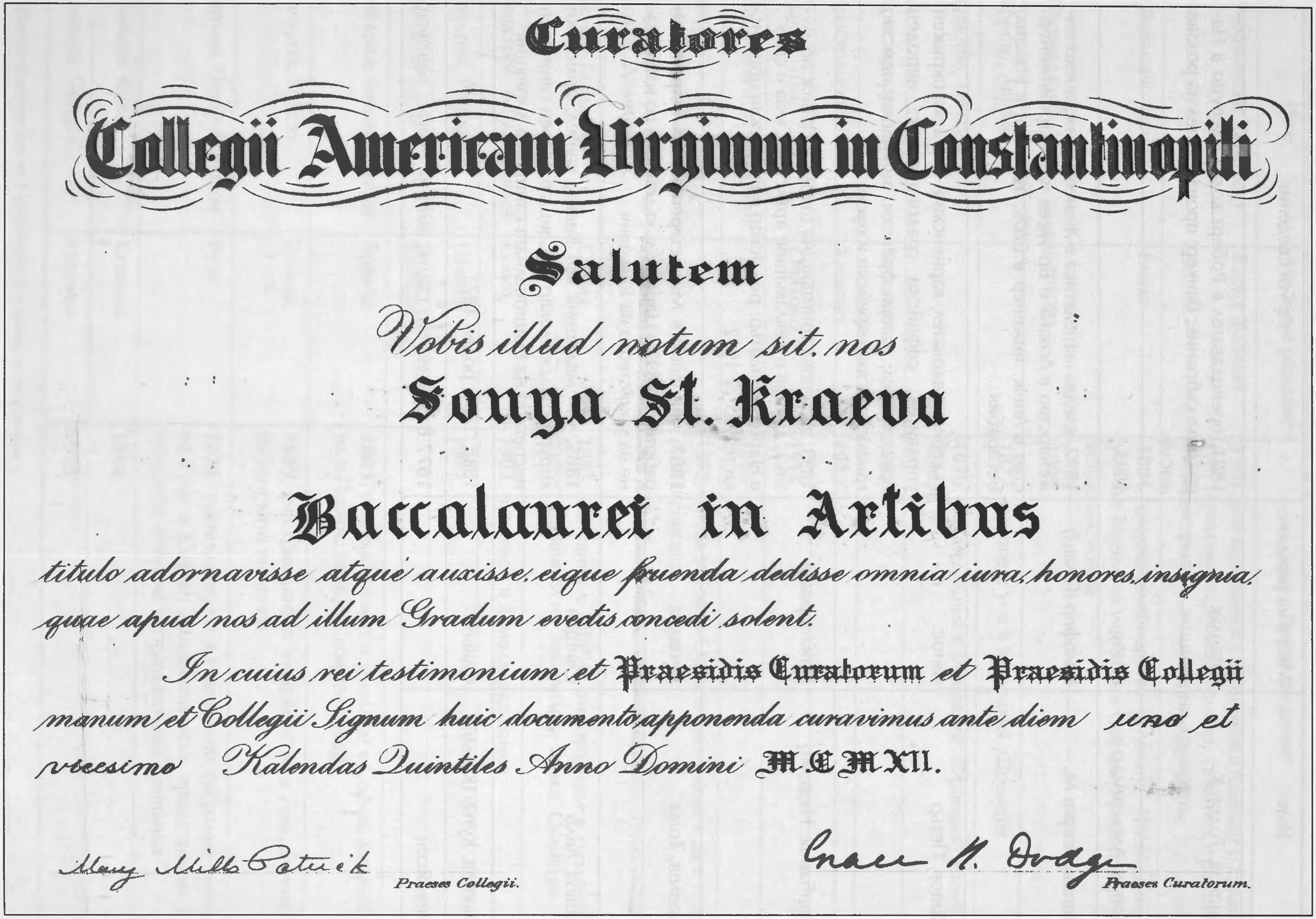

Curatores

Collegii Americani Virginum in Constantinopili

Salutem

Vobis illud notum sit, nos

Sonya St. Kraeva

Baccalaureí in Artibus

titulo adornavisse atque auxisse, eique fruenda dedisse omnia iura, honores, insignia, quae apud nos ad illum Gradum evectis concedi solent.

In cuius rei testimonium et Praesidis Curatorum et Praesidis Collegii manum et Collegii Signum huic documento apponenda curavimus ante diem uno et vicesimo Kalendas Quintiles Anno Domini M.C.M.XII.

Mary Mills Patrick
Praeses Collegii.

Grace H. Dodge
Praeses Curatorum.

Дипломите на възпитаничките на Американския девически колеж не отстъпваха по пищност на тези на Роберт колеж.

ЧАСТ ВТОРА

„А моята баба е учила в Роберт колеж!" Alter ego-то на престижното мъжко образование

„Господи, просветли ме"
Девизът на Американския девически колеж

Една лятна утрин през 1870 г. млада двадесетгодишна жена така, както бяха правили и хиляди други преди нея, съзерцаваше с широко отворени очи великолепието на минаретата, надвесили се над отраженията си в Златния рог. Възхитата и изумлението бяха естествени – до този момент тя не се бе отделяла за повече от две седмици от дома си, а той сега бе на хиляди километри зад гърба й[1]. При това дом, който напълно отговаряше на високомерните аристократични европейски представи за изостанала, първобитна, селска Америка. Родена бе в Кентърбъри, Ню Хемпшир. Районът бе селскостопански. Гордееше се, че е един от 13-те щати, основали новата държава. Родното си място девойката едва ли помнеше. Твърде рано баща й се бе преселил в една затънтена ферма в Айова. Средният Запад дори по твърде либералните стандарти на Съединените щати по онова време изоставаше на светлинни години разстояние от всички центрове на културата по Източното крайбрежие. Както казва историкът Даниел Бурстин (Boorstin Daniel), пътуването, прекосяването на пространството е една от универсалните метафори за промяна[2]. А каква по-решителна промяна, какво по-решително скъсване с установени навици, с привично обкръжение, с обичайни реакции от това прекосяване първо на океана на американските прерии, след това на Атлантическия океан, след това на океана на старата европейска цивилизация от Лондон та чак до Варна, за да се озовеш накрая в пределите на Азия[3]. Кръговете на прекосеното пространство бяха кръгове на различни типове цивилизация, на различни типове култура.

Младата жена, която носеше името Мери Милс Патрик (Mary Patrick), ирландка по произход, както наумяваше името ѝ, само че семейството не бе католическо, както бе характерно за повечето ирландци, бе избрала недотам обичайната

---

[1] *Patrick, M. Under Five Sultans. London, 1930, p. 3.*

[2] *Boorstin, D. The Image. A Guide to Pseudo-Events in America. Atheneum, New York, 1987, p. 115.*

[3] *Jenkins, H. An Educational Ambassador to the Near East. The Story of Mary Mills Patrick and an American Colege in the Orient. New York, 1925, p. 23. Авторката на биографията дълги години бе преподавател по история в колежа, та добре познаваше миналото му.*

Мери Патрик в първите години, прекарани в Ориента кариера на мисионер, която обаче май минаваше за престижна в определени райони на Щатите.

Нагласа за подобна професия, която се родее с призванието, имаше. Израснала бе сред хора, у които вярата във Всевишния бе запазила още простите, но искрени черти, характерни за мировъзрението на ранните заселници. Често те обживяваха прерията, въоръжени само с едно рало, една брадва, един пистолет и една Библия. Тази оскъдна екипировка удовлетворяваше основните материални и духовни нужди на колониста.

Подготовка също имаше. Дядо ѝ в продължение на четиридесет години бе пастор в местната църква. Бе възпитал в религиозен и консервативен дух наследниците си. Всяка сутрин баща ѝ караше многобройната си челяд да произнася молитви на пет езика. Гледката сигурно бе впечатляваща. Като врявата във Вавилон след срутването на кулата. Как чупеха езиците си децата, за да наподобят акценти, които никога не бяха чували, може да си представи само човек с богата фантазия.

Младата Мери Патрик получи по-високо образование от огромното мнозинство от връстничките си. Самата тя бе завършила Лайънс Колидж и отказала предложената ѝ стипендия за колежа „Васар“, защото се срамуваше, че не разполага с финансови възможности сама да заплати образованието си.

Поне в едно отношение доволно се отличаваше от някои от колежките си. Снимката ѝ от младежките години наумява, че не притежаваше едно качество, което официално не бе търсено от Американския съвет на мисиите, но се подразбираше. В онези години, за да бъдат изпратени да проповядват словото Божие, мъжете, които по определение минаваха за лъстиви, задължително трябваше да са женени. При жените това изискване не се спазваше. Та затова желателни бяха кандидатки, които трудно щяха да привлекат втори мъжки поглед върху себе си. С други думи, такива, за които се предполагаше, че поне физически данни някога да станат съсъд на разврата нямат. А младата Мери Патрик бе закръгленка (това не бе кусур по тогавашните естетически критерии), но доста миловидна, а живите ѝ очи излъчваха интелигентност (макар и мисионерка, тя си оставаше жена; години по-късно не се сдържа и доста прозрачно намекна в спомените си, че в първите години на кариерата си отхвърлила официално матримониално предложение на британски дипломат)*.

---

* Характерно за нравите на епохата е, че неин биограф описва ръста ѝ, носа ѝ, косата ѝ, умелите ѝ ръце и спира дотук.

Тогава тя още и не подозираше, че както Хемлин и Уошбърн бяха „вградени“ в основата на Роберт колеж, така и без Мери Патрик е невъзможно да си представим първите десетилетия от историята на Американския девически колеж (АДК) в Цариград.*

Идеята и нейната реализация

Смътна идея за създаване на американско училище за девойки в Османската империя отдавна витаеше в съзнанието на редица мисионери, натрупали известен опит в Близкия изток. Не ставаше въпрос за първоначално училище от рода на тези, които вече действаха за арменски момичета, нито за училище от типа на това в Самоков. И в двете религиозното образование бе издигнато на пиедестал. Учебната институция трябваше да въплъщава новите схващания на века, свежото разбиране за латентните интелектуални възможности на жената, които не отстъпват много на тези на мъжа.

Всъщност идеята за модерно образование на момичетата поначало си бе радикално нова и то не само за „тъмните“ Балкани, но и за Съединените щати. През 1819 г. Е. Уилард (E. Willard) предложи да бъде основано училище, което да подготвя девойки за преподаватели. Страхуваше се да не подплаши общественото мнение, та уверяваше, че

> *„тя не предлага колеж за девойки, тъй като той би бил очевиден абсурд“.*

Две години по-късно в град Троя, щат Ню Йорк, бе основана първата девическа гимназия, която можеше да се сравнява до известна степен с мъжките. През 1833 г. колежът в Оберлин, Охайо – една от най-либералните учебни институции в държавата – отвори вратите си и за жени (в Оберлин започнаха да приемат дори негри!). През 1864 г. – в разгара на Гражданската война – бе основан първият колеж само за жени – колежът „Васар“, който трябваше да даде на по-заможните от нежния пол нещо от рода на университетското образование.

Възприемането на необходимостта от образование за жените бе обосновавано от адептите му с примери от Библията – най-силният аргумент за онези години. Т. Холмс (Th. Holmes), президент на Union Christian College, в широко разпространена реч твърдеше, че Бог е създал жената като „помощник“ за мъжа. Оттук извеждаше основанието, че ако мъжът получава образование, то и жената трябва да получава образование, за да намира той удоволствие и полза в общуването с нея. В речта си той твърдеше, че доскоро задаваните въпроси – дали жената въобще има интелектуални възможности, доколко е човешко същество, личност ли е, има ли интелект, може ли да разсъждава самостоятелно – най-накрая са получили положителен отговор. Опитът от последните десетилетия показал, че жените се

** Ще използвам това название, макар, строго погледнато, то се наложи повече от две десетилетия след основаването на институцията.*

справят с проблемите, поставяни по време на образователния процес, не по-зле от мъжете[4].

Едва пет години деляха тази дата от първото предложение за създаване на модерен девически колеж в Османската империя. Инициаторът наново бе С. Хемлин. В разгара на строителството на сградата на Роберт колеж като че ли другите дертове му бяха малко, та той предложи на Роберт да настани в освобождаващото се здание на семинарията в Бебек училище за девойки. Зер, площта трябваше да се използва. Самият той бе готов да положи основите на новата учебна институция. Според него така щеше да се постигне тъй милата на всеки ориенталец (а Хемлин вече бе придобил много от навиците на средата, в която живееше) окръгленост на идеята за осигуряване на добри възможности за образование за народите от Османската империя. Въпреки неednократните му къде намеци, къде открити предложения, Роберт запази мълчание[5]. Не искаше да се натоварва с нови отговорности, преди да е видял какво ще се случи с мъжкия колеж.

Интересна бе мотивировката на самия Хемлин. В пространно писмо той изказваше опасенията си, че с натрупването на годините и почти неизбежния с тях консерватизъм можел и да загуби възможността си да направлява Роберт колеж в правилната насока и така да разруши делото на живота си. По отношение на евентуалния девически колеж подобни съмнения не изпитваше. Явно бе, че в съзнанието му той щеше да е по-втора ръка учебна институция, спокойно езерце за старини. Съображенията за евентуално излагане тук не играеха такава роля. При това той бе искрено убеден, че училището трябва да бъде ръководено само от мъже. И добавяше:

> *„Като цяло жената няма и се моля с цялата си душа никога да няма умението в областта на бизнеса, което ще е необходимо, за да изпълнява подобни задължения."*

След година същият въпрос бе повдигнат наново, но този път отвъд океана.

* * *

През януари 1868 г. г-жа Алберт Баукер (Albert Bowker) създаде с насърчението на Американския съвет за мисиите отделен Женски съвет за мисиите със седалище в Бостон (The Woman's Board of Missions of the Congregational Church). Мисионерското семейство Кларк, което бе натрупало достатъчен опит в работата си зад граница, при едно от редките си посещения в родината вдигна доста шум за липсата на отговарящо на изискванията на времето училище за девойки в Близкия изток. Подкрепи ги и Уошбърн. Ефект от вайканията имаше.

Шест заможни американки повлякоха крак. Събраха по петстотин долара всяка (напомням, че горе-долу по същото време годишната заплата на един мисионер бе към 750 долара). Една от тях бе г-жа Ричард Борден (Richard Borden). Дъщеря ѝ Каролина (Caroline Borden) от този момент насетне щеше да е свързана десетилетия наред със съдбата на колежа. Амбицията им бе да съберат 50 хил. долара (за сравнение – по това време годишният приход от дарения на целия Женски съвет на мисиите не бе повече от 30 хил.). В крайна сметка събраната сума стигна 38 хил. долара. И това не бе малко.

---

[4] *Holmes, Th. Education of Woman. Christian Publishing Association, Dayton, Ohio, 1874, p. 3, 8, 14, 16–19.*

[5] *Freely, J. Цит. съч., с. 81.*

Въпросът бе за какво да се употребят. Имаше колебания. Съзнателно сдържани планове се сблъскваха с амбициозни проекти.

Мисията в Цариград виждаше бъдещото училище като един голям „дом“. Явно е, че поне в началото или поне в замислите на някои от местните основатели упорът бе слаган върху религиозния характер на образованието. Училището трябваше

> *„да осигури адекватно образование и християнска култура за девойките от околните местни общности, а и да осигури специална подготовка на тези от тях, които биха искали да станат учителки или помощнички в мисионерската работа“.*

Именно за постигането на тази цел мисията за Западна Турция апелираше към Женския съвет на мисиите да събере допълнителен фонд

> *„от не по-малко от 50 хил. долара за тази институция“*[6].

Във всеки случай първата директорка Кейт Уилиъмс като че се придържаше към тези схващания, та се чувстваше свободна да заявява, че в нейното училище щяло да бъде достатъчно едва ли не ако само

> *„преподава Библията и как да се живее съобразно правилата ѝ“.*

По това време Роберт колеж имаше вече близо петнайсетгодишна история в османската столица, та подобни съждения звучаха достатъчно демодирано. При това дарителките на училището изрично бяха заявили, че то трябва да се основава на

> *„високи стандарти на обучение и да е открито за всички националности от Близкия изток без разлика на раса и религия“*[7].

Навярно и затова нищо повече не се чу за госпожа Уилиъмс.

Дарителките в Америка, които живееха далеч от Ориента и нямаха никаква представа за него, гледаха по-широко на начинанието си. Блазнеше ги мисълта да положат основите на истинско съвременно девическо образование в този край на Азия. Първоначално предвиждаха голямо училище едва ли не със стотици ученички. В него наред с общообразователните предмети щеше да се преподава и медицина и да се набляга върху обществено полезно обучение. В идеите имаше нещо от грандиозните американски мащаби. Предполагаше се училището да се състои от три отдела, начело на които да стоят директорки американки. Изпълнени с розови мечтания, основателките бленуваха училището едва ли не от самото начало да се поддържа само на базата на дарения и такси. Желаещи да покажат, че са напълно в състояние да управляват институцията, дарителките искаха финансите ѝ да са напълно отделни от тези за мисионерските училища в Османската империя. Скоро към училището трябваше да бъде организиран и тригодишен подготвителен курс, в който основно място щеше да заема обучението по английски език. Разбира се, религиозното образование щеше да е на едно от първите места в програмата. Постепенно обаче амбициозните намерения бяха съобразени с ограничените възможности.

---

[6] *Freely, J. Цит. съч., с. 140.*

[7] *Patrick, M. Цит. съч., с. 56*

Началото бе скромно – също както и при Роберт колеж. През октомври 1871 г. тридесет и шестгодишната госпожица Юлия Рапли (Julia Rappleye), завършила „Оберлин" и натрупала преподавателски опит в една семинария в Оукланд, Калифорния, започна да обучава три арменски момичета (най-малкото беше едва шестгодишно) в квартала Гедик паша, току до покрития пазар и „Синята джамия". Две години по-късно децата бяха препитани по граматика, аритметика, съчинение, физиология и поезия. Показаха и уменията си да свирят на пиано и малък орган. Фурор обаче предизвикаха гимнастическите упражнения – гледка, невиждана в Истанбул.

В края на 1874 г. ученичките бяха вече четиридесет и една – двадесет и шест в пансиона и петнадесет външни. Обучаваха ги три учителки. Изпариха се надеждите за самоподдържаща се институция. Повечето идеха от сравнително бедните слоеве на арменските протестантски семейства, та тежаха като воденичен камък на шията на Женския съвет на мисите. Много сериозна бе и съпротивата на арменската църква, та през есента на 1875 г. не само не постъпиха нови ученички, но и три-четири от старите напуснаха[8].

Таксата тогава възлизаше на 132 долара годишно за пансионерките и 35 долара за външните ученички. Тя можеше и да покрие разходите на обучаваните, но не стигаше за заплащане труда на учителите. За възнагражденията си те ползваха американските благотворителни фондове, но и те бяха толкова скромни, че само мисионери и хора от мисионерски семейства се хващаха с подобна неблагодарна от финансова гледна точка работа[9]. Всъщност въвеждането на такси поне в този момент, когато главната задача бе да се популяризира новата институция и да се привлекат ученички, бе фикция. Само една от всички ученички плащаше пълна такса. Останалите бяха финансирани от Женския съвет на мисиите или от частни дарения.

През 1900 г. цената на обучението беше вдигната на 176 долара или 40 турски лири за година. Скокът се отрази неблагоприятно на приема. В продължение на две години напливът на кандидати рязко намаля. Ръководството осъзна ефекта и я намали на 35 турски лири или 154 долара, и 30 лири или 132 долара за подготвителния отдел[10] .

Сумата не бе малка, та и момичетата опитваха да търсят странични пътища. През 1887 г. Клара Хемлин в качеството си на директор на колежа бе помолила българския дипломатически представител в Цариград да издейства и за нейните възпитанички българки право да плащат половин билет, когато си отиват във ваканция. И нейната молба бе удовлетворена. Цената на билета за пътуване, но само трета класа, бе намален[11].

---

[8] *Missionary Herald, Vol. 71, Aug. 1875, p. 235; Vol 72, Jan. 1876, p. 25.*

[9] *Jenkins, H. Цит. съч., 29–36.*

[10] *Freely, J. Цит. съч., с. 191.*

Годишно преподавателките получаваха 440 долара. От тях 140 отиваха, за да плащат пансиона си в колежа. За всички други техни нужди оставаха към 300 долара[12]. Съгласно традициите на епохата получаваха доста по-малко от мъжете, преподаватели в Роберт колеж.

През 1876 г. училището бе преместено в Скутари, наново в арменски квартал[13]. Но и това бе само временно решение. Училището можеше да се развива само върху собствена земя, неограничавано от приумиците на някой собственик. След дълго търсене бе закупен сравнително обширен имот от десет декара на азиатския бряг на Босфора, който носеше странното име „Пишмиш оглу". Мис Патрик сочи в спомените си, че това означавало „синът на сготвения", но въпреки усилията си не могла да разбере кой кого е сготвил и кому го е сервирал. Като цяло султанското правителство този път оказа по-слаба съпротива и сравнително бързо издаде нужното ираде. Подкрепа оказа и американският пълномощен министър Хорас Мейнард (Horace Maynard). Така бе сложено истинското начало на девическия колеж. Разположението му говореше ясно, че наново най-много надежди бяха възлагани на арменците. То и преподаването в първите години се вършеше само на арменски и турски.

Доста неща от ранната история на училището не са ясни. Трудно е да се направи и точна хронология. Достъпната за нас документация е по-оскъдна, спомените на М. Патрик, макар и пространни, съвсем не са така детайлни, както тези на Хемлин и Уошбърн, пък и съвремениците оставиха по-малко впечатления за девическото училище, отколкото за Роберт колеж.

Контролът върху строежа на новото здание, както си му беше редът, бе възложен на мъже – американци, които стояха близо до мисионерските среди или проявяваха наклонност към благотворителна дейност. Наред с интереса към строежа те проявиха и характерната за мъжкия пол нечувствителност към женските стремежи. Хобито на първата учителка бяха цветята и тя бе развила забавния навик да замеря с хъс с лейката си членовете на строителния комитет, ако те имаха неблагоразумието да я посещават в часовете, отредени от нея за поливане на любимците ѝ. В разгорелия се конфликт грубата мъжка сила победи. На г-ца Рапли бе намекнато, че няма да е зле, ако си подаде оставката. Преди да си тръгне, на специална церемония през 1875 г. тя обяви две от арменските си възпитанички за завършили курса на училището. Какво се криеше зад понятието „пълен курс" не е ясно, но гладът за препо-

В Американския девически колеж преподаваха и мисионерки, и съпруги на мисионери, по-късно и специално изпратени учителки.

---

[11] *ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 108, л. 39, 30 юни 1887.*

[12] *Fincanci, М. Цит. съч., 100–101.*

[13] *Jenkins, H. Цит. съч., 24–27.*

давателки бе толкова голям, че и двете продължиха няколко години да работят в училището – този път като преподавателки.

Напускането на г-ца Рапли почти съвпадна с идването на г-ца Патрик. Тя бе натрупала вече четиригодишен стаж в мисионерско училище в Ерзурум, Централен Анадол. Бе научила добре арменски и турски език, оправяше се и на кюрдски и персийски. Въпреки телеграфа, въпреки опитите за реформи в империята този немалък за времето си град бе дотолкова изолиран от широкия свят, че когато майка ѝ почина, научи тъжната вест едва шест седмици след кончината ѝ. Да се върне в Америка не си и помисляше. Отпуска се полагаше едва след като мисионерът бе прекарал десет години на поста си[14].

Назначаваните още от самото начало преподавателки в Американския девически колеж имаха по-висока професионална квалификация от колежките си в българските училища. В годините на Възраждането образователното ниво на българката бе доста по-ниско от това на мъжа. Дори в началото на XX в. след повече от четвърт век самостоятелна държава грамотността на мъжете българи православни бе достигнала 47%, докато на жените едва гонеше 18%[15].

Съответно и българските учителки през Възраждането не бяха толкова добре образовани, колкото мъжете[16].

Образование на учителките през Възраждането

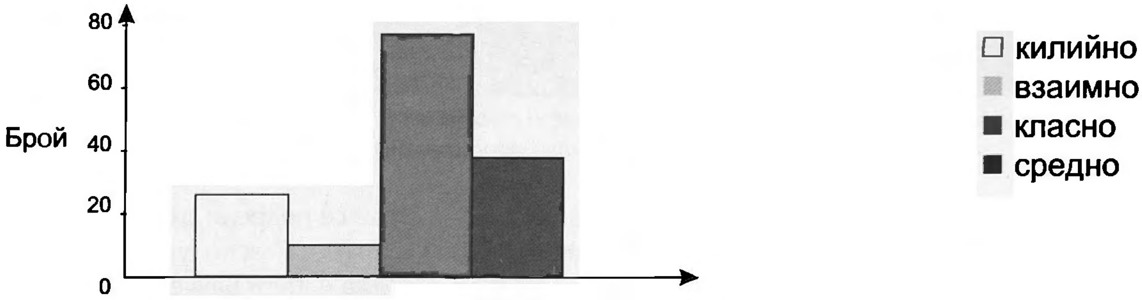

На този фон американките, всички от които бяха завършили най-малко семинария, а повечето и някой университет, стояха много добре*. Трудно е да съдим сега колко добри преподавателки бяха всъщност. Вероятно както и в другите училища от този тип имаше и добри, и не толкова добри. Но ако съдим от образованието им, не трябва да даваме ухо на обвиненията в некадърност, които се появиха в българския печат в средата на 80-те години, обвинения, които бяха продиктувани по-скоро от вътрешнополитически и партийни съображения, отколкото от грижа за истината[17].

Първата сграда на училището растеше бързо. В складове стояха мебелите, докарвани отвъд океана. Модерна за времето си, три десетилетия по-късно тя бе преценявана от една от ученичките българки като овехтяла и старовремска. Церемонията по тържественото откриване през 1875 г. бе свързана символично с един от големите американски празници – Деня на благодарността. Цяла-

---

[14] *Patrick, M. Цит. съч., с. 39; House S. A. A Life for the Balkans. The Story of John Henry House of the American Farm School Thessaloniki, Greece. New York, 1939, p. 34.*

[15] *Юркевич, М. (М. Горюнин). Двадцатипятилетніе итоги Княжества Болгаріи 1879–1904. Т. II. Софія, 1904, 93–95.*

[16] *Даскалова, Кр. Цит. съч., 55–56.*

* *Мери Патрик и Изабел Дод бяха и доктори на науките. До края на XIX в. в българските училища нямаше преподавателка с подобна степен.*

[17] *Цанов, А. Размишления върху християнството и суеверията. С., 1886, с. 67.*

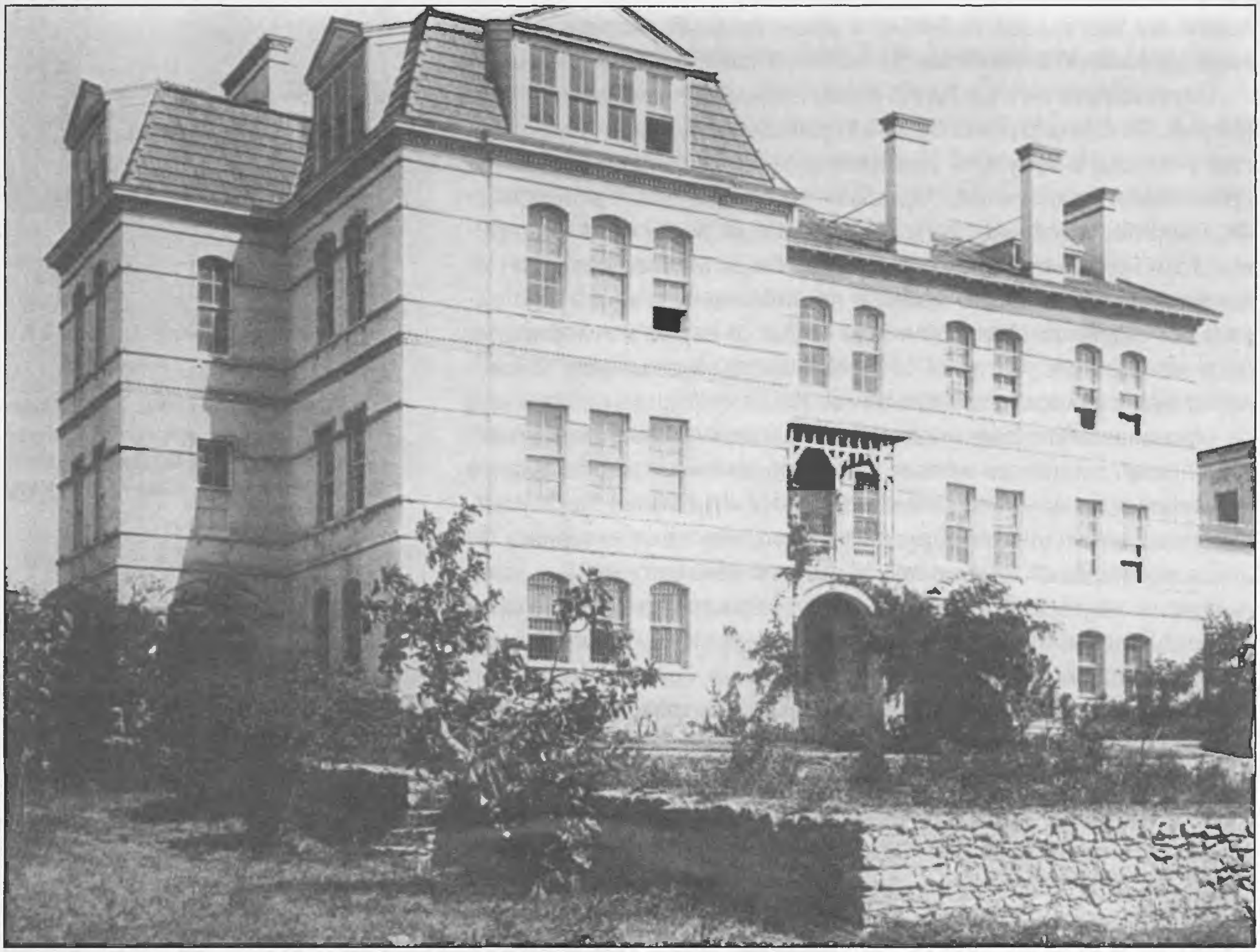

По времето, когато бе построен Бартън хол, в столицата на Османската империя нямаше друго толкова внушително здание.

та американска общност в града се подреди около дългите маси, отрупани с традиционните пуйки. Съгласно утвърдения обичай сградата получи името на госпожа Алберт Баукер.

През 1882 г. бе завършена и втората сграда – Бартън хол (Barton Hall), наречена на името на съпругата на дарител, който бе дал 20 хил. долара за целта. В нея освен класни стаи и спални помещения имаше и учебни кабинети с лаборатории, зала за гимнастика, зала за събрания и жилищни помещения за учителките. През 1905 г. зданието изгоря. Иронично звучи, но прогресът го погуби. Подпалено бе от новата инсталация за парно отопление, която трябваше да минава за белег на промени и модернизация. За щастие никоя от възпитаничките не пострада. Последната, която напусна пламтящата сграда, бе българката Зарафинка (Серафинка) Кирова*. Така или иначе колежанките останаха не само без подходящи спални помещения, но и без внимателно оборудваните кабинети, класни стаи и лаборатории. Положението бе временно спасено, като бяха приютени в някои от съседните сгради.

Вместо да строи на пепелището, ръководството на колежа реши да го прехвърли на европейския бряг на Босфора. Стъпката бе радикална, но през изтеклите години се бе оказало, че

** Години по-късно тя щеше да се омъжи за Флойд Блек, президент по-късно както на Американския колеж в Самоков, така и на Роберт колеж през 30-те години на XX в., и майка на известния историк Сирил Блек.*

разположението му в Юскюдар не е най-доброто решение. Връзките с центъра на Цариград бяха трудни. По цял ден отиваше понякога, за да се посети някоя от централните правителствени институции. Харесан бе имот на стръмния бряг на селото Арнауткьой, на север от столицата. Районът наоколо минаваше за вилен и бе прошарен от дворците на местни аристократи и западни дипломати.

Отначало се сблъскаха с обичайните трудности. Турското правителство се бавеше. Не даваше разрешение за строеж. Опитите да бъде привлечен авторитетът на американското правителство срещнаха нежелание и скептицизъм. Мис Патрик на два пъти се среща с държавния секретар Илайу Руут и дори с президента Теодор Рузвелт, но не успя да ги въвлече в активно застъпничество. Нещо повече, остана с впечатление, че проблемите на американските учебни институции в чужбина не представляват интерес за властите във Вашингтон. Дори по едно време Държавният департамент им нареди да не влизат в спорове за имуществото и едва ли не да го върнат на предишния собственик[18].

В крайна сметка вертелите бяха преодолени след преврата в Цариград през 1908–1909 г. Новите управници се оказаха по-благосклонни към идеята от старите. За имота бяха платени 52 хил. долара, а строежът на новия кампус започна през 1910 г. Неуморните усилия на приятелите на колежа доведоха до събирането на твърде значителната за времето си сума от близо 650 хил. долара. С нея за няколко години бяха построени четири здания и отделна сграда за електростанция. Сред най-крупните дарители изпъкваше г-жа Хелън Шепърд (Helen Gould Shepard), сама от богато семейство и омъжена за един от най-видните спекуланти на Уол Стрийт. (В онези години думата „спекулант“, употребявана за играчите с борсови книжа, не носеше негативния оттенък, който влагаме в нея днес. Или поне не дотолкова.) Подобен бе социалният произход и на г-жа Сейдж (Sage), която при смъртта на съпруга си Ръсел Сейдж (Russell Sage) през 1906 г. се оказа собственик на стотина милиона долара.

Основният камък на бъдещия Gould Hall бе поставен в присъствието на американския посланик Уилиъм Рокхил (William Rockhill), на бизнесмени, на представители на турското правителство и на местната американска общност.

На 9 ноември 1911 г. бяха открити новите здания на Американския девически колеж. Наново присъстваха американският посланик и представители на всички националности, които се учеха в колежа. Тържеството бе украсявано и от пратеници на османския министър на просветата, на гръцкия патриарх, на арменския патриарх; тук бяха и бъдещият екзарх Стефан, и сър Е. Пиърс. От тази година насетне учебната институция започна да се нарича само Константинополски колеж за девойки (Constantinople College), като запази по-дългото име само за правни цели[19].

Зданието в Арнауткьой

---

[18] *Patrick, M. Цит. съч., с. 198. Едва в годините след Първата световна война дипломатите прозряха напълно перспективите за прокарване на американско влияние, които им откриваха колежите.*

[19] *НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, л. 94; Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, p. 16.*

През април 1914 г. основната група колежанки бе прехвърлена през Босфора. Учебните занятия започнаха на новото място. Месец по-късно бе направено и тържественото откриване[20]. Въобще тържествата заемаха значително място в историята на училището. То бе замислено като комерческо предприятие, та администрацията не пропускаше случай да привлече вниманието върху себе си, да покаже достиженията си пред обществото, с други думи, да подпомогне продажбата на продукцията си. На въпросната церемония г-ца Патрик получи и висок орден от султана, от който, за разлика от Кристофър Роберт половин век по-рано, тя имаше благоразумието да не се откаже.

Амбициите на ръководителите на колежа за бъдещото разширяване на дейността му бяха големи, та още през 1910 г. те бяха наели съседния имот. През 1920 г. го закупиха за допълнителни 60 хил. долара. Споменаваме го, защото с това бе хвърлен още един мост към България. Собственик бе Музурус паша, наследник на Стефан Богориди. Издигналият се котленец бе закупил този терен и след един от поредните пожари в Цариград бе построил през 1830 г. тук свой „кьошк". Велможата обичал всеки ден да се изкачва до върха на хълма. Оттук се наслаждавал на гледката на покрития с белите платна на гемиите Босфор. Когато годините му напреднали, бил изкарван горе, възлегнал на нещо като паланкин, носен от две мулета – отпред и отзад – и грижливо подкрепян от внуците си, които крачели отстрани. От брега на морето до кьошка на върха на хълма били засадени триста кестенови дървета, поливани с помощта на специална система. Когато веднъж султанът удостоил стария си служител с честта да го посети, цялата виеща се по склона пътека била покрита с килими.

През годините до Балканските войни колежът в Цариград се радваше на благоразположението на американските дипломатически представители в града (макар и не в същата степен на официален Вашингтон). Липсваха конфликтите, които на моменти засенчваха връзките на Хемлин с американската колония. Трудно е да се каже дали това се дължеше на вродения такт и умения най-вече на мис Патрик, на естественото кавалерство към жените, вбивано в главите на всеки американец от средната и горната класа, или на по-трезвото разбиране на местните представители за същината на американските интереси в региона. Вероятно бе комбинация от трите. Американски дипломати присъстваха на всички по-значими събития от историята на колежа. Те връчваха дипломи на отличилите се ученички, произнасяха речи в началото и в края на учебната година, упражняваха дискретен и не толкова дискретен натиск в полза на едно или друго искане на администрацията пред османските власти[21].

Както вече споменах, втората директорка Кейт Понд Уилиъмс (Kate Pond Williams) не остави особено дълбоки спомени за дейността си, макар самата мис Патрик да твърдеше в мемоарите си, че упражнила силно влияние върху нея. Тя бе родена в Ню Йорк и бе завършила колежа в Маунт Холиоке, уважавана образователна институция, която в онези дни бе девическа семинария. Омъжена за мисионер в Турция и овдовяла преди да навърши четиридесет, тя потърси ново поприще в живота и го намери в училището. Опитът ѝ бе предимно в мисионерски училища, та ѝ бе трудно да погледне поновому на задачите, които стояха пред нея. Основната ѝ заслуга бе, че въведе английския като основен език на обучение в училището.

---

[20] *Fincanci, M. Цит. съч., с. 114.*

[21] *Missionary Herald, Vol. 76, October 1880, p. 386; Зорница, № 26, 30 юни 1883.*

През 1883 г., след като подаде оставка, съдиректорки на училището станаха Мери Патрик и Клара Хемлин (Clara Hamlin), дъщеря на Сайръс Хемлин от втория му брак. Турция бе нейна родина, но образованието си получи в Съединените щати. Странното двувластие продължи шест години. В литературата не се споменава за търкания между двете съдиректорки. След като Клара Хемлин напусна през 1889 г., за да продължи семейната традиция и да се омъжи за един от мисионерите, работещи в Анадола, Патрик остана единствена директорка на училището. Запази поста си до 1924 г.[22]

Патрик принадлежеше към тази категория жени, които в края на XIX и началото на XX в. с много лишения, с много труд и упоритост, понякога прибягвайки до действия, които предизвикваха иронията или дори присмеха на съвременниците, съумяха да пробият зев в стената на мъжката солидарност и положиха истинското начало на женското равноправие. Както всички други учителки преподаваше каквото се изискваше от нея, без оглед на това колко добре е подготвена за задачата си. В първите години учеше едва ли не наравно с ученичките си математика и физика. После се прехвърли на любимите си предмети философия и психология.

В началото трудно се ориентираше в този свят, тъй чужд на света на нейното детство и ранната ѝ младост. Не можеше да разбере кипящите страсти, които раздираха Близкия изток. Не можеше да разбере дълбочината на религиозните и народностните чувства и тясното им преплитане. Не можеше да разбере защо новите ѝ приятели говореха един език у дома, а съвсем друг на улицата. С разбирането дойде и привързаността към целия регион и народите, които живееха в него[23].

Жадна за знания, вече надхвърлила четиридесет години, тя прекъсна за годи-

Когато мис Патрик се зае с доктората си, вече бе натрупала към две десетилетия стаж като преподавател – с други думи, трудно бе да се каже, че е в първа младост. Швейцария и Германия избра неслучайно като място за научните си дирения – в края на XIX и началото на XX столетие тези две държави се отнасяха най-благосклонно към стремежите на жените да получат по-високо образование.

---

[22] Тогава тя се завърна в Щатите, където продължи да пише книга след книга, включително спомените си за годините, прекарани в Турция. Почина през 1940 г. малко преди да навърши 90 години.

[23] Patrick, M. Цит. съч., 9–29.

на администрирането, за да спечели докторска степен от университета в Берн. После към нея се добавиха и почетни степени от университета в Айова, който се радваше да подкрепи една от възпитаничките си в кариерата ѝ, но и от колежа „Смит", и от Колумбийския университет в Ню Йорк. За разлика от много други мисионери преподаватели, през целия си живот запази интерес към науката. Тя пишеше статии по въпросите на древногръцката философия в различни списания[24].

По това време бе осъзнала, че дръпнатото ѝ поведение от млади години не е било проява на най-добрата политика. Сега охотно съветваше възпитаничките си да търсят всякакви начини, за да получат стипендия, която да им позволи да преминат през университетските врати.

Ученичките в Американския девически колеж имаха за ръководител толкова редкия за края на XIX и началото на XX в. случай на директорка феминистка, която твърдо вярваше в равенството на половете, равенството на народите и необходимостта момичетата да получат възможно най-високо образование. И дотолкова, доколкото цялата ѝ кариера мина в Ориента, особено съчувствие у нея предизвикваха стремежите на ориенталските жени да се преборят със зависимия си статут[25].

Според една от най-изтъкнатите възпитанички на колежа – туркинята Халиде Един, именно мис Патрик придавала неговия светски облик. Ако зависело от някои от колежките ѝ, той щял да бъде стриктно мисионерско заведение[26].

Години по-късно мис Патрик по време на едно от пътуванията си из Европа мина през София. На гарата бивши нейни възпитанички дойдоха да я видят поне за малко. Първите думи, с които ги срещна старата им учителка, бяха:

„Радвайте се, момичета, жените напредват. Най-добрият лекар окулист сега в Европа е жена."[27]

Развитието на колежа така, както си го представяше и както го изграждаше мис Патрик, не мина безбурно. Някои от членовете на Управителния съвет в Бостон не одобряваха опитите ѝ да въведе модерно образование, което да не е свързано тясно с евангелизма и да е независимо от указанията на Бостон. В един момент тя бе заплашена, че ще ѝ бъде наложено да подаде оставка. В крайна сметка с подкрепата на някои от членовете на съвета характерът на училището като образователна, на първо място, а не религиозна институция бе запазен.

Д-р Изабел Дод беше една от най-изтъкнатите и популярни преподавателки. Първоначалният интерес към археологията превърна в своя професия. Още с идването си в Цариград започна да купува – за стотинки в началото – отломки от миналото, които невежи продавачи предлагаха по битпазарите. С годините колекцията ѝ се разрасна и сега стои в основата на внушителната експозиция в една от сградите на кампуса на Роберт колеж.

---

[24] *Някои от трудовете са: Historical and Psychological Explanation of the Heraklitan Teachings of Aenesidemus – IV Congresso Internazionale di Filosofia, Bologna, Aprile 1911; The Birth of the Idea of Spirit in Greek Thought. – The Popular Science Monthly, October, 1906. Трудно ми е да преценя доколко изложените идеи бяха нови и доколко старателна адаптация на постигнатото от други.*

[25] *Вж. беседата ѝ „Turkish Women", в която набляга не на обикнатите от западните автори хареми, но на първите туркини, получили образование, на усилията им да намерят своето място в традиционното турско общество в началните години и първите десетилетия на XX в. – Archives of the Robert College, Istanbul.*

[26] *Halide Edib. Memoirs of New York, s.a., p. 192.*

[27] *НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, л. 102. Едва ли е случайно, че вече като студентка в Софийския университет бившата възпитаничка на Американския девически колеж Марийка Згурева изнесе беседа, озаглавена „Правото на жените да гласуват".*

Благодарение най-вече на нейните усилия, подкрепени и от завърнали се в родината си преподавателки, през 1890 г. мис Патрик успя да получи харта за официалното признаване на колежа в Цариград под името „Американски девически колеж в Константинопол“[28]. Така стана първият в Близкия изток въобще. Имаше нещо символично, че същата година се дипломира и първата мюсюлманка – Гюлистан Исмет Ханъм (Gulistan Ismet Hanum)*, дъщеря на черкезка и арабин от Багдад, издигнал се до генералска длъжност в армията. На следващата година съгласно одобрената харта първите седем възпитанички на училището получиха степента „бакалавър на изкуството“. На церемонията, издържана в най-добрите традиции на Роберт колеж, бе създадена и Асоциация на бившите възпитанички и получено дарение от 10 хил. долара. Основният мотив в речите на присъстващите преподаватели от другата американска институция в града бе, че

> *„Роберт колеж дълго си е търсил булка и сега се радва, че я е намерил в лицето на Американския девически колеж“*[29].

Изявление, което със своя чистосърдечен „сексизъм“ сега може да докара до изстъпление привърженичките на феминизма, но тогава минаваше в реда на нещата.

През 1895 г. след дълги усилия колежът получи и официално ираде от султана. Признат бе за юридическа личност, при условие че ограничава дейността си само в областта на образованието[30].

През 1908 г. колежът получи втора харта от Законодателното събрание на щата Масачузетс. С нея бе признат за напълно независима учебна институция. На пръв поглед всички връзки с Женския съвет на мисиите бяха прекъснати. Всъщност съвсем не беше така. В новия съвет на настоятелите например остана Каролина Борден, която участваше във всички акции по набирането на средства за колежа още от ранните му дни[31].

* * *

Между тези две събития през 1905 г. колежът бе признат от българското Министерство на просвещението за учебна институция, равна по статут на българска девическа гимназия.

В началото на XX в. колежът бе изминал дълъг път от „пълния“ курс на обучение на мис Рапли. Програмата вече отговаряше на изискванията за една общообразователна програма за девойки така, както я виждаха в Европа, с неизбежния упор върху езиковата подготовка, продиктуван от спецификата в Цариград. Бяха въведени подготвителни класове, които трябваше да обучат по-

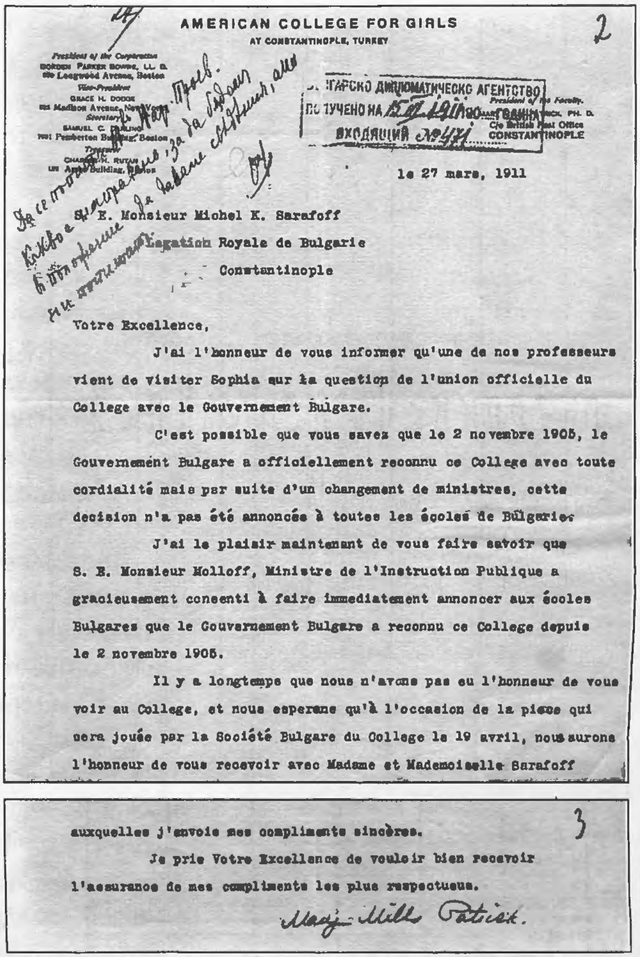

AMERICAN COLLEGE FOR GIRLS
AT CONSTANTINOPLE, TURKEY

2

...ГАРСКО ДИПЛОМАТИЧЕСКО АГЕНТСТВО
ПОЛУЧЕНО НА 15.III.1911 г.
ВХОДЯЩИЙ №471

le 27 mars, 1911

S. E. Monsieur Michel K. Sarafoff
Legation Royale de Bulgarie
Constantinople

Votre Excellence,

J'ai l'honneur de vous informer qu'une de nos professeurs vient de visiter Sophia sur la question de l'union officielle du College avec le Gouvernement Bulgare.

C'est possible que vous savez que le 2 novembre 1905, le Gouvernement Bulgare a officiellement reconnu ce College avec toute cordialité mais par suite d'un changement de ministres, cette decision n'a pas été annoncée à toutes les écoles de Bulgarie.

J'ai le plaisir maintenant de vous faire savoir que S. E. Monsieur Molloff, Ministre de l'Instruction Publique a gracieusement consenti à faire immediatement annoncer aux écoles Bulgares que le Gouvernement Bulgare a reconnu ce College depuis le 2 novembre 1905.

Il y a longtemps que nous n'avons pas eu l'honneur de vous voir au College, et nous esperons qu'à l'occasion de la piece qui sera jouée par la Société Bulgare du College le 19 avril, nous aurons l'honneur de vous recevoir avec Madame et Mademoiselle Sarafoff

3

auxquelles j'envoie mes compliments sincères.

Je prie Votre Excellence de vouloir bien recevoir l'assurance de mes compliments les plus respectueus.

Mary Mills Patrick.

С нескрито удовлетворение мис Патрик съобщаваше на българския дипломатически представител в Цариград за признанието, което ръководеното от нея училище бе получило.

---

[28] *Financi, M. Цит. съч., с. 96. Обикновено е съкращаван като „Девически колеж в Константинопол“, а след Първата световна война – „Девически колеж в Истанбул“.*

* *След завършването си тя даваше частни уроци и правеше преводи за едно женско турско списание.*

[29] *Jenkins, H. Цит. съч., с. 60.*

[30] *Freely, J. Цит. съч., с. 152.*

[31] *Fincanci, M. Цит. съч., с.104.*

малките момичета за гимназиалния тип преподаване на английски език. Заедно с тях бяха обучавани и тези, които бяха надхвърлили дванадесетгодишна възраст, но не знаеха английски. В продължение на три години те изучаваха най-вече английски и френски език, родните си езици и донякъде математика и някои естествени науки. Пиано се учеше в продължение на четири години. Ролята на физически упражнения играеше толкова популярната тогава шведска гимнастика. Понякога през втората половина на деня имаше и общи игри.

Програма на Американския девически колеж

D Class – английски (разговор, четене, устен и писмен преразказ на кратки разказчета), роден език, аритметика (четирите основни действия), четене и произношение, елементарна наука (включва елементарни знания по физика, химия, география, метеорология), рисуване.

C Class – английски, родни езици, френски, аритметика (десетични дроби), елементарна наука, четене и произношение, география, рисуване, пеене.

B Class – английски, родни езици, френски, аритметика (фактори), география (на Европа, Азия и Африка), история (на древните гърци), четене и произношение, рисуване, пеене.

A Class – английски, родни езици, френски, аритметика (корен, проценти, лихви), наука (физиология с ударение върху хигиената), география (Америка, Австралия), история (Древен Рим), четене и произношение, рисуване, пеене.

Sub-Freshman Class – английски (Дикенс, Хоторн и Скот), родни езици, френски, алгебра, история (английска история), физиография (физическа география), четене и произношение, рисуване, пеене.

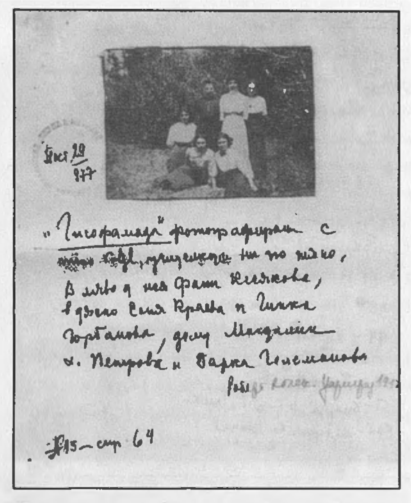

Инв 29/977

„Гипсофамада" фотографирани с ~~[illegible]~~ [illegible], учителката по пиано, в ляво и нея Фани Кесякова, в дясно Соня Краева и Гинка Горбанова, долу Магдалина х. Петрова и Дарка Големанова

[illegible] колеж Цариград [illegible]

№15 – стр. 64

Едно от неофициалните дружества, с които колежанките разнообразяваха ежедневието си, се наричаше „Гипсофамада". На снимката: Мис Фогл, учителка по пиано, Фани Кесякова, Соня Краева, Гинка Горбанова, Магдалина х. Петрова и Дарка Големанова

Впечатлението, което създава документацията, е, че в София процесът на признаване мина по-леко и по-безпроблемно в сравнение с епопеята, през която преминаха училищата в Самоков. Дали скоростта бе зависима от факта, че в Цариград учеха дъщери на хора, които в общи линии принадлежаха към върхушката на обществото, никой не може да каже. Министерството на просвещението, след като сравни внимателно съдържанието на учебната програма на Американския девически колеж и на българските девически гимназии, стигна до извода, че количеството и качеството на преподаваните предмети са близки, макар и нееднакви. Според експертите обучението в някои дялове на науките – особено в областта на историята и географията, било на по-ниско ниво от родните училища, но затова пък в математиката и историята на изкуството било значително по-добро.

Предмети, изучавани в българските гимназии	Предмети, изучавани в Американския девически колеж
вероучение	Библия
български език френски или немски език руски език латински език	роден език френски език немски език турски език английски език латински език литература
история	история история на изкуството
география и гражданско учение естествена история хигиена	геология биология физиология метеорология астрономия
химия физика	химия физика
аритметика геометрия и геометрическо чертание математика	математика
психология логика и етика начала от науката за възпитанието	философия психология социология етика
гимнастика рисуване краснописание ръкоделие домакинство	
пеене[32]	музика[33]
	история на Балканския полуостров, драма, хармония и журнализъм[34]

В крайна сметка те сметнаха, че възпитаничките на колежа са си извоювали правото да продължат образованието си в български и чужди университети[35]. Вероятно в отговор на критиката, че колежът не обръща достатъчно внимание на историята и географията на Югоизточна Европа, през 1911 г. бе въведен и специален предмет, изучаващ миналото на балканските народи.

---

[32] *Училищен преглед, X. Официален дел. С., 1905, 491–492.*

[33] *НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, л. 96. Всъщност в колежа изучаваха и предмети, които неясно по какви причини не се вписваха в дипломата – сред тях бяха английска литература, гимнастика и др.*

[34] *Въведени в програмата на колежа през 1911 г.*

[35] *НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, л. 38.*

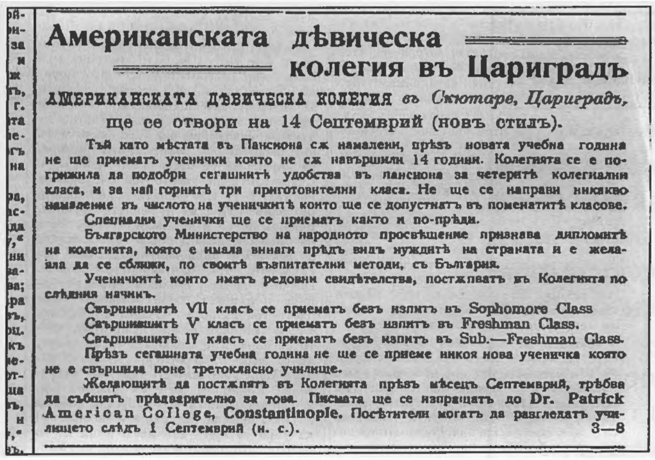

Американската дѣвическа колегия въ Цариградъ

АМЕРИКАНСКАТА ДѢВИЧЕСКА КОЛЕГИЯ *въ Скютаре, Цариградъ,* ще се отвори на 14 Септемврий (новъ стилъ).

Тъй като мѣстата въ Пансиона сѫ намалени, прѣзъ новата учебна година не ще приематъ ученички които не сѫ навършили 14 години. Колегията се е погрижила да подобри сегашнитѣ удобства въ пансиона за четеритѣ колегиални класа, и за най горнитѣ три приготовителни класа. Не ще се направи никакво намаление въ числото на ученичкитѣ които ще се допустнатъ въ поменатитѣ класове.

Специални ученички ще се приематъ както и по-прѣди.

Българското Министерство на народното просвѣщение признава дипломитѣ на колегията, която е имала винаги прѣдъ видъ нуждитѣ на страната и е желаяла да се сближи, по своитѣ възпитателни методи, съ България.

Ученичкитѣ които иматъ редовни свидѣтелства, постѫпватъ въ Колегията по слѣдния начинъ.

Свършившитѣ VII класъ се приематъ безъ изпитъ въ Sophomore Class

Свършившитѣ V класъ се приематъ безъ изпитъ въ Freshman Class.

Свършившитѣ IV класъ се приематъ безъ изпитъ въ Sub.—Freshman Class.

Прѣзъ сегашната учебна година не ще се приеме никоя нова ученичка която не е свършила поне третокласно училище.

Желающитѣ да постѫпятъ въ Колегията прѣзъ мѣсецъ Септемврий, трѣбва да съобщятъ прѣдварително за това. Писмата ще се изпращатъ до Dr. Patrick American College, Constantinople. Посѣтители могатъ да разгледатъ училището слѣдъ 1 Септемврий (н. с.). 3—8

От средата на 70-те години на XIX в. насетне всяко лято администрацията на колежа пращаше до в. „Зорница“, но и до най-влиятелните български вестници реклами, в които приканваше родителите сами да се уверят в добрите възможности, които предлагаше за по-доброто възпитание и образование на дъщерите им.

Американки, посещаващи столицата на Османската империя и сами преминали през северноамериканската образователна система, преценяваха, че програмата на колежа била много натоварена. Особено впечатление им правеше мястото, отделено в нея за изучаване на живите и мъртвите езици[36].

По време на Чикагското изложение през 1893 г. колежът бе удостоен със специална награда за „успех в областта на образованието“ за своята „великолепна организация и достойната за уважение работа на възпитаничките му“. В края на века дипломата му бе приета от всички университети в Европа с изключение на Лондонския, където искаха повече латински език[37].

Колежът опитваше да разшири влиянието си в образователната сфера в Югоизточна Европа и да привлече нови възпитанички. В средата на 90-те години в него бе поставено началото на специален едногодишен курс за преподавателки в забавачници. Курсът се водеше от Изабела Сандерс, която бе получила подготовка в духа на най-съвременните американски и германски методики за предучилищно възпитание[38]. В навечерието на Балканските войни администрацията отпусна и три пълни стипендии за български учителки, които искаха да продължат образованието си в него или да получат допълнителна подготовка[39].

Библиотеката, която в началото на 80-те години броеше само няколко десетки тома, в навечерието на Балканската война бе вече твърде внушителна. В нея имаше 4 хил. тома – повечето, разбира се, на английски език, но и на родните езици на учащите. Получаваха се доста списания и вестници – повечето политически, но и такива, за които се смяташе, че отговарят на интересите на младите „лейди“.

Дълги години преподавателката д-р Изабел Дод (Isabel Dodd), учила история на изкуството в Берн, Дрезден и Хайделберг, събираше уникални екземпляри монети, старо стъкло, глинени таблички с клинопис и т.н. В новите здания бе намерено място и за нейната вече набъбнала археологическа колекция. Ученичките разполагаха с телескоп, за да се взират в небето; със сравнително богата геоложка колекция, екземпляри за която дireха при екскурзиите си край Босфора; с лаборатория по физика, с уреди за измерване на времето, за изучаването на метеорологията; с химическа лаборатория с микроскопи и диапозитиви[40]. Въобще материалното осигуряване бе далеч по-добро от повечето български девически гимназии.

Средства за модернизиране на колежа бяха осигурявани обикновено от дарители. Сред най-могъщите бяха мис Грейс Додж, която бе дала в навечерието на войната 5200 долара, мис Марлс Крейн – 3400. Няколко други бяха дали по хиляда долара. Общо даренията само за колежа за една година бяха надхвърлили 18 хил. долара[41].

---

[36] *Clement, Cl. Цит. съч., с. 299–300.*

[37] *Jenkins, H. Цит. съч., с.,127.*

[38] *Зорница, № 37, 16 сеп. 1895.*

[39] *Пак там, № 21, 24 май 1907.*

[40] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, p. 42.*

[41] *Пак там, с. 58.*

Ученичките

> *„From the Shores of Greece we come*
> *Or the Danube's Waters*
> *Or From Ancient Ararat*
> *We, thy loyal Daughters..."*[42]

Роберт колеж бе замислен от създателите му като учебна институция, която трябваше да обслужва на равна нога всички националности, живеещи в империята. Амбициите на основателките на девическия колеж изначално изглеждаха по-скромни. На теория и те декларираха космополитните си амбиции. На практика през първите години в новото училище учеха единствено арменки и то повечето от евангелистки семейства. Постепенно броят на християнките от други деноминации се увеличаваше, но евангелистите продължаваха да определят облика на колежа в много по-голяма степен, отколкото при мъжката институция. Дори през 1889 г. според Каролина Борден повечето от дипломираните до този момент 71 момичета били евангелистки. Високият процент най-вероятно продължаваше да се дължи най-вече на арменките[43]. С малки изключения те си останаха най-многобройната национална група чак до Балканските войни. Сред тях бяха и най-многото дипломирани.

Брой на ученичките в Американския девически колеж по години и националности

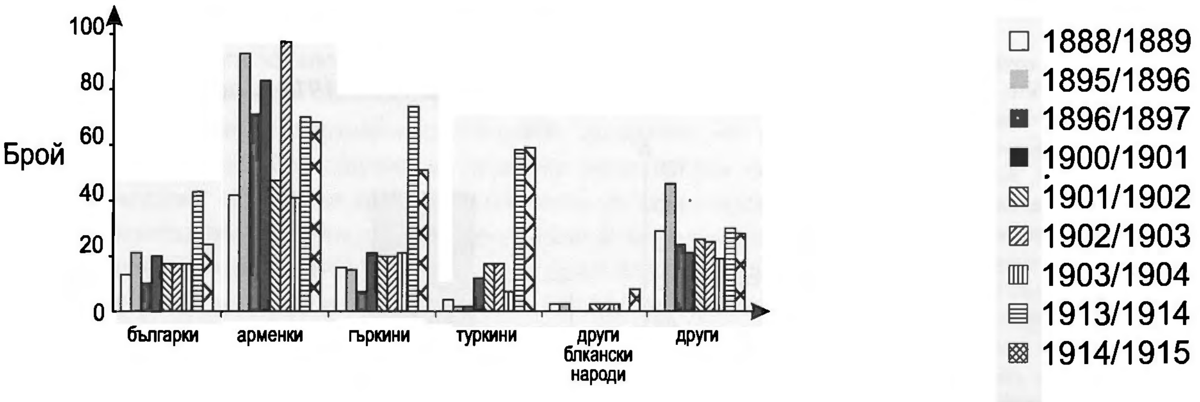

Сравнително многобройни бяха и гъркините. Делът им в колежа бе по-висок, отколкото този на гърците в Роберт колеж. Можем само да гадаем за причините. Навярно сред основните бе и това, че пред момчетата от гръцки произход бяха отворени много повече пътища. След като научеха езика под грижите на Сайръс Хемлин, Джордж Уошбърн или Калеб Гейтс, те или се захващаха с търговия, или пък, ако имаха научни наклонности, можеха да следват в кой да е университет в самата Гърция (малцина го правеха!) или в Европа. За гъркините, както и за арменките, обучението, получено в Американския девически колеж, бе едновременно относително достъпно и относително високо. Не бяха толкова много европейските университети, които вече бяха отворили вратите си за любознателни и амбициозни жени, а пък и подобна кариера в онези години не изглеждаше напълно естествена. Броят на гъркините се увеличи рязко в навечерието на Балканските войни, но това бе за кратко.

---

[42] *Химнът на колежа. Вж Jenkins, H. Цит. съч., 100–115. Българският превод, макар и не в стихове, гласи: „Идем от бреговете на Гърция или от водите на Дунав, или от Древния Арарат. Ние, твоите верни дъщери."*

[43] *Freely, J. Цит. съч., с. 147.*

Брой на ученичките в Американския девически колеж през 1911–1912 г. по националности

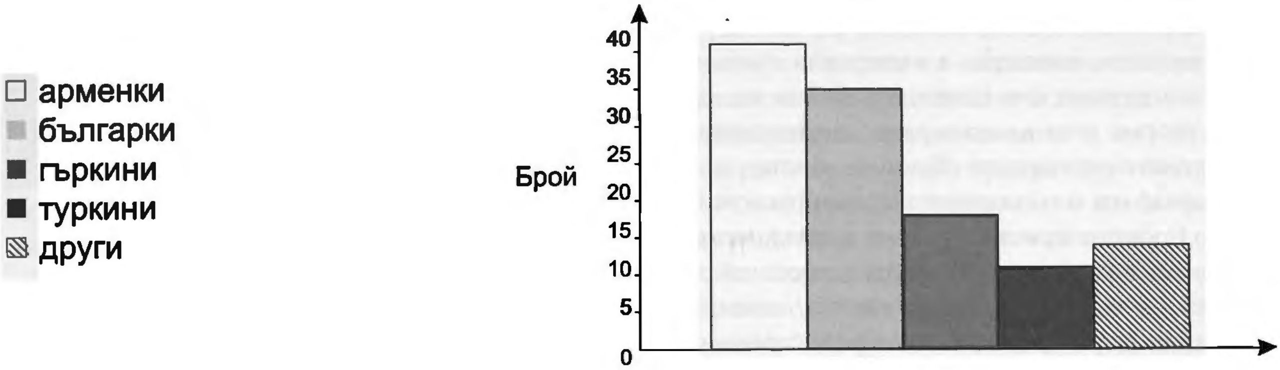

Относително повече, отколкото в Роберт колеж, бяха и западноевропейките. По едно време в училището наред с обичайните арменки, българки и гъркини имаше и унгарки, испанки, германки, датчанки, еврейки, англичанки, американки и французойки. Повечето идеха от многобройната западна колония в османската столица. За родителите им беше доста удобно – хем получаваха добро образование, хем донякъде си оставаха под семеен контрол.

Дипломирани през периода 1875–1912 г. по националности

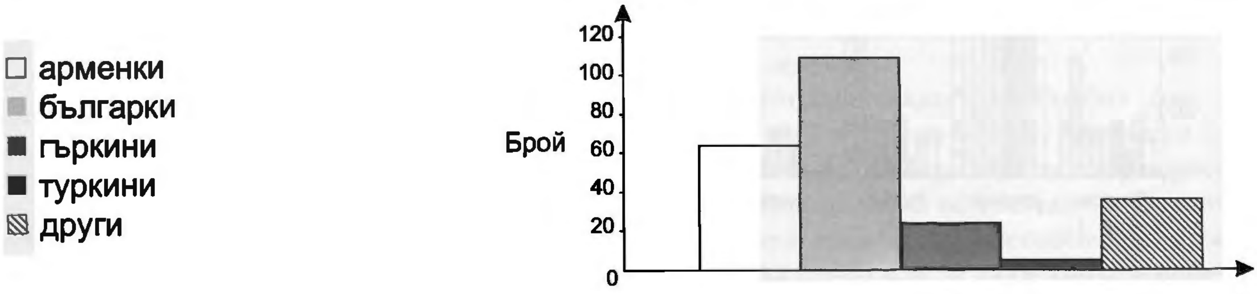

Както и при Роберт колеж, преди събитията от 1908–1909 г. ученичките от мюсюлмански семейства се брояха на пръсти. При тях пречка беше не само съзнателно прокарваният християнски характер на обучението, но и дълбоко вкорененото убеждение, че момичетата всъщност не се нуждаят от образование. Мюсюлманките – и то съвсем малко сред тях – до 1908 г. можеха да посещават предимно съществуващите при джамиите училища. Там научаваха да пишат и да четат, да рецитират наизуст големи части от Корана, в най-добрия случай получаваха основни познания по аритметика. Ако бяха от заможно и изтъкнато семейство, можеха да се надяват частен учител да ги посвети в тънкостите на пианото и на четката за рисуване. Останалото бяха ненатоварени със задължения дни, изпълнени с очакване да се появи подходящ кандидат за женитба. При това дори и ако семейството принадлежеше към управляващата каста на обществото и имаше възможност да потърси западна гувернантка, напълно спокойно можеше да попадне на образец на европейско високомерие. Такъв късмет бе имала Халиде Едип – най-изтъкнатата турска възпитаничка на колежа. Баща ѝ бе наел английска гуверантка, която, макар и да получаваше заплатата си от ръцете му, бе твърдо убедена в по-ниския статут на турците, които били нещо като туземци и не виждаше защо ще го крие пред ученичката си[44]. На девойки, жертва на подобно пренебрежително отношение, Американският девически колеж даваше възможност да се почувстват част от ритъма на обществото, да участват в неподозирана преди степен в промените в Турция, особено бурни в периода в навечерието и след Първата световна война.

Мюсюлманки започнаха да посещават колежа от началото на 80-те години на XIX в. Рядко се задържаха дълго в него. До 1889 г. през него преминаха общо 16 мюсюлманки[45]. Присъствието им изглеждаше дотолкова необичайно, че наблюдателите не пропускаха да го споменат. През октомври 1880 г. например в последния ден на годишните изпити на колежа се появиха и десет-дванайсет забулени жени, роднини на четирите туркини сред учащите. Пред публиката показаха уменията си да превеждат от английски на турски и обратно, а и да смятат. Според присъствалите на церемонията (а гостите не правеха разлика между туркини и мюсюлманки) бащата на две от момичетата – полковник в армията – бил сред зрителите, които се възхитили от появата на равна нога на мюсюлманки сред християнките[46]. Само че възхитата бе много по-слаба от негативната обществена реакция към родители, дръзнали да изпратят дъщерите си в християнско училище. Основания за подобен негативизъм не липсваха. Въпреки предполагаемата религиозна толерантност, въпреки каненето поне понякога на православни и католически духовници, все пак никъде в програмата на колежа през тези десетилетия не личи да е произнесена и една беседа от мюсюлмански духовник за исляма[47]. Доколкото религията на голяма част от местното население бе разисквана въобще, представата за нея бе създавана от учителките – християнки и мисионерки.

Ученички в Американския девически колеж през 1888–1889 г.

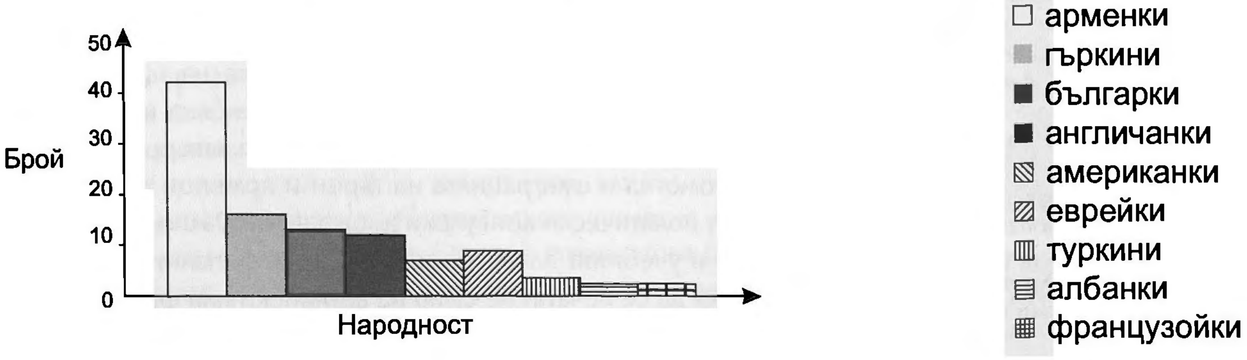

---

[44] *Halide Edib. Цит. съч., с. 180.*

[45] *Freely, J. Цит. съч., 147–148.*

[46] *Missionary Herald, Vol. 76, October 1880, p. 386.*

[47] *През Първата световна война редакторът на Archiv der Philosophie в Берлин д-р Лудвиг Щайн посети колежа и изнесе пред момичетата лекция на френски език. Действително събитието бе необичайно за разделената от национални омрази Европа. Философът не пропусна да го изтъкне в думите си: „Аз съм евреин, говоря в мюсюлманска страна, в християнски колеж, по време на протестантска служба, на езика на враговете си по въпроса за необходимостта от религиозна толерантност.“ Вж. Patrick, M. Цит. съч., с. 183.*

Самият факт, че Халиде Едип се бе снимала с любимия си кон, говори ясно за обществената среда, от която произхождаше.

Като правило туркините идеха от много богати семейства. Още у дома повечето бяха учили английски и френски. Според една от техните съученички говоримият им език бил доста добър, но писменият им куцал. Всъщност именно езиковото обучение интересуваше най-вече родителите, та затова и рядко някоя туркиня полагаше усилия да стигне до последния клас.

Голяма гордост за администрацията беше първата мюсюлманка, която завърши пълния курс на обучение през 1889 г. Но символната фигура за значението на колежа за образованието на мюсюлманките, изтъквана на преден план във всички негови истории, беше Халиде Едип. Тя бе първата, която през 1901 г. получи степента „бакалавър“. Присъствието ѝ в училището бе заслуга на баща ѝ. Достатъчно високопоставен, за да е добре известен в двореца, той я бе записал пряко волята на султана. След проявеното открито остро недоволство на Високата порта бе принуден дори да отпише дъщеря си за известно време. Когато бурята отмина, момичето наново започна да посещава занятията.

Това че Халиде Едип бе станала бакалавър, не означаваше, че съдбата ѝ щеше да е много по-различна, ако не бяха събитията от 1908 г. И тя като немалко от съученичките си като че нямаше търпение да последва традиционните и утвърдени пътища и се омъжи едва три месеца след завършването си. Все пак видно бе различното самочувствие, родено от по-високото ѝ образование. Съпругът ѝ – самият той преподавател – спечели ръката ѝ, като ѝ пишеше любовни писма, примесени с философски разсъждения. Следващите шест-седем години от живота ѝ не се отличаваха от този на всяка не особено образована заможна туркиня. Разликата бе, че не спираше да чете. Събитията през 1908 г. обаче взривиха тлеещата у младата жена енергия. През идните десетилетия тя пишеше стихове, разкази, намеси се активно в политиката, произнасяше пламенни речи пред хилядни множества, подкрепяше националноосвободителните борби, ръководени от Мустафа Кемал[48].

След преврата от 1908 г. броят на мюсюлманките в колежа скочи рязко. Внезапно образованата жена, жената, която можеше да поддържа светски разговор на френски или английски, стана търсена стока на брачния пазар. Новият тип държавници бленуваха да бъдат истински европейци. Искаха да могат да показват семействата си пред западняците, без да срещат сдържан присмех или откровено пренебрежение.

Първата световна война се оказа решителна за „турцизирането“ на колежа. След нея мюсюлманките бяха вече не само мнозинство от учащите, но и мнозинство от завършващите*. За това помогна и емиграцията на гърци и арменци от разтърсваната от политически конвулсии държава. Визуално свидетелство бе, че и учебният план, и програмата на финалните изпити започнаха да се печатат не само на английски или френски, както бе дотогава, но и на турски език.

---

[48] *Halide Edib. Цит. съч., 196–197. Показателно е, че през 1910 г. се разведе с мъжа си, от когото имаше две деца, когато той ѝ обяви, че взема втора жена. През 1920 г. султанското правителство я осъди задочно на смърт заедно с Мустафа Кемал и петима други водачи на националното движение.*

* *През 1913 г. завършващият клас бе от 19 души. Седем от тях бяха мюсюлманки и пет българки. В завършващата церемония обаче от четирите девойки, които се представиха със свои номера, три бяха българки и нито една мюсюлманка. Вж. Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1913. Constantinople, 1913. В програмата през 1918 г. вече имаше само една българка и три мюсюлманки. Вж. Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1918. Constantinople, 1918.*

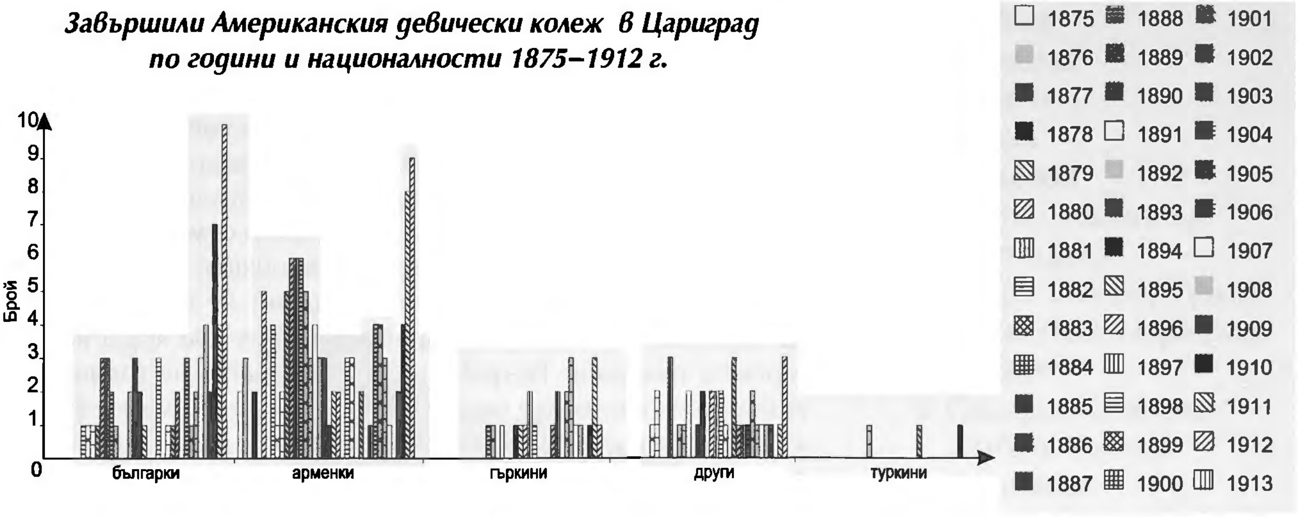

Завършили Американския девически колеж в Цариград по години и националности 1875–1912 г.

На второ място по брой сред колежанките в годините до Балканските войни стояха българките. Първите се появиха около годините на Източната криза, 1875–1878 г. След Освободителната война внезапно напливът им надмина всички мечти на администрацията. Току-що завършената зала за тържествени събрания трябваше да бъде преправена в спално помещение, та да може да събере желаещите[49]. Политическите събития, разбира се, бяха оказали въздействието си, но погледът на родителите едва ли щеше да се насочи към Цариград, ако през 1876 г. езикът на преподаването не бе станал английски. От тогава като че в съзнанието си по-заможните и амбициозни българи започнаха да слагат знак на равенство между двете американски учебни заведения в Цариград. И действително за нормалния баща, който жадуваше да види чедата си изучени, било, за да направят по-добра кариера, било, за да се омъжат по-добре (което в случая с момичетата беше едва ли не едно и също), особено различие между Роберт колеж и Американския девически колеж нямаше. И двете институции бяха подкрепяни от мисионерски дружества. И в двете се преподаваше на английски. И в двете нивото на обучение бе добро. Та дори и преподавателите в двете училища понякога бяха едни и същи.

Ръководството на колежа бързо осъзна потенциала, който се криеше в българките. Една от учителките – госпожица Изабел Дод – бе изпратена в България да поживее при едно от мисионерските семейства там, за да научи езика, та да могат да бъдат привлечени колкото се може повече българки. Госпожица Хемлин също започна да учи български език[50]. В навечерието на всяка нова учебна година българските вестници, излизащи както в Княжеството, така и в Източна Румелия и Османската империя, публикуваха рекламни съобщения за условията на обучение[51].

В първите години най-голяма тежест сред кандидатките за колежа имаха възпитанички на Самоковското училище, идещи предимно от евангелистки среди. От една страна, това бе добре. Новодошлите бяха учили в подобно учебно заведение, порядките в него не им бяха чужди, имаха начална езикова подго-

Един от първите завършили випуски – 1884 г. Сред тях и Катерина Александрова от Бургас товка, та лесно навикваха на новата обстановка. От друга страна, не бе добре. Повечето бяха от бедни или не особено заможни семейства и разчитаха най-вече на отпусканата от Женския съвет на мисиите помощ. За мис Патрик това съвсем не бе достатъчно. Тя разчиташе да увеличи финансовата самостоятелност на колежа, като привлече достатъчно българки, независимо от религиозните им предпочитания, стига семействата им да плащат исканата такса. За да се разшири обхватът на възможните кандидати, в правилника бе предвидено, че в колежа могат да постъпват и ученички, завършили първите два класа на българските гимназии. Те трябваше да изучават една година английски език най-малко по три часа дневно, плюс малко френски и български. След тази подготвителна година постъпваха в т.нар. junior year. Скоро ръководството самодоволно преценяваше, че стъпката е направена в правилната посока. Според мис Патрик българките се оказали сред най-добрите възпитанички на колежа. Като правило те бяха трудолюбиви, радваха се на завидно здраве и често

---

[49] *Patrick, M. Цит. съч., 161–162.*

[50] *Jenkins, H. Цит. съч., с. 57.*

[51] *Зорница, № 30, 28 юли 1884; № 32, 8 авг. 1888.*

„бяха най-интересната национална група“.

Особено добри бяха постиженията им в областта на чуждите езици и историята. Все пак дългогодишната преподавателка не губеше чувството си за перспектива и справедливост и отбелязваше:

„...разбира се, някои не са умни, но сред тях има достатъчно с развит интелект, за да им преподаваш с удоволствие“.

В устата на една американка като висша похвала звучеше констатацията, че те вероятно са

„най-малко ориенталки от многото националности в колежа“[52].

Постепенно той се превърна в модно, дори снобско учебно заведение. В него се записваха българки предимно от заможни и известни семейства, които можеха да си позволят да инвестират в бъдещето на дъщерите си. Когато момичетата, подплашени от рязката промяна в живота си, се озоваваха в турската столица, се оказа, че всъщност промяната не е толкова голяма. Съученичките им идеха от роднински, приятелски или поне известни семейства. Когато в началото на XX в. Соня Кикименова се оказа в колежа, първото ѝ впечатление бе, че наоколо гъмжи от познати. Беше виждала много от девойките от по-големите випуски. В София се бяха движили в един и същи социален кръг. Сред тях бяха дъщерята на нееднократния министър д-р В. Радославов, на софийския градоначалник Басмаджиев, на ген. Фичев, на известния политик П. Горбанов, на Теодор Кесяков от видната фамилия, на собственика на Бургаските големи мелници и т.н.[53]

Момичетата показваха по-голяма склонност от момчетата да пазят спомените за младежките години. Затова и разполагаме с много повече снимки на възпитанички на девическите, отколкото на мъжките училища.

---

[52] *Jenkins, H. Цит. съч., 100–115.*

[53] *НБКМ БИА. ф. 781. а.е. 1. л. 37 39.*

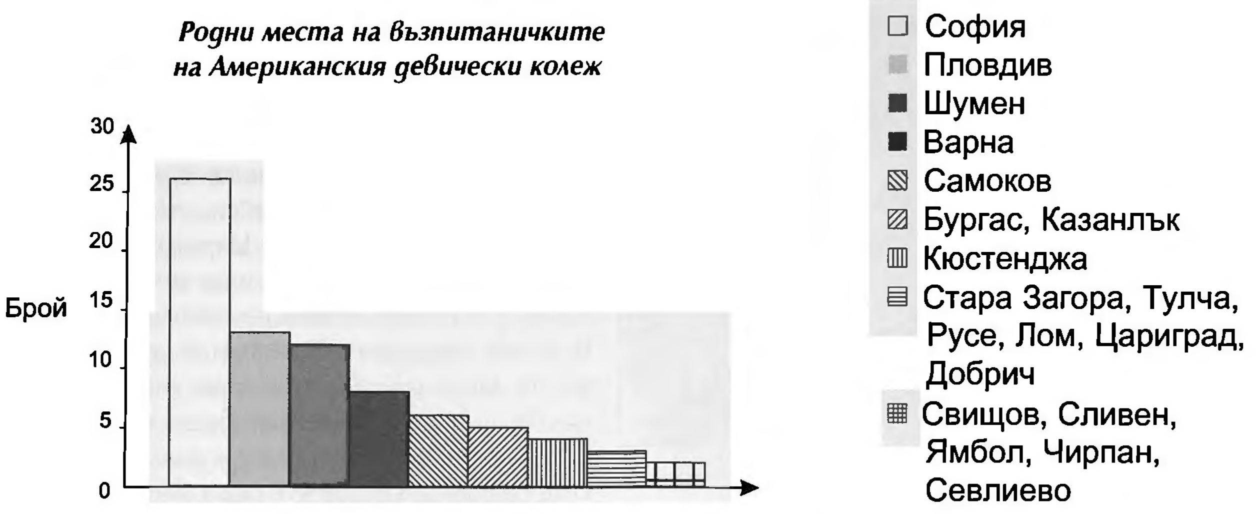
Родни места на възпитаничките на Американския девически колеж

В сравнение с Роберт колеж много по-голям бе броят на възпитаничките, дошли от столицата. В годините след Освобождението тя бе станала център на новия тип бюрокрация, който получаваше добри доходи и можеше да си позволи да плаща високата такса. Значителен бе делът и на утвърдени градски центрове като Пловдив, Шумен и Варна. От Добрич, от Тулча, от Кюстенджа идеха момичета от едно и също семейство. От Добрич по-специално бяха трите сестри Дончеви.

Делникът и празникът на колежанките

Едно трябва да признаем на ръководителките на колежа. И двата кампуса – и на азиатския, и на европейския бряг, бяха разположени великолепно. Колежанките можеха да плъзгат погледа си по вълните на Босфора и платната на стотиците кораби, които минаваха пред очите им. Обширната територия на учебните заведения бе оформена като парк, в който възпитаничките можеха да прекарват свободните си часове[54].

Още сградите в Юскюдар отговаряха на всички изисквания на времето. В тях имаше кухня, класни стаи, спални помещения за ученичките, спални за персонала, лаборатории, гимнастически салон, помещение за представления, библиотека и т.н. При построяването им минаваха едва ли не за връх на строителното съвършенство, но овехтяха бързо. В полупрезрителните погледи на ученичките, които участваха в епопеята на прехвърлянето от Юскюдар в Арнауткьой, величествените сгради на азиатския бряг бяха остарели, достойни само за събаряне дървени турски постройки. Отопляваха се с печки с дърва и се осветяваха с керосин. Не бе за чудене непрестанният страх от пожари, който и често се материализираше[55]. Не е случайно, че мис Патрик възприе

Типичната класна стая в Американския девически колеж бе много по-голяма, отколкото сегашните. Понякога към сто ученички се учеха заедно.

---

[54] *Clement Clara. Constantinople. Цит. съч., 299–300.*

[55] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, с. 14.*

пожара в Юскюдар като знак Божи и се насочи към строителството на огромни масивни здания в кампуса в Арнауткьой.

Отоплението дълги години беше сериозен проблем. Всички, върнали се години по-късно във времето на младостта си, си спомняха, че обичайната представа за Цариград като топъл град е била вярна, но не и за зимните месеци. Както и в Роберт колеж се отопляваха с печки. Всъщност пожарът в Barton Hall се случи, точно когато започнаха да инсталират ново централно парно отопление. Проблем беше къпането. Възпитаничките се къпеха веднъж седмично. Учителките се радваха на своего рода лукс – прислугата им носеше чебъри с гореща вода в спалните им.

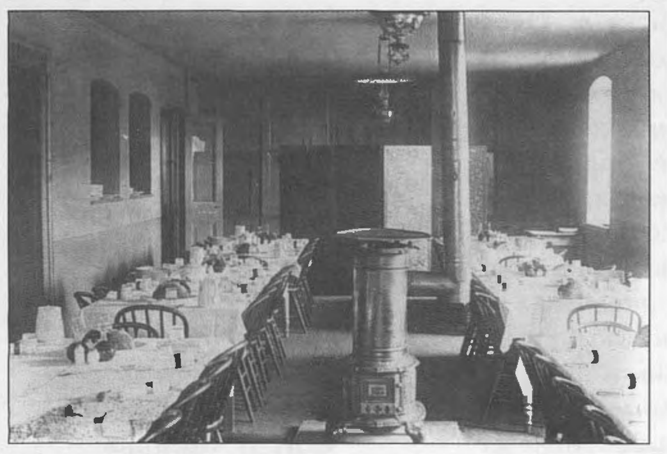

Столовата на Американския девически колеж в началото на XX в.

Храната бе напълно достатъчна дори за вечно гладните подрастващи девойки. Повечето българки идеха от заможни семейства, та тя не им изглеждаше луксозна. По-скоро бе привична, отговаряше на домашната им закваска.

За закуска получаваха кафе и кифла или масло и хляб. Някои се възползваха от липсата на майчин контрол, та наблягаха сериозно на маслото. По-гладните можеха да хапнат по средата на сутринта и порязаница хляб с маслини.

За обяд често имаха пълнени чушки. Веднъж или два пъти седмично сервираха риба или пилаф. За десерт даваха плодове или кисело мляко, или малеби.

Вечеряха обикновено супа, месо и картофи или пилаф със зеленчуци и десерт. В понеделниците обичайните ястия бяха боб яхния със спаначена баница или пълнени с месо чушки, или сарми. За вечеря ученичките задължително трябваше да сменят роклите си. „Вечерното облекло" по думите на една от тях придавало „хубав и весел вид" на храненето.

Звучи доста необичайно, но известно разделение имаше и в продуктите, и в начина на хранене на преподавателите и възпитаничките. Храната на преподавателите бе често по-добра. За закуска на тях сервираха и обикнатите от американците cereals или зърнени закуски, мармалад, та и дори яйца.

Странното бе, че разликата бе видна за всички, тъй като преподавателите се хранеха на отделна маса, но пред очите на възпитаничките си. Обслужваше ги отделен келнер, облечен в бяло. Това съвсем не означаваше, че се отделяха от девойките със стъклена стена. На масата сядаха и гостите на колежа (а гости имаше често), но винаги на нея бяха канени и няколко възпитанички. Изборът беше своего рода похвала, та те се натискаха да бъдат избрани и да поглеждат съученичките си изотгоре със зле скривано чувство на превъзходство.

Самите ученички държаха дежурство по трапезария. Най-много мераклии според спомена на една от тях имаше в дните, когато сервираха кафе, защото дежурните можели да доизпият всички чаши.

Випускничките от 1887 г. Сред тях и българките Ангелина Наботкова от Свищов, Анна Найденова от Казанлък и Тотка Стойкова от Сопот

Години по-късно Соня Кикименова преценяваше, че храната била предостатъчна. Пък и повечето ученички редовно получавали богати колети, които, ако не друго, съдържаха шедьоврите на българския кулинарен гений – суджуци, луканка и пастърма. Въпреки това по Коледа се впускаха в сладки мечтания за отрупаните трапези вкъщи. Не оставаха равнодушни и към множеството сладки изкушения, които им предлагаха цариградските кафенета. Резултатът от обилното хранене ставаше очебиен само след месец-два, когато донесените от къщи премени ставаха тесни в кръста и таза.

И тук религиозните различия докарваха до полуда готвачите. Само в течение на една година в колежа трябваше да отбелязват три Нови години, три Коледи, два Великдена, два байрама и няколко еврейски празника. Известно време работещите в кухнята опитваха съвестно да се съобразяват с диетичните изисквания на възпитаничките, но задачата се оказа непосилна[56].

По-реалистично бе да се спазват чистотата и хигиената при приготвянето на храната. През цялото съществуване на колежа в него никога не избухна някоя от обичайните за онези десетилетия епидемии от стомашно-чревни заболявания. При най-малката опасност, идеща отвън, той бе затварян и строгите мерки за чистота бяха засилвани още повече. През 1911 г. в продължение на няколко месеца в него въобще не сервираха плодове, водата за пиене бе преварявана неколкократно, а хлябът, донасян от фурните в града, бе подлаган на допълнителна топлинна обработка, преди да бъде даван на ученичките – нещо, което едва ли подобряваше съществено вкусовите му качества[57].

Проблемите, стоящи през тези години пред различните обществени слоеве, бяха различни. Тогава, когато доста колежанки разпаряха и разширяваха роклите си, директорът на Девическата гимназия в Стара Загора бе забелязал, че много от ученичките му, които се стремяха към подобно образование, изглеждат изпити и бледи. Оказа се, че не си ходят за обед вкъщи, а ядат каквото „Бог дал". Към тях Бог не бе особено щедър. Обикновено – сух черен хляб, прокарван от една или две кисели чушки, лук или праз. Та той поне това се бе опитал да поправи и отвори една от първите у нас безплатни ученически трапезарии. В София бързо последваха примера му. Бедният квартал „Ючбунар" стана мястото, където изнемогващи ученички можеха да получат подкрепа. За по-малко от година бяха дадени около 4 хил. обеда на 83 ученички. Следващият град, който тръгна по този път, бе Варна. Обедите не бяха върхът на разкоша, но осигуряваха необходимите калории. За набиране на средства организаторите и в трите селища разчитаха предимно на благотворителността на по-състоятелните си съграждани[58].

---

[56] *Jenkins, H. Цит. съч., 29–36.*

[57] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, 14–15.*

[58] *Илиев, Ат. Спомени. С., 1926, с. 359; Годишен отчет на Обществото за устрояване безплатни ученически трапезарии за през учебната 1899 и 1900 год. С., 1900.*

Съвсем други бяха вълненията, които разтърсваха душите на възпитаничките на колежа. От тях се очакваше да станат дами от висшето общество и те старателно се готвеха за бъдещата си роля. Учени бяха на изискани обноски, на умението да водят светски разговори. Те внимателно запомняха действията на преподавателките си, които ги учеха как да подреждат маса за шестима или дванайсет гости, къде да поставят ножовете за сирене и тези за риба. Самочувствието им личеше дори от това, че когато подготвяха пиесата „Иванко", бяха писали до Народния театър в София с молба да им изпратят костюми. Когато не можеха да получат отговор на някой особено сложен въпрос, свързан със светското им възпитание (да речем как да се изчерпваш по-малко или дали може да отвориш подаръка си, ако в стаята има гости, които не са ти донесли нищо), пишеха до влиятелното женско списание „Ladies Home Journal", откъдето обикновено получаваха точни отговори.

Странни изглеждат тези кахъри на фона на преобладаващите в българското общество нрави. По това време горе-долу в Старозагорската девическа гимназия бяха изготвили специален кодекс за учтивостта. Той изискваше от ученичките да бъдат любезни, да не се присмиват на другарките си и да не им измислят прякори. По-специално не трябваше да се обръщат една към друга с думичката „мари". Те не трябваше да плюят по пода, да се секнат с пръсти, да хвърлят боклуци тук-там. Когато се хранеха, трябваше да ядат бавно и скромно, а не лакомо; да не слагат лактите си на масата; да не въвират ножа в устата си; да не приказват, докато дъвчат и пият[59].

Изглежда, че спалното помещение, във всяко от което в началото на XX в. спяха 16 момичета, бе разделено с леки завеси на индивидуални сепарета. Така бе създавана илюзия за самостоятелност. Всяка част разполагаше с по един лек долап, с по една маса и с един стол. Горните дрехи бяха държани на закачалки, а долните – подреждани в чекмеджета. За българките, възпитани от бабите си в духа на идеята, че свежият въздух, да не говорим за евентуалното течение, са смъртоносна заплаха за здравето, бе истинско изпитание да спят на отворени прозорци, както го изискваше правилникът. Соня Кикименова дори се оплакваше, че от свежия въздух в първите дни не само че настинала, но дори се и обринала.

Оплакванията от несвойствената обстановка трудно можеха да стигнат до ушите на родителите. През първата година учителките четяха всички писма на колежанките, изпращани до дома. Мотивът бе,

> *„за да не би неразумно да пишат неща, които биха разтревожили техните родители".*

Самата Соня късно разбра за правилото, та изложи недоволството си в писмо, което родителите ѝ не получиха, но ѝ спечели недотам приятна среща с преподавателката по български език, натоварена да отговаря за българките.

---

[59] *Училищен преглед, г. II, 1897, № I, с. 369.*

В понеделник като правило занятия нямаше. Този ден бе посветен на пране. В края на всеки месец ученичките имаха по три дни ваканция.

През седмицата в три от дните трябваше да разговарят помежду си само на английски, другите три дни – на другите езици, които изучаваха, и само в неделя можеха да говорят на родния си език[60]. Тази, която нарушаваше изискването, получаваше специален наказателен медал, а и трябваше да стои изправена за наказание в ъгъла на класната стая. Изглежда това беше пределът на физическите наказания, използвани в колежа. За разлика от Роберт колеж шамарите или пръчката не бяха възприемани като възпитателно средство, подходящо за момичета.

* * *

Както във всички други училища от този тип денят на колежанките бе строго оразмерен и се подчиняваше на неизменни правила. Предсказуемостта и повторяемостта улесняваха преподавателите в поддържането на дисциплината сред тази разнородна маса от девойки, люлени от вълните на пубертета. Сутрин закуската започваше с молитва, произнасяна от дежурната за деня учителка. Вечер трябваше да се преобличат и да се вчесват внимателно – задължения, които подрастващите кокетки едва ли брояха за тегоба. Сами оправяха леглата си. Нощем, когато единственото осветление бяха свещите, се събираха да ходят по две-три заедно до тоалетната. В колежа твърдо минаваше от уста на уста и от випуск на випуск преданието, че в нея на приятна разговорка се събирали духове. Хобито на госпожица Дод, която пазеше под леглото си различни археологически находки от рода на мумиите, също не допринасяше съществено за душевното спокойствие на възпитаничките.

Занятията започваха в 8 ч. сутринта. Чак до навечерието на Балканските войни повечето се водеха в обща стая, която побираше към сто души.

Ученички от Американския девически колеж в класната си стая през 1890 г.

Околният парк даваше чудесни възможности за разходка. От девойките в онези времена се очакваше да се разхождат по двойки, вплели ръце една в друга, бавно, достолепно и без да бързат. В това отношение не се различаваха от ученичките в българските гимназии. Различаваха се по значението, което в колежа придаваха на спорта. Мис Патрик отбелязва в спомените си, че българките винаги били сред най-активните в игрите – било то баскетбол, хокей или тенис. Та дори и разходките – по два часа дневно – бяха задължителни и лятото, и зимата.

Вечерно време и в празнични дни понякога възпитаничките показваха своите народни танци. В по-късните години се провеждаше специален празник на народите. Тогава колежанките обличаха традиционни облекла и възпроизвеждаха обичаите на родните си страни.

---

[60] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, 43–44.*

В някои празнични дни ръководството на колежа организираше екскурзии из Цариград. Водачи бяха както техните преподавателки, така и колеги от Роберт колеж, сред които с познанията си за старините изпъкваше проф. Ван Милинген. Пътем ученичките пооткрадваха половин-един час, за да поседнат на баклавички, екмек кадаиф, локум или боза. Най-добра бе славата на сладкарница „Токатлиян“.

През 1882 г. за първи път в колежа имаше украсена коледна елха. Това направи силно впечатление на българките, зер този обичай бе привнесен от руските офицери по време на Освободителната война и все още не бяха много тези, които го бяха възприели.

Разбира се, съгласно традициите на учебното заведение празничните дни бяха посветени и на религиозни служби. Като правило те започваха с изпяването на един или два химна. Участваха всички ученички, независимо от гласовите си възможности. После имаше проповед, държана от учителка или гост от града. Понякога в пеенето пригласяха моряците на някой акостирал на пристанището американски параход. Може да си представим какви пламенни погледи бяха хвърляни от зажаднелите за женска компания моряци, от една страна, и от държаните изкъсо 18–19-годишни девойки, от друга.

Протестантските служби бяха задължителни за всички ученички, независимо от религията, която изповядваха. Извинението на ръководството бе, че те нямали сектантска насоченост, а възпитавали един общочовешки морал. Изключение се правеше за мюсюлманките и то само когато проповедникът бе мъж. С други думи, обръщаха по-сериозно внимание на вкоренените обичаи, отколкото на религията.

Преподавателите броеха и дните на годишните изпити на колежа за празник. По въпроса дали и възпитаничките споделяха това мнение може да се спори. Те обличаха черни престилки и опъваха косите си в знак на траур. Във всеки случай действително обстановката на изпитите, които понякога продължаваха до седмица, бе тържествена. Зданието бе украсявано със знамената на Османската империя и Съединените щати. Ученичките, облечени в бели униформени облекла, рецитираха, пееха, свиреха на пиано, изнасяха кратки драматични скечове, четяха свои есета. На церемонията винаги присъстваха родители, представители на различни образователни институции, на турското Министерство на образованието, на американската легация и на другите дипломатически представителства в града, на арменската църква, на Българската екзархия и на Вселенската патриаршия, български учители от екзархийското училище, български търговци и т.н.[61] И в тези събития чак до Балканските войни българките обикновено играеха значителна роля. През юни 1913 г., когато една срещу друга в очакване на неминуем конфликт бяха стcounted армиите на балканските страни, колежът не измени на тра-

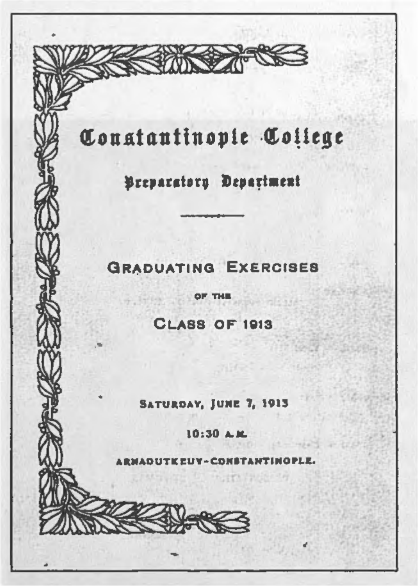

Constantinople College

Preparatory Department

GRADUATING EXERCISES

OF THE

CLASS OF 1913

SATURDAY, JUNE 7, 1913

10:30 A.M.

ARNAOUTKEUY-CONSTANTINOPLE.

Програма за годишните изпити на Американския девически колеж през 1912 г.

---

[61] *Зорница, № 26, 30 юни 1884; № 26, 29 юни 1885; № 26, 17 юни 1892; Clement Clara. Цит. съч., 299–300.*

дицията си. При връчването на дипломите имаше четири самостоятелни музикални изпълнения. Три от музициращите бяха завършващите българки – Дора Попова, Виржиния Монеджикова и Яна Загорска[62].

Специфичен за колежа празник, въведен от мис Патрик, бе денят на получаването на хартата за неговата самостоятелност. Тогава преподавателките и ученичките се включваха заедно в тържествена процесия. Ученичките бяха с официални черни мантии и четириъгълни шапки. Всички преподаватели и преподавателки бяха облечени в тогата на учебното заведение, което бяха завършили. Съвременници изчисляваха, че в навечерието на Балканските войни в преподавателския състав на колежа, в който преобладаваха жените, имаше представители на деветнадесет учебни институции от Европа и САЩ[63].

Специално за българките празници бяха и държавните посещения на българските владетели в Цариград. За тях символизираха новоутвърденото значение на младата им страна. През 1910 г. подбрана група девойки приветства цар Фердинанд и царица Елеонора по време на гостуването им в турската столица. Две години по-късно пък ръководството на колежа и българките от най-горния клас бяха поканени в дипломатическото представителство в Цариград за отбелязване на пълнолетието на престолонаследника Борис[64].

Обичайна практика в колежа бяха вечерите, посветени на литературни и въобще на интелектуални занимания. На тях обсъждаха проблемите на културното развитие на Флоренция, на Древна Гърция, поезията на Данте. Понякога, макар и не много често, така, както подобаваше на пола им, девойките бяха занимавани и със съвременни проблеми от рода на Чикагското изложение[65]. Преподавателките им обаче не бяха привърженички на празнодумното обсъждане и опитваха да насочат дискусиите към душеспасителни теми, та начесто разискванията за „куатроченто“ се примесваха с разкази за мисионерската дейност на островите Фиджи в Тихия океан[66].

Българките с удоволствие се впускаха в така популярните през онези години любителски театрални представления. Представиха пред съученичките и преподавателките си преведените от самите тях „Михал Мишкоед“, „Иванко, убиецът на Асеня“. Специално с „Иванко“ имаха проблеми. Сюжетът на пиесата се сблъска както с официалната турска цензура, така и с нежеланието на администрацията на колежа да се повдигат въпроси, които можеха да рефлектират в националните взаимоотношения. В крайна сметка наред с другите изрязвания на текста трябваше да отпадне и цял герой – лукавият грък Исак.

Българки играеха и в оставилите трайни спомени общоучилищни постановки на „Мнимия болен“ на Молиер и „Сафо“ на Грилпарцер, както и

Участничките в постановката на пиесата „Ирод“ през 1911 г.

---

[62] *Constantinople College. Preparatory Department. Graduating Exercises of the Class of 1913. Arnaoutkeuy–Constantinople, 1913.*

[63] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, p. 17; НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, л. 59.*

[64] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911–1912, p. 16.*

[65] *Зорница, № 26, 17 юни 1892.*

[66] *Freely, J. Цит. съч., с. 146.*

в Шекспировата пиеса „Сън в лятна нощ“[67]. Най-силните по френски пък участваха в представления, изнасяни на този език.

Ученичките имаха и свое литературно дружество. Едва ли преподавателките им знаеха, че са го кръстили зад гърба им с акронима PBTU, който разшифроваха като „Pretty Boys Take Us“ – „Хубави момчета, вземете ни!“. Членовете на дружеството носеха специални значки, направени от емайл.

Българките специално си бяха направили и собствен клуб. Наричаха го „Юнион кадаиф клуб“ – название, което ясно говореше за средата, от която идеха. Едва ли на ученички в Лом например щеше да им хрумне да използват названието на популярното софийско снобско средище. При срещи рецитираха специално стихотворение, посветено на удоволствията в него:

„Ако постъпиш в Юнион кадаиф клуб,
добиваш вкус тънък
и страниш от характер груб.
За да бъдеш приета редовна членка,
трябва да си представена от Радославова Пенка.“*

И по-нататък продължаваха:

„В клуба не се виждат карти и напитки.
Но масите му са пълни с вестници и китки.
Ако ли се канят по-отбрани гости,
слага се баклава сред Велики пости.
Членките внасят в месеца лев,
който се харчи повече за кеф.“

Интересно е, че момичетата в колежа бяха отишли далеч понапред в самоуправлението си отколкото момчетата в Роберт колеж. Идеята за създаване на самостойна ученическа организация бе дошла от проф. Дод, но колежанките бързо я подхванаха. Първата председателка на дружеството през 1892–1893 г. беше българката Йова Милошева Калчева – председателка после и на дружеството на софийските жени, завършили колежа. Структурата беше проста. Имаше една председателка и шест помощнички – представителки на отделните випуски, които дежуряха по един ден седмично. Да станеш член на ръководството беше чест, мечтите за която смущаваха сънищата на не една ученичка.

Ръководството имаше самочувствие за собствена значимост, та на моменти влизаше в конфликт с управата на колежа, защитавайки правото си да решава възникналите спорове така, както смята за добре.

Членки на дружеството „Хубави момчета, вземете ни“

---

[67] *Jenkins, H. Цит. съч., 100–115; НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, 64.*

* *Дъщеря на д-р В. Радославов.*

Влудените от мъките на пубертета

„Искам да си имам мъж,
който да ме гали
и плаща за роклите ми.“
Стихотворение на Соня Кикименова

В колежа някои от момичетата прекарваха повечето от моминските си години. Постъпваха десетгодишни и си тръгваха навършили осемнадесет. Едно от основните задължения на ръководството бе да ги предпази от контакти с околния свят. Това очакваха родителите на ученичките. Това отговаряше на възгледите и нагласите на по-голямата част от българското общество.

В България на отрочетата от женски пол в по-големите градове дори и в началото на XX в. не позволяваха и като малки да играят на улицата – те трябваше да си стоят само в своя, най-много в съседския двор. Девойката трябваше да си мълчи през по-голямата част от времето, защото

„мълчанието е украшение за жената, а боязливостта
да ѝ бъде обичай“[69].

Те не можеха да се движат сами по улиците, а винаги съпровождани от роднини.

Димо Казасов си спомняше, че влиятелен столичен адвокат и бъдещ подпредседател на Народното събрание се бил сгодил в Русе за сестрата на много известния по-късно хирург проф. Парашкев Стоянов. Високопоставеният млад мъж бил изпращан на гарата от целия немалък род на годеницата. При третия звънец годеникът протегнал ръка от прозореца на вагона и помилвал по лицето момичето. Тази ужасяваща простъпка била коментирана седмици наред в града. И то в Русе, който минаваше за вратата на Европа[70].

Самата Соня Кикименова, завърнала се в София след първата си година в колежа, се осмели да приеме поканата на една приятелка сръбкиня да се поразходят до езерото в Борисовата градина. С тях беше и гувернантката на братчетата, но и един МЪЖ – секретарят на легацията. Кощунственото забавление бе веднага забелязано от бдителни съседки, които дойдоха да наковладят девойката пред баща ѝ.

От кули и силни стени заградени
Отвъд бързите, широки води,
Един колеж е там издигнат
Где братя и братовчеди живеят.

Поради тез укрепления
Не може да идем там сами
Да проучим учението на момчетата
Без някой строг шаперон.

---

[69] *Стоянова, В. Варненката – края на XIX – първата половина на XX век. – Известния на Народния музей Варна. т. 27/42. Варна, 1991, с.143.*

[70] *Казасов, Д. Видяно и преживяно, 1891–1944. С., 1969, с. 73.*

Завършилите Американския девически колеж през 1899 г.

Подобни простъпки не бяха допускани в колежа. Преподавателките с гробовни гласове непрестанно призовavaха възпитаничките си да мислят повече за греха, да бичуват душата си с анализ на греховните си помисли. Дали помагаше? Бихме могли да го отдадем на съзнателно самоцензуриране в документите и спомените, но все пак никъде няма и най-слабият намек за проблеми, свързани със сексуалното развитие, да не говорим за забременявания или аборти. Всъщност известни съмнения в това отношение можем да храним. Не бяха редки случаите на внезапно напускане на колежа едва ли не по средата на учебната година и не по-малко внезапното сключване на брак. От време оно така екстрено се действаше при възникнала опасност във фигурата на девойката да проличи преминаването ѝ в състоянието на зряла жена.

През цялото това време момичетата трудно прекарваха мъките на пубертета. Изолацията им от околния свят бе много потежка от тази в подобните български гимназии. Обкръжени от чужда среда, принудени да живеят само сред себеподобни, връщащи се по домовете си най-често само веднъж годишно, те хвърляха лудешки погледи към малкото момчета и младежи, които по един или друг начин успяваха да пробият обкръжението.

По време на редовната тридневна месечна ваканция семейство Панаретови като правило канеше по две-три девойки в дома си. Щастливките бяха предмет на завист от страна на другарките си. Едно, че прекарваха известно време в семейна среда. Друго, и може би по-важно, че в неделя следобед можеха да отидат на разходка или концерт с някои от момчетата от Роберт колеж. На Хелоуин теглеха късметчета дали ще имат богат или беден съпруг или, недай Боже!, ще си останат стари моми.

Вечерно време дълго обсъждаха качествата на бъдещите си съпрузи, с удоволствие клюкарстваха и при най-слабия намек за флирт с някого. Това поведение бе привично и за възрастта, и за епохата. Дори тези, чиито мечти отиваха отвъд захаросаната представа за семейно щастие, си даваха ясна сметка колко малко са шансовете им да постигнат напредък и в други области. Най-близката приятелка на Халиде Едиб бе Пеша Калчева. Двете момичета често си мечтаеха на глас да станат лекар и цигуларка,

> *„макар и да знаели, че и двете неща са невъзможни“*[71].

Всъщност Халиде Едиб с цялата си разностранна културна и политическа дейност се доближи повече до младежките си идеали.

Изолираността от околните раждаше психологически явления, които тогава бяха броени едва ли не за нормални, докато сега биха били третирани с тревога от психиатрите. Лишени от друг образец за поведение, момичетата често обкръжаваха преподавателките си с безмерно възхищение. Пенка Рачева,

---

[71] *Halide Edib. Цит. съч., 196–197.*

Завършилите през 1904 г. Сред тях и българките Елена Димитрова от София, Дича Тончева от Добрич и Анка Златарова от София

първата българка, завършила колежа, показваше всички черти на влюбеност в Сюзън Хемлин. Тя се натискаше да бъде дежурна, за да може да оправя стаята на предмета на обожанието си, сменяше всеки ден цветята във вазите ѝ, не пропускаше случай да се разхожда с нея в парка или да я следва като куче изотзад, когато учителката бе предпочела да се разхожда с други. Според дневника ѝ излизаше, че раздялата с любимата ѝ преподавателка ѝ тежеше много повече, отколкото раздялата ѝ с домашните. Поведението ѝ определено показваше черти, които сега биха били смятани за латентно лесбийство. Дали бе изолиран случай не е ясно. Във всеки случай е показателно, че разполагаме само с две подробни свидетелства за ежедневието на ученичките и в едното от тях този феномен се среща. Пък дори и Соня Кикименова споменава между другото, че

> *„на мода беше в колежа новите момичета да се влюбват и въздишат по някоя учителка или по-голяма ученичка“*[72].

С помислите за момчета бяха свързани и много от забавленията им. На един маскен бал ученичката Марийка Згурева получи картичка, която я предупреждаваше, че

> *„никога няма да си намериш мъж, ако си все така остроумна с езика си“.*

Всъщност тя съумя да открие смелчага, достоен за нея.

Радостно бе едно от връщанията по родните места. Не толкова, защото момичетата пътуваха с параход до Варна, а защото с тях се връщаха и момчетата от Роберт колеж.

Военни години

На празника на народите, отбелязван в началото на XX в., ученичките обикновено се обличаха с характерни народни носии, играеха народни танци, пееха народни песни и възпроизвеждаха традиционни обичаи.

Също като в Роберт колеж не бе лесно да се поддържат хармонични отношения между подрастващи от толкова много националности. Нажалените страсти на епохата, омразите на родителите не можеха да бъдат напълно оставени извън стената на кампуса, но усилия бяха правени. Едва ли е случайно, че с чистосърдечно удивление петдесетина години по-късно една от ученичките в колежа – Соня Кикименова – си спомняше как гръцка съученичка им поднесла за Великден поздравленията си за светия християнски празник. Самото удивление, оцеляло половин век, говореше ясно колко рядък и необичаен бе подобен акт.

И тук, както в Роберт колеж, годините на войните 1912–1918 г. се оказаха трудни и тежки. През Балканската война на ученичките бе забра-

---

[72] *НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 1, 50.*

Класът от 1908 г. Сред тях и Невенка Казанджиева от Пловдив, Серафинка (Зарафинка) Кирова от Ямбол, Екатерина Николова от Самоков и Ана Попова от Русе

нето да излизат в града, в който вилнееше холера. Училището бе гледано с подозрение от властите като християнска институция, в която се учеха представители на националностите, воюващи против империята, та администрацията правеше всичко възможно да приспи съмненията. Учители и ученички шиеха дрехи за войниците. Използваха шевни машини, отпуснати от американската компания „Сингер". Тогава тя опитваше да спечели турския пазар, та подобна благотворителна дейност помагаше за утвърждаване на авторитета й. Колежът отпусна 25 легла, на които бяха настанени ранени войници. Д-р Дод пое грижата за част от ранените в болницата на Червения кръст в града. Особено активна бе Халиде Едип. Под нейно ръководство доста от наскоро завършилите колежа и от най-големите ученички полагаха дежурства в болниците. Помощи пристигнаха и от Щатите. 11 хил. долара бяха разпределени между нуждаещите се[73].

В началото бе трудно да се избегне конфронтацията. В първите седмици турските ученички, които все още бяха малцинство и се чувстваха малцинство сред християнките, напуснаха. Завърнаха се, когато обстановката се поуспокои. Преподавателките бяха организирали целодневни дежурства, опасявайки се от неконтролирани изстъпления на тълпата. В пристанището близо до училището през цялото време димяха комините на американския военен параход „Скорпион", готов да натовари момичетата, ако се наложи[74].

Образованието в Турция

„Ню Йорк Таймс"
31 октомври 1913 г.

> *Г-ца Сюзън Олмстед (Susan H. Olmstead), помощник за Константинополския колеж, познат по-скоро като Американския девически колеж, току-що е получила телеграма по подводния кабел от президента, че учебната година в колежа току-що е започнала, като всички места в подготвителния и колежанския отдел са напълно заети.*
>
> *Това е твърде добра новина, тъй като се очакваше, че войната на Балканите ще намали съществено броя на учениците. В момента там се обучават девойки от Турция, България и Сърбия. Предполага се, че броят на тези от Сърбия ще се увеличи допълнително, когато бъде отворен наново пътят между Константинопол и София.*

Ситуацията се повтори и в началото на Първата световна война. Както българчетата в Роберт колеж, така и българките в Американския девически колеж трябваше да се приберат в ро-

---

[73] *Financi, M. Цит. съч., 113–114.*

[74] *Patrick, M. Цит. съч., с. 245.*

Завършилите през 1909 г. Сред тях българките Люба Енчева от Варна и Дафинка Икономова от София

дината си до 5 юни 1915 г. поради опасенията, че Цариград ще се превърне в бойно поле между турците и дебаркиралите на полуостров Галиполи съглашенски войски, а защо не и с подкрепилите ги българи, които през тези месеци бяха ухажвани упорито от дипломатите на Антантата[75].

В колежа набързо предварително проведоха годишните изпити. Умът на българките бе навсякъде другаде, но не и във въпросите. Бяха уверени, че конфликтът ще започне всеки момент и ще паднат като заложнички в ръцете на турците. Въпреки царящата напрегната атмосфера американският посланик Х. Моргентау толкова хареса представянето на момичетата, че ги покани в посолството (а може би искаше да им вдъхне кураж?). Вечерта те пяха пред гостите му звучни български песни[76].

През есента на 1915 г. България и Османската империя станаха съюзници. Положението на българките стана много по-добро. Властите в София оказваха услуги на администрацията на колежа тогава, когато можеха. Лично министър-председателят В. Радославов оказа натиск върху пълномощния министър на Австро-Унгария да бъдат срочно уредени документите на мис Патрик, която минаваше през Виена, за да започне навреме учебната година в колежа[77]. Неслучайно дъщеря му бе учила там.

Военните години окончателно промениха националния състав на ученичките в колежа. Най-рязко падна броят на българките. През 1916 г. от всички участващи в тържеството по случай завършването на подготвителния отдел в колежа една-единствена беше българка – Анастасия Шипкова. Като дан на новите тенденции вече и самата програма бе написана на турски език. Същото се повтори и през 1918 г. Само една от общо петнайсетте ученички имаше българско име[78].

Оценката на времето

Доста е трудно да се прецени ролята, която Американският девически колеж изигра в историята на българското образование. Може да се каже, че далеч не бе толкова значителна, колкото тази на Роберт колеж. От самото си създаване та до войните колежът си остана нещо като резерват за децата на заможните. Светските обноски, знанието на чужди езици помагаха на младите жени да си извоюват добро място в обществото. Омъжваха се за партии, които в онези години минаваха за изгодни – военни, политици, финансисти, адвокати, преподаватели. Изграждаха семейства, които в не особено дългата история на Княжеството щяха да дадат основата на известни кратковременни династии. Това, че баба ти е учила в училището, заемаше важно място в семейния фолклор, беше доказателство, че принадлежиш към избраниците.

Завършилите през 1911 г. Сред тях българките Анка Гойнарева от Самоков, Стефка Обрешкова от Бургас, Ана Пиронкова от Варна, Надежда Терзиева от Самоков, О. Филипова

---

[75] *За обстановката в Цариград в тези напрегнати месеци вж. Fromkin, D. A Peace to End Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. Avon Books, 1989, 130–137, 150–155.*

[76] *Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's Story. Garden City, New York, 1926, 265–268; Einstein, L. Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition April – September 1915. London, 1917, 75–76.*

[77] *Величков, Ал. Цит. съч., с. 17.*

[78] *Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Bulletin. Calendar, June, 1915. Constantinople, 1915; Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1916. Constantinople, 1916; Constantinople College. Preparatory Department. Graduating Exercises of the Class of 1918. Constantinople, 1918.*

Трудно е да се прецени колко от посещавалите училището се дипломираха. Вероятно, също като в Роберт колеж, не повече от една десета. Тези, които го правеха, диреха жизнена реализация в живота, по-различна от тази на бабите и майките си. В края на XIX и началото на XX в. не бе прието жената да работи извън дома си. Едва ли не единствената професия, открита поне донейде за жените, беше учителската. И тогава професията не се ползваше с особен престиж в материално отношение („Беден е баща й, та се учи за учителка", казваха съчувствено съседите.) Заплатите на жените бяха по-ниски от тези на колегите им мъже. Зер те трябваше да се грижат за семейства, пък и според разбиранията на някои директори преподавали „по-слабо от мъжете"[79]. Жените трябваше да бъдат хранени от господаря си. Законът за народното просвещение от 1898 г. предвиждаше, че омъжените жени не могат да бъдат учителки. Основания за ограничението даваше убеждението, че веднъж родили свои деца, ще престанат да се грижат както трябва за чуждите.

Учителската професия се оказа призвание за малко от възпитаничките на колежа, но доста от тях поработиха година-две като преподавателки, преди да намерят тих пристан в живота. Още първата българка, завършила колежа – Еленка Димитриева, работи година като учителка преди да се омъжи.

Някои от най-добрите възпитанички на Американския девически колеж оставаха известно време в него, за да преподават български език – Щилияна Арнаудова, Слава Милошева, Серафинка Кирова, която по-късно се омъжи за Флойд Бляк.

В прогимназията в Тутракан работеше Мара Ангелова, в Пловдив – Мария Бенева, в Нова Загора – Анка Златарова, във Варна – Невенка Райкова. Амалия Иванова преподаваше в Тулча. Цона Каракостова преподаваше в Сливенската гизназия. Фетка Найденова обучаваше момичетата на музика.

Значителна група бяха училите в колежа, които работеха няколко години като учителки в Самоков или в някое друго от протестантските училища в страната. Не е ясно дали повечето от тях идеха от евангелистки семейства или просто обстановката в този тип учебни заведения бе по-привична. Такива бяха Пенка Вичева, преподавала френски в Самоков, Люба и Надежда Гулуманови, преподавали в Самоков, Естер Димчевски – в Самоков, Невенка Градинарова – преподавала първо в Ловеч, а после в Пловдив; Дафинка Икономова – в Ловеч; Невенка Казанджиева, Тотка Стойкова, Октавия Субова, Надежда Терзиева – в Самоков; Екатерина Николова – в Ловеч.

Венка Златарова завърши и Софийския университет и преподаваше в Самоков, в Нова Загора, в София, за да стане директор на Девическата гимназия в Солун.

Възпитанички на колежа бяха сред първите преводачки от английски и френски у нас. Няколко книги бе превела Стефанка Белева.

Поне няколко продължиха образованието си в български и западни университети. Дарка Големанова (дъщеря на лекар)

---

[79] *Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992, с. 281.*

Завършилите през 1912 г. Сред тях и българките Василка Димитриева от София, Александра Дончева от Добрич, Маргарита Фичева от Пловдив, Дария (Дарка) Големанова от Бургас, Ангелина Горбанова от София, Неделя Каблешкова от Пловдив, Теофана Кесякова от Пловдив, Соня Краева (Кикименова) от София, Марийка Петкова от Казанлък, Мария Магдалена Петрова от Бургас, Мария Енчева от Варна

учеше в Швейцария, Ангелина Горбанова от известното семейство, Елена и Корали Димитрови – в Гренобъл; Василка Димитриева бе учила философия в Лондон.

Понякога имаше цели династии на получили образование в американските институции. Бащата на Ангелина Горбанова, завършил Роберт колеж, бе пратил дъщеря си в колежа; Райна Башкалфова бе омъжена за възпитаника и после преподавател в Роберт колеж Петър Войков; Люба Гулуманова бе омъжена за Гурко Козловски, завършил Роберт колеж; Василка Димитриева бе дъщеря на първата завършила българка Пенка Рачева. Баща ѝ (вероятно Илия Димитриев) бе завършил Роберт колеж.

Сравнително малко вземаха участие в обществения живот. Това не бе очаквано от жените. А може би е и трудно да преценим. Всъщност много по-трудно е да се проследи жизненият път на момичетата, отколкото на момчетата. Повечето от тях бяха записвани в училищните списъци с фамилните имена на родителите си. Когато сключваха брак, вземаха имената на съпрузите си и дирите им се губят.

Геновева Шишкова беше първата възпитаничка, която преведе книга от английски език, а после устрои в дома си сиропиталище. Изпъкваше дейността на Василка Димитриева, която бе завършила философия в Лондон. Години наред работеше в Софийското християнско дружество, беше сред организаторките на първите летовища за ученички, студентки и работнички в Земен и Самоков и т.н. Марийка Драгошинова от Севлиево пишеше из периодичния печат, организира детски и женски клуб в града си.

Зорица Караиванова преподава известно време български език в самия колеж, после учи в САЩ, омъжи се за пастора Д. Фурнаджиев. Тя бе особено активна в благотворителната евангелистка дейност. В края на Междусъюзническата и Първата световна война опитваше да привлече вниманието на американската общественост към положението на българите.

Соня Краева (Кикименова), оставила най-добрите спомени за колежа, бе превела „Домби и син" на Ч. Дикенс и „Приключенията на мистър Джекил и д-р Хайд" на Р. Л. Стивънсън. Тя преподава дълги години в Американския колеж в София, беше организатор на инициативите на бившите възпитанички на колежа. В края на Първата световна война и в годините на Парижката мирна конференция и тя опитваше да обърне вниманието на американското обществено мнение върху несправедливото наказание на България.

Възпитаничка на колежа бе една от най-талантливите художнички от поколението– Еленка Карамихайлова, учила изобразително изкуство във Виена и Мюнхен.

Професии на някои от възпитаничките
на Американския девически колеж

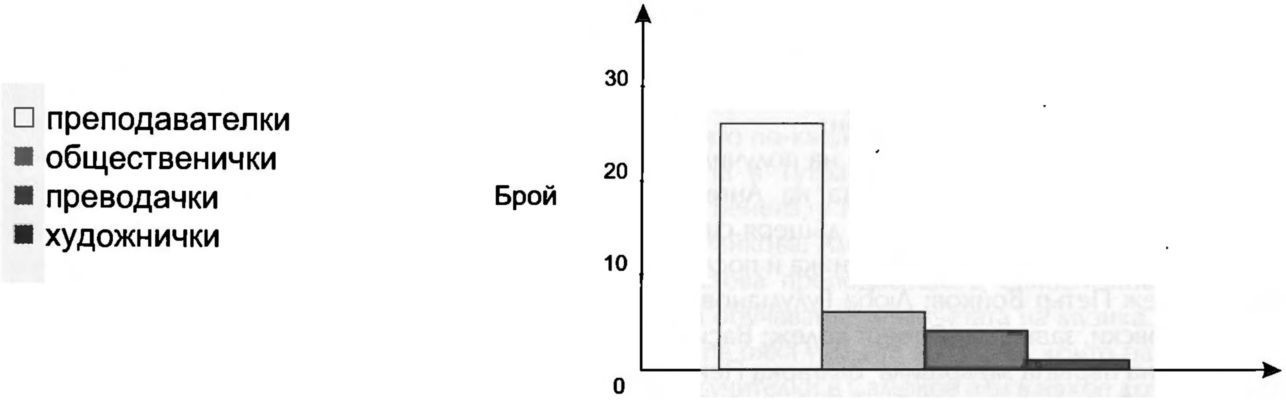

Възхвалата

За мюсюлманските ученички колежът се превърна в истинска врата към живота. Той разкриваше невидени до този момент хоризонти, позволяваше им да се докоснат до съвременната световна култура. След Младотурската революция Халиде Едиб изпя във в. „Танин" истинска ода за своята Алма матер:

„В мрачните дни, когато страната ни бе покрита с тъмни и гъсти облаци..., вие, учителки, напуснахте своята родина и своя народ, за да издигнете и осветите тъмния ъгъл на тази земя без закони, като пожертвахте най-добрите си години във вашата набожност."[80]

Българките като правило таяха най-хубави спомени за годините си в Цариград. Срещаха се редовно със съученички, участваха активно в дейността на дружеството на бившите възпитанички. За тях ученето им в колежа беше допълнителен белег за принадлежността им към елита. Повечето от тях не успяха да постигнат значими позиции нито в политиката нито в културата. И вината не бе тяхна. Просто обществото все още не допускаше жени на ръководни места. Но от това приносът им в изграждането на новия тип държава и социално обкръжение не ставаше по-малък. В семействата си, във възпитанието на децата си те прокарваха на дело много от идеите, които бяха възприели в Цариград. Дали бяха добри и подходящи за българския начин на живот може да се спори. Въпросът е, че те изграждаха тъй рядкото у нас чувство на принадлежност, на стабилитет във върховете на социалната йерархия. В годините след Девети септември 1944 г. да си принадлежал към каймака преди не само не беше модно, то беше и опасно. И въпреки това внуците на вече прегърбените и сбръчкани възпитанички на колежа слушаха с упоение разказите за годините в Цариград, за учителките, за театралните представления, за роклите и тоалетите. Аристократизмът на бабите полепваше като златен прашец върху техните наследници. Изначално те знаеха, че са по-различни, по-особени от повечето си връстници.

---

[80] *Jenkins, H. Цит. съч., 5–6.*

„А моята баба е учила в Роберт колеж.“

Приложение

*Завършили или учили в Американския девически колеж в Цариград**

Име	Място на раждане	Други сведения
Александрова, Катерина	Бургас	1884, омъжена за Александър Каназирски
Ангелова, Мара	Свищов	1910, преподавала в прогимназията в Тутракан
Арнаудова, Щилияна	Сливен	1894, преподавала български език в Американския девически колеж; омъжена за Гешо Георгиев
Бакалова, Анна	София	
Бакърджиева, Веселина	Варна	1910
Басмаджиева, Гунка	София	1913, дъщеря на софийския градоначалник
Басмаджиева, Мария	София	1914
Башкалфова, Райна	Шумен	1893, омъжена за Петър Войков, преподавател по български език в Роберт колеж и в Американския девически колеж
Белева , Стефанка (Белова)	Ямбол	1886, омъжена за А. Папазов; превежда и публикува няколко книги
Бенева, Мария	Пловдив	1910, преподавала в прогимназията в Пловдив
Ботева, Марийка	Каралък	
Бъчварова, Стоянка	Пловдив	1915
Василева, Георгица		1888
Василева, Мария	Чирпан	1911
Вичева, Пенка	Констанца	1906, преподава френски в Самоков; омъжва се за кап. Иван Данаджиев
Владева, Николина И.	Тулча	1885, омъжена за полк. Лазар Обрешков
Вълканова, Йорданка	Стара Загора	1915
Генишева, Неделка		1888
Гидикова		1888
Гойнарева, Анка	Самоков	1911
Големанова, Дарка	Бургас	1912, дъщеря на доктор; учи в Швейцария
Горбанова, Ангелина	София	1912, баща ѝ завършил Роберт колеж ; учи в университета в Гренобъл
Горбанова, Ружа		1904–1908, омъжена за Никола Найденов
Градинарова, Невенка	Пловдив	1901, преподавала в Ловеч и в гимназия в Пловдив; омъжила се за преподобния Т. Бегранов и живее в Гранит сити, САЩ

** Посочена е годината, в която със сигурност е учила в колежа.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Гулуманова, Люба	Самоков	1907, преподавала в Ловеч; омъжена за Гурко Козловски (Роберт колеж, 1902)
Гулуманова, Надежда	Самоков	1910, преподава математика в училището в Самоков и в прогимназията в Хасково; омъжена за Симеон Петров
Давидова, Мария		1913
Джамбазова, Богдана	Пловдив	1915
Джапунова, Пенка		1918
Джебарова, Стоянка	София	1898, омъжва се за майор Табаков; ✝ 1909
Димитриева, Василка	София	1912, дъщеря на Пенка Рачева; баща ѝ завършва Роберт колеж; завършва философия в Лондон; години наред завежда Софийското християнско д-во, устройва летовища за ученички, студентки и работнички в Земен и Самоков; създава пансион за работнички в София; живее в Лондон
Димитриева, Еленка	Шумен (Варна?)	1882, първата българка, завършила колежа; преподавала една година в Шумен и се омъжила за Петър Енчев
Димитров, Елена	София	1904, учи в университета в Гренобъл; омъжва се за Хю Милър; живеее в Единбург
Димитров, Корали	София	1902, преподавала няколко години френски език в Американския девически колеж; учи в университета в Гренобъл, Франция; преподава в Лондон, Единбург и Цинцинати; преселва се в САЩ
Димитрова, Вера	София	1915
Димчевска, Маргарита		1914
Димчевски, Естер	Самоков	1910, преподавала в Самоковското училище; по-късно се заселва в Денвър, Колорадо
Дончева, Александра	Добрич	1912
Дончева, Марийка	Добрич	1907, омъжена за Симеон Ангелов
Дончева, Тича	Добрич	1904, омъжена за Димо Хархов
Драгошинова, Марийка	Севлиево	1898, омъжена за д-р Гелезов; пише из печата; организира детски и женски клуб в града си; умира през 1901
Дюкмеджиева, Фота	Шумен	1886, омъжила се за Рачо Рачов
Енчева, Люба	Варна	1909, дъщеря на Димитриева; преподавала във Варна
Енчева, Мария	Варна	1912, дъщерята на Димитриева; омъжена за М. Ангелов
Енчева, Тодорка	Варна	

Име	Място на раждане	Други сведения
Загорска, Яна	София	1916
Захунова, Божурка		1913
Згурева, Марийка	София	1904–1908
Златарова, Анка	София	1904, преподава в прогимназията в Нова Загора
Златарова, Венка	София	1898, директор на Девическата гимназия в Солун; преподава в Самоков и в София; учи в университета в София; преподава в прогимназията в Нова Загора
Златева, Тодорица	Шумен	
Иванова, Стоянка	Пловдив	1915
Икономова, Дафинка	София	1909, преподава в Ловеч; омъжена за д-р Любин Доганов
Илиева, Здравка	Варна	1910
Илиева, Манола	Севлиево	
Илинова, Амалия	Тулча	1902, преподавала в училище в Тулча
Каблешкова, Неделя	Пловдив	1912
Казанджиева, Невенка	Пловдив	1908, преподава в училището в Самоков; омъжена за Стоян Иванов
Казълева, Цона	Кюстенджа	
Калтакджиян, Мария	Пловдив	1915
Калчева, Песа	Пловдив	1900, омъжва се за Стефан Кювлиев
Караджова, Елена	София	1915
Караиванова, Адриана	София	1906, учи в библейско училище в САЩ, Масачузетс
Караиванова, Зорица В.	София	1892, преподавател по български в Американския девически колеж; учи в Нортфиилд, Масачузетс; омъжена за Д. Фурнаджиев
Каракостова, Цона	Сливен	1888, преподавала няколко години в Сливенската гимназия; омъжила се за Лука Иванов
Карамихайлова, Еленка	Шумен	1895, учи изкуство и немски във Виена и Мюнхен, преподава български и рисуване в Американския девически колеж; една от добрите българки художнички
Каранджулова, Ксения	София	1915
Кесякова, Фани (Теофана)	Пловдив	1912, дъщеря на Теодор Кесяков; учи право и дипломация в София
Кирова, Серафинка	Ямбол	1908, преподава в Американския девически колеж; омъжва се за Флойд Бляк
Колчакова, Елена		1911
Колчакова, Люба	София	1915

Име	Място на раждане	Други сведения
Краева (Кикименова), Соня	София	1912, журналистка; превежда „Домби и син" и „Д-р Джекил и мистер Хайд"; преподава в Американския колеж в София
Куманова, Р.	Меричлери	1911, завършила в Самоков
Лазова, Марийка	Русе	1894, омъжва се за Христо Савов
Леви, Алис	София	1915
Маркова, Анастасия	Бургас	
Маркова, Златка	София	1911, дъщеря на видния адвокат Димитър Марков; малко учи и се омъжва за друг адвокат
Маркова, Марийка	Шумен	
Милошева, Йова	Констанца	1893, омъжена за Константин Калчев; живяла в Англия; първата президентка на ученическото самоуправление през 1892–1893
Милошева, Слава	Констанца	1893, преподава в Американския девически колеж; омъчва се за Тодор Шипков в Казанлък
Монеджикова, Виржиния		1913
Мощева, Павла	Шумен	1915
Наботкова, Ангелина	Свищов (Пловдив)	1887, омъжена за Иван Войнаков
Наботкова, Блага		1915
Найденова, Анна (Анка)	Казанлък	1887, омъжена за Васил Вичев
Найденова, Фетка Ив.	Казанлък	1888, няколко години преподава музика и превежда; омъжена за Стефан Джиджев
Николаева, Стефана		
Николова, Екатерина	Самоков	1908, преподавала математика в Ловеч
Николова, Мара	Лом	преди 1908
Обрешкова, Стефка	Бургас	1911, дъщеря на Николина Владева, омъжва се за д-р Бурмов
Панова, Калуда		преди 1908
Папазова, Анна		1888
Петкова, Марийка	Казанлък	1912, омъжва се за инж. Р. Стоянов
Петрова, Елена	Пловдив	1915
Петрова, Магдалина	Бургас	1912, баща ѝ е собственик на Бургаските големи мелници; омъжва се за Ефтим Дяков
Петрова, Мара	София	1915
Петрова, Н.	Чирпан	1911, преди това е завършила училище в Самоков

Име	Място на раждане	Други сведения
Петрова, Пенка	Хибилии (вероятно Страхилово, Ловешко)	1915
Петрович, Цветана	Варна	1915
Пипкова, Люба		1914
Пиронкова, Ана	Варна	1911, учи и във френското училище във Варна
Попова, Ана	Русе	1908
Попова, Дора		1913
Радославова, Пенка		преди 1908
Райкова, Невенка	Варна	1910, учителка в прогимназията във Варна
Рачова, Пенка	Шумен (София)	1883, оставила дневник за годините си в колежа; омъжена за полк. Илия Димитриев; председателка на българския клон на дружеството на завършилите
Русева, Вида		1887
Русева, Марийка		1887
Сестримска, Еленка	Шумен	1915
Симеонова, Ванча	Шумен	
Симеонова, Радка И.	Шумен	1915
Симеонова, Радка Р.	Шумен	1915
Станкова, Лота	Баня	1915
Станкова, Соня	Провадия	1915
Стоева, Анастасия	Стара Загора	
Стоева, Елисавета	Стара Загора	
Стойкова, Тотка	Сопот	1887, преподавала в американските училища в Пловдив и Самоков (1887–1895) и в прогимназията в Сопот
Субова, Октавия (Коледарова)	София	1907, преподава в училището в Самоков
Терзиева, Надежда	Самоков	1911, преподава в училището в Самоков
Тончева, Николина	Тулча	
Тънкова, Л.	Бургас	1910, завършила училището в Самоков
Тъпчилещова, Генка Н.	Цариград	1886, омъжена за д-р Г. Золотович
Тъпчилещова, Денка	Цариград	
Тъпчилещова, Еленка Н.	Цариград	1892, омъжена за Пиер Тихолов
Филипова, О.		1911

Име	Място на раждане	Други сведения
Фичева, Мара	Лом	преди 1908, омъжва се за Багаров, убит в атентата в Софийското казино през 1915
Фичева, Маргарита	Пловдив	1912, сестра на Мара Фичева
Хараланова, Емилия	Шумен	1915
Хашнова, Флора	София	1915
Хранова, Катя		преди 1908
Цанова, Мария	Пловдив	1905, учи музика в Париж; омъжва се за Константин Стефанов, 1912
Ценкова, Райна	Лом	
Шипкова, Анастасия	Казанлък	1915
Шипкова, Мария	Казанлък	1915
Шишкова, Геновева Т.	Русе	1889, омъжена за Христо Басмаджиев; първата възпитаничка, която превела и публикувала книга; създава частно сиропиталище в дома си; умира през 1901 г.*

* *Вероятно сравнително пълен списък на училите в Американския девически колеж към началото на 20-те години и кратки бележки за жизнения им път след завършването им има в НБКМ БИА, ф. 781, а.е. 2, л. 17–20.*

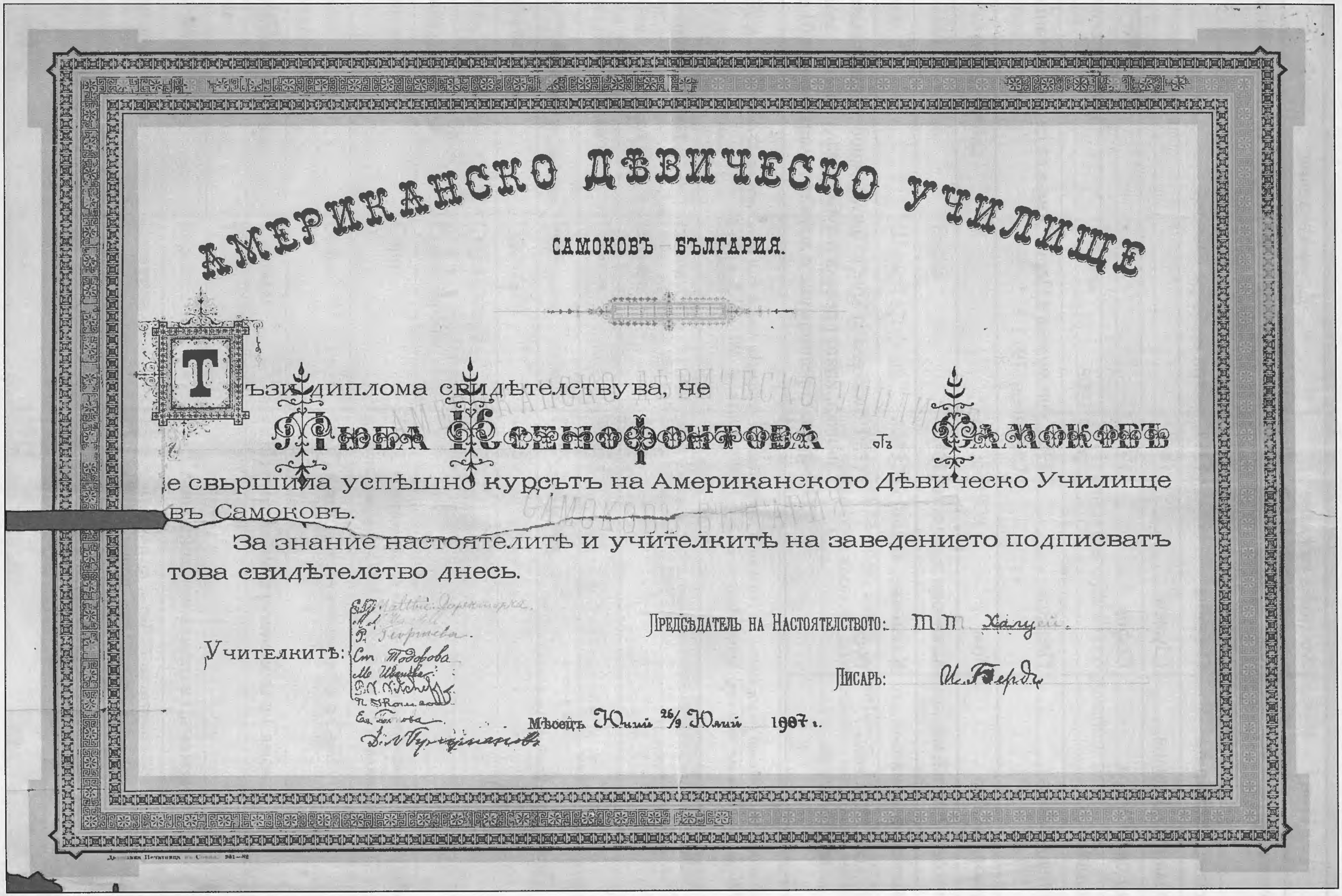

АМЕРИКАНСКО ДѢВИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ

САМОКОВЪ БЪЛГАРИЯ.

Тъзи диплома свидѣтелствува, че

Люба Ксенофонтова отъ **Самоковъ**

е свършила успѣшно курсътъ на Американското Дѣвическо Училище въ Самоковъ.

За знание настоятелитѣ и учителкитѣ на заведението подписватъ това свидѣтелство днесь.

Учителкитѣ: Р. Георгиева
Ст. Тодорова

Предсѣдатель на Настоятелството:

Писарь:

Мѣсецъ Юний 26/9 Юлий 1907 г.

Държавна Печатница въ София. 901—02

ЧАСТ ТРЕТА

Американските училища в Самоков

Градът

На пръв, че и на втори поглед изборът за седалище на една от най-дълговечните американски учебни институции у нас изглежда странен. До Освобождението опити за създаване на училища бяха правени в Пловдив, в Стара Загора, в Свищов – все градове известни, градове заможни, градове, стоящи в първите редици на Възраждането. Дали можеше тези определения да се съотнесат с подрилския градец?

Вярно, че Самоков също бе едно от известните наши селища. Името му изпъкваше във възрожденските борби. Минаваше за едва ли не един от центровете на българската домашна индустрия. Самоковци сами не забравяха и никого не оставяха да забрави думите на реформатора Мидхат паша, който бе заявил:

> *„Не намерих по-интелигентни хора между турци, българи и евреи ни в София, ни в Кюстендил, ни в Дупница, ни другаде по моя вилает, както във Вашия град."*

Местните турци бяха горди, буйни и войнствени и не допускаха да бъдат пренебрегвани традиционните им привилегии. Толкова по-голяма похвала заслужават самоковци, че твърдо, но внимателно успяваха да прокарват идеите си. Във всеки случай чешкият историк Константин Иречек, който имаше вкус към белезите не само на старото, но и на новото, не пропусна да запише в пътните си бележки, че дървената „сааткула" биела по „европейски"[1].

Според Хр. Темелски, написал след Хр. Семерджиев най-подробната и точна история на града през Възраждането, по времето, когато мисионерите се озоваха в него – или средата на 60-те г. на XIX в. – Самоков бил

> *„многолюден (с около 12 000 души население) и богат град в Европейска Турция, който имал красиви квартали с кокетни писани самоковски къщи"*[2].

Населението му бе типичната мешавина на нашите градове. Българите съставляваха към две трети, турците бяха над 3 хил., останалите – евреи и цигани. В града до Освобождението имаше 12 джамии. Две години по-късно бяха останали 4, но само в две се водеха служби. Когато човек чете реалистичните страници, посветени

Поздравъ изъ гр. Самоковъ. – Площадь „Царь Борисъ".

За времето си градът бе добре благоустроен. Гордост за гражданите бяха чешмата на централния площад и писаната джамия зад нея.

---

[1] *Иречек, К. Княжество България. Ч. II. Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 658.*

[2] *Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. С., 2000, с.144.*

от Темелски на икономическото състояние на селището, започва да изпитва съмнения, че възторженото описание е май повече плод на встрастеност в предмета на изследването, колкото реалност. Защото данните, които излагат и той, а и Хр. Семерджиев, съвсем не говорят за разцвет. По-скоро за град, чието най-добро бъдеще в края на 60-те години на XIX в. вече отиваше в миналото. Американците, пълни с мечти за бурно развитие на мисията си, дойдоха в един градец, който по зла ирония на съдбата бе ударил назад. Не всички виждаха белезите на упадъка. Той е явен за нас, но надали личеше толкова явно за съвременниците.

Все пак пет години след Освобождението Иречек отбелязваше, че градът

> *„има заможен вид и до неотколе бил пръв град на запад, като е стоял по богатство и напредък по-високо от София и Кюстендил“*[3].

Важното бе това „неотколе“.

Стопанството на града не блестеше с особено разнообразие. В основата му стояха традиционните за Възраждането занаяти, ориентирани към обширните пазари на империята. Проблемът бе, че още в навечерието на Освобождението те бяха започнали да западат. После се сринаха надолу, повличайки след себе си хиляди дребни съществувания. Френските и немските имитации на шаяк подбиха цените на българското производство[4]. Не бе по-различна и съдбата на гайтанджийството, и на мутафчийството, и на тепавичарството, и на кожарството. Не че нямаше свидетелства, които говореха за идването на ново време – през 1866 г. например беше открита модерна тепавица по европейски образец. Дали гражданите се гордееха с нея или се опасяваха от ефекта ѝ върху традиционния занаят е отделен въпрос. На другата година, след дълги мъки и главоболия, заработи и фабрика за спирт, чийто живот обаче не беше дълъг, нито пък производството – значително.

Емблематичната за района индустрия – производството на желязо – също крееше. През 60-те години на XIX в. няколко десетки мадана вероятно изливаха до 2 хил. тона. На българите изглеждаше доста. Западняците не се впечатляваха толкова. Помалко е от годишното производство на една-единствена модерна пещ на запад, мимоходом отбелязваше Константин Иречек. Това бе върхът. После високата цена, диктувана от липсата на механизация, се сбори с внасяното от Западна Европа желязо. То може и да не беше толкова качествено, но пък бе по-евтино. Самоковци се съпротивляваха мъжествено. Опитаха да внесат посъвременни западни устройства, но не би. Нито пари имаше, нито опит за преустройство на производството. Десетилетие след Освобождението бяха останали само три мадана с четири видни, единият – собственост на евреин, другите два – на българи.

Градът беше и търговски център за окрайнината си. Само че тя бе бедна. Поради ограждащите го високи планини не можеще да съперничи на по-бързо развиващите се комуникационни средища. Известно време от уста на уста вървеше слухът, че проектираната железница през Пловдив ще мине и през Самоков, но не би. Впрочем единствено местни патриоти можеха да вярват в подобна вероятност. (Според Иречек прекомерен бил наклонът от Ихтиман.)

---

[3] *Иречек, К. Цит. съч., с. 658.*

[4] *Темелски, Хр. Цит. съч., с. 119.*

Самоков не пострада при Освобождението[5]. Катастрофата, от която не можа да се оборави, дойде после. Прокарването на границата между Княжеството и Източна Румелия преряза жилите му. Градът, както казва Иречек,

Дълго след като в по-големите градове започнаха градоустройствени промени, Самоковската чаршия пазеше ориенталския си облик.

> *„изпърво един от предните в Турция, изпадна на околийски градец в Софийски окръг“.*

Престанаха доставките за турската армия, а за да обмундироват българската, самоковци се оказаха недостатъчно подготвени откъм качеството на произвеждания плат. Градът някак си задряма. Право бе наблюдението на проницателния чех:

> *„Хората, инак предприемчиви, от неуспеха на своите усилия се сепнаха и изгубиха смелост.“[6]*

Добра представа за това как изглеждаше и какво произвеждаше Самоков веднага след Освобождението дава едно нареждане на софийския окръжен управител по повод посрещането на първия български княз Александър I през 1879 г. За да не се препъва владетелят по улиците, калдъръмът трябваше да се посипе с пясък. Там, където качеството му бе неспасяемо, както на Митрополитската улица, трябваше да се направи наново[7]. В дар на княза бяха предвидени

> *„някои неща от самоковските произведения като кожи, гайтан, потури и аба, кантар, икона и други изделия, които се работят в града“.*

Само че дори в родния му Дармщат, който съвсем не бе еталон за промишлено развитие в Германия, на подобни дарове мястото бе само в музея. Бял кахър бе, че според управителя в крайрилското селище нямало дотам опитни готвачи, които да усладят княжеския вкус, та те трябваше да бъдат докарани от столицата[8].

Кривата на упадъка се изостряше всяка година. През 1866 г., когато проповедниците се заселиха в Самоков, в него имаше общо 694 дюкяна, 76 кръчми, 34 фурни, 17 воденици и 8 магазии[9]. Градът бе украсен дори с обществени сгради от рода на затвор, имаше и болница с лекар – нещо, с което не можеха да се похвалят много селища в нашите земи.

През 1900 г. безпристрастната статистика регистрираше промяната. Населението бе намаляло от 9970 през 1880 на 9642 през 1900 г. С други думи, градът си бе спечелил незавидната чест да бъде един от шестте у нас, чиито жители намаляваха. Без да говорим за големите като София, Варна, Бургас или Пловдив,

---

[5] *Любопитен нюанс за взаимоотношенията между турската власт и мисионерите е, че при наближаването на руските войски местният управител помоли да настани за няколко дни при тях харема си. Те, разбира се, се съгласиха.*

[6] *Иречек, К. Цит. съч., с. 662.*

[7] *В някои спомени се твърди, че в чест на идването му от Чамкория били отсечени огромни борове, които били засадени по улицата. Вж. House, S. A. A Life for the Balkans. The Story of John Henry House of the American Farm School Thessaloniki, Greece. New York, 1939, с. 67. После, разбира се, изсъхнали.*

[8] *Балабанов, Д. Страници от живота на Самоковската община. – Приятел, 1993, № 9.*

[9] *Темелски, Хр. Цит. съч., с. 142.*

Самоков пълпеше зад Тутракан, Добрич, Казанлък, Панагюрище, които бяха съумели да се приспособят по-добре към новите условия. В началото на XX в. 1450 самоковци зависеха за поминъка си от търговия, гостилничарство, кръчмарство и други сходни препитания; 363 държаха връзката със земята и разчитаха на селскостопански труд; към 330 упражняваха различни типове занаяти и служби, свързани с транспорта; близо 300 души бяха заети в постоянния гарнизон и полицията; към 1700 практикуваха различни занаяти[10]. Картината бе на типично занаятчийско-търговско градче, не по-различно от много други в страната.

Живеещите в бедните полупланински села в Самоковско с труд припечелваха насъщния си. Според доклад на местен управител от 1904 г. един среден селянин изкарваше към 130 кг зърно и 1500 кг слама от декар, зимна ръж – 150 кг от декар, лятна пшеница – 75 кг, лятна ръж – 120 кг, овес – 110 кг, и летен ечемик – 175 кг – като цяло добиви мизерни и несъпоставими с тези в Европа.

Имаше и белези на това, че поне някои самоковци не се предават. В края на март 1879 г. градът бе свързан с телеграфна линия със София, а оттук и с цяла България. Един от знаците на следосвобожденската модерност беше навлизането на едно ново питие – бирата – в бита на гражданите. В това отношение поне Самоков не изоставаше. През 1882 г. бе отворена първата фабрика за „варене на бира". Построени бяха и фабрика за кибрит, фабрика за спирт, сравнително модерна мелница за брашна. На 2 юли 1885 г. беше основано търговското и индустриално дружество „Бъдащност", което вдигна най-голямата текстилна фабрика в града, снабдена с добри за времето си машини. През 1894 г. бе основана втора, а няколко години по-късно и трета фабрика. От тях общо се препитаваха към стотина работника. И в най-успешни години те не прехвърляха производство от 60 хил. метра плат. Жените представляваха една трета от работната сила тук. През 1909 г. бе създадена Самоковската популярна банка. Същата година бе основана първата у нас междуселищна автобусна линия, свързваща града със столицата[11].

Още към края на XIX в. близо разположената Чамкория започна да се превръща в моден курорт. По-заможните строяха вили, по-малко заможните отиваха за ден или два на теферич. Този навик имаха и преподавателите в американските училища.

През 80-те години самоковци свършиха важна услуга на начеващата у нас индустрия. В специално колективно заявление до камарата те поискаха да се защитят интересите на производителите на местните шаяци и аби, като се задължат държавните служители – най-паче стражарите, военните и разсилните, да се обуват и обличат само с родно производство. Народните избраници се вслушаха в гласа на избирателите си и въведоха защитни мерки за тези занаяти. Прие се, че при държавните търгове стоките на нашите фабриканти ще се предпочитат, ако и да са до 15 % по-скъпи от вносните. Но и този спасителен пояс не помогна.

Парите продължаваха да не стигат. Нито на гражданите, нито на общинарите. Дотам, че през 1883 г. в кметството обсъждаха идеята да купят къща, в която да настанят леките жени, та да събират данък от тях. Явно, че и това не помогна, защото десет години по-късно новият състав на управата на града отчиташе, че три четвърти от гражданите живеели в мизерия поради икономическия упадък[12].

---

[10] Юркевич, М. (М. Горюнин). Цит. съч., 206–209.

[11] Любословие, 6 апр. 1991; Балабанов, Д. Цит. съч.; Диловска, Ел. Самоковската комуна. С., 1962, 10–12.

На туй се дължеше и сравнително силното влияние на социалистите. През 1910 г. те спечелиха осем от общо четиринадесет места в общината и избраха за кмет местния социалист Г. Зуйбаров. Така застанаха, макар и за кратко, начело на първата комуна на Балканите[13]. Новите управници опитаха на практика да приложат теориите си – събраха някои неизплатени данъци, отпуснаха повече пари за храни и учебници на бедните ученици, въведоха безплатна медицинска помощ за бедните и осемчасов работен ден за служителите в общината.

Самоковъ. ул „Мойсеова“
Samokov rue „Moiceova“

Евреите играеха важна роля в стопанството на града, но постепенно и те започнаха да се прехвърлят към столицата.

Китните самоковски къщи не бяха много по-различни от сградите и в други възрожденски средища – „хубави, с широки дворища“ – отбелязваха минаващите оттук. Това, което го отличаваше, бяха богатите сараи на еврейското семейство Арие. Натрупало капиталите си от търговия и производство, поддържащо контакти с Виена, Прага и Берлин, то бе издигнало къща, която вероятно бе най-голeмият частен възрожденски дом у нас. Дотам, че в салона бе предвиден специален подиум за музикантите, които трябваше да веселят избраните гости. Но и Арие не издържаха на разрухата. Домът овехтя. Бляскавите многолюдни тържества останаха нейде в призрачното минало[14].

Градът имаше и добри просветни традиции, сравнен с много други центрове. В средата на XVIII в. бе основано, ако и за кратко време само, общинско килийно училище. Няколко години като учител тук бе прекарал Неофит Рилски. Сред специалистите се спори откога датира взаимоучителното обучение и къде то бе приложено за първица, но това си е тясна дискусия. От гледна точка на нашите задачи важно е да посочим, че от началото на 50-те години училището бе от типа на класните. В първи клас изучаваха славянска граматика, аритметика, математическо землеописание, физика, обща история, българско четене, гръцки превод, православен катехизис. Втори клас беше открит през 1858 г. В него преподаваха въведение в общата история, българска граматика, понятие от землеописание, гръцки превод и кратък катехизис. През 1860 г. бе сформиран и трети клас, в който наред с горните предмети учеха и турски, и френски. В 1874 г. бе открит и четвърти клас[15]. С други думи, образование на нивото на потребностите и очакванията на обществото ни в навечерието на Освобождението.

Образованието на младежите, разбира се. Девойките, въпреки ранния си старт в тази област, изоставаха. Още през 1772 г. тук бяха положени основите на женския манастир „Покров Пресве-

[12] *Балабанов, Д. Цит. съч.*

[13] *Диловска, Е. Цит. съч.*

[14] *Ешкенази, Е. За хрониката на семейство Арие от Самоков. – ИИИ, 12, 1963, 193–211.*

[15] *Темелски, Хр. Цит. съч., с. 247.*

тия Богородици". Разположен в центъра на града, през 1860 г. броят на монахините в него достигна 94. Манастирът бе едно от огнищата на първоначалното женско образование у нас на ръба на XVIII и XIX в.[16] Всъщност то си бе елементарна грамотност, но местни граждани със заслуги за общото благо смятаха, че жените не се и нуждаеха от по-високи науки, та и се противяха яростно на тези, които бяха склонни да възприемат чужди навеи. Чак през 1862 г. беше открито модерно девическо училище. Оказа се, че мнението на девойките и на техните родители не съвпада с мнението на първенците. Известната учителка Неделя Петкова бързо събра към 240 ученички. Успехът дълго не отчая ретроградите, та през следващите години то премина през възход и кризи – беше затваряно и наново отваряно.

Още от 30-те г. на XIX в. самоковци бяха сред най-активните в борбата за църковна самостоятелност. Бяха сред първите, които поискаха богослужение на роден език и свой владика[17]. Бяха упорити и настоятелни в исканията си и на няколко пъти гонеха позорно не по-малко упоритния си първосвещеник владиката Дели Матей. Всъщност протестантите се озоваха в града в период на междуцарствие. През 1862 г. Дели Матей бе изгонен наново, този път за последно и в следващите четири години управлението на епархията бе връчено на българина архимандрит Хрисант. Самият той властен, влезе в конфликт с властните първенци, та към 1866 г. трябваше да напусне поста си. До идването на митрополит Доситей през 1872 г. управляващ епархията стана

> *„някой си архимандрит Макарий"*[18].

Самото пренебрежително „някой си" означава, че не ще да е оставил значима следа в съзнанието на съгражданите си. С други думи, пристигането на протестантите може и да не беше чак дотам случайно – те можеше и да хранят надежда да наклонят езичето на везните в своя полза или най-малкото да повлияят на умове, уморени от десетилетни непрекъснати конфликти.

Когато избраха града, се надяваха, че оттук ще водят и пропагандата си в Македония. Как си го представяха не е ясно. Та комуникациите бяха в зачатъчно състояние, без да броим политическите промени от края на 70-те и 80-те години. Зеленчуците на пазара идеха предимно от Пазарджишко и след три дни лашкане по планинските пътища търговският им вид едва ли бе от найдобрите. Дори след Освобождението Иречек напомняше, че

> *„овощия и вино се докарват всекога от другаде".*

Самите мисионери се възторгваха от плодовете, които растяха в собствените им градини, а вино май не консумираха, поне официално, та не се интересуваха особено от това ограничение. През 1866 г. населението на града трябваше да ремонтира пътя на разстояние девет часа, та бе регистриран значителен прогрес – вече само за два дни се стигаше до Пазарджик. За два-три дни пристигаха с талига за годишните общи срещи колегите им от Стара Загора[19].

---

[16] *За манастира вж. Джурова, А., В. Велинова, Ив. Патев, М. Полимирова. Девическият манастир „Покров Пресветия Богородица" Самоков. – Из миналото на Самоков, №. 4. С., 2002.*

[17] *Ников, Хр. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971.*

[18] *Семерджиев, Хр. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С., 1913, с. 56.*

[19] *House, S. A. Цит. съч., с. 65.*

Селището беше изходен пукт за Рилския манастир, но път към духовното средище нямаше (всъщност няма и сега). Цял ден бе нужен на поклонниците, за да могат конете им да се възкачат и после да слязат по планинските пътеки.

С други думи, Самоков бе класическият избор на погрешно място в погрешно време. Прави чест на упоритостта на мисионерите, че останаха тук повече от половин век. При това да речеш, че местните хора ги посрещнаха с хляб и сол – нищо по-далече от истината. Съпротива имаше от самото начало та до края на престоя им в града. Кога активна, кога глуха.

Първите стъпки

В края на 60-те години обстановката в Стара Загора стана нетърпима за мисионерите. Съпротивата срещу училището им не секваше. Надеждите, възлагани на новите мисионерки учителки, си останаха само надежди. Когато на 15 септември 1867 г. г-ца Рейнолдс и г-ца Норкрос пристигнаха за откриването на учебната година, се озоваха пред празна класна стая. Нямаше нито една ученичка. Следващият месец избухна големият скандал. В опита си да върнат една от българките, задържана в семейството си, мисионерите потърсиха помощта на турците. За тях може и да бе естествено. Възпитани бяха в дух на уважение към обществения ред. Турците управляваха страната. Естествено бе към тях да се обърнат. За българите това бе допълнително доказателство за „чуждостта" на американците, които не разбираха основите на взаимоотношенията в тяхното общество[20].

Така или иначе отношенията бяха станали откровено враждебни. Мисионерите можеха и да се залъгват с обяснението, че преместването на училището се налагало поради нездравословния трескав климат на Стара Загора, но истината бе ясна. Отиваха на място, където се надяваха, че ще имат по-добри условия за работа. Не че в Самоков Божието слово така, както бе разбирано от американците, бе намерило плодородна почва. И тук огромното мнозинство от хората, ако използваме тяхната отвъдморска терминология, „не бяха християни"[21]. През януари 1869 г. двама от помощниците на мисионерите огледаха рилския град. Впечатленията бяха смесени. Особен ентусиазъм нямаше. Все пак бе взето решението станцията да бъде преместена в Самоков вместо в София [22].

Речено, сторено. През юли Уилиъм Лок и Пейдж заедно със съпругите си се прехвърлиха в града. Настаниха се с класическата елегантност на слон, който си търси място за сядане в стъкларски магазин. Посрещането бе далеч от дружелюбно. И двете семейства бяха принудени да се натъпчат в една къща. Наемът бе твърде висок. Логично звучи обяснението им, че цената била предвидена като специална любезност за тях. По техни сведения в църквите свещениците веднага произнесли анатема срещу мисионерите и забранили на пасомите си да поддържат контакти с протестантите. На улицата не им отговаряли, когато опитали да заговорят с местните. Връзките им бяха ограничени до седем-осем повлияни от протестантството семейства. Другите отказваха дори да им продадат мляко или яйца. В замяна на това турците били настроени много дружелюбно. Турският управител ги посетил на два пъти, като се здрависал лично не само с тях, но и със съпругите им – свидетелство за разкрепостеност в нравите, което им направи особено впечатление. Неговата съпруга дошла и в продължение на час вземала уроци по шев на шевната им машина.

---

[20] *Missionary Herald, Vol. 63, Sept. 1867, 274–275; Vol. 64, July 1868, 227–228.*

[21] *Пак там, Vol. 66, Dec. 1870, p. 389. Съвременният американски историк Р. Даниел изрично сочи, че прехвърлянето се наложило поради неприязънта на българите, за които ползата от обучението на дъщерите им не можела да компенсира нежеланите евангелски проповеди. Вж. Daniel, R. Цит. съч., с. 127.*

[22] *Missionary Herald, Vol. 65, July 1869, p. 225; Vol. 65, Nov. 1869, 387–388.*

С други думи, самият град им направи добро впечатление, но не и жителите му, поне не българите.

> *„Градът ни изглежда далеч най-здравословното място,*
> *в което сме били досега. Въздухът е хубав, имаме изобилие*
> *от мека вода в двора си, много тлъсто овнешко,*
> *диви ягоди и малини, круши и ябълки.*
> *В градините ни има три-четири огромни сливи, отрупани*
> *с толкова много вкусни плодове, че клоните*
> *се чупят под тежестта им."*

Българите пък наблягали доста на виното и ракията. Дотам, че общината наемала специални стражи, които, въоръжени с тояги като аргумент, в неделни дни обикаляли кръчмите, за да следят свещениците да не се заседяват в тях прекалено дълго[23].

Да решиш при такова посрещане, че градът е подходящ за протестантско училище, само говори колко е била силна антипатията в Стара Загора.

През цялата 1871 г. мисионерите се готвеха за преместването на девическото училище.

Пристигането на г-ца Естер Молтби през септември 1870 г. щеше да се окаже знаменателно за образователните усилия на американците на Балканите.

> *Госпожица Молтби не бе от калибъра нито на Хемлин или Уошбърн, нито пък на Мери Патрик. Вярно, че притежаваше някои от характеристиките им. И тя беше продукт на колежа в Оберлин, Охайо. Но беше рязка и властна в излишък, често груба. От друга страна, бе настойчива и не се предаваше лесно.*
>
> *В продължение на четири десетилетия стоеше зад девическото училище в Самоков. Макар и да не успя да привлече в ръководеното от нея училище авторитетни американски преподаватели, отблъснати от репутацията ѝ, а и от несигурното финансово състояние на институцията, съумя да го задържи над повърхността въпреки периодичните опасения от прекратяването на дейността чак до навечерието на Балканската война.*

---

[23] *Пак там, Vol. 65, Nov. 1869, p. 387.*

Молтби се озова в българските земи през септември 1870 г. Бе пътувала две седмици по море и още толкова по суша, докато се озове в Цариград. Без да знае, бе имала късмет. Премина през Франция току преди да започне Френско-пруската война. От Цариград взе кораб, който я стовари в Бургас. Първата ѝ стъпка на българска земя бе символична с трудността си. Скелята бе примитивна, корабът не можеше да акостира до нея, та трябваше да дойде лодка, за да могат пътниците да се озоват на пристана. По това време американката, която бе тръгнала от родината си в компанията на още двадесет мисионери, бе останала сама. Придружител обаче имаше. Луис Бонд, който знаеше как ще се почувства младата жена в тази напълно непозната за нея страна, дойде да я посрещне още в Цариград. Действително първите ѝ впечатления съвсем не бяха розови. Гостенката бе настанена в най-добрия хан в градчето.

„Покъщнината на стаята се състоеше от един стол и една рогозка, която щеше да ни служи за легло – припомняше си години по-късно тя. – Донесоха на табла вечерята и я сложиха на стола.“

От Бургас на коне се добраха до Сливен, където според нея

„имаше доста следи от някаква цивилизация“.

В Стара Загора обаче училището, в което трябваше да преподава, наистина я стресна. То бе настанено в

„една къща със седем стаи, приспособени за едно мисионерско семейство и двадесет и шест ученички“.

Теснотията бе голяма. Не вдъхваше особено доверие и преподавателският състав. Цялото обучение се водеше от две учителки българки и от мисионерите. За първи път трябваше да се сблъска и с неприязънта на гражданите, които

„гледаха с предразсъдък и недоверие на нас, чужденците“[24].

През есента на 1871 г. учителките и ученичките в Стара Загора натовариха покъщнината си на няколко талиги и поеха бавно към Самоков. Повечето вървяха отстрани, та да не тежат на конете. Отседнаха в къщата на мисията. Тук отвориха училището. Първите ученички бяха тези, които пристигнаха заедно с преподавателките си от Стара Загора. Дойдоха и няколко протестантски семейства от околността. Обстановката бе бедна. Имаха само няколко чина. Ако използваме съвременна терминология, сградата беше многофункционална. Една и съща стая служеше и за преподаване, и за провеждане на църковни служби, а вечер, когато чиновете се придърпваха

Една от дългогодишните преподавателки – мис Агнес Беърд, заобиколена от възпитаничките си към стените, ученичките постилаха завивките си на пода и се натъркулваха една до друга. Единственият разкош бе малък орган – нечакан дар на една американска фирма за продажба на музикални инструменти.

---

[24] *Кожухаров, Б. Първата евангелска църква в България, основана 1868 г. в Банско. Из дейността на американските мисионери. С., 1998, 20–21.*

За учебници или учебни пособия не смееха и да си помислят. За черна дъска да не говорим. Липсваха дори тетрадки.Учителките превеждаха от английски някакви материали, а ученичките записваха. Имаме основание да се съмняваме в ефективността на системата, като знаем, че самите преподавателки отскоро учеха български език.

Качеството на преподаването отговаряше на мизерната обстановка. Цяла година имаше само две учителки. На теория ученичките трябваше да учат Библията, начала на християнството, рисуване, „начална книга", шиене, пеене, българска история. На практика получаваха откъслечни сведения за християнството и с това комай всичко свършваше[25].

Постепенно обаче броят и на ученичките, и на учителките се увеличи. Пристигна Ана-Виктория Мъмфорд. Остана две години, но явно не можа да се сработи с директорката. Тя отвори в Пловдив свое училище, в което работи 28 години. Религиозният момент в него бе застъпен много по-силно[26]. Проблем си остана отношението на околните. Години по-късно Молтби си припомняше:

> *„Населението на Самоков и околността гледаше предразсъдливо към мисионерите и техните учения. Те мислеха, че ние преследвахме някаква политическа цел и наблюдавахме внимателно нещо зло да не постигне страната. Някои даже се бояха да влязат в нашия двор, за да не ги „урочасаме".*"[27]

Скоро в града бе преместено от Пловдив и училището за момчета. Всъщност думата не е точна. То не бе преместено, а възстановено. Мисионерите се бяха принудили да го затворят още през юли 1869 г. За десет години през него бяха минали към 80 ученика[28]. Както и да го броим, успехът не бе особено впечатляващ.

Откриването на мъжко училище имаше и един благоприятен резултат. Засили се, поне на книга, светският характер на обучението. В програмата бяха включени геометрия, астрономия, физиология, философия. Кой и как ги преподаваше е отделен въпрос.

Мисионерите веднага се заеха с построяването на отделни сгради за училищата. Съумяха да закупят имоти в турската махала. Успяха да издействат и разрешение за строеж. Въпреки протестите на Хенри Хаус за по-евтино решиха сградата да е дървена. Срещу колежа имаше джамия. По мнението на Дж. Бейкър, който през 1874 г. обикаляше Европейска Турция, зданието било достатъчно просторно[29].

---

[25] *Рилски шепот, 1923, 3–4, с. 23.*

[26] *Архив на евангелската църква в Банско. Материали за историята на евангелската църква в България, л. 11.*

[27] *Кожухаров, Б. Цит. съч., с. 21.*

[28] *Missionary Herald, Vol. 66, Dec. 1870, 386.*

[29] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 125; Бейкър, Дж. Европейска Турция. С., 1994, 47–48.*

Българите отвръщат на удара

Самоковъ. Ул. „Митрополитска."
Samokov. rue „Mitropolitska".

Значението си като център на православието Самоков запази и поради противопоставянето на протестантството

Откриването на американските училища имаше нечакан резултат. Разтревожени, самоковци възродиха старата си идея, датираща още от 1851 г., за откриване на богословско училище в града. Преди аргументът бе близостта до Рилския манастир. Сега се прибави и опасността от евангелистка пропаганда. На 8 юли 1873 г. екзархийският протосингел архимандрит Йосиф изпрати поверително писмо до самоковския митрополит Доситей, в което нареждаше:

> *„по причина на протестантската пропаганда в Самоков, както и по други причини, е нужно да се устрои час по-скоро едно какво да е богословско училище“*[30].

Училището бе отворено официално от митрополит Доситей на 15 септември 1876 г. под името „Самоковско-Рилско богословско училище „Кирил и Методий“[31]. Лошото бе, че известно време то си остана именно „какво да е“, въпреки че на теория имаше три паралелки за духовното училище и три за класното[32]. То и обстановката на бурните 1876–1877 г. не бе благоприятна за оживена дейност в областта на новобългарското образование.

През есента на 1878 г., когато турците започнаха да се изселват, училището бе преместено в нова сграда. Пръв негов ректор стана митрополит Евстатий Пелагонийски. Записаха се 20 ученика – повечето от Тракия и Македония. До пролетта на 1879 г. в приготвителния клас станаха 30, от които трима духовници. В първи клас имаше 13 души, от които шестима духовници. Митрополитът обаче не съумя да се справи със склонните си към своеволия, често великовъзрастни ученици, и подаде оставка. На 1 юни 1880 г. училището беше закрито, а архивата му – пренесена в Дупница. Учениците бяха преместени в Петропавловската семинария и Дупнишкото педагогическо училище[33]. Единственото място, в което местните младежи можеха да получават по-добро образование, си остана американското училище[34].

За мисионерите причините за внезапната активност на българите не остана тайна. Не без известна доза самодоволство Лок пишеше в Бостон:

> *„Това, че нашият престой тук не е безполезен, се вижда и от това, че откакто издигнахме сградата за девическия пансион, турците построиха голяма сграда с две също така големи стаи, за да обучават в тях своите младежи, а сега българите събират пари и дървен материал, за да построят голяма сграда за образователните си нужди. В една част от нея ще се учи теология, та така да лишат от оправдания всички от тяхната народност, които идват да се учат от нас.“*[35]

Прогресът на американското училище до Освободителната война не бе поразителен. Имаше и обективни причини. Пона-

---

[30] *Темелски, Хр. Цит. съч., с. 215.*

[31] *Според Хр. Манов откриването било на 25 август, а началото на учебните занятия – на 15 септември. Вж. Манов, Хр. Самоков – култура и просвета. С., 1996, с. 92.*

[32] *Из архивата на Министерството на народното просвещение, 1878/1879–1884/1885. С., 1905, с. 166.*

[33] *Станимиров, Ст. Из историята на Самоковско-Рилското богословско училище. – Училищен преглед, 1909, № 10, 1052–1076.*

[34] *Из архивата на Министерството на народното просвещение, 1878/1879–1884/1885, с. 168.*

[35] *Missionary Herald, Vol. 71, July 1875, 208–210.*

Ученици от американското училище през първата половина на 70-те години на XIX в.

чало мъжкото училище бе замислено като теологическа семинария. То трябваше да подготвя проповедници или помощници на проповедниците. Това автоматично ограничаваше кръга на евентуалните възпитаници до семействата на малобройните протестанти. Учениците бяха задължавани по време на дългите си ваканции да обикалят околността, за да продават библии, да раздават религиозни брошури и да проповядват. Доколкото може да се съди по докладите, посрещането им рядко бе радушно. Мисионерите си даваха отчет, че дейността не е без известни опасности, та ги караха да се движат само по двойки[36].

Броят на учениците бе непостоянен и се колебаеше в широки граници. През септември 1874 г. в Теологическата семинария постъпиха 17 момчета, а в пансиона към девическото училище имаше 21 ученички. През тази година завърши първият випуск на семинарията от 6 души[37]. На следващата година в семинарията имаше само 11 ученика, но пък в девическото училище те станаха 30. Според Лок намаленият брой отговарял на стеснените условия, в които работели, и докато не построели новата сграда, не можели да се надяват на нови попълнения. Обяснението бе съшито с бели конци. Предишната година при същите условия се бяха записали близо наполовина повече желаещи[38].

Мирисът на барут през пролетта на 1876 г. не отмина и Самоков. В доклада за работата на девическото училище, писан след разгрома на Априлското въстание, се казваше:

> *„В някои отношения изминалата година бе необичайна.*
> *Донякъде поради очакваното въстание годишните изпити*
> *бяха проведени на 17 и 18 април. Както и досега изпитите*
> *бяха успех. Присъстваха доста роднини и приятели*
> *на ученичките. Първия ден дойдоха управителят,*
> *съдията и няколко други влиятелни турци.*
> *На втория ден дойде един от учителите*
> *в града – първи подобен случай!...*
> *Изпитани бяха 19 момичета и 3 момчета.“*[39]

Толкова за предполагаемата тайна подготовка на надигането на българите.

Месеците на Освободителната война бяха смутни. Занятия на практика нямаше. В девическото училище ученички и учителки шиеха дрехи, за да подпомогнат пострадалите. В мъжкото д-р Кларк се занимаваше предимно с благотворителна дейност. Хенри Хаус и Лок опитваха да поддържат занятията с момчетата, докато първият бе изпратен в Цариград да издава „Зорница“. Всичко замря.

---

[36] *Пак там, Vol. 70, July 1874, 214–216.*

[37] *Пак там, Vol. 71, Jan. 1875, p. 4, 42.*

[38] *Пак там, Vol. 72, Jan. 1876, p. 3.*

[39] *Пак там, Vol. 72, Oct. 1876, p. 324.*

Трансформациите

> *„В Самоков има девически пансион, в който има около 30 ученички и 52 слушателки и прогресът на мисионерската работа може да се види именно в тези женски семинарии в много по-голяма степен, отколкото в колежите за момчета, тъй като трябва да отчитаме в техния прогрес и наличието на предразсъдъци, които заробват жените и ги приравняват до робството на неграмотността и безнадеждната тъмнина... Тези млади момичета, даже когато са обучавани по най-елементарни методи, показват своята интелигентност и така радват родителите си, предизвиквайки сензации в кръговете, от които те произлизат, и са пример за обществото. Много от тях напускат училището убедени християнки и тяхното влияние е пряко и активно, като разпространяват в своите училища и социални кръгове по-висши морални ценности и поемат своята отговорност пред обществото.“*
>
> Samuel Mutchmore. A Visit to Sham and Ham (Philadelphia: Presbyterian Publishing Co., 1890), 294–343

Освобождението промени условията, в които се развиваше училището. За да оцелее, то трябваше да се приспособи. Началото на 80-те години бе този приспособителен период.

Най-важната разлика бе, че се налагаше да се включи в рамките на самостоятелното българско княжество. Новите власти имаха свои изисквания към образователната система, която коренно се различаваше от тази на Османската империя. Водачите на младата държава бяха изпълнени с увереност в собствените си сили и нямаха никакво намерение да оставят някакви отвъдморски гости да ги поучават. При това самата обвързаност на американците с религиозна прозелитна институция накърняваше авторитета им на образователни дейци. Към тях отношението бе по-различно, отколкото към десетките, назначени и в Княжеството, и в Източна Румелия учители от чешките и австрийските земи. Хем бяха преподаватели, хем не бяха. Подозрението не бе насочено към религията им. Сред чехите имаше и протестанти, и католици. То идеше от стремежа им да отклонят българите от православието. Тази двойственост във възприятието щеше да създава на ръководствата на самоковските колежи немалко трудности през идните години. През есента на 1884 г. бившият директор на Габровската гимназия и министър на народното просвещение Райчо Каролев изработи, а Народното събрание прие първия закон за обществените и частните училища. От него трябваше да се ръководят и американците. На закона все още липсваше достатъчна конкретност, но той изискваше преподаването на един минимум от предмети и спазване на общите му разпоредби.

Дълго време в училището нямаше твърдо установена униформа. Ученичките се обличаха съобразно възможностите си.

Още през януари 1879 г., макар и новата учебна година да бе далеч, администрацията на Американското училище* бе залята с молби за прием. Молби подадоха според мисионерите дори неколцина православни свещеници. В началото те имали намерение да постъпят в православната семинария, но по думите им били смутени и разочаровани от качеството на обучението в нея**. Обясненията можеше и да са верни, но можеше и да са плод на естествената човешка склонност да се приспособиш към очакванията на този, от когото зависиш. Все пак У. Лок си даваше сметка, че напливът бе резултат от въздействието и на други два фактора – развалата на учебната система в страната след опустошенията на войната и възможностите, които се разкриваха пред онези със сравнително добро образование. Вярно, че Самоков бе единственото училище в Княжеството и Източна Румелия, в което английският език бе задължителен предмет[40], но едва ли кандидатите бяха привличани единствено от възможността да проговорят на езика на Шекспир.

Американците опитаха да използват обстановката, за да си издействат по-благоприятни условия за работа. От София им правеха спънки, не им разрешаваха да започнат строеж на новите сгради, за които с голяма мъка бяха осигурили средства. В усилията да получат съдействие стигнаха до самия княз Александър I. Зер той самият беше протестант, та можеше да се предполага, че ще се отнесе със съчувствие към молбата им. Дж. Кларк бе изпратен да говори с владетеля. В София се срещна и с д-р Константин Стоилов. Съчувствие очевидно получи и от двамата.

> *„В разговора си с него аз му казах: винаги съм считал, че те имат право да построят едно училище и ако им е било отказано, то причината за това е само някое недоразумение от страна на последния министър на вътрешните работи.*
> *Н.В. е бил на мнение, че те имат право да строят подобно училище и не се е намесил, само за да не даде повод за разни слухове",*

писа в дневника си Стоилов, който по това време бе един от най-близките съветници на княза[41].

Очевидно не ставаше въпрос само за платонично съчувствие. Три дни след разговора Самоковският градски съвет разреши на мисионерите да започнат строежа на новата сграда. Кметът Христо Зографски се противопостави на натиска на окръжния управител, като му заяви, че закон, който да забранява строеж на протестантско училище, няма[42]. Доколко в решението бяха изиграли роля нашепвания от най-високо място в София не е ясно, но съвпадението най-малкото навява съмнения.

Разрешение може и да бе дадено, но някои от управниците не бяха доволни. Българите показаха, че не са живели без полза петстотин години под властта на турците. Около строежа започна суетня. Протакаха и отлагаха. Американците наеха работници и направиха първата копка, като разчитаха на устното съгласие на съвета. Скоро местните власти ги спряха. Позоваха се на липсата на официално разрешение от столицата. То така и не идеше, и не идеше. Хаус се оплакваше в един от отчетите си:

---

* *Само за удобство, когато говоря за общи проблеми, ще наричам двете училища в Самоков „училището" или „колежа".*

** *Изглежда мисионерите вземаха желаното за реалност. По-вероятно молбите бяха резултат от конфликта, довел до временното преместване на православната семинария.*

[40] *Missionary Herald, Vol. 79, Febr. 1879, p. 67; Негенцов, Хр., Ив. Ванев. Образованието в Източна Румелия, 1879–1885. С., 1959.*

[41] *Стоилов, К. Цит. съч., с. 72, 27 ноем. 1879.*

[42] *Балабанов, Д. Цит. съч.; Приятел, 1993, № 9.*

> *„... накрая те се показаха склонни да ни дадат искания документ, при условие че подпишем официална декларация, че училището ще се подчинява на просветните закони на Княжеството – закони, които все още са в бъдещето.*
> *Ние се противопоставихме. Смятахме, че не е справедливо да ни принуждават да подписваме а carte blanche, ... но изразихме желанието си да се подчиняваме най-охотно на всички закони, създадени в духа на религиозните и гражданските свободи, които, както знаем, са гарантирани от конституцията.“*[43]

Ако не друго, въртелите накараха мисионерите да следят внимателно политическия живот в страната и да се ориентират доста добре в него. Според Хаус правителството било настроено много консервативно и било близко с духовенството, та очакванията към политиката, която щяло да води към мисионерите, не трябвало да са прекомерни, но пък мнозинството в парламента било либерално и можело да се очаква, че скоро кабинетът ще бъде сменен.

В крайна сметка след нова среща на Кларк с княза, който този път се ангажира по-твърдо с подкрепата си, строителството на сградата бе захванато наново[44].

Благоприятният период не продължи дълго. По време на режима на пълномощията американските преподаватели не се чувстваха особено уютно. Консервативните руски генерали не ги гледаха с добро око. На първо място, разбира се, защото бяха протестанти. На второ, защото русите подкрепяха официалната църква. Затворени бяха училищата на методистите. На няколко пъти според Дж. Кларк бяха правени повече или по-малко явни опити да бъдат затворени и училищата в Самоков. Успех опитите нямаха, но явната неприязън на властите доведе и до намаляването на броя на кандидатите за тях[45]. Мисионерите въздъхнаха с облекчение, когато бе възстановен конституционният режим. Или както казваше Кларк,

> *„само преди няколко месеца перспективата пред гражданските и религиозните свободи не бе добра, но твърде неочаквано станаха големи промени“.*

Във всеки случай, гледайки по-късно на ситуацията с поглед на чужденци, но чужденци, добронамерени и заинтересувани от позитивното развитие, те преценяваха, че и Княжеството, и Източна Румелия бързо са се превърнали в добре организирани държави. За тях обаче прогресът в автономната област бил по-впечатляващ. Какво визираха бе ясно – условията за работата им на юг от Балкана бяха по-добри.

Съединението не внесе големи промени в оразмерения бит на американците. Безспорно бе, че те съчувстваха на националните стремежи на българите, но събитията се случиха толкова бързо, че нямаше време да се отразят на колежа. Работата им бе

---

[43] *Missionary Herald, Vol. 76, Febr. 1880, p. 57.*

[44] *Пак там, April 1880, p. 132.*

[45] *Пак там, Vol. 80, Feb. 1884, 50–51.*

В началото на XX в. белите рокли станаха условие sine qua non за тържествени случаи.

ежедневна, упорита и резултатите от нея личаха. Години по-късно един от възпитаниците на училището си припомняше впечатленията си от духовния кипеж в града в средата на 80-те години:

> *„По онова време Самоков беше един град на училища. Освен двете американски учебни заведения, мъжко и девическо, там имаше още и една пълна гимназия, духовна семинария и железарско училище. Семинарията и железарското училище отпосле бидоха преместени в София.*
>
> *По числото на своите учебни заведения Самоков тогава надминаваше не само другите градове в Княжество България, но даже и самата столица. Спомням си гледката по главната улица и по чаршията: ученици на групи, повечето от тях възрастни, мустакати, хора за женене. Колко голема беше у българина жаждата за наука!*
>
> *Цел квартал в центъра на града бе зает от зданията на американското научно-богословско заведение и американското девическо училище. Контрастът между този модерен квартал и полусрутените къщи на околната турска махала беше голем. Всички други учебни заведения се помещаваха в стари, полуразвалени сгради, останали още от турците. А зданието на нашия, мъжкия пансион, беше едно стройно триетажно здание с една кокетна камбанария...“*[46]

През 1881 г. в разгара на строежа мъжкото училище бе преименувано на Американски колежански и теологически институт, а девическото – на Девически интернат. В българските документи се среща и названието Американско научно-богословско заведение. През следващата година и двете се преместиха в нови сгради. Средствата за тях дойдоха от Съвета за мисиите в чужбина и от Женското дружество. Според Ал. Величков своята лепта бе дал и българският княз[47]. Сега двете американски училища внушително налагаха силуета си в облика на селището. Бяха разположени едно до друго в самия център, обиколени от дворове и градини, които се простираха на повече от 250 метра.

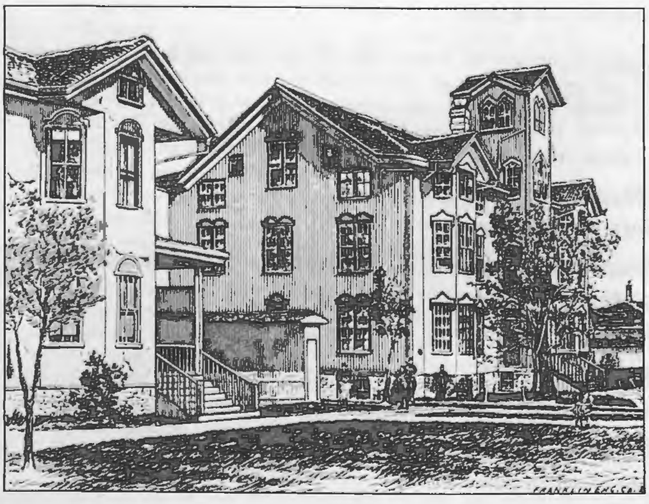

Дървеното здание на американското училище с кулата до него бяха характерен силует в облика на града.

По-нанатъшното развитие на материалната база зависеше пряко от финансовите възможности на Съвета на мисиите. В години на благоденствие се крояха планове за експанзия. В години на лишения се търсеше само най-необходимото за оцеляване. През 1890 г. Дж. Кларк в качеството си на директор на училището подаде до общината в Самоков прошение до старото да бъде долепено ново здание с размери 19 на 14 м. След известно колебание общинарите се съгласиха. Архитектурният план на новата двуетажна сграда бе подготвен от Дж. Хаус. Строежът завърши на следващата година и този път бе от тухли и камък[48].

---

[46] *Чакалов, Г. Спомени от стария Самоков. – Рилски шепот, 1931, 1, 12–13.*

[47] *Величков, Ал. Цит. съч., с. 25.*

В навечерието на Балканската война се заговори за ново здание. По сметки на администрацията то щеше да струва към 400 хил. лева. Източниците на евентуално финансиране бяха показателни. Женското мисионерско дружество в Чикаго събра през 1910 г. към 60 хил. лева, а на следващата година – още 74 хил. В същото време българите се разпуснаха с общо 1650 лв.[49] Проектът така и не се осъществи. Възприета бе идеята училището да се премести в София.

Промените не бяха само в изгледа и названието. Мисионерите трябваше да внесат и значителни корекции в първоначалните си педагогически планове. През 1871–1881 г. училището за младежи функционираше само като теологическа семинария. Това не се харесваше не само на православните, но дори и на протестанти, които искаха децата им да получат по-добро образование, без непременно да бъдат насочвани към духовна кариера. Затова учебната програма беше преработена. Засили се тежестта на светските предмети. Управата на училището взе решение да допуска сред учениците и момчета с „добър характер“, от които не се очакваше да стават проповедници и пастори. За голямо неудоволствие на преподавателите се оказа, че като резултат от либерализацията на приемния режим броят на

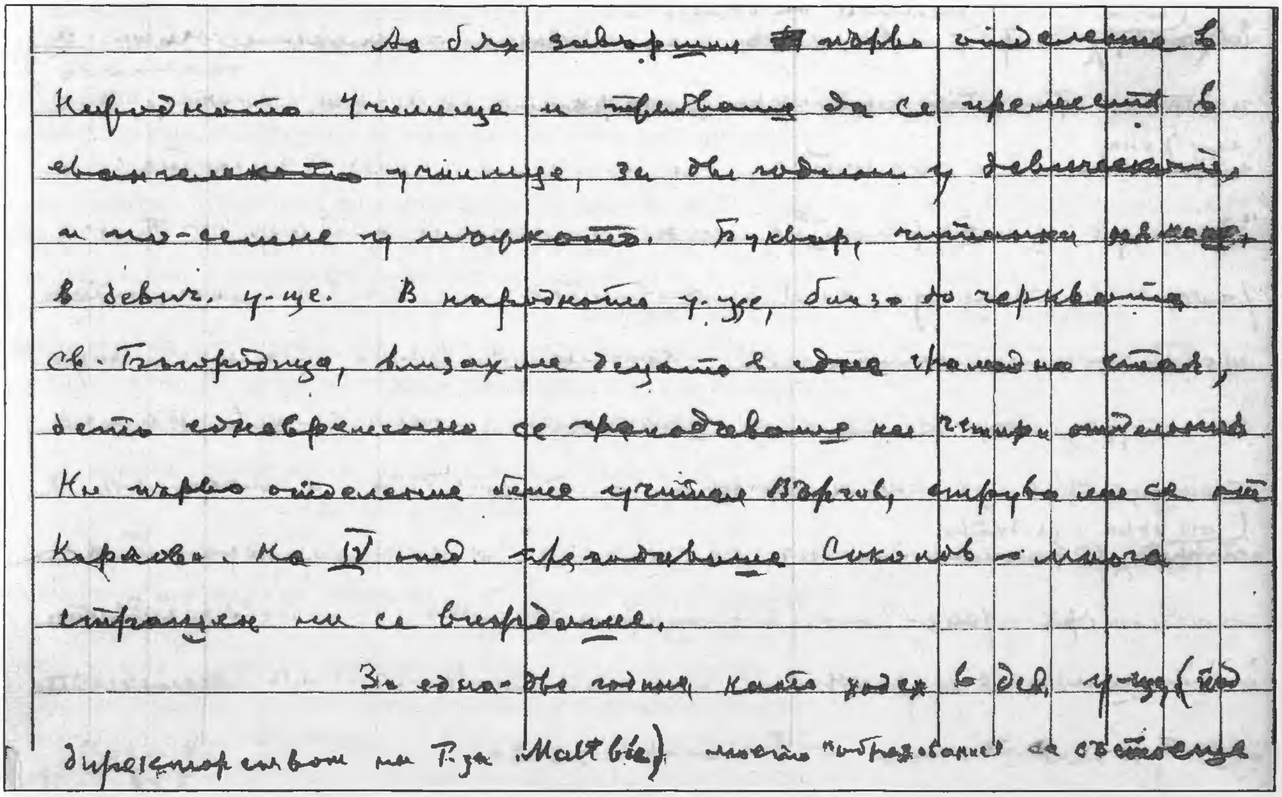

До бях завършил ~~[illegible]~~ първо отделение в
народното училище и трябваше да се преместя в
евангелското училище, за две години у девическото,
и по-сетне у мъжкото. Букварь, читанки [illegible]
в девич. у-ще. В народното у-ще, близо до черквата
Св. Богородица, влизахме децата в една голяма стая,
дето едновременно се преподаваше на четири отделения.
На първо отделение беше учител Върчов, струва ми се от
Карлово. На IV отд. преподаваше Соколов – много
строгашен ми се виждаше.
За една-две години, като ходех в дев. у-ще (под
директорството на Г-жа Maltbie), моето "образование" се състоеше

В късните си години Г. Чакалов се връщаше със светла носталгия към годините на юношеството си. Помнеше хубавите случки, но не пестеше и критичните думи.

---

[48] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, л., 194.*

[49] *Проблеск, № 1, февр. 1912.*

желаещите да се подготвят за духовна кариера почти секна. Напливът бе към общообразователния или т.нар. научен отдел.

Качеството на обучение оставяше много какво да се желае. Г. Чакалов – един от тези, които бяха имали възможността да изпитат на гърба си педагогическите умения на преподавателите си, съвсем не бе очарован*. След като баща му стана един от първите открити протестанти в града, той трябваше да напусне българското училище веднага след като бе завършил първо отделение. Тъй като беше все още твърде малък, за да постъпи при младежите, първите две години учеше в девическото училище. Можем да си представим подигравките, на които бе подлаган от връстниците си, възпитавани в ориенталския дух на пренебрежение към по-нежния пол. Основна преподавателка тук бе госпожица Молтби. Неговото и на съученичките му образование се състоеше в заучаване наизуст на стихове от Библията и четене от току-що преведената на български език „Пътят на пилигрима" – според протестантските представи напълно подходящо за едно дете четиво.

На втората година му връчиха една по-голяма подвързана книга – „Тълкуване на Евангелието от Матея". Момчето четеше усърдно, но не разбираше почти нищо. Промяната дойде с пристигането през ноември 1878 г. на известната по-късно мис Елън Стоун. Като гледа фотографиите ѝ от времето на приключенията ѝ в Македония в началото на XX в., човек трудно би повярвал, че при идването си тя изглеждаше

> *„висока, стройна, представителна, с изтънчени обръщения, с властен поглед"*

млада жена. Дори на десетгодишния Чакалов бе направило силно впечатление как при едно от посещенията на княз Александър I в града българският владетел съвсем явно флиртувал с нея[50]. Известно време тя работеше не само като учителка, но и за кратко изпълняваше длъжността директор на девическото училище, та направи известни преобразования в учебната програма и в пансиона[51].

Мис Стоун взе малчугана под свое покровителство и му даде първите уроци по английски – връчи му малка читанка с картинки на всяка страница:

> *„Иска ти се да я разцелуваш... Книга тъкмо за момък на седем години."*

Полагаше и грижи за произношението му – пъхаше разни колелца между зъбите, та да се научи да произнася правилно трудния за чужденците звук th[52].

Чакалов бе в състояние да направи и отликата между девическото и мъжкото училище, в което постъпи някъде към 1880 г. Тук качеството на обучението бе сравнително, макар и не много, по-високо. Сред съучениците му наред с негови връстници имаше и двайсетинагодишни мустакати мъже. До пети клас програмата беше повече общообразователна. През последните

** Г. Чакалов за съжаление е единственият българин, който оставя пространни спомени за училището. В него учат и редица други изтъкнати наши общественици и интелектуалци, но те не посягат към перото, за да споделят младежките си преживелици. Дори историкът Иван Панайотов, който не само учи в Самоков, но по-късно е и преподавател в училището, не оставя спомени. Като се замисли човек, може би е естествено. След Девети септември 1944 г., подозиран като американски възпитаник, когато гледа само как да задържи работата си и да не привлича вниманието върху себе си, едва ли подобни спомени биха се радвали на популярност не само сред читателите, но и сред съответните органи.*

[50] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 16.*

[51] *Архив на евангелската църква в Банско. Материали за историята на евангелската църква в България, л. 10.*

[52] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 134–135.*

две години – шести и седми клас, се наблягаше повече на богословието, тъй като учениците бяха готвени за проповедници. Преподаваше се основно на български език. Английският бе просто отделен предмет. Имаше известен прогрес по отношение на помагалата – вече разполагаха с учебници по граматика, землеописание, числителница, та дори и с един новоизлязъл учебник по нотно пеене.

Българчетата изпитаха на свой гръб противоречието между теория и практика. От трети клас нагоре според изискванията трябваше да се обърне особено внимание на изучаването на английски. На английски вече бяха някои и от учебниците им като химия, тригонометрия и астрономия. Проблемът бе, че учениците трудно го учеха поради липсата на български учебници, та зле се оправяха и с дисциплините, които трябваше да готвят на чуждия за тях език. Чакалов споменуваше с добри думи българските си преподаватели А. С. Цанов и Иван Сичанов, които били на висота като педагози.

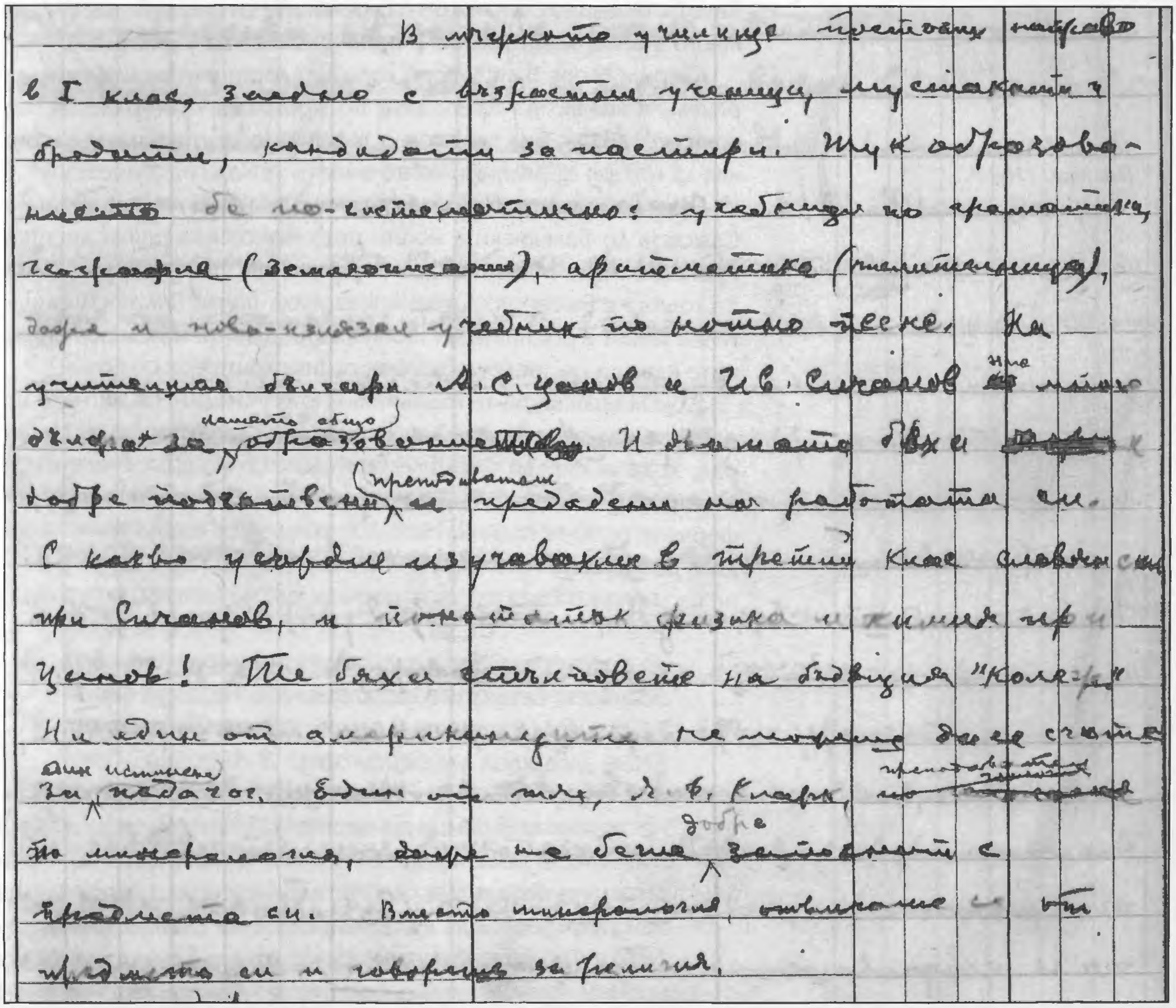

В мъжкото училище постъпих направо
в I клас, заедно с възрастни ученици, мустакати и
брадати, кандидати за пастири. Тук образова-
нието бе по-систематично: учебници по граматика,
география (землеописание), аритметика (числителница),
дори и ново-излязъл учебник по нотно пеене. На
учителите българи А. С. Цанов и Ив. Сичанов ние много
дължим за нашето общо образование. И двамата бяха
добре подготвени преподаватели и предадени на работата си.
С какво усърдие изучавахме в трети клас словесност
при Сичанов, и по-нататък физика и химия при
Цанов! Те бяха стълбовете на бъдещия "Колеж".
Ни един от американците не можеше да се счита
за един истински педагог. Един от тях, Д. Ф. Кларк, преподавател
по минералогия, даже не беше добре запознат с
предмета си. Вместо минералогия, отвличаше се от
предмета си и говореше за религия.

Чакалов, макар и сам от протестантско семейство, обрисува едни от най-нелицеприятните портрети на мисионерите преподаватели.

С голямо усърдие учели славянски езици в трети клас при Сичанов и физика и химия при Цанов. Спомените му за американските преподаватели не бяха дотолкова добри:

> *„Не можахме да кажем същото за техните колеги американци. Добри хора като човеци и като мисионери, но не и педагози, да влезнат в нуждите на учениците пред очите им и да им дадат това, от което се нуждаят."*

И тук, както понякога в Роберт колеж и в Американски девически колеж, властваше заговор на мълчанието. Доста ученици получаваха стипендии от американците, та се въздържаха от критики, които можеха да ги лишат от тъй необходимата им финансова подкрепа. То американците може и да не бяха толкова лоши преподаватели, но не знаеха добре български и трудно установяваха контакт с възпитаниците си. Изключение бяха д-р Дж. Хаус и Слиипър. Оттук идеше и високата оценка на преподаването им. Специално дългогодишният директор на училището д-р Хаус бе оставил в съзнанието на учениците си спомена, че им дал много знания, които излизали извън рамките на учебника.

Кларк и Морс били добри хора, но лоши учители. Кларк, да речем, трябвало да преподава по програма минералогия, по която съвсем не бил подготвен, та начесто се отвличал и започвал да говори за религия, която повече лежала на душата му[53].

През четирите десетилетия от основаването на училищата в Самоков до Балканските войни през тях се изсвървяха десетки преподаватели. Мнозина бяха американци. Някои стояха само по година в България. Други прекарваха почти целия си съзнателен живот в родината ни и ставаха по думите на съвременниците едва ли не „повече българи от българите".

Докъм края на 80-те години мъжкото училище бе легнало на плещите най-вече на Дж. Хаус, който след това замина за Цариград, за да се справи с проблемите, които бяха връхлетели издаването на „Зорница". Р. Томас бе човекът, който прокара реформите от 90-те години. На Л. Острандер се падна тежката задача да издейства от българските власти официалното признаване на дипломата на колежа в навечерието на Балканската война.

Сред по-известните преподаватели на първо място беше Джеймс Кларк. Той бе роден през 1832 г. в Масачузетс в семейството на пастор. Беше завършил университета в Андовер. През 50-те години и той беше подмамен от призрака на златото в Калифорния, но както твърдеше по-късно, в навечерието на заминаването си на запад чул Божия глас, който му нареждал да поеме друго поприще. На българска земя стъпи през 1858 г. Той бе един от първите мисионери, установили по-тесни контакти с българите. В продължение на година бе въвел нотното пеене в училището на Йоаким Груев в Пловдив.

---

[53] *Пак там, 134–135.*

> *Като дългогодишен преподавател по геология и минералогия бе успял да натъкми богата сбирка с минерали от околностите на града.*
>
> *Кларк беше класически тип мисионер, оригинал, твърд и безкомпромисен във вярата си, безцеремонен и безпардонен, когато налагаше вижданията си. Не всички го харесваха. Г. Чакалов, който сам бе израсъл в протестантско семейство, но не хранеше особени симпатии към протестантството, винеше именно Кларк за нетърпимостта, която бе вкарала баща му в конфликти с околните. Според него американецът беше*
>
> *„пуритании в пълния смисъл на думата, тесногръд, старши на мисионерите в Самоков, но човек, който, ако не беше изпратен у нас като мисионер, а беше си стоял в Америка, не би могъл да бъде пастир даже на една селска църква в Америка. За началството си в Америка, Борда, той е бил добър, защото е умял да праща добри рапорти за успеха на мисията в България."[54]*
>
> *Според него Кларк бе допринесъл за недобрия образ на протестантството въобще в града и околността. Въпреки недотам добрите си познания по български той държал да проповядва, ходел по селата наоколо и*
>
> *„често ял бой от екзалтирани защитници на православието, но предполагам пред началството си в Америка той е репортирал тия побоища като „страдания за Христовата кауза“[55].*
>
> *Мисионерът запази евангелистката си „екзалтираност“ до края на живота си (между другото дълъг живот, който той отдаваше на милостта на Бога и на навика си всяка сутрин, независимо от температурата навън, да се къпе със студена вода[56]). Вече прикован към стола, в стаята си на третия етаж на американската детска градина в София, той пишеше на листчета апели срещу употребата на алкохола и замеряше с тях нищо неподозиращите граждани, които се разхождаха по улицата.*

През 1881 г. в училището дойде д-р Кингсбъри. Той трябваше да съчетава преподавателската и проповедническата си дейност с лечение на местните, но скоро осъзна, че Самоков не е някакво затънтено селище в Анадола. Откровено признаваше, че собствените му знания не могат да се конкурират със знанията на завършилите в Европа български лекари, та насочи вниманието си към ръководството на т.нар. индустриален отдел.

През 1912 г. пристигна известният по-сетне мисионер Рувим Маркъм. Роден в Канзас, той бе завършил колеж в Топика, Канзас, а после богословие едновременно в Union Seminary в Ню Йорк и в Колумбийския университет. В Самоков бе намерен за подходящ да преподава математика. По едно време замести и директора Острандер[57].

---

[54] Пак там, 12–14.

[55] Пак там, 133–134.

[56] Зорница, № 6, 8 февр. 1907.

Американските преподавателки често прекарваха години наред в България. Заплатите не стигаха, за да си вземат отпуска в родината.

В Девическия колеж чак до 1911 г. властваше силната личност на г-ца Молтби. През 1907 г. дойде г-ца Инес Абът. Тя бе завършила литература и латински език в университета в Мичиган. Показа добри организационни наклонности и замести дългогодишната директорка, когато тя реши, че е време вече да се оттегли. Американката установи добри контакти с царица Елеонора. Свързваше ги поне видимо не само това, че и двете бяха протестантки, но и общият интерес към благотворителността и към подобряването на качеството на медицинското обслужване в страната. В навечерието на Първата световна война тя влезе във връзка с Американския червен кръст, за да основе през 1915 г. първото у нас червенокръстко училище.

Свой отпечатък остави и г-ца Агнес Мери Бърд. Рожба на мисионерско семейство, тя бе родена в Битоля. Образованието си получи в Американския девически колеж в Цариград, а после в Оберлин, Охайо. През 1899 г. стана учителка в Самоков и работи дълги години в града. Известно време изпълняваше и длъжността директор.

През ноември 1911 г. в България се настани Едит Леонон Дъглас. Тя бе получила образованието си в колеж в Колорадо, а у нас преподаваше английски език и литература.

Госпожица М. Хаскел също преподаваше години наред в училището.

Елисавета Хъдсън Холуей дойде със съпруга си в Солун през 1901 г. После стана учителка в самоковското училище, където остана до 1913 г. Наред с редовните си учебни задължения водеше и доста голямо детско неделно училище. След катастрофата през 1913 г. подпомагаше бежанците[58].

Прогресът в училището стана по-забележим, когато начело на колегиатския институт застана Лерой Острандер (Leroy Ostrander), бивш преподавател в Роберт колеж и племенник на Роберт Томпсън. Нему се падна задачата да превърне училищата в съвременни гимназии. Той веднага промени програмата първо на мъжкото, а после и на девическото училище, за да съвпаднат с изискванията в България. Под негов натиск мисията започна да дава заеми на преподаватели, за да могат да завършат университетското образование, изисквано от българските закони[59].

И в Самоков, както и в другите мисионерски станции, властваше обичайния за мисионерите семействен принцип. През 1882 г. пристигна У. Слиипър (W. Sleeper), който работи пет години заедно със съпругата си. През 1887 г. към преподавателския състав се присъедини и д-р Хаскел. Три години по-късно дойде и дъщеря му Мери Хаскел. През юли 1891 г. бе назначен и синът на У. Кларк[60]. Шест години по-късно Марта Гизлер

---

[57] *Гълъбов, А. Рувим Х. Маркъм. – Рилски шепот, 1925, № 10, с. 79.*

[58] *Архив на евангелската църква в Банско. – Материали за историята на евангелската църква в България, л. 13–16.*

[59] *Daniel, R. Цит. съч., 135–136.*

[60] *Missionary Herald, Vol. 88, March 1892, p. 96.*

Кларк, която бе получила музикално образование в Швейцария и работеше в колежа в Ловеч, се омъжи за него и започна да преподава музика в Самоков. М. Острандер, съпруга на директора на мъжкия колеж през последните му години в Самоков, преподаваше английски[61].

Тенденцията беше постепенно да се назначават и учители българи. Повечето бяха възпитаници на самия Самоковски колеж. Някои преподаваха едновременно в колежа и в някои от българските училища в Самоков. През 1911–1912 г. учителки в девическото училище бяха Надежда Терзиева, току-що завършила колежа в Цариград, П. и К. Сичанови от стария протестантски род, Надежда Гулуманова, Л. и С. Кожбанови, завършили образованието си в САЩ, и др.

През 1914–1915 г. учителският персонал на Девическия колеж броеше 21 души – от тях българи бяха 18, а американци само трима. Петнадесет от преподавателите бяха жени, а трима мъже. Седем от тях преподаваха едновременно и в други училища в града. Насоката на избора на учители личеше от това, че 15 бяха протестанти, а само 6 – източноправославни. Качеството на подготовката им в общи линии отговаряше на изискванията към заведение от гимназиален тип – десетима имаха висше образование, двама –висше, и един – специално висше музикално образование. Четиринадесет от преподавателите бяха получили образованието си вън от България[62].

Ако съдим от данните на статистиката, преподавателите имаха добра подготовка. Ако се опрем на спомените на Г. Чакалов, атаките на Тодор Икономов, който ги обвиняваше в липса на достатъчна квалификация, не изглеждат безоснователни[63]. Разковничето може би се крие в дистанцията на времето. Чакалов бе ученик в ранните години на училището, когато то напипваше своята пъртина. Повечето от данните, с които разполагаме, са за първите години на XX в., когато много в организацията на преподавателския труд бе вече подменено и модернизирано.

Иван Тонжоров бе един от известните проповедници, преподавали няколко години и в Самоков.

* * *

През 1882 г. след направените промени програмата изглеждаше вече доста внушителна и отговаряше на съвременните изисквания:

Програма

I клас – закон Божи, числителница, алгебра, физиология, българска граматика, английски език

II клас – закон Божи, алгебра, геометрия, Всеобща история, българска граматика, английски език

III клас – закон Божи, физика, славянски език, английски, химия и диплография

IV клас – закон Божи, тригонометрия, логика, риторика, Ботаника, минералогия и астрономия

Семейството на Иван Сичанов от стария протестантски род Сичанови

---

[61] *Архив на евангелската църква в Банско. Материали за историята на евангелската църква в България, л. 14.*

[62] *Проблеск, 1915, № 1, с. 5.*

[63] *Цанов, А. Размишления върху християнството и суеверията. С., 1886, с. 67.*

V клас – закон Божи, догматично богословие,
умствена философия, нравствена философия,
доказателства за християнството, гражданска
икономия и педагогика
VI клас – закон Божи, омилетика, пастирско
богословие, църковна история, догматическо
богословие, френски език[64]

На следващата 1883 г. бяха приети „законите", сиреч правилникът на училището, които с известни промени останаха в сила чак до Балканската война. Сравнени с правилата на българските училища, те се вместваха в рамките на една строгост, която на съвременниците не изглеждаше прекомерна, а наложителна.

19 май 1883
ЗАКОНИ
на Американското научно-богословско
заведение в гр. Самоков

Член 1. Щом като се испитат желающите да постъпят в заведението, онези, които се удобряват да се приемат, отиват при съкровищникъть, та плащат за учението си през първий терм, и като подпишат, че ще пазят училищните закони, те приемат от съкровищникът едно тело от тези закони и свидетелство, че съ приемат за ученици в заведението.

Член 2. От учениците съ изисква да присъствуват на сутрешните и вечерните училищни молитви и на общите богослужения в св. Неделя навременно и благоговейно. Сутренните молитви стават на 8 3/4 часа, и вечерните на 4 часа.

Член 3. От всичките ученици се изисква да посвещават неделний ден на религиозни длъжности, като се отстраняват през него от учения, разговори и прочитания, несъобразени с освящението на този ден.

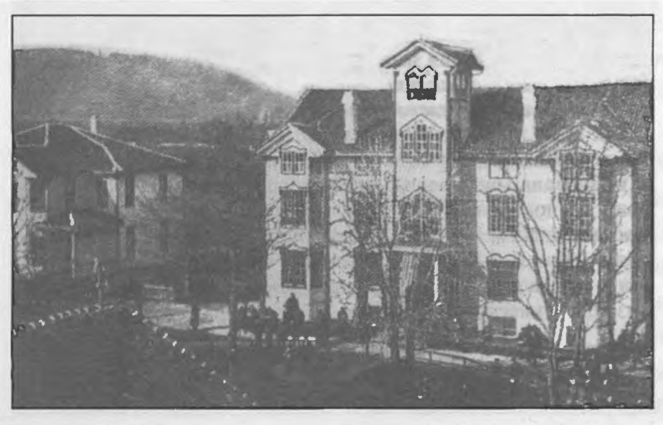

Американската мъжка гимназия в Самоков
и учителската къща

Член 4. Часове за учения са: пред пладне от 7 до 8 и от 9 до 12; след пладне от 2 до 4 и от 7 до 9. През тези часове от учениците се изисква да бъдат в училищната стая, освен ако са нарочно извинени, и да ся въздържат от всеко нещо, което може да причини смущение.

В събота и среда подир пладне между 12 и 4 има само извънредни упражнения.

Член 5. Учениците се делят на три дела (без различие от класове), и в среда от 1 до 2 часа имат съчинения или словопрения, или декламации.

---

[64] *Из архивата на Министерството на народното просвещение, 1878/1879–1884/1885, с. 126.*

Член 6. Учителите държат бележки за уроците, отсъствията и поведението на учениците и от тех правят един път в годината по едно оценение, което се праща на родителите или опекуните на учениците.

....

Член 10. На никой ученик не се дозволява да излиза вън от оградите на заведението подир (8) осем часа вечер и преди четири часа сутрен без позволение.

....

Нито един випуск не пропускаше да си направи снимка за спомен.

Член 13. Който ученик би нарушил коя да е заповед на учителското събрание или би са обходил безредно по причина на наказанието на некой съученик, или ся докаже, че е богохулствувал, или крал, или че ся клел лъжливо; той може да ся исключи из училището.

Член 14. Всеко неблагочестие, неприлично поведение, расточителство или посещавание неблагопристойни и вредителни места ще се наказува според благоусмотрението на учителското събрание.

Член 15. На никой ученик не се позволява да вноси в училищните огради оръжие, пушечен прах (барут), да държи книги за играние или да пуши тютюн там, нито да пие опивателни пития, да играе на кумар и други подобни.

Член 16. Всичките ученици живеят в училищните стаи и ядат в училището, освен когато некои ся нарочно извинени да живеят и ядат другаде. Когато ся случи всичките стаи в училищните здания да ся занимани, тогава учениците, които остават без стаи, могат да занимават стаи в некои съседни къщи, които ся одобряват от учителското събрание; такива стаи ще бъдат под управлението на учителите, както и онези в училищните здания.

....

Член 21. Книгохранительт ще тури нумеро на всичките книги, записани в каталог, и в свършекът на годината ще изискува да ся донесат всички книги, които са раздадени, освен такива, които са у учителите, щото живеят пред распуските в града, и ще прави годишно изложение (рапорт) на настоятелите.

Член 22. Библиотеката ще е отворена за учениците в учебно време поне два пъти на седмицата, освен последнята седмица на всекой терм, на часове, които ще се определят от учителите.

Учителското събрание може да позволи употреблението на училищни книги и през разпусите на ученици, които живеят в града.

....

Член 28. Учениците са длъжни да присъствуват на гимнастическите упражнения в понеделник, вторник, четвъртък и петък часът от 8–8 1/2 сутрен.

Член 29. Учениците са длъжни да говорят английски всекой ден от 6–9 часът сутрен и на трапезата, освен молитва и св. Неделя.

Гр. Самоков, 7/19 май 1883

За настоятелството: И. Х. Хаус[65]

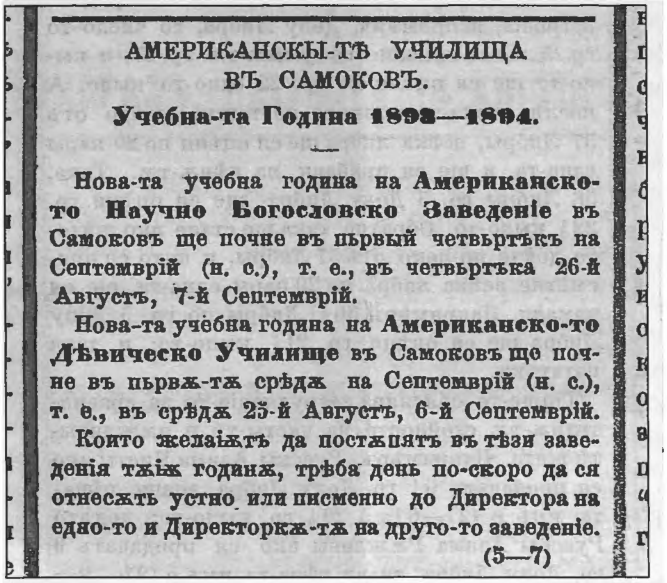

АМЕРИКАНСКЫ-ТѢ УЧИЛИЩА
ВЪ САМОКОВЪ.

Учебна-та Година 1893—1894.

Нова-та учебна година на **Американско-то Научно Богословско Заведеніе** въ Самоковъ ще почне въ първый четвъртъкъ на Септемврій (н. с.), т. е., въ четвъртъка 26-й Августъ, 7-й Септемврій.

Нова-та учебна година на **Американско-то Дѣвическо Училище** въ Самоковъ ще почне въ първѫ-тѫ срѣдѫ на Септемврій (н. с.), т. е., въ срѣдѫ 25-й Августъ, 6-й Септемврій.

Които желаѭтъ да постѫпятъ въ тѣзи заведенія тѫѩ годинѫ, трѣба день по-скоро да ся отнесѫтъ устно или писменно до Директора на едно-то и Директоркѫ-тѫ на друго-то заведеніе.

(5—7)

Предвидените часове за разговори на английски бяха продиктувани от постепенното увеличаване на относителната тежест на преподаването на езика. От края на 1884 г. обучението през третата и четвъртата година се водеше предимно на английски. Увеличено бе и времето, отделено на общообразователните предмети. Научният курс на мъжкото училище стана пет години плюс една година Богословски отдел[66].

В края на 80-те години се засили конкуренцията между американското и българските училища. Промени се и обстановката в самите Съединени щати. Последната четвърт на века видя пик в емиграцията. Повече от 10 милиона емигранти от Европа потърсиха по-щастлив живот зад океана. В ръководството на евангелистките църкви се зачуха гласове – първо по-слаби, след това все по-влиятелни, че от първостепенна важност е не толкова мисионерската дейност в чужбина, колкото активизиране на работата сред новодошлите. От гледна точка на работещите в България американци това означаваше, че не могат да разчитат на особена материална подкрепа от родината си. Все по-важно ставаше привличането на ученици, които биха си плащали сами образованието. Но за да вложат родителите пари в обучението на синовете и дъщерите си, те трябваше да хранят надежди за възвръщаемост на инвестицията.

През 1898 г. Р. Томпсън стана директор на мъжкото училище. Започна енергично да провежда на дело реформи, които трябваше да повишат качеството на образованието. Той кодифицира наново училищните правила, въведе писмени изпити по някои от предметите, установи по-добър контакт между учащи и преподаватели. Научният курс в мъжкото училище беше удължен от пет на шест години. Пет години по-късно – през 1894 г. – и курсът в девическото училище стана шестгодишен[67].

Промените бяха продиктувани и от ускорилите се реформи в българското образование. В закона на Георги Живков за народното просвещение от 1891 г. беше прокарана тезата, че частните училища нямат правото да

---

[65] *Пак там, 128–131.*

[66] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, л., 194.*

[67] *Пак там; Daniel, R. Цит. съч., с. 134.*

„разпространяват тенденции против държавата, религията и нравствеността“.

В случаи на опущения можеха да бъдат затваряни от държавните органи.

Построено бе и ново здание, предназначено специално за производствената дейност. То бе плод на частна инициатива. Парите за издигането му дойдоха от семейството на починал индустриалец от Ню Йорк, което искаше да увенчае паметта му с подобаващо дело. В зданието можеха да работят едновременно 35 ученика[68].

* * *

Относителният успех на училището побуни самоковлии. През 1883 г. те поискаха богословското училище да бъде отворено наново. В преподавателския му състав трябваше да има и специален духовник, натоварен със задачата да води антипротестантска пропаганда. Всъщност дори преди молбата да бъде отправена, митрополит Симеон Преславски беше повдигнал в Народното събрание въпроса за създаване на ново богословско училище. Само че той го искаше в Източна България, сиреч в подведомствената му епархия, в чиито граници живееха и доста мюсюлмани. В Министерския съвет обаче прецениха, че докато привържениците на исляма не представляват някаква верска опасност за източните български краища, протестантите са се превърнали в притегателен център за част от християните в Западна България, та Самоков е сгодно място, от което да се подеме атаката[69].

През септември 1883 г. Богословското училище възкръсна с помощта на държавата. Този път бе поставено на много по-амбициозни основи и се задържа доста по-дълго. Негов ректор – силна дума за позицията, която заемаше – стана отец Игнатий Рилски. Наведнъж бяха открити първи и втори клас. Общо в тях имаше 58 ученика. От тях 35 бяха стипендианти на Светия синод. Натоварването бе значително по-ниско от това в американското училище. Четири дни в седмицата обучението продължаваше по пет часа дневно, а в сряда и събота – само по три. Пансионът на семинарията бе разположен току до пансиона на Американския девически колеж.

Програмата отговаряше на изискването да бъдат подготвени добре образовани свещенослужители, които да могат да се борят с адептите на протестантството не само на практика, но и на теория. Тя включваше:

Първи клас

Всеобща история, словесност, църковнославянски език, алгебра, катехизис, Свето писание, хигиена, анатомия и физиология, скотовъдство, пеене (местно и нотно), подвързия или столарство

---

[68] *Missionary Herald, Vol. 84, Nov. 1888, 502–503.*

[69] *Из архивата на Министерството на народното просвещение, 1878/1879 – 1884/1885, с. 68.*

Втори клас

Всеобща история, словесност, църковнославянски и руски, геометрия, физика, логика, Св. писание, литургия, земледелие, пение, подвързия или столарство

Трети клас

църковна история, основно богословие, педагогия, психология, патристика, Свещено писание, история на философията, френски език, пение, подвързия или столарство

Четвърти клас

догматично богословие, нравствено богословие, пастирско богословие, каноническо право, омилетика, свещено писание, нравствена философия, история на философията, българска църковна история, подвързия или столарство.

Амбицията бе едно, възможностите – друго. Както можеше и да се очаква, програмата изоставаше далеч зад тази на американското училище от гледна точка на предметите със светски характер, но пък бе далеч по-напред при тези с религиозно естество. При това много от предметите се учеха по записки, защото нямаше учебници[70]. Прави впечатление, че примерът на професионалната подготовка, залегнала в програмата на американците, не бе отишъл всуе. И от семинаристите се очакваше да се подготвят по някой занаят.

Семинарията остана в Самоков почти две десетилетия. Програмата ѝ претърпя доста промени. Колебаеше се между даване на сравнително широка общообразователна подготовка и тясно специализирано духовно образование. В края на века в Богословския ѝ отдел имаше 45 ученика, а в четирикласното мъжко училище към нея – шейсетина[71]. Църковните йерарси като че постепенно се убедиха, че протестантите не представляват сериозна опасност. Първо проблясна, а после се наложи мисълта, че е твърде скъпо да се поддържа семинария в малкия градец. През 1903 г. тя беше преместена в София, където се концентрира почти цялата подготовка на българското духовенство[72].

„Колегите" от двете училища навярно се гледаха изпод вежди, когато се разминаваха по улиците на градчето. А срещите бяха неизбежни. Религиозното съперничество бе довело до превръщането на града в значимо образователно средище, позначимо, отколкото налагаха нуждите на окрайнината му. Следва да отбележим, че повечето мисионери не търсеха съзнателни конфликти. Запазвайки полупрезрителното си и снизходително отношение към „заблужденията" на православните, доколкото бе възможно, се стараеха да поддържат сравнително добри отношения с тях. В кондиките на Рилския манастир са записани нееднократни дарения, правени от американците при посещенията им там. Някои бяха специално записани като дарения от учителите и учителките в града[73].

Sébah & Joaillier

И в американското училище ; Самоков въведоха тоги по западен образец.

---

[70] *Пак там, с.169.*

[71] *ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 368, 1899, л. 1.*

[72] *Манов, Хр. Цит. съч., 93–96.*

[73] *АРМ, а.е. 3083, Кондика, 1881–1895 г., с. 35, 90–91. На 27 юли 1883 г. американците от Самоков дариха 60 гроша на манастира; а.е. 153, тефтер за манастирските приходи 1888–1889, 25 юли 1888.*

Таксите

„Пари, пари и пак пари“
Хр. Ботев

През целия период на съществуването на американските училища в Самоков един от най-болезнените въпроси бе финансовият. Българите, които гледаха със завистливо око американците, трудно хващаха вяра на техните оплаквания, макар и да си бяха самата истина. Редки бяха годините, когато преподавателите можеха да се съсредоточат само върху педагогическата си дейност. Обикновено очакваха трепетно новините от Бостон. А те често не бяха добри. Намаляваше щедростта на вярващите американци въобще. Съмнения в необходимостта от поддържане на училището бяха изказвани на висок глас в евангелистките американски среди.

Дотолкова, доколкото училищата в Самоков бяха платени, те зависеха в немалка степен от намирането на сравнително състоятелни и амбициозни родители, за да продължават работата си, за да модернизират материалната си база, за да осигуряват повече учебници и книги за библиотеките си. Не е за чудене, че още от ранното лято на всяка година обявления, описващи с възторжени думи преимуществата на училищата и споменавайки съвсем мимоходом исканата такса, се появяваха във всички български вестници. Нерядко в един брой само на „Зорница“ или на „Вечерна поща“ бяха печатани наведнъж по три обявления – на Американското научно-богословско заведение, на Американското девическо заведение и на Американското девическо училище в Пловдив[74]. Трудно им беше да се състезават на равна нога с Роберт колеж или Американския девически колеж, но опитваха да привлекат ако не каймака на българското общество, то поне хора от достатъчно имотни слоеве.

Веднага след Освобождението таксата за пансионерките в училището беше 12 турски лири[75]. С други думи, около три пъти по-ниска от тази, вземана в Девическия колеж в Цариград. Вярно, че в турската столица животът вероятно беше по-скъп,

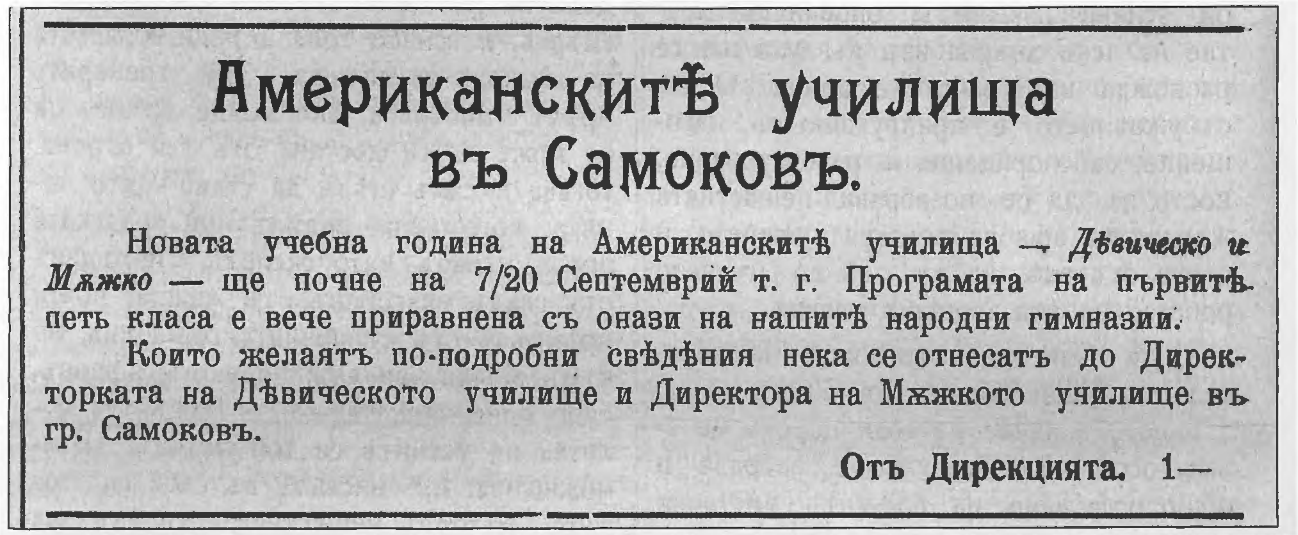

Американскитѣ училища въ Самоковъ.

Новата учебна година на Американскитѣ училища — *Дѣвическо и Мѫжко* — ще почне на 7/20 Септемврий т. г. Програмата на първитѣ петь класа е вече приравнена съ онази на нашитѣ народни гимназии.

Които желаятъ по-подробни свѣдѣния нека се отнесатъ до Директорката на Дѣвическото училище и Директора на Мѫжкото училище въ гр. Самоковъ.

Отъ Дирекцията. 1—

---

[74] *Зорница, № 30, 28 юли 1884; № 31, 3 юли 1885.*

[75] *Missionary Herald, Vol. 74, Dec. 1878, p. 415*

но не бе далеч от ума, че разликата отразяваше и разликата в качеството на получаваното обучение, а защо не и разликата в социалния състав на обучаваните.

Отделно от внасяната такса пансионерите – а това означаваше всички, които не бяха самоковлии – трябваше сами да си носят облеклото и завивките. През различните години бяха изпробвани различни схеми за финансово подпомагане на поне част от учениците. Вниманието бе насочено най-вече към тези, които бяха декларирали желание да се посветят на църквата. В повечето случаи те идеха от протестантски семейства. В общи линии им бе опрощавана половината от издръжката, в много редки случаи – цялата. Но и те трябваше да подпомагат училището си – било, като се трудят в градината или в работилниците по време на ваканциите, било, като оказват помощ на проповедниците. Тези, които бяха удостоявани със стипендията, подписваха декларация, че ще работят за църквата толкова години, колкото са я получавали[76]. Каква бе съдбата на тези, които не удържаха на обещанието си и дали въобще имаше такива, от изворите не може да се разбере.

През 1888 г. 15 от 50-те ученика бяха обучавани безплатно. Останалите 35 плащаха 1600 долара годишно[77]. Общо от такси през тази година бяха получени 1776 долара. Парите съвсем не бяха много, но като че бяха малко повече от предходните години. Ръководството стигна до оптимистичния, но необоснован извод, че това вече било явна стъпка към достигане на тъй лелеяната самоиздръжка. Така му се искашеда стигне тази мержелееща се в бъдещето цел, но скоро трябваше да се разочарова.

За решаване на поне част от финансовите проблеми помагаше и трудовата дейност. Продаваните столове и маси, изработени от учениците, печатането на вестници, книги и брошури осигуряваше понякога тъй необходимата глътка въздух. Доходите, получавани от Индустриалния отдел, съществено подпомагаха финансирането не само на образованието на учениците, които работеха в работилниците и печатницата, но допълваше винаги трудните за удовлетворяване нужди на училището[78].

Проблемите бяха взаимообвързани. Заплатите на учителите не бяха високи по американските стандарти, макар и да не изглеждаха лоши в България. В началото на 90-те години бяха намалени още повече. През 1891 г. преподавателите, притиснати до стената от икономическата криза в Щатите, неохотно трябваше да се съгласят с предложеното от Бостон намаление от 6,5%. Пет години по-късно доходите им паднаха с допълнителни 10%. Не стига това, но и българското правителство започна да ги облага с трипроцентен данък – факт, който предизвика недотам обоснования гняв на потърпевшите[79]. Съветът на мисиите трябваше да финансира едва ли не изцяло учебния процес в Самоков, докато таксите, които внасяха българските ученици, едва

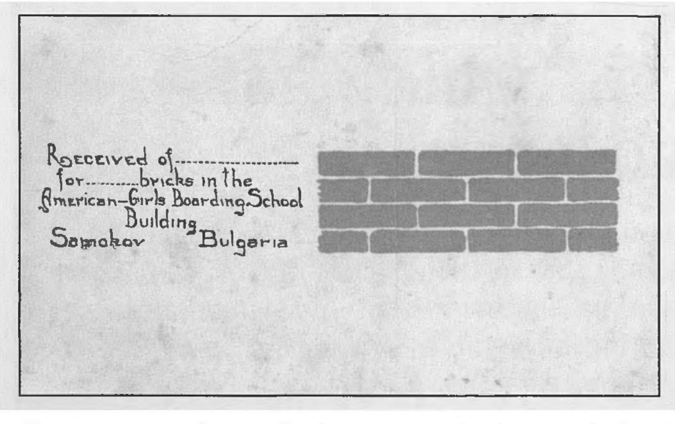

Received of..........................
for..........bricks in the
American-Girls Boarding School
Building
Samokov Bulgaria

Постоянната финансова криза принуждаваше ръководството да дири и лептата на учениците. Тези „тухли" показваха приноса на дарителя за изграждане на нова сграда.

---

[76] *Величков, Ал. Цит. съч., с. 26.*

[77] *Само като сравнение нека да посочим, че пансионерите в Германския евангелистки институт в Русе плащаха по 600 лв. годишно, а само таксата за обучение за тези, които не ползваха пансиона, бе 80 лв. годишно. Вж. Чакъров Н. История на немското училище в гр. Русе 1883–1944. Русе, 2001, с. 13.*

[78] *Missionary Herald, Vol. 84, June 1888, 258–259; Nov. 1888, 502–503.*

[79] *Величков, Ал. Цит. съч., 29–30; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1176, 189. 01.13/1, л. 1–2.*

стигаха да покриват собствените им битови нужди. Не бе по-добро и положението на ученичките, макар в онези години те да бяха сравнително по-щедро финансирани от т.нар. Женско дружество в Съединените щати.

Комплексът на училището

В касата бе натрупан значителният за времето си дефицит от 100 долара. Ръководството започна да обмисля необходимостта да съкрати някои от преподавателите. И в този критичен момент наново се намеси пръстът Господен. Този път той взе ипостаса на десния показалец на Рокфелер, който подписа голямо дарение за Съвета на мисиите[80]. Известно време в Бостон се колебаха дали да приемат щедрия дар. Трябваше да са големи лицемери, за да твърдят, че богатството му е натрупано при стриктно спазване на изискванията на християнския морал. Помогна казуистиката. Какво лошо имаше в това стигмата върху парите на милионера да бъде изтрита от богоугодния начин, по който щяха да бъдат използвани. В Самоков бяха преместени и някои от печатарските машини, които до този момент бяха използвани в Цариград. Кризата бе превъзмогната. През 1899 г. дори бе отчетена печалба от 400 долара.

През 1905 г. бе извършена умела инвестиция, насочена в бъдещето. Цялата сума от 2500 долара, която Съветът на мисиите отпусна на Самоков от дарението на Рокфелер, отиде за производствения отдел. Трябваше да се закупят нови машини. Справедливост в решението имаше. Досега този отдел бе издърпвал училището от сериозни кризи. Постепенно финансовото положение на мисиите в рилския градец се стабилизира. Субсидиите за Теологическия институт нараснаха почти двойно в сравнение с началото на века. Допълнителни средства постъпиха и от т.нар. Фонд за поощряване на гимназиалното образование, чийто център бе в САЩ и бе формиран от даренията на местни религиозни и светски организации. Но спокойствие наново не настъпи. Този път намаля помощта за девическото училище, което от 1911 г. насетне трябваше всяка година да увеличава таксите. Ръководството бе принудено да търси и „доброволната“ помощ на възпитаничките си. Те бяха призовавани да принасят своята лепта за модернизирането му. В зависимост от оказаната помощ получаваха т.нар. тухли за съграждането на бъдеща сграда на училището.

Характер на образованието, получавано в Самоков

За съжаление в многобройните, публикувани в мисионерските издания писма от Самоков, които засягат и училището, твърде малко се казва за същността на училищните дела. В съгласие с предначертанията си американците наблягаха най-вече върху големия според тях интерес към религията сред българите. По-

---

[80] *Величков, Ал. Цит. съч., 29–30.*

Учителки от колежа през 1908 г.

някога – твърде рядко – даваха оскъдни и непълни цифрови данни. За съдържанието на изучаваното в училището обикновено нямаше и дума.

В Роберт колеж на преден план винаги бе изтъкван светският характер на получаваното образование. В Самоков мисионерите не се стесняваха от прозелитския характер на своята дейност. Те не криеха факта, че

> *„училището е определено евангелистка институция и навсякъде религиозното образование и влияние имат огромно значение“.*

В отчетите си с гордост подчертаваха най-вече колко от възпитаниците им били станали „пастири“. Проблемът бе, че малобройната протестантска общност в страната не се нуждаеше от толкова много професионални свещенослужители, или по-скоро не можеше да поеме финансовите разходи, свързани с издръжката на семействата им. Всъщност у нас пътят на пастира в немалка степен бе път на лично призвание и необременено от мисъл за материални съображения поприще[81].

Подчертано религиозният характер на даваното образование не стряскаше много от родителите с по-ограничени възможности, които изпращаха децата си в колежа[82]. Важното за тях бе, че покрай недотам нужното им теологическо наследниците им получаваха и сравнително добро светско образование.

А дали то бе действително добро?

Като че самите мисионери страдаха от известни комплекси спрямо своята собствена квалификация като учители. Твърде рядко в отчетите си наблягаха върху високото качество на постиженията си в областта на общото образование. Предпочитаха да подчертават морално-етическите характеристики на преподаването си.

По-добре запомнено от двете училища, които създадоха в Самоков, бе девическото. Навярно защото за момчетата изборът както в областта на образованието, така и въобще в живота бе по-широк. За момичетата – по-ограничен. При това те идеха от по-малки селища, където и перспективите не бяха особено вдъхновяващи. Един списък от 1915–1916 г. ни дава обща представа за родните места на постъпилите в училището девойки[83].

Родно място на ученичките от девическото училище в Самоков 1915–1916 г.

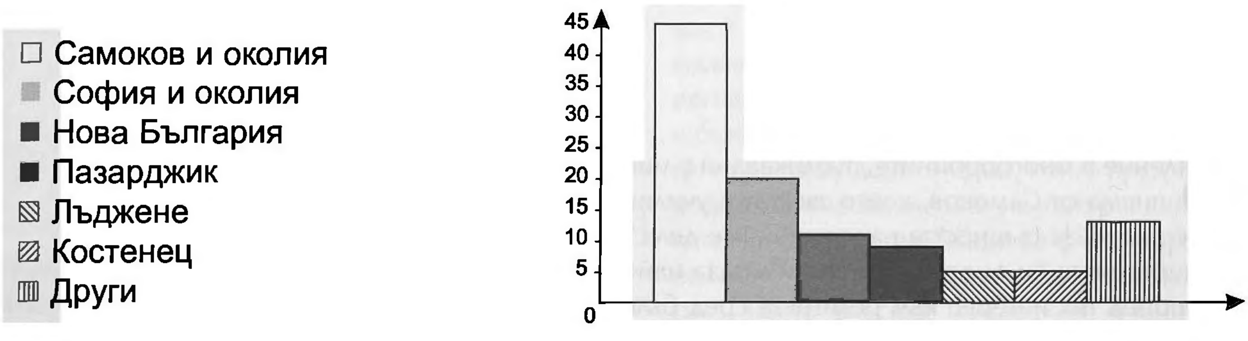

---

[81] Missionary Herald, Vol. 89, Jan. 1893, p. 13.

[82] Пак там, Vol. 84, June 1888, 258–259.

[83] *Проблеск, 1915, № 1. За съжаление е трудно да се изготви подобна таблица за предходните години, но картината от началото на века насетне не ще да е била много по-различна.*

Ученици и преподаватели пред колеж

Ученичките в Самоков идеха повече от по-малките градчета и селата в Югозападна България, където и нравите до по-късно запазваха своя патриархален оттенък. И дума не може да става за сравнително „по-разчупените“ нрави на големите градове като София, Пловдив или Варна[84].

Неслучайно Алеко протестираше в една от първите си печатни работи:

> *„И без това социалното положение на жената у нас*
> *е крайно печално: тя е обезличена, тя е доведена до степен*
> *на безгласна детепроизводителна машина, робиня в селата,*
> *робиня в градовете, кукла в по-висшите кръгове.*
> *Грешно е после всичко това да дадете в ръцете*
> *на грубия съпруг (...: учение не искам аз от жената,*
> *но по врата ѝ лой и мас по ребрата).“*[85]

Според обичайното право мъжът можеше и да бие, и да нагрубява жена си. Тази норма бе преминала и в законите, в които не се смяташе за голяма простъпка леката телесна повреда от бой. Стига, разбира се, пострадалата въобще да бе намерила у себе си кураж да се оплаче и да потърси справедливост.

Самоковското девическо училище в общи линии предлагаше на момичетата по-добро, макар и не много по-добро образование, отколкото тогавашното обществено мнение смяташе, че им е нужно. Прогимназията като правило бе връх на родителските амбиции в страната. На жената трябваха по-скоро умения,

> *„за да се подготвят питомките за тежкия си майчин кръст,*
> *а бедните девици да усвоят и занаят, за да си изкарват*
> *прехраната и да се предпазят от развала“*[86].

Вярно, че през 90-те години на века наченаха внимателни промени. В държавните девически гимназии започнаха да преподават готварство, но и гимнастика[87]. Преподавателите надаваха ухо към новите тенденции в женското образование. А те наред с другото изискваха доближаване до програмата за мъжките училища, но заедно с това и много повече часове по ръкоделие, музика и пение[88]. В специално ръководство по домакинство за девическите училища се посочваше, че жената била

---

[84] *Стоянова, В. Варненката – края на XIX–първата половина на XX век. – Известия на Народния музей, Варна, т.27/42, 1991. Варна, 1991, с. 143.*

[85] *Константинов, А. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1980, с. 37. Става дума за стихосбирка на Ст. Михайловски, издадена през 1889 г.*

[86] *Стоянова, В. Цит. съч., с. 145.*

[87] *Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография, с. 280.*

[88] *Училищен преглед, V, С., 1900, с. 188.*

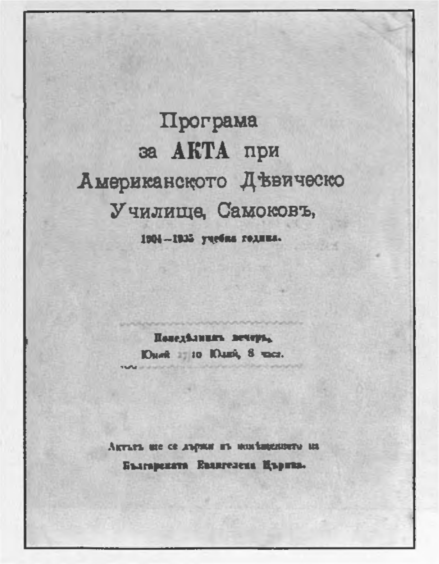

Програма
за **АКТА** при
Американското Дѣвическо
Училище, Самоковъ,
1904–1905 учебна година.

Понедѣлникъ вечерь,
Юний 27/10 Юлий, 8 часа.

Актътъ ще се държи въ помѣщението на
Българската Евангелска Църква.

„създадена за семейния живот, за домашното огнище,
та е неговата душа и украшение. Тук тя може да блещи
като некой драгоценен камък в пълната си слава."[89]

Но както се разбираше от писанията на автора, за да блещи по този начин, жената на първо място трябваше да се посвети на семейството си, да готви, да пере и т.н. С други думи, умението да правиш запръжка си оставаше важна предпоставки за семейното щастие.

Консервативни среди протестираха против постепенното навлизане на жената в обществения живот. Излизането на жената извън ограниченията на дома и набъркването ѝ в политическите боричкания я било направило „евтина и непочтена"[90]. С други думи, тя не трябваше да бъде въвличана в нищо ново, нищо извън традиционната сфера на задълженията ѝ.

Или както казваше галантният френски възпитаник, запазил в пълна мяра ориенталското си отношение към жената, Стоян Михайловски

„Кой дързостта би имал на мегдана,
Да викне: „И девойки депутатки
Защо да няма в нашите събранья
Туй се чете в брошури две десятки"[91].

Дори един д-р К. Кръстев, който иначе стоеше в челото на апробирането на западните идеи у нас, не криеше съмненията си във възможностите на жените. Според него интелектуалните способости на жените били много по-ниски от тези на мъжете и това личало особено ясно от занятията във Висшето училище, където студентките не можели да съперничат на мъжете.

На този фон Самоковското девическо училище изглеждаше едва ли не оазис на свободомислието. Вярно, че повечето преподавателки идеха от консервативна семейна среда, но самият факт, че бяха получили висше образование, че бяха прекосили океана в името на своята жизнена цел и изкарваха прехраната си сами, без да разчитат на съпрузи, вероятно бе извор на вдъхновение и пример за възпитаничките им. То правеше впечатление и с други нововъведения. На годишните изпити завършващите показваха уменията си не само в науките, които развиваха духа, но и в тези, които развиваха тялото – с други думи, участваха в гимнастически упражнения, които бяха новост за провинциалната публика[92]. Но за да не прекаляваме с венцехваленията, нека да посочим, че една от областите, в които бе логично двете училища да имат водеща роля – преподаването и изучаването на английски език – по мнение на съвременниците дълго време не бе на висота[93].

Казаното дотук съвсем не означава, че американките бяха радетели на революция в образованието. Ни най-малко. Никъде в своите инструкции, нито пък в своите действия те излизаха извън привичния за епохата модел. Сред учителките в Самоков феминистки като М. Патрик май нямаше. Атмосферата в малкото градче не спомагаше за появата им. Попрището, към което и тук

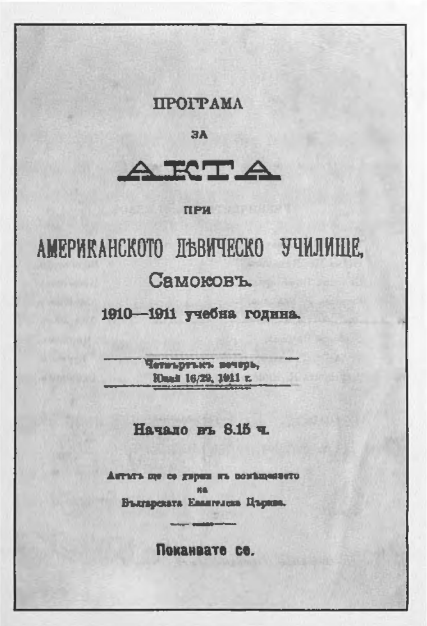

ПРОГРАМА
ЗА
АКТА
ПРИ
АМЕРИКАНСКОТО ДѢВИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ,
Самоковъ.
1910—1911 учебна година.

Четвъртъкъ вечерь,
Юний 16/29, 1911 г.

Начало въ 8.15 ч.

Актътъ ще се държи въ помѣщението
на
Българската Евангелска Църква.

Поканвате се.

---

[89] *Ръководство по домакинство за девическите училища. Състави Д. Апостолов. Пловдив, 1900.*

[90] *Статия във в. „Родолюбец" (II, 12 авг. 1898, 40–42). Цит. по: Даскалова, Кр. Феминизъм и равноправие в българския XX век (под печат).*

[91] *Михайловски, Ст. Нашите писачи и газетари. С., 1893, с. 24.*

[92] *Зорница, № 28, 13 юли 1885.*

[93] *Пак там, № 28, 10 юли 1893. През 1893 г. училищата бяха критикувани за това, че не дават добро знание по английски език. Четири години по-късно в „Родолюбец" констатираха, че в това отношение напредък вече има. Вж. Родолюбец, № 29, 1 юли 1897.*

бяха готвени ученичките, бе да бъдат стожер на семействата си. Интелектуалното им развитие бе важна, но второстепенна цел. Бъдещите домакини и майки трябваше посвоему да подпомагат прехраната на семействата си. Затова и тук бе толкова важно приучаването им към „домашна икономия“. Обучението във физически труд, на което американките наблягаха, имаше морален, но и практически характер. Чрез него ученичките бяха възпитавани в духа на идеята, че всички имат равни задължения. Независимо от това дали получаваха стипендия или не, те трябваше да влагат своя дял в работата около сградата на колежа и в пансиона, да почистват стаите, да се грижат за градината. Един от посетителите на училището (мъж, разбира се!) казваше с одобрение:

> *„А най-предпочитително за мене е, че тези ученички притежават доста висока нравственост. В домашен живот, в въспитавание на децата си и пр. тези госпожи доста добре изпълняват майчините си длъжности.“*[94]

Самите преподавателки опитваха да си отговорят на въпроса какво отличаваше тяхното училище от другите немалко вече на брой към края на века девически прогимназии и гимназии. Според тях те успявали да дадат на възпитаничките си наред със солидното образование умение да се живее безконфликтно в среда на съученички от различни слоеве на обществото; внушавали им любов към труда; поощрявали завидни душевни качества:

> *„жени с непоколебими нравствени принципи с непритворни религиозни чувства, толерантни и с висок идеализъм“.*

Възпитанието в пансиона особено преследвало и друга специфична цел:

> *„да подготви девиците за бъдещата им роля като домакини, съпруги и майки“*[95].

Това, което рядко се казваше в материалите за колежа, бе, че в него бе възпитаван и дух на дълбоко уважение към американските институции, внушавано бе чувство на гордост за принадлежност към американската култура, към американската образователна система. Учебниците по литература, които използваха особено в навечерието на Балканските войни, бяха американски, наблягащи върху примери от американската култура. В този момент равнището ѝ бе далеч от това на европейската, но това не стряскаше учебникарите.

Българските педагози, които с любопитство се вглеждаха в американските принципи на образование, подчертаваха, че всички учебни методи в Съединените щати поставят като най-висша задача на образованието

> *„образуване характер у учениците“.*

За американците тази задача изглеждаше по-важна от развитието на интелекта. Именно затова особено важен беше примерът на учителя, способността му да оказва лично въздействие, умението му да задълбочава възпитанието, получено вече в семейството. При все наблягането върху изграждането на харак-

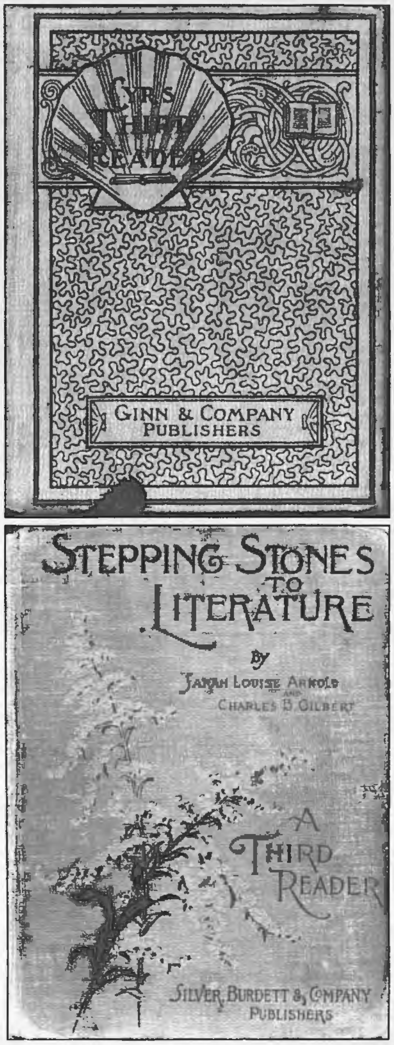
Cyr's Third Reader
Ginn & Company Publishers
Stepping Stones to Literature
By Sarah Louise Arnold and Charles B. Gilbert
A Third Reader
Silver, Burdett & Company Publishers

Възпитаниците на американското училище се радваха на рядката привилегия да учат по оригинални американски учебници. Дали бяха задължавани да ги купуват или по-бедните можеха да ги заемат от библиотеката не е ясно.

---

[94] *Зорница, № 20, 19 май 1890.*

[95] *Проблеск, 1915, № 1.*

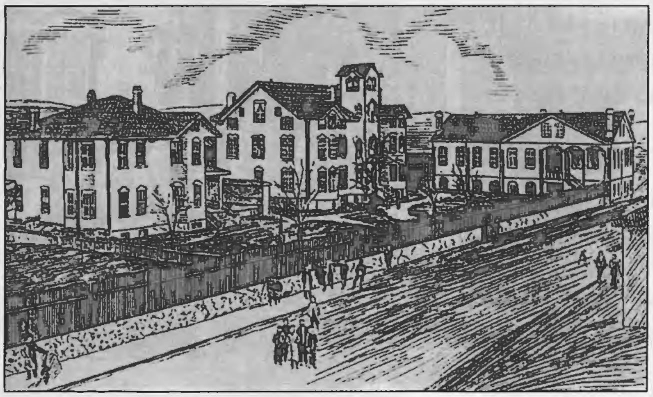

В началото на XX в. комплексът от учебни сгради в центъра на града бе една от забележителностите на Самоков. За съжаление почти нищо от построеното не е оцеляло до наши дни.

тера не бе забравяно и гражданското възпитание. Американските учители се стремели да изграждат пламенен патриотизъм у учащите и при разискването на принципите на държавно устройство по света не забравяли да подчертаят, че все пак това на САЩ било най-доброто[96].

Практическите резултати от изграждането на това високо самочувствие пролича в един прелюбопитен епизод от 1899 г. На гости на Георги Чакалов, учил години преди това в училището в Самоков, пристигна неговият стар съученик Илия Йовчев. Гостът бе въртял от София педалите на един велосипед, „стара направа“, тежащ към 20 кг. Домакинът имаше с какво да се изфука. Той притежаваше нов модел велосипед, „последна американска изработка“, който тежеше само 6 кг. Идеята на посетителя бе двамата да прекосят с велосипедите си планината и да посетят Рилския манастир. Напразно бащата Никола протестираше, че никой никога не бил правил подобно нещо. Отговорът на младежите бе:

> *„За нас, американски възпитаници като твоя син, няма нищо невъзможно! Никой досега не е ходил в Рилския манастир през планината, ние със сина ти ще установим рекорд.“*

Двамата цял ден пъхтяха и се обливаха с пот по стръмните каменливи пътеки. Най-нанагорно дойде на Йовчев, който повече мъкнеше на гърба си машината, отколкото да седи на нея. Като ги видял на Самоковската капия, вратарят – един възрастен монах – само се прекръстил и рекъл:

> *„Това не е било никога, откато свят светува...*
> *Но двама българи, американски възпитаници,*
> *направиха го за първи път.“*[97]

Образованието като цяло бе консервативно. Консервативни в политическо отношение вероятно бяха схващанията на повечето преподаватели, макар определени данни за това да липсват. Едва ли е случайно, че Георги Димитров бе уволнен от печатницата към колежа за социалистическите си убеждения. През пролетта на 1904 г. един от изтъкнатите възпитаници на училището Ст. Ватралски държа в Пловдив лекция на тема „Социализмът, неговите истини и неистини“. Според него в същината си учението било важно, защото щяло да ускори настъпването на царството Божие, но някои негови черти били опасни. С пророческа далновидност лекторът твърдеше, че в българския си вариант социализмът можел да помогне да

> *„се въдвори най-ужасната тирания*
> *и най-страшният милитаризъм“.*

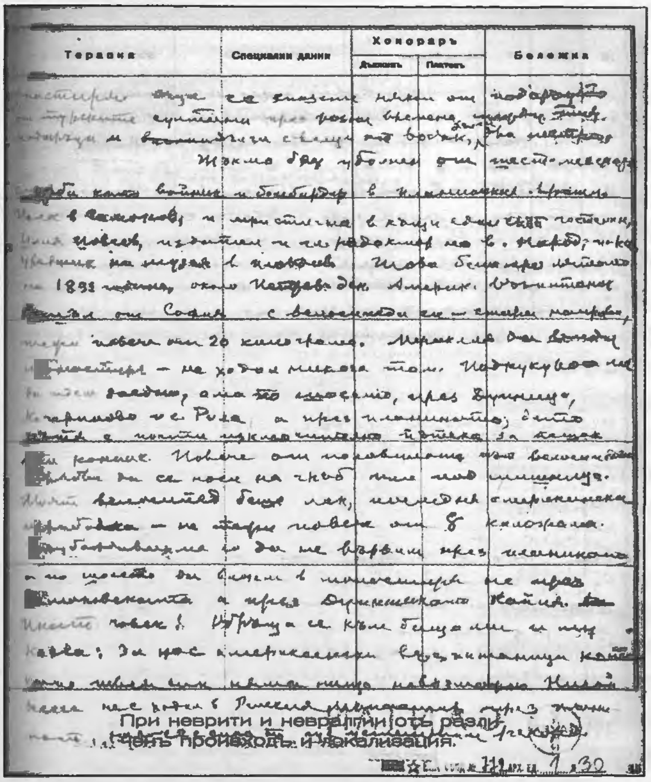

		Хонораръ		
Терапия	Специални данни	Дължимъ	Платенъ	Бележка

При неврити и невралгии (отъ различенъ произходъ и локализация.

---

[96] *Моралното възпитание в Съединените държави. – Училищен преглед, X, Неофициален дел. С., 1905, 483–485.*

[97] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 30–32.*

Това, което го плашеше най-много, бе нетолерантността на социалистите. Дори на беседата му те опитваха да го остракират, да заглушават думите му с тропания и викове, като според думите му

> *„с това нагледно и явно доказваха като каква свобода и какви права биха се въдворили в света, ако техните идеи и планове се въцареха"*[98].

Но подобни изяви си оставаха изолирани. В общи линии училището държеше да се показва неутрално към политическите борби, които вълнуваха държавата.

Самоковските училища и българската държава

Съвсем естествен бе стремежът на мисионерите да поддържат добри отношения с представителите на властта в държавата, в която резидираха. Те винаги участваха в тържествените посрещания на поредния монарх или на видни политици в града. И княз Александър, и княз Фердинанд, и Стефан Стамболов, и Константин Стоилов бяха получавали букети от ръцете на по-миловидни възпитанички на училището. В тези моменти камбаните на евангелистката църква и на училището звъняха в унисон с камбаните на православните църкви. При поредното посрещане на княз Фердинанд в града пред Американското научно-богословско заведение на платно, окръжено със зеленина, беше написано:

> *„Боже! Благослови наший Княз."*[99]

Въпреки старанията на американците да не привличат прекомерно внимание върху себе си, подозрителното обществено мнение не се колебаеше на моменти да им приписва както финансова нечистоплътност, така и зловещи кроежи

Атаките срещу училищата идеха нерегулярно, навремени затихваха, но никога не престанаха напълно. През 1890 г. анонимен самоковски дописник на софийски вестник сипеше обвинения против насоката на преподаването. Според него в ръководените от американци учебни заведения не били спазвани официалните празници и най-вече денят на св. св. Кирил и Методий. Той намекваше злокобно, че те съзнателно се криели от обществеността, която не можела да разбере какво всъщност се преподава в колежите; не поддържали връзка с държавните институции, които трябвало да упражняват контрол върху образованието; не приемали драговолно проверките на училищни инспектори.

Оправданията на ръководството на училището звучаха достоверно, макар и не във всички пунктове. Едва ли можем да се съмняваме в твърденията, че празникът на просветата се праз-

За съжаление е много трудно да се разбере какви пътища поемаха възпитаничките на колежа след събличането на белите униформи. Пръснати из цяла България, сменили фамилиите си след омъжването си, за историка е истинско предизвикателство да опита да открие зад нежната госпожица М. Николова например почтената госпожа Д. Кокошкова.

---

[98] *Зорница, № 16, 15 апр. 1904.*

[99] *Пак там, № 13, 20 авг. 1888.*

нувал още от самото начало. Както изглежда обаче, поне няколко години преподавателите действително не бяха обръщали особено внимание на официалната празнична система, пренебрегвайки чувствителността на младото и докачливо национално самолюбие. Те отхвърляха обвиненията в конспиративност. Посочваха, че всички сгради са строени с разрешението на държавата и общината; че всяка промяна в учебната програма задължително се одобрява от Министерството на просветата; че поддържали редовна кореспонденция със София и давали отговор на всички искания на просветните ръководители. Най-силният им коз бяха откритите за всички годишни изпити, на които присъстваха не само родителите на завършващите ученици и ученички, но и десетки други любопитни граждани[100].

Голямата клюка на 1894 г. идеше от американски източник. Или поне така твърдяха журналистите от в. „Правда“. Според тях някакъв нюйоркски вестник информирал надълго и нашироко читателите си за скандалите в средите на методистите. Спорове предизвиквали разходите, правени в България. Големите суми, плащани на мисионерите, за да преподават, отивали нахалост. Едва двайсетина българи били прегърнали протестантството. Не бил по-добър резултатът и от издавания в самоковското училище вестник*, който бил раздаван даром на стотинадвеста души[101]. Кореспондентът не правеше съществена разлика между методисти и другите деноминации, но критиката жилеше всички американци, резидиращи в града.

Десет години по-късно в пресата наново имаше остра атака срещу частните училища в страната. Дотолкова, доколкото авторът бе по-сетнешният историк на Самоков Хр. Семерджиев, естествено е да предположим, че за основа на наблюденията му служеха училищата в родния му град. Според него сериозни били проблемите с недобрата подготовка на учителите.

> *„Учителският персонал се подбира в по-голямата си част от самите техни възпитаници, затова в много техни училища той стои по-доле, отколкото учителският персонал в нашите класни училища, където вече мнозина са завършили висше училище.“*

Недостатъчно добрите учители, разбира се, не успявали да дадат качествена подготовка на възпитаниците си:

> *„От тия училища излизат хора с несолидни познания, а с куп схоластични доказателства.“*

И той смяташе, че Министерството на просветата е загърбило проблемите и крайно рядко изпраща добри инспектори да ги ревизират. Все пак Семерджиев правеше изричната уговорка, че думите му съвсем не се отнасяли до Роберт колеж в Цариград[102]. Или както казва народът: „Думам ти, дъще, сещай се снахо.“

Още десет години по-късно, този път в „Църковен вестник“, наново атакуваха остро амери-

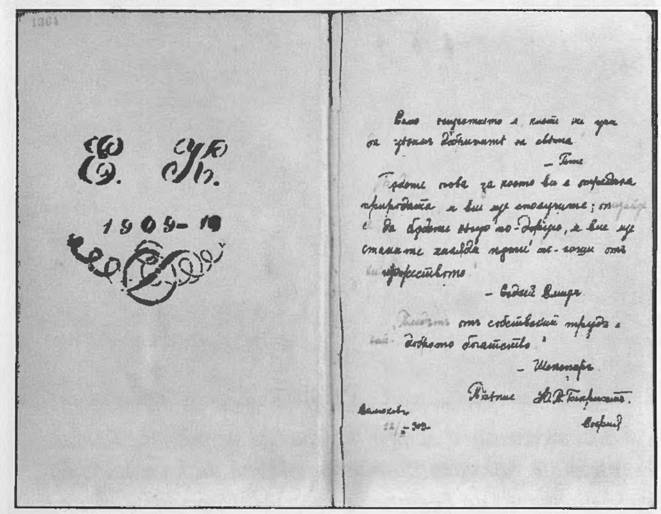

„Ликът ми скромен имай го за спомен.“ „Лексиконът“, ако използваме съвременната терминология, бе много популярен сред момичетата. В него се редуваха стихотворения, мъдри мисли, пожелания и съкровени помисли.

---

[100] *Пак там, № 40, 10 юни 1890.*

* *Вероятно става въпрос за „Missionary News From Bulgaria“.*

[101] *Правда, № 11, 12 март 1894.*

[102] *Семерджиев, Хр. Частните училища в България. – Задружен труд (София), III, 1904, № 11–12, 973–976.*

канските учебни заведения. Обвиняваха ги, че в тях не се обръщало достатъчно внимание на патриотичното възпитание. В отговор засегнатите цитираха позива на директора на американската мъжка гимназия към завършилите предната година, който бе издържан в сладникаво-патриотичен стил:

> *„Младежи, сега, като излизате в попрището на живота, помнете всекога, че вие сте българи; нека българските поточета са по-бистри за вас; нека българските цветя са по-благоуханни за вас; нека българската птичка по-сладкопойно пее за вас; нека всичко българско е по-красиво и по-привлекателно за вас.“*[103]

От проблеми, възникващи при контактите им с българските им съграждани, мисионерите не можаха да се отърват до края на престоя си в града. Въздишка на облекчение личеше в писмото на Хаскел до д-р Константин Стоилов, в което споделяше, че тази година за разлика от предходната обстановката била много по-спокойна[104].

Все пак не липсваха и спокойни моменти. В началото на XX в. учителите от колежа започнаха да държат редовни публични сказки, на които канеха съгражданите си. Така например С. Момчилов говори за „Маккинли, типичния американец“ и за „Американската индустрия, сравнена с нашата“; Д. Фурнаджиев излагаше своите виждания за това „Какво е направило християнството за света“. Беседи изнасяха най-вече българите. Единствен от американците преподаватели Р. Томпсън изнесе лекция на тема „Безжично телеграфиране“[105].

Въпреки че номинално самоковските училища се подчиняваха на изискванията на българската образователна система, връзката не бе тясна и на моменти доста напрегната[106]. Училищата дълго не можеха да намерят мястото си в България. Документацията на Министерството на народното просвещение създава впечатление, че и българските институции не проявяваха прекомерен интерес към тях.

Рязко се активизираха контактите с официалните власти едва в навечерието на Балканските войни. В късната есен на 1911 г. в Самоков пристигна висок гост – помощник-държавният секретар на Съединените щати Хантингтън Уилсън (Huntington Wilson), който обикаляше Европа. В София американският дипломат се бе срещнал и с царя, и с Ив. Е. Гешов. Министър-председателят му отпусна собствения си автомобил, за да отиде в Самоков, придружен от американския представител в Букурещ, от втория секретар на посолството в Цариград и от д-р А. Кермекчиев, американски консул в София. Посещението бе продиктувано от любопитството му да види с очите си

> *„най-голямата американска образователна институция извън границите на Турция“.*

В разговор с него, окуражени от посещението на толкова висок гост, преподавателите из-

Дори само броят на учениците говореше ясно, че дипломатическите представители на северноамериканската република трябваше да не изпускат от поглед училищата в Самоков. Нямаше американски пълномощен министър в София, който да не бе намерил сгода да посети крайрилския градец, да не бе разведен от директора из училищните сгради и да не бе завършил деня с приятна екскурзия до Чамкория.

---

[103] *Проблеск, 1915, № 1.*

[104] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1176, 1–2, 13/1 ян. 1896.*

[105] *Зорница, № 50, 12 сеп. 1904.*

[106] *ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1176, 1–2, 13/1 ян. 1986.*

гледжа го помолиха да окаже съдействието си за легализирането на двете училища[107].

Този разговор стана тласък за редица усилия на официално ниво, които ангажираха вниманието на ръководството през следващите няколко години. Само месец по-късно, вероятно подбутнат от представителите си в България, Американският съвет на мисиите изпрати официално писмо до държавния секретар на Съединените щати. Оплака се, че министърът на просветата им отказал да ги легализира, тъй като не отговаряли на изискванията на новия закон. С това пред възпитаниците и възпитаничките на колежа били поставени много трудности. Те не можели да постъпват в университета или дори в нормални училища, много пътища в професионалната им кариера били закрити за тях. Според съвета проявеното към американците отношение било тенденциозно, тъй като и френското училище в Пловдив, и немското търговско училище в Русе, които като качество на обучението стоели на доста по-ниско ниво, получили легализация[108].

Дотук добре, но се оказа, че мисионерите си спестяват част от истината и то тази част, която не им изглеждаше да е от особена полза за каузата им.

Във Вашингтон проявиха необичайно бърза реакция и наредиха на американското шарже д'афер в Букурещ, който отговаряше и за България, да проучи въпроса и

> *„ако фактите са такива, каквито претендират да бъдат, направете усилие да преодолеете дискриминацията и да осигурите на американската институция същите права"*[109].

Дипломатът не бе напълно склонен да подкрепи безрезервно исканията на мисионерите и не бе убеден, че „фактите са такива, каквито претендират да бъдат". Той вече бе получил няколко писма от сънародниците си, срещал се бе с тях лично и бе посетил Министерството на външните работи и изповеданията в София. Българските му колеги настояваха, че дискриминация нямало. Ограниченията се налагали от броя на протестантските мисии в страната. Хора, които се теготяха в брачните си окови, бяха подусетили, че най-лесно и най-изгодно можеха да получат развод, ако се обявяха за протестанти. Само че в такъв случай ощетена оставаше другата страна в развода. Най-просто според българските дипломати било да се въведе граждански брак, но съпротивата на православната църква не можело да бъде преодоляна.

На дипломата обясненията изглеждаха правдоподобни. Той се съмняваше, че към американците е проявена преднамерена дискриминация. Още повече, въпреки настояванията му, мисионерите в разменената между тях кореспонденция заобикаляли същината на въпроса за качеството на обучението в училищата им. Та според него въпросът май не бе придобил такава острота. Пък и допълнителните му сведения говореха ясно, че германското училище не е получило още подобно признание, нито пък френс-

---

[107] *ЦДИА, кмф, 19/630/5.*

[108] *Пак там. За действителното състояние на немските училища и проблемите пред тяхната легализация вж. Бояджиева, Е. Немските училища в България (1919–1932). Организация, задачи, дейност. Из историята на българската наука, просвета и култура през XIX и XX в. – ИИИ, 29, 1986.*

[109] *ЦДИА, кмф, 19/630/5.*

Възпитавани да бъдат добри майки, къщовници, на чиито плещи щеше да легне грижата за немалки семейства, абитурентките от американското девическо училище ни изглеждат по-възрастни, отколкото връстничките им днес. На снимката: Надежда Гойнарева, по баща Терзиева, Вера Вацулек, по баща Терзиева, Люба Смрикарова, по мъж Йончева, Надежда Гуланова, Олга Малчева, Райна Минкова и Юрданка Колчагова

кото, макар и то да имало по-големи шансове поради по-големия брой католици в страната, а и религията на самия владетел[110].

Съмненията на Роналд Харви (Ronald Harvey) май не бяха безоснователни. Макар той да бе дошъл специално в София, за да се занимае с въпроса и да окаже необходимата подкрепа, мисионерите биха отбой. Беърд дойде да разговаря с него, но разговорът беше от естество, което не можеше да подбуди активност. Мисионерът изказа твърдото си убеждение, че училището им било по-добро от другите чужди училища в страната. На фона на увереността му странно изглеждаше нежеланието въпросът за официалното му признаване да бъде поставен официално пред българските власти. Като съшито с бели конци изглеждаше обяснението, че директорът Острандер бил в Съединените щати и било по-добре да бъде изчакан. Документацията не ни показва Острандер в такава тиранична светлина, та подчинените му да се боят от него. На фона на нееднократните настоявания до момента този стремеж да бъде убита скоростта на постъпките правеше любопитно впечатление. Причината стана що-годе ясна в по-нататъшния ход на разговора. Оказа се, че ръководството на училището съзнавало, че не е в състояние да задоволи напълно изискванията на българския закон. Най-големи трудности създавал въпросът за образованието на преподавателите. Щяло да се наложи първо да се направят промени в състава. Българите не можели да приемат, че бакалавърската титла на добър и известен американски колеж била по-висока от бакалавърската степен, получена след завършването на гимназия или лицей в Европа. От друга страна, на представителя в Букурещ изглеждаше естествено една суверенна власт да има правото да прави проверка, преди да признава правата на издаваните от американски учебни заведения дипломи – становище, което едва ли го правеше популярен в самоковската колегия.

Американският дипломат бе поискал от Самоков да му изпратят пълно описание на учебния процес в училището, на използваната методика, нивото на преподаване в сравнение с българските училища, но отговор на въпросите дълго не получи. Съвсем изненадващо вместо това получи списък на признатите от българите католически училища, в които влизаха и училищата извън границите на княжеството[111].

При тези трудности при установяване на реална комуникация разбираемо е струящото недоверие във фразите, които подбираше дипломатът, за да осведомява висшестоящите си. Като че нито качествата на училището, нито подготовката на преподавателите в него му вдъхваха особено доверие[112].

Независимо от началните трудности през 1912–1915 г. започна да тече официалният процес на признаване на американските училища. За по-бързото му завършване попречиха войните.

---

[110] *Не е ясно за кое точно германско училище ставаше въпрос. Това в Русе бе признато на 18 февруари 1909 г. за Средно търговско училище със заповед № 5257 на МНП. Вж. Чакъров, Н. Цит. съч., с. 14. Всъщност училището точно беше признато, когато започнаха трудности и стоеше на ръба на закриването.*

[111] *ЦДИА, кмф, 19/630/5; кмф, 19, 461/1, от Букурещ.*

[112] *Пак там.*

Първо бе признато девическото училище. През юли 1914 г. Министерството на народното просвещение му даде правата на девическа гимназия, макар и при известни условия. Сред тях беше изискването преподаването на основните предмети да се води на български език; програмата да се уеднакви с тези на българските народни училища; управлението на училището да се води от наредбите и правилниците на народните училища; на ученичките от източноправославно вероизповедание да се преподава отделно Закон божи. Ученичките редовно трябваше да бъдат водени и на православно богослужение[113] .

В изпълнение на тези изисквания г-жа Кулева, учителка по френски и руски език, бе назначена веднага да води Закон божи. За първи път през тази година в училището имаше осем пълни класа, а през юни осем абитуриентки положиха изпита[114].

Година по-късно бе признат и мъжкият колеж[115].

Признанието бе съпроводено и от няколко куртоазни фрази. В официалното удостоверение се казваше:

> *„Министерството на народното просвещение*
> *на Царство България удостоверява, че американските –*
> *мъжка и девическа гимназии в Самоков (България), основани*
> *отпреди повече от петдесет години и функциониращи и до*
> *днес, със своята просветна и възпитателна дейност са били*
> *през цялото свое съществуване центрове*
> *на духовна култура и напредък.*
> *Българският народ е гледал винаги с особно уважение*
> *и почит към тия училища, които още от епохата на тъмното*
> *робство и до днес с особно постоянство и ревност*
> *изпълняват своето предназначение – просветата*
> *и възпитанието на младежта."*[116]

Имаше някаква ирония в това, че признанието дойде точно в момента, когато училищата в Самоков бяха стигнали своя разцвет, но се готвеха да напуснат гнездото си.

В продължение на четирите десетилетия съществуване през девическото училище бяха минали общо към 800 ученички и 51 преподаватели и преподавателки. Само 12 от тях бяха американци – останалите – българи. Госпожица Молтби нема късмета да дочака увенчаването на дългогодишните си усилия. Директорка на училището в този важен момент бе Инес Абът, заела поста през 1911 г.[117]

През 1914 г. в осемте класа на гимназията бяха обучавани общо 103 ученички. Най-много – по 17 – имаше в четвърти и пети клас. В другите бяха обикновено по 6 до 10. Резултатите при годишните изпити (на които между другото беше присъствал проф. Александър Теодоров-Балан) поне според ръководството бяха съпоставими с тези в българските училища. От 87-те редовни ученички 55 минаваха направо в по-горен клас, 16 трябваше да държат поправителен изпит, а 16 трябваше да повтарят класа. Съпоставими може и да бяха, но в никакъв случай не бяха по-добри[118].

Към училището беше развита и детска градина. Материалната база бе несравнимо по-добра от тази при основаването му. Сега училището се гордееше с три органа и три пиана.

---

[113] *Захариев, А. Американският колеж – София. – Рилски шепот, 1937, № 7, с. 2.*

[114] *НБИВ БИА, ф. 103k, оп. 1, а.е. 16; Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, 193.*

[115] *Захариев, Цит. съч.*

[116] *Фурнаджиев, Д. Българската евангелска църква. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929, с. 359.*

[117] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, л. 1890–193.*

[118] *За сравнение тогава в немското училище в Русе се обучаваха 67 ученици, от които 44 българи. Вж. Чакъров, Н. Цит. съч., с. 80.*

Мнозинството от преподавателите от години бяха българи – просто нямаше достатъчно жертвоготовни американци, за да задоволят нуждите. През 1915 г. 18 бяха българи и само трима американци. Насоката на подбора си личеше по-скоро в едно друго отношение. Повечето бяха протестанти. Училището бе създало своите собствени кадри така, както бе отбелязал и Семерджиев. В навечерието на Първата световна война половината от учителите го бяха завършили. Десет от преподавателите имаха висше, а двама полувисше образование. Четиринадесет бяха учили извън България. Всички бяха одобрени за преподаватели от Министерството на народното просвещение.

Груповата снимка беше традиция в края на учебната година.

Годините на Първата световна война, макар и трудни, не нарушиха съществено ритъма на учебния живот в двете училища. Поне не повече, отколкото в българските гимназии. Новодошлият американски генерален консул Доминик Мърфи бе останал с великолепни впечатления за цялата учебна система в страната, като съвсем скромно приписваше и на сънародниците си определени заслуги за това положение.

В докладите му редовно бе обръщано внимание на положението на училищата. През пролетта на 1918 г., когато в страната върлуваше продоволствена криза, той съвсем трезво преценяваше, че положението не било толкова лошо, колкото би било логично да се очаква. Бройката на ученичките в девическото училище през цялата война се колебаела около 130. Веднъж на три месеца получавали храна от София. Вярно, че продуктите не били особено разнообразни, но имало достатъчно ориз, фасул и брашно. Захарта не достигала. Отношението на властите към американските училища не се различавало от отношението им към чисто българските образователни институции и дори положението на американските училища било относително по-добро в сравнение с много други (дали се бе сетил, че все пак повечето от учениците в Самоков си плащаха за удоволствието да са с американско образование). Много по-трудно било положението с платовете, с чаршафите, с хасето и памучните платове. Дори когато след много търчане администрацията успявала да ги намери в някои складове, било трудно да бъдат закупени поради бюрокрацията, през която трябвало да се мине, за да се получи разрешение. Ученичките в училище винаги трябвало да носят униформи от зелен плат, но тази година се принудили да отстъпят от този принцип. Много било трудно положението с вълнените платове, с бельото и т.н. Лошо било и положението с обувките. Известно време газта и керосинът били на практика изчезнали от пазара, но след военното поражение на Румъния се появили наново. За това Мърфи винеше най-вече германците, които изнасяли много храни[119].

---

[119] *ЦДИА, кмф 19, 688/15, 14 май 1918.*

„Новаторството“ на американското училище

В една от историите на българското образование се споменава, че в началото на 80-те години на XIX в. американската педагогика и американската педагогическа мисъл били доста популярни в Източна Румелия. Българи, учещи в САЩ, изпращали преведени от тях статии по проблемите на образованието, които след това били публикувани в тогавашния тракийски печат[120].

И така да е, не с това ще остане Американският колеж в Самоков в историята на българското образование. Една от големите му заслуги бе, че беше едно от училищата, които първи и най-последователно въведоха принципите на професионалната подготовка в обикновеното българско училище.

През 1873 г. Димитър Шишманов направи опит да открие в Свищов търговско училище – идея, революционна за времето си, която нема щастливо бъдеще. Само година продължи животът ѝ.

През 1879 г., едва ли не веднага след Освобождението, край Русе бе открито първото земеделско училище, последвано от подобно в Садово, Източна Румелия.

Четири години по-късно в тогавашното село Княжево край София започна да действа т.нар. Учебна занаятчийница. Тя имаше за задача да подготвя дърводелци и железари. По-късно се превърна в училище от технически тип и просъществува дълги години, макар и под различни имена и нерядко жертва на различни, не винаги удачни реорганизации[121].

Във всички тези училища на първо място стоеше професионалната подготовка. Общото образование стоеше на заден план. Американските училища не бяха от този тип. В тях философията на преподаване беше различна. От самото начало трудовото, а и професионалното обучение бяха залегнали като основен педагогически принцип и за момичетата, но най-вече за момчетата. При това според американското разбиране обучението трябваше не само да учи на труд и постоянство, но и да дава полезни знания и умения в области, в които възпитаниците можеха сами да изкарват прехраната си. Разбира се, тази насока имаше и други причини. Един от наблюдателите на училищата откровено отбелязваше, че при „прост и неразвит народ като българите“ трудовото образование щяло да им помогне не само да заживеят по-добре, но и щяло да поощри разпространяването на Евангелието[122].

При момичетата заниманията бяха повече или по-малко традиционни. От жената не се очакваше да поеме пътя на самостоятелната професионална кариера, та затова уменията ѝ бяха насочвани по-скоро към подготовката ѝ да стане опора на семейното огнище. В това също имаше здрав финансов смисъл. Колкото по-голяма част от облеклото на семейството се приготвяше или поправяше вкъщи, толкова по-малки

Фотографите в Самоков винаги очакваха с нетърпение края на учебната година.

---

[120] *Негенцов, Хр., Ив. Ванев. Цит. съч., с. 110.*

[121] *Чернев, М., Й. Петков, М. Русинов, М. Стаменов. Професионалното и техническото образование в България. С., 1963, 10–17.*

[122] *Missionary Herald, Vol. 84, Feb. 1888, 53–54.*

щяха да са разходите за закупуване на стоки от пазара. Ученичките шиеха дрехи, плетяха, извезваха шевици, правеха дори обувки. Всяка година на годишните изпити имаше и изложба от най-добрите образци на уменията на възпитаничките, предлагани за продан на любопитни клиенти[123].

По-интересни бяха поприщата, предвидени за момчетата. На първо място стояха дърводелските умения. Един от посетителите се възхищаваше на изложените на годишната изложба столове, направени от учениците,

> *„на които видът и красотата се равнеше с европейските".*

Енергия за работилницата бе осигурявана от водното колело, построено в двора. Проектът бе замислен и изпълнен от Хенри Хаус. Интересно е, че за замисъла си не се бе вгледал в българските самокови, а бе почерпил знанията си за конструкцията от една статия за водни турбини в „Британска енциклопедия"[124].

На дърводелство обаче младежи бяха обучавани на различни места в страната. А и в самото американско училище за класовете по дърводелство винаги оставаха незаети, свободни места[125]. Това, с което се отличаваше Самоков, бе печатницата. През 1884 г. мисията реши да издава веднъж месечно в двеста броя малко вестниче на осем страници, наречено „Missionary News from Bulgaria"[126]. Печатането му по разбиранията на преподавателите щеше да е удобен повод да се въведат някои от учениците в тайните на печатарското изкуство. Някъде към средата на 80-те години мисионерите внесоха в България нова печатарска машина, по думите на Чакалов

> *„последна дума на тоя род машини в Америка".*

По принцип тя беше предназначена за печатане на търговски афиши и хвърчащи листове, най-вече рекламни, но се оказа, че възможностите ѝ изпреварваха нуждите на българското общество, та се наложи на нея да се печатат и брошури, и религиозни памфлети, та дори и цели книги. В началото техниката бе разположена в две стаи от жилището на един от мисионерите – в едната бе самата машина, в другата – касата с буквите. Пак на същата машина Мейбъл Слиипър, съпругата на мисионера Слиипър, започна да издава със свои и средства на свои приятели и съученици в САЩ списанието „Детеводител"[127].

През 1903 г. в печатницата постъпи като словослагател Георги Димитров – епизод от живота му, който бе предаван доста сдъвкано в официалните му биографии. В тях непрестанно се подчертаваше, че бил започнал трудовия си път като печатар, но само мимоходом се споменаваше къде точно. Вероятно бе намерил работата си със застъпничеството на сестра си Магдалена Барьмова, която бе учителка в колежа (преподаваше ръкоделие). Пет години по-късно предприятието бе придобило сериозни за българските мащаби размери. В него работеха вече 18 редовни, 19 спомагателни работници и двама надзиратели. Колко от тях бяха ученици, които си докарваха допълнителни приходи, не е ясно. Вероятно немалко. А и тези, които бяха отделили време и усилия, за да се трудят в нея, като правило запазиха добри спомени до края на живота си. До 1908 г. мисионерите отпечатаха в Самоков общо над 50 хил. екземпляра от различни брошури[128].

---

[123] *Зорница, № 27, 7 юли 1884.*

[124] *House, S. A. Цит. съч., 100–101.*

[125] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 36.*

[126] *Пак там, л. 37.*

[127] *Пак там, л. 38, 130; Архив на евангелската църква в Банско. Материали за историята на евангелската църква в България, л. 10.*

Печатницата бе най-голямото предприятие от този тип в района. Към услугите ѝ нерядко прибягваха и православните. От Освобождението до Балканските войни в Самоков излизаха следните протестантски вестници и списания: „Детоводител" (1886–1895); „Домашен приятел" (1899–1900); „Неделни уроци"; „Зорница–детоводител" (1896–1901); „Християнски другар" (1901) – вестниче на ученическото дружество „Развитие"; „Жило" (Остен) (1902–1924); „Ученически лист" (1909); „Проблеск" (1911–1915). Парадокс е, но месечното списание „Православен проповедник" (1893–1907), което се бореше в защита на православието и против протестантството въобще, също бе печатано в евангелистката печатница. Или мисионерите бяха застъпници на стародавния принцип на император Веспасиан. Общо от 21 периодични издания, излизали в града до 1918 г., 9 бяха дело на протестантите[129].

Администрацията отчиташе трезво характера на българската икономика. В помощното стопанство към института бе провеждан редовен ежеседмичен курс по съвременно земеделие и овощарство. Целта бе за слушатели наред с учениците да бъдат привличани и самоковци. Печалбата от продажбата на продуктите на ученическия труд влизаше в училищната каса[130]. Всъщност едва ли някой от мисионерите бе запознат дотолкова добре с принципите на агрономството (сведения някой от тях да е завършил тази наука няма). По-скоро се водеха от общи популярни ръководства по агротехника. Но и това бе прогрес в селища, затънали в рутинна атмосфера, в която на всяко нововъведение гледаха с презрение.

Предлаганият тип образование бе високо или по-скоро високомерно оценяван от англичани и американци, които минаваха през града. Един от тях напълно споделяше възгледите на директора на колежа, че било опасно на българите да се дава прекалено високо образование или пък „съвременни идеи". Следователно професионалната насока на образованието най-добре отговаряла на нуждите на младите българи[131].

Училищен живот

Периодът след Освобождението бе време на самоорганизация във всички български училища. Навсякъде из страната учениците представяха самодейни пиеси, правеха вечеринки, пееха песни – къде хорово, къде солово; организираха мандолинни оркестри, юнашки и туристически дружества, свиреха на пиано или цигулка.

---

[128] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, л., 185.*

[129] *Пак там, инв. оп. 21, а.е. 1, л. 1–5.*

[130] *Величков, Ал. Цит. съч., с. 27.*

[131] *Fraser, J. Pictures From the Balkans. Cassell and Co. London, 1906, p. 69.*

Не правеха изключение и двете американски училища. През ноември 1883 г. учениците от мъжкото училище създадоха свое дружество, наречено не особено оригинално „Развитие“. Според устава му то трябваше да

> *„преследва всестранното умствено развитие на членовете си“.*

В топли дни учениците излизаха през междучасието в неголемия двор на колежа.

То има дълг живот и прояви завидна активност от днешна гледна точка. Членовете му подготвяха музикални забави, декламации, издаваха ръкописни и печатни, главно хумористични вестници. През 1902 г. представиха на публиката своята трактовка на „Хамлет“ на У. Шекспир[132]. В редовете на това дружество се подготвяха за обществена активност небезизвестни в обществения и професионалния живот на България по-сетне дейци като Стоян Ватралски и Иван Панайотов.

Съществуваше и отделно литературно дружество „Напредък“. Вероятно между членовете и активността на двете дружества имаше преливане[133].

Приходите отиваха за общополезни цели – закупуване на книги за библиотеката, направа на костюми за театралния състав.

Отделно бе създадено и младежко християнско дружество, което следваше да

> *„работи за телесното и духовно развитие чрез сказки, лекции“*[134].

Наред с тези обичайни и за българските училища сдружавания имаше и някои, които звучаха странно за нравите в страната. На първо място имаше неделно училище, чиято главна задача бе да изучава Библията. Донякъде крееше организацията на бойскаутите, но имаше и ученически спортен клуб и съвсем екзотичното дърварско дружество за рязане на дърва.

Още през 1882 г. бе основан църковен хор. Особено успешна бе дейността му през 1882–1887 г., когато се подготвяше под ръководството на мисионера Шлепер. В началото на XX в. госпожица Бърд застана начело на хора и запази поста си петнайсетина години. През 1906 г. бе основано и певческото дружество „Рилски звук“; имаше и струнен, и мандолинен оркестър[135].

Любителите на сериозна музика в колежа пееха в хорове и свиреха в оркестри.

На базата на тази активност постепенно се разшириха контактите с гражданството. Човек е склонен да мисли, че съображенията за привличане на по-многобройна плащаща публика също ще да са изиграли известна роля. Изглежда, че в годините непосредствено след Освобождението и администрацията на американските, и тази на българските училища не бе поощрявала запознанствата между учениците. Като че някаква кастова гордост ги възпираше да си протегнат ръка. Предпазливи стъпки в това отношение наченаха едва в началото на XX в. Те се изразяваха наново най-вече, както бе присъщо и на възрастта, в организиране на музикално-литературни вечеринки, концерти на мандолини и китари, рецитации и, разбира се, танци, танци, танци под строгото око на възпитателите[136].

---

[132] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, л. 188.*

[133] *Зорница, № 27, 8 юли 1895.*

[134] *Рилски шепот, I, 1921, № 1, с. 9.*

[135] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, л. 187; Проблеск, 1912, № 1.*

Американците дотолкова придобиха самочувствие, че в началото на лятото на 1911 г. за първи път проведоха открита седмица на завършилите и девическото, и мъжкото училище[137]. С други думи, в миналото отминаваше тенденцията за самоизолиране от околните, която най-вече предизвикваше недоверието и подозрението на съгражданите им.

На почит бе обществената дейност, диктувана от християнското разбиране за работа в обществото. През 1896 г. към девическото училище бе създадено дружеството „Християнско старание“. То отпускаше помощи на сираци, членовете му посещаваха и подпомагаха бедни и болни. Няма сведения учениците в Американския колеж да са участвали в обичайното сурвакане, но през коледните празници хоров състав обикаляше домовете и събираше средства за бедните. „Християнско старание“ организираше и вечеринки, а на Коледа правеше специално празненство за бедни деца. По-късно то бе преименувано на Младежко християнско дружество и възприе принципите на Международната младежка християнска асоциация[138].

Самоковци запомниха с добро и училищната пожарна команда. В началото на XX в. в града нямаше пожарникари. Всъщност почти никъде в градове с такива размери общината не бе съумяла да намери пари, за да назначи пожарникар на заплата. Когато бедата настъпеше, наред с всички околни в гасенето помагаха полицаите и войниците (стига да имаше гарнизон). В мъжкото училище обаче (да не забравяме, че сградата му беше от дърво) бе изградена пожарна команда, добре снабдена с всички характерни за времето такъми на занаята – стълби, ръчни толумби, въжета, спасителни мрежи и т.н. През 1906–1907 г. камбаните на училището на няколко пъти удряха тревога. Въпреки усилията на учениците през пролетта на 1906 г. изгоря зданието на Земеделската банка, но пък бяха спасени долепените до нея жилищни сгради. На следващата пролет избухна пожар в текстилната фабрика. Самоотвержеността на доброволните пожарникари съумя да предотврати нанасянето на големи щети. Акционерите в предприятието им изпратиха благодарствено писмо и сто лева, които бяха използвани за закупуване на нови пожарникарски съоръжения[139].

В този кръг усилия се вписва и създаването на едно от първите в България училища за милосърдни сестри към дружеството на Червения кръст. Идеята като че бе дадена от царица Елеонора, която бе особено активна в полето на благотворителността. Планове за училището бяха обмисляни около 1910 г., но за материализирането им попречиха Балканските войни. Конфликтът,

ОРГАНЪ
НА

ПРОБЛѢСКЪ

АМЕРИКАНСКОТО
ДѢВИЧЕСКО
УЧИЛИЩЕ,
САМОКОВЪ.

Евангелско-
Училищна
Печатница,
Самоковъ.
1912.

В издаваното от самите тях списание „Проблеск“ много от учениците за първи път имаха удоволствието да видят името си напечатано.

---

[136] *Зорница, № 8, 23 февр. 1906.*

[137] *Проблеск, 1, 1912, № 2.*

[138] *Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1, 186–187; Рилски шепот, I, 1921, № 1, с. 9.*

[139] *Зорница, № 17, 27 апр. 1906; № 18, 29 март 1907; Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. I, 186.*

от друга страна, показа ясно необходимоста от по-добре обучен нисш медицински персонал. Наново идеята се придвижваше мудно. Трябваше да избухне новата война – Първата световна, за да стане ясно, че е необходимо да се поразмърдаме. През пролетта на 1915 г. в Самоков пристигна милосърдната сестра Хельн Хей (Helen Scott Hay). В началото на войната тя бе управителка на благотворителния параход, който американският Червен кръст изпрати в Европа. След пристигането си сестрите се отправиха към различни държави и в двете воюващи групировки – Франция, Англия, Германия. Самата Хей прекара няколко месеца като управителка на военна болница в Киев. В Самоков учеше български език, за да открие през септември 1915 г. училище за милосърдни сестри в София под покровителството на царица Елеонора. Тъкмо навреме, както се оказа. Месец по-късно и България влезе във войната. За първия курс бяха записани 8 кандидатки, владеещи английски език[140].

Самоковските училища в новата история на образованието ни

„У гората вуци, у селото айдуци"
Ас. Христофоров. „Вуцидей"

Американските училища правеха силно впечатление на всички чужденци, които, пътувайки из България, си бяха дали труда да минат и през Самоков. Само че похвалите, които не пестяха, бяха доста преувеличени.

Всъщност не бяха много възпитаниците на училищата, които се издигнаха в обществения живот в страната. Немалко станаха „пастири". Ив. Матинчев беше първият пастир на софийската църква. Повечето, като Ал. Георгиев, Ст. Градинаров, Г. Кожухаров, Тр. Крайчев, Цв. Куманов, Ил. Кютукчиев, Л. Мирчев, В. Петранов, Г. Попов, Г. Седлоев, К. Терзиев, Ив. Цаков, си останаха в България и се задоволиха с полученото в Самоков образование.

Други – като Цв. Багрянов, продължиха пастирското си призвание в САЩ. Трети, като Ив. Стоянов и К. Пачеджиев, завършиха висше богословско образование в Оберлин.

Димитър Атанасов пък при прокарването на границите след Първата световна война остана в Сърбия, при едноверците си в Струмица.

Много интересна бе кариерата на Димитър Големанов Назърски от Ямбол. Като младеж той беше станал мюсюлманин. По-късно се бе прехвърлил към протестантите. Работил известно време в САЩ, после като книжар в София. След като фалирал, избягал в Трансваал. Накрая завърши живота си много по-прозаично като учител и пастир. И после седнали да разправят, че авантюристичната нагласа липсвала на българите.

Дворът на училищата в Самоков

---

[140] *Проблеск, V, № 1–2, 1915, с. 1; Величков, Ал. Цит. съч., 34–35. Не е напълно ясно каква бе по-сетнешната съдба на училището. На следващата година госпожиците Хей и Р. Торънс заминаха за Пловдив, където поеха ръководството на лазарет за бежанците от Македония. По тяхна молба американски червенокръстки дружества изпратиха 5 хил. долара за обзавеждане на подвижни кухни за топла храна и на полеви болници. На 28 март 1917 г. двете милосърдни сестри получиха нареждане от Вашингтон да напуснат България.*

Доста от възпитаниците, които споменахме на предходните страници, след завършване на висше образование станаха преподаватели в колежа. Такъв бе В. Даскалов, който съчетаваше кариерата на преподавател и пастир. Известно време в Самоков преподаваше и един от най-известните у нас евангелисти Иван Сичанов. Други – от по-късните випуски – работеха години наред в Американския колеж в Симеоново.

Стоян Ватралски – самороден и самоук философ, толстоист, морализатор, през 1894 г. като студент в Йейл спечели анонимния конкурс за химн на университета. В годините около Балканските войни опитваше да пропагандира каузата на народа си в Съединените щати и във Великобритания[141]. А. Христов издаде специално ръководство по английски език за новопристигналите в Америка емигранти[142].

Иван Панайотов по-късно стана известен историк, автор на изследвания по историята на международните отношения. Константин Стефанов стана професор по английски език в университета и наред с многобройните си проучвания и автор на един най-добрите англо-български речници. Първото му издание бе през 1908 г. и имаше 1028 стр. През 1914 г. излезе с известни изменения като „Пълен българо-английски речник". Речникът беше рецензиран пространно в „Училищен преглед" от д-р С. Табаков. Рецензията не бе от най-положителните (през епохата положителните рецензии бяха рядкост, на мода беше критиката). По-важното в нея бе, че навсякъде рецензентът упрекваше автора, че в речника било прекалено силно влиянието на американския английски, който вече бил доста различен от английския.

Мис Естер Молтби (на задния ред с бялата коса) прекара повече от три десетилетия в България.

> *„Щастливото обстоятелство, че ние още от средата на миналия век влязохме в контакт с английския език чрез възпитаниците си в Robert College, не е задоволително всъщност – твърдеше Табаков. – Robert College е и ще си остане американски институт в Ориента. Американската мисия в Самоков е от същия характер. Разликата между американската и английската култура е голема... Може смело да се каже, че ние познаваме английския език и Англия чрез американските институти на Ориента, чрез самите американци като мисионери тук."*[143]

Единственият възпитаник, който остави значима диря в стопанския живот на България, бе Крум Чапрашиков. Богат търговец, народен представител, привърженик на Демократическата партия, той в младежките си години бе доста близък със Сандански. Кръстьо Паламидов също беше търговец, макар и не от този мащаб, а след фалит сам посегна на живота си.

---

[141] *Ватралски, Ст. Америка и България. С., 1933, с. 89.*

[142] *Проблеск, 1915, № 1, с. 31.*

[143] *Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски", 1888–1939. С., 1988, с. 569; Училищен преглед, XIII, II Неофициален дел. С., 1908, 681–682.*

Твърде трудно е, както и в Американския девически колеж в Цариград, да се проследят пътищата, които поемаха възпитаничките на училището. Някои, като Денка Димитрова, Тодорица Карастоянова, Марийка Райнова, Вера Терзиева, ставаха учителки в Самоков или в други протестантски училища. Райна Минкова учи в Гренобъл и става учителка във Варненската девическа прогимназия; Мария Митова специализира музика в Дрезден; Люба Сичанова следва литература в Женевския университет.

И това бе всичко. Дори погледнато със снизхождение, не беше толкова много за половинвековно съществуване. И дума нямаше за сравнение с приноса, който бяха направили редица столични и провинциални училища през тези години за подготовката на националната интелигенция.

Докрая комай мисионерите и тяхното училище си останаха чуждоземно присадено цвете в Самоков, което не можа да се прихване в планинския климат, крееше и си остана хилаво. Планинците шопи, чието недоверие към „чуждия" бе така добре описано във „Вуцидей" на Асен Христофоров, не можаха да ги приемат. Нямаше го в Самоков чувството на толерантност, характерно за големия град с космополитни претенции. Въпреки полувековното им присъствие в крайрилското селище, следи от пребиваването им почти не останаха – нито материални (всичко, което бяха построили, бе разрушено с времето), нито духовни – мисионерите и преподавателите в колежа бият на очи с отсъствието си в спомените за града. Не помагаше и зле скритото чувство на превъзходство у някои от мисионерите, които открито декларираха:

> *„Бог е дал на американските християни великата привилегия да отидат сред този потиснат народ, само номинално християнски, у който едва мъждука духовността."*[144]

При подобни чувства само като самозаблуда може да бъде окачествена собствената им оценка, че те все повече били „обичани и уважавани" от местните.

Интересно е, че дори един толкова внимателен наблюдател като Констанин Иречек остави за тях само едно бегло изречение в иначе толкова подробните си пътеписни бележки за България от 80-те години на XIX в.:

> *„Тук има и методистична американска мисия с черква и голямо училище, съвършено дървено."*[145]

Дали пък не играеше роля това, че той самият бе католик?

Показателно е, че в цяла книга, посветена на културата и просветата на Самоков, Американският колеж е споменат с две изречения[146]. Че дори и в немалкото периодични издания, излизали в града до Балканските войни, споменаванията за колежа са оскъдни. А в централната преса от онези години, като изключим „Зорница", няма нито един пространен или що-годе задълбочен материал за училищата.

---

[144] *Missionary Herald, Vol. 80, Feb. 1884, 50–51.*

[145] *Иречек, К. Цит. съч., с. 658.*

[146] *Манов, Хр. Цит. съч., с. 84.*

Ученички с преподавателката си Кина Овчарова

Един от основните фактори на неприемането вероятно бе афишираният религиозен характер на училището. Докато за Роберт колеж в българските извори се говори най-вече като за американско училище, то самоковските училища обикновено се определят като протестантски.

Училището, едва-що стъпило на краката си в Османската империя, трябваше да се развива в условията на свободната българска държава. А тя невинаги бе толерантна към институция, която, освен че даваше образование на подрастващите, се опитваше да им внуши идеи, които не отговаряха на преобладаващите в страната. Българската административна система бе много по-добре уредена от турската и ограничаваше в много по-голяма степен преподавателите, които трябваше да спазват изискванията ѝ. При това американският модел училищно образование не съвпадаше с българското, което по-скоро бе вдъхновявано от германски идеи. В българските гимназии бяха застъпени теми и учебни предмети, които в Съединените щати излизаха извън гимназиалните рамки и като правило бяха преподавани в колежите[147]. Години наред възпитаниците на училищата в Самоков не можеха да заемат позиции в държавната администрация или да учат в университет в България. За мисията това беше ясно, но тя нямаше достатъчно средства, за да превърне своите училища в истински гимназии. При това, разбира се, за разлика от Азиатска Турция или Сирия в България имаше добре развита алтернативна мрежа училища. Докато в затънтените краища на империята и в навечерието на Първата световна война мисионерите продължаваха да предлагат най-доброто образование, в България положението съвсем не бе такова.

Послеслов

Разгледаните дотук американски образователни институции съвсем не бяха единствените, които действаха сред българите. Просто бяха най-значимите, тези, които оставиха най-дълбоки следи в образованието ни, през които преминаха най-много младежи и девойки. Това съвсем не означава, че трябва да пренебрегваме останалите.

На първо място сред тях стои вероятно Американският девически колеж в Ловеч. Историята му е изложена подробно в изследването на Иван и Снежана Лалеви и на този етап едва ли бихме могли да добавим нещо към нея.

Български стипендианти имаше дори и в Американския медицински колеж в Бейрут (The Syrian Protestant College). През 1910 г. България плащаше обучението на осем младежи в училището[148].

---

[147] *Daniel, R. Цит. съч., с. 133.*

[148] *ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 2027.*

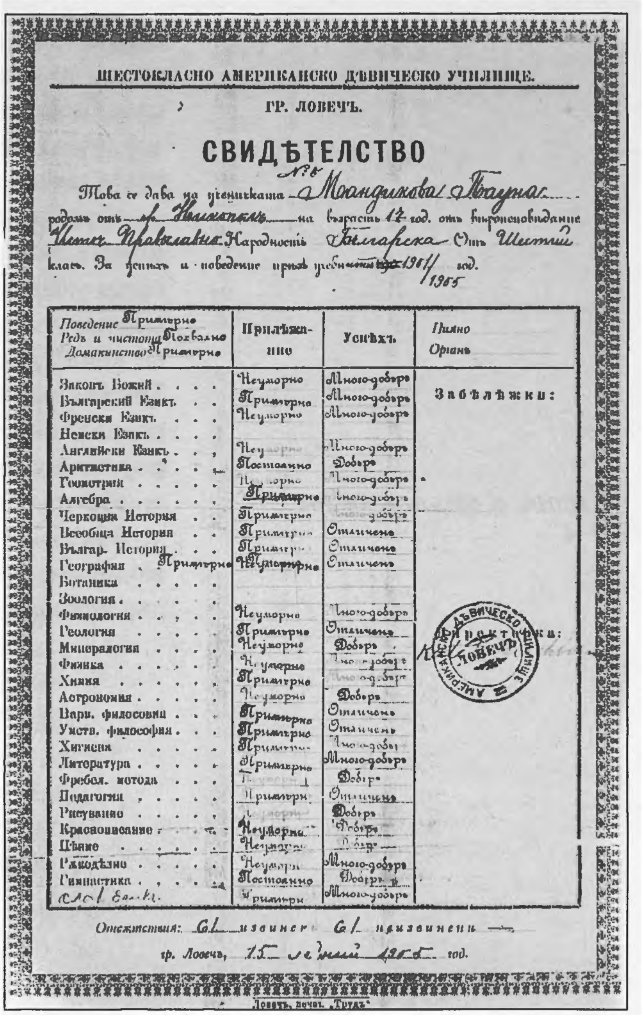

ШЕСТОКЛАСНО АМЕРИКАНСКО ДѢВИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ.

ГР. ЛОВЕЧЪ.

СВИДѢТЕЛСТВО

№ 6

Това се дава на ученичката Мандикова Таура родомъ отъ гр. Никополь на възрастъ 14 год. отъ вѣроисповѣдание Източ. Православна Народность Българска Отъ Шестий класъ. За успѣхъ и поведение прѣзъ учебната 1904/1905 год.

Поведение Примѣрно Редъ и чистота Похвално Домакинство Примѣрно	Прилѣжание	Успѣхъ	Пиано Органъ
Законъ Божий	Неуморно	Много-добрѣ	Забѣлѣжки:
Български Езикъ	Примѣрно	Много-добрѣ	
Френски Езикъ	Неуморно	Много-добрѣ	
Немски Езикъ			
Английски Езикъ	Неуморно	Много-добрѣ	
Аритметика	Постоянно	Добрѣ	
Геометрия	Неуморно	Много-добрѣ	
Алгебра	Примѣрно	Много-добрѣ	
Черковна История	Примѣрно	Много-добрѣ	
Всеобща История	Примѣрно	Отлично	
Българ. История	Примѣрно	Отлично	
География Примѣрно	~~Неуморно~~ Примѣрно	Отлично	
Ботаника			
Зоология			
Физиология	Неуморно	Много-добрѣ	
Геология	Примѣрно	Отлично	Директорка:
Минералогия	Неуморно	Добрѣ	
Физика	Неуморно	Много-добрѣ	
Химия	Примѣрно	Много-добрѣ	
Астрономия	Неуморно	Добрѣ	
Нрав. философия	Примѣрно	Отлично	
Умств. философия	Примѣрно	Отлично	
Хигиена	Примѣрно	Много-добрѣ	
Литература	Примѣрно	Много-добрѣ	
Фребел. метода	Неуморно	Добрѣ	
Педагогия	Примѣрно	Отлично	
Рисувание	Неуморно	Добрѣ	
Краснописание	Неуморно	Добрѣ	
Пѣние	Неуморно	Добрѣ	
Ръкодѣлие	Неуморно	Много-добрѣ	
Гимнастика	Постоянно	Добрѣ	
[illegible]	Примѣрно	Много-добрѣ	

Отсѫтствия: 61 извинени 61 неизвинени —

гр. Ловечъ, 15 юний 1905 год.

Ловечъ, печат. „Трудъ“

Свидетелство на една от ученичките в Ловеч, което ни позволява да разберем какви предмети са били изучавани в колежа.

„Имахме удоволствието да се запознаем с г-ца Коул, една от нашите сънароднички, и от нея научихме ценни факти за училището, на което тя е директор, в град Монастир, Македония; тя все още е част от Турция, но граничи с България и е главно българска или поне ѝ симпатизира, макар Гърция да се опитва да я откъсне от Турция. Това училище просперира и има 45 ученици, 15 от които са пансионери. То е ново, но работи добре.“

Samuel Mutchmore. A Visit to Sham and Ham (Philadelphia: Presbyterian Publishing Co., 1890), 294–343

Дълги години в Битоля съществуваше американско девическо училище. Сведенията са твърде оскъдни. Изглежда, че не бе голямо и в него религиозното надделяваше над общото образование. В училището преподаваха на български, английски и гръцки език[149]. В продължение на четвърт век след 1881 г. в училището преподаваше Хариет Кол (Harriet L. Cole)[150]. Във всеки случай работа очевидно имаше, тъй като през 1888 г. в града пристигна и завършилата колежа в Маунт Холиок Мери Луис Матюз. Тя остана повече от тридесет години – първо като помощник-учител, а после и като директор[151].

В Пловдив повече от две десетилетия функционираше училището, олицетворявано от А. Мъмфорд. В рекламите за него се казваше, че пансионът е разположен на Сахат тепе и в обучението особено се наблягало върху английския и френския (таксата беше 20 лири годишно)[152]. Всъщност това, върху което действително наблягаха в училището, бе религиозното евангелистко възпитание. Като куриозен звучи фактът, че през горещото лято на 1885 г., когато всичко в столицата на Източна Румелия вреше и кипеше, директорката обявяваше пазар на предмети, направени от възпитаничките ѝ. Получените средства щяха да отидат – познайте за какво! – за просветяването на дивашите в Централна Африка[153]. Чини ми се, че това е първият случай въобще, когато българи оказват хуманитарна помощ на Черния континент.

Въобще госпожица или госпожа Мъмфорд показваше рядка иновативност в представянето на резултатите от обучението си. През 1891 г. на полугодишния изпит в училището поканените трябваше да плащат своето рода вход:

„... за господата по един барабой, а за госпожите
и госпожиците – по една ябълка“.

Необичайната покана направи впечатление. Двете стаи, където се провеждаше изпитът, бяха препълнени с любопитни слушатели, които се наслаждаваха на рецитациите на английски и френски и на изпълненията на пиано и орган[154]. Това не значеше, че преподавателката се радва на особена популярност сред българските си съграждани. През 1895 г. стана голям скандал между нея и кмета на Пловдив. Американката отказваше да плати таксата, предвидена от Закона за гражданските общини, за обявата за пансиона й, която била само на „американски език". Отказа и когато кметът изпрати специален данъчен агент, придружен от стражар. По това време мисионерката се бе превърнàла по преценка на съседите си във „възрастна свадлива жена". Дял от вината за скандала носеше изглежда и кметът. Той бе купил къщата редом с нейната и очевидно не се разбираше със съседката си. Във всеки случай подобно служебно рвение не бе проявил нито към католическия, нито към италианския пансион[155].

---

[149] *Зорница, № 25, 22 юни 1885.*

[150] *Кожухаров, Б. Цит. съч., с. 23.*

[151] *Архив на евангелската църква в Банско. Материали за историята на евангелската църква в България, л. 12.*

Интересно е, че няколко години след сръбската окупация на Вардарска Македония в училището продължаваха да преподават на литературен български – вероятно единствената подобна институция в кралството.

[152] *Зорница, № 30, 28 юли 1884.*

[153] *Народ, № 21, 1 юни 1885.*

Американци стояха в основата на предучилищното образование у нас. То е свързано най-вече с делото на Елизабет Кларк, дъщеря на дългогодишния мисионер Джеймс Кларк.

Елизабет Кларк беше родена на 1 юни 1868 г. в Пловдив. Дъщеря на страстно влюбен в своето дело мисионер, изглежда бе наследила и наклонностите му. Учи първо в колежа в Самоков, после в Американския девически колеж в Цариград и накрая отиде в САЩ. Тук, както немалко от колежките си мисионерки, получи диплома от колежа в Маунт Холиоке. Няколко години учеше в Бостонската консерватория пиано и пеене, но по неясни причини (вероятно защото бяха заболели едновременно майка ѝ и баща ѝ, та трябваше да се върне да ги гледа) не успя да я завърши. Завърна се в България и преподава няколко години.

Решителната стъпка в живота си направи през 1894 г. Завърна се в Щатите с неясни представи за бъдещето си. Изглежда, че това, което бе правила до момента, не я вдъхновяваше особено. Какво искаше да върши в бъдеще, не знаеше. Помогна леля ѝ. Тя ѝ даде идеята да се запознае с много модерния на времето метод на Фридрих Фрьобел за предучилищно възпитание и да стане детска учителка. Младата жена завърши т.нар. National kindergarten College, ръководен от известната педагожка, последователка на Фрьобел, Елисавета Харисън. През 1915 г. Кларк преведе на български книгата на учителката си „Изучаване детската природа от гледище на детската градина". По време на следването си бе избрала мотото: „Образованието е освобождение от всички ограничения на природата."

---

[154] Зорница, № 2, 12 ян. 1891.

[155] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 988, л. 1–4.

Елизабет Кларк положи началото на замислената от нея детска градина в Самоков през 1898 г. Много деца нямаше. Нейна помощничка беше Калиопа Сичанова, дъщеря на Иван Сичанов. Тя беше и първата ѝ своего рода курсистка, защото следобедите младата жена ѝ преподаваше това, което тя самата бе научила в колежа. По неясни причини тук инициативата ѝ нема успех. Според нея твърде силно било противодействието на самоковския митрополит, който очевидно се боеше, че с градината протестантите ще се вкопчат в младите души на православните, още когато те нямат никаква съпротивителна сила.

През 1900 г. се прехвърли в столицата. Замислила бе градината като съчетание на образователна институция за деца и нещо като курс за подготовка на учителки. По това време в България специалисти от този тип липсваха, но това съвсем не означава, че интересът бе голям. В началото имаше само две-три курсистки. Сутрин те ѝ помагаха с децата, а следобед тя ги обучаваше. И тук въпросът за финансите бе кардинален. Малцина в София бяха готови да плащат, за да пращат малките си деца на детска градина. Самата идея бе още нова за българите. Възпитанието на най-малките бе право и задължение на техните майки. Намесата на друга институция бе нечувано. Като резултат таксите не стигаха за издръжката на градината и едва-едва преживяваха.

Кларк се бе поучила от провала си в Самоков. Полагаше съзнателни усилия да се дистанцира от евангелския прозелитизъм. Това ѝ спечели известно влияние сред част от елита на софийското общество, което гледаше с любопитство усилията ѝ. В началото на XX в. леля ѝ помогна за втори път. Направи значително финансово дарение, което ѝ позволи да положи началото на истинска детска градина. През 1905 г. на ъгъла на улиците „Белчев" и „Солунска" по проект на известния архитект Г. Фингов бе издигната триетажна сграда, една от най-модерните по това време в столицата.

Зданието имаше парно отопление. Детската градина бе разположена на първия етаж. Децата се занимаваха в голям салон 8 на 9 метра с хубав еркер над улицата, подходящ за куклен кът. Салонът бе съединен с друга голяма стая с две плъзгащи се врати. При необходимост можеше да се превърне в зала, дълга повече от 15 м. На същото ниво бяха разположени и други две по-малки стаи – едната бе предназначена за четиригодишните, а другата – за гардероб и дърводелска работилница на по-големшките деца.

В тоалетната имаше две клозетчета и чешма за миене на ръцета. В коридора имаше малко фонтанче за пиене на вода, което бе едва ли не първото у нас. Дори след Първата световна война идваха лекари специално да го гледат и да му се възхищават. Учителките отчитаха като голям плюс, че децата вече нито трошели стъклените чаши за вода, нито се връщали полуизмокрени от чешмата.

Стаите отговаряха на всички изисквания на хигиената. Бяха осветявани от големи прозорци, подовете им бяха боядисани със сиво-зелена боя. Играчките бяха прибирани в специални килери. На пода на централния салон с черна боя бяха нарисувани два концентрични кръга. Около тях се нареждаха столчетата на децата за беседите им с учителките. Музикалното образование на Кларк личеше в инвентара. В детската градина имаше пиано и грамофон с плочи – най-вече смятаните подходящи за деца класическа музика и маршове.

На втория етаж бяха разположени седем стаи, голяма кухня, баня и тераса към двора. На мансардния етаж също имаше седем, макар и доста по-малки стаи. Според съвременниците в столицата едва ли можеше да се намери сграда, по-добре пригодена за нуждите си[156].

През 1907 г., въодушевена от успеха си, Кларк откри втора детска градина, този път в един от по-бедните райони на София[157].

Детската градина, основана от Кларк, не бе първата в България. Първите бяха създадени още през Възраждането, но имаха кратък живот. Новото бе, че тя опита да превърне институцията си в курс за подготовка на учителки за детски градини. Самата ѝ създателка не без чувство за хумор споделяше, че полето за приложение на уменията на подобни учителки в обществото тогава не е било особено широко. Просто липсвали подобни заведения. Мъжете пък възприемаха младите курсистки като подходяща партия за брак, готова за изпитанията на семейния живот. Първите четири курсистки се омъжиха още преди да свършат курса. През 1900 г. курсът бе завършен от една девойка, а през 1901 г. – от две[158].

Всъщност в България към средните девически училища в Търново, Варна, Пловдив и Русе вече имаше развити специални педагогически отдели. Във всички тях се преподаваше Фрьобеловият метод. Към някои от гимназиите бяха открити и забавачници. На теория в тях курсистките трябва да практикуват бъдещото си призвание. На практика повечето от завършилите тези курсове ставаха учителки в училищата, където и заплащането беше по-добро[159].

В началото на века забавачниците в цяла България бяха посещавани едва от 1800 деца, за които се грижеха 38 учителки (нито един мъж!)[160]. Като правило бяха разположени в помещения, които добър стопанин понякога би се посвенил да пригоди и за яхър. Така в Плевен местната управа не бе осигурила никакви пособия за обучението на децата, не бе отпуснала никакви пари за преподавателката. Самото учебно заведение бе разположено в един вехт дюкян, който имаше разностранни функции – служеше и за стая за занимания, и за учителска стая, и за гардероб за дрехите на децата, и за килер, в който държаха метлите и кофите за почистване на помещението[161].

Разликата между окръжната забавачница в северноблъгарския град и тази на Кларк бе очевадна.

В забавачницата към девическата гимназия в София (в която условията май бяха по-добри от тези в Плевен) имаше около 70 деца. През 1900 г., когато Кларк се прехвърли в столицата, в страната общо имаше 59 т.нар. детски училища (не само забaвачки) с 80 учителки и малко по-малко от 5 хил. ученици. Сиреч една учителка се грижеше за шейсетина деца. От тях гръцките бяха 14 с 22 учителки и близо 2 хил. деца, еврейските – 9 с единадесет учителки и 600 деца и арменските –3 с 5 учителки и 200 деца. Американските през 1903 г. бяха 3. В тях по официални данни се занимаваха едва 3,2% от общия брой деца[162].

---

[156] *Касабова, П. Скици по пътя на живота. С., 2001, 17–24.*

[157] *Daniel, R. Цит. съч., с. 137.*

[158] *Кларк, Е. Американската детска градина. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929, с. 394.*

[159] *Обрешков, О., Т. Цингилев, Н. Чакъров, Ив. Величков, Ив. Григоров. Подготовка на учителски кадри у нас в миналото. С., 1967, 74–75.*

[160] *Цонков, Д. Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. VII. Развитие на основното образование от 1878 до 1928 г. С., 1928, с. 225.*

[161] *Бдител, I, № 3, 25 юни 1897; № 6, 6 юни 1897.*

За българските (а българи бяха три четвърти от населението на държавата) оставаха 33 забавачки с около 2 хил. деца (или само 40% от общия брой на заетите в тях деца). Изоставането бе видно за всички.

Народност	Брой на училищата	Учители и учителки	Момчета	Момичета	Всичко
български	25	25	689	645	1334
гръцки	5	11	362	604	966
еврейски	5	6	159	100	259
френски	1	1	12	16	28
немски	1	1	20	13	33
американски	3	4	47	40	87[163]

Детската градина имà дълъг живот. След оттеглянето на Елизабет Кларк начело ѝ застанаха българки, обучени от нея и получили висше образование в Съединените щати. До Втората световна война в простонародната реч си остана „американската детска градина“. Стотици, ако не и хиляди деца от буржоазните и интелигентски кръгове на София минаха през нея.

През 1903 г. в Солун бе открита нова американска учебна институция, носеща гръмкото име Солунски селскостопански и индустриален институт. Идеята не бе нова. Още през 90-те години на XIX в. някои мисионери смятаха, че училището в Самоков е прекалено скъпо за повечето българи и не им осигурява практическите знания, които щяха да са им необходими в живота. Солунският институт, макар и разположен в смесена в народностно отношение област, бе насочен най-вече, ако не и само към българите. Инициативата за основаването му принадлежеше на Едуард Б. Хаскел и Джон Хенри Хаус. Образователен идеал беше програмата на Hampton Institute във Вирджиния. И той бил основан от син на мисионер и съчетавал академичното обучение с подготовка в областта на селското стопанство. Всъщност това беше модел, прилаган широко от местните власти и от филантропи в южните щати след Гражданската война, който се стремеше да даде на негърското население минимум от знания и максимум практически навици.

След дълги спорове и увещания на несъгласните си колеги Хаскел успя да си осигури неохотното им разрешение да започне експеримента, в който после вложи и немалко собствени средства. Закупи 220 дка земя в околностите на града. Цената не бе висока, защото наоколо не се виждаха

---

[162] *Чакъров, Н., В. Начева-Петкова. История на предучилищното възпитание в България. С., 1961, с. 67.*

[163] *Учебно-просветното дело в България. I. Учебна 1903–1904 г. С., 1906, 6–7. Между другото статистическите данни са доста противоречиви и трябва да се отнасяме към тях предпазливо.*

„нито дръвче, нито вода и никакъв знак на живот“[164].

Започна строеж на здание. По идея трябваше да е комбинация от пансион-училище и отделно плевня. Основната работна сила бе самият мисионер и наетото от него местно семейство, което трябваше да се грижи за фермата. Първите възпитаници бяха 10 сирачета от Илинденско-Преображенското въстание. Училището бе инкорпорирано официално в щата Ню Йорк. Работата започна енергично, но се намеси провидението. Съпругата на Хаскел, която безропотно го бе следвала при всичките му скитания из Балканите, почина.

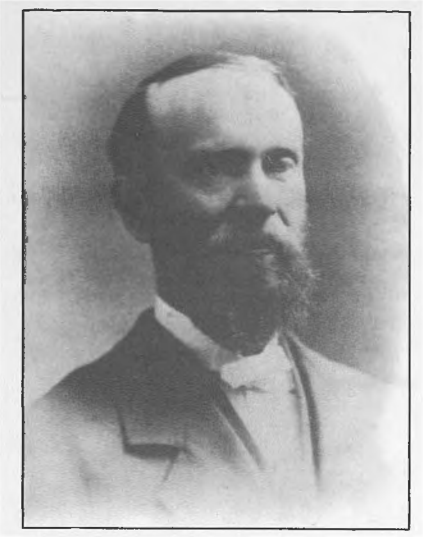

Дж. Хаус защитаваше националните интереси в американския печат винаги, когато имаше възможност.

Мисионерът прехвърли грижите за училището на колегата си Джон Хенри Хаус. И той не бе в първа младост. Дошъл бе в България още през 1872 г. Смени доста назначения – работи и в Самоков, и в редакцията на в. „Зорница“. Въпреки че и той вече бе надхвърлил 50 години, енергично се зае с новото си начинание.

До 1907 г. в пустошта бяха посадени над 2 хил. черничеви дървета, 6500 лозови пръчки, отделно орехи, бадеми, смокини, вишни, дюли. През 1906 г. добивът от нивите на института стигна 2 хил. оки пшеница, 1900 оки ечемик, 150 оки сусам, 200 оки ръж, 100 оки грах, над 6000 яйца. Курсистите построиха и вятърна воденица, висока 15 м, фурна и т.н.[165]

Условията в училището бяха съвсем прости. Първата сграда бе само от две стаи – в едната бе настанено семейството на иконома. В другата учениците спяха по японски на пода със своите завивки. През деня ги вдигаха и спалнята се превръщаше в класна стая. През 1906 г. бе построено по-голямо здание, но липсата на средства продължаваше да диктува максималната простота на изпълнението. Единственият източник на топлина бе едно огнище. И все пак за Хаус прогресът бе дотолкова значителен, че се реши да докара и семейството си тук. Това, че все още нямаше врати, а дупките за прозорците бяха закрити с хартия, не бе съществен дерт за мисионера[166].

Проблемът по-скоро се състоеше в качеството на възпитаниците. Те се различаваха съществено от тези в Самоков. Сираци, те нямаха семейства, които да полагат грижи за тях, да им осигуряват насъщния, да се опитват да ги напътят в живота. Повечето въобще не бяха прекрачвали училищния праг. Обикновени, прости момчета, попаднали по случайност в института; наклонностите им бяха по-скоро да гонят говедата по полето, отколкото да подвиват гръб зад чиновете.

Г-жа Хаус следваше съпруга си навсякъде, където го бе запращало попрището му.

И все пак резултатите не бяха за подценяване. Каторжната работа, себеотрицанието на мисионерите, лишаването им от най-необходимото доведоха до успех, който може да бъде оценяван различно. От гледна точка на материалната задоволеност бе провал. Разходите по училището бяха снижени до минимум, но печалба основателят така и не видя никога. Положението беше закърпвано само благодарение на редовните парични помощи на различни мисионерски организации. Особено активна в осигуряването на помощи бе мис Елън Стоун.

---

[164] *За първоначалната история на училището вж. спомените на съпругата на основателя му Сюзън Хаус. House, S. A. Цит. съч.*

[165] *Зорница, № 14, 5 апр. 1907.*

[166] *Daniel, R. Цит. съч., 143–147.*

Трудно е да се каже и с какъв багаж от знания си тръгваха учениците. Не е ясно какво учеха в свободните си от полева работа часове. За съжаление за момента не разполагаме с програмата на училището. Доколкото може да се разбере, в него и за момент не бяха преподавали истински агрономи. Изглежда, че практическото винаги бе надделявало над теоретичното обучение.

Въпреки трудностите училището оцеля до Балканските войни. Междусъюзническата война промени коренно обстановката. Солунско стана част от Кралство Гърция. Връзките с Вардарска Македония и с Пиринския край бяха прекъснати. В района започнаха да се настаняват гръцки заселници. Правителството в Атина, което бе затворило десетки български училища, не можеше да се примири със съществуването на американско училище, в което се преподава на български. Училището оцеля, но промяната бе коренна. Българите в него на практика изчезнаха. Езикът на обучение стана гръцки. В този си вид институтът доживя междувоенните години, когато постепенно мина под гръцка администрация.

Солунският институт бе последната от значимите инициативи на американците в българските земи в довоенния период.

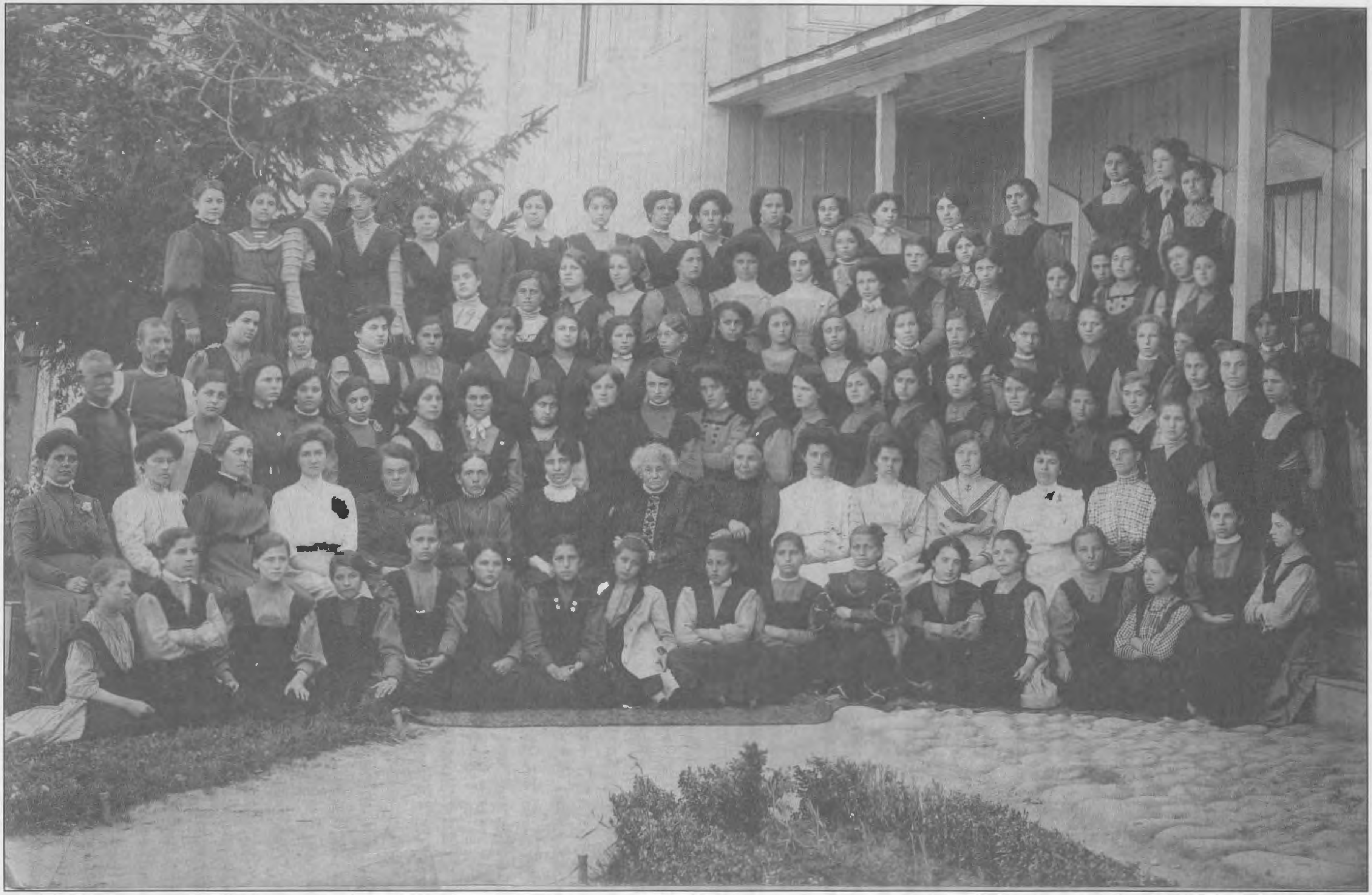

Един от проблемите на историците, когато опитват да използват фотографиите като изворов материал, е, че с преминаването на съвременниците в отвъдното много от запечатаните на хартията ликове стават невъзможни за разпознаване. Редки са случаите като този, когато съвременникът е опитал да се пребори с хода на времето – на гърба на снимката една от кадросаните е изписала имената на съученичките и преподавателките си.

Приложение

Възпитанички на Самоковското девическо училище

Име	Място на раждане	Други сведения
Абаджиева, Стефка	Враца	1904/1905*
Азманова, Марика		1909 или 1910**
Акрабова, Иванка		преди 1902
Алексиева, Иванка	с. Белица	**1914*****
Андреева, Люба		1909 или 1910
Балева, Слава		1909 или 1910
Баръмова, Стефка	Самоков	1915
Бендерева, Тодорка		преди 1912, омъжена за капитан от руската армия (Хилтсова) и живее в Ташкент от 1912 г.
Божилова, Ана (Христо Манафска)	Самоков	1904/1905
Бояджиева, Кръстанка Т.	Самоков	**1895**
Бояджиева, Зорница П.	Копривщица	**1895**
Василева, Парашкева	вероятно Кюстендил	преди 1911
Винарова, Виктория		1909 или 1910
Вирчева, Райна		1906–1910, по мъж Жекова
Георгиева, Катя		1908/1909
Граченова, Марийка	Банско	**1894**
Гулуманова, Надежда Д.	Самоков	**1907**
Дашина, Райна		1909 или 1910, по мъж Г. Четвороженска
Дедева, Марика		1909 или 1910
Денисова, Иванка		1909 или 1910
Джеджева, Зинка	Ямбол	**1906**

---

* *Така обозначаваме учебната година, за която има сведения, че въпросното лице е посещавало училището. За да избегнем допълнително утежняване на материала, не посочваме класа. Все пак трябва да се има предвид, че в посочената година някои от възпитаничките бяха прекарали вече по четири-пет години в колежа.*

** *Доста имена бяха извлечени от снимки на възпитанички, любезно предоставени ни от г-жа Йончева от Самоков. Нейната майка или леля – и двете учили в колежа – бяха направили опит да обозначат имената на много от заснетите.*

*** *С плътен шрифт са отбелязани годините за онези ученички, които са завършили пълния курс на колежа и са дипломирани.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Димитрова, Б.		1904–1905
Димитрова (Куманова), Денка	Меричлери	от протестантско семейство; учителка в евангелисткото училище в Хасково; четири години е учителка в Ловеч; през юли 1895 г. се омъжва за пастора на шуменската църква З. Димитров; умира при раждане през 1896
Димитрова, Евдокия Т.	Костенец Баня	**1895**
Димитрова, Люба		1914
Димитрова, Тодорка	Чирпан	**1906**
Димчевска, Е.		1910–1911
Димчевска, Спаска		снимка пред колежа б.г.
Димческа (Димчевска), Маргарита		1908–1910, фигурира като Димчевска
Дойчинова, Люба	Стара Загора	1909–1910, по мъж Д. Самоковлиева
Държанска, Нада		1909 или 1910
Захариева, Тинка		1909 или 1910
Зашева, Райна		1909 или 1910, по мъж Хр. Велчева
Зидарова, Баласка И.	Ямбол	**1892**
Златарева, Грозданка		1909 или 1910
Зографска, Екатерина		1909 или 1910, по мъж Т. Шишкова
Зуйбарова, Еленка (нередовна)	Самоков	1909–1910
Зърнева, Марийка Хр.	Воден, Македония	починала 1911
Иванова, М.		1908–1909
Илиева, Данка	Прилеп	**1897**
Илиева, Иванка		1909 или 1910
Йончева, Л.		1907
Кавръкова, Иванка		1909 или 1910
Карагюлева, Невенка Т.	Хасково	**1895**
Каранджулова, Ксения		1909–1910, по мъж Н. Казакова
Каранова		1909 или 1910
Карастоянова, Тодорица		родена 1875; учителка в Самоков; мести се в София; умира 1896 при раждане
Касева, Вера Х.	Казанлък	**1905**

Име	Място на раждане	Други сведения
Касева, Зорка	Казанлък	1909 или 1910
Касърова, Нонка	Копривщица	**1894**
Касърова, Люба Тъпкова		1909 или 1910
Кафеджиева, Невенка		1909 или 1910
Кацарова		1909 или 1910
Кацунова, К.		1904–1905
Качулева, Марийка Д.	Ямбол	**1892**
Кирова, Радка	Ямбол	**1894**
Кокошкова, Зорка П.	Самоков	**1905**
Колчагова, Александра М.	Банско	евангелистка учителка в Пловдив; сгодена за евангелския проповедник в Хасково Ив. Цаков
Колчагова, Елена Т.	Банско	**1897**
Колчагова, Керафинка Д.	Банско	**1897**
Колчагова, Марийка	Банско	**1910**
Колчагова, Райна	Банско	**1906**
Колчагова, Юрданка Т.	Банско	**1907**
Константинова, Златка	Долна Баня	1915
Константинова, Марийка Ив.	Одрин	**1892**
Костова, Ветка		1909 или 1910
Костуркова, Лушка Ив.	Панагюрище	**1897**
Коцева, Василка М. (Дим. Масларска)	Дупница	1904–1905
Крушева, Стефанка		1909 или 1910, по мъж А. Георгиева
Ксенофонтова, Люба	Самоков	**1907**
Куманова, Райна	Меричлери	**1910**
Кьофторска, Калиопа	Самоков или Костенец	**1910,** по мъж П. Филинова
Лазарова, Ивана	Враца	1904–1905
Лица, Олга (нередовна)	Пловдив	1908–1909
Магаева, Аглаица (Ал. Костов)	Самоков	1904–1905
Маждракова, Зефира	Самоков	1915

Име	Място на раждане	Други сведения
Малчева, Гора (Христо Парушева)	Шумен	1904–1905
Малчева, Димитрина (Мита)		1909–1910
Малчева, Евгения Г.	Самоков	**1910**
Малчева, Олга Г.	Самоков	**1907**
Манова, Невенка (Ал. Паскалева)	София	1904–1905
Манушева, Йорданка		1909 или 1910
Марийкина (Марикина), Люба	Самоков	**1910**
Минева, Юрданка (нередовна)	Самоков	1908–1909
Минкова, Райна Х.	Стара Загора	**1907**, учила в Гренобъл френски език; през 1912 г. преподава във Варненската девическа прогимназия
Миткова, Анка		1909 или 1910
Митова, Мария	Самоков	1909–1910, специализира музика в Дрезден; по мъж Стефанова
Мишайкова, Надежда	София	1915
Мишайкова, Богданка		1909–1910
Монеджикова, Маргарита	София	1915
Налджиева, Станка		1914
Николиева, Лада		1909 или 1910, по мъж Георги Станева
Николиева, Маргарита К. (нередовна по англ. език)	Самоков	1910, по мъж Д. Кокошкова
Николова, Кина		1914
Николова, Параскева	Панагюрище	**1892**
Николова, Юрданка		1914
Николова, Юрданка х.	Самоков	**1892**
Николчева, Надежда	Самоков	**1914**
Ничева, Цветанка		1909 или 1910
Нишкова, Венера Манолова	Самоков	1899, починала 1907; през 1900 починала и сестра ѝ Минка, която също била ученичка в училището
Овчарова, Кина Ив.	Хасково	**1905**
п. Василева, Тинка	София	1904–1905

Име	Място на раждане	Други сведения
п. Иванова, Райна (Гимиджиева, Хр.)	Самоков	1904–1905
Панайотова, Донка	Ямбол	**1895**
Панева, Марийка	София	**1906**
Парашкевка		1909 или 1910
Пачаджиева, Кръстинка		1909 или 1910
Пачеджиева, Люба	София	**1906**
Пелашева (Палашева), Добра	Хасково	1908–1909
Петрова, Анка		1909 или 1910
Петрова, Невенка	Чирпан	**1910**
Петрунова, Еленка		1910–1911
Петрунова, Надежда		1909 или 1910
Пецева, Ел. Д.		1908
Пецева, Н. Д.		1908
Попниколчова, Надежда		1909 или 1910, по мъж М. Георгиева
Попова, Е.		1904–1905
Попова, Олга	Бургас	**1906**
Попова, Севастия	Банско	1909–1910
Проданичина, Магдалина		1909 или 1910
Радионова, Олга		1909 или 1910
Райнова, Марийка	Панагюрище	родена 1869; от 1882 е ученичка, през 1886–1891 – учителка в Пазарджишкото евангелистко училище; омъжила се за аптекар, но съпругът ѝ я изоставил; изглежда, че малко преди смъртта си (1895) се развела
Рахилова, Мара		1909 или 1910
Свакярова, Севастия Ив.	Прилеп	**1897**
Семерджиева, Величка		1909 или 1910
Семерджиева, Райна	Кюстендил	1908–1909
Сендова		1909 или 1910
Серкова, Величка	Петрич	1915
Сестримска, Еленка		1909 или 1910

Име	Място на раждане	Други сведения
Сичанова, К.		преди 1915, следва „художество“ в Рим
Сичанова, Люба Ив.		преди 1911, завършила през 1911 четиригодишен курс по класическа и модерна литература в Женевския университет; през 1914 е учителка в Далас, Тексас
Сичанова, Тодорица С.	Самоков	**1892**
Славова, Щилиянка Н.	Ямбол	**1895**
Смиркарова, Елисавета Ксенофонтова		1909 или 1910; вж. Ксенофонтова, Люба
Смочевска, Тодорка		1909 или 1910
Сотирова, Истилянка		1909 или 1910
Сотирова, Люба	Самоков	1909–1910
Сотирова, Милка		1909 или 1910
Спирова, Милка		1914
Стайкова, Вълка	Меричлери	**1894**
Стамова, Марийка		1909 или 1910
Станкова, Еленка Ив.	Самоков	1909–1910, през 1912 се омъжила за Георги Богданов от Дупница
Станкова, Лота		
Станкова, Марийка		1909 или 1910, по мъж В. Панева
Станоева, Юлия Н.	Трън	**1897**
Стоева, Домна	Стара Загора	**1894**
Стоичкова, Райна	София	**1914**
Стоичкова, Еленка		1909 или 1910
Стоичкова, Йорданка		1909 или 1910
Стоянова, Радка	София	1915
Татариян, Астин	Одрин	**1894**
Терзиева, Ана	Русе	1904–1905
Терзиева, Вера К.	Самоков	1907, през 1912 е учителка в Битолското американско девическо училище; по мъж Вацулек
Терзиева, Любов		1909 или 1910, по мъж Чешмеджиева
Терзиева, Надежда К.	Самоков	**1907**
Тодорова, Стефанка	Казанлък	преди 1912
Тончева, Лала		1909 или 1910
Топузова, Зорка		1908–1911

Име	Място на раждане	Други сведения
Трамбева, Неделка		1914
Тънкова, Люба Ст.	Бургас	**1910**
Тънкова, Юрданка	Бурас	**1914**
х. Николова, Ана (Коста Семрикарова)	Самоков	1904–1905
х. Сотирова, Олга		1909 или 1910, по мъж Иван Терзиева
х. Стамова, Аглаица (Стефан Коевска о.з.п.)	София	1904–1905
Хаимова, Лиза		1909 или 1910
Христова, Елена		1909 или 1910
Христова, Зора	Самоков	1904–1905
Цанова, Марийка А.		преди 1912; 1912 се омъжила за Константин Стефанов
Цветанова, Люба	Церово	1908–1909
Цилка, Катерина		преди 1911
Чалъкова, Стоянка		1909 или 1910
Чешмеджиева, Зорка	Ямбол	1908–1909
Шавелед, Вехан		1909 или 1910
Шаркова, Евтимка х. Сотирова		1909 или 1910
Шехтова, Юрдана	София	1904–1905
Шопова, Янка		1910–1911
Щърбева, Елена		1909 или 1910, по мъж Г. Иванова
Явричева, Ветка Георгиева		1909 или 1910

Възпитаници на Самоковското мъжко училище

Име	Място на раждане	Други сведения
Абаджиев, П.		НО*, **1894**
Алексиев, Никола		преди 1914
Ангелов, Димитър	Костенец	80-те години на XIX в.
Атанасов, Димитър		80-те години на XIX в.; пастор в Струмица
Атанасов, Тодор	Кричим	роден 1876; преди **1906**; пастор
Багрянов, Цвятко	Панагюрище	роден 1871; 80-те години на XIX в.; после заминава за САЩ; пастор
Божинов, Тома		преди **1916**
Бойчев, Иван	Меричлери, Чирпанско	1912–1913
Бояджиев, Кръстьо	Елешница	роден 1873; 80-те години на XIX в.; после осемнадесет години живее в САЩ; учи в Харвард
Бъчваров, Т. И.		НО, **1895**
Ватралски, Стоян	Вакарел	преди **1890**
Гандовски, Коста	Самоков	не е ясно кога
Гандовски, Никола	Самоков	не е ясно
Георгиев, Александър	Берковица	**1896,** пастор
Градинаров, Стефан	Пирдоп	**БО**, 1912,** пастир в различни градове
Големанов, Димитър Назърски	Ямбол	като младеж станал мюсюлманин, после протестант; не е ясно кога е бил в САЩ, после книжар в София; фалирал и избягал в Трансваал; после учител и пастор
Гулуманов, Александър	София	роден 1884; БО, **преди 1908**, 1908–1910 в Сливен; после заминава за САЩ за по-високо образование и умира там
Даскалов, В.		НО, **1894,** опитал да учи в САЩ, но се върнал поради влошено здраве; учител в американското училище в Самоков; пастор
Желязков, Константин	с. Омарчево	**1881,** после в САЩ завършил право
Иванов, К.		НО, **1895**
Иванов, Стоян	с. Държава, Чирпанско	1879–1931; БО, **1907**; завършва висше богословско образование в Обърлин, Охайо, 1911; пастор в редица църкви
Караиванов, П. В.		НО, **1895**

---

* *Научен отдел.*

** *Богословски отдел.*

Име	Място на раждане	Други сведения
Киряс, Герасим	албанец, роден в Битоля	80-те години на XIX в.; проповедник в Дупница
Коджабанов, Васил Г.		НО, **1892**
Кожухаров, Георги	Банско	роден 1881; преди **1915**; пастор
Крайчев, Трифон	Церово	преди **1901,** проповедник
Куманов, Цвятко	Меричлери	роден 1856; 80-те години на XIX в.; пастор
Кютукчиев, Илия	Радовищ (сега в Македония)	преди **1915,** пастор
Лица, Никола	Гърция	вероятно през 80-те години на XIX в.
Лютов, Рад.		1903
Матинчев, Иван	Самоков	80-те години на XIX в.; първи пастор на софийската църква
Мирчев, Лука А.	Битоля	БО, **1892,** пастор
Мишков, Павел	Хасково	1885, не е ясно кога е завършил, но после ходил и в САЩ, където завършил курса на Муди
Николов, Съби		80-те години на XIX в.
Николов, Цветан	Шумен	1912–1913
Паламидов, Кръстьо	Одрин	не е ясно кога, но се самоубива през 1902, когато фалира като търговец на дървен материал в Костенец
Панайотов, Иван		
Пачеджиев, Костадин	Баня, Разложко	90-те години на XIX; после завършва „Оберлин"; пастор
Петранов, Велико	Ямбол	роден 1852; вероятно **1883**; пастор в редица църкви
Петров, Георги	Кавадарци	преди **1889**
Поламидов		1883
Попов, Георги	с. Ракита, Луковитско	не е ясно, проповедник
Попов, Иван С.	Воден, Елховско	роден 1856; БО завършва късно заедно със съпругата си – някъде около Освобождението
Попов, Марко	Банско	учи в Самоков година и половина през първата половина на 80-те, после заминава за САЩ; пастор
Сарандов, Пенчо	Банско	не е ясно кога
Седлоев, Георги	Якоруда	завършил през 80-те години; пастор; женен за Еленка Костова Петканчина, завършила девическото училище; синът им, деецът на БКП Владимир Седлоев, загива след Втората световна война при репресиите в СССР

Име	Място на раждане	Други сведения
Сичанов, Иван С.		НО, **1895**
Стефанов, Иван Д.	Банско	роден 1876; **БО**
Стефанов, Константин	Банско	1892, после завършва в САЩ и работи в Софийския университет
Стоичков, Никола	Ихтиман	1912–1913
Терзиев, Костадин Ив.	Банско	роден 1860; НО 1883; пастор в Дупница
Толев, Атанас х.		Но, **1892**
Тонджоров, Светозар Ив.	Самоков	80-те години на XIX в.
Фурнаджиев, Тасе (Атанас)	Банско	(1882–1940); член на ВМРО, войвода на чета, след погрома на Илинденското въстание емигрира в САЩ, участник в Балканската война
Христов, Атанас Г.	Нова Загора	1891; проповедник; 1894 заминава за САЩ; проповедник между славяните в Канзас сити; работи като учител; през 1911 издава ръководство по английски език за емигранти
Цаков, Иван	Банско	роден 1865; НО, **1894,** пастор
Цилка, Г. М.		НО, **1895**
Чакалов, В.		НО, **1894**
Чакалов, Георги	Самоков	80-те години на XIX в.
Чапрашиков, Крум Георгиев	Дупница	(1882–1934); като ученик се присъединява към ВМРО, после учи в Гренобъл; близък на Сандански; едър търговец; народен представител
Чуклев, П. Н.		НО, 1895

ДЯЛ ТРЕТИ

Балканските индианци в Америка

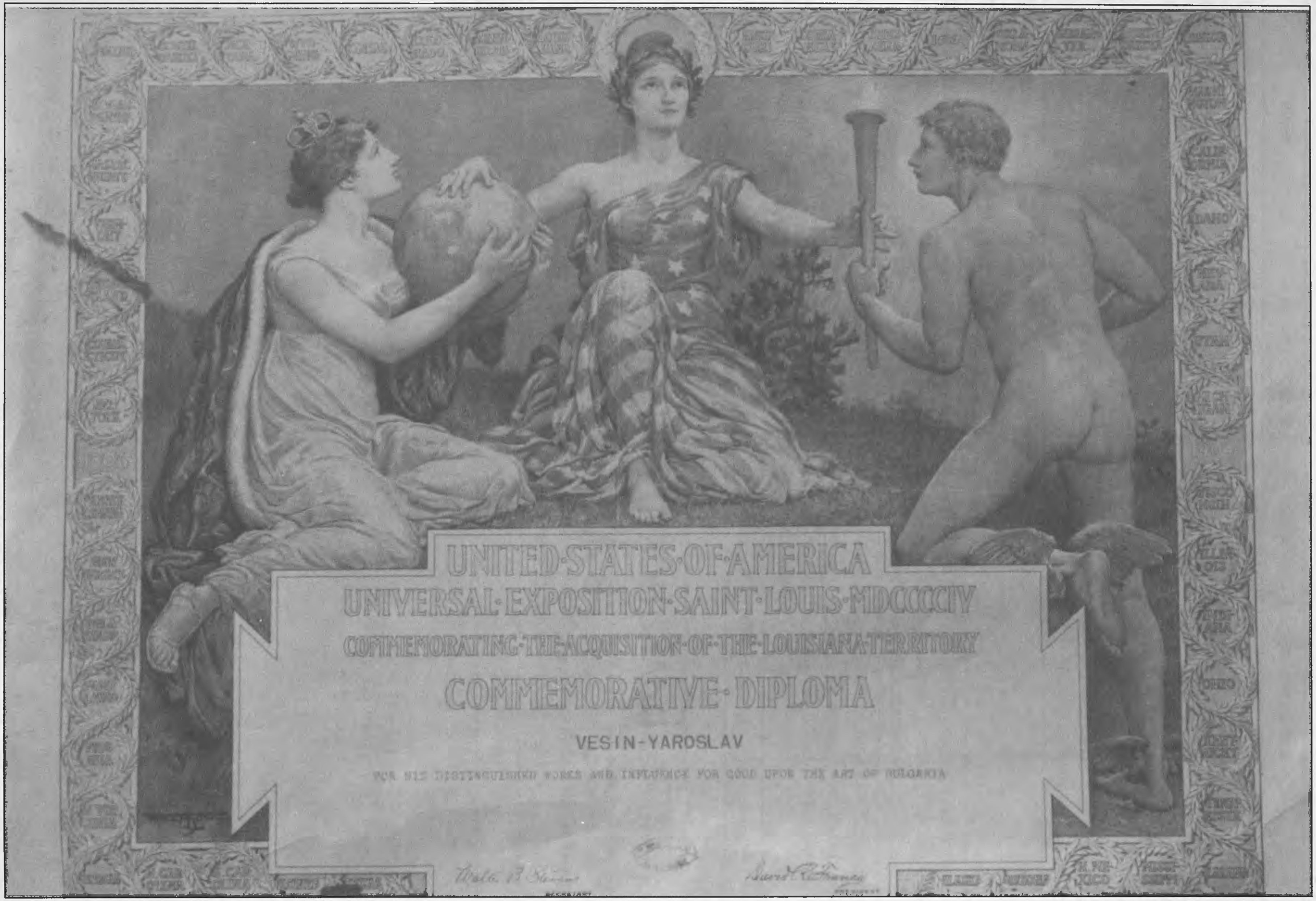

UNITED·STATES·OF·AMERICA

UNIVERSAL·EXPOSITION·SAINT·LOUIS·MDCCCCIV

COMMEMORATING·THE·ACQUISITION·OF·THE·LOUISIANA·TERRITORY

COMMEMORATIVE·DIPLOMA

VESIN-YAROSLAV

FOR HIS DISTINGUISHED WORKS AND INFLUENCE FOR GOOD UPON THE ART OF BULGARIA

Почетна грамота, връчена на Ярослав Вешин на изложението в Сейнт Луис

Българите и далечна Америка

След Освобождението българите придобиха незнайно преди самочувствие. Вече бяха граждани на самостоятелна държава (само дипломатическите канцеларии се втренчваха в ограниченията на Берлинския договор – в народното съзнание никой и не ги броеше). Възприемаха сами себе си като повече или помалко равноправна част на света. Любопитството им към земите отвъд Балканите се засили. За да се похвалиш пред околните, не бе достатъчно вече да си „изръшкал" само Турну Мъгуреле или дори Беч. Мамеха ги широките простори. Съединените щати, Америка, внезапно се оказаха „на една ръка разстояние". Не че пътуването до отвъдморската страна стана обичайна забавка. Чак до края на века малцина прекосяваха океана. Пък и защо да го правят? Селското стопанство в страната, въпреки критиките на съвременниците, които като всички съвременници бяха свръхкритични, се крепеше – не изтласкваше хиляди ненужни работници, които да дирят препитание първо в градовете, а после и в чужбина. Работа се намираше сравнително лесно, та нямаше защо да се гони Михаля. Езиковата бариера беше стряскаща и плашеше дори предприемчивите*. А предприемчивите сред българите, въпреки легендите, с които често се тешим, не бяха толкова много. За културен туризъм малцина си и помисляха. Тези, които имаха не само наклонности в тази насока, но и възможности, се задоволяваха с красотите на Италия, Швейцария или Франция.

Нивото на познание за събитията в Северна Америка бе далеч по-добро от навечерието на Освобождението. Вярно е, че и в първите години след 1878 г. учениците продължаваха да научават основни факти за далечната държава от претърпелия вече две издания у нас и дванадесет в Русия учебник на К. Смирнов[1]. Едва ли от помагало, предназначено за руски училища, можеше да се очаква реална преценка за обществено-политическите проблеми на Съединените щати, независимо от обещанието, съдържащо се в заглавието. По-скоро българчетата придобиваха една макар и твърде обща представа за природата, стопанството и облика на страната.

От страниците му ученикът разбираше, че държавата е четвърта по брой на населението си след Русия, Китай и Германия; че промишлеността ѝ е „развита до висока степен"; че земеделието е „най-главен извор на народното богатство"; че „никое друго царство на светът" няма толкова дълги вътрешни канали за превозване на стоки; и нещо, което щеше да направи впечатление на любопитни млади умове – че

> *„калифорнийските златни рудници се почитат*
> *за най-богати в света".*

Но дори и от промъкналите се в текста изречения, убегнали от вниманието на руската цензура, интелигентният читател или поскоро учениците, насочвани от интелигентен учител, и сами мо-

---

** Един от емигрантите в началните години на XX в. споменава облекчението, с което две седмици след пристигането си в Ню Йорк разбрал, че провлаченото „я-а-а-а" означава „да". Като че ослепителна светкавица бе раздрала завесата на пълната липса на комуникация, на невъзможността да установиш връзка с „другия".*

Не е за чудене, че първите емигранти заминаваха на тайфи – понякога по десет-петнайсет души от едно село. Сред тях винаги имаше един поопраВен. Той поемаше отговорността за останалите, но пък и най-плахият можеше да се облегне на рамото на съселянина си. Сигурността идеше от усещането за група. То затова и толкова селяни от с. Гумощник, Ловешко, загинаха в катастрофата с „Титаник". Цяла махала обезлюдя откъм мъже.

[1] *Кратко учебно земеописание. Част II за Азия, Африка, Америка и Австралия в естествено, народоописателно и гражданско отношения. С., 1879.*

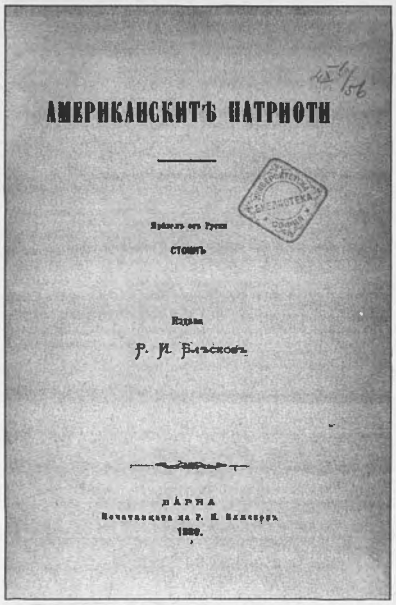

АМЕРИКАНСКИТѢ ПАТРИОТИ

СТОИНЪ

Р. И. Блъсковъ

ВАРНА

В полиграфическо отношение книгата не блестеше. Далеч бе от Христо-Дановите виенски издания, но важното бе, че в разорените от Освободителната война български земи разсъждаваха за свободата и демокрацията.

жеха да направят важни заключения. Смирнов не се ангажираше да определя религиозния състав на населението (нещо, което правеше за всички останали държави, за които разказваше), защото

> *„правителственний закон дава пълна свобода с религиозните работи".*

Ключовата дума тук беше „свобода". Или пък правеше любопитния и твърде противоречащ на обществената действителност в Руската империя извод, че

> *„сичките изобщо граждане на Съюзът имат еднакви правдини и за това обществото там не се дели на съсловия, както по други места".*

Това, което ученикът обаче нямаше да научи, бе как звучат в действителност десетките географски наименования на английски. Преводачът бе възприел руската им транскрипция. В съгласие с практиката, въведена още при Петър I, руснаците безбожно изкривяваха чуждите думи, та затова по страниците се мяркаха имената на щати като Огейо, Кентуки, Иллинейс и т.н. – все думи, които, произнесени отвъд океана, немалко биха озадачили слушателите[2].

След учебниците дойдоха брошурите, памфлетите и книгите.

През 1880 г. старият радетел на православието Р. Блъсков сметна за нужно да издаде книгата „Американските патриоти". Като правило многобройните му книгоиздателски предприятия до момента бяха най-вече „на ползу роду". Трудно се прехранваше от тях, но в случая се оказа, че е проявил завидно бизнес чувство. От преведеното от руски език съчинение още преди отпечатването бяха откупени 700 екземпляра – пример, за който само си мечтаят днешните издателства.

Преводачът – едва 22-годишният Божил Райнов, училищен инспектор на Варненски окръг, завършил Киевската духовна семинария и университета в Лиеж – твърдеше в предговора си, че се въодушевил и положил немалък труд, защото американските патриоти за едно столетие въздигнали страната си от положение, подобно на това, в което е България, до „първа в светът" държава, с „най-висока степен на цивилизация".

В книгата беше публикуван текстът на Декларацията за независимостта на САЩ. Оттук преводачът правеше извода, че американските патриоти били обявили още през 1776 г., че целта им е да установят правителство, което ще

> *„обезгрижи правдините на народа, от когото то получава своята власт и че когато едно управление действува несъобразно с тази цел, народът има право да го събори и замести с друго"*[3].

Българските издатели твърдо вярваха на обичайната в Щатите пропаганда и се отнасяха доста безкритично към деятелите на американската революция. За тях

> *„генерал Вашингтон беше най-честен политически деятел и като него досега не ни е представяла историята на древния и новия мир"*[4].

---

[2] *Пак там, 84–91.*

[3] *Американските патриоти. Превел Стоин (Б. Райнов). Варна, 1880, с. 1.*

[4] *Пак там, с. 37.*

Американските колонисти пък били

> *„нови хора, които правеха път на най-новата цивилизация,*
> *цивилизация на мирът, на гражданските права,*
> *на свободата и на равенството“*[5].

Доста щяха да се учудят някои от траперите в Запада, ако знаеха какви тежки отговорности са носели на плещите си. Дори ако се абстрахираме от неизбежния рекламен елемент, насочен към евентуалните купувачи, все пак се налага обстоятелството, че основни и за преводача, и за издателя бяха ценностите на демокрацията и прогреса. В момент, когато обществото у нас бе замаяно от невижданата преди възможност за свободен избор, предлаганите политически и морални стойности бяха сред тези, които въодушевяваха най-широки слоеве от населението.

През следващите години появата на книги и брошури за Америка се увеличи[6].

И все пак книгите бяха скъпи. Малцина българи – и то повечето в градовете – си позволяваха този разкош (то до малките селища книжари трудно стигаха). Дори в началото на XX в. в едно от заможните села – Долни Дъбник, Плевенско, от 57 проучени семейства на нещо като библиотека се радваха само 33. Сред притежаваните печатни издания имаше най-вече календарчета, произведения на литература, която сега бихме нарекли „жълта“, съновници, песнопойки, но и брошури за десятъка. Никой не си бе направил труда да си купи „сериозна книга“[7].

Основен извор на информация за голяма част от българите беше периодичният печат. В годините след Освобождението и особено от средата на 90-те години нататък рязко нарасна броят на издаваните вестници и списания. При това сравнително ограниченият им тираж подлъгва. Ако най-заможният в едно село получаваше вестник, това обикновено означаваше, че в кръчмата редовно се организираше публично четене на новините. Броевете им, стига да не отиваха за увиване на цигари, бяха пазени дълго време.

Страниците на периодичните издания трябваше да се пълнят с материали, които да привличат читателите. А животът в Америка безспорно притежаваше своего рода магнетизъм.

Рязко се увеличи броят на текстовете в следосвобожденската преса за Съединените щати, за американските държавници, за американския начин на живот. Бяха от различно естество. Преобладаваха чисто информационните – за важни събития в политиката, за президентските избори, за корупционни скандали, за достиженията на икономиката, за новини от света на науката и техниката. Големите събития в американската политика бяха проследявани удивително подробно за една малка страна, разположена на хиляди километри разстояние. Така например в „Съвременна илюстрация“ брой след брой разказваха за събитията на Испано-американската война от 1898 г., за дебаркирането на американски войски на о. Куба, за пленническите лагери за заловени испанци, печатаха великолепни литографии на морски боеве и т.н.

---

[5] *Пак там, 40–42.*

[6] *Само като примери даваме някои както хвалебствени, така и отричащи американския начин на живот книги, излезли през първия четвърт век след Освобождението:*

Англо-американски минотавър и протестантският семеен разврат (или проста история на протестантската търговия с невинността на лондонските и американските момичета). Пловдив, 1889; Беглей, У. Учебното дело в Съединените държави (Северна Америка). С., 1904.

[7] *Стоянов, Г. Какво чете народът? – Учител, VII, кн. VIII, 574–581.*

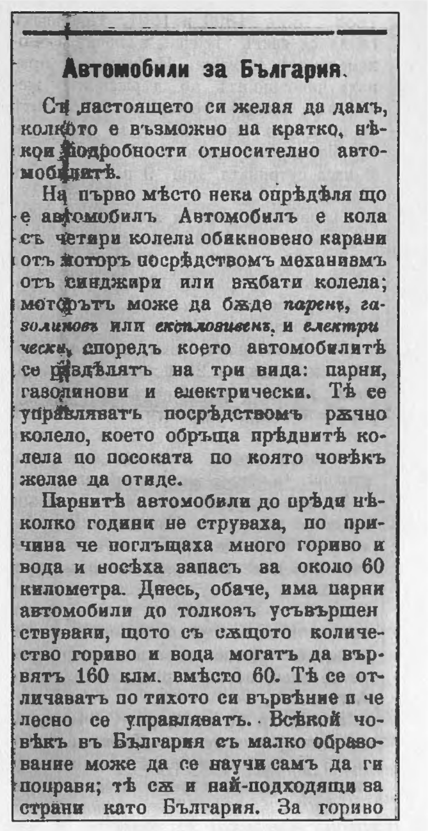

Автомобили за България.

Съ настоящето си желая да дамъ, колкото е възможно на кратко, нѣкои подробности относително автомобилитѣ.

На първо мѣсто нека опрѣдѣля що е автомобилъ. Автомобилъ е кола съ четири колела обикновено карани отъ моторъ посрѣдствомъ механизмъ отъ синджири или зѫбати колела; моторътъ може да бѫде *паренъ, газолиновъ* или *експлозивенъ*, и *електрически*, споредъ което автомобилитѣ се раздѣлятъ на три вида: парни, газолинови и електрически. Тѣ се управляватъ посрѣдствомъ рѫчно колело, което обрѫща прѣднитѣ колела по посоката по която човѣкъ желае да отиде.

Парнитѣ автомобили до прѣди нѣколко години не струваха, по причина че поглъщаха много гориво и вода и носѣха запасъ за около 60 километра. Днесь, обаче, има парни автомобили до толковъ усъвършенствувани, щото съ сѫщото количество гориво и вода могатъ да вървятъ 160 клм. вмѣсто 60. Тѣ се отличаватъ по тихото си вървѣние и че лесно се управляватъ. Всѣкой човѣкъ въ България съ малко образование може да се научи самъ да ги поправя; тѣ сѫ и най-подходящи за страни като България. За гориво

С примери от американската политика и ежедневие спорещите дирexa аргументи в полза на една или друга теза, правеха препоръки, критикуваха установени у нас порядки. Още през 1880 г. във в. „Марица" – най-разпространеният печатен орган от тези години – пространно запознаваха българите с историята и същността на университетското образование. Дописникът, сам студент в Йейл, призоваваше да се помисли за основаването на подобна институция и у нас. Вярно, че началото щеше да е скромно, признаваше той, но пък и началото на Йейлския университет не изглеждало по-обещаващо на съвременниците.

В старозагорското списание „Надежда", издавано от Ат. Илиев и Ст. Момчилов, публикуваха статии, в които разглеждаха еволюцията на работническото законодателство, борбата за установяване на прилична минимална работна заплата и осемчасов работен ден и т.н. – все въпроси, които живо интересуваха обществото у нас[8].

В „Родолюбец" в голяма серия от статии през 1898 г. авторът Илия Йовчев, установен от дълги години зад океана, правеше обширен психологически портрет на американския народ в опита си да обясни успехите, които жънеше републиката през последните десетилетия.

Разбира се, сред първенците в отразяването на американската проблематика бе в. „Зорница". За времето си той бе сравнително добре разпространен – тиражът му навремени достигаше 4 хил. екз. (в края на века обаче падна до 1000 бройки). Нямаше брой, в който американският прогрес да не бе даван за пример на българите, да не се изясняваха принципите на политиката в Щатите, да не се издигаше в култ „повишението на жената", да не се хвалеше подобрението на положението на работническата класа и на гражданите и фермерите въобще[9].

За българските вестникари нямаше и сянка от съмнение, че Съединените щати са сред водещите в технологичния напредък страни. Затова във в. „Народ" публикуваха пространна статия-реклама за специално столче от Америка. Авторът подчертаваше, че то „е измислено неотдавна" – сиреч на нивото на най-новото в световните тенденции, и имало четири отделни функции – едновременно било високо столче за малко дете; ставало пониско столче за по-голямо дете – 9 или 10-годишно; ставало на количка и на люлка – всичко само с помощта на една желязна пръчка[10]. С други думи, с малко пари получаваш предмет с многофункционално предназначение. Като се замислиш, голяма твърдост и спестовност трябваше да прояви стопанката, за да го задържи здраво и читаво в ръцете на палавия си наследник цели десет години. Пак там съобщаваха за откриването в американската столица на паметника на Вашингтон, който щял да бъде най-високият в света и т.н., и т. н.[11] Фабрикантът Христо Пеев по интересен начин бе комбинирал качествата на произвежданите от него „руско-американски галоши" – традиционността на артикула за русите и високото качество на американците[12]. Грамофонът бе рекламиран като „последно американско изобретение", т.е. имплицитно се намекваше, че изобретенията идат от Америка – факт, който трудно минаваше в българския печат половин век по-късно[13]. Локали, хотели и ханове в цялата страна – от столицата до затънтени села – носеха името „Америка"[14].

---

[8] *Надежда, 1900, № 1, 109–113.*

[9] *Вж. само като пример Зорница, № 4–6, 28 ян.–11 февр. 1884.*

[10] *Народ, № 3, 19 ян. 1885.*

[11] *Пак там, № 6, 9 февр. 1885.*

[12] *Свобода, 25 окт. 1896.*

Американският опит в селското стопанство бе привличан охотно, за да се илюстрира необходимостта от модернизацията на българското; американският опит в индустрията бе поставян като една сияйна и вероятно недостижима цел; американските продукти имаха репутация на съвестно изработени и неслучайно в рекламите се смяташе едва ли не достатъчно да се каже за нещо, че е американско, за да бъде признато без съмнение високото му качество. То и самите американци не пропускаха да подчертаят ясната си и неразрушима връзка с този бастион на напредъка – науката. Още през 1860 г. в Пловдив на една от улиците се появи надпис „Американско научно-богословско заведение"[15]. Работещите в него мисионери, ако използваме фразеологията на бай Захари Стоянов, и през плет не я бяха виждали тази пущина, но споменаването ѝ вървеше. Естествената асоциация в съзнанието на немалко българи вървеше по логичната линия Америка–наука. Същата тактика продължиха и основателите на Самоковските училища.

Това, което обикновено отсъстваше в материалите, бе американската култура. Бяла лястовица бе посещението на „американска" оперетна трупа в Пловдив, която представяше „Цар Соломон", „Синята брада" и „Асан Махмуд, алжирски паша". Въпреки успеха им в неразглезеното откъм подобни представления пловдивско общество, мисля, че можем да се съмняваме в естетическите постижения на певците, та дори и в това доколко самата оперета, в която примадона бе госпожа А. Финкелщайн, бе действително американска[16].

Вярно е, че българите се интересуваха най-вече от това, което ставаше по-близо до техния двор, в Европа, но също така е вярно, че не пропускаха да полюбопитстват и за американските проблеми.

Информационни материали за големите държави във в. „Свобода", 1891 г.

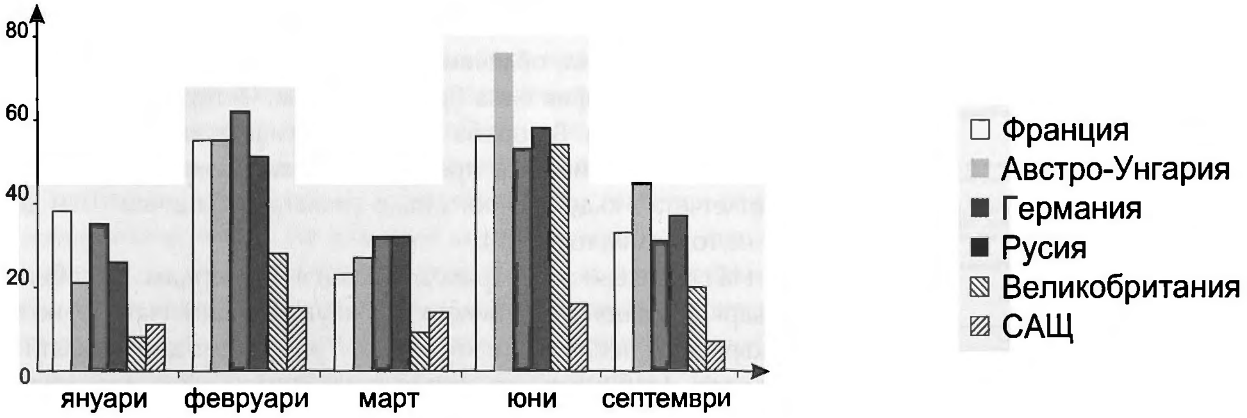

---

[13] *Балканска трибуна, № 392, 16 ян. 1908.*

[14] *България, № 50, 10 юни 1899.*

[15] *Рилски шепот, 1935, № 1.*

[16] *Правда, № 11, 12 март 1894, № 13, 12 окт. 1894; Пловдив, № 99, 15 дек. 1894.*

Информационни материали за големите държави във в. „Балканска зора“, 1892 г.

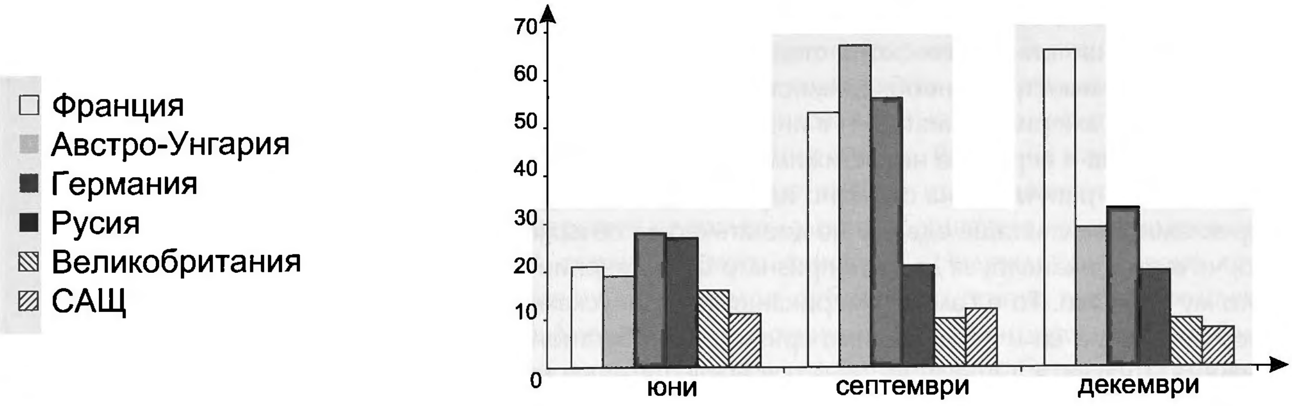

С други думи, можем да приемем с голяма доза сигурност, че на ръба на XIX и XX в. българите като цяло бяха сравнително добре информирани за това, което ставаше в Съединените щати.

* * *

„Америка е богата, в Америка лесно се печелят пари, тичайте да тичаме в Америка."

Алеко Константинов. „До Чикаго и назад"

Печатната информация бе допълвана от разказите на малцината, които бяха прекосили океана и се бяха завърнали пълни с впечатления, а нерядко и с припечелени парици.

В първите години след Освобождението за Съединените щати заминаваха отделни българи – немалко от тях от протестантски семейства – най-вече, за да получат по-високо образование.

Типичен пример беше Г. Чакалов. Мечтата му бе да учи медицина. През 90-те години на XIX в. това можеше да стане само в чужбина. Даваше си ясна сметка, че с малкото спестени от семейството пари няма да може да се прехранва. Едва щяха да му стигнат да се добере до Щатите. Там мислеше да се издържа с печатарския занаят, научен в Самоковското американско училище. Пътуването бе цяла епопея. Със зашити в панталоните наполеони младежът, облечен в дебел ямурлук, ушит лично от баща му, нае в София една бричка до Лом. Четири дни отне плаването до Виена. В кораба ресторант имаше, но той, верен на българските навици, се прехранваше със сухоежбина – къде „котлетчета“, къде „шунки“, къде „налагани банички“ (тъй де – да не го жалим толкова!).

На презокеанския параход се качи в Амстердам. Корабът отговаряше на цената на билета – бракуван от англичаните, но позакърпен от пестеливите холандци. Тринадесет дни се клати по вълните, наобиколен от „изверга на Европа“. Във всяка каюта бяха натъпкани по 20 души. Спяха на кеневирен дюшек със сла-

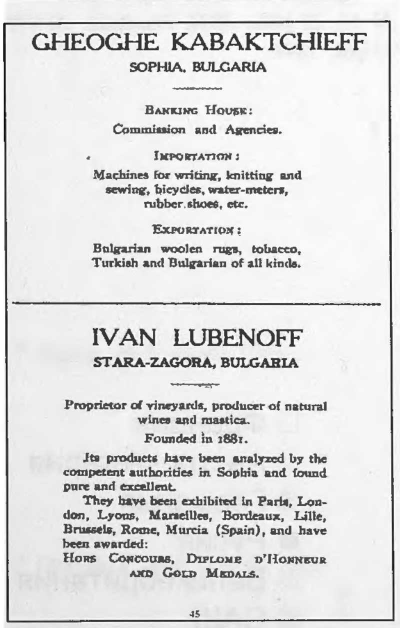

GHEOGHE KABAKTCHIEFF
SOPHIA, BULGARIA

BANKING HOUSE:
Commission and Agencies.

IMPORTATION:
Machines for writing, knitting and sewing, bicycles, water-meters, rubber shoes, etc.

EXPORTATION:
Bulgarian woolen rugs, tobacco, Turkish and Bulgarian of all kinds.

IVAN LUBENOFF
STARA-ZAGORA, BULGARIA

Proprietor of vineyards, producer of natural wines and mastica.
Founded in 1881.
Its products have been analyzed by the competent authorities in Sophia and found pure and excellent.
They have been exhibited in Paris, London, Lyons, Marseilles, Bordeaux, Lille, Brussels, Rome, Murcia (Spain), and have been awarded:
HORS CONCOURS, DIPLOME D'HONNEUR AND GOLD MEDALS.

45

Малко български търговци имаха тупе да търсят клиенти зад океана.

ма. Ако си дигнеш главата – удряш горната койка. Въобще като живи погребани. На края на пътуването моряците изгаряха дюшеците – явно и за обръгнали на мръсотия морски вълци чистотата на кандидат-емигрантите бе за окайване. Храната поне бе добра – сутрин даваха кафе с консервирано мляко или чай с масло. На обед – ядене с месо. Сервираха бял пресен хляб всеки ден[17].

Пътят, по който се отправи Чакалов, поемаха само няколко десетки българи. Можеха да са и повече, но се оказа, че американските възпитаници срещат трудности при узаконяването на дипломата си в България. Прекалено различни бяха европейската и американската университетска система. Вероятно влияеше и неприязънта към протестантите[18]. След напразни опити да преборят бюрокрацията доста от тях плюха и се върнаха обратно в Щатите, където си намериха работа. В някои вестници съжаляваха за отчаялите се и твърдяха, че

> *„ни един от възпитаниците ни, които са дошли от Америка, не е представлявал контелик, фанфаронизъм, разкош, разврат или други вредителни черти, които се забелязват в множеството от възпитаниците ни, които дохождат от почти коя да е друга страна".*

И така да е, чак докъм края на XIX в. основната маса българи, които търсеха по-високо образование в чужбина, се насочваха към Европа. Докъм началото на 90-те години на XIX в. Америка още не се бе превърнала в Мека на търсещите по-добро препитание. Както изглежда, чак през 1891 г. за северoамериканския гигант поеха първите стотина души емигранти земеделци[19]. После броят им се увеличи, макар и не особено значително. Едва след 1903–1904 г. както от Македония, така и от Княжеството потеглиха повече хора. Повечето още не мислеха да се установяват зад океана. Идеалът им беше да понатрупат парички, та като се върнат у дома, да си накупят повече нивици или някоя кръчма. Затова и почти всички бяха мъже. Жените оставаха да се грижат за децата. Постепенно емиграцията се превърна в бизнес, винаги доходен, но не винаги честен. Една от най-големите фирми бе на Тома Бакрачев, който украсяваше витрината на агенцията си на булевард „Мария Луиза" с големи параходи, които прекарват щастливците в Новия свят[20].

От Америка завърналите се донасяха ново самочувствие, модерни премени, сламени шапки, навиващ се грамофон, който ги правеше център на селските сбирки. Мъкнеха и всичко, което мислеха, че ще им е от полза в стопанството. Иван Илиев от с. Гумощник, който години наред бе забивал траверси на една железопътна линия, бе намерил за нужно наред със спестяванията си да „прибере" от местоработата и един огромен тежък лост и клещи – как ги бе мъкнал през половината свят ум не ти побира. Но и той въведе американски порядки – в дълбоката маса на новопостроената си кръчма правеше лед, та да изстудява питиетата, които предлагаше на съселяните си.

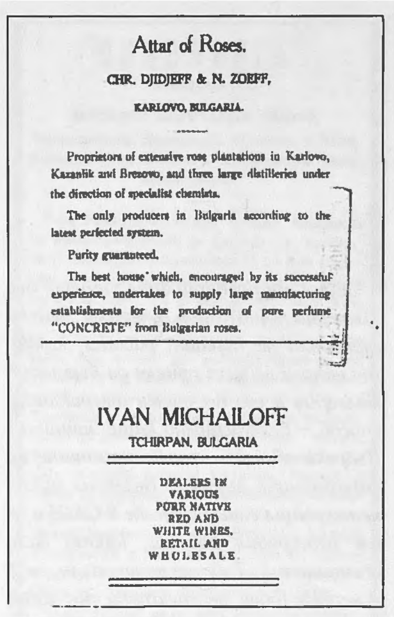

Attar of Roses.

CHR. DJIDJEFF & N. ZOEFF,

KARLOVO, BULGARIA.

Proprietors of extensive rose plantations in Karlovo, Kazanlik and Brezovo, and three large distilleries under the direction of specialist chemists.

The only producers in Bulgaria according to the latest perfected system.

Purity guaranteed.

The best house which, encouraged by its successful experience, undertakes to supply large manufacturing establishments for the production of pure perfume "CONCRETE" from Bulgarian roses.

IVAN MICHAILOFF

TCHIRPAN, BULGARIA

DEALERS IN
VARIOUS
PURR NATIVE
RED AND
WHITE WINES,
RETAIL AND
WHOLESALE.

Розовото масло дълго оставаше артикул в задокеанската ни търговия.

---

[17] *НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 49–56.*

[18] *В една сравнително скоро излязла книга съществуващото недоброжелателство е изведено в ранг на държавна политика – теза, която поне на мен ми се струва пресилена и трудно защитима. Вж. Назърска, Ж. Българската държава и нейните малцинства. С., 1999.*

[19] *Поне така се твърдеше в реферат, изнесен от началника на имиграционното отделение към Министерството на вътрешните работи през 1914 г. Вж. Трайков, В. История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX в. С., 1993, с. 16.*

[20] *Бързицов, Хр. София разказва. С., 1979, с. 121.*

„Американците“, както почти неизменно ги наричаха в родните им места, разказваха за високите надници, които получаваха, за ниските цени, за уважението, на което се радваше в страната всеки работник. Вярно, че отвреме навреме в печата – най-вече в социалистическия, но не само в него – се появяваха и други разкази, които наблягаха върху жестоката експлоатация, върху безчовечните условия на труд, но те не бяха достатъчни да обезкуражат решилите да рискуват[21].

* * *

„Мене и яд ме хвана и досмеша ме, като гледах
как си напрягаше той паметта да си припомни –
аджеба где ли ще бъде туй царство!
Аз се сетих, че може би да не изговарям добре, по тяхному,
названието на нашето княжество, и затова извадих и разложих
пред него картата на Европа и си тикнах пръста всред София.
О yes, Turkey, all right!
No, sir, протестирах аз, а той не иска и да чува, пише ме за
турчин. По този начин той потурчи и Фиарета, и доктора.
Последният се разочарова и намрази американците.
„Чудно нещо, повтаряше той, хич България да не знае къде е?
Остави ги, невежи.“

Едва ли някой от българите – както тези в родината си, така и сред емигрантите и малцината туристи – споделяше илюзиите на доктора и хранеше сериозни очаквания, че в американската държава се интересуват от житието и битието му, че имат представа за задачите, стоящи пред родината му. Вярно е, че проф. А. Пантев написа цяла книга, основана на изучаване на документите, на съвременната преса и на книжните издания, за да докаже относително доброто познаване на България и българските проблеми в американските интелектуални и политически кръгове. Само че авторът по обективни причини не е имал възможността да пребивава в Америка в края на XIX в., та няма друг избор, освен да се доверява на писмени свидетелства, излезли изпод перото на толкова малобройния тогава елит. Алеко пък, който не знаеше английски, който не познаваше никого от този елит, който не четеше нито документи, нито американските вестници, само с две-три мазки рисува съвсем различна картина за битуващите ежедневни познания за българите. Че и едно французойче в Ню Йорк бе затвърдило първото му недотам приятно впечатление с твърдението:

*„Vous savez, ici on oulie l'Orient.“**

Проблемът опира по-скоро до масовото създаване на нагласи и представи. Имаше ли в масовото съзнание на американците нагласи и представи, свързани с българите? Струва ми се, че поне до аферата „мис Стоун“ през 1901–1902 г., която притежаваше всички любими на сензационния печат характеристики,

---

[21] Един от препатилите пишеше във „Вечерна поща“, че в Америка „всички трябвало да вършат работа, каквато никога не биха приели да вършат в България и то по усилен американски способ – безчувствено като машини“. Въпреки обещанията на агентите на параходните линии в България никой не посрещал емигрантите в САЩ и не им осигурявал работа, както били обещанията. Това не означавало, че в Америка няма перспективи, но човек трябвало да знае езика, да е запознат донейде с начина на работа и „най-вече трябва да е напоен с дух, който да го въодушевлява и между всякакви борби и отчаяние да може да си проправи път“. Вж. Вечерна поща, № 993, 30 апр. 1904.

** Знаете ли, тук са забравили Ориента.*

нямаше никаква основа за тях. Българите нямаше с какво да привлекат, а още по-малко да задържат вниманието на обикновения американец. По-различно бе положението в България. И това е естествено. Една малка държава като правило в много по-голяма степен се интересува от голямата, отколкото обратното.

Съвсем различен е въпросът доколко самата България имаше пръст в създаването на определени нагласи и представи сред американците. Усилията на София да се представи пред Северна Америка, пред североамериканското обществено мнение, се вписваха в общите усилия на българската държава да си изгради облик на европейска или цивилизована държава. Всъщност в представите на онова време то си беше едно и също. Усилия, вярно, бяха полагани, но те бяха инцидентни, безсистемни, зле обмислени и още по-зле финансирани. Доколкото ги имаше, бяха насочени към Европа.

Всъщност едва ли има на какво да се учудваме. Та кой ли можеше да застъпва интересите на сънародниците ни пред Съединените щати. Официално българско представителство в страната нямаше чак до Първата световна война. Българи там живееха малко. Поне в сравнение със значително по-многобройните колонии на съседните балкански народи.

Огромната част от съществуващата емиграция беше малограмотна и гледаше на Америка само като на място за временно пребиваване, място, където можеха да се припечелят пари, които после при повече късмет можеше да се изхарчат у дома. По-малко късметлиите се заселваха в североамериканския континент.

Търговията между двете държави бе нищожна и то не само от американска гледна точка, което бе логично да се очаква, но и от българска. През 1900 г. България изнесе за САЩ стоки на стойност 633 хил. лв. (от 54 млн. общо), а внесе за 241 хил. (от 46,3 млн.).

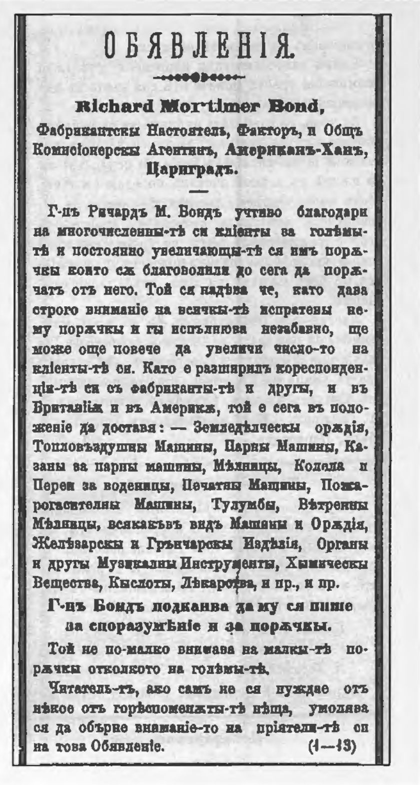

ОБЯВЛЕНIЯ.

Richard Mortimer Bond,

Фабрикантскы Настоятель, Факторъ, и Общъ Комисiонерскы Агентинъ, Американъ-Ханъ, Цариградъ.

Г-нъ Ричардъ М. Бондъ учтиво благодари на многочисленны-тѣ си клiенты за голѣмы-тѣ и постоянно увеличающы-тѣ ся имъ порѫчкы които сѫ благоволили до сега да порѫчатъ отъ него. Той ся надѣва че, като дава строго вниманiе на всичкы-тѣ испратены нему порѫчкы и гы испълнюва незабавно, ще може още повече да увеличи число-то на клiенты-тѣ си. Като е разширилъ кореспонденцiи-тѣ си съ фабриканты-тѣ и другы, и въ Британiѭ и въ Америкѫ, той е сега въ положенiе да доставя: — Земледѣлческы орѫдiя, Топловъздушны Машины, Парны Машины, Казаны за парны машины, Мѣлницы, Колела и Перея за воденицы, Печатны Машины, Пожарогасителны Машины, Тулумбы, Вѣтренны Мѣлницы, всякакъвъ видъ Машины и Орѫдiя, Желѣзарскы и Грънчарскы Издѣлiя, Органы и другы Музикалны Инструменты, Химическы Вещества, Кыслоты, Лѣкарства, и пр., и пр.

Г-нъ Бондъ подканва да му ся пише за споразумѣнiе и за порѫчкы.

Той не по-малко внимава на малкы-тѣ порѫчкы отколкото на голѣмы-тѣ.

Читатель-тъ, ако самъ не ся нуждае отъ нѣкое отъ горѣспоменѫты-тѣ нѣща, умолява ся да обърне вниманiе-то на прiятели-тѣ си на това Обявленiе. (1—13)

Информационни материали за големите държави във в. „Балканска зора", 1892 г.

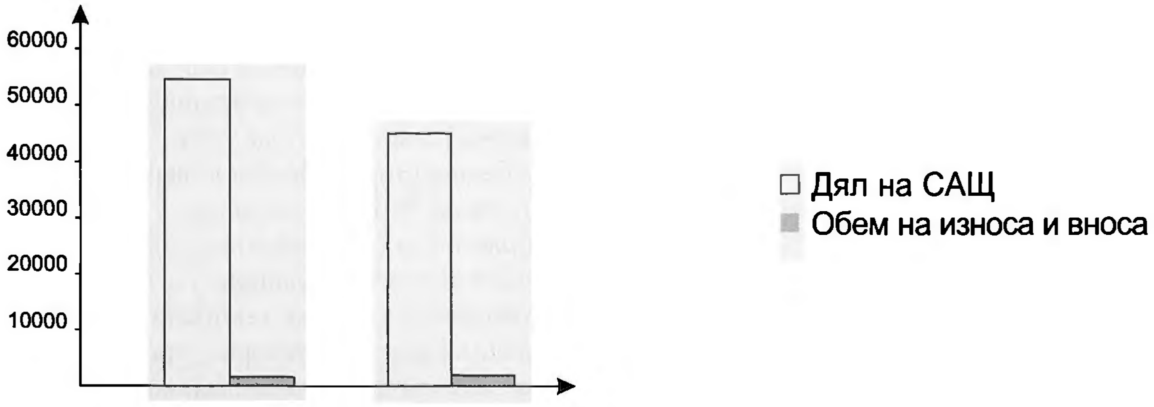

С други думи, колебаеше се между половин и един процент. Разстоянията бяха големи, та оскъпяваха продуктите. Не е за чудене, че розовото масло, за което транспортните разходи бяха незначителни, заемаше толкова голям дял.

В известен смисъл през целия период от Освобождението до началото на Балканските войни мисионерите бяха тези, които в най-голяма степен излагаха проблемите на българите пред американското обществено мнение. Подчертавам „проблемите“. Щото рисуваната от тях картина наред с обективизма си беше и обусловена от задачите и целите на тяхната дейност на полуострова. За тях бе трудно, ако не и невъзможно да представят България като една сравнително цветуща и заможна страна, с относително ниско ниво на социално напрежение. Дори и да беше такава, какъв им беше келепирът. Кой щеше да се бръкне в джоба, за да подкрепя мисия при един благоденстващ народ. Та още през 60-те години на XIX в. един от първите американски мисионери у нас М. Мериам бе направил голямо пътуване (придружен от българина Петър Мусевич-Бориков) из България. Пребroди Западна България – София, Самоков, Рилски манастир, Дупница, Кюстендил, Паланка, Кратово, Щип, Радовищ, Струмица, Петрич, Мелник, Неврокоп, Доспат. Най-силно бе изживяването му в Доспат. Тук местният ханджия помак му бе дал хляб просеник,

„черен като че от кал замесен, попукан, пълен със сламки“.

Погнусени, двамата спътници предпочетоха да посегнат към хляба, който си носеха в дисагите, но и предложеният им не отиде нахалост. Мериам го наряза на няколко парчета. Изпрати ги в разни евангелски дружества в Америка, „за да видят какво се яде тук“[22]. Това че самунът на немалко българи бе доста поразличен, не бе от значение. Едва ли американците споделяха вижданията на Захари Стоянов за „накървения“ от пиене и ядене врат на българина. При събирането на пари за прозелитска дейност воплите и поплакът хващаха повече дикиш.

Именно мисионерите бяха започнали съзнателните опити за представяне на българите пред американското обществено мнение. Но това, което те подчертаваха в статиите, отчетите и писмата си, бе образът на един беден, потиснат, макар и трудолюбив и чистоплътен, достоен за жал народ. И всъщност това различаваше тяхната презентация от тази, която след Освобождението искаха да внушат новите властници. Те не харесваха тази картина. Бедността можеше и да остане в нея, но това трябваше да бъде бедност горда, бедност уверена в силите си, във възможностите си да се развие. Бедност, в която имаше потенциал за подобряване на положението, за напредък.

След Освобождението ситуацията се променяше с бързи темпове. Мисионерите смениха тактиката. Симпатията, която изпитваха към българите, бе безспорна, прогресът им не идеше да отрекат, но балансът, макар и внимателно, бе спазван. Напредъкът бил още недостатъчен. Намекваха, макар и много предпазливо, че доколкото го имало въобще, се дължал в немалка степен на безкористната дейност на самите мисионери. Насочени в областта на духа, на прогреса на духа и на особеностите на политиката обръщаха те най-вече внимание. Напредъкът на страната в областта на материалното битие, макар и не пренебрегван, оставаше на второ място.

---

[22] *НБКМ БИА, ф. 605, а.е. 1, л. 277–278.*

С други думи, на мисионерите българите не можеха да разчитат особено за представяне на успехите на държавата си. Можеха обаче да разчитат за представяне на проблемите ѝ – нещо, което, разбира се, бе също важно.

* * *

Относителното знание на българите за Съединените щати и кажи-речи абсолютното незнание на американците за българите си дадоха сблъсък на две от световните изложения в последното десетилетие на XIX и първото на XX в.

Едно от старите и като че иманентни противоречия на българската политика е сблъсъкът между знанието и моженето. Политиците ни уж знаеха, че една малка държава със значителни амбиции се нуждае от значителна подкрепа, за да ги осъществи. Положителният образ на страната в съзнанието на общественици, възпитани, както си му бе редът в края на XIX в. в духа на позитивизма, щеше да подпомогне съществено усилията им. Самочувствието им едновременно бе неоправдано високо и неоправдано ниско. Те се гордееха със стореното след Освобождението, но знаеха, че не е достатъчно, за да изпъкнат на европейската сцена, да не говорим за световната. България бе известна най-вече с конфликтите, в които бе вплетена – било македонският въпрос, било продължилата десетилетие разпра с Русия.

Знаеха, но не го правеха. Напредъкът на страната си оставаше заключен зад седем врати за повечето влиятелни чужденци. Всъщност тези, които си бяха направили труда да вникнат в развитието на новото княжество, като правило бяха приятно изненадани от възхода му. Класически пример в това отношение бяха автори като Дайси или Губернатис, опитвали да изкарат на бял свят напъните, които обществото правеше, за да преодолее наложеното от векове изоставане[23]. Само че не бяха толкова много тези, които си правеха труда по собствена инициатива да се занимават с българите.

Обсебени от завещаните от Берлинския договор национални проблеми, водителите на българите бяха загърбили екстернизирането на икономическите си постижения. А те, макар и скромни, съществуваха[24]. Със задна дата можем да твърдим, че бе важно те да бъдат изтъкнати пред световното обществено мнение. През втората половина на XIX в. мнозина държавници стигнаха до извода, че общественото мнение има първостепенно значение. За да има успех държавата, бе важно, разбира се, икономиката ѝ да е в добра форма, политическата ѝ система да е стабилна, населението ѝ – относително заможно и добре образовано, армията ѝ – способна не само да отблъсне външни атаки, но и да премине в настъпление, ако се наложи. Ако пък ги нямаше, бе важно да се създаде такъв образ.Така можеше да бъде оказана помощ и на търговията, и на селското стопанство, и на промишлеността.

---

[23] *Gubernatis de Angelo. La Bulgarie et les Bulgares. – Journal de voyage et etudes. Florence, 1899; Dicey, E. Peasant Bulgaria. London, 1894.*

[24] *В последно време сред специалистите, занимаващи се с икономическа история на Балканите, се появи тенденция, която твърди, че след Берлинския конгрес България се развивала по-бавно, отколкото в рамките на Османската империя. Тезата звучи скандално, подкрепена е с внимателно подбрани статистически източници, но не взема предвид самочувствието и усещането на българите. А то бе, че страната върви напред – може би не толкова бързо, колкото би им се искало, но много по-бързо, отколкото под властта на турците.*

* * *

Едно от най-удобните места, където можеше да бъде представена квинтесенцията на напредъка на страната, бяха т.нар. световни изложения.

На тях българските управници можеха да експонират образа на България или да изтъкнат нейната „авторепрезентация", ако използваме термините, така любими сега на постмодернистите. Картината в случая бяха световните изложения в Чикаго и в Сейнт Луис в края на XIX и началото на XX в.

Т.нар. световни изложения се нареждаха в дългата редица от самопохвални изстъпвания на доволния от постиженията си либерализъм на XIX в. Всички те трябваше да представят бързите стъпки, с които се движеха науката, техниката и образованието. В тях погледът на либералите диреше доказателство за неминуемия прогресивен ход на историята, за по-справедливото разпределение на благата, достъпни преди за малцина, сред все по-широки социални слоеве. Това, че справедливото разпределение бе не само дял на нищожна част от човечеството, но и бе основано на безмилостната експлоатация на по-голямата част от него, бе мисъл, която бе преминавала през съзнанието на малцина. Изложенията не бяха забавления, предвидени единствено за имущите класи или за аристокрацията. По идея те трябваше да покажат, че социалното разделение отминава в миналото. В гмежта посетители, един до друг, напълно равноправни, здраво стискащи билетче в ръка, се блъскаха и виконтът, и фабрикантът, и учителят, и интелигентният работник, и субретката. Това бе едновременно и забавление, и поучение и за мъже, и за жени. Очите на посетителите бяха заслепявани от хитроумни уловки. Разкошът, шаренията, бутафорните, но изглеждащи достатъчно истински панаирни палати, в които се лутаха с дни десетки хиляди посетители, трябваше да покажат новото в индустрията, в технологиите, в съобщенията, в селското стопанство, в изкуството, в образованието, в културата.

Какви ти десетки хиляди! Още на първото изложение в Лондон през 1851 г. любопитните надхвърлиха 6 милиона!

Изложенията имаха и друг смисъл. На думи поне те бяха световни. Изразяваха идеята за един свиващ се свят, свят, в който разстоянията намаляваха от ден на ден, в който държавните граници си оставаха, но значението им падаше поради развитието на икономиката и най-вече на търговията, която сближаваше и най-отдалечените нации; идеята за един нов тип държава, която поемаше в свои ръце далеч по-голям дял от ежедневието на индивида, отколкото бе обичайно за отминалите столетия. За страната домакин нечуваните до този момент демонстрации, изобретателността в построяването на павилионите и в цялостното аранжиране на изложбената площ бяха въпрос на чест и гордост. Гигантоманията бе присъща черта на всички изложения.

Фурор сред западноевропейците предизвика „Кристалният дворец" – огромна сграда, построена само от стъкло, положено върху метален скелет. Тя се превърна в най-голямата забележителност на Първото световно изложение в Лондон през 1851 г. Няколко години по-късно зданието бе разрушено.

По-щастлива бе съдбата на построената във Франция за изложението от 1889 г. Айфелова кула, която си остана символ на столетието.

Изложенията бяха провеждани нерегулярно в различни страни. Дали се наричаха световни или не, зависеше най-вече от амбициите и търговския размах на организаторите им. Големите бяха в най-развитите икономически страни, макар и да не липсваха някои, които бяха вдън земя – в Нова Зеландия например. Десетилетия след отминаването им паметни за съвременниците си останаха изложенията в Париж (1889 и 1900) и Лондон (1851). Те бяха и най-значимите от този тип на европейския континент.

В края на XIX и началото на XX столетие в течение на четвърт век само Съединените щати домакинстваха на три изложения – във Филаделфия през 1876 г. (посветено на стогодишнината от създаването на американската държава), в Чикаго през 1893 г. и в Сейнт Луис през 1904 г. И доколкото и по това време Щатите бяха символ на прогресивна икономика, а американците минаваха за хора, които не пропускат печалбата, човек може да се догади, че въпреки огромните разходи и ползите не бяха малки.

* * *

По обективни причини на българите не им и хрумна да участват в изложението във Филаделфия.

Докато през лятото на 1876 г. американците ближеха модния в момента сладолед на клечка, хиляди нашенци само гледаха как да отърват милий животец. Все пак малкото излизащи през тези години български вестници осведомиха читателите си и за изложението, и за евентуалното участие на Османската империя в него[25]. Всички новини обаче, доколкото ги имаше, идеха от есента на 1875 и пролетта на 1876 г. и предхождаха избухването на въстанието в България[26].

Организаторите на събитието в американския град бяха изпратили официална покана до Цариград още през юли 1873 г., но чак докъм 1875 г. имперското правителство не можа да се натута и да вземе отношение по въпроса[27].

Чиновниците бяха подбутнати от частната инициатива. Търговецът от Измир Хаджи Али ефенди Халваджизаде използва услугите на наскоро пристигналия във Вашингтон първи турски посланик Блак бей, за да предложи да представи империята. С какво – ами с кафе и килими естествено. Имаше намерение да изложи ориенталски килими на стойност 5 хил. английски лири (надяваше се да ги продаде, разбира се, не да ги мъкне обратно в Анадола).

Въодушевен от нечаканата оферта, посланикът, който до този момент бе шикалкавил и с ориенталска ленивост отклонявал американските покани, внезапно се активизира. Поиска и отделно пространство в двора на изложбата, където да се построят ориенталски базар и турско кафене. Освен това в експозицията бяха представени образци на ангорски кози, на тютюн, на съдове за благовония (най-вече медни) и това комай бе всичко[28].

---

[25] *Ступан, I, № 4–5, 1 май 1874; Източно време, II, № 50, 8 май 1876.*

[26] *Ден, I, № 20, 23 юни 1875; Източно време, II, № 30, 6 септ. 1875; Зорница, I, № 11, 12 март 1876.*

[27] *ЦДИА, kмф 19, 250/69.*

Така или иначе Османската империя се нареди сред 11 от общо 37-те участници, които построиха собствени павилиони. На съвременниците турският павилион не направи особено впечатление. Той не се и споменава в подробните истории на събитието[29].

Чудесата в Чикаго

„Продайте готварската печка, ако трябва, но елате. ТРЯБВА да видите изложението."
Писателят Хамлин Гарланд в писмо до родителите си

Изложението в Чикаго през 1893 г. беше последното и най-бляскавото от големите изложения през XIX в. Организаторите му хранеха амбицията да представят постиженията на родината си в областта на технологията, на индустрията, на селското стопанство, на стоките за бита. Не на последно място искаха да покажат, че и в областта на културата Съединените щати вече достигат европейските образци. При това бе предвидено да се открие в знаменателна година – 1892, и да отбележи 400-годишнината на деня, в който Христофор Колумб бе стъпил на американския континент.

Краят на XIX столетие беше „позлатеният век" на Америка, ако използваме заглавието на популярната книга на Марк Твен. Младата по европейски стандарти държава беше едновременно безсрамно горда и самодоволна не само от постиженията си, но дори и от своите „разбойници – барони" – зер те бяха автори на най-големите финансови спекулации в света. Важно бе прилагателното „най-големите". Странно бе, че изложението, което трябваше да прогласи американските успехи, съвпадна и с една от поредните сериозни икономически рецесии. През тези години пропаднаха 15 хил. бизнесмени, затворени бяха 600 банки, 2,5 милиона американци се щураха в търсене на работа. Избухнаха някои от най-големите и най-свирепо потушени стачки – на работниците в Пулмановите заводи, в заводите „Хоумстед" на филантропа Ендрю Карнеги, чиито директори не се поколебаха да стрелят срещу невъоръжените протестиращи. Всичко това в Чикаго не личеше.

Борбата за спечелване на изложението бе стръвна. Чикаго се наложи над Сейнт Луис, Ню Йорк и Вашингтон, но не преди да се задължи да инвестира много допълнителни средства в организацията. За прерийния и крайезерен град, изгорял едва ли не изцяло преди двайсетина години само, бе въпрос на чест да покаже енергията и напредъка си.

---

[28] *Пак там.*

[29] *За самото изложение вж. Hilton, S. The Way It Was–1876. Philadelphia, 1975.*

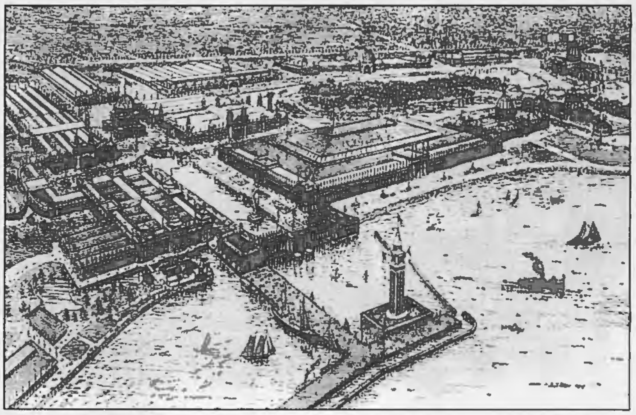

Теренът на изложението в Чикаго от птичи поглед

Изборът изглеждаше доста странен. Какво можеше да свързва най-голямата кланица в света с пътуването на Колумб? В очите на европейците градът бе разположен накрай света. На англичанина му бяха нужни най-малко 10 дни, за да се добере до обещаваните в листовките чудеса; на германеца и австриеца – 11, на руснака – 16. Не бе на хвърлей място и за самите американци. Вярно, че континентът вече бе покрит с паяжина от железопътни линии, но все пак, за да стигнат до него, нюйоркчани трябваше да пътуват 26 часа с влака, бостонци – 32 часа, а жителите на Ню Орлиънс – 36. Да не говорим за тези, които живееха по Западното крайбрежие. Три денонощия и половина трябваше да се люлеят плавно в пулмановите вагони, за да прекосят Скалистите планини и големите прерии.

Но ако не друго, това говореше за мащаб. Мащабите на страната. Мащабен бе и самият град. В годината на изложението населението му надхвърляше вече милион и половина. Това го правеше един от десет-петнайсетте най-големи градове в света. Минаваше за най-бързо растящия сред тях. Както правилно бе забелязал и Алеко Константинов, огромен бе делът на новите емигранти, дошли от Германия, от чешките земи и от Централна Европа.

Изложението бе разположено на територия от 2500 дка в Джексън парк, на брега на езерото Мичиган. Повече от 40 хил. квалифицирани работници се потяха по строежа на сградите му, прокарваха улици, засаждаха дървета, копаеха канали и басейни в продължение на две години и половина. Интересът бе толкова голям, че предприемчиви бизнесмени не можеха да не извлекат полза от него. Зяпачите – в началото на брой повече от 3 хил. всяка седмица, а по-късно до 5 хил. дневно, които бяха дошли да видят как бизнесът преобразява крайградския парк, трябваше да плащат за удоволствието си по 25 цента.

Рекламата също бе по американски мащабна. Всеки ден по 2–3 хил. писма с рекламни брошури поемаха към всички краища на света. В крайна сметка подготовката струва на града към 28 милиона долара. Въпреки усилията си строителите закъсняха. Колумб стъпи на остров Сан Салвадор на 12 октомври 1492 г. Официалното откриване на изложението обаче стана на 1 май 1893 г.* 100 хил. души се събраха да видят как президентът Гроувър Кливлънд натиска златен лост, с който включи едновременно всички задвижвани от електричество машини.

В писмо във в. „Балканска зора“, изпратено още същия ден, възкликваха по повод събитието:

> *„Чудесно! Божествено! Колосално! Баснословно! Сън! Невъобразимо! Ето какви прилагателни се дават на това изложение.“*[30]

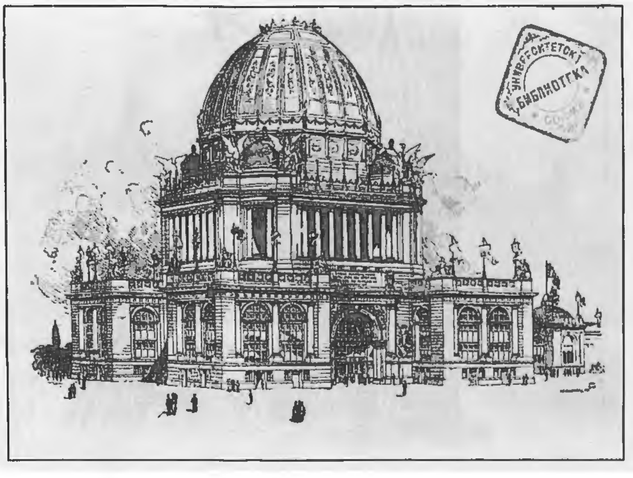

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Зданието на управата на изложението

** Американците опитаха да излъжат самите себе си. Когато видяха, че предварителните срокове няма да бъдат спазени, обявиха, че на 12 октомври 1892 г. само ще „посветят“ зданията, а пък и без това зимният сезон в обдухваната от арктически ветрове прерия не бил подходящ за подобно мероприятие.*

[30] *Балканска зора, IV, № 903, 1 май 1893.*

На българските журналисти 100 хиляди зрители им се видяха твърде малко, та закръглиха цифрата на присъстващите на 300 хиляди.

Пълен алтруизъм от бизнесмените в организационния комитет не бе логично да се очаква. Изложението имаше двояка цел. Наред с всички благородни амбиции организаторите му се стараеха да извлекат и някаква финансова изгода. Ако не друго, поне да си възстановят разходите. Половин долар струваше еднодневният билет. (За сравнение по това време 1 долар се равняваше приблизително на 5 лева. Месечната заплата на български министър бе 1500 лева или 300 долара, на директор на гимназия – 400 лева или 80 долара, на фелдфебел – 60 лева или 12 долара. Неквалифицираните работници в САЩ получаваха надница от 1,5 до 3 долара или към 60–70 долара месечно. В същото време заплатата на кмета на Чикаго беше точно два пъти по-висока от министерската у нас.) Допълнително се заплащаше за всички „екстри", както се казва сега.

Районът „Midway Plaisance", където бяха съсредоточени забавленията, стана истинска златна мина. Едно с допълнителните входни билети за алжирския театър, за австрийското село, за издигането с балон (най-скъпо!), за ледената пързалка, по която се спуснаха Алеко и спътниците му, друго – заради ресторантите, закусвалните, сладкарниците и безбройните крайулични павилиончета, в които продаваха сандвичи (оттук започна възходът на вездесъщия хамбургер) и новите модни газирани питиета.

Американците, които нямаше с какво толкова да се похвалят в областта на кулинарията, наблягаха най-вече на гъстата супа от миди, обикната в североизточните щати. Виенско колело възнасяше посетителите на 75 м височина. При желание гостите можеха да тръпнат в „истинското индианско шоу" на Буфало Бил. Някои от предложените атракции бяха „менте" в духа на цирка на Ф. Т. Барнум. Факирите, красавиците, диваците, танцьорките на кючек в много случаи бяха специално наети и облечени в екзотични дрехи американци. Парадокс е, но за една от най-популярните хубавици в шоуто на най-красивите жени на земята („40 хубавици от 40 народа") се говореше, че всъщност била мъж.

Чикагското изложение в много по-голяма степен от предишните се превърна в комерческо предприятие. Продажбата, печалбата – било от обяд, било от питие, било от сувенир, било от билет за посещение на представление на канкан, на ритмичните танци на самоанците, на кючек – оправдаваше целта.

В крайна сметка 27 милиона посетители (от които 21 милиона си платиха входни билети) не само възстановиха всички разноски на вложителите, но и оставиха 1 милион долара печалба. Не може да се разбере колко от тях бяха чужденци, но бе ясно, че мнозина американци тогава за пръв път надникнаха зад Алеганите – планините, които традиционно отграничават източните щати от останалите.

Основните сгради бяха 14 на брой – изградени в сходен стил, почти еднакво високи, всяка от тях покриваше огромна площ от 2 до 5 дка. Стилът на строежа им следваше повече или по-малко модерния тогава „beaux arts“ (архитекти после гневно обвиняваха, че изложението върнало американската архитектура, която до този момент си била изградила собствен облик, 40 години назад. На публиката не ѝ пукаше от споровете и несъгласията. Тя само ахкаше и се възхищаваше.) Наред с основните имаше и 200 допълнителни здания и постройки. Обикновеният турист прекарваше от 2 до 4 дни в парка, докато успее да види поне основните забележителности.

Въпреки импозантния си вид сградите не бяха стабилни. Само една бе построена от тухли. Всички останали – от своего рода гипсови плочи, наредени около стоманен скелет – непропускливи за вода, но не и за пламъци. Не е случайно, че пожарите започнаха още през лятото на 1893 г., а година след приключване на събитието почти всички здания начело с гордостта на архитектите – централния площад, обрамчен от изложбени палати, бяха станали жертва на огнената стихия.

> *„Друго нещо е отделът на електричеството. Тука и говедо да пуснеш, ще пощуree от възхищение.“*
> Алеко Константинов. „До Чикаго и назад“

Електричеството бе един от основните магнити за хорското любопитство. Бе все още новост. И не толкова като осветление на хорските домове или улици, колкото като възможности за използване в бъдещето.

Палатата на машиностроенето бе една от най-внушителните. В нея имаше не само образци на шевни машини, тук бе не само най-големият в света конвейер, но пак тук биеше и енергийното сърце на изложението. То се състоеше от 43 парни машини и 127 динама. Сградите на изложението консумираха два пъти повече ток, отколкото в тези месеци изразходваше целият град Чикаго.

Зданието на земеделието, което не успя да привлече вниманието на Алеко и спътниците му, не бе по-малко. Тук гвоздеят беше карта на Съединените щати, направена изцяло от консервирани зеленчуци, и един модел на камбаната на свободата, изграден само от портокали. Разбираемо популярен и то не поради технологичните нововъведения беше павилионът на пивоварната „Шлиц“, винаги обсаден от любителите на пенливата напитка.

С изложението организаторите опитваха да представят един позитивен образ на родината си, образ на страна, устремена в бъдещето; страна, водач в икономическо, културно и технологично отношение; страна, която в момента преминаваше през болезнената трансформация от предимно селскостопанска към предимно промишлена.

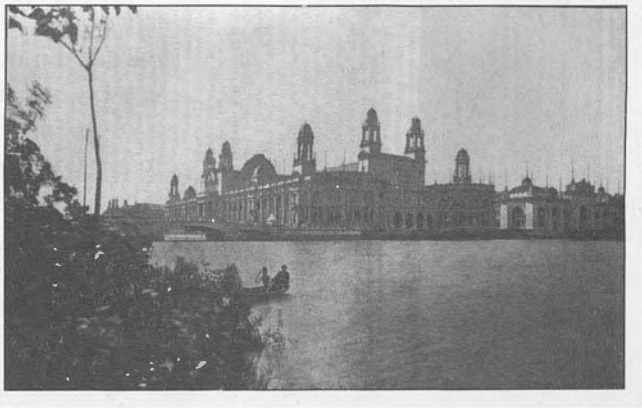

Благодарение на изложението в територията на Чикаго бяха включени обширни крайезерни пространства. В идните години гражданите се разхождаха там, където някога се издигаха внушителните палати на „Колумбийското изложение“.

Във възторжените оценки на зяпачите Америка на изложението бе такава, каквато те биха искали да бъде, каквато бе в представите и мечтите им. В изложението, за разлика от държавата отвъд оградата, проблеми нямаше или те бяха решими; цареше ред, цареше чистота и законност. За половин година в него бяха направени по малко от 1000 ареста за дребни престъпления – най-вече за джебчийство.

С една дума, Америка искаше чрез изложението да наложи идеята си не само за равенство, но и за превъзходство над обременения с проблемите си Стар свят.

Така както Съединените щати искаха да представят своя образ пред света, така и България в изложението видя потенциал да покаже себе си. Разбира се, и мащабите, и възможностите бяха съвсем различни.

В крайна сметка в изложението според официалния списък участваха 50 държави и колонии. Наред с големите – Германия, Великобритания, Русия, Франция, Япония, участваха и Датска Западна Индия, Барбейдос, Парагвай, Цейлон, Тринидад, Гърция, та дори и Хаваите (все още независима държава през 1893 г.). В каталога на България са отредени четири реда*. А пък ние твърдо знаем, че не само сме участвали в него, но именно българин е написал най-хубавата книга за събитието (всъщност писали са поне още двайсетина души). „Хайде, холан! – би рекъл Ганьо Сомов. – Че къде сме ние?"

Хайде, всички на изложението!

В началото на 90-те години на XIX в. думата „изложение" придоби нова популярност в българския език.

Всъщност още през лятото на 1884 г. в София бе пристигнал видният по-сетне българист Адолф Щраус заедно с двама други унгарци, за да канят български производители да си направят павилион и да участват в изложението в Пеща на 1 май 1885 г.[31] През 1890 г. нашите вестници бяха протръбили призива на американския президент Бенджамин Харисън (Benjamin Harrison) към света да изпраща образци от най-добрите си произведения на планираното в Чикаго световно изложение. Комай по същото време в България стигнаха информациите за готвените макар и по-малки изложения във Виена и Прага.

Дали тези сведения бяха послужили като подтик за министъра на финансите Гр. Начович не е ясно. Във всеки случай от началото на 1891 г. той бе започнал да мисли за организирането на едно Първо българско изложение. „Първо" бе дума условна. Още преди Освобождението, през 1874 г., възрожденците бяха направили своего рода представяне на образци на дребната българска промишленост и на народната култура в Цариград. Откликът бе повече от окуражаващ, но събитията около Източната криза от 1875–1878 г., а после и около изграждането на новата държава заслониха спомена.

** Bancroft, H. The Book of the Fair. Chicago, San Francisco, 1893.*

[31] Търновска конституция, № 63, 11 авг. 1884.

Гр. Начович бе човек с широка европейска култура (понякога с омерзително ориенталско поведение). Приносът му в новата българска история още чака своите изследователи. Идеята изглеждаше дотолкова нова, че неминуемо срещна съпротива. И то на най-високо ниво. Дори самият министър-председател Ст. Стамболов се чудеше на глас на правителственото заседание какво аджеба ще показваме на света, та военният министър М. Савов трябваше да отвърне, че така сами ще видим

„какво имаме и какво нямаме"[32].

Веднъж спечелена благосклонността на Стамболов, работата тръгна.

На 6 юни 1891 г. бе съставена нарочна комисия за уреждане на „земеделско-промишлени изложения". За Прага замина специална депутация, която трябваше да проучи на място как се правят подобни предприятия.

Известни неясноти относно характера на бъдещото събитие и участниците в него оставаха. Началната идея бе проста. Щяха да бъдат показани само местни произведения, колкото и примитивни да бяха те. Така то трябваше да се превърне във витрина на напредъка, който страната бе постигнала за 15 години, въпреки необходимостта да възстановява разрушенията на войната, въпреки политическите сътресения. Инициативата имаше и политически смисъл. Не бяха преодолени последствията от „българската криза" от 1885–1887 г. Княз Фердинанд не беше още признат от силите. В подобна атмосфера предприятието щеше да се превърне в допълнителен символ на стремежа на българите към самостоятелност. Затова бързо се наложи убеждението, че участието ако не на чужди страни, то поне на чужди фирми щеше да бъде добре дошло.

Сред другите поканени бяха и американците. Още на 5 ноември 1891 г. министърът на външните работи и изповеданията Д. Греков помоли британския представител в турската столица за съдействие. Дипломатът препрати българското писмо във Вашингтон. Скоро получи отговор, че било напечатано във вестниците[33]. Повече Държавният департамент не можеше да стори. В бъдещето още бяха годините, когато щеше да се намесва активно в икономиката. Интерес към ставащото в България не прояви никоя американска фирма. Доколкото в Пловдив бяха показани американски стоки, това бе дело на инициативата на местни търговци. Фирмата „Вакаро" представи образци на селскостопански машини. През идните години се оказа, че перспективи пред тях не липсват. На страниците на вестниците и специализираните земеделски издания у нас начесто се срещаха реклами най-вече за плуговете, редосеялките и веялките на фирмата „Мак Кормик". Доколкото може да се разбере, приемът на пазара ни бе добър.

Българското правителство може и да имаше колебания относно организирането на Пловдивското изложение, но не изпитваше никакви съмнения по участието на страната в Чикагското. Едва ли управниците на страната се опиваха от перспективата да зашеметят американците с икономическия и социалния прогрес на Княжеството. Имаха достатъчно трезва представа за достиженията си. Но не това бе най-важното. В края на XIX в., както казва един от съвременниците, всичко на Балканите беше политика. Политика най-вече беше и участието в Чикаго. Паяжината, оплетена от Русия около България, още не беше разкъсана. Политиците опитваха да утвърдят самостоятелността на страната, използваха всяка възможност да покажат, че не е част от Османската империя; че постановленията на Берлинския договор са само формални ограничения, постепенно оставащи в миналото. Какъв по-удобен случай от изложението, организирано в Съединените щати, на което се очакваше да се съберат повечето от държавите в света.

---

[32] *Чудото, наречено Първо Пловдивско изложение. С., 1992, с. 26.*

[33] *НБКМ БИА, ф. 290, а.е. 102, л. 3, 5 ян. 1892.*

Водено от този стремеж и разтревожено от забавянето на очакваната покана, която все не идеше, правителството опита да използва свои канали, за да я издейства. Най-близкото американско дипломатическо представителство на полуострова бе в Цариград. Затова натам се насочиха и усилията. При това в турската столица имаше и влиятелно пробългарско лоби, та от неговите възможности се възползваха политиците в София. Министърът на образованието Г. Живков изпрати писмо на Ст. Панаретов. Помоли го да окаже помощ на родината си. Съвсем правилно българинът прецени, че въздействие, оказано от американци, повече ще хване дикиш. Осигури си доброволната помощ на Дж. Уошбърн. Директорът на Роберт колеж сам изпрати телеграма до председателя на комитета за организиране на изложението с молба да се подирят възможности за българско участие. Акцията бе удар в отворена врата. Според Вашингтон поканата до България била вече изпратена, но просто не била получена[34]. Разминаване във времето можеше и да има, но българската активност се вписваше в общата дипломатическа кампания за преодоляване на изолацията на страната.

В крайна сметка чаканото писмо дойде.

София, 15 декември 1891 г.
До господин Министра
на Външните работи и изповеданията
Г-н Греков

Господин Министре,

Съгласно желанието, което Пълномощният министър на Съединените щати в Константинопол изрази, имам честта да предам на правителството на Негово Височество Князът на България поканата на Президента на Съединените щати да присъства и да вземе участие в Световното Колумбийско изложение, което ще се проведе в Чикаго през 1893 г. в ознаменуване на четиристотингодишнината от откриването на Америка от Христофор Колумб.

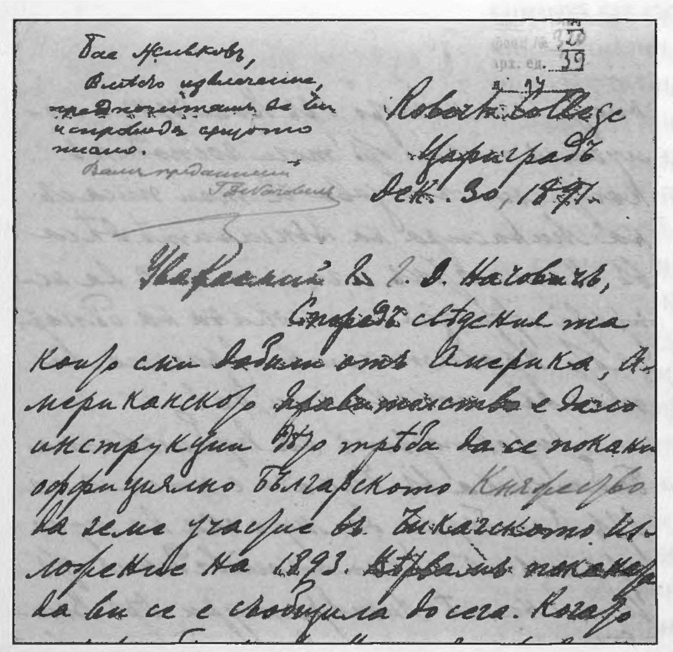

Бае Живковъ,
Въ [illegible] [illegible], предпочитамъ да Ви испроводя същото писмо.
Вашъ преданний
Г. Начовичъ

фонд № 320
арх. ед. 39
л. 14

Robert College
Цариградъ
Дек. 30, 1891.

Уважаемий г. Г. Д. Начовичъ,

Споредъ свѣдения та които сме добили отъ Америка, Американското правителство е дало инструкции що трѣба да се покани официялно Българското Княжество да земе участие въ Чикагското Изложение на 1893. Първата покана да ви се е [illegible] до сега. Когато

---

[34] Пак там, ф. 320, а.е. 39, л. 14–15, 30 дек. 1891.

> *Имам честта да предам приложени за правителството на България копия от Прокламацията на Президента, Актът на Конгреса за изложението и Общите правила за чуждите изложители.*
>
> *Натоварен съм да Ви изразя, Господин Министре, високата степен на задоволство, които биха почувствали Президентът и народът на Съединените щати от приемането на тази покана от българското правителство.*
>
> *Комисарят на изложението, който сега е в Константинопол, ще дойде в София, където ще осигури необходимите сведения за всичко, което касае изложението....*[35]

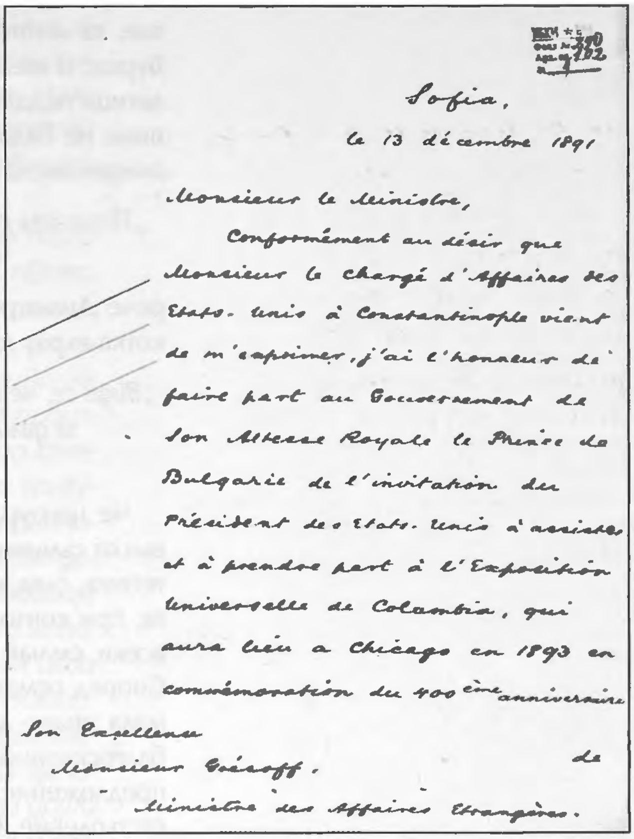

Sofia,
le 13 décembre 1891

Monsieur le Ministre,

Conformément au désir que Monsieur le Chargé d'Affaires des Etats-Unis à Constantinople vient de m'exprimer, j'ai l'honneur de faire part au Gouvernement de Son Altesse Royale le Prince de Bulgarie de l'invitation du Président des Etats-Unis à assister et à prendre part à l'Exposition Universelle de Colombie, qui aura lieu a Chicago en 1893 en commémoration du 400ème anniversaire

Son Excellence
Monsieur Grécoff.
de
Ministre des Affaires Etrangères.

Начович се направи на много изненадан и приятно сюрпризиран:

> *„Аз съм възхитен от вниманието,*
> *което администрацията на изложението*
> *в Чикаго оказва спрямо България.“*

После се задължи бързо да се подберат по-важните и интересни предмети от Пловдивското изложение, та да се изпратят в Чикаго[36]. С един удар – два заека. Хем по-бързо, хем по-евтино. В „Балканска зора“ приветстваха намеренията на „нашите търговци и промишленици“ да използват този

> *„нов случай да се упражнят в новата си роля на изложители“.*

Известно време в София се колебаеха дали да не поискат разрешение за изграждане на отделен павилион. После се убедиха, че желанията на страната не съвпадат с нейните възможности. По-изгодно изглеждаше да се ангажира място в някоя от големите палати. Бързо бе назначен и комисар, който трябваше да координира българското участие[37].

Решението доведе до един от непрестанните дребни конфликти с Портата. Още при подготовката на Пловдивското изложение управниците на Османската империя, въпреки неednократните български покани, не се бяха показали наклонни да участват в него. Страхуваха се да не се изтълкува като подкрепа на самостоятелната позиция на Княжеството. То политиците в София затова и ги канеха. Сега обаче, щом разбраха, че българите са устремили поглед към Чикаго, реагираха като настъпена жаба.

Дали скандалът бе резултат от грешка на дипломатическия представител в Цариград П. Димитров не е ясно. По едно време, движен от вечния стремеж на представител на малка държавица да спастри някоя и друга пара, дипломатът предложи българските образци да бъдат натоварени на турски кораб (гръцки, разбира се, както се оказа, но плаващ под турски флаг). Той и без това щял да кара в Америка материалите за турското участие, та много по-евтино щяло да излезе, ако първо дойде до Бургас и вземе и българските. До този момент османските политици надали бяха чули за писмото, отправено към София, или поне не бяха обръщали сериозно внимание на всеобхватната американска покана. Сега реагираха остро.

---

[35] *Пак там, ф. 290, а.е. 102, л. 1–2; 15 дек. 1891.*

[36] *ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. л. 2, 19 окт. 1892; Балканска зора, № 827, 23 ян. 1893.*

[37] *Пак там, а.е. л. 9, 22 ноем. 1892.*

> *„Портата счита за докачение, ако България се представлява в Чикаго в отделна от турската секция",*

рече Димитров и малко гузно хвърляше вината за изтърваната котка върху пощата:

> *„Види се, че телеграмата, с която се питаше оттук в Америка за дали има запазена секция за нас, да е била спрена. Подробности с писмо."*

Че цензура и контрол върху пощата в Цариград имаше, бе вън от съмнение, но едва ли имаше нужда от такава сложна стратегема, след като дипломатът сам се бе интересувал от условията, при които турците ще прекарат българските експонати. Във всеки случай Димитров бе повикан лично от Великия везир. Според османския държавник като васална страна България нямала право да участва самостоятелно. Империята била готова благосклонно да й отдели място в своята експозиция. Подобно предложение, разбира се, бе недопустимо. Димитров учтиво би отстъпление. Опита да омаловажи целия случай. България не се интересувала толкова сама да излага своите стоки. По-скоро искала да разбере какво ще изложат развитите държави в Чикаго. Не пропусна обаче и да забие малка отровна стрела – Египет, който бе васален само на думи, също се представял с отделна от турската експозиция, та не било за чудене и нашето желание.

Целият спор, както много други до този момент, които опираха до васалния статут на страната, затихна без конкретни резултати. Везирът открито изказа недоволството си и с това си остана. Само Димитров се чудеше откъде тази внезапна активност, когато се знаело, че Портата обикновено си затваря очите пред много поважни нарушения на васалитета[38]. Склонен бе наново да търси зловещото влияние на Русия, но доколко бе прав, не е ясно.

Правителството бе дотолкова уверено в правилността на действията си, че начена подготовка без да чака и да търси одобрението на Народното събрание. (Не че Стамболов се смущаваше особено от подобни тънкости.) Едва през есента на 1892 г. то сезира народното представителство с молба за финансиране на бъдещото участие.

> *Изложение на мотивите към законопроекта за свръхсметен кредит от 150 000 лева*
>
> *През първата половина на тая година нашето Княжество се покани да вземе участие в Всемирното изложение, което ще стане през 1893 г. у Чикаго (Северна Америка). Като признаваше и високо оценяваше голямото значение и добрите*

---

[38] *Пак там, а.е. л. 12–15., 23–24 ноем. 1892.*

резултати, които това участие може да има за страната в економическо, па даже и в политическо отношение, правителството прие тази покана с готовност и своевременно направи нужните постъпки за ангажирване потребното за тази цел место в казаното изложение.

Според получените навреме съобщения това место е задържано отдавна и правителството се е завзело с нужните приготовления за излагание у Чикаго местната производителност. С цел обаче да може да се представят сполучливо на споменатото изложение тези от нашите произведения, които се производжат в по-добро качество и по-ефтено, и които следователно конкурират и могат да конкурират на чуждестранните, та и по този начин не само да им запазим досегашните тържища в запад, но да им отворим и други нови в чуждите държави, намери се за по-целесъобразно държавата да купи и сама, на свои разноски, да изпрати тези произведения у Чикаго.

За купуването и испращанието на предметите, които ще се изложат у Чикаго, за съгражданието нужния за тази цел павилйон, както и за други непредвидени разноски, се има нужда от един кредит на сума 150 000 лева най-малко. За разрешението на този кредит се поднася на почитаемото Нар. представителство това предложение."

София, 12 ноемврий 1892 год.
М-р на финансите: Г. Д. Начович[39]

Никой не оспори искането. Нещо повече, депутатът Славчов преценяваше, че парите едва ли щели да стигнат, та предлагаше сумата да се увеличи на 250 хил. лв. Щедростта му (макар и за сметка на държавното съкровище) не бе оценена от колегите. На 25 ноември свръхсметният кредит бе приет на трето четене така, както бе формулиран от кабинета. Всички народни преставители гласуваха за него.

Твърде трудно е да се прецени как точно протече подготовката по събирането и изпращането на предвидените за изложението материали. Просто документи за процеса засега не успяхме да открием.

Четящите българи бяха сравнително добре осведомени поне за американската страна на подготовката. От май 1893 г. студентът по медицина Георги Чакалов от Самоков, когото споменавахме и преди, и за когото ще говорим и по-късно, започна да печата в сп. „Светлина" поредица от статии, наречени „Писма върху Всемирното американско изложение в Чикаго". Самото списание в полиграфическо отношение бележи един от върховете на тогавашното издаване, та илюстрациите, които придружаваха статиите, бяха впечатляващи и даваха възможност на любопитните не само да прочетат, но и да видят как ще изглежда бъдещото чудо на света. Статиите на младежа бяха богато документирани. Той разказваше за историята на града – кратка, но впечатляваща, наблягаше специално върху бързия ръст на населението му особено през последното десетилетие, когато броят му се е удвоил. Сам българин, добре знаеше какво ще заинтересува сънародниците му, та сред любопитните подробности съобщаваше, че в него наред с другите националности живеели и 4350 румънци и представете си! – цели двама българи. Заливаше читателите с порой от статистически сведения – само дължината на булевардите в града, без да броим по-малките улици, била над 140 км. Тридесет и пет железопътни линии прекосявали селището надлъж и нашир, десетки били гарите. Смазваше със суми, недостижими за въображението на балканеца – само строежът на най-голямото здание струвал 8 милиона лева и т. н., и т.н.[40]

---

[39] *Стеногр. дн. VI ОНС, III РС, XVI з., 23 ноем. 1892, 358–359.*

Подробни материали публикуваха и в пловдивския вестник „Балканска зора“. Това, което в началото бе направило най-силно впечатление на дописника им – студент в САЩ – Т. Владемиров, бе, че пушенето на цялата територия на изложението с изключение на кафенетата и ресторантите било забранено. В поредица от статии той предупреждаваше нетърпеливите да не бързат, тъй като въпреки отминалите вече церемонии цялото изложение още не било готово и нямало да бъде окончателно готово до 15 юни. При това през пролетта и началото на лятото обикновено валели дъждове, та по-добре би било да се изчака, за да не се хвърлят пари нахалост[41]. На статиите на пловдивския автор липсваше лекото перо на Чакалов. Те бяха доста нравоучителни; сурово и дидактично наблягаха върху ползите, които биха допринесли на България някои от изложените експонати; специално внимание обръщаха на материалите, свързани със селското стопанство и особено с усвояването на пустеещите земи.

Други дописници описваха града с неговите небостъргачи – впрочем използвана бе английската дума skyscraper – български еквивалент още нямаше. Правеше им впечатление и турският ресторант – може би единственият в цяла Америка. С възхита говореха за положението на жената в американското общество[42].

За комисар на българската част на изложението бе определен още през ноември 1892 г. пловдивският учител Вълко Шопов. Той назнайваше английски език достатъчно добре – качество, което му осигури тази отговорна мисия (е, изглежда имаше близки приятелски отношения с една от силните фигури на режима Г. Живков, но дали той бе оказал влияние за избора не е ясно). Назначаването срещна обичайните несъгласия и докачания. Някои от съгражданите му го брояха за грешка. В нелишен от чувство за хумор протест твърдяха, че той не можел да представи правилно страната. Първо, бил протестант, а мнозинството от населението е православно. Второ, бил пълен въздържател, а основните произведения, с които България искала и можела да се представи, били вината, ракиите, коняците и тю-

---

[40] *Светлина, III, 1893, № 5, 98–100.*

[41] *Балканска зора, IV, № 913, 15 май; № 979, 10 авг.; № 980, 11 авг.; № 987, 19 авг.; № 1000, 4 септ. 1893.*

[42] *Светлина, III, 1893, № 10, 230–233.*

тюнът. Трето, завалял крак, та американците щели да останат с впечатлението, че всички българи са куци.

Балканските конфликти и този път показаха достойнствата си като износен артикул. Скандалите от полуострова без усилие преминаха океана. Оказа се, че въпреки розовите си очаквания Шопов, озовал се в Щатите в началото на 1893 г., не само не срещна ентусиазираната подкрепа на ръководството на изложението, но и трябваше да се бори с „неочаквано съпротивление"*. Изглежда, че турците не си бяха пестили усилията и се бяха оплаквали на най-високо ниво, та в Чикаго не бяха сигурни какво да правят с новодошлия. Въпросите на васалитета в Югоизточна Европа едва ли влизаха сред проблемите, които вълнуваха бизнесмените от организационния комитет. От столицата бяха получили внушение да внимават доста с България,

„да не би да повредели чувствата на Турция, която вече била направила протест пред техния представител в Цариград, затуй дето България зимала независимо положение в всемирното изложение".

Шопов разполагаше с инструкции, че не трябва да допуска никаква намеса на Османската империя и побърза да ги представи на американците. Едва ли им направи силно впечатление. По-силен бе аргументът, че поканата в София бе връчена от специален американски пратеник. Сега бе късно да се дърпат назад. Накрая организаторите решиха да приемат станалото като fait accompli и се примириха.

Една страна от предварителната подготовка на българския комисар бе на ниво. Той разполагаше със сравнително широки контакти в чикагското общество. Те не бяха плод на авторитета на българската държава, а на лични настоявания. Сам протестант, преди да тръгне, се бе свързал с познатите си мисионери в София и Пловдив. Те му бяха дали препоръчителни писма до редица местни политици и бизнесмени. Шопов не страдаше от излишни комплекси. Познаваше табиетите на родината си, та бе уверен, че ако не се похвали сам, едва ли някой друг ще го стори. Успехът си в Чикаго обясняваше най-вече с влиянието на контрагентите си, но и с „моето залегание".

* * *

„През очите ни се изреждат един от други по-красивите павильони на Австрия, Германия, Англия, Франция, Белгия, Русия... На едно място видяхме знаме с нашенски трикольор – тичаме към него – оказа се мексикански павильон... Сетне над една тъмна и тясна уличка видяхме увиснало турското знаме, минахме и него и ето ни пред едно дюкянче, над което се развява (не се развява, защото вътре в зданието няма вятър) българският трикольор."

Алеко Константинов. „До Чикаго и назад"

---

* *Запазени са три подробни доклада на Вълко Шопов до министъра на образованието Г. Живков (за съжаление първият липсва). Защо пред него се отчиташе, а не пред Иван Салабашев, който тогава бе министър на финансите и курираше въпросите на икономиката, не е ясно.*

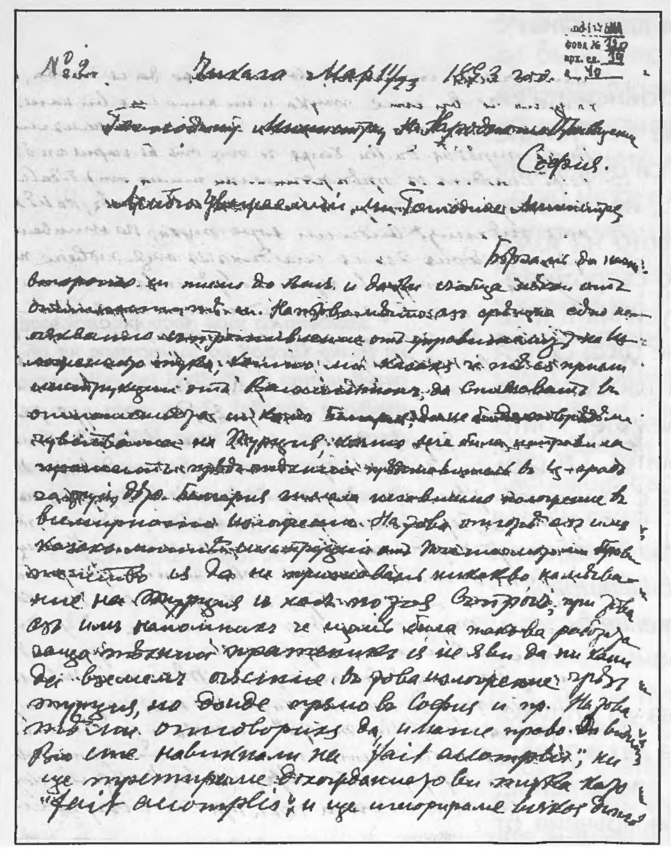

На първо място, за българските експонати трябваше да се осигури подобаващо място. Този процес се превърна в забавна илюстрация на извечните балкански съперничества. Шопов поиска

> *„1000 квадратни стъпки, те ми дават 1088"* и то в редът на другите европейски държави като Франция, Германия и пр. в най-голямото здание, гдето всичките народи на светът ще излагат. Но нещастна Турция остава вън от това здание. Фахри бей не знае как да се побере в кожата си."*

Всъщност турците в началото бяха поискали място за отделен павилион. За тяхно по-сетнешно съжаление желанието им бе удовлетворено. Не бяха съобразили, че, поставен редом с огромните американски сгради, той ще изглежда жалък и незначителен. Шопов не се и стараеше да прикрива злорадството си. Прибягваше към познати на кореспондента си реалии, за да вдъхне живот в сравненията си. Павилионът бил малко по-голям от този на Круп в Пловдивското изложение

> *„и почти тъй просто съграден!"*

При това организаторите на турското участие били цариградски търговци евреи, които не гледали на „достолепието" на държавата си, а се грижели най-вече за дюкяните в т.нар. турско село, отгдето можели да изкярят някой келепирец.

Според него съседите ни дотолкова завиделе на това, че българите имали запазено място във внушителното здание, посветено на изделията на материалното производство, та

> *„всекидневно се стараят дано отнемат местото, отредено за нас и към тех се е присъединил руский представител, който заявява, че и той иска повече место в това здание".*

Парадоксалното в целия спор бе, че той се водеше за съдбата на едно празно място. В Чикаго комисар имаше, но българските експонати още нямаше. От България бяха тръгнали още през декември 1892 г. В края на март 1893 г. още не бяха пристигнали в Ню Йорк. Имаше реална опасност страни, които се бяха организирали по-добре, да предявят претенции за отпуснатата на страната площ. А и комисарят бе в двусмислено положение. Нямаше какво да прави. Искаше да оправдае някак си получените командировъчни. Не че те според него бяха много високи, като се имала предвид скъпотията в страната. Турският му колега получавал по 20 долара на ден (100 лв.), но той не искал такива пари, защото добре знаел какъв е „хальт на отечеството". Гордостта му бе, че родината ни била едва ли не единствената балканска страна участник. Сърбия и Румъния ги нямало. Експозицията на Гърция отхвърли пренебрежително като набор от няколко предмета само с историческо значение. В съзнанието му, насочено към реалностите на модерността, Турция липсва-

---

** Около 100 кв. м.*

ше. Макар непрекъснато да се съизмеряше с нея, тя не бе балканска държава, а се бе сгушила нейде в Азия.

Воден от народната максима „залудо работи, залудо не стой", Шопов предложи да оползотвори времето си и да напише на английски език една кратка история на България – така поне щял да отговаря по-задоволително на въпросите на американците къде се намира страната ни, що за народ са българите, какви са стремленията им. Верен поданик на Негово височество, той непрестанно настояваше да му бъде изпратен портретът на княза, а и на министрите, та да ги отпечата в книжката.

> *„Аз не видя как другояче да пополеризирам и разнеса по краищата на света отечеството си освен по тоя начин."*[43]

Дали бе съумял да осъществи амбициите си не е ясно. По това време българската историография не можеше да се похвали с нищо значително освен историята на Иречек, публикувана още преди Освобождението. Неслучайно Шопов молеше да му се изпратят някои работи на Шишманов и току-що наченалият да излиза „Сборник за народни умотворения". Кога щяха да стигнат до амбициозния автор, кога щеше да напише текста, не е ясно. Не е ясно и дали познанията му на английски щяха да се окажат достатъчни. Така или иначе до написването на историйката май не се стигна. Други дертове започнаха да занимават пратеника. Турците съумяха да извлекат полза от дипломатическия конфликт с българите. Влуден от балканските дрязги, организационният комитет отпусна и на съседите ни място в сградата на производството. При това близо до българското. Изглежда, че Шопов игра ролята на благородник . Не протестира (не че можеше). С Фахри бей бе установил добри взаимоотношения. При него тичаше за съвет или консултация. А както изглежда, и турчинът се отнасяше добре към него. Като родител с поизраснало хлапе, което си въобразява твърде много.

Комисарят много си харесваше отредената площ. Според неговото описание (на картите на изложението, с които разполагаме, мястото на българския павилион не е отбелязано) то било поместено близо до югоизточния вход на палатата, в централната и най-хубава част на изложението, току срещу големите тържествени колонади. Щастливецът, който бе изтърчал покрай десетина павилиона, за да стигне до българския, май не споделяше мнението му.

Експонатите изглежда пристигнаха към края на април 1893 г. Бяха наредени в 29 сандъка. Комисарят се поуспокои. Повече и не спомена за плановете си да пише история. Достатъчно ангажименти си имаше с подредбата. Пари за професионална помощ в бюджета нямаше предвидени. Шопов опита да начертае предварителни скици, но скоро се договеди, че сам едва ли ще се справи задоволително. Отначало се уплаши от скъпотията. В писмо до министъра твърдеше, че направата само на стъклените витрини щяла да излезе към 4–5 хил. долара. Това бяха две трети от парите, които Народното събрание въобще бе отпуснало за изложението. На вездесъщия му турски колега Фахри бей поискали 500 долара, само за да му направят зелената площ около павилиона и с големи кандърми кандисали на 350. Изглежда, че както е обичайно за хора, поставени в такива условия, преувеличаваше. Във всеки случай по едно време заяви, че парите, които получил от София, били достатъчни и вече спокойно можел да си гледа работата[44]. Намери професионален декоратор и похвали усилията му. Той успял да

---

[43] *НБКМ БИА, ф. 320, а.е. 39, л. 40–41.*

> *„влезе в духът на нашата изложба и да я представи по такъв един начин, щото, който дойде, добива най-приятното впечатление и напълно верва, че изложбите ни струват повече от 50 000 долари (250 000 лева)".*

Интересно е, че Шопов не намери за нужно да остави описание на павилиона освен няколко общи фрази. Алеко бе нарисувал сравнително подробна картина, но трудно можем да ѝ имаме пълно доверие. Тя бе дело на писател и границата между обективизъм и гротеска в нея е трудно доловима. Показателно за краските, които използваше, е самият термин. За него – човек с наченки на френско образование – българската изложбена площ бе „дюкянче". Думата „павильон" бе запазил за по-значими експозиции.

В описанието на Щастливеца предно място в изложбената площ заемаше емблематичното за страната производство – розовото масло. Образци от него бяха подредени в две „красиви витрини" току при входа. Изложбената площ беше прекосена от остъклени шкафове, пълни с платна и сврени между тях бутилки с вина и ракии. Погледът на посетителите привличаха мебелите, произведени в София от „Ив. Бруха и Си-е" и накачените по стените килими. Изглежда, че поне едно от становищата на отрицателите на Шопов се бе сбъднало – тютюните и папиросите бяха наблъскани в шкаф, разположен в далечен и полутъмен ъгъл на експозицията. Както казваше Алеко, чието обоняние в това отношение бе силно развито, по-скоро можеше да ги помиришеш, отколкото да ги съзреш.

Останалото представляваше нещо като експозиция от етнографско естество – восъчни фигури, облечени като селска булка, като шоп и като армейски офицер.

Подробно описание направи и Чакалов. То е по-стандартно, но пък доста по-подробно. В него липсва сдържаният присмех на интелектуалеца, вперил ироничен поглед в европейските напъни на родината си, без да пропуска и своите собствени кусури. По-скоро се чувства любовта към далечното бащино огнище. Носталгията бе пуснала своята мъглица над видяното.

> *Вий, читателю, като българин, щом дойдете в Чикаго, ще попитате първо за Българската секция. Като влезете в оградата на изложението, вий ще се отнесете до некой войник от Колумбовата гвардия да ви каже къде е българский отдел.*

---

[44] *Пак там, л. 42–44.*

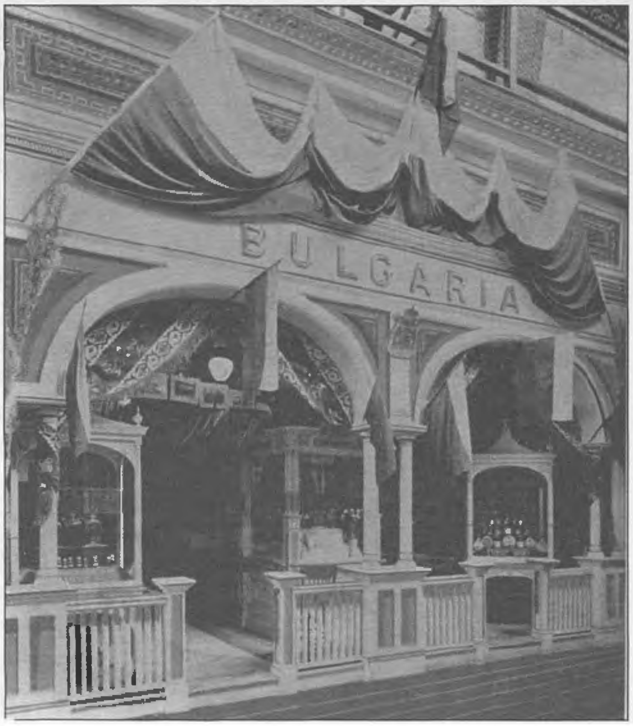

Той ще Ви отправи към зданието на промишлеността, тъй нареченото Manufactures Building, което е на самият бряг на езерото Мичиган. Постройката е направена само от желязо и стъкло. Само за туй здание е иждивено по-големо количество железо, отколкото за построяването на Бруклинский мост, който съединява градовете Бруклин и Ню Йорк.

Като влезете в зданието, сърцето Ви ще почне неволно по-силно да тупти, щом като съгледате още отдалеч трицветните знамена върху българский отдел, особено ако Вий сте били вън от отечеството си за неколко години като писателя на тези редове.

От двете страни на секцията е написано със златни букви „Bulgaria", която прави посетителя да се спира с думите „Ah, and here is Bulgaria". Входовете са тоже украсени с български знамена и гербове.

Щом влезете от източната страна, напреде Ви се представят няколко витрини с благовонно розово масло от прочутата Тунджова долина и други части на Южна България.

След тех идат наредени по най-вкусен начин разните произведения на отечеството ни.

Най-напред ще забележите неколко човешки форми, облечени в мъжки и женски костюми от разни страни на отечеството ни. По-забележителни са тракийските, вакарелските и шопските дрехи. Те привличат вниманието на американците, понеже нашите селски костюми са донейде (подч. м. – И.И.) красиви и угледни.

Сетне коприненете изделия като кърпи, чаршафи, пердета, платна и прочее са доста привлекателни по хубостта и по здравината си.

Сливенските и габровските шаеци доста учудват американците, понеже те мислят, че българите не са дотам напреднали в индустриално отношение.

Има неколко хубави килими от Котел, Враца и Цариброд. Един от тех особно привлича вниманието на посетителите, като им се каже, че може да покрие едно пространство от 500 четвъртити крака.

По-нататък са наредени и други изделия като обуща, дрехи, вощени свещи, конски снаряди, сребърни и златни изделия, медни и пръстени съдове, па ако щете и неколко чифта щавени цървули.

Вината и другите спиртни питиета от двете страни на Балкана са поставени в особен дулап.

> *Житните произведения като пшеница, ръж, ечемик, овес, просо и др. тоже са наредени в особна витрина.*
>
> *Добре е направило правителството, дето се е разспоредило да се изпратят картини и портрети със сцени от народния живот. Само едно липсува: портретите на Т.Ц.В. Князът и Княжинята. Мнозина посетители съглеват тоя недостатък.*
>
> *Тук трябва да се спомене една особна черта на българский отдел, която крайно задоволява посетителите и ни принася голема полза. Думата ми е за българските момци, които са условени от управлението да посрещат посетителите и да им разясняват изложените предмети. Идеята е превъзходна! Чудно ми е защо и други чуждестранни павилиони не подражават наший отдел в това отношение.*
>
> *Знаете ли, господа читатели, че мнозина щогоде образовани американци не знаят даже и местоположението на България. Те може да са чели нещо за тая страна по вестниците, но не могат се лови на бас дали тя се намира негде си в Средна Азия или е един от островите на Тихий океан. Да не мисли читателят, че това е преувеличение.*
>
> *Аз съм виждал американци, които са сметали България като една от страните на Средна Африка, открити напоследък от Станлей. За такива хора българският отдел в Manufacture Building е цяло училище. Тук момците държат ежедневни лекции, тъй да се каже, върху България и нейните произведения. Но ако слушателите любопитстват, то историята на нашето отечество е понекога предметът на младите сказчици. Тази именно особеност на българския отдел прави го да е като китка всред другите павилиони, които му съседстват. Ето защо българският отдел е пълен с посетители всеки ден, а посетителите в околните павилиони, именно турский, италианский, бразилский и др., може да се броят на пръстите.*

Показателни и за двете описания бяха опорните точки на българското представяне. На първо място – непознатостта на България. За самите американци Хенри Стенли (Henry Stanley) беше символът на пътешественик, защото беше американец, а други още нямаха. В бъдещето още бяха експедициите на Робърт Пири (Robert Peary). Съвсем оправдано Чакалов наблягаше върху гигантоманията, която тъй уйдисваше на американската нагласа, или поне гигантомания в българските мащаби. Петстотинте четвъртити крака, за които споменаваше Чакалов, са всъщност петдесетина кв. м – в нашенските представи площ, достатъчна за приемна зала на княжески дворец; в американските – гостна на нормално заможно семейство.

Допълнителен щрих на българското участие бе и „бараката" на софийския търговец г-н Айвазиян. Ако се съди по името му, той бе арменец. Разположена в Midway Plaisance, направена в „турско-мавритански стил", над нея стоеше гордият надпис „Bulgarian Curiosities"[45].

Пред павилиона бяха изправени манекени, облечени в мъжки и женски шопски костюми. Всъщност екзотиката, на която биеше в подредбата си Айвазиян, бяха тъй любопитните за чужденците шопи –

„особено племе, живеещо в подножието на Витоша",

както щяха да ги определят в „Енциклопедия Британика" десетилетие по-късно. В стъклени витрини от двете страни на входа бяха изложени монети, стари (иманярството още не се наказваше от закона) и нови, и стари пощенски марки, както и богат избор на

„пешкири, чорапи, лапчуни, чапрази, пръстени и т.н.".

Не липсваха килими.

Не липсваха гайди, тамбури, кавали, бъклици и „рогове".

Не липсваше и едно специфично произведение на изкуството, запазило популярността си у нас в продължение на повече от половин век – правените от затворници кесии от мъниста.

В дъното имаше восъчна фигура, облечена като шопска булка, накичена с монети, с огромно чемширено ветрило около главата. Още тогава частният бизнес се оказа по-предприемчив от държавния – докато Шопов се оплакваше в писмата си, че не му бил даден портретът на българския княз, Айвазиян бе съумял да го намери сам и то не само на княза, но редом с лика на владетеля бе обрамчил и образите на министър-председателя и на военния министър.

Обобщаващ материал за това какви се оказаха резултатите от изложението за България за съжаление не можа да се намери. Явно бе, че самият Шопов не бе недоволен. Според него всеки ден чувал похвали от посетителите:

„Изложбата ви е богата и твърде интересна."

В оценката му се смесваха реализъм и оптимизъм. От една страна, твърдеше, че искал да нареди павилиона колкото е възможно по-бързо, та

„посетителите да могат по-скоро да видят и разнесат слуха за нашите изложби по държавиците, като се връщат по дома си".

Откъде бе разбрал какво са разправяли в родината си посетителите не е ясно, но самоуверено добави:

„Моите очаквания се оправдаха повече,
отколкото можех да си въобразя."

---

[45] *По някое време Шопов бе отвел един от участниците във Вашингтон – навлечен с народна носия, с гайда в ръката, за да покаже истински български тип на американците. Името на типичния българин бе Симон Блаущайн – младо момче от Русе.*

Доста от предложените експонати получиха награди – дипломи, медали и споменавания. Това не трябва да ни изпълва с прекомерна гордост. Въпрос на куртоазия беше всяка страна да си тръгне задоволена от участието си, а организаторите бяха достатъчно възпитани.

Години наред отличените, като известния производител на сапуни и тоалетни принадлежности Христо Сяров, не пропускаха с гордост да изтъкнат в рекламите си наградата:

> *„Хубостта на лицето и мекостта и нежността на кожата се придобиват само по един-единствен начин: миенето с Царски сапун, Тридас и Белутин, Шпайк апун, Роз Англе и Казанлък. Всички горни сапуни се изработват по най-новата френска система „Пилир" от първата модерна българска фабрика на Хр. Сяров, основана в 1872 година в Прага и Букурещ.*
> *Награди: три златни медала от Букурещ и Пловдивското изложение.*
> *Диплом de grand prix от всемирното изложение в Чикаго в 1893 г. Повече от 50 препоръки от разни румънски и френски професори и столични лекари..."*[46]

Трудно е да се прецени колко българи посетиха Чикагското изложение. Пътят бе дълъг и скъп. Различни параходни компании рекламираха в София линиите си за Северна Америка. Най-евтиният билет за първа класа бе 500 лева, за втора – от 250 до 350. Близо е до ума, че човек, надвил си на масрафа и тръгнал за забавление, едва ли щеше да се тъпче с кандидат-емигрантите в трета класа. Цената на билета за влака от Ню Йорк до Чикаго тръгваше от 177 лв.[47]

В докладите си Шопов даваше страховити цифри за цените на хотелските стаи – луксозните вървели по трийсетина, по-малко луксозните – по 10–15 долара на ден. Това вероятно бяха цените, посочвани в рекламните брошури. Опитът на Алеко и спътниците му показваше обратното – при добра воля човек можеше да намери сносна стая – не в хотел, разбира се, а под наем – за по долар-долар и половина на ден. „По-евтино от Кутловица" възклицаваше Щастливецът, за когото финансовите проблеми бяха ежедневие. Тютюнът и питиетата пак според комисаря били скъпи, та ако се отпусне малко човек, „загубва му края". Писателят и тук му опонира – бяха се снабдили още от София с купони за хотел в Ню Йорк– за 3 долара или 15 лева той и спътниците му се настаниха във великолепен хотел с разкошно меню.

С други думи, българи чиновници от по-висшите кръгове или принадлежащи към свободните професии можеха да си позволят да посетят изложението, като си държат сметка за харчлъка, разбира се.

Бихме могли да предположим с доста голяма сигурност, че в София крайната оценка за българското участие бе положителна. Опитът, натрупан в Чикаго, колкото и скромен да бе той, окрили българските държавници. Още неотшумял споменът за Чикаго, и правителството предложи отпускането на нов кредит – сега за изложението в Анверс (Антверпен), Белгия. Този път далеч преди да започне събитието, та времето за подготовка бе повече от достатъчно. В Народното събрание имаше едно-две възражения против необходимостта да се харчат пари бадева, но те бързо потънаха в общия одобрителен шум. Анверс бе една от големите зърнени борси в света, а на житото България разчиташе най-вече, за да оправи търговския си баланс. Последваха изложенията в Брюксел и Париж. И в тях български павилион не липсваше. Особено впечатление на съвременниците направи Парижкото изложение. За него се готвеше Щастливецът, но нема щастието да иде. Във френската столица през 1900 г. в българския павилион имаше малък водоскок с розова вода. Голям шик беше за дамите да мокрят на него кърпичките, с които попиваха потта от лицата си. Пак тук производител на кашкавал от Казанлък получи от един американец поръчка за цял вагон от стоката си. Опитът да се завържат търговски отношения пропадна. За нашенеца един вагон бе немислимо количество[48].

---

[46] България, № 3, 15 ян. 1899.

[47] Зорница, № 10, 6 март 1893.

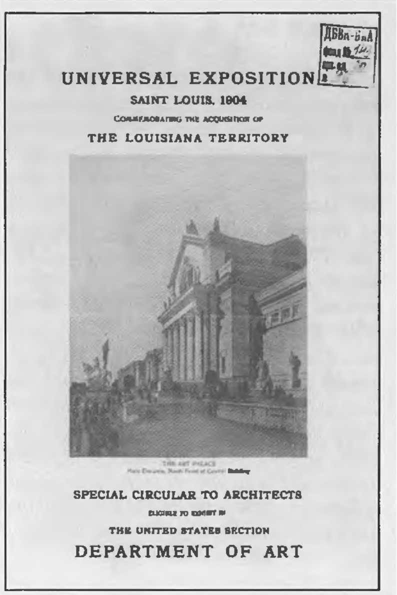
UNIVERSAL EXPOSITION
SAINT LOUIS, 1904
COMMEMORATING THE ACQUISITION OF
THE LOUISIANA TERRITORY

THE ART PALACE
Main Entrance, North Front of Central Building

SPECIAL CIRCULAR TO ARCHITECTS
ELIGIBLE TO EXHIBIT IN
THE UNITED STATES SECTION
DEPARTMENT OF ART

Далеч преди официалното откриване на изложението в Сейнт Луис бяха готови каталозите на различните отдели. Поради закъснението на българските експонати нашето участие на практика не бе отбелязано.

* * *

През 1904 г. българите наново погледнаха отвъд океана. През отминалото след Чикаго десетилетие почти всяка година в един или друг американски град имаше изложение. Навсякъде бе рекламирано гордо като „световно" – Сан Франциско, Атланта, Нашвил, Бъфало, Чарлстън. Всички те имаха похвалната амбиция, но не и възможностите да се присъединят към редицата, оглавявана от Париж и Лондон. Съществуваше сериозната опасност самото понятие за световно изложение да бъде обезличено, да се превърне в част от преобладаващата рекламна насока на американския капитализъм. Всъщност първото американско изложение, което се досегна до размерите и значението на Чикагското, бе това в Сейнт Луис през 1904 г.

На съвременния българин името на града Сейнт Луис едва ли говори много. Още по-малко говореше на българина в началото на XX в. Град на река Мисисипи, някъде на ръба на прериите, които в съзнанието дори на образованите навяваха единствено мисълта за индианци и скалпове. Всъщност мястото на събитието бе предопределено от историята. Американците искаха да отбележат стогодишнината от присъединяването на Луизиана по времето на президента Томас Джеферсън (Jefferson Thomas). Благодарение на личните му настоявания правителството му се бе решило да купи от притиснатия от противниците си в Европа Наполеон френските владения в Северна Америка. Така с един удар удвои тогавашната територия на държавата.

Управниците на Сейнт Луис хранеха амбицията чрез изложението градът им да излезе от неизвестността и да се наложи на страниците на световния печат.

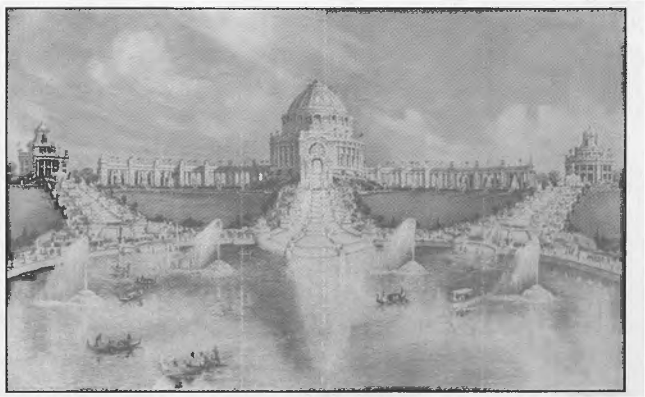
В Сейнт Луис храneха благородната, но неосъществена амбиция да бият с пищност и великолепие Чикагското изложение.

---

[48] *Атанасов, В. Спомени из живота и дейността ми. С., 1936, с. 57, 59.*

Подобни, макар и много по-скромни амбиции хранеше и българското правителство.

Доста неща се бяха променили в България след Чикаго. Режимът на Стамболов си бе отишъл. Смениха се ред правителства, за които икономическият напредък на страната бе сред най-важните им приоритети. В навечерието на въстанието в Македония и Тракия от 1903 г. и особено след кървавото му потушаване стотици българи от Македония подириха спасение и лек срещу икономическите злочинства в родината им отвъд океана. Техен лозунг стана:

> *„Или пари ще спечелим, или душата*
> *там ще я оставим."*[49]

В редица селища се появиха по-големи групи българи. Започнаха да се сдружават, да издават ефимерни вестници[50]. Българското име вече ставаше по-известно отвъд океана. Най-вече с нашумялата афера „мис Стоун", която изкара проблемите на Балканския полуостров на първите страници на вестниците[51]. А и самите емигранти осъзнаха, че трябва да сторят нещо, та да представят каузата си в новата си родина. През пролетта на 1903 г. в продължение на пет-шест месеца в Чикаго излизаше първият българо-арменски вестник на английски език „Борбата за свободата на Армения и Македония"[52].

Кулминацията на този двустранен интерес бе връчването на акредитивни писма в София от първия пълномощен министър на Съединените щати в България Джон Джексън, резидиращ в Атина (Jackson John). Показателно бе, че в приветствените думи и на американския дипломат, и на българския княз Фердинанд като най-важна задача в двустранните отношения бе посочено подобряването на

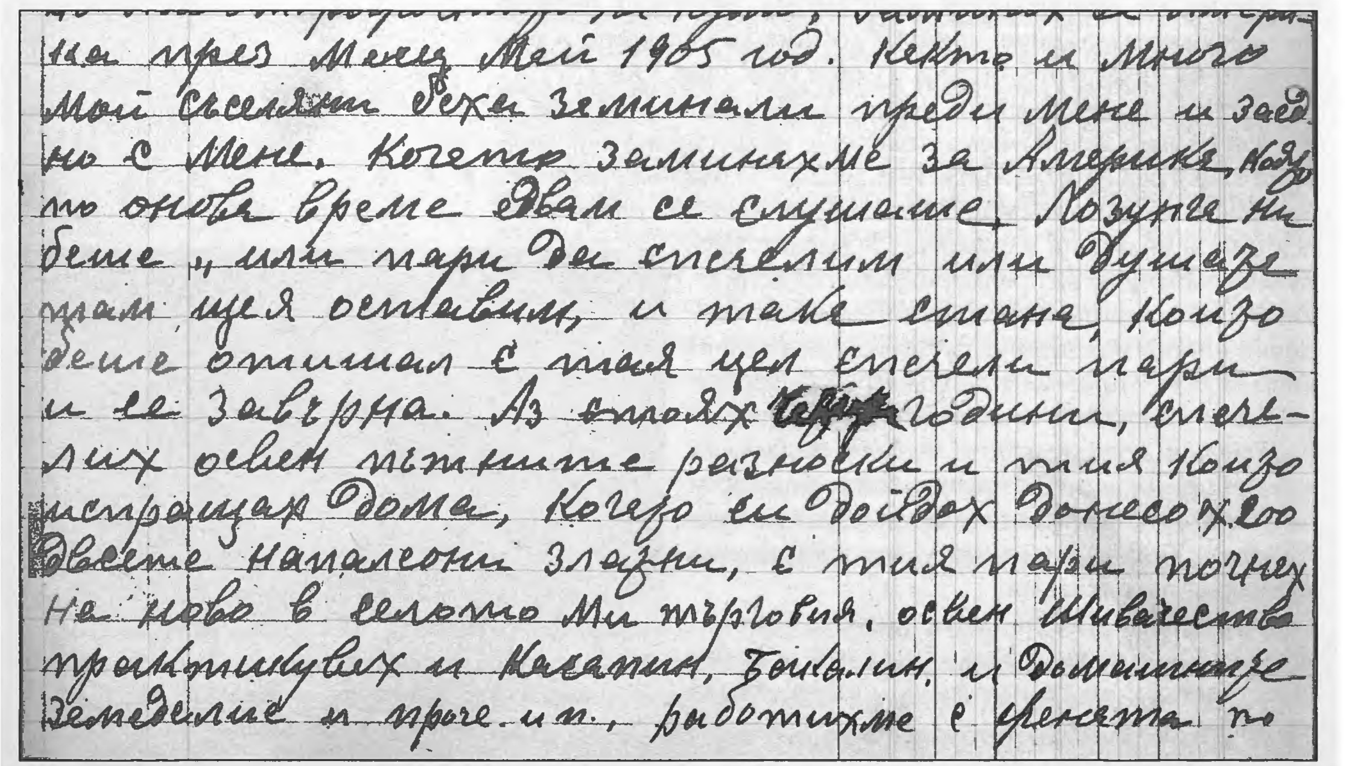

на през Месец Май 1905 год. Както и Много
Мой съселяни бяха заминали преди Мене и заед-
но с Мене. Когато заминахме за Америка, най-
по онова време едвам се слушаше. Лозунга ни
беше „или пари да спечелим или душата
там ще я оставим, и така стана, който
беше отишал с тая цел спечели пари
и се завърна. Аз стоях ~~[illegible]~~ години, спече-
лих освен пътните разноски и тия които
изпращах дома, когато си дойдох донесох 200
двесте наполеони златни, с тия пари почнах
на ново в селото Ми търговия, освен Шивачество
практикувах и касапин, бакалин, и домашното
земеделие и проче и т.н., работихме с срещата по

---

[49] *НБКМ БИА, ф. 820, а.е. 1, л. 20.*

[50] *За началния период на българската емиграция в САЩ и присъствието на българската тема в американската преса и интелектуален живот вж. Табаков, д-р С. Емиграционният въпрос. Цариград, 1911; Юбилеен сборник на вестник „Народен глас". Granite City, 1918; 25-годишен юбилеен алманах на вестник „Народен глас" и българите в Америка. Гранит сити, 1933; Македонски алманах. Индианополис, 1940; Пантев, А. Българският въпрос в САЩ...; Илчев, И. Първият български вестник на английски език в САЩ. – Български журналист, XXIII, 1981, № 10; Николов, Б. Документи из дейността на българските емигрантски дружества в САЩ и Канада от началото на XX в. – Истор. преглед, 1986, № 3; Трайков, В., Тр. Митев. Документи за Македония на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралия. Т. 1 (1900–1945). С., 1995; Трайков, В. История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век. С., 1993.*

[51] *За аферата „мис Стоун" е писано достатъчно, та едва ли е нужно да припомняме подробности около едно от първите успешни отвличания с политическа цел в ново време. Вж. Grabill, J. L. Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy (1810–1927). Mineapolis, 1971; Hall, W. Puritans in the Balkans, Studia Historico-Philologica*

„сношенията между двете страни в търговско и индустриално отношение“[53].

Както много други неща у нас, въпреки събрания опит подготовката за представянето ни започна след много дрязги, след много терзания за изхарчените пари, доста по-късно от необходимото и се отличаваше с организация, не особено впечатляваща.

За съжаление не успях да открия в архивите официалната покана за участие в изложението. Такава очевидно бе дошла и то най-вероятно през 1903 г. През февруари 1904 г. Министерството на търговията свика заседание на производителите и търговците на розово масло[54]. Мускалчетата бяха лицето на България, те имаха основен дял в износа, та затова и тям наново бе обърнато най-сериозно внимание. През 1900 г. в България имаше вече 51 хил. дка, засадени с рози – три четвърти от тях в Казанлъшко и Карловско. Само с розоварене се занимаваха към 10 хил. души. В усилните дни на прибирането на реколтата по полетата превиваха гръб над 30 хил. работници. Същата година страната изнесе 5346 кг розово масло на обща стойност 3,7 милиона лв.[55]

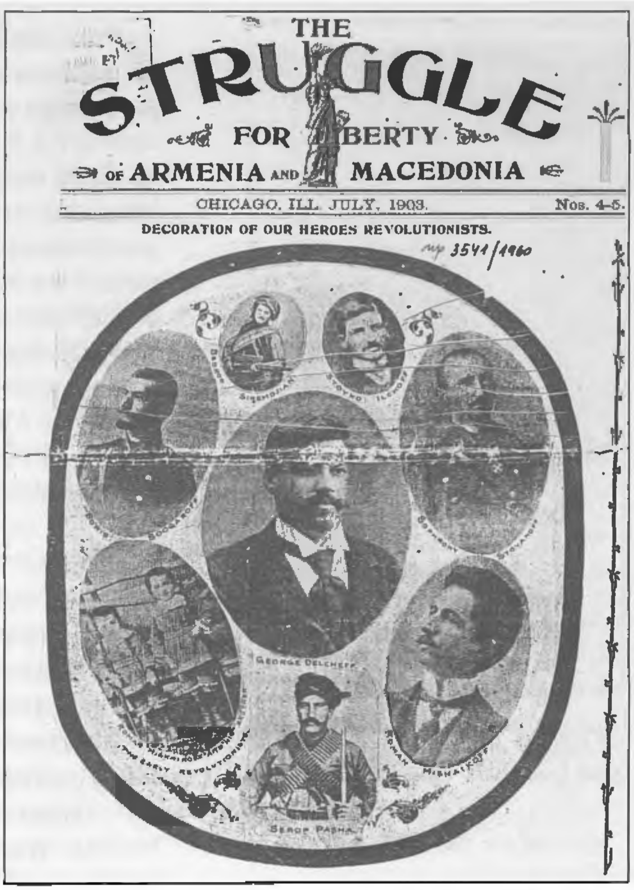
THE STRUGGLE FOR LIBERTY OF ARMENIA AND MACEDONIA

CHICAGO, ILL. JULY, 1903. Nos. 4-5.

DECORATION OF OUR HEROES REVOLUTIONISTS.
№ 3541/1960
GEORGE DELCHEFF
THE EARLY REVOLUTIONISTS
SEROP PASHA

Serdicensia, suppl. v. I. S., 1938; Woods, R. Terrorism in the Age of Roosevelt: The Miss Stone Affair, 1901–1902. – American Quarterly, Vol. 21, Issue 4 (Autumn 1979), 478–495; Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1878–1903. С., 1979.

На този фон книгата на Пандевски, П. Јане Сандански и мис Стон. Скопје, 1992, прави само едно важно допълнение към темата – навсякъде, където Сандански, мис Стоун или дипломатите говорят за българи, авторът подменя думата с „македонци“.

Производителите трябваше да споделят идеите си с чиновниците. Вероятно в обсъжданията бяха взели участие и представители на фирмата „Шипков“ от Казанлък. Трудно е да се предположи друго. Та Шипкови бяха открили кантора за търговия с розово масло в Ню Йорк през 1886 г., като на американския пазар пласираха годишно по 200 хил. мускала (близо тон) розово масло. Поне две поколения от момчетата в семейството бяха учили в Роберт колеж, именно за да могат пълноценно да насочват търговията с отвъдокеанската фармацевтика и парфюмерия.

Какъв бе резултатът от съвещанието не е ясно. Очевидно в министерството се убедиха, че има смисъл да развържат кесията си и да финансират евентуалните изложители, чиито собствени възможности в това отношение бяха доста ограничени. Конкретни задачи за представяне на напредъка на България бяха поставени пред различни държавни институции[56]. Така например по покана на министъра на търговията инж. арх. Шашарджиев бе натоварен да подготви пространно изложение за развитието на инженерно-архитектурното дело у нас след Освобождението, за да бъде изпратено в Сейнт Луис[57]. Възложителите нямаха ясна представа кога ще заинтересуват там.

Изглежда и резервите, и скептицизмът не бяха малки. В началото за българското участие в изложението бяха отпуснати 30 хил. долара. После изглежда имаше и допълнителни помощи, но колко точно – не е ясно. Споменават се и вероятно са били дадени още 30 хил.[58]

---

[52] *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia. Vol. 1. Chicago, 1903.*

[53] *Зорница, № 38, 18 септ. 1903.*

[54] *Пак там, № 8, 19 февр. 1904.*

[55] *Топалов, В., И. Иринчев. Розопроизводството в България. С., 1967, с. 29, 43, 47.*

[56] *Зорница, № 27, 1 юли 1904.*

[57] *Пак там.*

[58] *НБКМ, БИА ф. 343, а.е. 20, л. 56; Зорница, № 41, 7 окт. 1904.*

През изтеклото десетилетие и бюрокрацията на княжеството бе направила съществена крачка напред. За подготовка на участието ни бе създаден специален организационен комитет начело с д-р Н. Генадиев, министър на търговията и земеделието. Сред членовете му бяха Христо Бончев, главен секретар на Министерството на финансите, инж. С. Сарафов, директор на железниците, Г. Вернаца, шеф на прокотола в МВРИ, художниците Иван Мърквичка и Антон Митов, и др. Близо е до ума, че тяхна беше грижата да подберат необходимите експонати[59].

За комисар на българското участие в изложението бе назначен вече не учител като Вълко Шопов, а опитният бюрократ и дипломат Петър Матеев. Помощник-комисар стана дипломатът, възпитаник на Роберт колеж, Димитър Станчов (да не се бърка с известния дипломат и министър-председател Станчов, негов роднина).

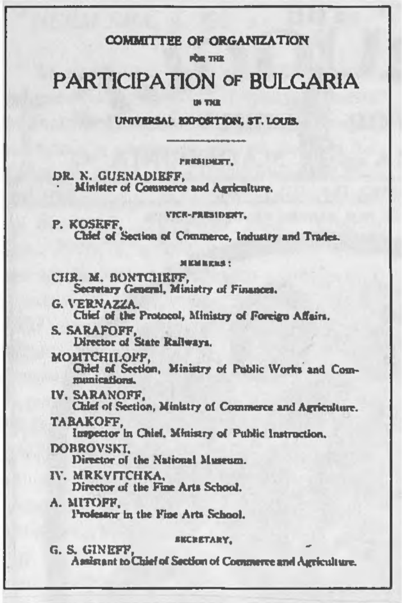

COMMITTEE OF ORGANIZATION
FOR THE
PARTICIPATION OF BULGARIA
IN THE
UNIVERSAL EXPOSITION, ST. LOUIS.

PRESIDENT,
DR. N. GUENADIEFF,
Minister of Commerce and Agriculture.

VICE-PRESIDENT,
P. KOSEFF,
Chief of Section of Commerce, Industry and Trades.

MEMBERS:
CHR. M. BONTCHEFF,
Secretary General, Ministry of Finances.
G. VERNAZZA.
Chief of the Protocol, Ministry of Foreign Affairs.
S. SARAFOFF,
Director of State Railways.
MOMTCHILOFF,
Chief of Section, Ministry of Public Works and Communications.
IV. SARANOFF,
Chief of Section, Ministry of Commerce and Agriculture.
TABAKOFF,
Inspector in Chief, Ministry of Public Instruction.
DOBROVSKI.
Director of the National Museum.
IV. MRKVITCHKA.
Director of the Fine Arts School.
A. MITOFF,
Professor in the Fine Arts School.

SECRETARY,
G. S. GINEFF,
Assistant to Chief of Section of Commerce and Agriculture.

Списък на държавните чиновници, които подготвяха участието ни в изложението в Сейнт Луис.

Петър Матеев (1850–1940) има щастието да преживее дълъг и интересен живот. Котленец по рождение, той бе един от първите българи, завършили Роберт колеж. Дипломата му осигури възможности за разнообразна кариера. Известно време той бе чиновник в британската поща в Цариград – опит, който му предостави великолепни перспективи в следосвобожденска България.

В общи линии кариерата му се делеше на две части. Той бе висш чиновник – директор на канцеларията на Главния управител на Източна Румелия, частен секретар на княз Богориди. Още преди Освобождението бе почнал да работи в английската поща в Цариград. Използва натрупания опит в Княжеството – като дългогодишен началник на пощите у нас постави този дял от администрацията на стабилна основа.

Беше и дипломат. Съвсем млад бе станал секретар на Британския дипломатически агент в София. По-късно бе търговски и дипломатически агент в Одрин и Атина.

Вече пенсионер, написа книга, доста популярна на времето си, наречена „Благодетели на българския народ", в която включи очерци за Макгахан, Гладстон, граф Игнатиев и др.

В живота му имаше и авантюрни моменти – бе придружавал един от британските дипломати-археолози в разкопките му в земите на Древен Вавилон. Спомените, които написа, още не са издадени.

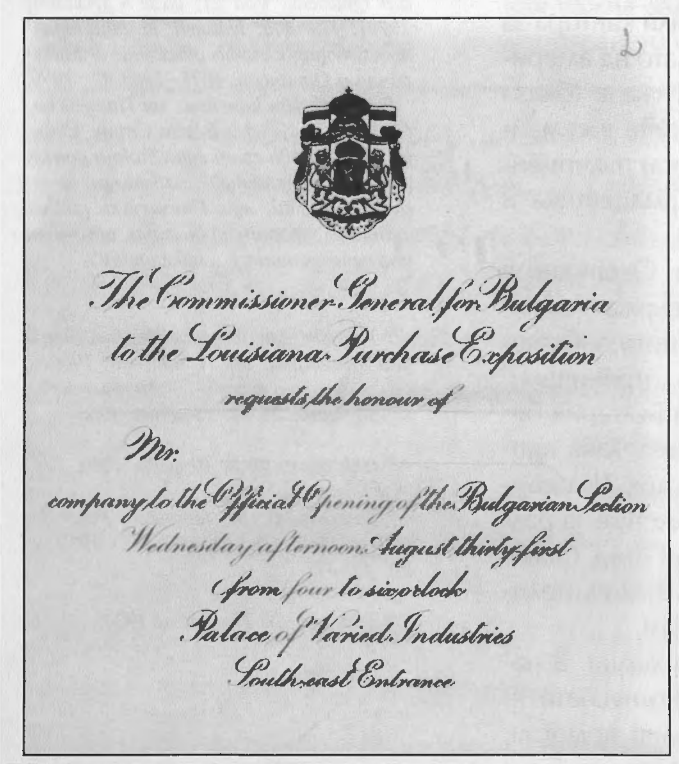

The Commissioner General for Bulgaria
to the Louisiana Purchase Exposition
requests the honour of
Mr:
company to the Official Opening of the Bulgarian Section
Wednesday afternoon August thirty-first
from four to six o'clock
Palace of Varied Industries
South-east Entrance

Покана за тържественото откриване на българската експозиция в Сейнт Луис

---

[59] *Bulgaria at the Universal Exposition. Saint Louis 1904. Official Catalogue.*

Това че комисарят бе на мястото си, пролича веднага. Като чиновник с дългогодишен опит той първо настоя за среща с ресорния министър – д-р Никола Генадиев, и второ, веднага му поиска удвояване на предвидения вече бюджет[60].

Комисарят пристигна в Сейнт Луис на 4 март 1904 г. Назначението дойде сравнително късно, но Матеев се постара да навакса изоставането. Американски възпитаник, за него връзките с печата бяха от първостепенно значение. Веднага даде пространно изложение в местния вестник „St. Louis Globe-Democrat“. В него подчерта, че България била една от водещите страни в Европа в своето земеделско производство – твърдение, което отговаряше повече на патриотизма му, отколкото на реалността.

Следващите няколко месеца бяха посветени на осигуряване на място за българските експонати, приемането им, подреждането им. Изложението бе открито тържествено на 30 април, но български павилион в него нямаше. По мнение на един от избързалите посетители, пастор Д. Фурнаджиев, положението било отчайващо – празен хамбар с небрежно разхвърляни по пода дървени сандъци с бъдещите експонати. В издадения от американците разкошен каталог за България не се и споменаваше. При това тя бе единствената участваща балканска страна. Този път и Турция бе решила да си спести разноските. Остро критикуваше централната скулптурна фигура, дело на скулптора Борис Шац, която трябвало да представлява македонски въстаник и турски башибозук, но била напълно неразбираема за американците. Тук поне критикарят като че имаше право. Човек се чуди дали поне част от критиката не се дължеше на факта, че авторът на дописката бе протестант, както и похваленият от него комисар на изложението в Чикаго Вълко Шопов.

Димитър Фурнаджиев бе американски възпитаник; завършил бе Богословие в Принстън, където бе слушал лекциите на бъдещия американски президент У. Уилсън. Доходите на пастор на една малобройна религиозна общност, разбира се, не бяха достатъчно големи, за да си позволи да се разкарва нагоре-надолу из Америка. Изложението бе съвпаднало с пътуването му до САЩ, където събираше помощи за пострадалите в Илинденското Въстание.

Друг посетител, макар също да беше американски възпитаник, се опита да погледне по-обективно на правените от администрацията усилия и постигнатото от нея:

> *„Наш един събрат, като посетил изложението в началото,*
> *когато нищо още не било готово, писал, че нищо освен*
> *пистил не видел в Българския отдел.*
> *Драго ни е да кажем, че този патриот, като дошел тук,*
> *не потърсил друго нищо освен пистил и хляб,*
> *от които ся нуждаял.“*

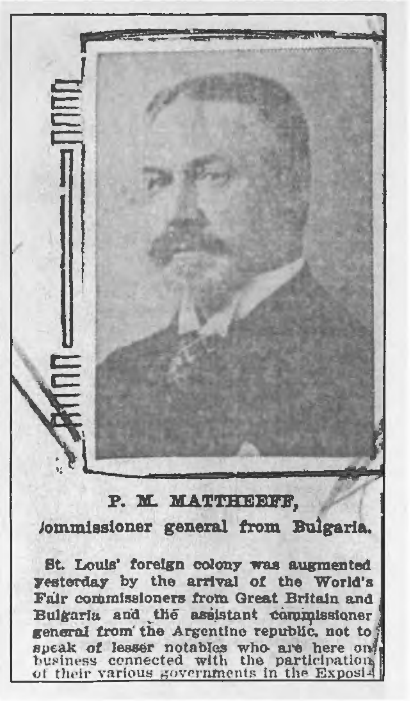

P. M. MATTHEEFF,
/ommissioner general from Bulgaria.

St. Louis' foreign colony was augmented yesterday by the arrival of the World's Fair commissioners from Great Britain and Bulgaria and the assistant commissioner general from the Argentine republic, not to speak of lesser notables who are here on business connected with the participation of their various governments in the Exposi-

Интервю на П. Матеев в един от местните вестници

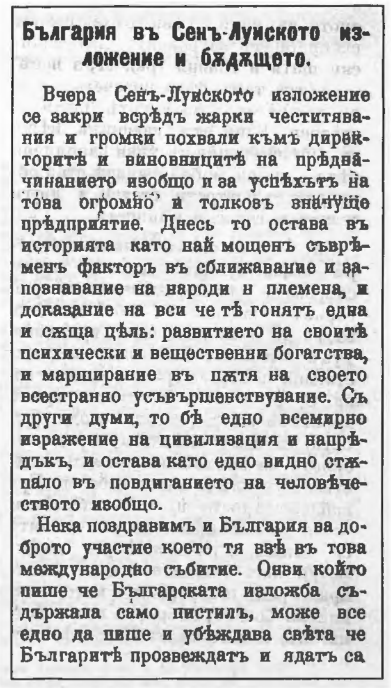

България въ Сенъ-Луиското изложение и бждащето.

Вчера Сенъ-Луиското изложение се закри всрѣдъ жарки честитявания и громки похвали къмъ директоритѣ и виновницитѣ на прѣдначинанието изобщо и за успѣхътъ на това огромно и толковъ значуще прѣдприятие. Днесь то остава въ историята като най мощенъ съврѣменъ факторъ въ сближавание и запознавание на народи и племена, и доказание на вси че тѣ гонятъ една и сжща цѣль: развитието на своитѣ психически и веществени богатства, и марширание въ пжтя на своето всестранно усъвършенствувание. Съ други думи, то бѣ едно всемирно изражение на цивилизация и напрѣдъкъ, и остава като едно видно стжпало въ повдиганието на човѣчеството изобщо.

Нека поздравимъ и България за доброто участие което тя взѣ въ това международно събитие. Онви който пише че Българската изложба съдържала само пистилъ, може все едно да пише и убѣждава свѣта че Българитѣ прозвеждатъ и ядатъ са

В България вече бяха обръгнали на участието на страната в международни изложби, та представянето ни в Сейнт Луис будеше умерен интерес.

---

[60] *НБКМ БИА, ф. 343, а.е. 20, л. 56.*

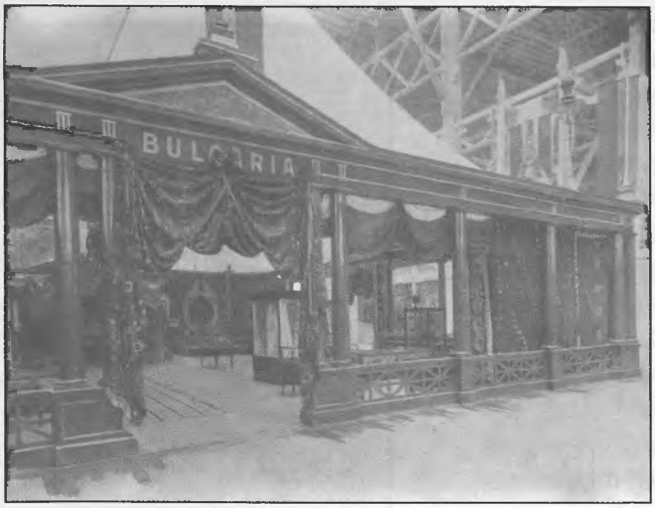

Входът на българския павилион

Всъщност самостоятелен български павилион така и не се появи до края. Имаше места в различните павилиони, определени за българските експонати (българите бяха настанени между японците, италианците и португалците)[61]. Месец по-късно същият придирчив наблюдател вече бе отбелязал българското участие, макар похвални думи в материала му наново да липсваха. Според К. Стефанов, който бе видял и Чикагското, и Парижкото, а сега и Сейнт-Луиското изложение, в последното имало най-много и най-разнообразни експонати. За най-многото не бе прав. За разнообразието – може би[62].

Понякога българите сме по-критични към себе си, отколкото чужденците. Тъкмо в дните, когато Фурнаджиев се жалеше от положението на България, във влиятелния американски вестник „Christian Herald“ бе публикувана обстойна статия за страната ни. Авторът ѝ, бил в земите ни преди Освобождението, бе впечатлен от прогреса, направен за четвърт век. Контрастът във всичко бил огромен. Особено внимание обърна на нарасналата роля на жената, на образованието и на модерните строежи.

> *„Даже Цариград с дворците на пет посланици – завършваше възторжено авторът – е един век надире от София във всичко, което прави цивилизацията и свободата.“*[63]

Точно това се бе впрегнал да покаже Матеев. Два месеца бяха протекли в напрегнати пазарлъци с ръководството на изложението. В крайна сметка нашите експонати бяха представени в три секции, на три различни места*. За художествената изложба бяха отпуснати 100 кв. м. Башка още толкова за окачване на картини**. Парадоксално, но българите намазаха от Руско-японската война. На руснаците във времето на Порт Артур и Цушима не им бе до изложби, та българите получиха част от предвиденото за тях централно пространство до главния вход на изложението. При това, тъй като русите закъсняха повече и от българите да използват полагаемата им се изложбена площ, то и дълго време пред входа на нашия павилион имаше празно място като тържествено предверие, което водеше към надписа „България“.

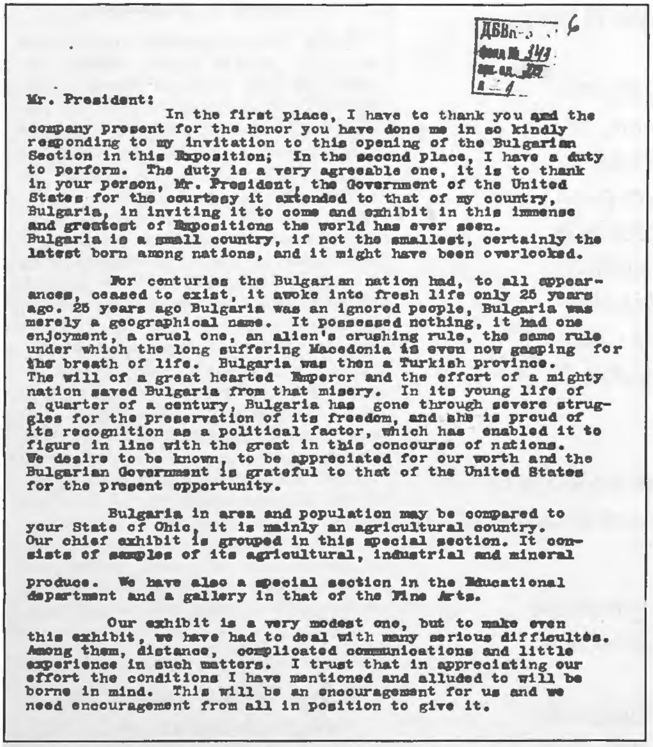

Mr. President:

In the first place, I have to thank you and the company present for the honor you have done me in so kindly responding to my invitation to this opening of the Bulgarian Section in this Exposition; In the second place, I have a duty to perform. The duty is a very agreeable one, it is to thank in your person, Mr. President, the Government of the United States for the courtesy it extended to that of my country, Bulgaria, in inviting it to come and exhibit in this immense and greatest of Expositions the world has ever seen. Bulgaria is a small country, if not the smallest, certainly the latest born among nations, and it might have been overlooked.

For centuries the Bulgarian nation had, to all appearances, ceased to exist, it awoke into fresh life only 25 years ago. 25 years ago Bulgaria was an ignored people, Bulgaria was merely a geographical name. It possessed nothing, it had one enjoyment, a cruel one, an alien's crushing rule, the same rule under which the long suffering Macedonia is even now gasping for the breath of life. Bulgaria was then a Turkish province. The will of a great hearted Emperor and the effort of a mighty nation saved Bulgaria from that misery. In its young life of a quarter of a century, Bulgaria has gone through severe struggles for the preservation of its freedom, and she is proud of its recognition as a political factor, which has enabled it to figure in line with the great in this concourse of nations. We desire to be known, to be appreciated for our worth and the Bulgarian Government is grateful to that of the United States for the present opportunity.

Bulgaria in area and population may be compared to your State of Ohio, it is mainly an agricultural country. Our chief exhibit is grouped in this special section. It consists of samples of its agricultural, industrial and mineral produce. We have also a special section in the Educational department and a gallery in that of the Fine Arts.

Our exhibit is a very modest one, but to make even this exhibit, we have had to deal with many serious difficultés. Among them, distance, complicated communications and little experience in such matters. I trust that in appreciating our effort the conditions I have mentioned and alluded to will be borne in mind. This will be an encouragement for us and we need encouragement from all in position to give it.

Речта на П. Матеев при откриването на българския павилион

На 18 август 1904 г. – цели три месеца и половина след започването на изложението – бе официално открита българската му част. Откриването бе като всяко откриване. Разпратени бяха 450 покани. Залата бе украсена с царибродски килими и бронзов бюст на княза. Три от входовете, които водеха в българското пространство, бяха затворени. Единственият останал отворен бе обрамчен от два-

---

[61] *Пак там, а.е. 11, л. 1, 5 март 1904.*

[62] *Зорница, № 41, 7 окт. 1904.*

[63] *Пак там, № 17, 22 апр. 1904.*

* *Нека да посочим, че Сейнт Луис беше толкова далече, че много от побогатите европейски правителства се колебаеха дали да участват. В някои случаи – като Нидерландия и Швеция – парите за павилионите бяха събрани с доброволни дарения.*

** *Да напомня, че до този момент художествените изложби в София бяха бяла лястовица.*

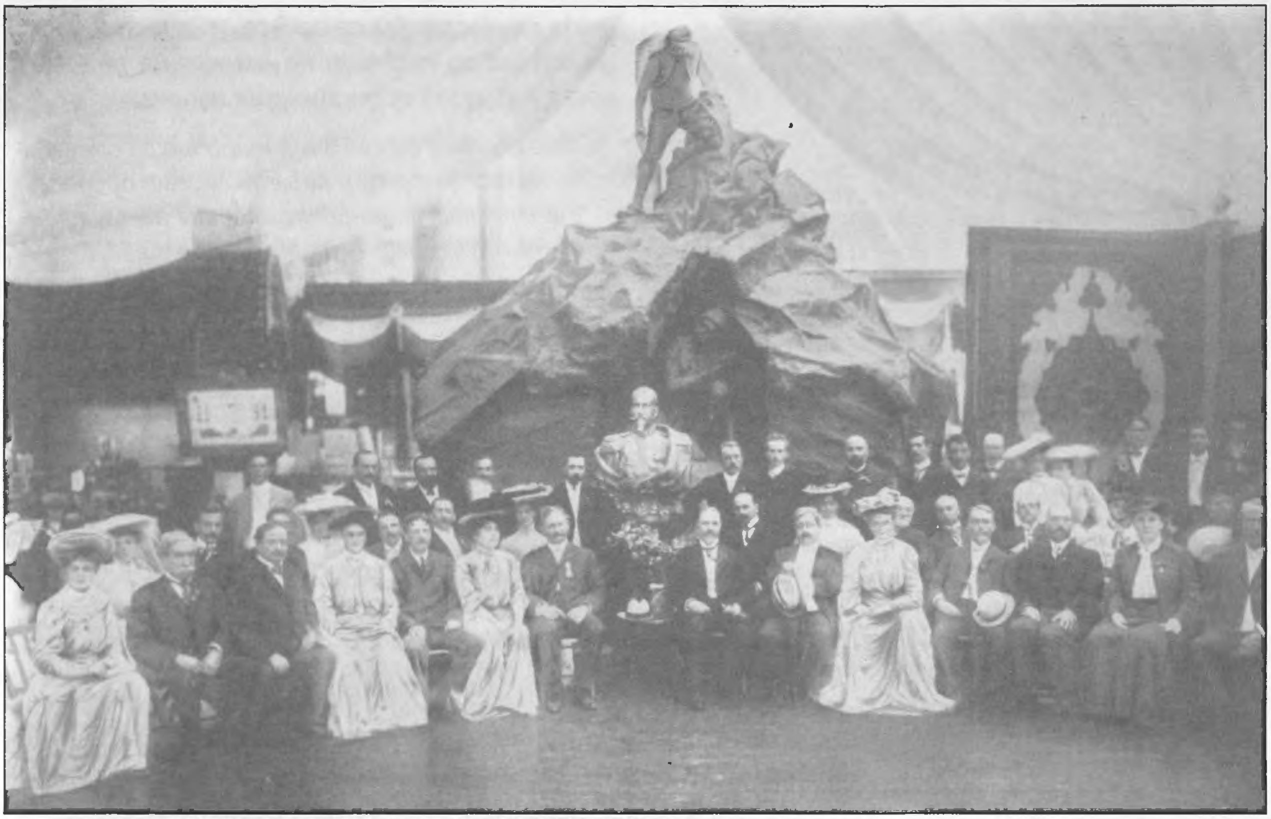

В отчета си пред българския княз, в който свободно смесваше български, английски и френски език, П. Матеев особено се възгордяваше от това, че подредил официалните гости за снимка около бюста на владетеля. С намръщения си взор Фердинанд като че бранеше въстаника от композицията на Шац от надвисналия отгоре му турчин.

ма кланящи се снажни младежи в народни облекла. Ритуалът с приветствените речи, шампанското, обилно леещите се напитки и мезетата и закуските едва ли се отличаваше съществено от този в другите палати. „Шампанското се лееше като река" – отбеляза в доклада си Матеев. Оригиналното бе посрещането. Мъжете получаваха по една разкошна роза. Съпругата на П. Матеев пък лично приветстваше дамите и закачаше на гърдите им по едно стъкълце с розово масло, украсено с българския трикольор. Въобще домакините опитваха да наложат в съзнанието на гостите асоциацията „България – роза". В средата на залата биеше фонтан, от който струеше розова вода (естествено доста поразредена), в която гостенките с удоволствие мокреха кърпичките си. Съществен дял от експонатите падаше на представянето на производството и търговията с розово масло[64]. Скептикът би казал, че това е техниката за представяне, разработена още преди четири години за Парижкото изложение, но какво лошо имаше да се използва положителното от вече усвоеното. Посетителите не се уморяваха да отбелязват:

> *„Целата голема ограда е сладко ароматена от миризмата, която изворите производят. Вестниците често правят забележки върху сцените, които се производят от претрупването на посетители около групата и изворите."*

Председателят на организационния комитет на изложението г-н Д. Франсис лично уважи откриването. В речта си самият Матеев

---

[64] *Вечерна поща, № 1125, 12 септ. 1904.*

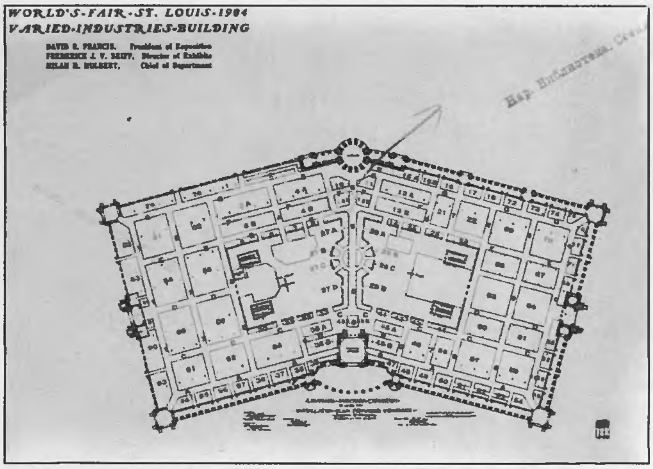

Схема на изложбената палата с обозначено място на българския павилион

опита да съчетае налагащата се от качеството и количеството на експонатите естествена въздържаност с гордостта от постигнатия напредък:

> *„Изложбата е скромна и когато ще се оценява българският труд, треба да се земе предвид далечината, сложните сношения и малката опитност в подобни работи."*

Българите бяха взели мерки поне никой да не остане гладен и жаден – келнери непрестанно разнасяха питиета и закуски. Накрая присъстващите си направиха снимка за спомен при бюста на княза[65].

За да стигне до централната българска изложба, посетителят трябваше да мине през висока стена, на която бе издълбано името на страната. Статуята на Шац, въпреки не особената си скопосност, привличаше вниманието на посетителите, именно защото не им бе ясна. Десетки американци всеки ден задаваха въпроса:

> *„Що значи туй?"*

Комисарят или неговата съпруга се стараеха да им разтълкуват предполагаемото значение, за да стигнат до търсения извод:

> *„Да, турчина, трябваше да се изпъди из Европа отдавна."*

Стените бяха украсени с килими и чулове за коне. На около двадесет витрини покрай стените и в центъра на залата бяха изложени произведенията на българското стопанство. Основно внимание наред с производството на розово масло бе обърнато на копринарството, на вълнените платове, на бродериите, на тютюна, на вината, коняците и ракиите, на различните руди и нерудни изкопаеми, на златарските изделия, на керамиката и ножарството. В особена витрина бяха изложени старини, намерени из българските земи[66]. Не липсваха и по-особени експонати като рибарски мрежи или представения от П. Чапкънов изкуствен крак (спечелил между другото сребърен медал).

Държавата ни опитваше да си изгради образ на едно от старите огнища на културата на европейския континент. Народният музей в София бе подготвил специална експозиция за историята на цивилизациите по нашите земи.

Централната част на залата на експозицията

България участваше и в специалната образователна експозиция. В спомените на американците и в появилите се в печата тогава статии не личеше да ѝ бяха обърнали някакво внимание, но според българските наблюдатели поне това, което бе показала,

> *„в нищо почти не пада по-доле от други подобни изложби".*

За първи път толкова добре бе представено младото българско изкуство. Наред със скулптурата, предизвикала толкова противоречиви отзиви, имаше картини и на Мърквичка, и на Я. Вешин, но и на младите български художници Антон Митов и Г. Евстатиев.

---

[65] *Пак там.*

[66] *Зорница, № 35, 26 авг. 1904.*

Подготвен бе и специален каталог. В него бе включен кратък очерк за българската история. Ударението бе поставено върху свободните години. Каталогът бе добре илюстриран и даваше ясна представа за това как изглеждат българските секции.

Или както завършваше един от наблюдателите:

> *„в кратце тьй е представена и България тук при това главно сборище и смея да твърдя, че тя никога друг път не си е придавала толкова чест..."*[67]

Фурнаджиев, който бе сменил първоначалната си резервираност с щедри суперлативи, сега отбелязваше:

> *„Индустриалната част е сравнително бедно представена, много повече нещо имаме и можеше да се представи."*[68]

Безпощадна битка се разви при раздаването на медалите. България нямаше свой представител в нито едно от журитата, макар в тях да не липсваха застъпници от екзотични държави като Никарагуа, Цейлон или Сиам. По липса на други българи Матеев упълномощи американци да защитават интересите ни по отделни секции. Небходими бяха упоритите му настоявания, за да бъде определен поне той самият за член на голямото жури. И тук българският комисар разви енергична дейност. Той пишеше писма, протести, умоляваше, изискваше, настояваше за награди за българите.

Арументите бяха най-различни. Комисарят си даваше сметка, че не винаги качеството на предлаганите експонати може да се съревновава с най-добрите образци, дошли от развитите страни. Затова не се уморяваше да напомня, че съвременната българска държава е съвсем млада; апелираше да се поощрят тези, които са се решили да развиват дялове на индустрията, от които непосредствената изгода е малка; съпоставяше скъперничеството на журито с доброжелателността, проявена само преди четири години в Париж към същите експонати[69].

Почитаемият Д. Франсис
Президент на Върховното жури
Г-н Президент,

Журито за група 43 е дало златен медал за Анастасия Чичанова от Цариброд за представените от нея килими и е пренебрегнало Георги Кабакчиев. Това е направено вероятно поради впечатлението, че Кабакчиев е само търговец.

Бих Ви помолил златен медал да бъда даден и на споменатия по-горе Кабакчиев по следните причини:

Тези килими са специална българска домашна индустрия. Те се правят от чиста домашно изпредена вълна, отличават се с ярките си цвето-

BULGARIA
AT THE
UNIVERSAL
EXPOSITION
SAINT LOUIS 1904

OFFICIAL CATALOGUE

Н Библиотека
928
1917
6992

П. Матеев сам написа и издаде каталог на българското участие. За съжаление точно преди закриването на изложението, та някаква роля за популяризирането на страната изданието не можа да изиграе. По-скоро бе нещо като отчет за извършеното.

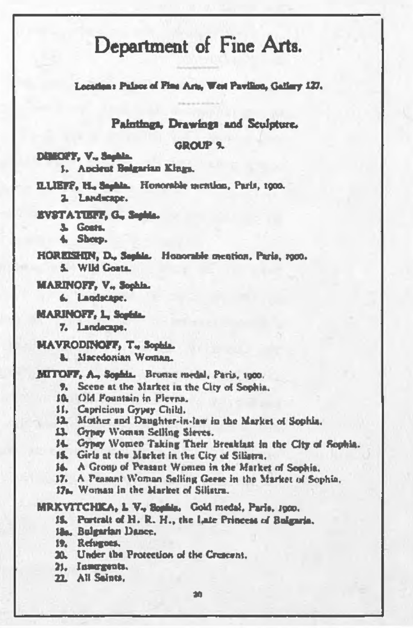
Department of Fine Arts.

Location: Palace of Fine Arts, West Pavilion, Gallery 127.

Paintings, Drawings and Sculpture.

GROUP 9.

DIMOFF, V., Sophia.
1. Ancient Bulgarian Kings.
ILLIEFF, H., Sophia. Honorable mention, Paris, 1900.
2. Landscape.
EVSTATIEFF, G., Sophia.
3. Goats.
4. Sheep.
HOREISHIN, D., Sophia. Honorable mention, Paris, 1900.
5. Wild Goats.
MARINOFF, V., Sophia.
6. Landscape.
MARINOFF, L, Sophia.
7. Landscape.
MAVRODINOFF, T., Sophia.
8. Macedonian Woman.
MITOFF, A., Sophia. Bronze medal, Paris, 1900.
9. Scene at the Market in the City of Sophia.
10. Old Fountain in Plevna.
11. Capricious Gypsy Child.
12. Mother and Daughter-in-law in the Market of Sophia.
13. Gypsy Woman Selling Sieves.
14. Gypsy Women Taking Their Breakfast in the City of Sophia.
15. Girls at the Market in the City of Silistra.
16. A Group of Peasant Women in the Market of Sophia.
17. A Peasant Woman Selling Geese in the Market of Sophia.
17a. Woman in the Market of Silistra.
MRKVITCHKA, I. V., Sophia. Gold medal, Paris, 1900.
18. Portrait of H. R. H., the Late Princess of Bulgaria.
18a. Bulgarian Dance.
19. Refugees.
20. Under the Protection of the Crescent.
21. Insurgents.
22. All Saints.

20

---

[67] *Пак там.*

[68] *Зорница, № 33, 12 авг. 1904.*

[69] *НБКМ БИА, ф. 343, а.е. 7, л. 1–5.*

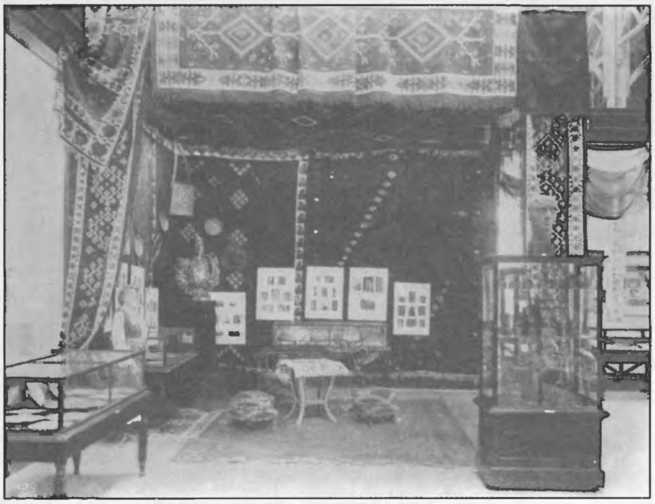
Част от българската експозиция

ве, особени модели, много трайни са и използваните бои са гарантирано от растителен произход. Индустрията е дребна, но много обширна.

Споменатият по-горе Кабакчиев, най-важният изложител в тази секция, е направил и продължава да прави много, за да развие тази индустрия; той дава големи поръчки, осигурява материала за тях и контролира изпълнението им и така има заслуги към страната си. Той би желал да бъде насърчен и не изпитвам никакво съмнение, че медал от рода на този, за който моля, ще има най-добър резултат както за него, така и за индустрията в България.[70]

В немалко случаи недоволен от дадените вече награди, той гръмко протестираше. Настояванията му често имаха сполука и той успяваше да издейства медал от по-благороден метал[71].*

Господин Президент,

Журито за награди, секция 43, е дало пет бронзови медала на нашите царибродски килими, специалитет на страната.

Убеден съм, че качествата на тези килими не са били достатъчно оценени. Те са от домашно изпредена чиста вълна, ярки цветове, специфичен модел, използваните бои са от гарантиран растителен произход, техните цени са от най-скромните, средно по долар и половина за квадратен ярд и те са продукт на една малка, но много обширна домашна индустрия от измиването на вълната до тъкането.

Тези килими заслужават много по-висока награда и затова имам честта да Ви помоля да преразгледате въпроса за връчената награда.[72]

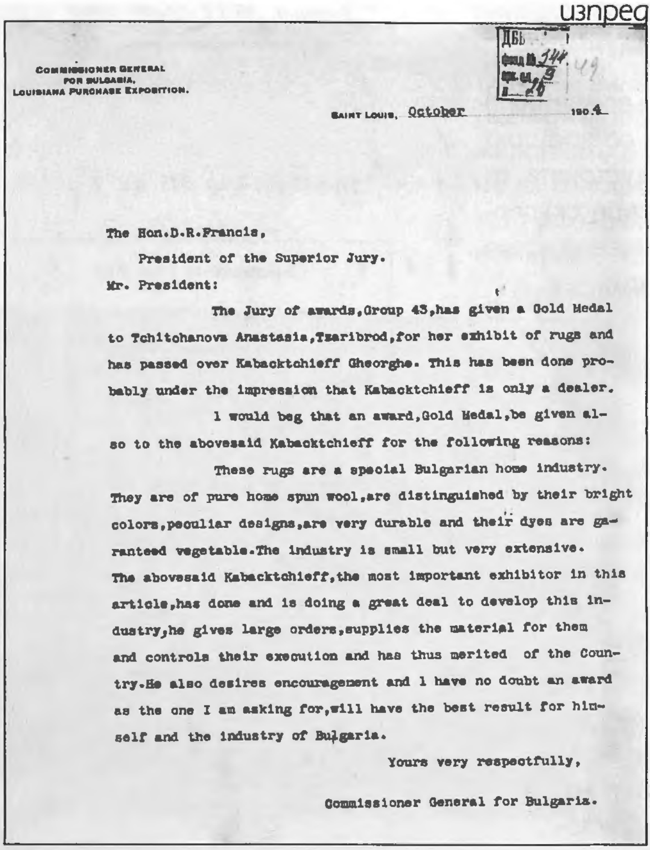
COMMISSIONER GENERAL
FOR BULGARIA,
LOUISIANA PURCHASE EXPOSITION.

ДБЦ
144
9
20
49

SAINT LOUIS, October 1904

The Hon.D.R.Francis,
President of the Superior Jury.

Mr. President:

The Jury of awards,Group 43,has given a Gold Medal to Tchitchanova Anastasia,Tzaribrod,for her exhibit of rugs and has passed over Kabacktchieff Gheorghe. This has been done probably under the impression that Kabacktchieff is only a dealer.

I would beg that an award,Gold Medal,be given also to the abovesaid Kabacktchieff for the following reasons:

These rugs are a special Bulgarian home industry. They are of pure home spun wool,are distinguished by their bright colors,peculiar designs,are very durable and their dyes are garanteed vegetable.The industry is small but very extensive. The abovesaid Kabacktchieff,the most important exhibitor in this article,has done and is doing a great deal to develop this industry,he gives large orders,supplies the material for them and controls their execution and has thus merited of the Country.He also desires encouragement and I have no doubt an award as the one I am asking for,will have the best result for himself and the industry of Bulgaria.

Yours very respectfully,

Commissioner General for Bulgaria.

Ролята на комисарите и в двете изложения бе значителна. Те бяха оставени на самотек – без пълномощен министър, без дипломати, без журналисти, само тям бе възложено да защитават интересите на малката страна. Та и телеграфът беше прекалено скъп за тях, та предпочитаха да излагат впечатленията и проблемите си с писма. Липсата на обратна връзка бе дотам видна, че Шопов пишаше не друг, а Алеко, който хал хабер си нямаше от икономика, къде по негово мнение американците можели да поръчат платно в България.

---

[70] *Пак там, а.е. 9, л. 20.*

[71] *Пак там, а.е. 8, л. 1–3.*

**Българските застъпници получиха награда за усилията си. Четирима бяха удостоени с орден „За граждански заслуги“*

[72] *Пак там, а.е. 11, л. 1.*

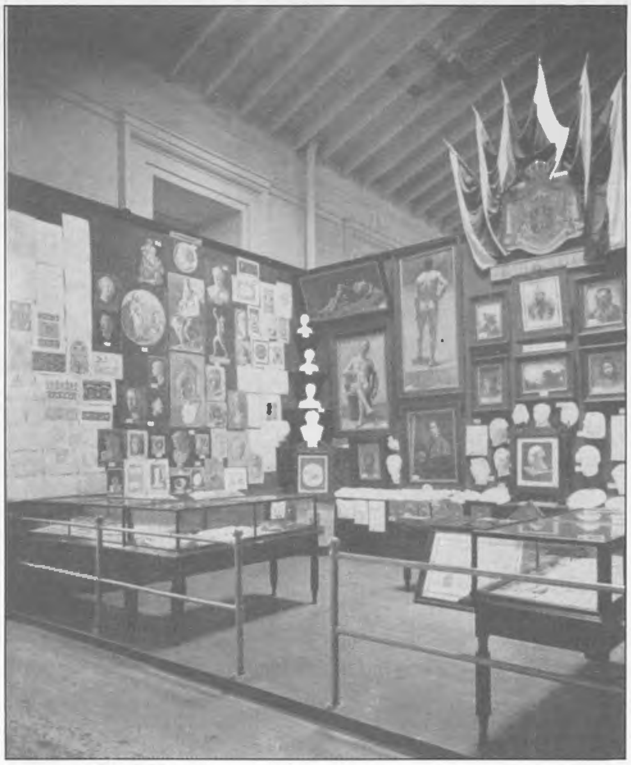

Българският павилион

По липса на други ресурси и Шопов, и Матеев впрегнаха усилията на малобройната българска колония в Съединените щати. И на двете изложения много активни бяха малкото български студенти, дошли поне за малко да се озоват на кътче родна земя. Те играеха ролята на доброволни екскурзоводи – обясняваха на любопитните предназначението на различните предмети на народния бит, тълкуваха стремежите на родината си, безсрамно разхвалваха състоянието на българското стопанство.

* * *

Българските посетители като цяло преценяваха участието ни като успех. Един от тях, дошъл току преди приключването на събитието, заяви:

> *„Хиляди американци и други са останали учудени в българската изложба...“*

Разбира се, продължаваше авторът на дописката, не е правомерно да се сравняваме с големите държави, но нямало никакво съмнение, че

> *„това изложение направи най-хубавата реклама на България“*[73].

Всъщност посетителите на изложението не бяха „хиляди“, а 19,6 милиона. Колцина от тях бяха надзърнали зад стената с надпис „България“, колко бяха хвърлили поглед към изложеното от нашите производители по другите секции, на колко в съзнанието се бе набило името на младата държава няма как да разберем, но както и да го въртим, успехът не бе малък.

Той имаше и цифрови измерения. Сто и осемдесетте изложители получиха 150 награди – 9 големи, 31 златни, 69 сребърни и 41 бронзови[74].

Медали, получени в Сейнт Луис

В образователния отдел
Голяма награда – Националният музей
Златен медал – Художественото училище, Софийски университет
Сребърен медал – колективна изложба мъжки гимназии (Пловдив, Русе, София, Търново и Варна), колективна изложба девически гимназии (Пловдив, София, Стара Загора и Търново)
Бронзов медал начални училища – (Лом, Казанлък)

В изкуството
Голяма награда – Я. Вешин
Златен медал – Н. Мърквичка
Сребърен медал – А. Митов, Б. Шац

---

[73] *Вечерна поща, № 1192, 20 ноем. 1904.*

[74] *НБКМ БИА, ф. 343, а.е. 20, л. 36–39, 48–53.*

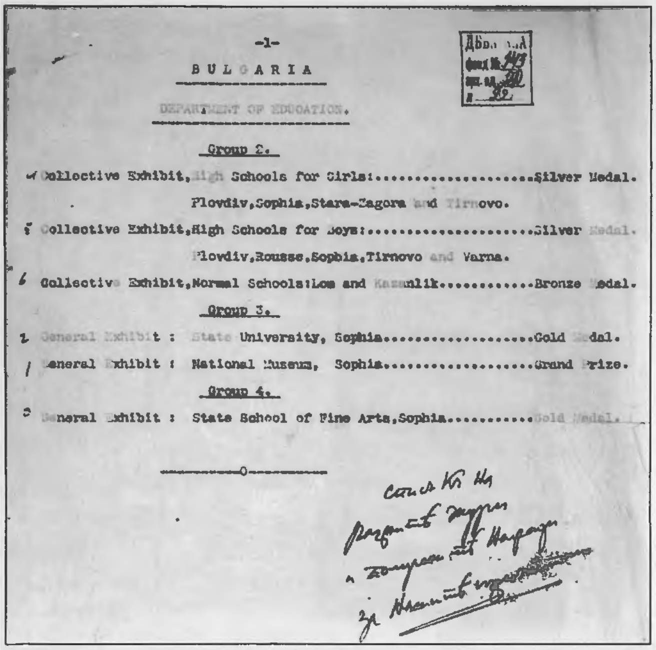

-1-

BULGARIA

DEPARTMENT OF EDUCATION.

Group 2.

4 Collective Exhibit, High Schools for Girls:....................Silver Medal.
Plovdiv, Sophia, Stara-Zagora and Tirnovo.

5 Collective Exhibit, High Schools for Boys:....................Silver Medal.
Plovdiv, Rousse, Sophia, Tirnovo and Varna.

6 Collective Exhibit, Normal Schools: Lom and Kazanlik............Bronze Medal.

Group 3.

2 General Exhibit : State University, Sophia....................Gold Medal.

1 General Exhibit : National Museum, Sophia....................Grand Prize.

Group 4.

3 General Exhibit : State School of Fine Arts, Sophia...........Gold Medal.

————0————

списъкъ на
разнитѣ журии
и полученитѣ награди
за [illegible]

Част от списъка с наградените български експонати

Бронзов медал – Х. Илиев, Берберов, Б. Михайлов, Д. Перфанов

Liberal Arts Dept

Голяма награда – Т. Шипков, Национален музей

Златен медал – Министерство на търговията и земеделието, фирма „Папазоглу"

Сребърен медал – подп. Бояджиев за карта на София, П. Чапкънов за изкуствен крак, Папазов – за парфюмерия

Бронзов медал – Наум Томалевски за музикални инструменти, Джиджев от Карлово за розово масло, М. Стефанов от Клисура за розово масло

Производствен отдел

Голяма награда – Министерството на търговията и земеделието за колекция килими

Златен медал – Ф. Симидов от Русе за канцеларски материали; д-ва „Източни килими" – София и Ч. Кабакчиев за килими, д-во „Изида" за керамика, Н. Зорзанов – София, за бродерия

Сребърни медали – общо 34, от които 26 за коприна и 6 за килими

Бронзови медали – 12, от които 3 за ножове, 4 за кожени изделия и 2 за сребърен филигран

Земеделски отдел

Голяма награда – Министерство на търговията и земеделието, Земеделското училище в Садово, И. Хаджиенов, София, и Лозанов, Видин, за алкохол

Златен медал – 18, от които 2 за тютюн и тютюневи изделия, 7 за семена и плодове, 8 за вина, коняци и ракии

Сребърни медали –19, от които за тютюн и тютюневи изделия – 4, за семена, плодове и мед – 6, за брашно – 2; за коняци, вина и ракии – 7

Бронзови медали – 8

Отдел за минно дело и металургия

Златен медал на Министерството на търговията и земеделието

Сребърен медал на фирма за мрамор от Казанлък

Бронзови медали – 9, от които 8 за въглища

Българският павилион

Отдел за транспорт
Златен медал за Министерството на съобщенията

Отдел за риба и дивеч
Бронзов медал за рибарски мрежи

Отдел за социална икономия
Голяма награда за Бюрото за статистика[75]

Матеев, който безспирно вопиеше срещу решенията на комисията, сега скромно добавяше в официалния си отчет:

> *„Тези цифри трогателно говорят за високото оценение, което вещата и безпристрастна Сант-Луиска комисия е дала на българските произведения."*[76]

Наградените с гордост по-късно включваха медалите от Сейнт Луис в рекламите си. Един от първенците в това отношение бе Т. Шипков, който бе наредил на едно табло медалите и наградите, получени в Анверс, Лиеж, Сейнт Луис, Чикаго, Милано, Париж, Лондон и още много други[77]. Тези медали бяха излагани на всяко следващо изложение, за да впечатляват и журито с досегашните успехи и да го подтикнат към по-голяма щедрост[78]. Както се казва:

> *„Думам ти, дъще, сещай се снахо!"*

В кореспонденцията си основателят на фирмата, сам получил образование в Роберт колеж, специално подчертаваше ролята на изложението за разширяване на търговията му с розово масло в Съединените щати. Според него само това участие му позволило да продаде зад океана мускали за „сто хиляди"[79].

На 1 декември 1904 г. изложението беше закрито официално. Не можа да стане истински съперник на мащабите и значението на Чикагското.

Месец по-късно в „Зорница" публикуваха написания в деня след закриването огромен материал на С. Цанов. Според него основният смисъл на българското участие било

> *„по-добро запознаване и сближаване на България с Америка".*

Авторът добавяше пророчески:

> *„Това може некой ден да се окаже доволно ценно. Всички знаем, че за достижение на своите идеални права България има нуждата от съдействието на вънкашни сили, но малцина може би съзнаваме, че отдалечената Америка всекой ден расте в положение да ни услужи нам, както и на други народи..."*

При това той напомняше, че изложението показало необходимостта от назначаване на български дипломатически представители в Северна Америка[80].

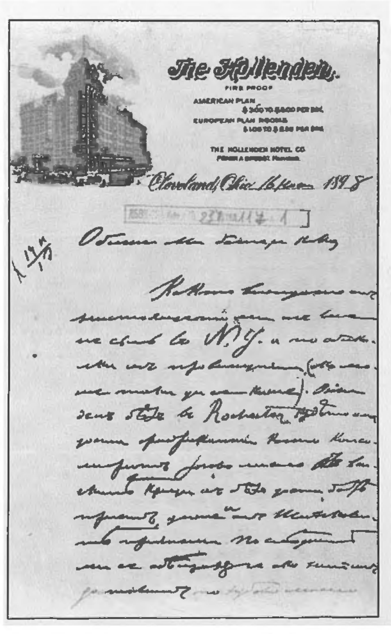

The Hollenden.
FIRE PROOF
AMERICAN PLAN
EUROPEAN PLAN ROOMS
THE HOLLENDEN HOTEL CO.

Cleveland, Ohio 16 189 8

Как вървеше продажбата на розово масло в САЩ

---

[75] *Пълният и точен списък е в НБКМ БИА, ф. 343, а.е. 20, л. 22–30.*

[76] *Зорница, № 47, 18 ноем. 1904.*

[77] *ДА, Стара Загора, ф. 43k, оп. 1, а. е. 1.*

[78] *Пак там, а. е. 12.*

[79] *Пак там, а. е. 3, 22 септ. 1904.*

[80] *Зорница. № 1, 1 ян. 1905.*

Дали розовите изводи, правени от българите, не бяха донейде преувеличени, е трудно да се каже. По-скептични наблюдатели отбелязваха, че американското общество се е наситило на изложения и напомняха, че докато преди десет години във всички вестници непрестанно печатали материали за случващото се в Чикаго, сега подобни статии били „метеорна редкост“[81].

Параметрите на българското пространство

Изложенията в Чикаго и Сейнт Луис, отделени с десетилетие едно от друго, бяха две предпазливи стъпки в търсенето на допирни точки между българското и американското пространство.

Любопитството на американеца към света, наивитетът при възприемането му, бяха отдавна предмет на смешки във водевилите на Стария континент. Пък и самите жители на Съединените щати не бяха далече от мисълта да самоиронизират невинността, с която подхождаха към световните проблеми, и лекотата, с която предлагаха разрешения за тях. Героят на Хенри Джеймс – американецът, който по собственото си признание „не достигаше собствените си стандарти за култура“, бе жаден да научи всичко за Европа. За него европейското бе от високо качество и затова безкрайно желано. От гледна точка на нашата тема въпросът бе доколко България се вписваше в представата му за Европа.

Сънародниците ни, живеещи на ръба на XIX и XX в., съзнаваха болезнено, че параметрите на българското пространство само формално се вписваха в Стария континент. Неслучайно в опита си да обозначи политическите му граници пред американците, които се взираха в поставената зад бюрото му карта на княжеството, В. Шопов тръгваше с показалката си не от Париж, не от Лондон или от Рим, а от Цариград. Оттук, от сравнително по-познатото към по-непознатото комисарят започваше да ги разхожда из Балканския полуостров, за да стигне до столицата София и Долината на розите – „тъй наречения земен рай“. Маркерите на българското политическо пространство volens nolens* продължаваха да са обвързани с Ориента.

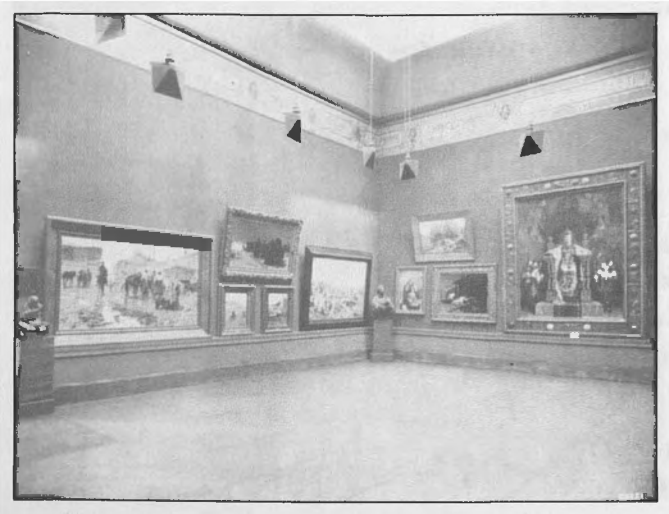

Част от картините, участвали в изложението

Да добавим – и на материалното, и на духовното. Неслучайно комисарят на изложението в Чикаго водеше да нагости посетителите си от родината в единствения в Щатите турски ресторант. Тук привикналото на ориентални удоволствия небце можеше да се наслади на

> *„таскебап, имамбаялдъ, аджеъпилаф... халва, рахат-локуми, шербети, баклава, кадаиф и какво не щеш“.*

Българите в Америка съзнаваха, че в представите на американците все още са твърдо обвързани с политическото и духовното пространство на

---

[81] *Пак там, № 41, 1 окт. 1904.*

* *Волю-неволю.*

Ориента, но това положение не им доставяше удоволствие. В описанието си на квартала за забавления на изложението в Чикаго „Midway Plaisance“, „най-любимото място на американските посетители“, Алеко присъединяваше павилиона на г. Айвазиян към ритуалните танци на самоанците и дахомейците. Или нашенците бяха в рамките на „и др.“ – нещо непознато, нещо екзотично, нещо странно, нещо, което носеше привкуса на Изтока:

> *„От входа виждаш една дълга улица, пълна с посетители, а от двете страни на улицата всевъзможни любопитни и увеселителни заведения и цели села от всички части на света. Шум, вик, музики, тъпани, зурли, даарета, зилове, чалми, шалвари, цилиндри, кринолини, фустанели, силяхлъци, американци, негри, европейци, китайци, японци, дахомейци, островитяни, лапландци и нашият софийски гражданин г. Айвазиян с неговата в турско-мавритански стил барака.“*

Стремежът на сънародниците ни, надскочили ограничеността на патриархалното съществуване, бе да променят тази представа. Да се откъснат от привичната закованост на българското в Ориента, от екзотиката и поклащащия се сластно пъп на най-голямата майсторка на кючека. Затова в обясненията си Шопов безспирно наблягаше най-вече върху продуктите на начеващата промишленост, а подминаваше ярките манекени на шопите, които далеч повече привличаха погледите на посетителите. Така и Матеев десетилетие по-късно красноречиво описваше преимуществата на българската „домашна“, „дребна“ промишленост. Розовото масло, въпреки че бе продукт на предфабричното, та дори и на фабричното производство, също носеше в себе си аромата на тайнствения Изток. Друг е въпросът, че Щастливецът принизяваше дори и него при присмехулната си оценка на българските напъни, като го наричаше „терше“, сиреч заместител с ниско качество.

Алеко опитваше да отграничи двете пространства:

> *„Ние в Чикаго ли сме или в Бал Капан?*
> *(Чунким аз зная какво е Бал Капан.)“*

За него Ориентът бе нещо шумно, нещо хаотично, нещо мръсно, шарено, с остри вкусови усещания, нещо, което радикално се различаваше от обикнатите от американците „кървави безсолни меса с бледни соуси“. Във възклицанието личи и отбранителна поза – той едва-що пристъпваше към идеята за Чикаго, но твърдеше, че не знае и какво точно е Балкапан. Макар да не се бе доближил много до американското, искаше да се отграничи от Изтока.

Затова и докторът толкова упорито се бореше против „потурчването си“. В настойчивостта на митничаря имаше знак за обвързаност с порядък и норми, които в съзнанието на западняка не принадлежаха на цивилизованата част на света.

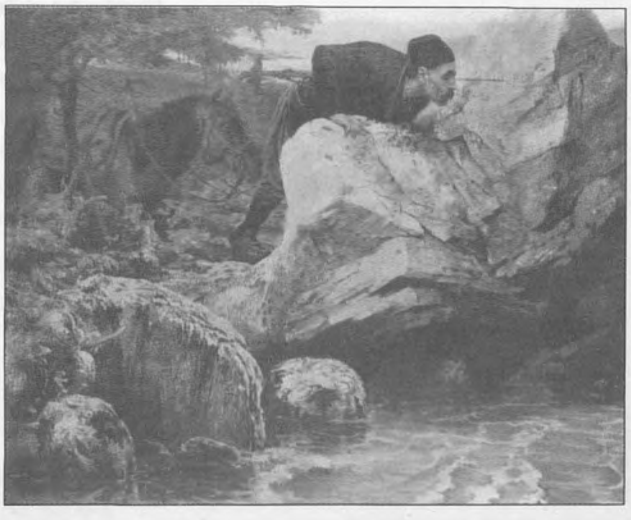

Предизвикалата толкова спорове и несъгласия картина на Мърквичка, по която бе изградена композицията на Шац

Българите не скриваха неприязънта си към наскоро отминалото турско владичество и свързаните с него белези:

> *„Долу едно диване, облечено като ходжа, върти се от сутрина до вечер с гола сабя в ръка. Да те е гнъс да го гледаш...“*

Не липсваха и проявите на младото оперващо се национално самочувствие. Ако не друго, поне като християнин писателят се чувстваше по-различен и по-горе от мюсюлманите, та можеше с известна доза на превъзходство да спомене:

> *„Има и джамия. От сутрина до вечер няколко сиромаси*
> *с изути пантофи току вирят задниците си в джамията*
> *за удоволствие на американците.“*

Представата за Америка, която намери своята квинтесенция в пътеписа на Щастливеца, но и в докладите на Шопов и Матеев и дописките на българските посетители, бе за общество, различно от българското, та ако щете и от европейското. Общество, което караше Алеко Константинов да се мае:

> *„Господи, боже мой, няма ли поне един беден човек*
> *в тази Америка“;*

и да се възхищава от това, че за разлика от България с нейната смешна „гражданска и военна аристокрация“ отвъд океана „самото звание работник е почетно“.

Тази представа беше обагрена в топли розови цветове. За Алеко младият Чакалов, който едновременно работеше и следваше, се учеше „по американски“. За него ориенталската търговия на Айвазиян с дребните ѝ хитрувания, с опитите да бъдат прекарани „будалите“ бе достойна за иронизиране. Не му хрумваше, че мошеничеството бе институционализирана част от модерната американска търговска практика, която в същността си, макар и не винаги във формата си, не се отличаваше особено от българската. Че писателят бе свидетел на опита на Филарет да заговори на руски рекламираната като рускиня красавица от шоуто на най-хубавите жени в света, за да бъде стрелнат от напълно неразбиращия ѝ поглед. А един от посетилите „Midway Plaisance“ американци пишеше, че за него било въпрос на национална гордост да разбере, че „най-великият източен маг в света, дошъл от дълбините на Тибет, преминал за първи път океана“, всъщност бил роден в Бруклин.

До този момент у нас произведения на български художници никога не бяха излагани при толкова добри условия.

Всичко това не означаваше, че българите се възхищаваха безкритично от видяното в страната на неограничените надежди. За Ганьо Сомов Новият свят беше „бамбашка свят – студен свят“. Жените в него и според интелектуалеца, и според търговеца бяха кокалести, без галещи погледа изпъкналости, нямаше я „едрината, червенината, напращялостта“ на нашите булки. Стремежът към печалба и привличаше, и плашеше. В някои вестникарски материали не без ирония споменаваха, че „обирджийството на влакове" в Дивия запад било доведено до степен на изкуство.

Българският павилион

На двете изложения българите търсеха своето място в света, а оттук и в представите на американеца. В стремежа си да се ориентира в своята вселена, да въведе ред в нея, човек прибягва към обичайните си представи, към привичното, към познатото. Затова за американците българите бяха в най-добрия случай индианци. На индиански им приличаха носиите на шопкините, чергите и кърпите. За българите пък база за съпоставка бяха околните страни. И през ум не минаваше нито на комисарите на изложението, нито на нашите посетители да дирят сравнение с това, което показваха в павилионите на Белгия или на Дания, или на Швейцария. Техният свят бе широката межда на Изтока и Запада – познатите, мразени, но и близки по дух съседи. Затова Алеко възкликваше за гърците:

> *„Че трайте си, бе хора, гледайте си сиромашийката. Йок, да види светът колко сте напреднали! Е, видя го я! Един чувал маслини!"*

За българите в Чикаго и Сейнт Луис по-важен бе елементът на присъствието – да бъдеш там, да си редом с другите, да те забележат (е, ако въобще извадиш късмета да разберат, че те има). Присъствието имаше знаков характер.

> *„Ние желаем да бъдем познати и да оценяват нашите усилия... Надяваме се да бъдем окуражени"*[82],

казваше в словото си при откриването на изложението в Сейнт Луис П. Матеев. Гиричките на кантара му бяха Турция и Гърция. Злорадството идеше от отсъствието на Сърбия и Румъния. Състезанието се водеше на привична територия. Търсенето на нови черти в собствената идентичност, на нови отлики в нея, бе едва-що earнал процес. Къде можеха да бъдат открити? Самият подбор на експонатите наумяваше за стремежите на българите. Ясно, че в продуктите на българското стопанство. Но колко от тях можеха да издържат конкуренцията на широкия свят. Може би чушките? Но въпреки битуващите представи и пиперките на лясковските градинари не можеха да се сравнят с калифорнийските. Рогозките? Но според Щастливеца

> *„право ви казвам, че най-дивите островитяни плетат много по-деликатни рогозки от нашите".*

Писателят се бе докоснал до приемливия път. За него в правилната посока се движеха японците:

> *„Те не са изложили като свое ракия от Станимака, есенция за коняк от Бордо, бутилки от Прага и етикети от Виена."*

Само че този път бе труден и изискваше много усилия.

---

[82] НБКМ БИА, ф. 343, а.е. 20, л. 1.

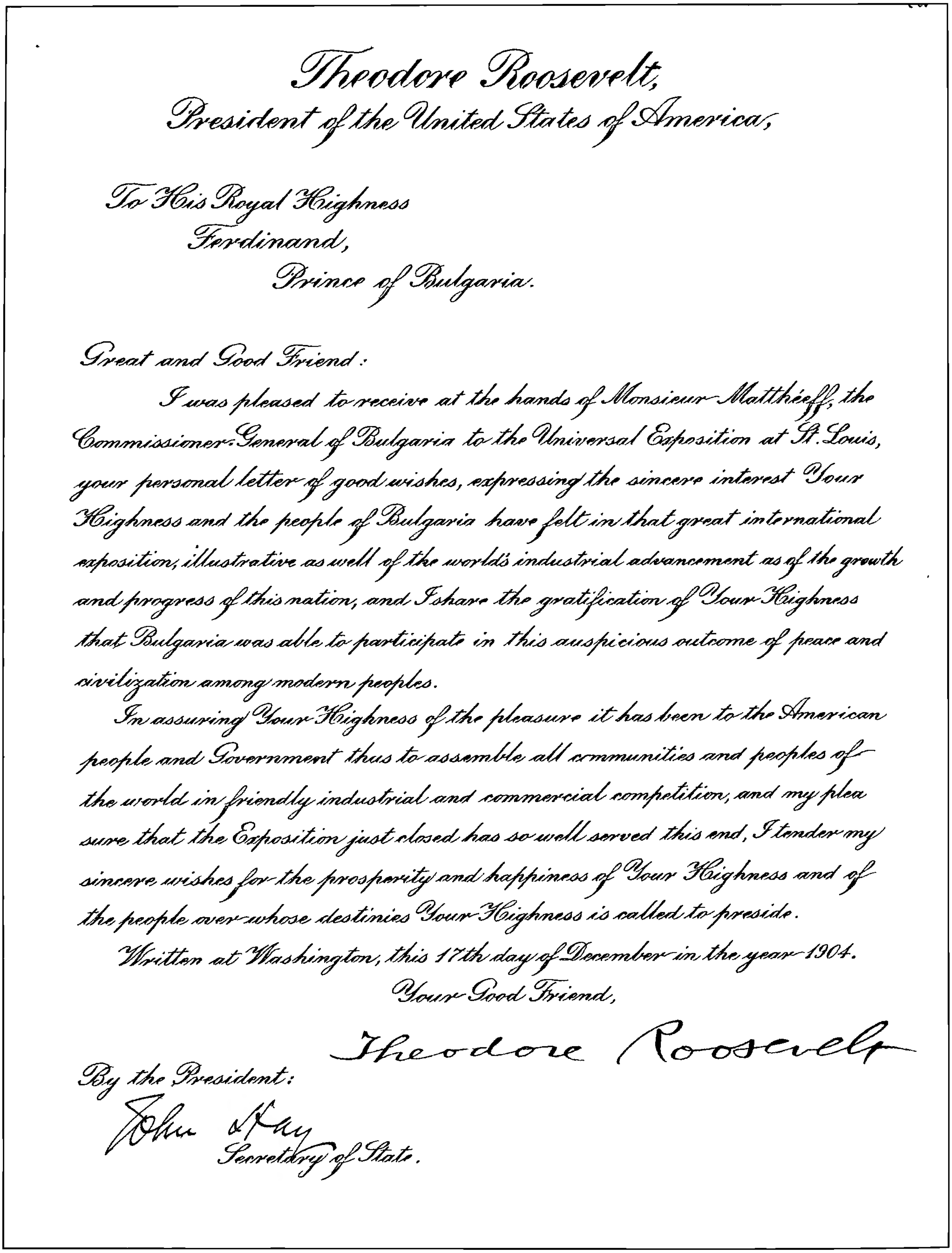

Theodore Roosevelt,
President of the United States of America,

To His Royal Highness
Ferdinand,
Prince of Bulgaria.

Great and Good Friend:

I was pleased to receive at the hands of Monsieur Matthéeff, the Commissioner-General of Bulgaria to the Universal Exposition at St. Louis, your personal letter of good wishes, expressing the sincere interest Your Highness and the people of Bulgaria have felt in that great international exposition, illustrative as well of the world's industrial advancement as of the growth and progress of this nation, and I share the gratification of Your Highness that Bulgaria was able to participate in this auspicious outcome of peace and civilization among modern peoples.

In assuring Your Highness of the pleasure it has been to the American people and Government thus to assemble all communities and peoples of the world in friendly industrial and commercial competition, and my pleasure that the Exposition just closed has so well served this end, I tender my sincere wishes for the prosperity and happiness of Your Highness and of the people over whose destinies Your Highness is called to preside.

Written at Washington, this 17th day of December in the year 1904.

Your Good Friend,

Theodore Roosevelt

By the President:

John Hay
Secretary of State.

Поздравление на американския президент Теодор Рузвелт до княз Фердинанд за участието на България в световното изложение в Сейнт Луис

Приложение

С Алеко в Америка от д-р Г. Н. Чакалов*

През лятото на 1893 г. трима българи си заели една маса в турския ресторант до изложението в Чикаго и чакат да си поръчат обеда. Това са подполк. Чилингиров от София – висок, строен мъж, в цивилно облекло, не личи, че е военен; другият е Методи Хаджипетков, син на Търговец от Търново. И двамата не си служат с чужди езици. За пръв път пътуват извън България по случай честване 400-годишнината от откриването на Америка.

Третият член на тройката е пишущия тия редове. От 6 години живея в Америка. Последните две години студентствувам по медицина в гр. Филаделфия, щата Пенсилвания. През ваканцията работя като словослагател в всекидневника...... Работното време е вечер от 7 часа до 1,30 след полунощ. За да се справя с живота, работя и през учебната година, петък и събота вечер, понеже академическата ваканция (уийк-енд) почва събота заран. Работата не е много лека, но доста добре възнаградена, понеже се работи нощем; а българинът не бяга от работата, когато е добре платен.

Гълчката в ресторанта е голяма – като че се намираме нейде на изток от Буда-Пеща. По едно време виждаме близо до нас трима мъже оглеждат насам-натам, търсят празна маса и говорят българcки. Обадихме им се. Не можеше другояче. Това беше д-р Радославов, лекар от Русе, Филарет Филипов, бивш чиновник от Сметната палата, и Алеко Константинов, адвокат, и двамата от София.

Групата ни от трима прорастна на шестима. Сновем от здание в здание, от зала в зала, разглеждаме, разпитваме за всичко, що ни интересува. А имаше и какво да се види. Американецът за пръв път правеше всемирно изложение и не искаше да се посрами. Вън от това Америка не желаеше по-нататък да се числи като страна само с плантатори на памук и земеделци и скотовъдци. В година подред Америка се стремеше да създаде индустрия не само да задоволява собствените си нужди, но и да вземе участие в световния пазар.

Не ми тежеше да влеза в ролята на преводач на шестима българи, дошли от разни краища на моята родина. Даже ми беше драго да бъда в средата на представители на българската интелигенция. Това ми служеше и като средство да си лекувам носталгията – болест, която често ме спохождаше. Само оня, който не е бил далеко от родината си, който не е тъжил за родители и домашни, за родни поля и планини, само той може да говори подигравателно за тая болест.

Алеко и другарите му се настаниха в две стаи близо до моята квартира в предградието Южен Чикаго. Заедно се връщахме в стаите си късно вечер и изморени телом, но доволни и ободрени духом от видяното и преживяното през деня. Алеко не проявяваше признаци от умора – напротив, намираше се в своята стихия. Той нямаше навик да се облегне на креслото си в влака на път за Южни Чикаго и да се отдаде на почивка, а все търсеше повод да влезе в разговор с някой пътник и да научи нещо от него. А държането му, обноските му изобщо предразполагаха събеседника му да влезе в разговор с него. Той умееше не само да избира предмета на разговора, но знаеше и как да задава въпроси.

Още от самото начало Алеко завладяваше своя събеседник, макар и да не знаеше езика му. Това беше една от отличителните черти в държанието му с чужди хора. В кабинета на д-р Станев, наш сънародник, родом от Градец, на частна практика в Южни Чикаго, запознахме се с един негов приятел адвокат. В разстояние на един час Алеко успя да се осведоми напълно за ролята на съдебните заседатели в американските съдилища при углавни дела. Тая бърза схватливост на Алеко и умелото му държане, когато задаваше въпроси, направиха силно впечатление на приятеля адвокат на д-р Станев.

Питаме нашия сънародник д-р Станев защо Чикаго е избран за място, където ще се чествува откриването на Америка? Защото, отговаря той, Чикаго днес се радва на предимството да е най-американския град в Западния материк. Чикаго е една смесица от няколко човешки раси, а това именно го прави днес един типично американски град. Тук ще видите и мургавия цвят на наполитанеца,

---

** НБКМ БИА, ф. 772, а.е. 1, л. 348–354. Направени са усилия да бъдат запазени правописът и граматичните конструкции на автора.*

розовите бузи на немеца, отвреме-навреме ще ви се мерне и чернокожият суданец, потомец на бившите роби от южните плантации. В лицето на пришълците на тия разни раси ще четете отражения на климата на страните, откъдето са дошли. Това, което тия хора са успели да създадат тук, те не биха могли да постигнат в бившето си отечество, защото там не са имали свободата на действие да проявят своите способности. Социалното и политическо потисничество, на което те са били подложени там, не са им позволявали да проявят своето творчество. Резултатът от това смешение е една синтеза от гъвкавостта на италианеца, сдържаността на англичанина, схватливостта на французина, мистицизма на ирландеца, поетичната живост на негъра, честността на скандинавеца, издръжливостта на балканеца и безстрашието на поляка. Това е днешният Чикаго. Алеко завърза разговор с един руснак, клиент на д-р Станев. Узнаваме, че руснакът бил от сектата духоборци, които неотдавна се пръснали от едно селище в Южна Канада при доста трагични обстоятелства. Питаме доктора дали знае нещо за тая религиозна секта?

Има си хас да не знае, дума той. Ами нали тая случка се разигра тъкмо до нас, в Южна Канада, ще ви дам някои подробности. Една секта отцепници в Русия отказали да признаят ученията на руската православна църква. Породили се разногласия и гонения. Квакерите, техни съмишленици в Шотландия, събрали помежду си една значителна сума и със съгласието на руското правителство преселили отсам Атлантическия океан 500–600 семейства и ги настанили в Южна Канада, срещу Чикаго, край езерото Мичиган. Явява се по едно време из тяхната среда един нов пророк, който налево и надесно проповядва съвсем ново учение, а именно, че човек не само че няма право да си служи с месото на добитъка като храна, но че било грешно и да се впрягат волове и коне и да ни вършат полската работа. Според този пророк добитъкът, както и човеците, са Божи създания и следователно няма право да ги подлагаме на робски труд.

Пророкът настоявал за равна еманципация на добитъка. Вратата на оборите се отваряли и добитъкът се извеждал на свобода. [Местните??] власти се видели в чудо, не знаели какво да предприемат. Прочутата канадска конна полиция най-сетне влязла в ролята си и известна част от изпъдения добитък се върнала в оборите.

* * *

Наближаваше края на престоя ни в Чикаго. Бърже се нижеха дните. [Във??] Филаделфия нямаше тогава ни един българин, от когото да чуя родна реч. Общуването ми с д-р Станев и с Алеко за мен беше еликсир. При раздялата ни с Алеко казахме си „довиждане", а не „сбогом", защото той и двамата му приятели взели решение да минат през моя град на път за Ню Йорк. Дадох им адреса на моята квартира, която беше близо[....]*моята хазайка [....]гостите ми в случай, че те пристигнат[....]уведомя[....]Един неделен ден след обяд бях запретнал ръкави и бях се[....]работа, която по папуански език се нарича „разпиляване", т.е. пълнене касата си с букви. Това беше [приготовление??] за[....]работа. Това са свободните часове на словослагателя, началства няма, може да се пуши, може да се пускат шеги,[....] прислужникът и ми казва да се явя на телефона. Обажда се гласът на хазайката: [....] Чакалов, ела си навреме, са ме нападнали твои сънародници, трима души и не мога да им разбера от приказката.

Разбрах каква е работата. Потърсих заместник за няколко вечери наред, но не можах да намеря, защото жененият печатар [не може] да отсъства от работа именно неделя вечер и предварително се намира заместник. Другарите ми настояват да си сваля престилката и да вървя вкъщи, те щели да се погрижат за заместник. Което и сторили навреме.

Хазайката ми просия от радост, като ме видя. Моите приятели се разположили в гостната и само се гледат с хазайката, без да могат да влязат в разговор.

[....]известна част от [....]горещините, [....] морските бани в Атлянтик Сити.

Моите сънародници пристигнали на гарата по обед, взели си куфарите в ръце и като питали този-онзи по пътя, най-сетне намерили квартирата. Първата ми работа беше да се нахраним. Те бяха доста изгладнели, едно от дългия път и друго, защото не знаели какво да си поръчат. Омръзнал им еднообразният бифтек и другите безвкусни американски гостби. Пикантният гулаш в един маджарски ресторант близо до моята квартира спаси положението и тури гостите в едно добро настроение.

---

* *Тук и по-долу неразчетено.*

Излязохме да се разходим из големия парк край реката ... , 3–4 пъти по-голям от Хайд парк в Лондон. Вечерта присъствувахме на служба в една черква. Поради летните горещини тук владее ваканционен сезон. Около 1/3 от черковите са отворени за богослужение; останалите 2/3 са затворени, пасторите им са във ваканция. Помолих разпоредителя да ми даде скамейки, откъдето, без да смущаваме богомолците, да можем да се измъкнем от залата, преди да започне проповедта, понеже другарите ми не знаят езика.

Службата им се хареса, а най-вече хорът от стотина мъжки и женски гласове под диригентството на един органист, сляп по рождение, като нашия професор Стайнов. Дойде време за проповедта и аз давам знак да станем и си излезем. И тримата отказват. Проповедта трая не повече от двадесет минути и не бе отегчителна за гостите, макар че нищо не разбраха. Следната вечер слушахме Аида. И там, въпреки горещините, залата бе пълна, както и предната вечер в черквата.

Същата обстановка, същите галерии и същите тапицирани кресла. Единствената придобивка беше в черквата снощи – големия орган.

Посетихме монетния дом, гдето секат парите. Насреща е общинския дом с статуята на видния гражданин на Филаделфия Бенеамин Франклин. В монетния двор видехме изложени във витрина златни монети от всички държави в света. Поискахме от пазача да ни покаже български златни монети. Той направи на бърза ръка справка в своя каталог и каза, че България трябва да е една от скорошните държави и не е още секла златни монети.

Преди да напуснем монетния дом, докато още стоехме на тротоара, водачът ни посочи съседните здания и ме помоли да предам за моите другари-чужденци един куриоз във връзка с тяхната работа с златото. Няколко частни здания в пряко съседство с монетния дом, каза ми той, са покрити с дебела бакърена ламарина на държавна сметка. Два пъти всяка година, пролет и есен, работници се качват на съседните покриви и остъргват металическите плочи, и от претопяването на тая смет се добива злато за десетина хиляди долари. Като се разтопява златото за отливане на плочи, от което се секат златните монети, една доста малка част от златото се изпарявало през куминя във вид на металически прашец, който пада и се лепи по покривите на съседните здания. С една усмивка водачът добавя, че министърът на финансите в Вашингтон слагал тоя приход в държавния бюджет под графата „злато, добито от въздуха“.

* * *

Бяхме отделили половин ден да посетим Жирард колеж, заведение, което никой посетител на Филаделфия няма сметка да отмине, колкото и да е престоя му в този стар американски град. Дворът на колежа е заграден с висок каменен зид, не много приятна гледка нито за обитателите в околните постройки, нито за самия колеж. Но това положение щеше да бъде много по-очебиюще, много понеприятно, ако се бяха спазили буквално условията, предвидени в завещанието. Защото съгласно желанието на Стефан Жирард* колежът трябвало да се огради с ограда, висока 20 фута (1 фут има 30,5 см).Изпълнителите на завещанието се намерили в недоумение, като дошло време 15 години след смъртта на завещателя да изпълнят желанието. Но те измислили един среден път – половината от оградата да се зарови в земята, а другата половина да се изгради над повърхността.

Когато предадох на тримата ми другари тия подробности на завещанието, Филарет запитва Алеко като юрист какво разрешение той би дал на тая загадка, ако беше член на настойничеството. Алеко отговаря: тъкмо тъй, както са го разрешили тия хора преди 50–60 години, а именно да се изпълни завещанието така, щото и вълкът да бъде сит, и агнето здраво.

---

* *Става въпрос за един от най-големите търговци в началото на XIX в. Стивън Джирард, който е един от представителите на могъщата фирма „Братя Берингс“ и един от най-големите финансови спекуланти в Съединените щати през периода. Сам необразован, през целия си живот проявява жив интерес към проблемите на образователното дело. Вж. Гейст, Ч. Уолстрийт. История. С., 2002, 16–17, 19.*

Преди всичко това заведение не е нито колеж, нито манастир, а сиропиталище. Поради ваканцията питомците на колежа, момчета от 10–17-годишна възраст, на брой повече от 500, летували в [...], планини в западната част на щата Пенсилвания. Останахме приятно изненадани от разкошната обстановка в спалните, стаите за занимания и за преподавателите, както и от пособията в занаятчийския и в машинния отдел, защото освен общообразователните предмети всеки питомец е длъжен да запише един от следните курсове, а именно: дърводелство, печатарство, обущарство, шивачество, а най-много момчета се записвали в машинния отдел, гдето питомците се занимават с монтировката и поддържането на всякакъв вид машини.

Историята на заведението е много интересна. По произход французин, Стефан Жирард емигрирал в Америка към края на миналия век и се заловил с търговия. Щастието му се усмихнало, търговията вървяла добре и той скоро забогатял. Спечелената пара не влагал в банки, а купувал недвижими имоти, изпърво край реката Делавер, чието долно течение образува [...] ръкав. По-после той закупувал гори и пущинаци в западните краища на щата, дето 20–30 години по-късно се открили залежи на въглища и нафта.

Като контраст с неговия съвременник Бенеамин Франклин Ст. Жирард бил неженен; нищо друго не го интересувало освен търговията, нито се е отдавал на науката. Наклонността му към пестеливост била силно развита. Така например лошите езици говорят, че той изпъдил една негова съседка – вдовица, която му чистела къщата, като се научил, че тя си палила свеща с кибрит, вместо да я запали с свещите на съседа си или да раздуха един жив въглен от мангала.

Стефан Жирард питаел недоверие, нейде даже ненавист към свещеници, пастори и въобще прекомерно религиозни люде. Той бил последовател на Волтера и енциклопедистите от оная епоха. Той вярвал, че човекът е с ограничен ум и че не може да схване вечното [...] безкрайното. С други думи, той бил последовател на агностиците. Преди да умре, той свикал няколцина свои съмишленици и образувал едно настойничество на неговия имот с оглед, когато доходите от неговите имоти се увеличат до известни размери, да се построи едно сиропиталище за момчета в неговия град. В случай на смърт на някой от настойниците празното място да се попълва от губернатора на щата, който назначава един от трима кандидати, предоставени от настойничеството.

Колежът беше в едно цветуще материално състояние по време на нашето посещение. За ред години доходите от имотите на колежа растели толкова бърже, щото управата се видяла принудена да дава приют на питомци от съседните селища вън от Филаделфия.

За да осигури по-голям доход за издръжката на сираците, управата на колежа не продавала празните места край реката Делавер, гдето впоследствие се построявали кейове, и давала имота „под наем" на параходните дружества. Горите и пущинаците в Западна Пенсилвания се използували по същия начин от дружествата, които секли дървения материал, както и от петролните синдикати, които рафинирали нафтата на самото място и с петролопроводни тръби [...] чистата стока до кейовете в Филаделфия и оттам товарили ги на танкери.

Питаме нашия водач, един от преподавателите, който ни дава тия интересни подробности: спазва ли се завещанието на Стефан Жирард да се забрани на духовници (свещеници и пастори) да влизат в двора на колежа даже като обикновени посетители? Той отговаря: това условие се спазва напълно и сега, като се оставя на посетителя да решава сам за себе си дали нарушава това условие [...].

Задаваме и следния въпрос на нашия любезен водач: протестантската и католическата църкви не са ли правили постъпки да турят ръка на фондовете на сиропиталището? Отговаря ни се, че това е ставало в миналото, но че във всички такива случаи съдилищата са излизали в полза на първоначалните желания на основателя.

Излезнахме от двора на колежа с дълбокото чувство, че сме посетили заведение с едно минало уникум в историята на една страна като Америка.

* * *

Отдаде ми се случай да запозная Алеко с един любезен господин Елверсън, собственик на вестника „Филаделфия Инкваерър", връстник на Алеко. Заведе се следният разговор:

Сега да попитам какво значи името на вашия вестник и какво са [пише...](?) „Вестникът е основан от видния наш човек на науката[...] Франклин, а впоследствие вестникът е[.....]. Чакалов може да ви преведе значението на тая дума „анкетьор-разузнавач". Нашата роля на журналисти е да търсим, да подушваме къде какво става, било у нас, било вън, в странство, и да го предаваме на нашите четци в приемлива форма. Това е същинското, пряко назначение на журналиста. Ние, вестникарите, се надпреварваме един-друг да изпълним тая работа колкото е възможно в по-приемлива форма, в противен случай вестника удря назад и не се харчи. Нашите четци са доста придирчиви и ние сме длъжни да им задоволим вкусовете, в противен случай тиражът намалява.

Голяма част от вестника ни е пълен с обяви.

Бих желал да зная каква част от разноските се покрива от абонати и ръчна продажба и каква част от обяви? Ще ви задоволя любопитството, доколкото ми е възможно. Правилно използуваното рекламиране в един вестник не може да задоволи всички страни. Ще ви дам един пример. Как може Джон Уанамейкър, собственик на универсален магазин, да извести на клиентите си в града и околните селища, че утре ще има за продан в магазина му 1000 кг тоалетен сапун на много ниска цена? А като отиде една купувачка до етажа, гдето се продава сапун, тя ще види случайно и ще купи може би и други неща, от което тя няма нужда, или най-малко ще рекламира стоката на съседки и познати. Джон Уанамейкър е добър платец и заедно с други като него добри платци разноските по издаване на вестника се намаляват наполовина, ако не и повече. Ние отдавна с[м]е дошли до заключението, че рекламирането във вестниците облагодетелствува и трите страни, които участвуват в тая сделка. Най-напред нашия клиент, който дава обявлението, след това нас – издателите, и най-после, което е не по-маловажно, и самия четец, като един проспективен клиент, който, четейки тия обяви, може да се ориентира къде да търси това, от което има нужда и какво ще му струва тая стока".

* * *

На другия ден посетихме с Алеко магазина на Джон Уанамейкър, 15-етажно здание в центъра на града. Моята цел беше да покажа на Алеко един универсален магазин. Знаех твърде добре, че магазините „Бон Марше", „Лувър" и „Самаритен" в Париж бяха добре известни на Алеко. Намерението ми беше да му покажа нещо още по-ново и знаех, че много ще го интересува.

Часто третия етаж на универсалния магазин беше се временно превърнала на изложба за една продукция, откупена от парижкия салон под название „Завоевателите" (Les Conquerenrs). Платното се разстила по цялата стена срещу нас – надлъж 15 и на височина – 6–7 м. Художникът е успял да представи в една-единствена картина какво са направили всички прочути завоеватели от създаването на света до днес.

В центъра на платното личат ярко всадници, фигурите на Ханибал, Александър Македонски, Навуходоносор, Цезар, Атила, Чингис хан, Наполеон и други. Зад тях една дълга редица от тяхните пълчища в походна колона. Като се взрете по-внимателно в подробностите, ще забележите големия контраст между групата пълководци на коне, и онова, което едвам се вижда на двете им страни като шпалир. Широкият друм от двете страни на всадниците е постлан плътно, един до друг, с голи, изпостали човешки трупове – отчасти изпоядени от орли и хищни зверове. Контрастът е наяве – посред внушителни фигури на всеначалници на коне, с погледи, втренчени в бъдещето. Отстрани, наредени един до друг, безжизнени, голи трупове. Това е делото на завоевателите.

Гледаме картината и немеем. Заедно с 30–40 други посетители. По-силна кампания против войната не може да бъде. Колкото и да е свята и оправдателна каузата, в името на която се води войната, колкото и неизбежна да е тя, непосредственият резултат е пак един и същ – безжизнени трупове, избиване на млади мъже и създаване на вдовици и сираци.

* * *

В време на изложението в Чикаго обществената съвест в Съединените щати беше силно възмутена от растящето военолюбие на Европа. Това беше, разбира се, преди съглашението или т.нар. entente cordiale между Англия и Франция. Една сутрин вестниците съобщиха, че нейде в Средна Африка, във Фашода, предните постове на Англия и Франция били в такава близост един до друг, че едва ли не се завързало сражение.

Настана една обща загриженост. Защо е това надпреварване за грабеж на чуждото? Не може ли проникването на европейската култура да стане постепенно, без насилие, по мирен начин и със съгласието на туземците?

Движението против военолюбието обвзе всички напредничави умове и от двете страни на океана. Общественици подадоха си ръка за общи усилия против това зло. Видният американец Андрей Карнеги застана в предните редове на това движение. Спечелил богатството си като основател на стоманения тръст, той беше дал дума, че няма да умре богат, което и направи. Голяма част от богатството си той дари на разположение за построяване и обзавеждане на безплатни библиотеки по цялата страна. На всеки град или село, откъдето му се представеше банково удостоверение, че се е събрало известна сума за изграждане на такива библиотеки, той даваше още толкова, удвояваше сумата. Такива дарения той извърши в десетки градове и села в Съединените щати и Канада.

Андрей Карнеги зае видно място в движението за мир през 1883 г. Преди всичко той пое инициативата за едно опознаване и стопанско сближение между Франция, Англия и Америка. След това той даде 5 000 000 долари за построяване на така наречения дворец на мира в Хага, гдето от години насам се помещават канцелариите на дружеството за мир между народите, както и третейския международен съд.

По една щастлива случайност честването по откриването на Карнегиевия дворец на мира в Хага съвпадаше с престоя на тримата българи във Филадилфия, града на Братолюбието.

Тържеството се извърши в най-голямата концертна зала в града. Главният номер в програмата беше изпълнение на една кантата „Ангела на мира“, либрето на Хайне, музика от Менделсон. Ето и първият куплет в неримуван превод:

Ангеле на мира, скител си се твърде много!
Простни белите си крила към Сиянието на Любовта!
Ела, докато гласовете ни като гълъб, тласкан бясно от бурята.
Кацни в ковчега ни, носен на гълъбови крила.

За нас, слушателите, това ще остане една паметна вечер. Върнахме се в къщи, четирима българи, ободрени и обнадеждени от това, що чухме и преживяхме. Особено впечатление ни направи бурната акламация на препълнената зала, когато се прочете съобщението, че повечето коронованти глави в света, включително и руският император, са се съгласили да отнасят всички спорни въпроси за решение в Хагския съд.

Алеко беше в особено настроение. Ето и думите му, доколкото си спомням: аз съм много обнадежден тази вечер. Мирът в Европа е осигурен. В това може да бъдем напълно сигурни, особено като се вземе предвид, че както руският император, така и Вилхем II са се изказали категорично за мира.

Ходът на събитията за миналите 3–4 десетилетия са известни на всекиго. Инцидентът във Фашода се уреди по мирен начин. Но не се мина много време и настъпи едно надпреварване във въоръженията. На всички европейски държави, което доведе до Балканската и по-после до двете световни войни.

През Балканската война в една полска болница срещу Чаталжанските укрепления текстът и музиката на тая кантата постоянно се натрапваха на моята памет. В отговор на пушечните изстрели, които се разменяха нощем между двата воюващи лагери, думите и арията на тая кантата се мотаеха в главата ми. Дълбоко в моето подсъзнание ангелът на мира изразяваше своя протест. Когато през деня като началник на болницата аз присъствах на погребението на десетки българи, покосени от холера, ангелът на мира в моята душа дълбоко протестираше.

Последните месеци на Първата световна война аз прекарах в един пленнически лагер в Северна Молдова. И там същите преживявания. Болен от петнист тиф, в безсъзнание, близо до умиране, аз сум пял думите и арията на Ангелът на мира.

Днес настрани аз продължавам да съм роб на думите и арията на Ангела на мира. Душата ми още копнее да види гълъба на мира, кацнал за винаги в нашия ковчег.

* * *

Дойде време да се разделим. Придружих гостите до Ню Йорк и до парахода. Предполагах, че това е последното ми свиждане с Алеко. Имал съм щастието обаче да се видя още веднъж с Алеко в София.

През месец юли идната година г-н Елверсън праща да ме викат в кабинета му. Щом влязох, той ме пита:

–От кога си в Америка, Чакалов?

–От седем години.

– Ходил ли си да се видиш с вашите в България? Не те харесвам, имаш изморен вид. Идната пролет завършваш медицина. Сега си половин доктор, предай това писмо на председателя на параходното дружество г-н Х. Ще пътуваш с техните параходи до Анверс и обратно в качеството на помощник-лекар. Те имат нужда от новак като теб. И много здраве на вашите в България от мен.

Това беше за мен нещо съвсем неочаквано и добре дошло, защото наистина бех изморен от многото работа. Десет седмици под ред бях на линия всяка вечер, седем нощи в седмицата.

Работата през океана беше много лека. Заболявания почти никакви. Дребни наранявания и една фрактура с шини. Бях си взел ръководство по вътрешна медицина и имах възможност да прочета доста нещо, което ми послужи в работата ми през идната зима. На връщане голяма беше моята изненада да получа възнаграждение като помощник-лекар за двете плавания. Още една приятна изненада. Всичко това се дължеше на г-н Елверсън, който, както научих впоследствие, бил член на управителния съвет на дружеството.

С Алеко се видяхме една вечер в кабинета му в София. През деня бил зает да оправи работите на клиентите си. Разпитваше ме надълго за нашите познати в Чикаго и Филаделфия. Готвеше се да направи околосветско пътуване.

Новината за убийството на Алеко беше за мен гръм от ясно небе. Чувствах се посрамен. Не ми се искаше да минавам за българин. Не съм никога предполагал, че може да се намери в България изверг да посегне на живота на човек с добродетелите на Алеко, който не можеше да погледне някого накриво, камо ли да обиди с думи. Оттогава насам, когато се празнува денят на Алеко или когато си спомням за него, ликът му се възпроизвежда в паметта ми с ореола, сияещ наравно с ореолите на героите-мъченици Васил Левски и Христо Ботев.

Заключителни думи

През 1864 г. Високата порта назначи не много известния по онова време Мидхат паша за пръв управител на новосъздадения Дунавски вилает. Амбициозен и енергичен, той бе типичен представител на онази генерация турски политици, които свързваха бъдещето на империята единствено с реформите и с европеизацията. Установявайки се в Русе, Мидхат паша се зае с несвойствени за тогавашните административни нрави усърдие и жар да реализира своите идеи за промяна. Набързо смени некадърни служители в местната управа, ангажира български първенци във вилаетските дела, създаде прословутите си „Земеделски каси". По негова инициатива започна да се издава вилаетски вестник, а под негово ръководство Русе се превърна от затънтено провинциално градче, известно предимно с непревзимаемата си крепост, в най-благоустроения и най-многолюден български град преди Освобождението.

Сред нововъведенията беше и използването на нова технология за строителство на мостове, наречена незнайно кога и от кого „американски тип мостове". Първият бе построен в околностите на Русе, като много скоро начинанието прерасна в мащабен проект за модернизиране на инфраструктурата на Дунавска България. Така „американският мост" се превърна в един от белезите на Новото време.

Време, което в представите на доста български възрожденци бе започнало някъде през третото десетилетие на XIX в. – десетилетието, когато американците стабилно се настаниха на полуострова.

Дълги години българи и американци се изучаваха взаимно, вглеждаха се едни в други, преодоляваха предразсъдъци и вкоренени представи. Невинаги опознаването беше безпроблемно, но друго едва ли можеше и да се очаква. На държавно ниво интересът, макар и да съществуваше, никога не бе силно изразен.

Едва на 19 септември 1903 г. Джон Джексън, пълномощен министър на САЩ в Атина, връчи на княз Фердинанд акредитивните си писма в качеството си на първи американски дипломатически представител в Княжество България. Опитите за установяване на официални отношения бяха започнали близо десетилетие по-рано, но по една или друга причина не се се бяха осъществили[1]. Подходящият момент според американците вече бе дошъл. Само че обичайната за подобен тип контакти реципрочност се установи трудно. Първият български дипломатически представител във Вашингтон – дългогодишният преподавател в Роберт колеж Стефан Панаретов, на свой ред участва в този тип церемония чак десетилетие по-късно. Цяло десетилетие официалните отношения между двете страни бяха, ако използваме любим американски израз, в „зоната на мрака" – т.е. хем ги имаше, хем ги нямаше. Така мъчително бавно и трудно завърши неинституционализираният период от взаимоотношенията на двата народа. Като че прокоби и трудностите в бъдеще. В годините на Първата световна война двете страни бяха на ръба на военен конфликт. Отбегнаха го благодарение на благоразумието и на българските, и на американските държавници, които съзнаваха, че няма какво да делят, и на усилията на американските мисионери и преподаватели в Роберт колеж, които не се умориха да убеждават общественото мнение в родината си в правотата на българските национални стремления.

---

[1] *Процесът, засегнат от А. Пантев и П. Петков, е изследван подробно от М. Пундев. За съжаление неговото изследване на практика завършва с 1903 г. и периодът от тази година до началото на Балканските войни не е и докоснат от нашите историци.*

За съжаление не се оказаха толкова благоразумни водителите на държавата ни през втория световен конфликт през миналия век. Водени от криворазбрани идеи за съюзническа солидарност, те обявиха война на задокеанския гигант. И народът, и неговите водачи бяха жестоко наказани. Хиляди бяха невинните жертви на американски бомби през 1943–1944 г. Повечето от тези, които бяха взели фаталното решение, завършиха живота си пред дулата на наказателния взвод в мрачния февруари на 1945 г.

И през половината век след края на войната не липсваха изненади. Първо Вашингтон скъса официалните си отношения с България в отговор на грубата антиамериканска кампания, водена от правителството (тогава с безцеремонността, характерна за новото управление, бяха заличени последните остатъци от американски образователни институции у нас). След 1989 г. махалото пое в обратна посока и американците започнаха да мерят на снагата си захвърлените от Съветския съюз премени на „големия брат“.

Всички тези процеси къде са вече изследвани от български и американски историци, къде ще бъдат открити от бъдещи изследвачи.

Нашето желание бе по-скоро да потърсим някои характерни черти на общуванията на двата народа преди установяването на официалния етап на взаимоотношенията им. В началото амбицията ни бе далеч по-голяма, но се наложи да я съизмерим с възможностите ни.

Не се осъществи планът ни да се занимаем по-подробно с ежедневието на мисионерите в българските земи – свидетелствата за интереса, проявен и от двете страни, не са малко и чакат внимателния изследовател. Оттук мислехме да разсъждаваме и върху „българизирането“ на американците, прекарали десетилетия в Самоков, Пловдив, Битоля или Цариград. Та в годините на войните 1912–1918 г. те бяха „повече българи от самите българи“ по израза на американски дипломат, който не споделяше, а просто се чудеше на симпатиите им. Канехме се да погледнем сериозно на отношението им към жените и на приноса им за израстването на българското патриархално в модерно общество в този смисъл (процес, който не е завършил и днес). Да видим как става взаимното влияние на битово, ежедневно ниво – как едните хвърляха цилиндрите си, а другите жадно се взираха и безсрамно копираха шевните машини, или се вслушваха в звуците, изтръгвани от чудото на техниката – преносимия орган.

Пропадна желанието ни да направим примерна схема на каналите, по които българинът получаваше информация за Америка и американецът – за България. Мислехме да проучим подробно пресата, преводната книжнина (у нас все още няма изследване на преводите на американски автори през XIX и началото на XX в.), пропагандните и рекламните материали, учебната литература. А защо не и визуалната представа, изграждана от фото- и първите киноматериали. Трябваше да разгледаме първите пътувания от туристически тип, перипетиите на малцината любопитни авантюристи, мамени от непознатото.

Проникването на идеята за американската изключителност, за американския път на развитие, за официално прокламираните ценности на американското общество като пример за българското ни блазнеше силно. Още повече многобройни са податките за размисъл в текстовете на Каравелов, на Раковски, на Ботев и на десетки други, макар и по-дребни „двигатели" на нашето Възраждане. Канехме се да видим дали има разлика във възприемането на „американската мечта" след Освобождението в Княжеството и в останалите под османска власт български земи[2]. Надявахме се да разберем как в общественото съзнание се изгражда уравнението „Америка = демокрация". Смятахме, че ще е много благодатно да се проследи проникването на американските технически идеи в обществото ни, вкоравяването на убеждението, че Щатите са родина на техническия напредък.

„Автомобил е кола с четири колела, обикновено карани от
мотор посредством механизъм от синджири или зъбати колела.
Моторът може да бъде парен, газолинов или експлозивен,
и електрически, според което автомобилите се разделят на
три вида: парни, газолинови и електрически.
Те се управляват посредством ръчно колело,
което обръща предните колела по посоката,
по която човек желае да отиде...
От всичко казано дотук, надявам се, читателите да видят,
че автомобилите не само са подходящи за България,
но и са необходими за повдигането индустриалното
и икономическото състояние на страната ни."[3]

В небитието отидоха намеренията ни да се спрем на нарастването или по-скоро на разнообразяването на търговските контакти на двете страни след Освобождението и особено в първото десетилетие на XX в. Очаквахме да покажем как американците започват да ядат българско сирене и как българите започват да купуват американски автомобили, но не можахме[4]. Мислехме да набележим приликите и отликите между българския и американския стопански модел.

„Чест имаме да известим на българската публика,
че доставяме следующите машини:
афтомобили за туристи, пасажери и товарни
мотори или локомотиви за двигателна цел, неподвижни
и подвижни, парни и експлозивни – тези последните
с газолин и петрол самоподвижни локомотиви за двигателна
цел и теглене товар, земледелчески машини,

---

[2] *Българският търговски агент в Битоля по повод изселването на над хиляда българи от вилаета през последните месеци смяташе, че известна полза от емиграцията имало, защото „90% от тия младежи ще се върнат в отечеството си с долари в джебовете си и с американски идеи в главата". Вж. Миграционни движения на българите, 1878–1941. Т. I, № 335, 14 март 1905.*

[3] *Зорница, № 30, 26 юли 1906. Адресът на този първопроходец на автомобилизацията бе повторен два пъти от редакцията поради проявения интерес от читателите.*

[4] *Балчев, Вл. Янките хапват българско саламурено сирене от 100 г. – Марица, 25 май 1998.*

воденици за американско брашно, крайбрежни морски
и речни параходи, машини и инструменти за работение дърво
и желязо, велосипеди се изпращат срещу предплата от 40 лева,
остатъка да се плати в България. Всички цени са намалени
за България и са с 25–50 % по-долни от европейските.
Подробности и ценораспиcи се изпращат безплатно всекиму...
W. T. Koumanoff & K. P. Konstantinoff
Waterbury, Conn, U. S. America."[5]

Искахме да дадем нашия принос в изучаването на ранния период на емиграцията в Съединените щати – недокосната орница, в която първите бразди направиха Веселин Трайков и Трендафил Митев. Интересувахме се от Янусовото лице на емиграцията – социалните промени, които раждаше както в България, така и сред самите емигранти. Търсехме реакцията на обществото ни към процеса на изселване, който именно в първото десетилетие на XX в. постави под заплаха някои традиционни устои на обществото ни, издигна нови проблеми пред развитието ни – проблеми, подчертавани от едни от съвременниците и неглижирани от други.

„Имам сведения, че разни лица-спекуланти са тръгнали из селата
на околията ми и агитирали между населението да се изселва
или отива на работа в Америка, като го овещавали
и убеждавали, че там имало големи печалби и чудни блага.
Предлагам на господа кметовете да обявят в общините си,
че тия хвалби са просто фантасмагории и че там
в Америка много от отишлете от България работници
са пропадали и измирали в последна мизерия и че тия
проповеди са само за интерес, тъй като за всеки човек,
когото успеят да убедят да отиде в Америка, те получават
богато възнаграждение от разни параходни компании
и пр. търговци на хора.
Всички подобни агитатори спекуланти, щом се явят
в общините им, веднага да се залавят, да им се съставя акт
и с нуждното дознание за говореното от тях да се изпращат
в управлението ми под стража, за да бъдат предавани на съд
за наказание по чл. 181 от последното изменение
на Наказателния кодекс."[6]

Показателно за нас бе, че именно опасенията от последствията от емиграцията в Съединените щати върху развитието на страната, лишаването ѝ от амбициозни, трудолюбиви граждани, граждани, в чиято подготовка тя бе вложила значителни средства, доведоха и до приемането на първия закон за емиграцията с многобройните ограничения, поставени пред „свободното придвижване на хора"[7].

Вълнувахме се от мисълта да покажем взаимоотношенията между двата народа не като отношения между две безлики, анонимни маси, а като контакт и сблъсък между индивиди, всеки със свои разбирания, със свои особености, със свои симпатии и антипатии. Затова обърнахме толкова внимание на жизнения път на някои от основните действащи лица. За съжаление много детайли ни се изплъзнаха. А знае се добре, че от майсторлъка в детайлите зависи възприятието.

---

[5] *Зорница, № 21, 25 май 1906.*

[6] *ДА, Ловеч, ф. 25k, а.е. 277а, л. 7, 3 апр. 1907.*

[7] *Закон за емиграцията. Приет от XIII ОНС в петата му редовна сесия и утвърден с указ под № 3 от 6 януарий 1908 година. С., 1908; вж. и мотивите, поправките и предложения на народни представители в ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 250.*

Не можахме да разсъждаваме върху неосъщественото посещение на царица Елеонора в Съединените щати, върху приключенията на американци с пушка в едната и перо в другата ръка – както в годините на националноосвободителните борби в Македония и Тракия, така и през Балканските войни. Пропуснахме любопитни за нашия читател детайли от живота на Стоян Ватралски – българинът, който в края на XIX в. спечели анонимния конкурс за текст на химн на Харвард (на английски език, разбира се); желанието на княз Фердинанд да се срещне лично с американския президент Т. Рузвелт – „един от най-благородните и способни управители на нациите в света“[8].

Мислехме да проследим подробно и да анализираме остроумно първите разкази на българи за Съединените щати – не стана, прекалено много бяха. Възнамерявахме да изследваме и заблудите в американската пътеписна литература за Балканите, журналистическите откровения и недомислици, да видим как в долините и планините на България на практика се осъществява сблъсъкът на културните възприятия.

Само че, както се казваше в тост в една великолепна руска комедия, „да пием за това нашите желания да съвпадат с нашите възможности“.

В крайна сметка се насочихме към три основни структуроопределящи проблема – американските мисионери в българските земи, американските образователни институции и българското присъствие и себеопознаване на световните изложения в Чикаго и Сейнт Луис. Така решихме, че най-добре можем да продължим немалкото сторено от историците преди нас и да го свържем с това, което все още чака осъществяване.

Пожелаваме успех на тези, които ще продължат да работят в тази област, и единственото, което бихме могли да кажем, е, че възможностите в нея не са малко, не са конюнктурни и ще спомогнат поне донейде за изясняването на въпроса, който ни терзае толкова много – какви сме и накъде отиваме.

[8] *ЦДИА, кмф, 19/630/5.*

Източници и литература

Неиздадени документи

Архив на БАН
ф. 7 к

Архив на евангелската църква в Банско

Архив Рилски манастир, а.е. 153, 3083

Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", БИА

2079, 5727, II А 5740, II В 256, II В 257
ф. 1 (Г. Раковски)
ф. 5 (Киряк Цанков)
ф. 6 (Търговска къща „Хр. П. Тъпчилещов" в Цариград)
ф. 12 (Александър Людсканов)
ф. 19 (Тодор Икономов)
ф. 42 (Никифор п. Константинов)
ф. 47 (Нешо Бончев)
ф. 65 (Рилски манастир)
ф. 137 (Игнатий Рилски)
ф. 234 (Иван Салабашев)
ф. 263 (д-р Васил Радославов)
ф. 343 (Петър Маттеев)
ф. 426 (Найден Николов)
ф. 512 (Алекси Цанков)
ф. 583 (Христо Узенов)
ф. 605 (Петър Мусевич-Бориков)
ф. 763 (Иван Панайотов)
ф. 772 (д-р Георги Чакалов)
ф. 781 (Соня Кикименова)
ф. 800 (Васил Чекаларов)
ф. 820 (Филип Караджов)

Народна библиотека „Иван Вазов" – Пловдив, БИА
ф. 2 (Йоаким Груев Пройчев)
ф. 3 (Георги Груев Пройчев)
ф. 24 (Народна библиотека „Иван Вазов" – Пловдив)
ф. 53 (Лука Иванов Касъров)
кол. 9 (Учебно дело)

ДА Габрово
ф. 803 к

ДА Ловеч
ф. 25 к
ДА Пловдив

Частични постъпления 324 к
ф. 29 к
ф. 52 (Стою Неделчев Шишков)
ф. 67 к (Митрополия – Пловдив)
ф. 103 к
ф. 139 к
ф. 959 к (Петър Анастасов Маринов)
ф. 1035 к
ф. 1666

ДА Стара Загора
ф. 286 к
ф. 397к
ф. 407 к
ф. 479 к

ДА Шумен
ф. 58 к (Павел Маринов Байнов)
ф. 201 к
ф. 591 к (Марко Петров Божилов)
ф. 648 (Коста Великов Дюгмеджиев)

Исторически музей, Самоков, инв. оп. 18, а.е. 1; оп. 21, а.е. 1

Исторически музей, Стара Загора. Спомени на х. Господин Славов

ЦДИА
ф. 12
ф. 134 (Александър Людсканов)
ф. 321 (Българска легация в Цариград)
ф. 568 (сем. Гешови)
ф. 600 (д-р Константин Стоилов)
ф. 1390
Колекция чужди микрофилми
19/630/5
19/250/69, 70, 71
19/461/1

Archives of the Robert College, Istanbul
Pears Collection Bibliography

Публикувани документи

Ванков, Н. Из архивата на Министерството на народното просвещение. 1878/79–1884/85 г. С., 1905.

Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от Априлското въстание и Ботевата чета 1876. Кн. 1. Подбрани документи от архивите и материали от българския възрожденски печат 1875–1877. С., 1986.

Външната политика на България, Т. 1. С., 1976.

Годишен отчет на Обществото за устрояване безплатни ученически трапезарии за през учебната 1899 и 1900 год. С., 1900.

Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1905 г. Пловдив, 1905.

Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1907 г. Пловдив, 1907.

Годишник на Пловдивската народна библиотека. Пловдив, 1904.

Доклад на Пловдивский окр. управител за общото състояние на окръга през г. 1888–89. Пловдив, 1889.

Документи за българската история. Т. 1. С., 1931. Архив на Найден Геров. Ч. 1. (1857–1870). Под ред. на М. Г. Попруженко.

Документи за българската история. Т. 2. С., 1932. Архив на Найден Геров. Ч. 2. (1871–1876). Под ред. на М. Г. Попруженко.

Документи за българската история. Т. 3. С., 1940.

Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868–1876. С., 1958.

Д-р Иван Селимински. Съчинения. С., 1989.

Дякович, Б. Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1912–1919. Пловдив, 1919.

Дякович, Б. Годишник на Народната библиотека в Пловдив. Пловдив, 1910.

Закон за емиграцията. Приет от XIII ОНС в петата му редовна сесия и утвърден с указ под № 3 от 6 януарий 1908 година. С., 1908.

Из архива на Найден Геров. Кн. 2. С., 1914.

Из архивата на Министерството на народното просвещение, наредил Н. Ванков, 1878/79–1884/85. С., 1905.

Изложение за общото състояние на Пловдивский окръг през 1889–90 год. Пд., 1890.

Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1901/1902 год. Вратца, 1902.

Изложение за състоянието на Пловдивското окръжие. Пловдив, 1891.

Изложение на Българското евангелско дружество. Г. XXIII, 1897–1898. Пловдив, 1898.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 7, 1985; т. 8, 1986; т. 9, 1986.

Материали за историята на Балканската война. Шумен, 1913.

Материали из дейността на Славянския благотворителен комитет в Москва. – БИБ, II, 1929, № 4.

Миграционни движения на българите, 1878–1941. Т. 1. 1878–1912. С., 1993.

Непрекъсващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско. Издирила, подбрала и редактирала Кирила Възвъзова-Каратеодорова. Пловдив, 1975.

Николов, Б. Документи из дейността на българските емигрантски дружества в САЩ и Канада от началото на XX в. – Истор. преглед, 1986, № 3.

Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, С., 1915.

Стенографски дневници на XIII ОНС, IV РС. С., 1907.

Трайков, В., Тр. Митев. Документи за Македония на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралия. Т. 1 (1900–1945). С., 1995.

Устав на Българското евангелско дружество. Прегледан и удобрен от една комисия и от Общото събрание, държано в Самоков от 16 до 19 юлия 1875. Цариград, 1875.

Учебно-просветното дело в България. I. Учебна 1903–1904 г. С., 1906.

Bulgaria at the Universal Exposition. Saint Louis, 1904. Official Catalogue.

Catalogue of Robert College 1878–79. Constantinople, 1878.

Catalogue of Robert College 1883–84. Constantinople, 1883.

Catalogue of Robert College 1887–88. Constantinople, 1887.

Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1913. Constantinople, 1913.

Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1914. Constantinople, 1914.

Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1915. Constantinople, 1915.

Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1916. Constantinople, 1916.

Constantinople College. American College for Girls. Preparatory Department. Graduating Exercises of the class of 1918. Constantinople, 1918.

Constantinople College. Preparatory Department. Graduating Exercises of the Class of 1913. Arnaoutkeuy – Constantinople, 1913.

Constantinople College. Preparatory Department. Graduating Exercises of the Class of 1918. Constantinople, 1918.

Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Bulletin. Calendar, June, 1913. Constantinople, 1913.

Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Bulletin. Calendar, June, 1915. Constantinople, 1915.

Constantinople College. The American College for Girls at Constantinople. Reports for the Year 1911-1912. Constantinople, 1911.

Diplomacy in the Near and Middle East. By J. Hurewitz. A Documentary Record. Vol. I–II. Princeton, New Jersey, 1956.

Holmes Th. Education of Woman. Dayton, Ohio, Christian Publishing Association, 1874.

Programme of the Annual Closing Exercises of Robert College Roumeli-Hissar, Constantinople, 1899.

Programme of the Annual Closing Exercises of Robert College Roumeli-Hissar, Constantinople, 1901.

Programme of the Commencement Exercises of Robert College. Constantinople, 1913.

Programme of the Commencement Exercises of Robert College. Constantinople, 1914.

Programme of the Commencement Exercises of Robert College. Constantinople, 1915.

Programme of the Commencement Exercises of Robert College. Constantinople, 1916.

Programme of the Commencement Exercises of Robert College. Constantinople, 1919.

Programme of the Graduating Exercises of Robert College. Constantinople, 1911.

Programme of the Graduating Exercises of the Senior Class of Robert College. Constantinople, 1908.

Programme of the Graduating Exercises of the Senior Class of Robert College. Constantinople, 1909.

Programme of the Graduating Exercises of the Senior Class of Robert College. Constantinople, 1909.

Prospectus du Robert College. Constantinople. Constantinople, 1914.

Prospectus supplementaire du Robert College. Constantinople. Constantinople, 1913.

Robert College. Constantinople. Catalogue 1893. Constantinople, 1893.

Robert College. Constantinople. Catalogue 1903. Constantinople, 1903.

Robert College. Constantinople. Catalogue 1912–1914. Constantinople, 1914.

Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776–1949. Vol. 10. Washington, D.C., 1972.

Периодичен печат

Балканска зора, 1892–1894
Балкански новини (Пловдив), 1906
Балканул, 1875
Бдител (Плевен), I, 1897
България (София), 1899
Български преглед, IV
Варненски търговски вестник, 1910
Вечерна поща, 1904, 1910
Время, 1865–1866
Ден, 1875
Дума на българските емигранти, 1871
Задружен труд (София), г. III, 1904
Знаме, 1874–1875
Знание, 1875
Зорница (Цариград), 1876, 1883–1885, 1888–1896, 1902–1907

Зорница. Евангелско периодическо списание (Цариград), 1865–1867, 1869, 1870
Зорница и Детоводител (Самоков), 1898
Източно време, 1875–1877
Македония, 1868, 1869–1872
Надежда (Ст. Загора), 1900
Напредък, 1875
Народ, 1885
Ново време (Пловдив), XIII, 1909
Пловдив (Пловдив), 1894
Правда (Пловдив), 1894
Право, 1873
Приятел (Самоков), 1992
Проблеск, 1912, 1915
Рилски шепот (Самоков), 1921–1923, 1925, 1929, 1935, 1937
Родолюбец, 1888, 1889
Светлина (София), 1893
Свобода, 1870–1872
Свобода, 1891
Слава, 1871
Ступан, 1874
Съветник, 1863–1865, 1870
Търновска конституция, 1884
Училищен преглед, 1903, 1905, 1908
Читалище, 1870–1872
The Missionary Herald, 1831, 1835–1839, 1841, 1856–1871, 1874–1885, 1887, 1888, 1892, 1893
Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia. Chicago, 1903

Дневници и спомени

Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001.

Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в.–30-те години на XIX в.). С., 1987.

Атанасов, В. Спомени из живота и дейността ми. С., 1936.

Бръзицов, Хр. София разказва. С., 1979.

Бурмов, Т. Дневник. Спомените ми. Автобиография. С., 1994.

Груев, Й. Моите спомени. Пловдив, 1906.

Димитров, П. Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876 г. от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлър и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876 г. С., 1918.

Илиев, Ат. Спомени. С., 1926.

Йосиф I Български екзарх. Дневник. С., 1992.

Кантарев, К. Пролетта на един град. Пазарджишка мозайка. Пловдив, 1983.

Касабова, П. Скици по пътя на живота. С., 2001.

Маджаров, М. Спомени. С., 1968.

Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992.

Мор, Р. Под Балкана. (Бележки за посещение в Пловдивска област през 1876 г.). С., 1992.

Панаретов, Ст. Една мисия в Лондон през 1880 г. – Мир, № 9109, 18 ноем. 1930.

Радев, С. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени. С., 1996.

Стоилов, К. Дневник. Ч. I–II. С., 1996.

Стоянов, З. Записки по българските въстания. С., 1975.

Тулешков, К. Моето чиракуване в живота. Велико Търново, 1997.
Чакалов, Г. Спомени от стария Самоков. – Рилски шепот, 1931, № 1.
Шопов, Ат. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архив. – Сб. БАН, XII, 1919, № 25.
Barkley, H. Before the War. During Seven Years Experience of European Turkey and Its Inhabitants. London, 1877.
Crawford, F. Marion. Constantinople. New York, 1895.
Einstein, L. Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition April-September 1915. London, 1917.
Fraser, J. Pictures From the Balkans. Cassell and Co. London, 1906.
Gates, Frank Caleb. Not To Me only. Princeton University Press, Princeton, 1940.
Halide Edib. Memoirs of New York, s.a.
Hamlin, C. Among the Turks. London, 1878.
Hamlin, C. My Life and Times. London, 1897.
Hodgetts, E., E. Brayley. Round About Armenia. The Record of a Journey Across the Balkans, Through Turkey, The Caucasus and Persia. London, 1916.
House, S. A Life for the Balkans. The Story of John Henry House of the American Farm School Thessaloniki, Greece. New York, 1939.
Morgenthau, H. Ambassador Morgenthau's Story. Garden City, New York, 1926.
Patrick, M. Under Five Sultans. London, 1930.
Pears, E. Forty Years in Constantinople. New York, 1916.
Scipio, L. My Thirty Years in Turkey. Rindge, New Hampshire, 1955.
Vopicka, Ch. Secrets of the Balkans. Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe. Chicago, 1921.
Washburn, G. Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College, Boston, 1911 (Ist ed, 1909).
Wyon, R. The Balkans From Within. London, 1904.

Справочници

Алманах на Софийския университет „Климент Охридски", 1888–1939. С., 1988.
Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. 1. С., 1957.
Ташев, Т. Министрите на България 1879–1999. С., 1999.
Guide to the Archives of Robert College of Istanbul and the American College for Girls, 1863–1998. Organized, Filed and Recorded by Mary Financi and Ranald Totten. Robert College of Istanbul, 1999.

Литература

25-годишен юбилеен алманах на вестник „Народен глас" и българите в Америка. Гранит сити, 1933.
Американските патриоти. Превел Стоин (Б. Райнов). Варна, 1880.
Англо-американски минотавър и протестантския семеен разврат (или проста история на протестантската търговия с невинността на лондонските и американските момичета). Пловдив, 1889.
Андриенко, В. До и после Наварина. Москва, Санкт Петербург, 2002.
Балабанов, Д. Страници от живота на Самоковската община. – Приятел, 3 сеп. 1993; 17 сеп. 1993; 3 дек. 1993.
Балчев, Вл. От Пловдив започва възходът на фамилията Вакаро. – Марица, 24 ян. 2000.
Балчев, Вл. Янките хапват българско саламурено сирене от 100 г. – Марица, 25 май 1998.
Беглей, У. Учебното дело в Съединените държави (Северна Америка). С., 1904.
Бейкър, Дж. Европейска Турция. С., 1994.
Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976.

Бляк, Ф. Американска образователна дейност в България. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Болховитинов, Н. Становление русско-американских отношений. 1775–1815. М., 1966.

Бояджиева, Е. Немските училища в България (1919–1932). Организация, задачи, дейност. Из историята на българската наука, просвета и култура през XIIIX и XX в. – ИИИ, 29, 1986.

Бурстин, Д. Американцы: Колониальный опыт. Москва, 1993.

Българистиката в зората на двадесет и първи век: българо-американската перспектива за научни изследвания. С., 2000.

България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979.

Ванков, Н. История на учебното дело в България открай време до Освобождението. Ловеч, 1903.

Ватралски, Ст. Америка и България. С., 1933.

Век Екатерины II. Дела Балканские. Москва, 2000.

Великов, Ст. Сава Катрафилов – автор на книга срещу протестантството. – Векове, 1986, № 3.

Величков, Ал. Американската благотворителност в България между двете световни войни. С., 1994.

Величков, К. Многострадалний Титаник. Страшната катастрофа с най-големия параход на света. Истинска история за живота и смъртта. б.г.

Вестители на истината. История на евангелската църква в България. С., 1994.

Вълчев, Г. Чужденците в българската следосвобожденска култура. 1879–1900. Стара Загора, 2001.

Гейст, Ч. Уолстрийт. История. С., 2002.

Генов, Г. Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед към личността на Илайъс Ригс. – Исторически архив, III, № 9–10, ноември 2000–май 2001.

Генчев, Н. Българо-руски културни общувания през Възраждането. С., 2002.

Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991.

Генчев, Н. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – ГСУ. ИФ. Т. 66, кн. III. С., 1972–1973.

Георгиев, Л. Свищов. Издателски и печатарски център, XIX–началото на XX век. Свищов, 1997.

Георгиев, М. Възраждането на град София. Исторически материали. С., 1920.

Гълъбов, А. Рувим Х. Маркъм. – Рилски шепот, 1925, № 10,

Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1994.

Даскалова, Кр. Българският учител през Възраждането. С., 1997.

Джурова, А., В. Велинова, Ив. Патев, М. Полимирова. Девическият манастир „Покров Пресветия Богородица", Самоков. – Из миналото на Самоков. С., 2002.

Диловска, Ел. Самоковската комуна. С., 1962.

Ечков, П. Икономическата емиграция в Северна Америка и песента „Пуста да остане таз Америка". – Фолклор от Троянско. Кн. 9. Троян, 1996.

Ешкенази, Е. За хрониката на семейство Арие от Самоков. – ИИИ, 12, 1963.

Жечев Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991.

Жечев, Н. Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. – Известия на Института Ботев–Левски. Кн. III, 1959.

Захариев, А. Американският колеж – София. – Рилски шепот, 1937, № 7.

Златев, К. История на християнството на Балканския полуостров от XI век до наши дни. Християнството през вековете. С., 1998.

Зяпков, В. Методистките епископални църкви в България. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Иванова, Д. Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002.

Илиев, Ат. Уроци от Америка по политическо възпитание. Стара Загора, 1909.

Илчев, И. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990.

Илчев, И. Първият български вестник на английски език в САЩ. – Български журналист, XXIII, 1981, № 10.

Иречек, К. Княжество България. Ч. II. Пътувания по България. Пловдив, 1899.

История США. Т. I–II. Москва, 1983–1985.

Йорданов, В. Участието на Америка в нашето възраждание. – Училищен преглед, XXXV, 1936, № 7.

Кампе, И. Откритието на Америка. Книга забавителна и полезна за секиго. Виена, 1875.

Кермекчиев, А. Генадиев пред съда на народно-либералите. С., 1915.

Кермекчиев, А. Как заблуждават народа или престъпните безумия на Иван Евстрати Гешов и Сие. С., 1915.

Кермекчиев, А. Кой трябва да победи от гледище на българските интереси. С., 1914.

Кернс, Ъ. Християнството през вековете. История на църквата. С., 1998.

Кирил, патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. С., 1958.

Кларк, Дж. Американците откриват българите (1834–1871). – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, 477–485.

Кларк, Е. Американската детска градина. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Кожухаров, Б. Първата евангелска църква в България, основана 1868 г. в Банско. Из дейността на американските мисионери. С., 1998.

Конев, И. Америка в духовното пространство на Българското възраждане. С., 1996.

Конев, И. Българското възраждане и Просвещението. Т. 2. С., 1991.

Косев, Д. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. С., 1986.

Кратко учебноземеописание. Част II за Азия, Африка, Америка и Австралия в естествено, народоописателно и гражданско отношения. С., 1879.

Кристанов, Цв., Ив. Пенаков, Ст. Маслев. Д-р Иван Селимински. С., 1962.

Кунева, М. Взаимоотношения в материалната култура между балканджиите от Троянско и населението от Ловешко в края на XIX и началото на XX век. – Исторически музей Ловеч. Известия. Т. I. Ловеч, 1995.

Курилла, И. „Войти в круг великих держав..." Дэниел Уэбстер и внешняя политика США в середине XIX века. Волгоград, 1997.

Куюмджиева, М. Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. С., 1995.

Кънчов, В. Избрани произведения. Т. 1. С., 1970.

Лалев, И., Сн. Лалева. Американският девически колеж в Ловеч. В. Търново, 2001.

Лонг, А. Славените и българите. Исторический разказ. Цариград, 1869.

Маждракова-Чавдарова, О. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40-те–60-те години на XIX век). – Истор. преглед, 1993, № 4–5.

Македонски алманах. Индианополис, 1940.

Манов, Хр. Самоков – култура и просвета. С., 1996.

Маркова, З., Е. Стателова. – Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание. – В: Търновските законодатели. С., 1980.

Маттеев, П. Велики благодетели на българския народ. Из живота на А. Лонг, Дж. Уошбърн, Е. Пиърс, Ю. Скайлър, Макгахан, У. Гладстон, лорд и лейди Стратфорд. С., 1934.

Минев, Д. Профеор Цани Калянджиев (Животописен очерк). – В: Сборник в чест на професор Цани Калянджиев, 1866–1941. Варна, 1942.

Мирчев, М. За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – Изв. нар. музей в Шумен, 1967, № 4.

Митев, Д. Евангелизмът и историята на евангелската църква във Велико Търново. В. Търново, 1992 (2. изд.).

Митев, Тр. Бележки на американския протестантски мисионер д-р Едуард Хаскел за Пловдивското изложение от 1892 година. – 100 години от първото българско земеделско-промишлено изложение. Юбилейна научна сесия. Пловдив, 17–18 септември 1992. Пловдив, 1992.

Михайловски, Ст. Нашите писачи и газетари. С., 1893.

Мишев, Д. Едно чествуване. – Свободно мнение, III, 1915, № 17.

Моралното възпитание в Съединените държави. – Училищен преглед, X, Неофициален дел. С., 1905.

Назърска, Ж. Българската държава и нейните малцинства. С., 1999.

Начов, Н. Калофер в миналото. С., 1927.

Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. – Сб. БАН, XIX, С., 1925.

Негенцов, Хр., Ив. Ванев. Образованието в Източна Румелия, 1879–1885. С., 1959.

Николов, Й. Борбата на Матей Преображенски против протестантската пропаганда. – ИИИ, 18, 1967.

Николов, Й. Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. – Истор. преглед 1969, № 4.

Николова, Ю. Сава Радулов. С., 1989.

Новозаветен Ямбол. Б.м., б. г.

Обрешков, О., Т. Цингилев, Н. Чакъров, Ив. Величков, Ив. Григоров. Подготовка на учителски кадри у нас в миналото. С., 1967.

Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1878–1903. С., 1979.

Пандевски, П. Јане Сандански и мис Стон. Скопје, 1992.

Пантев, А. Българският въпрос в САЩ 1876–1903. В. Търново, 1984.

Пантев, А., П. Петков. САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983.

Петров, Д., Цв. Николов. Търсачи на щастие. С., 1983.

Петрович, М. Юджийн Скайлър в България 1876–1878. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979.

Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Пундев, М. България, Америка, Русия. С., 1996.

Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1973.

Радкова, Р. Петър Сапунов. – В: Трявна. С., 1982.

Радкова, Р. Първият печатен превод на Евангелието на български език. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981.

Ръководство по домакинство за девическите училища. Състави Д. Апостолов. Пловдив, 1900.

Семерджиев, Хр. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С., 1913.

Снегаров, И. Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1951.

Станев, Н. България под иго. Възраждане и Освобождение. (1393–1878). С., 1935.

Станимиров, Ст. Из историята на Самоковско-рилското богословско училище. – Училищен преглед, 1909, № 10.

Стателова, Е., В. Танкова. Константин Стоилов в политическия живот на България. С., 2001.

Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – ИИИ, 14–15, 1964.

Стоянов, М. Петко Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – Родина, III, 1941, № 3.

Стоянова, В. Варненката – края на XIX–първата половина на XX век. – Известия на Народния музей Варна, 27/42, 1991. Варна, 1991.

Табаков, д-р С. Емиграционният въпрос. Цариград, 1911.

Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. II. С., 1924.

Танчев, И. Българи в американските учебни заведения в Цариград. (От Освобождението до началото на XX век). – Истор. преглед, 1993, № 3.

Твен, М. Глупаци в чужбина или ново поклонение. Забележителен разказ за екскурзията до Европа и Божи гроб с парахода „Квакер сити“. С., 1986.

Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. С., 2000.

Тодорова, О. Православната църква и българите XV–XVIII век. С., 1997.

Томас, А. Българската евангелска адвентна църква. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Томов, Ст. Евангелското дело на методистката епископална църква в Северна България през последните петдесет години. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Трайков, В. История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век. С., 1993.

Трайков, В. Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979.

Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович. Юджийн Скайлър и българите. С., 1987.

Трайков, В., Тр. Митев. Документи за Македония на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралия. Т. 1 (1900–1945). С., 1995.

Трайчев, Г. Град Прилеп. Историко-географски и стопански преглед. С., 1925.

Уроци от клание или поведението на турското правителство в и около България от мая насам 1876 г. от В. Е. Гладстона. Тулча, 1878.

Фурнаджиев, Д. Българската евангелска църква. – Полувековна България 1878–1928. Илюстрован юбилеен албум. С., 1929.

Хаджиниколова, Е. Алберт Лонг и българите (1857–1877). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: Българистиката в зората на двадесет и първи век: българо-американската перспектива за научни изследвания. С., 2000.

Халфин, Н. Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана. Москва, 1958.

Христов, Хр. Протестантските мисии в България през XIX в. С., 1982.

Цанов, А. Размишления върху християнството и суеверията. С., 1886.

Цанов, А. С. История на Българското евангелско благотворително дружество. Юбилейна книга на Българското евангелско благотворително дружество по случай 50-годишнината му. С., 1925.

Цонков, Д. Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. VII. Развитие на основното образование от 1878 до 1928 г. С., 1928.

Цончев, П. Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934.

Чакъров, Н. История на немското училище в гр. Русе 1883–1944. Русе, 2001.

Чакъров, Н., В. Начева-Петкова. История на предучилищното възпитание в България. С., 1961.

Чернев, М., Й. Петков, М. Русинов, М. Стаменов. Професионалното и техническото образование в България. С., 1963.

Чудото наречено Първо Пловдивско изложение. С., 1992.

Шашко, Ф. Кланетата в България през 1876 година – реакция на Априлското въстание или предварително замислен удар? (Един нов поглед върху събитията). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX век. С., 1989.

Шерман, Л. Пожари в планината. С., 1992.

Шишков, Ст. Пловдив в своето далечно и близко минало. Историко-етнографски и политически преглед. (Сказка, държана на 20 февруари 1921 г. във Военния клуб в гр. Пловдив). С., 1921.

Шишманов, И. Иван Добровски. – В: Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965, 298–332.

Шишманов, И. Константин К. Фотинов. Неговият живот и неговата дейност. – СбНУНК, 1884, № 11.

Шишманов, И. Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965.

Шопов, Ат. Животът и политическата дейност на д-р Константин Стоилов. С., 1921.

Шопов, П. Пропагандната и просветна дейност на Американското библейско общество в българските земи през XIX в. – ИИИ, 23, 1974.

Юбилеен сборник на вестник „Народен глас". Granite City, 1918.

Adams, R. A History of the Foreign policy of the United States. New York, 1939.

Arnakis, G. Americans in the Greek revolution. George Jarvis. His journal and related documents. Thessaloniki, 1965.

Bailey, Th. A Diplomatic History of the American People. New York, 1950.

Bancroft, H. The Book of the Fair. Chicago, San Francisco, 1893.

Baskerville, B. The People's Voice. The Orator in American Society. The University Press of Kentucky, 1979.

Bemis, S., G. Griffin. Guide to the Diplomatic History of the United States, 1775–1921. Washington, 1935.

Bennett, C. Victorian Images of Islam. Grey Seal, London, 1992.

Boorstin, D. The Image. A Guide to Pseudo-Events in America. Atheneum, New York, 1987.

Clarke, J. Reporting the Bulgarian Massacres: „The Suffering in Bulgaria", by Henry O. Dwight and the

Rev. J. F. Clarke (1876). – Southeastern Europe, 4, Part 2 (1977).

Clarke, J. Americans and the April Uprising. East European Quarterly. Vol. XI, 4, 421–428.

Clarke, J. Benjamin Barker and the Bulgarians. – В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гандев. С., 1983.

Clarke, J. Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. New York, 1971.

Clarke, J. Bobchev and Bulgaria (1853–1940). – The Slavonic and East European Review. Vol. XXI, 1943, 188–193.

Clarke, J. Ilarion of Tirnovo in the light of Historical criticism. Association internationale d'etudes du Sud-Est Europeen, vol. IV, 1969, 269–278.

Clarke, J. Konstantin Fotinov, Liuboslovie and the Smyrna Bulgarian Press. – Славянские культуры и Балканы, 2, С., 1978, 31–36.

Clarke, J. Protestantism and the Bulgarian Church Question in 1861. Essays in the History of Modern Europe. New York, 1936.

Clarke, J. Serbia and the Bulgarian Revival. (1762–1872). – The American Slavic and East European Review. Vol. IV, 10–11, December 1945.

Clarke, J. The Origin of Modern Bulgarian Literature. – In: American Bulgarian Rewiev. Winter, 1959.

Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians. – In: Harvard Slavic Studies, III, 1957.

Clement, Cl. Constantinople. The City of the Sultans. Boston, 1895.

Cox, W. Life of Samuel Sullivan Cox. Syracuse, New York, 1899.

Dallek, R. The American Style of Foreign Policy. Cultural Politics and Foreign Affairs. Alfred Knopf, New York, 1983.

Daniel, R. American Philanthropy in the Near East 1820–1960. Ohio University Press, Athens, Ohio, 1970.

Davison, Ph. Propaganda and the American Revolution. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1941.

Davison, R. The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire. – Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. The Impact of the West. University of Texas Press, Austin, 1990.

Davison, R. Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. – The Impact of the West. University of Texas Press, Austin, 1990.

Davison, R. Reform in the Ottoman Empire 1856–1876. Gordian Press, New York, 1973.

Davison, R. Westernized Education in Ottoman Turkey – Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. – The Impact of the West. University of Texas Press, Austin, 1990.

Dicey, E. Peasant Bulgaria. London, 1894.

Dwight, H. Constantinople. Settings and Traits. New York and London, 1926.

Eugene Schuyler. Selected essays. With a memoir by Evelin Schuyler Schaeffer. New York, 1901.

Evans, L. United States Policy and the partition of Turkey, 1914–1924. The John Hopkins Press, 1965.

Feifer, M. Going Places. The Ways of the Tourist from Imperial Rome to the Present Day. Macmillan, 1985.

Ferrel, R. American Diplomacy. A History. W. Norton & Co, New York, 1975.

Field, J. America and the Mediterranean World (1776–1882). Princeton University Press, Princeton, 1969.

Fincanci, M. The Story of Robert College Old and New. Istanbul, 2001.

Finnie, D. H. Pioneers East. Cambridge, Mass., 1967.

Freely, J. A History of Robert College. Vol. I–II. Istanbul, 2000.

Fromkin, D. A Peace to End Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. Avon Books, 1989.

Garnett, L. Home Life in Turkey. New York, 1909.

Gilpin, H. Address Delivered at St. Luke's Church in the City of Philadelphia on the Evening of the Thirteenth of October 1856. Philadelphia, 1856.

Gordon, L. American Relations with Turkey, 1830–1930. Philadelphia, 1932.

Grabill, J. L. Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy (1810–1927). Mineapolis, 1971.

Graham, L., G. Milton Glaser. America in 1876. The Way WE Were. New York, 1976.

Greenwood, K. Robert College: The American Founders. Bogazici University Press, Istanbul, 2000.

Grenville, J. G. Young. Politics, Strategy and American Diplomacy. Studies in Foreign policy, 1873–1917. New Haven and London, Yale University Press, 1966.

Grosvenor, E. Constantinople. Vol. I–II. London, 1895.

Gubernatis de An. La Bulgarie et les Bulgares. – Journal de voyage et etudes. Florence, 1899.

Hagan, K. American Gunboat Diplomacy and the Old Navy, 1877–1889. Greenwood Press, Westport, London, 1973.

Hall, W. Puritans in the Balkans, Studia Historico-Philologica Serdicensia, suppl. v. I. S., 1938.

Hilton, S. The Way It Was – 1876. Philadelphia, 1975.

Hutchison, W. Errand to the World. American Protestant Thought and Foreign Missions. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

In Memoriam, Rev. Cyrus Hamlin, DD, LLD, Boston, 1903.

Jenkins, H. An Educational Ambassador to the Near East. The Story of Mary Mills Patrick and an American College in the Orient. New York, 1925.

La Feber, W. The American Age. United States Foreign Policy at Home and Abroad since 1750. W. W. Norton, New York, London, 1989.

La Feber, W. The Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. II. The American Search for Opportunity. Cambridge University Press, 1993.

Miller, J. Sam Adams. Pioneer in Propapaganda. Stanford University Press, 1964 (I-st edition 1936).

Monroe, W. Bulgaria and Her People. Boston, 1914 (reprint).

Muir, W. Life of Mahomet from Original Sources. London, 1877.

Odysseus. Turkey in Europe. London, 1900.

Pailler, J. La ligne bleu des Balkans. Temoignages d'observateurs militaires français. Paris, 1996.

Pears, E. Turkey and Its People. London, s.a.

Petkov, P. The United States and Bulgaria in World War I. East European Monographs, Boulder, 1991.

Petrovich, M. Eugene Schuyler and Bulgaria (1876–1878). – BHR, 1979, № 1.

Pundeff, M. Bulgaria – Past and Present. Sofia, 1982.

Robert, D. American Women in Mission. A Social History of Their Thought and Practice.

Salt, J. Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896. Frank Cass, London, 1993.

Siscoe, Fr. Eugene Schuyler: First American Diplomat in Romania. – Revue Roumaine d'histoire, 1972, 2.

Smith, C. The Embassy of Sir William White at Constantinople, 1886–1891. Oxford University Press, 1957.

Sonyel, S. Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire. Ankara, 1993.

Strong, W. The Story of the American Board (1810–1910). Boston, 1910.

Stuart, Gr. American Diplomatic and Consular Practice. New York, s.a.

Thomas, L., R. Frye. The United States and Turkey and Iran. Harvard University Press, Cambridge, 1951.

Towner, J. An Historical Geography of Recreation and Tourism in the Western World 1540–1940. John Wiley and Sons, 1996.

Waugh, T. Turkey Yesterday, Today and Tomorrow, Chapman and Hall's, 1930.

Wheeler, E. The Duty of the United States to American Citizens in Turkey. An Address Delivered Before the American Board of Commissioners for Foreign Missions at Toledo, Ohio, October 7, 1896. New York, 1896.

Woods, R. Terrorism in the Age of Roosevelt: The Miss Stone Affair, 1901–1902. – American Quarterly, Vol. 21, Issue 4 (Autumn 1979), 478–495.

Wosh, P. Spreading the Word. The Bible Business in Nineteenth Century America. Cornell University Press, Ithaka, 1994.

Показалец на личните имена

Abbott, G. – 212
Adams, John Quiney – 16
Adams, R. – 20
Adams, Samuel – 9
Adjer, Jonh B. – 46
Andreossey, A. – 212
Astor – 13
Auldjo, J. – 212
Baird, John – 80
Barker, Beniamin – 27
Barker, John – 27
Barkley, H. – 293
Baskerville, L. – 9
Benjamin, Nathan – 43
Bennett, C. – 10
Berdan, Hiram – 160
Bird, Issak – 42
Blackburn – 12
Blacque – 20
Bliss, Edwin – 127
Boorstin, D. – 321
Borden, Caroline
Borden, Richard – 325
Bowker, Albert – 325
Brewer, Josiah – 46
Brian, William – 10
Broughton, Lord – 212
Bulwer, Henry – 129
Choiseul-Gouffier, M. – 212
Clark, N. – 125
Clarke, J. (изсл.) – 7, 27, 28, 48, 50–52, 54, 144, 145
Clarke, James – 283
Clement, Clara – 225, 227, 294, 295, 338, 345
Cole, Harriet L. – 421
Cox, S. S. – 31
Dallaway, J. – 212
Dallek, R. – 15
Daniel, R. – 19, 30, 183, 185, 186, 191–193, 221, 222, 224, 226, 286, 375, 394, 424
Davison, R. – 192, 195, 230
Dicey, E. – 451
Dodd, Isabel – 338
Drury, I. – 160
Dwight, Harrison – 37, 58, 60, 223
Dwight, Henry O. – 144
Einstein, L. – 280
Elliot, Henry – 144
English, George – 16
Feifer, M. – 8
Ferrel, R. – 10
Field, J. – 8, 16, 20, 44, 58–61, 63, 64, 204, 294
Financi, M. – 198, 211, 223, 329, 335
Finlay, G. – 212
Fisk, Pliny – 41
Fontanier, V. – 213
Foster, Ch. – 10
Francis, Philip – 150
Fraser, J. – 414
Freely, J. – 198, 232, 256, 325, 326, 335, 341, 351
Fremont, P. – 213
Fromkin, D.
Fryk, R. – 10
Gallenga, A. – 144
Garnett, L. – 213
Gates, Frank Caleb – 212, 218, 221, 224, 232, 233, 280, 294
Gerard, St. – 13
Goodell, William – 42, 59
Gordon, L. – 13, 14, 16
Grabille, J. – 474
Green, David – 61
Greene, Joseph – 61
Greenwood, K. – 199, 202, 205, 208, 214, 218, 219
Gridley, Elnathan – 46
Grosvenor, E. – 21, 213
Gubernatis, de A. – 451
Gulistan Ismet Hanum – 335
Halide, Edib – 334, 341, 342
Hall, W. – 185, 191, 474
Hallock, Homan – 47
Hamby, A. – 188
Hamlin, C. – 60, 187–189, 192, 193, 198–202, 204, 205, 209, 234–236
Hamlin, Clara – 333
Hammer-Purgstall, J.– 213
Harrison, Benjamin – 458
Harvey, Ronald – 409
Hay, Helen Scott – 417
Hilton, S. – 185, 226, 454
Holmes, Th. – 324, 325
Homes, Henry – 60
House, S. A. – 190, 371, 374, 413, 426
Huntington, Wilson – 407
Hutchison, W.– 195
Jackson, John – 474
Jefferson, Thomas – 9, 473
Jenkins, H. – 321, 328, 335, 338, 339, 343, 344, 347, 360
Jenney, Edward – 138
Johnston, Thomas – 45
Jowner, J. – 9
Kennedy, John – 223
King, Jones – 42
Kuzmic, M. – 82
La Fever, W. – 22
Lane-Poole, St. – 213
Leeves, Henry – 27
Mac Gahan, Januarius – 150

Maltbie, Esther – 144
Marsh, George – 80
Maynard, Horace – 143, 328
Miller, J. – 9
Millingen, A.– 257
Monroe, James – 15
Morgenthau, H. – 379, 280
Mouradgea d'Ohsson, I. – 213
Muir, W. – 11
Mumford, Ana – 144
Mutchmore, Samuel – 208, 213, 256, 381
Newman, J.
Noradounghian, Gabriel Effendi, ed. – 213
Odysseus – 213, 293
Offley, David – 44
Olmstead, Susan
Ostrander, Leroy – 338
Page, Henry – 144
Page, Mary – 144
Paller, J. – 140
Parsons, Levi – 41
Patrick, Mary – 321, 326, 331–333, 343
Pears, Edwin – 144, 147, 224, 254, 278, 281, 284
Peary, Robert – 470
Perley, Peter – 47
Pinkerton, Robert – 28
Porfer, David – 19
Porter, J. – 19
Pundeff, M. – 149
Rappleye, Julia – 327
Riggs, Elias – 37
Riggs, Martha – 93
Robert, D. – 192
Rockhill, William – 331
Russell, John – 132
Rutherford, Samuel – 45
Ryan, Ch. – 213
Sage, Russell – 331
Salt, J. – 31, 225, 289, 295
Schauffler, William – 37, 60
Schneider, Benjamin – 45
Schuyler, Eugene – 148
Scipio, L. – 190, 221
Seward – 20
Shepard, Helen – 331
Sleeper, W. – 338
Smit – 58
Smit, R. – 10
Smith, C. – 284
Smith, Eli – 42
Sonyel, S. – 45, 190, 283
Stanley, Henry – 470
Stone, Ellen – 78
Strong, Josia – 15
Templle, Daniel – 42
Thomes, L. – 10
Thompson, Ios. – 163
Twain, M. – 11
Wallace, Lewis – 21
Washburn, G. – 211
Waugh, T. – 294
Webster, Daniel – 10
Wetmore, W.
Wheeler, E. – 290
Willard, E. – 324
Williams, James – 129
Williams, Kate – 332
Wooda, R. – 474
Woodbridge – 47
Worden, John – 141
Wosh, P. – 205
Wyon, R – 293

Абаджиев, П. – 436
Абаджиева, Стефка – 429
Абдул Азиз – 35, 41, 142, 200
Абдул Меджид – 35, 41, 65, 141
Абдул Хамид II – 21, 196, 224
Абот, Мари – 141
Абот, Хенри – 140–142,
Абът, Инес – 390, 410
Аведис – 205
Авксенти Велешки – 130
Агатангел, патриарх – 51, 52
Адамс, Джон Куинси – 16
Адамс, Самюел – 9
Аджаров – 298
Аджер, Джон – 46
Азис паша – 178
Азманова, Марика – 429
Айвазиян – 471, 487, 488
Айвазовски, И. К. – 21
Акрабова, Иванка – 429
Аксаков, Иван – 149
Александров, Никола Н. – 273, 298
Александрова, Катерина – 343, 362
Александър Батенберг (вж. Александър I)
Александър I – 157, 226, 270, 278, 286, 288, 371, 382, 386, 405
Александър II – 109
Алексиев, Никола – 436
Алексиева, Иванка – 429
Али паша Янински – 9
Али паша, Велик везир – 100, 132, 200, 203
Анастасова, Теофана – 177
Ангелов, Бранимир – 257, 258, 262, 298
Ангелов, Димитър – 436
Ангелов, Иван – 298
Ангелов, Янко – 298
Ангелова, Мара – 358, 362
Ангелова, Пенка – 165
Ангелова, Росица – 70
Андерсън, Руфус – 42, 43, 194, 195
Андонов, Иван – 114
Андраши – 163

Андреева, Люба – 429
Андриенко, В. – 16
Анков, Хараламби – 272, 298
Антим I – 157
Антонов, Д. – 298
Антонов, Стефан – 298
Апостолиди – 205
Апостолов, Д. – 402
Апостолов, Константин – 270, 298
Априлов, Васил – 57, 66
Арамиян – 104
Арие – 373
Аристархи бей – 157
Армс – 170
Арнаудов, Господин – 298
Арнаудов, Михаил – 271, 298
Арнаудова, Щилияна – 358, 362
Астор – 13
Атанасов, В. – 473
Атанасов, Димитър – 417, 436
Атанасов, Тодор – 436
Ахмед ага – 137
Багаров, Иван – 273, 299
Багрянов, Цвятко – 436
Баев, Георги – 119
Байнгтън, Теодор – 71, 104, 128, 169, 173, 174, 177
Байчев, Георги К. – 299
Байчев, Иван – 299
Бакалов, Георги З. – 299
Бакалова, Анна – 362
Бакл – 258, 266
Бакрачев, Тома – 447
Бакърджиева, Веселина – 362
Балабанов, Д. – 371–373, 382
Балабанов, Зарчо – 299
Балджиев, Никола Г. – 245, 299
Балджиев, Сребро – 299
Балева, Слава – 429
Балтаджиев, Никола – 299
Балчев, Вл. – 501
Банков, Дочко – 299
Банов, Васил – 299
Бараков, Христо – 299
Баркър, Бенджамин – 27–29, 52–54, 57, 58, 82, 83
Баркър, Джон – 27
Баркър, Уилиъм – 27
Баръмова, Магдалена – 413
Баръмова, Стефка – 429
Басмаджиев – 344
Басмаджиева, Гунка – 362
Басмаджиева, Мария – 362
Баукер, Алберт – 325, 330
Бацов, Иван Г. – 270, 299
Башкалфова, Райна – 263, 359, 362
Беглей, Д. – 443
Беджет, Самюел – 245, 273, 299
Бейкър, Дж. – 378
Белева (Белова), Стефанка – 358, 362
Белинов, Иван – 267, 299
Белински, Васил – 299
Белопитов,, Иван – 299
Белчев, Белчо – 299
Бендерева Тодорка – 429
Бенджамин, Натан – 43
Бенева, Мария– 358, 362
Бенковски, Георги – 258
Бенчев, Илия – 299
Бердан, Хиран – 160
Беринг – 150, 151
Берлинов, Владимир – 299
Берлинов, Воскресени – 299
Беров, Любен – 54
Бешков, Иван М. – 245, 270, 300
Бешков, Янко – 300
Бижов, Божил Б. – 266, 300
Бижов, Иван – 300
Бижов, Иван Б. – 300
Бижов (Бижев), Матей – 300
Биконсфилд, лорд – 163
Бисеров, Стефан П. – 230, 300
Бисмарк, Ото фон – 163
Блак бей – 20, 453
Блаущайн, С. – 471
Блек, Сирил – 330
Блис, Едуин – 127
Блънт (Блант) – 111, 117, 178
Блъсков, Райко (Райчо) – 99
Бляк, Флойд – 70, 330, 358
Блякбърн – 12
Бобчев, Стефан – 104
Богориди, Алеко – 76
Богориди, Стефан – 332
Божилов, Христо – 300
Божилова, Ана – 429
Божинов, Тома – 436
Бойчев, Иван – 436
Бонд, Луис – 71, 377
Бонева, Вера – 7, 70, 135
Бончев, Нешо – 118
Бончев, Христо – 96, 136, 476
Борден, Каролина – 326, 335, 339
Борден, Ричард – 325
Боре, патер – 200
Борис, престолонаследник – 351
Ботев, Христо – 397, 497, 501,
Ботева, Марийка – 362
Ботушаров, Петко – 300
Бочев – 300
Боюклийски, Стою – 97
Бояджиев, Георги – 300
Бояджиев, Кръстьо – 436
Бояджиев, Стефан П. – 272, 300
Бояджиев, Стефан Т. – 300
Бояджиева, Е. – 408
Бояджиева, Зорница П. – 429
Бояджиева, Кръстанка Т. – 429

Бояджиян, Агоп – 86, 87, 105
Брадинов, Иван Хр. – 272, 300
Брайан, Уилиъм Джеймс – 10
Бракалов, Борис Н. – 271, 300
Бракалов, Недялко Н. – 300
Бракалов, Недялко Т. – 300
Бракалов, Христо Н. – 270, 271, 300
Бракалови – 240
Браун, Томас – 48
Браун, Х. – 100
Брунони, Паоло – 129
Бруха, Ив.– 468
Бръзицов, Хр.– 447
Брюър, Джозая – 46, 48, 54, 56, 58, 59
Буков, Ганю Т. – 300
Булвер, Хенри – 129, 132
Бурмов, Тодор – 74, 83, 94, 116, 131
Буров, Иван – 300
Бурстин, Даниел – 209
Бучков, Любомир – 300
Бънайън, Джордж – 188
Беърд, Агнес – 377, 390, 415
Беърд, Джон – 80, 409
Беърд, Елена – 80
Беърд, Исак – 42
Бърнев, Велчо Т. – 300
Бърнев, Михаил – 272, 301
Бъчваров, Страшимир – 301
Бъчваров, Т. И. – 436
Бъчварова, Стоянка – 362
Бъчеваров, Анастас (Антон) – 271, 301
Бюлвер (вж. Булвер, Хенри)
Вадингтон – 163
Вазов, Иван – 18
Ваклидов, Христо – 99
Ванев, Ив. – 382, 412
Ванков, Н. – 217, 220
Василев, Матей – 301
Василев, Р. – 147
Василева, Георгица – 362
Василева, Мария – 362
Василева, Парашкева – 429
Василиев, Димитър – 301
Василиев, Константин – 110
Ватралски, Стоян – 404, 415, 418, 436, 503
Вашингтон, Джордж – 101, 148, 442, 444
Вебер, Макс – 33
Велев, Атанас – 301
Велев, Христо – 301
Велизаров, Даниил – 301
Великов, Д. – 115
Великов, Ст. – 121
Велинова, В. – 374
Величков, Александър – 182, 289, 357, 384, 398, 399, 414
Величков, Ив. – 424
Величков, Константин – 238, 245
Велиянов, Петър – 117
Велчев, В. – 98
Велчев, Димитър С. – 273, 301
Велчев, Илия – 57
Верби, Влади – 301
Вернаца, Г. – 476
Вефик, Ахмед – 200
Вешин, Я. – 440, 481, 483
Винарова, Виктория – 429
Вирчева, Райна – 429
Витанов, Георги Г. – 301
Витанов, Димитър – 67
Витанов, Никола К. – 271, 301
Вичев, Васил – 273, 301
Вичев, Владимир – 301
Вичева, Пенка – 358, 362
Владева, Николина И. – 362
Владемиров, Т. – 464
Владикин, Иван – 120
Владов – 301
Воденичаров, Крум – 301
Войков, Петър – 219, 263, 266, 301, 359
Вуошбърн (вж. Уошбърн)
Вучидолов (Вучедулов), Атанас – 301
Възвъзова-Каратеодорова, К. – 154
Вълев, Димитър И. – 273, 301
Вълкович, Г. – 227–229
Гаврил, митрополит – 49, 51
Гаврилов, Ганчо – 301
Гаврилова, Райна – 72
Галенга – 144, 147
Гандовски, Коста – 436
Гандовски, Никола – 436
Ганев, Ганю – 301
Ганчев, Д. – 271
Ганчев, Димитър (Сокеров) – 301
Ганчев, Станчо – 301
Ганчева, Киряка – 117
Ганьо Сомов – 458, 488
Гарибалди – 154
Гейст, Ч.– 493
Гейтс, Франк Калеб – 183, 212, 222–224, 226, 227, 230, 232, 233, 254, 255, 280, 292, 294, 339
Генадиев, Н. – 476, 477
Гендов, Никола – 302
Гендович, Петър – 302
Генишева, Неделка – 362
Генов, Георги – 7,37, 43, 46, 48, 67, 69, 83–85, 102, 129–131, 144
Генович, Никола – 99
Генчев, Николай – 57, 67, 70, 88,165, 239–242, 247
Георги, книж. – 166
Георгиев, Александър – 119, 417, 436
Георгиев, Георги – 302
Георгиев, Евлоги – 158
Георгиев, Л. – 98
Георгиев, М.– 116
Георгиев, Марин – 302
Георгиев, Роман – 227, 229, 302

Георгиев, Янко – 228
Георгиева, Катя – 429
Георгиевич, Георги С. – 245, 302
Георгиевич, Димитър – 302
Георгиевич, Пантели Н. – 302
Геров, Найден – 57, 74, 87, 110, 111, 114, 117, 168
Геров, Христо – 302
Гешов, Ив. Е. – 147, 273
Гешов, Иван Д. – 271, 302
Гешов, Иван Стефанов – 239, 259, 302
Гешови – 240
Гидикова – 362
Гладстон, В. Е. (вж. Гладстон, У.) – 266, 476
Гладстон, Уилиъм – 147, 154
Гойнарева, Анка – 357, 362
Голдсмит, Оливър – 188
Големанов, Димитър Н. – 436
Големанова, Дарка – 336, 358, 359, 362
Гологанов – 263, 302
Горбанов, Петко В. – 204, 205, 219, 237, 239, 259, 261–263, 266, 270, 296, 302, 344
Горбанов, Петър – 287, 302
Горбанова, Ангелина (Гинка) – 336, 359, 362
Горбанова, Ружа – 362
Горбанови – 240
Гошев, Мирон – 302
Градинаров, Стефан – 417, 436
Градинарова, Невенка – 358, 362
Грант, Ю. – 142, 151
Граченова, Марийка – 429
Греков, Димитър – 227, 228, 459, 460
Григорий, митрополит – 123, 157
Григорий V, патриарх – 50
Григорий VI – 108
Григорий Дидаскалос, митрополит – 51, 52
Григорий Македонски – 121
Григорий Немцов Хилендарски – 120
Григоров, Ив. – 424
Григоров, Петър – 302
Гридли, Елнатан – 46
Грийн, Дейвид – 61
Грийн, Йозиф (Грийн, И.) – 103, 104, 142
Грийн, Франсис Винтън – 161
Гринлиф – 91
Грозев, Димитър – 119
Гросвенор, Едуин – 257
Груев, В. – 116
Груев, Йоаким – 76, 128, 166–169, 171, 173, 174, 388
Губернатис – 451
Гудев, Тодор Е. – 302
Гудиъл, Уилиъм (Уилям; Гуудъл) – 42, 59–61, 63, 184–186
Гулуманов, Александър – 436
Гулуманова, Люба – 263, 358, 359, 363
Гулуманова, Надежда Д. – 358, 363, 391, 409, 429
Гурко, Йосиф – 159
Гълъбов, А.– 390
Гюлистан, Исмет Ханъм – 335
Гюров, Константин – 302
Давидова, Мария – 363
Дайнелов, Йосиф – 96, 112, 131–134
Дайси – 451
Дамиан, Антон (Дамянос) – 47, 48, 54, 56, 57, 82, 89
Дамянов, Михаил – 302
Данев, Стоян – 292
Даниел, Р. – 224, 226, 375
Данов, Христо – 89, 90, 94–96
Данова, Надя – 43, 49, 52, 56, 70, 82, 108
Даскалов, В. – 418, 436
Даскалов, Светослав Д. – 272, 302
Даскалова, Кр. – 54, 219, 239
Дацков, Г. – 259, 271
Дашина, Райна (по мъж Г. Четвороженска) – 429
Дворянов, Велико – 302
Дедева, Марика – 429
Дедов, Тодор – 302
Дейвис – 296
Дейвисън, Р. – 196
Дели Матей – 374
Делов, Васил Петров – 303
Демпси, Естер – 152
Денисова, Иванка – 429
Денчов, С. – 303
Дерзев, Христо – 303
Джабаров, Гани (Ганю) Ив. – 263, 303
Джабаров, Никола Т. – 270, 303
Джабаров (Джебаров), Теодор (Тодор) И. – 67, 270, 303
Джамбазов, Петър – 303
Джамбазова, Богдана – 363
Джапунова, Пенка – 363
Джаферов – 303
Джебарова, Стоянка – 363
Джевдет паша – 225
Джевизов, Атанас (Анастас) – 303
Джеджева, Зинка – 429
Джеймс, Хенри – 486
Джексън, Джон – 474, 499
Джени, Едуард – 138
Джеферсън, Томас – 9, 473
Джиджев, Стефан
Джирард, Стивън – 13
Джонстън, Томас – 45
Джуров, Георги – 122
Джурова, А. – 212, 374
Дибич, Иван – 40
Дизраели – 150, 151
Дилов, Асен П. – 303
Диловска, Ел.– 372, 373
Димитриев, Илия П. – 287, 359, 303
Димитриев, Панко П. – 303
Димитриев, Тодор – 303
Димитриев, Христо (Аристидис) – 245, 303
Димитриева, Василка – 359, 363
Димитриева, Еленка – 363
Димитров, Владимир – 303

Димитров, Георги – 404, 413
Димитров, Елена – 363
Димитров, Иван – 278
Димитров, Ил. – 272
Димитров, К.– 273
Димитров, Костантин – 303
Димитров, Константин Ив. – 303
Димитров, Корали – 359, 363
Димитров, Петър – 152, 154, 183, 259, 266, 271, 291, 292, 303, 461, 462
Димитров (Димитриев), Тодор Илиев – 303
Димитрова (Куманова), Денка – 419, 430
Димитрова, Б. – 430
Димитрова, Вера – 363
Димитрова, Евдокия – 430
Димитрова, Елена – 355, 359
Димитрова, Люба – 430
Димитрова, Тодорка – 430
Димчевска, Е. – 430
Димчевска, Маргарита – 363
Димчевска, Спаска – 430
Димчевски, Естер – 358, 363
Димческа (Димчевска), Маргарита – 430
Добрович, Страшимир – 270, 287, 304
Дод, Изабел – 329, 334, 338, 343, 349, 352, 356
Додж, Грейс – 358
Дойнов, Дойно – 136, 152
Дойчинова, Люба – 430
Дончев, Матьо – 304
Дончев, Стилиян – 304
Дончева, Александра – 359, 263
Дончева, Марийка – 363
Дончева, Тича – 363
Доситей, митрополит – 124, 374, 379
Драганов, Златан А. – 304
Драгошинова, Марийка – 359, 363
Драгушинов, Драгушин – 304
Драндаревски, Богдан Х. – 304
Дринов, Марин – 120
Дуайт, Джеймс – 191, 198, 229
Дуайт, Уилиъм – 191, 198, 229
Дуайт, Харисън Отис – 28, 37, 58, 60–63, 66, 145, 198
Дуайт, Хенри – 141, 144, 145, 162
Дъглас, Едит Леонон – 390
Държанска, Нада – 430
Дюкмеджиев (Дюгменджиев), Коста – 261, 275, 304
Дюкмеджиева, Фота – 363
Дяков, Димитър – 304
Дяков, Ефтим – 304
Дяков, Иван – 304
Дякович, Б. – 212, 265
Евстатиев, Г. – 481
Евстатий Пелагонийски – 379
Евъртс, Уилиъм – 157
Елверсън – 495
Елеонора, царица – 351, 390, 416, 417, 503
Елиът, Хенри – 144, 147, 150, 151, 285
Емин ефенди – 140
Енчева, Люба – 357, 363
Енчева, Мария – 359, 363
Енчева, Тодорка – 363
Ешкенази, Е. – 373
Жеков, Жеко Ив. – 245, 270, 304
Желязков, Константин – 436
Желязкович, Александър – 304
Жечев, Николай – 51, 136, 152, 261, 262
Жечков, Златан – 273, 304
Живков, Георги – 245, 247, 394, 460, 464, 465
Жирард, Стефан (Стивън) – 493, 494
Загорска, Яна – 351, 364
Заимов, Стоян – 258
Зафиров, Трасивулос – 304
Захариев, А. – 410
Захариева, Тинка – 430
Захунова, Божурка – 364
Зашева, Райна – 430
Згурева, Марийка – 334, 355, 364
Здравков, Н. – 304
Зидарова, Баласка – 430
Златарева, Грозданка – 430
Златаров, Никола – 304
Златарова, Анка – 355, 358, 364
Златарова, Венка – 358, 364
Златев, Константин – 37
Златева, Тодорица – 364
Зографска, Екатерина – 430
Зографски, Христо – 382
Зуйбаров, Г. – 373
Зуйбарова, Еленка – 430
Зърнева, Марийка Хр. – 430
Иванов, Асен Хр. – 272, 304
Иванов, Атанас – 54
Иванов (Золотов), В. – 271, 304
Иванов, Георги – 304
Иванов, Димитър – 67, 93, 94, 304
Иванов, Димитър Хр. – 305
Иванов, Илия Г. – 305
Иванов, К. – 436
Иванов, Константин – 305
Иванов, Сава – 305
Иванов, Стоян – 436
Иванов, Теодор – 305
Иванов, Юрдан – 93
Иванова, Амалия – 358
Иванова, Д. – 53, 54, 82, 86, 87, 103
Иванова, М. – 430
Иванова, Стоянка – 364
Иванчов, Тодор – 251, 267, 305
Игнатиев, Николай – 112, 115, 142, 160, 476
Игнатий Рилски – 395
Игнатович, Дж. – 82
Икимджиев, Н. Т. – 305
Икономов, Васил – 305
Икономов, Димитър – 270, 305
Икономов, Доси (Теодоси) – 271, 305
Икономов, Йордан (Юрдан) – 259, 264, 305

Икономов, Киро – 163
Икономов, Константин Т. – 305
Икономов, Теофил П. – 243, 271, 305
Икономов, Тодор – 121–123, 391
Икономова, Дафинка – 357, 358, 364
Икономова, Манола – 98
Иларион Критски – 52, 53, 119
Иларион Макариополски – 96, 129, 130, 134, 236
Илиев, Александър – 305
Илиев, Ат. – 347, 444
Илиев, Димитър – 305
Илиев, Иван – 447
Илиев, Илия Г. – 305
Илиев, Стефан – 155
Илиев, Цвятко (Цветан) – 266, 305
Илиева, Данка – 430
Илиева, Елиа Маринова – 165
Илиева, Здравка – 364
Илиева, Иванка – 430
Илиева, Манола – 364
Илинова, Амалия – 364
Илич, Стефан –147
Инглиш, Джордж – 16
Иречек, Константин – 243, 369, 370, 371, 374, 419, 467
Иринчев, И. – 474
Йоаким II – 130
Йоаникий – 50
Йованович, Найден Х. – 82
Йовчев, Илия – 404, 444
Йонов, Йон (Иван) – 305
Йончева, Л. – 430
Йончева (Смиркарова), Мария – 23, 409
Йорданов, В. – 183
Йосиф, архимандрит – 379
Йосиф, Брадати – 88
Йосиф, екзарх – 146, 284, 286, 287, 292
Йърдли, Колин – 132
Кабакчиев, Георги – 481, 482
Каблешкова, Неделя – 359, 364
Кавръкова, Иванка – 430
Казанджиева, Невенка – 356, 358, 364
Казасов, Димо – 353
Казълева, Цона – 364
Калеб (вж. Гейтс)
Калеев, Христо П. – 305
Калтакджиян, Мария – 364
Калчева, Йова – 352
Калчева, Пеша – 354, 364
Калчов, Константин – 259, 263, 273, 305
Калчов, Светослав – 305
Камбуров, Константин – 305
Камбуров, Стефан – 305
Камил ефенди – 229
Канинг, Стратфорд – 65
Капанов, Георги – 121
Каравелов, Любен – 89, 112, 113, 136, 501
Каравелов, П. – 265
Карагюлева, Невенка – 430
Караджова, Елена – 364
Караиванов, Васил – 97
Караиванов, Георги – 97
Караиванов, П. В. – 436
Караиванова, Адриана – 364
Караиванова, Зорица В. – 360, 364
Карайовов, Васил – 244, 245, 281, 305
Каракостова, Цона – 358, 364
Карамихайлов, Васил – 306
Карамихайлов, Иван – 272, 306
Карамихайлова, Еленка – 360, 364
Каранджулов, Иван К. – 272, 306
Каранджулова, Ксения – 364, 430
Каранова – 430
Карастоянова, Тодорица – 419, 430
Карнеги, Андрей (Ендрю) – 454, 496
Каролев, Райчо – 381
Карскиев, Марко – 306
Касабова, П. – 424
Касев, Стефан – 306
Касева, Вера Х.– 430
Касева, Зорка – 431
Каснакова, Марийка – 115
Касъров, Веселин – 306
Касъров, Лука – 271, 306
Касърова, Люба Т. – 431
Касърова, Нонка – 431
Катрафилов, Сава – 114, 121
Катър – 91
Кафеджиева, Невенка – 431
Кацарова – 431
Кацунов, Радослав – 306
Кацунова, К. – 431
Качулева, Марийка – 431
Кемал, Мустафа – 342
Кенеди, Джон – 223, 297
Кереков, Иван – 306
Кермекчиев, Асен К. – 272, 306
Кермекчиев, Страшимир К. – 306
Кесяков, Теодор – 344
Кесякова, Фани (Теофана) – 336, 359, 364
Кидов, Иван – 306
Кикименова, Соня (вж. Краева, Соня)
Кинг, Гертруд – 151
Кинг, Джонас – 42, 43, 58
Кингсбъри, д-р – 103, 389
Киров, Стефан – 245, 271, 306
Кирова, Зарафинка (Серафинка) – 330, 356, 358, 364
Кирова, Радка – 431
Киряс, Герасим – 437
Киселов, Сава Р. – 306
Кисимов, Борис П. – 271, 306
Кисимов, Пандели – 94, 133
Кисимова, Евгения – 85, 86, 95
Китанов – 306
Кифалов, Михаил – 51
Кларк, Джеймс, изсл. – 7, 37, 38, 55, 69, 84, 165

Кларк, Джеймс, мисионер – 64, 70, 71, 78, 91, 102, 117, 124, 128,130, 134, 138, 144–146, 163, 165–169, 171–173, 176–178, 380, 382–384, 388, 389, 422
Кларк, Елизабет – 77, 168, 172,422–425
Кларк, Марта Гизлер – 390
Кларк, Н. – 145
Кларк, семейство – 325
Кларк, Уили – 64
Кливлънд, Гроувър – 455
Климент Рилец – 121
Климент Търновски – 123
Княжески, Захари – 57, 89
Ковалевски, Егор – 110
Коджабанов, Васил Г. – 437
Кодов, Хр. – 51
Коев, Д. – 307
Кожбанова, Л. – 391
Кожбанова, С. – 391
Кожухаров, Борис – 70, 377, 378
Кожухаров, Георги – 417, 437
Козловски, Гурко – 263, 307, 359
Козловски, Иван – 307
Козловски, Цонко – 307
Койчева, Величка – 70
Кокошкова, Зорка П. – 431
Кокс, Самюел – 31
Колев, Пашанко Х. (Парашкев) – 307
Колиянов, Стамат Р. – 307
Колушев, Н. – 279
Колчагов, Цветко – 307
Колчагова, Александра М – 431
Колчагова, Елена Т. – 431
Колчагова, Керафинка Д. – 431
Колчагова, Марийка – 431
Колчагова, Райна – 431
Колчагова, Юрданка Т. – 409, 431
Колчакова, Елена – 364
Колчакова, Люба – 364
Командаров, Никола – 307
Кондураджиев, Минчо – 307
Конев, Илия – 7, 70
Константинов, Алеко – 401, 446, 448, 456, 457, 465, 468, 472, 482, 487–489, 491–493, 495, 497
Константинов, Борис – 307
Константинов, Коста – 307
Константинов, Павел – 307
Константинов, Петър – 246, 307
Константинова, Златка – 431
Константинова, Марийка Ив. – 431
Конт, О. – 258
Копрившки, Атанас – 307
Косев, Димитър – 94
Косев, Константин – 136, 152
Костадинов, Марин – 119
Костаки, д–р – 174
Костов, Марин – 273, 307
Костова, Ветка – 431
Костуркова, Лушка Ив. – 431
Котев, Иван – 307
Коул, Х. – 421
Коцев, Тодор – 307
Коцева, Василка М. (Дим. Масларска) – 431
Краева (Кикименова), Соня – 336, 344, 347, 348, 353, 355, 359, 360, 365
Крайчев, Трифон – 417, 437
Крейн, Марлс – 338
Крестов, Марко – 307
Кристанов, Цв. – 66
Крушева, Стефанка – 431
Кръстев, К. д–р – 402
Ксенофонтова, Люба – 431
Кузнич, М. – 82
Кузов, Михаил К. – 270, 307
Кулева – 410
Кулов, Христо – 307
Куманов, Любомир Д. – 271, 307
Куманов, Цвятко – 417, 437
Куманова, Райна – 365, 431
Кундураджиев, Минчо – 307
Кунев, Иван А. – 307
Кунева, М. – 248
Курилла, И. – 10
Кусев, Владимир – 146
Кусев, Милан К. – 307
Кусев, Юрдан (Йордан) Г. – 307
Кусевич, Методий (вж. Методий, митрополит)
Кусидес, Ксенофон – 308
Кутев, Кутьо – 308
Куюмджиева, М. – 241, 242
Кънев, Иван А. – 308
Кънев, Н. – 155
Кънчов, Васил – 78
Кърджиев, Иван И. – 308
Кърджиев, Ив. Т. – 308
Кърджиев, Тома – 139
Кърлев, Димитър – 23
Кьофторска, Калиопа (по мъж П. Филинова) – 431
Кютукчиев, Илия – 417, 437
Кючуков, Христо Ненчев – 273, 308
Лазаро, Периклес – 140–143
Лазаров, Г. – 308
Лазаров, Лалю – 308
Лазарова, Ивана – 431
Лазова, Марийка – 365
Лалев, Иван – 420
Лалева, Снежана – 420
Леви, Алис – 365
Левов, Тома – 308
Левски, Васил – 497
Лед – 170
Лефтеров, Константин – 308
Лечев, Иван Т. – 272, 308
Лийвз, Хенри – 27, 28, 52
Линкълн, Абрахам (Ейбрахам) – 101, 187
Лица, Никола – 437

Лица, Олга – 431
Лок, Е. – 70, 375, 379, 380, 382
Лок, Уилиъм – 102, 139
Лонг, Алберт – 26, 66, 67, 70, 71, 83–86, 93–95, 99, 100, 102, 103, 119, 128, 144, 147, 147, 150, 177, 183, 231, 233, 237, 254, 260, 279, 285, 289, 295
Людсканов, Александър – 251, 258, 259, 262, 266, 268, 287, 291, 292, 296, 308
Людсканов, Георги – 308
Людсканов, Стефан И. – 308
Лютов, Рад. – 437
Магаева, Аглаица – 431
Маджаров, Михаил – 182, 208, 222, 238, 247, 248, 251–253, 257, 258, 261, 262, 264, 266, 268, 277, 281, 284, 287, 291, 308
Маждракова, Зефира – 431
Маждракова-Чавдарова, Огняна – 130, 131
Майлингън, д-р Джулиъс – 130
Макарий – 139, 374
Макариополски, Иларион (вж. Иларион Макариополски)
Макгахан (Мак Гахан), Джанюариъс – 150, 152–160, 266, 279, 476
Макгахан, Барбара – 153
Макгахан, Пол – 153, 158, 266
Максим, митрополит – 287
Малчева, Гора (Христо Парушева) – 432
Малчева, Димитрина (Мита) – 432
Малчева, Евгения Г. – 432
Малчева, Олга Г. – 432– 409
Малчов (Малчев), Димитър – 308
Мандушев, Борис Н.– 271, 308
Манов, Георги – 251, 308
Манов, Димитър – 308
Манов, Хр. – 379, 396
Манова, Невенка (Ал. Паскалева) – 432
Манолов, Стоян – 266, 272, 309
Мантов – 309
Манушева, Йорданка – 432
Марийкина (Марикина), Люба – 432
Маринов, Б. – 309
Маринов, Д. – 358, 401
Маринов, Кръстьо Д. (Пишурка) – 309
Маринов, Марин С. – 243, 272, 309
Марков, Димитър – 271
Марков, Димитър П. – 226, 309
Маркова, Анастасия – 365
Маркова, З. – 295, 365
Маркова, Марийка – 365
Маркъм, Рувим Х. – 389
Марш, Джордж – 70, 80
Маслев, Ст. – 66
Матеев (Маттеев), Петър – 67, 86, 147, 148, 151, 157, 183, 231, 259, 270, 287, 309, 476–479, 481, 483, 485, 488, 489
Матеев, Стефан – 242
Матей Преображенски – 109, 121
Матеов (Матеев), Никола – 272, 309
Матеов (Матеев), Стефан – 272, 309
Матинчев, Иван – 309, 417, 437
Матюз, Мери – 421
Махмуд II – 41, 141
Махмуд паша – 142
Мачев, Илия – 309
Мейнард, Х. – 151, 233
Мейнард, Хорас – 143, 153, 157, 328
Мелетий Зографски – 121
Мериам, М. – 165, 169, 450
Мериам, Уилиъм – 64, 70–72, 89, 97, 128, 129, 165, 166, 171
Методий, митрополит – 124, 125, 146, 147
Мехмед Али – 20, 40
Мехмед Рефик ефенди – 204
Мидхат паша – 369, 499
Миланович – 170, 173, 175, 176, 178
Милдев, Иван – 309
Милет, Франсис (Франк) – 161
Милинген, Александър Ван – 257, 350
Милков, Иван – 271
Милков, Мина – 309
Милков, Михаил – 309
Милков, Михалаки – 309
Милков, Петър – 309
Милошев, Петър – 310
Милошев, Стоян М. – 273, 285, 310
Милошева, Йова – 263, 365
Милошева, Слава – 263, 358, 365
Мил, Джон Стюард – 258, 266
Минасиан (Минасян), А. – 84, 85, 90, 100
Минева, Юрданка – 432
Минков, Добри П. – 259, 266, 271, 272, 296, 310
Минков, Константин (Коста) – 310
Минкова, Райна Х.– 409, 419, 432
Минов, Никола – 310
Минчов, Стефан Д.– 320
Минчович, Д. М. – 268, 277, 310
Минчович, Христо – 310
Миркович, Георги – 129
Миркович, Петко – 310
Миркович, Тодор Р. – 273, 310
Миронов, М. – 273, 310
Мирчев, Лука А. – 417, 437
Митев, Димитър А. – 70, 310
Митев, Трендафил – 474, 502
Миткова, Анка – 432
Митов, Антон – 212, 476, 481, 483
Митова, Мария (по мъж Стефанова) – 419, 432
Михайлев, Руси – 310
Михайлев, Христо С. – 310
Михайлов, Евстати – 310
Михайлов, Зело – 176
Михайлов, Панайот – 310
Михайлов, Христо – 310
Михайловски, Димитър – 310
Михайловски, Никола – 57, 85
Михайловски, Ст. – 402

Мишайков, Наум – 310
Мишайков, Симеон Д. – 103, 273, 311
Мишайкова, Богданка – 432
Мишайкова, Надежда – 432
Мишев, Димитър – 311
Мишков, Иван – 311
Мишков, Павел – 437
Молтби, Естер – 144, 376–378, 386, 390, 410, 418
Момчев, Кръстю – 311
Момчилов, Иван – 57
Момчилов, С. – 407
Момчилов, Ст. – 444
Монеджикова, Виржиния – 351, 365
Монеджикова, Маргарита – 432
Монро, Джеймс – 15
Моргентау, Х. – 279, 357
Морз, Самюел – 192
Морис, Е. – 204, 205
Морс – 170, 176, 177
Морс, Чарлс – 71, 81, 82, 90, 95, 111, 116, 117, 388
Мощева, Павла – 365
Музикос, Тома – 311
Музурус паша – 332
Мулен, Жул – 140, 141, 142
Муравиев, Константин – 268
Мусевич-Бориков, Петър – 79, 95, 97, 103, 116, 201, 239, 261
Мъмфорд, Ана – 144, 378
Мърквичка, Иван – 476, 481, 483, 487
Мърфи, Доминик – 281, 411
Наботкова, Ангелина – 347, 365
Наботкова, Блага – 365
Назърска, Ж. – 447
Назърски, Димитър – 417
Найденов, Т. – 98
Найденова, Анна (Анка) – 347, 365
Найденова, Фетка – 358, 365
Найтингейл, Флоренс – 193
Налджиева, Станка – 432
Наумов, Георги – 124
Наумов, Димитър М. – 311
Начева-Петкова, В. – 425
Начов (Начев), Никола – 217, 266, 311
Начович, Григор – 458, 459, 461, 463
Негенцов, Хр. – 382, 412
Недев, Спиридон – 311
Ненов, Васил – 311
Ненов, Юрдан – 116
Ненович, Атанас – 51
Ненович, Васил – 51
Ненчев, Христо – 66, 311
Неофит Бозвели – 66, 236
Неофит Рилски – 49, 52–54, 80–82, 84, 86, 94, 119, 373
Несторов, Минчо – 271, 311
Несторов, Теодор – 311
Несторова, Татяна – 7, 37, 38, 45, 69, 75, 76, 78, 86, 91, 104, 117
Никифор, владика – 119
Никифоров – 220
Ников, Хр. – 374
Николаев, Рафаил – 273, 311
Николаева, Стефана – 365
Николай I – 50
Николиева, Лада (по мъж Георги Станева) – 432
Николиева, Маргарита К. (Николова, Мара, по мъж Д. Кокошкова) – 405, 432
Николов, Б. – 474
Николов, Васил – 311
Николов (Винаров), В. – 272, 311
Николов (Манолов), Емануел – 311
Николов, Илия – 311
Николов, Йордан – 91, 120, 121
Николов, Найден – 232, 311
Николов, Никола – 259, 273, 311
Николов, Райчо – 311
Николов, Съби – 437
Николов, Цветан – 437
Николова, Екатерина – 356, 358, 365
Николова, Кина – 432
Николова, Мара – 365
Николова, Параскева – 432
Николова, Юрданка – 56, 432
Николчева, Надежда – 432
Ничева, Цветанка – 432
Нишкова, Венера – 432
Норкрос – 375
Оболенски, княз – 149
Обрешков, Григор – 312
Обрешков, О. – 424
Обрешкова, Стефка – 357, 365
Овчарова, Кина Ив. – 420, 432
Огненов, Васил – 312
Огненов, Леон (Лев) – 312
Огнянович, Константин – 68
Орстандер, М. – 391
Осман паша – 159
Острандер, Лерой – 388, 390, 409
Офли, Дейвид – 44, 47
Павлович, Христаки – 83
Паворджиев, Григор – 312
Паисий Пловдивски – 130
Паламидов, Кръстьо – 418, 437
Панайотов, Давид – 312
Панайотов, Иван – 386, 415, 418, 437
Панайотов, Стефан – 312
Панайотова, Донка – 433
Панарет, митрополит – 146, 147
Панаретов, Кирил – 272, 312
Панаретов, Стефан Х. – 147, 219,221, 227, 228, 232, 259, 263, 266, 270, 272–274, 276, 277, 285,312, 460, 499
Панаретови – 354
Пандев, К. – 474
Пандевски, П. – 474
Панева, Марийка – 433

Панова, Калуда – 365
Пантев, Андрей – 7, 22, 70, 141, 143, 148, 156, 160, 284, 289, 448, 474, 499
Папазов, Стефан Б. – 312
Папазов, Тенчо – 312
Папазова, Анна – 365
Папазоглу, Димитър – 312
Папазоглу, Христо – 312
Папазоолу, Дончо – 312
Парашкевка – 433
Парсънс, Леви – 41, 45
Патрик, Мери Милс – 321–324, 328, 329, 331–335, 344, 345, 349, 351, 357, 376, 402
Пачаджиева, Кръстинка – 433
Пачеджиев, Костадин – 417, 437
Пачеджиева, Люба – 433
Пашев, Коста М. – 272, 312
Пашев, Тодор – 312
Паяков, Лазар – 268, 312
Паяков, Цаню – 312
Пеев-Плачков, Иван – 269, 287, 312
Пейдж, Мери – 144
Пейдж, Хенри – 144, 375
Пелашева (Палашева), Добра – 433
Пелис – 207
Пенаков, Ив. – 66
Пенев, Георги – 156, 266, 271, 312
Пенев, Иван – 312
Пенев, Я. – 278, 312
Пенков – 312
Пенчев, Хр. – 278
Петканчин, Костадин – 97
Петков, Анастас – 312
Петков, Ботьо – 57, 80, 89, 94
Петков, Й. – 412
Петков, Никола – 312
Петков, Петко – 313
Петков, Петко М. – 7, 70, 499
Петкова, Марийка – 359, 365
Петкова, Неделя – 374
Петкович, Георги – 139
Петкович, Петър И. – 313
Петранов, Велико – 417, 437
Петров, Георги – 437
Петров, И. – 271
Петров, Йордан – 313
Петров, Ст. – 272
Петров, Стефан Б. – 313
Петров, Юпитер – 313
Петрова, Анка – 433
Петрова, Елена – 365
Петрова, Мара – 365
Петрова, Невенка – 365, 433
Петрова, Пенка – 366
Петрович, Майкъл – 137, 141, 148, 150–153, 157, 233, 279
Петрович, Цветана – 366
Петрунова, Еленка – 433
Петрунова, Надежда – 433
Петър Велики – 101, 157
Пецева, Ел. Д. – 433
Пецева, Н. Д. – 433
Пий IX – 129
Пини – 51
Пинкертън, Робърт – 28, 29, 49, 50
Пипкова, Люба – 366
Пири, Робърт – 47, 470
Пиронкова, Ана – 357, 366
Писанов, Георги – 313
Пиърс, Едуин – 144, 147, 150, 158, 213, 224, 260, 281, 284, 294, 296, 331
Поламидов – 437
Полиевкт Рилски – 117
Полимирова, М. – 374
п. Ангелов, Алекси – 231, 232, 248, 250
п. Василева, Тинка – 432
п. Иванова, Райна (Гимиджиева, Хр.) – 433
п. Константинов, Никифор – 57
п. Константинов, Никола – 63
Попниколчова, Надежда (по мъж М. Георгиева) – 433
Попов, Георги – 163, 417, 437
Попов, Димитър – 209
Попов, Иван С. – 437
Попов, Марко – 98, 437
Попов, С. – 313
Попов, Христо Т. – 313
Попова, Ана – 356, 366
Попова, Дора – 351, 366
Попова, Е. – 433
Попова, Олга – 433
Попова, Севастия – 433
Попович, Димитър – 313
Портър, Дейвид – 19, 65
Пранджов, Лука Г. – 245, 313
Претиман (Притимън) – 75, 177, 173
Прихов, Трифон – 313
Провадалиев, Киряк – 313
Проданичина, Магдалина – 433
Прокеш – 132
Пулиев, Георги Н. – 271, 313
Пулиев, Никола Н. – 272, 313
Пундев, Марин – 7, 499
Пъндев, Евтим – 7
Първанов, Никола – 249
Радев, Константин – 313
Радионова, Олга – 433
Радкова, Румяна – 50–55, 70
Радомиров, Петко Л. – 313
Радославов – 491
Радославов, Васил – 289, 344, 352, 357
Радославов, Радко – 67
Радославова, Пенка – 352, 366
Радулов, Сава – 56, 80, 94
Райкова, Невенка – 358, 366
Райнов, Божил – 442
Райнов, Петър – 271, 313

Райнов, Райно – 313
Райнова, Марийка – 419, 433
Райтър, С. – 61
Ракаджиев, Никола – 313
Раковски, Георги – 96, 99, 122, 129, 131–134, 501
Рангабе, Александър – 22
Ранов, Константин – 129
Рапли, Юлия – 327–329, 335
Рахилова, Мара – 433
Рачев (Рачов), Паскал – 226, 273, 313
Рачев, Христо В. – 313
Рачева (Рачова), Пенка – 354, 359, 366
Рачов (Рачев), Рачо М. – 271, 314
Рейнолдс – 375
Ригс, Илайъс – 26, 37, 43, 54, 56–58, 66–69, 80, 82–87, 93, 94, 99, 102, 103, 128–130, 132, 144, 168–170, 173, 177, 178
Ригс, Марта (Мери) – 67, 93, 103
Риндова, Б. – 156
Ричардсън, Елена – 80
Роберт, Кристофър Р. – 196–202, 205, 209–212, 218, 219, 222, 229, 233, 278, 325, 332
Робинсън, Джон – 153
Рокхил, Уилиъм – 331
Руевски, Апостол С. – 314
Руевски, Данаил – 314
Руевски, Рую С. – 245, 314
Рузвелт, Теодор – 331, 490, 503
Русалиев, Георги – 314
Русалиев, Ясен (Асен) – 258, 270, 271, 314
Русев, Йордан – 314
Русев, Марко – 314
Русев, Руси М. – 267, 314
Русева, Вида – 366
Русева, Марийка – 366
Русинов, М. – 412
Руут, Илайу – 331
Ръдърфорд, Самюел – 45
Ръсел, Джон – 132
Саблев, Жеко – 105
Савов, М. – 459
Савов, Стоян Д. – 285, 314
Савфет паша – 156, 160
Садък паша – 173
Саев, Матея – 118
Салганджиев, Святослав С. – 266, 314
Салабашев, И. – 465
Салчов, Христо – 314
Сандански, Я. – 418
Сандерс, Изабела – 338
Сапунов, Петър – 51, 52, 54, 55, 86
Сарандов, Пенчо – 437
Сарафов, С. – 476
Сахагиан – 130
Свакярова, Севастия Ив. – 433
Седлоев, Георги – 417, 437
Сейдж, Ръсел – 331
Селимински, Иван – 55, 66, 119, 126
Семерджиев, Хр. – 369, 370, 374, 406, 411
Семерджиева, Величка – 433
Семерджиева, Райна – 433
Сендова – 433
Серафим – 51
Серафимов, Гурко – 314
Серкова, Величка – 433
Сестримска, Еленка – 366, 433
Симеон, митрополит – 395
Симеонова, Ванча – 366
Симеонова, Радка И. – 366
Симеонова, Радка Р. – 366
Симов, Георги – 314
Сичан-Николов, Христодул – 26, 83–86, 94
Сичанов, Иван С. – 264, 314, 387, 388, 418, 438
Сичанов, К. – 391
Сичанов, Петър Я. – 314, 391
Сичанова, Калиопа – 423, 434
Сичанова, Люба – 419, 434
Сичанова, Тодорица – 434
Скайлър, Юджийн (Евгений) – 137, 148–158, 160, 183, 274, 296
Скобелев, М. – 159, 161
Славейков, Иван – 67, 94, 232, 250, 251, 259, 266, 269, 284, 314
Славейков, Пенчо П.– 86
Славейков, Петко Р. – 26, 83–86, 88, 93, 95, 103, 118, 129, 130, 134, 201, 240, 264, 296
Славейков, Рачо – 94
Славова, Щилиянка – 434
Славчев, Стефан – 315
Славчов – 463
Сливенски, П.– 98
Слиипър, Мейбъл – 106, 390, 413
Слиипър, У. – 388, 390, 413
Смедовски, Димо П. – 315
Смирнов, К. – 441
Смиркарова, Елисавета Ксенофонтова (вж. Ксенофонтова, Люба) – 434
Смит – 58
Смит, Ели – 42
Смит, Реджиналд – 10
Смочевска, Тодорка – 434
Сокеров, Стефан В. – 271, 315
Соколов, Стефан – 98
Соколов, Стефан Н. – 315
Соколов, Стефан С. – 315
Соколски, Йосиф – 129
Сотиров, Н. – 315
Сотирова, Истилянка – 434
Сотирова, Люба – 434
Сотирова, Милка – 434
Софроний Врачански – 49, 50
Софтов, Борис Г. – 272, 315
Спенсър, Х. – 258, 266
Спиридонов, Спиридон – 315
Спирова, Милка – 434
Стайков – 315

Стайкова, Вълка – 434
Стайнов – 493
Стаматов, Георги П. – 315
Стаматов, Христо П. – 315
Стамболов, Стефан – 136, 292, 405, 459, 462, 474
Стаменов, М. – 412
Стамов, Иван – 315
Стамова, Марийка – 434
Стангос, Константин – 315
Станев – 491
Станев, Никола – 81
Станимиров, Ст. – 379
Станкова, Еленка Ив. – 434
Станкова, Лота – 366, 434
Станкова, Марийка (по мъж В. Панева) – 434
Станкова, Соня – 366
Станлей (вж. Стенли, Х.)
Станоева, Юлия Н. – 434
Станчев, Борис – 245, 315
Станчов, Васил – 315
Станчов, Димитър – 271, 315, 476
Стателова, Е. – 295
Стед, У. – 294
Стенли, Хенри – 470
Стефан, екзарх – 331
Стефанов, Георги – 251, 315
Стефанов, Иван Д – 438
Стефанов, Константин – 417,438, 478
Стоева, Анастасия – 366
Стоева, Домна – 434
Стоева, Елисавета – 366
Стоилов, Константин – 119, 157, 217, 221, 227, 247, 250, 251, 258, 266, 267, 269, 270, 274, 276–278, 281, 284–286, 288, 289, 291, 292, 295, 315
Стоичков, Никола – 438
Стоичкова, Еленка – 434
Стоичкова, Йорданка – 434
Стоичкова, Райна – 434
Стойков (Стойчев), Матей – 273, 315
Стойкова, Тотка – 347, 358, 366
Стойнов, Петър – 315
Стойчев, Д. – 315
Стойчев, Никола – 67
Стокър, Яков – 98
Стоун, Елън – 7, 78, 386, 426, 448
Стоянов (Хаджистоянов), Анастас – 315
Стоянов, Анастас – 244, 273
Стоянов, Андрей – 273, 315
Стоянов, Г. – 115, 443
Стоянов, Захари – 258, 445, 450
Стоянов, Ив. – 417
Стоянов, Маньо – 7, 37, 56, 69, 82, 86, 94, 117
Стоянов, Парашкев – 353
Стоянов, Цвятко – 316
Стоянова, В. – 353, 401
Стоянова, Радка – 434
Страшимиров, Димитър – 136
Стронг, Джосайа – 15
Стърн, Лорънс – 188
Струмски, Захари – 131
Субова, Октавия (Коледарова) – 358, 366
Сузан – 165
Султанов, Андрей – 316
Сунгарски, Иван – 316
Сципио, Л. – 221, 224
Сюлейман Великолепни – 41
Сюърд – 20, 205
Сяров, Христо – 472
Табаков, Борис Д. – 316
Табаков, Никола П. – 316
Табаков, С. – 262, 266, 418, 474
Танчев, Иван – 226, 244, 245
Татариян, Астин – 434
Ташев, Анастас М. – 271, 316
Ташев, Т. – 267, 268, 470
Твен, Марк – 11, 12, 454
Темелски, Хр. – 369–371, 373, 379
Темпл, Даниел – 42, 47, 54, 63
Тенев, Михаил – 97
Тенев, Сандю – 316
Теодоров, Николай – 176
Теодоров-Балан, Александър – 410
Теодосий (Теодосий Бистрички) – 50, 51, 54
Теопи – 175
Терел, Александър – 295
Терзиев, К. – 103
Терзиев, Костадин Ив. – 417, 438
Терзиева, Ана – 434
Терзиева, Вера К. (по мъж Вацулек) – 409, 419, 434
Терзиева, Любов (по мъж Чешмеджиева) – 434
Терзиева, Надежда К. – 357, 358, 366, 391, 409, 434
Тилев, поп – 146
Тод, Джон – 98
Тодев, Илия – 129
Тодоров, Дойчо – 316
Тодоров, Стефан Н. (Теодоров) – 316
Тодоров, Тодор – 316
Тодоров, Христо – 270, 316
Тодорова, Мария – 70
Тодорова, Олга – 88
Тодорова, Стефанка – 434
Толстой, Лев – 149
Томас, Р. – 388
Томов, Петър – 316
Томов, Стефан М.– 52, 98, 259, 264, 266, 316
Томпсън, Й – 163
Томпсън, Р. – 70, 87, 102, 103, 105, 120, 390, 394, 407
Тонджоров, Иван – 91, 95, 98, 103, 391
Тонджоров, Светозар Ив. – 438
Тончева, Дича – 355
Тончева, Лала – 434
Тончева, Николина – 366
Топалов, В. – 474
Топев, Г. Б. – 316
Топузова, Зорка – 434

Торосян, Торос – 272, 316
Тотев, Цоню – 316
Тошев, Светослав – 316
Трайков, Веселин – 7, 129, 134, 137, 148, 150, 153, 157, 233, 279, 447, 474, 502
Трайкович, В. Д. – 316
Трайкович, Д. – 316
Трайкович, Трайко – 316
Трамбева, Неделка – 435
Тренчев, Никола – 97
Тургенев, Иван – 149
Тънкова, Люба Ст. – 366, 435
Тънкова, Юрданка – 435
Тъпчилещов, Никола – 129–131, 133
Тъпчилещов, Петко Хр.– 241, 266, 270, 277, 317
Тъпчилещов, Светослав – 251, 270, 317
Тъпчилещов, Христо – 129, 130, 134
Тъпчилещова, Генка – 366
Тъпчилещова, Денка – 366
Уайз, Даниил – 98
Уайт, У. (Вуайт) – 284, 288
Уанамейкър, Джон – 495
Уебстър, Даниел – 10
Уейлънд – 91
Уетмор, Е. Е. – 257
Уилард, Е. – 324
Уиилър, Еверет – 290
Уилиъмс, Джеймс – 129
Уилиъмс, Кейт Понд – 326, 332
Уилсън, У. – 477
Уокър, Дейл – 153, 159
Уолъс, Лю – 21
Уордън, Джон – 141
Уошбърн, Джордж (Вошбърн, Вашбърн) – 63, 137, 140, 143, 147, 148, 150, 151, 161, 183, 201, 203, 209–212, 216, 219, 220, 222–224, 226, 231–233, 237, 245, 247, 251, 254, 260, 278, 279, 281–292, 324, 328, 339, 376, 460
Удбридж – 47
Удбърн – 56
Учормански, Божидар – 273, 317
Фарагут, Дейвид – 203
Фарашев, Христо – 317
Фахри бей – 466–468
Фердинанд – 270, 278, 292, 351, 405, 459, 474, 479, 490, 499, 503
Филарет – 448, 488, 493
Филаретов, Сава – 57
Филипов, Филарет – 491
Филипова, О. – 357, 366
Финанджи, М. – 183
Фингов, Г. – 423
Финкелщайн, А. – 445
Фиск, Плини – 41, 45
Фичев, Иван – 267, 270, 344
Фичева, Мара – 367
Фичева, Маргарита – 359, 367
Фиш, Хамилтън – 150, 157
Фогл – 336
Форстер, Чарлс – 10
Фотинов, Константин – 37, 48, 52, 54, 56, 66, 80, 82–86, 93, 94
Франклин, Бенеамин (Бенджамин) – 493–495
Франклин, Джон – 153
Франсиз, Филип – 150
Франсис, Д. – 479
Фриили, Джон – 183, 221
Фрийман – 170
Фрьобел, Фридрих – 422
Фурнаджиев, Д. – 360, 407, 410, 477, 478, 481
Фурнаджиев, Иван – 317
Фурнаджиев, Тасе (Атанас) – 438
х. Николова, Ана (Коста Семрикарова) – 435
х. Николова, Юрданка – 432
х. Петров, Методи – 491
х. Петрова, Магдалина – 336, 359, 365
х. Сава – 174
х. Симон – 18
х. Сотирова, Олга (Иван Терзиева)– 435
х. Стамова, Аглаица (Стефан Коевска) – 435
х. Толев, Атанас – 438
х. Шаркова, Евтимка Сотирова – 435
Хаджийски, Иван – 260
Хаджиниколова, Елена – 37, 70, 83
Хаимова, Лиза – 435
Халваджизаде, Али ефенди – 453
Халет ефенди – 16
Халиде, Едип – 334, 341, 342, 354, 356, 360
Халок, Хоман – 47
Халуей, Теодор – 40
Халфин, Н. – 13
Хантингтън, Уилсън – 407
Хараланова, Емилия – 367
Харви, Роналд – 409
Харис, Франк – 161
Харисън, Бенджамин – 458
Харисън, Елисавета – 422
Харитон – 174–176
Хасан паша – 146
Хаскел, Едуард – 63, 77, 102, 390, 407, 425, 426
Хаскел, Мери – 63, 340
Хаскел, Хенри – 63, 70, 71, 124
Хаус, Джон – 77, 163, 385, 388, 394, 425, 426
Хаус, Сюзън – 426
Хаус, Хенри – 378, 380, 383, 413
Хашнова, Флора – 367
Хей, Хелън – 417
Хейс – 157, 160
Хемлин, Клара – 327, 333, 343
Хемлин, Сайръс – 60, 66, 109, 145, 167, 168, 183, 186–205, 208–212, 215, 218, 220, 222–224, 229, 233–237, 254, 281–285, 324, 325, 328, 332, 339, 376
Хемлин, Сюзън – 355
Хемлин, Хенриета – 212
Холмс, Т. – 324
Холуей, Елисавета – 390

Хранова, Катя – 367
Хрисант – 374
Христо, Аврам – 317
Христов, А. – 418
Христов, Атанас Г. – 438
Христов, Никола – 317
Христова, Елена – 435
Христова, Зора – 435
Христодоров, Г. – 317
Христодоров, Кочо – 317
Христофоров, Ас. – 417, 419
Цаков, Иван – 417, 438
Цаков, Тома – 317
Цанков, Драган – 93, 129
Цанков, Кириак – 96, 157
Цанов, Андрей – 78, 93–95, 98, 105, 106, 147, 329, 387, 388, 389
Цанов, С. – 289, 485
Цанова, Марийка А.– 435
Цанова, Мария – 367
Царичков (Чаричков) – 317
Цацов, Никола – 115
Цветанова, Люба – 435
Ценкова, Райна – 367
Церетелев, Алексей – 152, 156
Церовски, С. – 317
Цилка, Г. М. – 438
Цилка, Катерина – 435
Цоков, Димитър – 317
Цонев, Богдан С. – 273, 317
Цонков, Д. – 424
Цончев, П.– 239, 262
Чавдаров, Богдан М. – 317
Чакалов, В. – 438
Чакалов, Георги Н. – 296, 297, 384–387, 389, 391, 404, 413,438, 446, 447, 463, 470, 488, 491, 492
Чакъров, Йордан – 317
Чакъров, Н. – 398, 409, 410, 424, 425
Чалъков, Васил – 317
Чалъкова, Стоянка – 435
Чапкънов, П. – 480
Чапрашиков, Крум Г. – 418, 438
Чапъров, Александър К. – 272, 317
Чапъров, Христо – 317
Чеймбърс, ген. – 161
Чернев, М. – 412
Чернев, Петър А. – 270, 317
Чешмеджиева, Зорка – 435
Чилингиров – 491
Чичанова, Анастасия – 481
Чолаков, Васил – 57, 90, 113, 120–122
Чомаков, Стоян – 128–130, 134, 165, 169,171, 172, 174–176
Чуклев, П. Н. – 438
Чърчил, У. – 279
Шавелед, Вехан – 435
Шауфлер, Уилиъм – 37, 60, 61, 63, 64, 66, 191
Шафтсбъри – 234, 235
Шац, Борис – 477, 479, 480, 483, 487
Шашарджиев – 475
Шашко, Филип – 138, 143, 161
Шеберерик – 173
Шепърд, Хелън – 331
Шехтова, Юрдана – 435
Шипков, Кънчо – 317
Шипков, Петър П. – 317
Шипков, Тодор К. – 263, 273–275,318, 485
Шипкова, Анастасия – 357, 367
Шипкова, Мария – 367
Шишкова, Геновева – 359, 367
Шишманов, Димитър – 412
Шишманов, Иван – 50, 82, 181, 245, 281, 467
Шлепер – 415
Шнайдер, Бенджамин – 45
Шнайдер, Карл – 152
Шопов, Александър – 318
Шопов, Вълко – 464–468, 471, 472, 476, 477, 482, 483, 486–488
Шопов, Георги М. – 318
Шопов, П. – 279
Шопов, Петър – 37, 45, 69, 98, 119, 128, 137, 148, 150, 153, 157, 233, 238, 270, 318
Шопова, Янка – 435
Щайн, Лудвиг – 341
Щраус, Адолф – 458
Щърбанов, Неделчо – 273, 318
Щърбева, Елена (Г. Иванова) – 435
Юго, В. – 154
Юркевич, М. (М. Горюнин) – 329, 372
Юруков, Тома – 116, 318
Явричева, Ветка Г. – 435
Яковов, Л. – 272, 318
Яковор, Л. – 245
Янакиев, Кутьо (Кульо) – 318
Янев, Ясен – 318
Янкулов, Г. – 258, 270, 273
Янкулова, Марийка – 95

Показалец на географските имена*

Farmington – 30
Worcester – 30
Абдуларе (дн. Априлци, Пз.) – 125
Австрия (вж. Австро-Унгария)
Австро-Унгария – 31, 275, 286, 289, 357, 445, 446, 465
Адрианопол (вж. Одрин)
Айова – 321, 324
Албания – 8
Алеганите – 456
Александрия – 45
Алепо – 27, 28
Амстердам – 446
Амхърст – 212, 289
Анадол – 229
Анверс (вж. Антверпен)
Англия (вж. Великобритания)
Андовер – 59, 60, 67, 212, 388
Антверпен (Анверс) – 473, 485
Анхиало – 239
Апоматокс – 20
Аргос – 43
Армения – 45, 58, 230, 235, 283
Арнауткьой – 331, 345, 346
Атина – 22, 43, 157, 270, 271, 474, 476, 499
Атланта – 473
Ахматово – 119
Балкапан – 487
Балтимор – 15, 44
Банско – 36, 70, 71, 75, 78, 97, 143, 241
Барбейдос – 458
Батак – 146, 148, 155
Батошево – 146, 148
Бебек – 185, 191, 192, 195, 202, 204, 206, 289, 293, 325
Бейрут – 59, 420
Белгия – 18, 465, 473, 489
Белград – 22, 56, 83, 96, 112, 131–134, 150, 237, 249, 262, 270, 271
Берлин – 163, 271, 341, 343
Берн – 271, 334, 338
Бесарабия – 28, 49, 51
Беч (вж. Виена)
Битоля (Монастир) – 35, 39, 45, 66, 70, 71, 75, 76, 77, 80, 87, 97, 138, 139, 143, 162, 236, 244, 271, 273, 287, 390, 421, 500, 501
Богданица (Пловдивско) – 119
Богданица (Солунско) – 140
Болград – 99, 241
Бордо – 489
Босна – 136, 137, 139, 141
Бостон – 8, 13, 14, 20, 30, 31–33, 35–37, 40, 58,59, 61–67, 69, 72, 79–81, 88–91, 98, 106, 109, 128, 134, 135, 137, 139, 144, 145, 155, 162–164, 194, 195, 199, 234, 325, 334, 379, 398, 399, 455
Бояджик – 146, 296
Браила – 99, 263
Брацигово – 83
Брашов – 51
Британия (вж. Великобритания)
Бруклин – 101, 496, 488
Бруса (вж. Бурса)
Брънзуик – 188
Брюксел – 152, 272, 473
Будапеща (Буда-Пеща, Пеща) – 56, 272, 458
Буда-Пеща (вж. Будапеща)
Букурещ – 22, 50, 52, 55, 56, 81, 99, 136, 157–159, 262, 270–272, 407–409
Бургас – 98, 236, 241, 242, 271–273, 343, 345, 357, 359, 371, 377, 462
Бурса (Бруса) – 45, 60
Бухара – 149
Буюк дере – 19, 21
Бъгадос – 27
Бъфало – 473
Варна – 68, 78, 110, 242, 245, 246, 271, 272, 293, 321, 345, 347, 355, 357–359, 371, 419, 424, 442, 483
Вашингтон – 15, 16, 31, 59, 65, 151, 157, 203, 225, 277, 290, 331, 332, 454, 455, 460, 499, 500
Великобритания (Англия, Британия) – 14, 17, 18, 40, 44, 112, 114, 131,144,147, 151, 155,185, 186, 188, 208, 209, 230, 234, 258, 273, 274, 285, 288, 289, 293, 417, 418, 445, 446, 458, 465
Венеция – 157
Ветрен – 146
Видин – 52, 81, 246, 484
Виена (Беч) – 56, 82, 121, 271, 272, 286, 357, 360, 373, 441, 446, 458, 489
Влашко – 50, 51, 66
Воден, Македония – 287
Враца – 272, 469
Габрово – 23, 48, 53, 83, 110, 220, 238, 239, 241, 242, 246, 262, 271
Галата – 60, 194
Галиполи – 357
Гедик паша – 357
Генуа – 272
Германия – 8, 141, 152, 186, 244, 275, 279, 289, 333, 371, 417, 441, 445, 446, 455, 458, 465, 466
Гренобъл – 359, 419
Гумощник – 441, 447
Гърция – 8, 9, 14, 22, 28, 30, 40, 42–45, 47, 58, 67, 75, 135, 157, 187, 203, 233, 270, 286, 288,

---

* *Не са включени данните от приложенията.*

339, 351, 421, 427, 458, 466, 489
Гюмюрджина – 66
Гюргево – 136
Дания – 131, 489
Дарданели – 8, 279
Дармщат – 371
Датска Западна Индия – 458
Дебър – 241
Димотика – 29, 48
Добрич – 345, 355, 359, 372
Долни Дъбник – 443
Доспат – 450
Дрезден – 338, 419
Дряново – 241
Дунав – 9, 159, 161, 162, 272
Дунавски вилает – 39, 296, 499
Дунавски княжества (вж. Румъния)
Дупница – 369, 379, 450
Егейски острови – 8
Египет – 40, 64, 462
Елена – 239, 241
Енидже Вардар – 277
Ерзурум (Ерзерум) – 65, 329
Ерусалим – 41, 42, 45
Ески Джумая (вж. Търговище)
Женева – 48, 152, 270, 273, 419
Жеравна – 239, 241
Загреб – 237
Земен – 359
Земун – 56
Измир – 8, 13, 27, 29, 30, 38, 43–49, 52–59, 63, 64, 66–68, 75, 80–82, 89, 107, 108, 119, 127, 290, 453
Източна Румелия – 35, 39, 76, 105, 243, 244, 270, 272, 273, 291, 371, 381–383, 412, 421, 476
Източна Тракия – 236, 280
Иллинейс (Илиноис) – 442
Индиана – 152, 208
Индия – 8, 30, 31, 41, 69
Ирландия – 12, 152
Испания – 8, 152, 185
Истанбул (вж. Цариград)
Итака – 148
Италия – 8, 18, 441
Ихтиман – 97, 371
Кавала – 66
Кавказ – 58, 290
Казанлък – 78, 159, 241, 242, 345, 347, 359, 372, 413, 475, 483, 484
Кайро – 157
Калифорния – 327, 388
Калофер – 239, 241, 242
Канзас – 389
Карлово – 48, 242, 475, 484
Кентуки (Кентъки) – 442
Кентърбъри – 321
Киев – 417, 442
Кипър – 45
Китай – 10, 13, 31,189, 441
Кишинев – 49, 50, 237
Клисура – 146, 148, 484
Княжево – 412
Коканд – 149
Колорадо – 390
Константинопол (вж. Цариград)
Констанца (вж. Кюстенджа)
Конуш – 119
Копривщица – 239, 241, 245, 248, 252
Костенец Баня – 400
Костурска епархия – 287
Котел – 48, 115, 239, 241, 242, 496
Кратово – 450
Крит – 203
Крушево – 241
Кръвеник – 148
Кукушка епархия – 287
Куручешме – 199, 200
Кутловица – 472
Кънетикът – 30
Кьолн – 273
Кюстенджа – 345
Кюстендил – 272, 369, 370, 450
Кючук чекмедже – 27
Лайпциг – 269
Леринска епархия – 287
Либия – 15
Лиеж – 442, 485
Ловеч – 12, 40, 75, 76, 78, 182, 250, 276, 358, 391, 420, 421, 441
Лом – 241, 249, 250, 257, 262, 272, 345, 352, 446, 483
Лондон – 13, 17, 27–29, 40, 49,, 50, 55, 82, 132, 141, 147, 150, 155, 158, 265, 271, 321, 359, 452, 453, 473, 485, 486
Луизиана – 473
Лъджене (вж. Лъжене)
Лъжене – 119, 400
Лясковски манастир – 88
Македония – 29, 35, 39, 66, 80, 93, 105, 106,191, 234, 242, 277, 282, 286–288, 292, 374, 379, 386, 417, 421, 427, 447, 474, 503
Малта – 8, 42, 47, 59, 66, 67, 75, 264
Манчестър – 147
Мардин – 223
Марсилия – 273
Марсован – 235
Масачузетс (Масачузец) – 31, 44, 106, 186, 212, 226, 296, 335
Маунт Холиок (Маунт Холиоке) – 332, 422
Махрата – 31
Мейн – 188
Мелник – 83, 287, 450
Меричлери – 71, 75, 114, 115, 163
Мидлбро – 212
Микронезия – 31

Милано – 485
Мисисипи – 187, 473
Мичиган – 390
Мичиган, езеро – 455, 469
Молдова – 49, 50, 66
Монастир, Македония (вж. Битоля)
Монпелие – 267
Москва – 56, 74, 95, 149, 237
Мюнхен – 360
Наварино – 17, 19
Нашвил – 473
Небраска – 221
Неврокоп – 66, 78, 143450
Нидерландия – 18
Никарагуа – 481
Николаев – 237
Никомедия – 97
Никопол – 29, 159
Ниш – 52
Нова Англия – 13, 20, 59, 60, 186, 187, 196, 198, 208, 210, 212, 215
Нова Загора – 358
Нова Зеландия – 453
Норвегия – 131
Ню Йорк (Нов Йорк, Новий Йорк) – 14, 31, 79, 85, 98, 101, 105, 120, 148, 149, 183, 184, 196, 205, 223, 332, 334, 390, 395, 441, 448, 454, 455, 466, 459, 472, 475
Ню Йорк, щат – 148, 208, 324, 426
Ню Лексингтън – 152
Ню Орлиънс – 203, 455
Ню Провидънс – 67
Ню Хемпшир – 321
Оберлин (Обърлин) – 324, 376, 390, 417
Огейо (вж. Охайо)
Одеса – 50, 57, 60, 111, 237, 241, 149, 271
Одрин – 27, 29, 34, 37, 38, 40, 52, 66, 71, 76, 108, 110,111, 117, 127, 138, 143, 163, 235, 236, 270, 476
Одринска Тракия – 35, 39, 66, 80, 105, 277
Ортакьой – 236
Охайо – 152, 324, 376, 390, 442
Охрид – 288
Охридска епархия – 287
Пазарджик – 48, 72, 78, 89, 97, 145, 146, 155, 156, 158, 236, 272, 278, 374, 400
Паланка – 450
Палестина – 41, 42, 45
Панагюрище – 18, 48, 78, 97, 115, 148, 241, 372
Парагвай – 458
Париж – 46, 268–271, 273, 453, 473, 478, 479, 485, 486
Пера – 27, 60, 61, 63, 64, 185, 238, 271
Пери Каунти – 152
Перущица – 136, 148
Петербург (вж. Санкт Петербург)
Петрич – 450
Пеща (вж. Будапеща)
Пирот – 272, 296
Плевен – 159, 161, 273, 424, 443
Пловдив – 23, 29, 38, 39, 48, 52, 69–73, 75–77, 79, 87, 89, 95–98, 103, 105, 108, 110, 111, 117, 119, 127, 139, 140, 143, 145–147,152, 153, 156, 158, 235, 236, 239, 241–243, 245–248, 257, 265, 272, 276, 278, 345, 356, 358, 359, 369, 371, 378, 388, 397, 404, 408, 421, 422, 424, 461, 465, 466, 472, 483, 500
Порт Артур – 478
Потомак – 20
Прага – 373, 458, 459, 472, 489
Прилеп –138, 241, 244, 272
Принстън – 46
Принцови острови – 21
Радовищ – 450
Радомир – 272
Разград – 121, 127, 246
Разложко – 143
Рилски манастир – 23, 53, 83, 111, 117, 120, 121, 375, 379, 396, 404, 450
Рим – 157, 187, 271, 486
Римник – 49
Родосто – 29
Румели Хисар (Румелихисар) – 204, 206
Румелия – 29, 53, 72, 144, 145
Румъния (Дунавски княжества) – 22, 35, 157, 289, 411, 466, 489
Русе – 70, 120, 139, 157, 230, 241– 244, 246, 271, 273, 276, 293, 345, 353, 356, 398, 408, 410, 412, 424, 471, 483, 484, 499
Русия – 40, 49, 50, 57, 79, 85, 110, 111, 113, 145, 149, 150, 152, 181, 185, 200, 201, 281–283, 286, 298, 289, 291, 292, 295, 441, 442, 445, 446, 458, 462, 465
Садово – 412, 484
Самоков – 23, 38–40, 45, 48, 52, 56, 70, 71, 75, 77, 78, 80, 83, 84, 87, 88, 97, 100, 103, 106, 108, 115, 139–141, 143, 156, 162, 163, 182, 244, 264, 271, 273, 276, 296, 369, 371, 372, 375–380, 382–386, 388–392, 394–402, 404, 406, 407, 409–411, 414, 417, 419, 420, 422, 423, 426, 450, 463, 500
Сан Салвадор – 455
Сан Франциско – 473
Санкт Петербург (Петербург) – 50, 51, 56, 152, 160, 237, 267, 271, 282, 283, 292
Свищов – 48, 98, 106, 119, 242, 245, 345, 347, 369, 412
Севлиево – 143, 242, 345, 359
Сейнт Луис (Сейнт Луи, Сен Луис, Сен Луи) – 152, 270, 271, 440, 452–454, 473–486, 489, 490, 503
Серес – 66, 143
Сиам – 481
Силистра – 29,227, 229, 273
Симеоново – 182, 418
Сирия – 27, 41, 42, 45, 64, 65, 96, 139, 420
Скопие – 236, 241, 244, 288
Скутари – 328
Славовица – 146

Сливен – 29, 162, 239, 241–243, 246, 273, 345, 358, 377
Сливница – 272
Смирна (вж. Измир)
Солун – 29, 37, 52, 66, 75, 77, 79, 81, 140–142, 150, 233, 271, 277, 286, 287, 358, 390, 425,
Сопот – 241, 242, 272, 273, 347
София – 23, 29, 70, 71, 75, 77, 87, 97, 98, 106, 108, 111, 116, 117, 123, 124, 183, 228, 241–243, 246, 267, 270, 272, 273, 277, 278, 280–282, 284,286, 288, 291, 292, 334, 336, 345, 347, 348, 353, 355, 357, 360, 369–371, 375, 382, 385, 389, 396, 400, 404, 406, 407, 409, 411, 412, 417, 423,446, 448–450, 458, 461, 462, 465, 468, 476, 480, 483, 484
Станимъка – 489
Стара Загора – 23, 38, 39, 45, 51, 70, 71, 75–77, 80, 86, 95, 108, 111, 125, 127, 139–141, 143, 144, 146, 155, 156, 162, 163, 232, 242, 245
Стрелча – 143
Сърбия – 35, 40–66, 139, 150, 157
Сяр – 236
Табор – 237
Талин – 149
Татар Пазарджик (вж. Пазарджик)
Ташкент – 149
Тенеси – 203
Терапия – 19
Тетевенско – 143
Тетовско – 288
Тибет – 488
Тинос – 43
Торино – 270
Тракия – 28, 29, 37, 52, 66, 141, 143, 235
Трансваал – 417
Трапезунд – 45
Тринидад – 458
Триполи – 15
Триполитания – 15
Троя – 324
Трявна – 51, 94, 144, 241
Тулча – 70, 241, 244, 266, 285, 345, 358
Тунис – 141
Туркестан – 149, 150
Турну Мъгуреле – 441
Тутракан – 272, 358, 372
Търговище (Ески Джумая) – 120, 121, 241, 267, 271
Търново – 18, 29, 48, 50, 52–54, 70, 71, 86, 94, 95, 110, 133, 143, 146, 226, 241–243, 245, 246, 270, 271, 273, 276, 294, 424, 483
Узунджово – 29
Урал – 149
Устър – 30, 296
Фармингтън – 30
Филаделфия – 13, 14, 44, 187, 289, 453
Филипопол (вж. Пловдив)
Флоренция – 351
Франция – 8, 18, 40, 44, 101, 113, 141, 152, 186, 267, 275, 285, 377, 417, 441, 445, 446, 453, 458, 465, 466
Хаваи – 458
Хайделберг – 269, 338
Халеп – 65
Харманли – 71
Харпут – 223
Хасково – 52, 117
Херцеговина – 136, 137, 139, 142
Хива – 145, 150, 152
Хилендар – 48
Хиос – 45
Хисар – 63
Ходжиново – 119
Холандия – 44, 131
Хънтингтън – 152
Цариброд – 469, 481
Цариград – 8, 20, 21, 27–29, 31, 34, 35, 37–39, 43–47, 49–52, 54–56, 58–71, 75, 81–90, 92–101, 103, 104, 107–109, 112, 114, 115, 119, 120, 123, 129–134, 138–148, 150, 152, 153, 156–158, 160, 161, 183, 184, 189, 190–193, 196–201, 203, 205, 206, 211, 212, 223, 225–228, 233, 237, 238, 242, 244, 245, 248, 251–253, 257, 259–263, 270, 271, 273–275, 277, 279, 281, 282, 284, 285, 290, 292, 293, 295, 324, 326, 327, 331, 332, 334–336, 343, 345, 346, 350, 351, 356, 357, 360, 361, 377, 380, 388, 390, 391, 399, 406, 407, 419, 422, 453, 458, 460, 461, 465, 476, 478, 486, 500
Цейлон – 31, 41, 458, 481
Церово – 119, 146, 163
Црънча – 118
Цушима – 478
Чамкория – 371, 407
Чарлстън – 473
Чаталджа – 233, 279
Черна гора – 35, 150
Чикаго – 223, 278, 385, 452–454, 457, 459–474, 478, 485–487, 489, 503
Чирпан – 81, 114, 345
Швейцария – 267, 274, 275, 333, 359, 441, 489
Шумен – 23, 70, 71, 75, 77, 105, 108, 121–123, 127, 226, 241, 242, 244, 261, 263, 272, 273, 345
Шуменско – 144
Щип – 245, 450
Щутгарт – 60
Юскюдар – 260, 331, 345, 346
Ямбол – 70, 75, 97, 143, 144, 146, 162, 242, 272, 273, 349, 356, 417
Япония – 10, 19, 458
Яхалии – 119

Иван Илчев, Пламен Митев

ДОКОСВАНИЯ ДО АМЕРИКА

Българска
Първо издание

Редактор *Парка Атанасова*
Художник *Владимир Коновалов*
Техн. редактор *Людмил Мирков*
Компютърен дизайн *Цветан Панагонов*

Формат 8/60/90
Печ. коли 67

Предпечатна подготовка
Рекламна Агенция „ОЧИ“
Печат и подвързия
„Мултипринт“ ООД

Печатни грешки

стр. 238	Заглавието на долната графика е: Дипломирани през периода 1863-1878 г. по националности.
стр. 449	Заглавието на графиката да се чете: Търговия на България през 1900 г.
стр. 449	Легендата на графиката - текстовете „Дял на САЩ“ и „Обем на износа и вноса“ са разменени